

मृच्छकटिकम् ।

प्रथमोऽङ्कः ।

नान्दी । (क)

पर्यङ्कग्रन्थिबन्धद्विगुणितभुजगाश्लेषसंवीतजानो-

रन्तःप्राणावरोधव्युपरतमकलज्ञानरुहेन्द्रियस्य ।

आत्मन्यात्मानमेव व्यपगतकरणं पश्यतस्तत्त्वदृष्ट्या

शम्भोर्वः पातु शून्येक्षणघटितलयब्रह्मलग्नः समाधिः ॥ १ ॥

टीकाकृत्यङ्गलाचरणम् । -

स्मारं स्मारं विभवनपतिं शैलराजात्मजं

ध्यायं ध्यायं गरुपदयुगं ज्ञानदृष्टिप्रदं तत् ।

दुर्ज्ञेयांशप्रकटनपरं शूद्रकीर्तिः सर्वोधां

निर्मातृमां विवर्तिममलामिषं सारांशपूर्णाम् ॥

(क) नन्दयतीति नान्दी, शम्भशंसनेन लोकानामानन्दजननात् नान्दीति

संज्ञा ; तदुक्तम् :—“आशीर्वचनसंयुक्ता स्मृतिः (नित्यं) यस्मात् प्रयुज्यते । देवाहज-
नृपादीनां तस्मान्नान्दीति संज्ञिता ॥” इति । सा चाव अष्टपदा “पदैर्युक्ता डादशभि-
रष्टाभिर्वा पदैरुत” इति वचनात् । अष्टपदत्वादिकन् सुविविच्य लिखितमस्माभिः,
अभिज्ञानशकुन्तलस्य अभिनवटीकायाम् ।

निर्विघ्नं न प्रारिप्सितग्रन्थपरिसनाभिकामः कविः शम्भुमसाधिवर्णनरूपमङ्गल-
साचरति, पर्यङ्कः, —पर्यङ्कः, —योगपट्टः, योगाभ्यासार्थं योगिभिः पट्टसवं ध्यायन्ते इति
हि योगशास्त्रं प्रसिद्धं, विवर्तमेतत् तत्रैव विस्तरं, तस्य ग्रन्थिबन्धाय—ग्रन्थिरचनायै,
संपर्णैव तस्मिन्पादनाय इति भावः, द्विगुणितः,—दाभ्यां गुणितः, द्विराहंकीकृत
इत्यर्थः, यो भुजगिन—संपर्ण, आश्लेषः,—वष्टनं, तेन संवीत—संरुहे, जानुनी—
जह्नीरुमध्यभागौ यस्य तादृशस्य, अथवा,—पर्यङ्कस्य—आसनविशेषस्य, ग्रन्थिः,—
ग्रन्थनं, रचनमित्यर्थः, तस्य बन्धः तस्मिन् द्विगुणितः,—दाभ्यां गुणितः, द्विराहं

अपिच,—

पातु वो नीलकण्ठस्य कण्ठः श्यामाम्बुदोपमः ।

गौरीभुजलता यत्र विद्युल्लेखेव राजति ॥ २ ॥

इत्यर्थः, यी भुजगः,—सर्पः, तस्य आग्नेषेण—वेष्टनेन, संवीति—संयते, जानुनी यस्य तथोक्तस्य, अन्तः,—अभ्यन्तरे, प्राणानां—शरीरस्थवायूनाम्, अवरोधेन—निरोधेन, व्युपगतं—विशेषेण निहतं, सकलं ज्ञानं—वास्तवस्त्ववबोधः यस्य सः, अत एव कर्तानि—विषयेभ्यः संयतानि, इन्द्रियाणि येन सः, अन्तर्निगृहीतेन्द्रिय इत्यर्थः, समाधिममये इन्द्रियनिग्रहस्यावश्यकत्वात् ; यदुक्तं योगसारं,—“करणान्यवहिष्कृत्य स्थानुर्विज्ञानात्मकः । आत्मानं हृदये ध्यायन्नासाग्रन्यस्तलोचनः ॥” इति, ततश्च अन्तःप्राणावरोधव्युपगतसकलज्ञानयासौ कर्हन्द्रियश्चेति तादृशस्य, [विशेषणयोरिकस्य विशेष्यत्वकल्पनया नीललोहितादिवत् समामः] कुम्भकेन इन्द्रियनिग्रहेण च वास्तुज्ञान-रहितमित्यर्थः, तत्त्वदृष्ट्या—सस्यदर्शनेन, ब्रह्मदर्शनेन वा, (“तत्त्वं ब्रह्मणि याथार्थ्यं” इत्यमरः) आत्मनि—स्वस्मिन्, व्युपगतकरणं—निर्गन्धं, देहसम्बन्धाभावादिति भावः ; करणं चक्षुरादीन्येकादशेन्द्रियाणि बुद्धिरहङ्कारश्चेति त्रयोदशविधम् ; “करणं त्रयोदशविधम्” इति साङ्ख्योक्तेः ; यद्वा,—क्रियाविशेषणमेतत् ; तथात्वे करणं—हेतुः, व्युपगतं करणं यत्र तत् व्युपगतकरणम्—अहेतुकं यथा स्यात् तथा इत्यर्थः, शुद्धसत्त्व-विशुद्धस्य योगज्ञानमयस्य योगस्यस्य योगिभिश्चिन्त्यमानस्य हि भगवतः शक्तोः योग-करणं कारणानावश्यकत्वात् इति भावः ; आत्मानं—परमात्मानमेव, न तु अन्यत् किमपि, पश्यतः,—मात्मात्कुर्वतः, स्वभिन्नत्वेन परमात्मनोभावादित्याशयः, शक्तोः,—हरस्य, शब्देन—मंहारोन्मुखत्वात् सृष्टिविमुखेन इति यावत्, ईर्क्ष्येण—दृष्ट्या, घटितः,—कृतः, यो लयः,—प्रलयः तस्मिन्, प्रलयममये इत्यर्थः, ब्रह्मणि—परमात्मनि, लयः,—निहितः, समाधिः,—समाधानं, चित्तंकायामित्यर्थः, एकाग्रतया ब्रह्मचिन्तनमिति धावत्, (कर्तुं) वः,—युष्मान्, रङ्गन्त्यानिति भावः, पातु—रक्षतु । सङ्घरा वृत्तं,—“सर्वधर्मानां त्यक्त्वा त्रिमुनियतियुता सङ्घरा कीर्त्तयेत्” इति लक्षणात् । अस्य खलु लोकस्य नास्तीत्यात् मङ्गलार्थम् आदौ म-गणः सन्निवेशितः, तथा च भासहः,—“क्षेमं सर्वगुरुदंत म-गणो भूमिदैवतः” इति । अस्य प्रसारसङ्ख्या ३०३०११ तमी० ॥ १ ॥

पुनरप्यस्यैव भवानीपतेः स्वरूपवर्णनात्मकं मङ्गलमाचरन्नाह, पाल्विति ।—श्यामा-म्बुदोपमः,—नवजलधरच्छविः, नीलवर्ण इत्यर्थः, नीलकण्ठस्य—हरस्य, कण्ठः,—प्रत्यक्षः, वः,—युष्मान्, पातु—रक्षतु । यत्र—यस्मिन् कण्ठे, गौरीभुजलता—

नाम्यन्ते (ख) सूत्रधारः (ग) ।

सप्त । अलमनेन परिषत्कुतूहलविमर्दकारिणा परिश्रमेण (घ) ।
एवमहमार्थमिच्छान् प्रणिपत्य विज्ञापयामि, यदिदं वयं

गौर्याः—पार्वत्याः, भुज एव लता—भुजवल्लीत्यर्थः, वैष्टनसाधम्यात् भुजं लतात्वा-
शेषः; विद्युल्लेखा इव—सौदामनीरिखावत्, विराजते—विशेषेण राजते, शोभते
इत्यर्थः । [अत्र गौरीभुजयोरभेदेन लतात्वाध्यवमानाद्वृत्तकं, तथा विद्युल्लेखित्वादावुपमा
चरति रूपकानुप्राणितोपमाऽलङ्कारः] । पथ्यावक्तं वृत्तम्,—“युजोश्चतुर्थती जैन
पथ्यावक्तं प्रकीर्तितम्” इति लक्षणात् ।

अस्मिन्नेव श्लोकद्वये काव्यार्थसूचकः कश्चिदर्थो लक्षणीयः “श्लोकः काव्यार्थ-
सूचकः” इत्यालङ्कारिकवचनात् । स यथा,—“संवीतजानीः” इति पदेन उपचारी-
कृतवसन्तसेनावधस्य चारुदत्तस्य संयमनम् ; “अन्तःप्राणावरीधव्यपगतसकलज्ञान-
रुद्धेन्द्रियस्य” इति वाक्येन राजहारीपस्थापितस्य चारुदत्तस्य अवस्थावर्णनम् ; यद्वा,
—लिङ्गविपरिणामेन “अन्तःप्राणावरीध-...रुद्धेन्द्रियायाः” इत्युक्त्वा शकारहर्जनं
कण्ठनिपीडनमृतायाः वसन्तसेनायाः अवस्थावर्णनम् ; तत्त्वदृष्ट्या आत्मदर्शनादिना
परब्रह्मचिन्तनं हि रूपकं, तच्च तदानीं मपृतायाः चारुदत्तपद्वाराः अन्तर्भाववर्णनम्
इति । द्वितीयश्लोके हि नीलकण्ठपदेन चारुदत्तस्य, तथा गौरीपदेन सुरुपायाः
वसन्तसेनायाः उपलक्षणम् । “श्यामास्वदीपमः कण्ठः” इति उपमावर्तनं वसन्त-
सेनायाः कण्ठे निपीडनजन्यः कृष्णिमा, उभयत्र लिङ्गविपरिणामेन वसन्तसेनायाः कण्ठः
चारुदत्तस्य हस्तश्च बोध्यते, इति सुधीभिः अनुध्यातव्यः ॥ २ ॥

(ख) नाम्याः,—उक्तलक्षणाया आशीर्वादरूपाया अष्टपदाभिकायाः इत्यर्थः,
अन्ते—अवसाने ।

(ग) सूत्रधारः,—तन्नामा प्रधाननटः, “नाट्योपकरणादीनि सूत्रमित्यभिधीयते ।
सूत्रं धारयतीत्यर्थे सूत्रधारो निगद्यते ॥” इति लक्षणात् । “सूत्रधारः पट्टेनान्दीम्”
इति नियमात् ; कथयतीति पटम् अध्याहार्यम्, एवं सर्वत्र ।

(घ) परिषदित्यादि ।—परिषीदतीति व्युत्पत्त्या परिषच्छब्दोऽत्र सम्वाचकः ;
परिषदां—सभ्यानां, यत् कुतूहलम्—अभिनवनाट्यदर्शने चात्तल्ये, व्यशता इति
यावत्, “रम्यवस्तुसमालोके लीलता स्यात् कुतूहलम्” इति दर्पणीकैः, तस्य विमर्दः,
—व्याघातः, समयातिपातादिति भावः, तत्कारिणा—तज्जनकेन, परिश्रमेण—नाट्य-
पाठाङ्गवरजनितप्रयासनेत्यर्थः ।

मृच्छकटिकं नाम प्रकरणं प्रयोक्तुं व्यवसिताः । एतत्कविः (उ)
किल,—

हिरदेन्द्रगतिश्चकोरनेत्रः परिपूर्णन्दमुखः सुविग्रहश्च ।

हिजमुख्यतमः कविर्बभूव प्रथितः शूद्रक इत्यगाधसत्त्वः ॥ ३ ॥

(उ) आर्यमिश्रान्—आर्याः,—मान्याः, मिश्राः,—बहुदर्शितया सम्भ्रान्ताः,
आर्याश्च ते मिश्राश्चेति तान्—सम्माननीयसभ्यानिति यावत् । मृच्छकटिकं—मृदा
निर्मिता शकटिका—सूद्रशकटं यवेति [“अत इनिठनी” (५।२।११५ पा०) इति
ठन्] मृदः शकटिका अस्मिन्निति वा बहुव्रीहिः [प्राचीनपुस्तकेषु “मृच्छकटिका” इति
स्त्रीलिङ्गपाठः दृश्यते, तत्र षष्ठीसमास एव, षष्ठे अङ्गे चैतत् स्फुटीभविव्यति] प्रकरणं
प्रक्रियते प्रस्ताव्यते यदिति व्युत्पत्त्या रूपकभेदः, तदुक्तं,—“भवेत् प्रकरणं वृत्तं लौकिकं
कविकल्पितम् । शङ्कारोऽङ्गी नायकस्तु विप्रोऽमात्योऽथवा वणिक् ॥ सापायधर्म-
कामार्थ-परो धीरप्रशान्तकः । नायिका कुलजा कापि वेश्या कापि इयं क्वचित् ॥ तेन
भेदास्त्रयस्तस्य तत्र भेदस्तृतीयकः । कितवद्युतकारादि-विटचेटकसङ्कुलः ॥” इति ;
अन्यत् सर्वं नाटकवत् ज्ञेयम् । अत्र प्रकरणे नायकः चारुदत्तः ब्राह्मणः धीरप्रशान्तः ;
तत्त्वत्क्षणं यथा,—“सामान्यगुणैर्भूयान् हिजादिको धीरप्रशान्तः स्यात्” इति । नायिका
चात्र वसन्तसेना वेश्या, प्रतिनायिका च चारुदत्त-ब्राह्मण्यौ धूता कुलजा । अत्र शङ्कार-
रसोऽङ्गी, तेन कुलजा-वेश्ययोरेकभयोरपि नायिकयोः सद्भावात्, तथा कितवद्युतकारादि-
सङ्कुलत्वात् प्रकरणस्यास्य तृतीयभेद एवान्तर्भाव इति बोध्यम् । अन्यच्च प्रकरणलक्षणं
यथा,—“यत्र क्वचित् स्वबुद्ध्या वस्तु शरीरञ्च नायकश्चैव । विरचयति समुत्पाद्य तज्ज्ञेयं
प्रकरणं नाम ॥” इति । प्रयोक्तुम्—अभिनेतुं, व्यवसिताः,—प्रयत्नाः । एतत्कविः,—
एतस्य प्रकरणस्य रचयिता इत्यर्थः ।

कवेः अलौकिकाकारप्रतिभाप्रभावादिसत्त्वात् तत्प्रणीतकाव्यादिकमपि गुणवद्भवतीति
प्रकरणगौरवं प्रतिपादयिषुस्तस्य स्वरूपवर्णनमारभते, हिरदेन्द्रगतिरिति ।—हिरदेन्द्रस्य
—गजपतेः, गतिरिव गतिर्यस्य सः, गजेन्द्रमन्दगमन इत्यर्थः, चकोरनेत्रः,—चकोरस्य—
स्वनामप्रसिद्धपक्षिविशेषस्य, नेत्रे इव नेत्रे यस्य सः, चकोरवत् मनीष्वरमयन इत्यर्थः,
परिपूर्णः,—सकलकलीपेतः, इन्दुरिव मुखं यस्य सः, सकलकलापतिसुन्दरानन इत्यर्थः,
सुविग्रहः,—सुन्दरशरीरः,—हिजमुख्यतमः,—हिजेषु मुख्यतमः, क्षत्रियश्रेष्ठ इत्यर्थः, (“वयो
वर्षा हिजाः” इति वचनात् क्षत्रियस्यापि हिजत्वं नानुपपन्नम्) । अगाधम्—

अपि च,—

ऋग्वेदं सामवेदं गणितमथ कलां वैशिकीं हस्तिशिखां

ज्ञात्वा शर्वप्रसादात् व्यपगततिमिरे चक्षुषी चोपलभ्य ।

राजानं वीक्ष्य पुत्रं परमसमुदयेनाश्वमेधेन चेष्टा

लब्ध्वा चायुः शताब्दं दशदिनसहितं शूद्रकोऽग्निं प्रविष्टः ॥ ४ ॥

अतलस्पृशम्, अपरिमितमित्यर्थः, सत्त्वं—बलं, गुणी वा यस्य सः, गम्भीरस्वभाव इति
वाऽर्थः, शूद्रक इति प्रथितः,—शूद्रक इति नाम्ना प्रख्यातः, कविः,—काव्यरचयिता,
वभूव । अत्र उपमा नाम अलङ्कारः । मालभारिणी वृत्तं, तल्लक्षणं यथा,—“विषमे
स-स-जा यदा गुरु चेन् स-भ-रा येन तु मालभारिणीयम्” इति ॥ २ ॥

कविः शिखां, तपस्यां, पुत्रं राज्यसमर्पणम्, अश्वमेधयागानुष्ठानं, जीवनकालञ्च
वर्णयति, ऋग्वेदमिति ।—शूद्रकः,—एतद्गुण्यप्रणता कविः, ऋग्वेदं, सामवेदं, गणि-
तम्,—अङ्गशास्त्रं, कलां—चतुःषष्टिप्रकारां नृत्यगीतादिरूपां विद्यां, तथा वैशिकीं—
वैश्वजातिसम्बन्धिनीं, हस्तिशिखां—हस्तिपालनचालनादिकौशलं, ज्ञात्वा—विज्ञाय-
यद्वा,—वैशिकीमिति कलामित्यस्य विशेषणम्, “वैशी वैश्याजनाययः” इति कौषान्
वैश्याजनवैषधिकीमित्यर्थः, अथवा,—वैशः,—अग्निवैशाख्यः कश्चित् राजा, तत्कृता
कलां—चतुःषष्टिकलाप्रतिपादकप्रबन्धरूपां कामविद्यामित्यर्थः ; शर्वप्रसादात्—
शिवानुग्रहात्, व्यपगततिमिरे—व्यपगतं—विनष्टं, तिमिरम्—अज्ञानरूपान्धकारः,
रंगविशेषो वा वाभ्यां तादृशे, चक्षुषी उपलभ्य च—ज्ञानचक्षुषी रंगमृत्तिं वा
चेक्षुषी प्राप्य इत्यर्थः, पुत्रं—निजसुतं, राजानं—राजपदारूढमित्यर्थः, वीक्ष्य—दृष्ट्वा,
पुत्रं राज्यस्यं कृत्वा इति यावत्, परमसमुदयेन—परमः,—साततशयः, समुदयः,—
समुन्नतिः यस्मात्, अथवा,—परमः,—महान्, समुदयः,—समुदयोगः यस्य,
किंवा,—परमः समुदयः,—समृद्धिः यत् तादृशेन, अश्वमेधेन [यान्धन धनवान्
इत्यादिवत् अश्वमेदे तृतीया] दृष्ट्वा—अश्वमेधयागं कृत्वा इत्यर्थः, तथा दशदिनसहितं
शताब्दं—दशदिनाधिकशतवत्सरपरिमितम्, आयुः,—जीवनकालं, लब्ध्वा च—
तावत्कालं जीवित्वा चेत्यर्थः, अग्निं प्रविष्टः,—यज्ञीयाग्नौ प्राणांस्तत्याज इत्यर्थः । एषा
उक्तिः सूत्रधारस्येवेति ज्ञेया । केचित् तु,—“लब्ध्वा चायुः शताब्दम्...अग्निं प्रविष्टः”
इति जातकादिगणितहारा शर्वप्रसादलब्धज्ञानचक्षुषा वा स्वीयभाविघटनाऽऽवलम्बिवश्याः
कविना स्वयमेव रचितमिदम् ; “अग्निं प्रविष्टः”, इत्यतीतकालप्रयोगस्तु सत्यरचनात्तरं
सूत्रधारकर्तृकामिनेयवचनापेक्षया सङ्गच्छते इत्याहुः, तसु बातूलताविगुण्यत्वाद्ध्वम्,

अपि च,—

समरव्यसनी प्रमादशून्यः ककुदो वेदविदां तपोधनश्च ।

परवारणबाहुयुक्त्वः क्षितिपालः किल शूद्रको बभूव ॥ ५ ॥

अस्याश्च तत्कृती,—

अवन्तिपुथ्यां द्विजसार्थवाहो युवा दरिद्रः किल चारुदत्तः ।

गुणानुरक्ता गणिका च यस्य वसन्तशोभेव वसन्तसेना ॥ ६ ॥

अग्निप्रवेशश्च सर्वस्वारनामके यज्ञविशेषे यथा शरभङ्गमुनिना कृतस्तद्वत् बोद्धव्यः ।
सम्भवा वृत्तम् ॥ ४ ॥

पुनश्च शूद्रकं विशेषयति, समरव्यसनीति ।—यः शूद्रकः समरव्यसनी—युद्धासक्तः, सततं समरपटुरिति यावत्, प्रमादशून्यः,—अचछितः, अवधानतावानित्यर्थः, (“प्रमादोऽनवधानता” इत्यमरः) वेदविदां ककुदः,—प्रधानं, श्रेष्ठ इत्यर्थः, (“प्राधान्यं राजर्निष्ठं च वृषाङ्गं ककुदोऽस्त्वियाम्” इत्यमरः) तपोधनः,—तपोनिष्ठः, परवारण-बाहुयुक्त्वः,—परेषां वारणः,—हस्तिभिः सह, बाहुयुक्ते लुब्धः,—कृतबाहुयुक् इत्यर्थः, परं—शत्रव एव, वारणाः तैः सह बाहुयुक्ते लुब्ध इति वाऽर्थः, अथवा,—परवारणौ—शत्रुजयिनौ, यौ बाहू ताभ्यां युक्ते लुब्धः,—बाहुयुद्धप्रिय इत्यर्थः ; तथा क्षितिपालः,—भूपतिश्च, बभूव—आसीत् ; किलति प्रसिद्धौ । मालभारिणी वृत्तम् ॥ ५ ॥

कवेः स्वरूपमुक्त्वा इदानीम् एतत्प्रकरणेयनायकस्य स्वरूपवर्णनमारभन्त, अवन्ति-पुथ्यामिति ।—अवन्तिपुथ्याम्—उज्जयिनीनगर्यां, द्विजसार्थवाहः,—द्विजः,—ब्राह्मणः, तथा सार्थवाहः,—वाणिज्यव्यवसायी च, यद्वा,—द्विजानां—ब्राह्मणादीनां, सार्थ-समूहं, वहति—अन्नपानादिना पोषयति, अथवा,—तान् वाहयति—दानशीलत्वात् सर्वप्रकारेण चालयति, यद्वा,—सार्थं—वणिक्समूहं, वाहयति—क्रयविक्रयार्थम् इतस्ततः प्रेषयति इति सार्थवाहः, स्वीयार्थेन व्यापारिकैः व्यापारकर्ता इत्यर्थः, [सर्वत्र “कर्मण्यण्” (१।२।१ पा०) इत्यण् ; “सार्थो वणिक्समूहे स्यादपि सङ्घात-मावके” इति मेदिनी] ; दरिद्रः,—निर्धनः, चारुदत्तः,—चारुदत्त इति नाम्ना किल प्रसिद्धः, युवा,—युवकः, आसीदिति शेषः ; वसन्तशोभा इव—वासन्ती शीरिव, वसन्त-सेना—तदास्या काचित्, गणिका—वेश्या च, (“वारस्त्री गणिका वेश्या” इत्यमरः) यस्य—चारुदत्तस्य, गुणानुरक्ता—गुणैः,—दयादाक्षिण्यादिभिः, सुरतक्रियाविशेषैः वा । अनुरक्ता—अनुरागिणी, आसीदिति शेषः । अत्र उपमाऽलङ्कारः । उपेन्द्रवद्धा वृत्तम्,—“उपेन्द्रवद्धा प्रथमे लघौ सा” इति लक्षणात् ॥ ६ ॥

तयोरिदं सत्सुरतोत्सवाश्रयं, नयप्रचारं, व्यवहारदुष्टताम् ।

खलखभावं भवितव्यतां तथा चकार सर्वं किल शूद्रको नृपः ॥ ७ ॥

[परिक्रम्यावलोक्य च] अये ! शून्येयमस्मत्सङ्गीतशाला !! क्व नु गताः

कुशीलवाः (च) भविष्यन्ति ? [विचिन्त्य] आं ज्ञातम् ;—

शून्यमपुत्रस्य गृहं, चिरशून्यं नास्ति यस्य सम्भ्रतम् ।

मूर्खस्य दिशः शून्याः, सर्वं शून्यं दरिद्रस्य ॥ ८ ॥

साम्प्रतमस्य प्रकरणस्य वर्णनीयविषयान् सङ्क्षेपेणाह, तयोरिति ।—इदं—प्रकरणं तयोः,—चारुदत्त-वसन्तसेनयोः, सत्सुरतोत्सवाश्रयं—सन्—उत्तमः, यः सुरतोत्सवः,—निधुवनलला, स एव आश्रयः,—अवलम्बनं यस्य तत् तादृशम् । शूद्रको नृपः,—शूद्रकाख्यां नृपतिः, अत्र यत्नेति पदमध्याहार्यं, नयप्रचारं—नयस्य—नीत्याः, प्रचारं—गतिं, व्यवहारदुष्टतां—दुष्टव्यवहारम्, अथवा,—व्यवहाराः,—अष्टादशविधानि विवादपदानि, तेषां तेषु वा दुष्टतां, खलखभावं—दुर्जनचरित्रं, तथा भवितव्यताम्—अवश्यभविर्नीं नियतिम्, एतत् सर्वं चकार—प्रशिक्षाय, किर्तयति प्रसिद्धौ । वंशस्थ-विलं वृत्तं,—“वदन्ति वंशस्थविलं ज-तौ ज-रौ” इति लक्षणात् ॥ ७ ॥

(च) कुशीलवाः,—नाट्यप्रदीप्तारः, (“नट्याधारणाय कुशीलवाः”) इत्यमरः ।

अनाश्वकुशीलवानामनुपस्थितिः कारणान्तरमनुपलभमानः स्वस्य दारिद्र्यमेव तत्कारणत्वेन निर्दिशति, शून्यमिति ।—अपुत्रस्य—पुत्रहीनस्य, गृहम्—आलयः, शून्यं—शून्य-वत् प्रतीयमानमित्यर्थः, यस्य सत्—साधु, अकृत्रिममिति यावत्, भित्तं नास्ति तस्य च गृहं चिरशून्यं—चिराय शून्यं, न कदापि सुखकरमित्यर्थः, मूर्खस्य दिशः, सर्वा एवेति शेषः, शून्याः,—यत्र यत्र स गच्छति, तत्रैव विफलाशः प्रतिनिवर्तते इत्यर्थः, दरिद्रस्य निर्धनस्य, सर्वं शून्यं—न किमपि तस्यायत्तमिति भावः, मम तु निर्धनत्वेन कुशीलवानामनायत्ततया यथेच्छचारितेति “आं ज्ञातम्” इत्यस्याभिप्रायः । अत्र “सर्वं शून्यं दरिद्रस्य” इति प्रस्तुतम्, अन्यत् सर्वमप्रस्तुतं, तयोः शून्यत्वरूपैकधर्मेण सम्बन्धान् दीपकालङ्कार इति केचित्, वस्तुतस्तु,—यतो दरिद्रस्य सर्वं शून्यम्, अत एव इत्थं निर्धनस्य शून्या सङ्गीतशाला इत्यप्रस्तुतकारणात् प्रस्तुतकार्यं प्रतीयते इत्यप्रस्तुतप्रशंसा ; अपुवादं गृहादि शून्यमिव दरिद्रस्य सर्वं शून्यमिति विस्मयप्रतिबिम्बभावं पर्यवसानात् निर्दिशना वा । आर्या वृत्तं,—“यस्याः पादे प्रथमे द्वादश भावास्तेषां तृतीयेऽपि । अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश साऽऽर्या ॥” इति लक्षणात् ॥ ८ ॥

कृतञ्च सङ्गीतकं मया । अर्नेन चिरसङ्गीतोपासनेन ग्रीष्म-
समये प्रचण्डदिनकरकिरणोच्छुष्कपुष्करबीजमिव प्रचलिततारके
क्षुधा ममाक्षिणी खटखटायते (क) ; तत् यावत् गृहिणीमाह्वय
पृच्छामि, अस्ति किञ्चित् प्रातराशो (ज) न वेति । एषोऽस्मि
भोः ! कार्यवशात् प्रयोगवशाच्च (झ) प्राकृतभाषी संवृत्तः,—

अविद अविद भोः ! (ज) चिरमंगीदोवासणेण सुक्वपोक्ववणा-
लाङ्गं विअ मे वुभुक्वाए मिलाणाङ्गं अंगाङ्गं, ता जाव गहं

* अविद अविद भोः ! चिरसङ्गीतोपासनेन शुष्कपुष्करनालानीव मे वुभुक्वा

(क) चिरसङ्गीतोपासनेन—चिर—दीर्घकालं, सङ्गीतस्य यत् उपासनं—संबन्ध-
तेन, दीर्घकालव्यापिसङ्गीतकलाऽनुशीलनजनितपरिश्रमणेत्यर्थः । प्रचण्डदिनकरकिरणो-
च्छुष्कपुष्करबीजमिव—प्रचण्डाः, तीक्ष्णाः, ये दिनकरकिरणाः, —सूर्यरश्मयः, तैः उच्छुष्कं
विशंपतः समुपजातशीघ्रं, पुष्करस्य—पद्मस्य, बीजमिव, प्रचलितं—विधूर्ति, क्षुधया
वर्हिर्निर्गमनोद्भूतं इति यावत्, तारके—कर्नीनके यथोः तादृशं, (“तारकाऽक्षः,
कर्नीनिका” इत्यमरः) मम अक्षिणी—चक्षुषी, क्षुधा—पुमक्षया, खटखटायते—खट-
खटति अत्यक्तशब्दं कुर्वति, क्षुधातस्य भोजनान्नाभे चक्षुषोः सरलावापापात् शिथिलयो-
श्चक्षुस्तारकत्वेन तादृशशब्दस्य सम्भ्रान्तादुत्पत्त्याऽलङ्कारो ध्वन्यते, स पुष्करबीजमिवति
उपमाऽनुप्राणिततया सभषिकां हृदयदाहीति दीप्त्यम् । खटखटायति इति असम्बद्ध-
प्रलापेन आशामिनाः शकारामन्वद्भाषणस्य सूचनमिति वक्षितम् ।

(ज) किञ्चित्—किमिति प्रश्नाद्येकमव्ययमिदम् । प्रातराशः,—प्रातः अश्रयते—
भक्ष्यतेऽमी इति प्रातराशः,—प्रातर्भोज्यः, प्रातःकालभोजनाय इत्यर्थः ।

(झ) कार्यवशात्—प्रयोजनपारतन्त्र्यात्, प्रयोजनञ्च प्राकृतभाषिण्या स्त्रिया नह
संलापः, “स्त्रीषु नाप्राकृतं वदेत्” इति शास्त्रादिति भावः । एवमन्यथापि कार्यवशात्
भाषाव्यातक्रमः बोध्यः, “कार्यतयैतन्मादीनां कार्यी भाषाव्यतिक्रमः” इति दचनात् ।
प्रयोगवशात्—काठिन्यादिविरहेण सुखप्रयोगयोग्यताः सत्यः ।

(ज) अविदशब्दोऽव खेदयोक्तकमव्ययं, कष्टं कष्टमित्यर्थः ; प्राक्षस्वेतस्समु-
दायस्यैव “अदृष्टायुतसम्प्राप्ताविदाविद भोः पदम्” इत्येवमर्थमाहः ।

गदुश्च आणामि, अस्थि किंपि कुटुम्बिणी उववादिदं (८) ए वेत्ति । [परिक्रम्यावलीक्य च] एदं तं अम्हाणं गेहं, ता पविसामि ।
[प्रविश्यावलीक्य च] हीमाणहे ! किं णु क्वु अम्हाणं गेहे
अवरं बिअ संविहाणअं बट्टदि !! आआमितंडुलोदअप्पवाहा
रच्छा, लोहकडाहपरिवत्तणकसणसारा किदविसेसआ बिअ
जुअदो अहिअदरं सोहदि भूमी ; सिणिद्धेण गंधेण उद्दीवंती
बिअ अहिअं बाधेदि मं बुभुक्वा ; ता किं पुब्बविहिदं णिहाणं
उववस्सं [उव्वस्सं] भवे ? आदु अहं ज्जेव बुभुक्वादो ओदणमअं
जोअलोअं पेक्खामि !! एत्थि किल पादरासो अम्हाणं गेहे,
पाणाच्चअं [पाणाधिअं] बाधेदि मं बुभुक्वा ; इध सव्वं णव्वं
बिअ संविहाणअं बट्टदि ; एक्का वस्सअं पीसेदि, अवरा सुमणाहं
गुंफेदि ।] विचिन्त्य] । किं खेदं ? भोदुः, कुटुम्बिणीः सहाविअपरमत्थं
(८) जाणिस्सं । [नेपथ्याभिमुखमवलीक्य] अज्जे ! इदो दाव । *

स्नानानि अङ्गानि, तत् यावत् गृहं गत्वा जानामि, अस्ति किमपि कुटुम्बिन्या
उपपादितं न वेति । इदं तदस्माकं गृहं, तत् प्रविशामि । आश्चर्यम् ! किं न
खलु अस्माकं गृहे अपरमिव संविधानकं वर्त्तते !! आयामितङ्गुलोदकप्रवाहा
रथा, लौहकटाहपरिवत्तनकणसारा कृतविशेषका इव युवती अधिकतरं शोभते
भूमिः ; स्निग्धेन गन्धेन उद्दीप्यमानेन अधिकं बाधते मां बुभुक्षा ; तत् किं पूर्व-
विहितं निधानम् उपपन्नम् [“उव्वस्सं” इति पाठः “उत्पन्नम्” इति सं] भवेत् ?
अथवा, अहमेव बुभुक्षातः ओदनमयं जीवलीकं प्रेक्षे !! नास्ति किल प्रातराशी-
ऽस्माकं गृहे, प्राणाल्ययं [“पाणाधिअं” इति पाठान्तरं “प्राणाधिकम्” इति सं] बाधते
मां बुभुक्षा ; इह सर्वं नवमिव संविधानकं वर्त्तते ; एका वर्णकं पिनष्टि, अपरा सुमनसो
गुम्फति । किं नु इदम् ? भवतु, कुटुम्बिनौ शब्दायित्वा परमार्थं ज्ञास्यामि । आश्चर्यम् !
इतस्तावत् ।

(८) कुटुम्बिन्या—गृहिण्या, (“दाराः स्यान्तु कुटुम्बिनौ” इत्यमरः) । उप-
पादितं—सम्पादितं, रचितमिति यावत् ।

(८) प्राकृते “हीमाणहे” इति विष्णयद्योतकमव्ययम् । संविधानकं—समुद-

नटी । [प्रविश्य] अज्ज ! इअम्मि । *

सूत्र । अज्जे ! साअदं दे ? †

नटी । आणवेदु अज्जो, को णिओओी अणुचिट्ठीअदु त्ति ? ‡

सूत्र । अज्जे ! चिरसंगोदोवासणेण—[इत्यादि पठित्वा] अत्थि किंपि अम्हाणं गेहे असिदब्बं (ड) ण वेत्ति ? §

नटी । अज्ज ! मब्बं अत्थि । ¶

सूत्र । किं किं अत्थि ? **

* आर्य्य • इयमस्मि ।

† आर्य्ये ! स्वागतं ते ?

‡ आज्ञापयतु आर्य्यः, को नियोगोऽनुष्ठीयतामिति ?

§ आर्य्ये ! चिरसङ्गीतोपासनेन—अस्ति किमपि अस्माकं गेहे अशितव्यं न वेति ?

¶ आर्य्य ! सर्वमस्ति ।

** किं किमस्ति ?

श्रीगः, आयोजनमित्यर्थः । आयामितस्तुलोदकप्रवाहाः,—आयामिनः,—दीर्घाः, तस्तुलोदकानां—धौततस्तुलजलानां, प्रवाहाः,—प्रसाराः यस्यां तादृशी । लौह-कटाहपरिवर्त्तनकृष्णसारा—लोहकटाहस्य—लोहनिर्मितपात्रविशेषस्य, परिवर्त्तनेन—इतस्ततो चर्षणेन, कृष्णा—कृष्णवर्णा, सारा—शबला च, कृष्णवर्णमिश्रितत्वादिति भावः, कृतविशेषका—कृतं—रचितं, विशेषयति अन्येभ्यः पृथक् करीति, शोभयति वेति विशेषकं—तिलकं यथा सा, तिलकालङ्कृत्यर्थः, [“कृतविशेषका” इत्यत्र कात्पूर्वाकारस्य न इत्थे, क्षिपकादित्वात्]; पूर्वविहितं पूर्वं,—पूर्वपुरुषः, विहितं—संखितं, निधानं—निधीयते इति निधानं निधिः, भूगर्भनिहितधनम् इत्यर्थः, उपपन्नं—लब्धं, तथात्वे एव उत्पन्नसम्भव इति भावः । प्राणार्थ्यं—प्राणानाम् अत्ययः,—नाशः यवेति क्रियाविशेषणम् । एका—काचित् स्त्री । वर्णकं—कस्तूर्यादिकं समा-लम्बनम् । सुमनसः,—पुष्पाणि, (“स्त्रियः सुमनसः पुष्पम्” इत्यमरः । विभाषया बहुत्वश्चास्य शब्दस्य) गुम्फति यथाति, मालां रचयतीत्यर्थः । शब्दाभित्वा आहूय, परमार्थं—यथार्थम् ।

(ड) अशितव्यं—खाद्यम् ।

नटी । तं जघ',—गुडौदनं, घृतं, दधि, तण्डुलाहं, अज्जेअ
अत्तब्बं रसाअणं सब्बं अत्थि त्ति ; एब्बं दे देवा आसासेदु । * (ठ)

सूत्र । किं अम्हाणं गेहे सब्बं अत्थि ? आदु परिहससि ? †

नटी । [खगतम्] परिहसिस्सं दाव । [प्रकाशम्] अज्ज !
अत्थि आबणे । ‡

सव । [सक्कोधम्] आः अणज्जे ! एब्बं दे आसा किज्जिस्सदि,
अभावं अ गमिस्ससि, जं दाणिं अहं वरंडलंबुओ विअ दूरं
उक्खिअ पाडिदो । § (ण)

नटी । मरिसेदु मरिसेदु अज्जो ; परिहासो क्खु मए किदो । ¶

* तत् यथा,—गुडौदनं, घृतं, दधि, तण्डुलाः, आद्येण अत्तव्यं रसायनं सर्व-
मस्तीति ; एवं ते देवा आशंसन्तु ।

† किम् !! अस्माकं गेहे सर्वमस्ति ? अथवा परिहससि ?

‡ परिहसिष्यामि तावत् । आर्य्य ! अस्ति आपणं ।

§ आः !! अनार्य्ये ! एवं ते आशां कृत्यति, अभावश्च गमिष्यसि, यदिदानमिह
वरण्डलम्बुक इव दूरमुत्क्षिप्य पातितः ।

¶ सृष्यतु सृष्यत्वार्थः ; परिहासः खलु मया कृतः ।

(ठ) गुडौदनं गुडमिश्रितमन्नं, पायसं वा । अत्तव्यं भोक्तव्यम् । रसायनं
—रसस्य अयनम्—आययभूतं, सरसमित्यर्थः । “एवं ते देवा आशंसन्तु” इति
मन्दिश्रवाक्योपन्यासः ।

(ण) आशा—अभिलषितप्राप्तीच्छा, छेत्यति—नङ्गति, आशाभङ्गी भवि-
ष्यतीत्यर्थः । अभावं—क्षयश्च । गमिष्यसि—प्राप्स्यसि । “अभावश्च गमिष्यसि”
इत्यनेन वसन्तसेनायाः भाविप्रवृत्त्याविषय्यांस-भोटने सूचिते इति केचित् । वरण्डलम्बुक
इव लोष्टमिव, वरण्डः,—दीर्घकाशं, तस्य लम्बुकः,—तत्रान्तनिवर्द्धी सृष्टिकास्थूषः,
स हि द्रोण्यां जलीद्वारार्थं दूरमुत्थाप्याधः पातयेत् । इष्टकागृहे उन्नतो दीर्घो भित्ति-
प्रदेशो वरण्डः, तत्र लम्बुकः,—अवयवस्वरूपः, इष्टकाराश्रितिरिति वाऽर्थः, सोऽसंयोजनार्थं
दूरमुत्थाप्यते अग्नन्तरं निपतति च इति ।

सुव । ता किं उण इदं खवं विअ संबिहाणअं बट्ठदि ? एक्का
बसअं पीसेदि, अबरा सुमणाइं गुंफेदि, इअं अ पंचवसकुसुमोब-
हारसोहिदा भूमो । *

नटी । अज्ज ! उबवासो गहिदो । † (त)

सुव । किं-णामहेअो अअं उबवासो ? ‡

नटी । अहिरुबबदी णाम । § (थ)

सुव । अज्जे ! इहलोइअो, आदु पारलोइअो ? ¶

नटी । अज्ज ! पारलोइअो । **

सुव । [सरोषम्] पेक्वंतु पेक्वंतु अज्जमिस्सा ! मइएण
भक्खपरिव्वएण (द) पारलोइअो भत्ता अस्सेसीअदि !! ††

* तत् किं पुनरिदं नवमिव संविधानकं वर्तते ? एका वर्णकं पिनष्टि, अपरा
सुमनसो गुम्फति, इयञ्च पञ्चवर्णकुसुमोपहारशीभिता भूमिः ।

† आर्य्य ! उपवासी गृहीतः ।

‡ किं-नामधेयोऽयमुपवासः ?

§ अभिरूपपतिर्नाम ।

¶ आर्य्य ! इहलौकिकः, अथवा पारलौकिकः ?

** आर्य्य ! पारलौकिकः ।

†† प्रेक्षन्तो प्रेक्षन्ताम् आर्य्यमिश्राः ! मदीयेन भक्तपरिव्ययेन पारलौकिको भक्तो
अन्विष्यते !!

(त) उपवासः,—उपवासरूपं व्रतमित्यर्थः । [उपोष्यतेऽस्मिन्निति अधिकर-
णार्थकचञ्जनीऽयमुपवासशब्दः] ।

(थ) अभिरूपपतिः,—अभिरूपः,—मनीषः, (“अभिरूपो बुध-मनीषयोः” इति
कोषः) पतिः,—भर्ता येन, उपवासस्य फलं मनीषरूपतिलाभ इति भावः ।

(द) भक्तपरिव्ययेन—भक्तस्य—अन्नस्य, परिव्ययः,—वितरणं तेन, (“भक्तमन्त्रे
तत्परं च” इति हेमचन्द्रः) । पारलौकिकः,—परलौकिको भवः पारलौकिकः, जन्मा-
न्तरस्थ इत्यर्थः, [पारलौकिक इत्युक्त्वा पालकव्युदासेन भावी नायकान्तरलाभः
सूच्यते] ।

नटी । अज्ज ! प्रसीद प्रसीद ; तुमं ज्जेव मम जन्मन्तरेवि भत्ता भविस्ससि त्ति उववसिदहि । *

सूत्र । अध अथं उववासो केण उवदिट्ठो ? †

नटी । अज्जस्स ज्जेव पिअवअस्सेण सुखबुद्धेण । ‡

सूत्र । [सकीपम्] आः दासोए पुत्ता सुखबुद्धा ! कदा ए ननु तुमं कुब्बिदेण रक्खा पालएण णववङ्गकेसकलावं विअ समुच्चं कप्पिज्जंतं [वज्जंतं] पेक्खिस्सं ? § (ध)

नटी । प्रसीददु प्रसीददु अज्जो । गं अज्जस्स ज्जेव पारलोइअो अथं उववासो अणुचिट्ठीअदि । ॥ [इति पादयोः पतति] ।

सूत्र । अज्ज ! उट्ठहि उट्ठहि, कधेहि कधेहि इध उववासे केण कज्जं ? **

नटी । अम्हारिसज्जनजोग्गेण बम्हणेण उवणिमंतिदेण । ††

सूत्र । तेण हि गच्छदु अज्जा ; अहंपि अम्हारिसज्जनजोग्गं बम्हणं उवणिमंतेमि । ‡‡

* आर्य्य ! प्रसीद प्रसीद । त्वमेव मम जन्मान्तरेऽपि भर्ता भविष्यसि इत्युपोषिताऽस्मि ।

† अथ अयमुपवासः केनोपदिष्टः ?

‡ आर्य्यस्यैव प्रियवयस्येन चूर्णकृत्वेन ।

§ आः दास्याः पुत्रं चूर्णकृत् ! कदा तु खलु त्वां कुपितेन राज्ञा पालकेन नव-
बधूकेण कलापमिव समुगन्धं कर्त्तव्यमाद्यं [“कप्पिज्जंतं” इत्यत्र “वज्जंतं” इति
पाठान्तरम् । “वध्यमानम्” इति सं] प्रविष्ये ?

॥ प्रसीदतु प्रसीदतु आर्य्यः । ननु आर्य्यस्यैव पारलौकिकोऽयमुपवासोऽनुष्ठीयते ।

** आर्य्य ! उत्तिष्ठ उत्तिष्ठ, कथय कथय अत्रोपवासे केन कार्य्यम् ?

†† अस्मादृशजनयोग्येन ब्राह्मणेन उपनिमन्वितेन ।

‡‡ तेन हि गच्छतु आर्य्य ! अहमप्यस्मादृशजनयोग्यं ब्राह्मणमुपनिमन्वयामि ।

(ध) आः इत्यादिपसूचकमव्ययम् ; यथा पाण्डवो राजा स्त्रीभ्यः कुपितः बध्वा-
नर्हत्वा तासां केशकलापं कृत्वा तां विरूपा विधत्ते, तथा त्वामपि असौ द्वेष्टासीति
समुदितार्थः । अनेन संहारादे चारुदत्तस्य निगद्यः सूचितः ।

नटी । जं अज्जो आणवेदि । * [इति निष्क्रान्ता] ।

मत्र । [पक्षिणः] होमाणहे ! ता कधं मए एब्बं सुसमिद्धाए
उज्जइणीए अम्हारिमज्जणजोगो बम्हणो अस्सेसिदब्बो ! [विलोक्य]
एमो चारुदत्तस्स मित्तं मित्तेओ इदो ज्जेव आअच्छटि ; भोदु,
पुच्छिस्सं दाव । अज्ज मित्तेअ ! अम्हाणं गेहे अमिदं अग्गणी भोदु
[अधिदी भोदु] अज्जो । †

[नेपथ्यं] (न) भो ! अस्मं बम्हणं उवणिमंतदु भवं ; बाबुदो
(प) दाणिं अहं । ‡

मत्र । अज्ज ! मंपस्सं भोअणं णीसवंतं अ । अवि अ,
दक्खिणा कावि दे भविस्सटि । § (फ)

* यदाय्य आशापयति ।

+ आश्चर्यम् ! तत् कथं मया एवं सुसहजायामुज्जयिन्यासस्मादृशजनयोग्यी
क्लाङ्गणीऽन्वेष्टव्यः ! एष चारुदत्तस्य मित्रं मैत्रेय इति एवागच्छति ; भवतु, प्रत्यामि
तावत् । आश्चर्यं मैत्रेय ! अस्माकं गेहे अशितुमशक्नीभूवतु [“अधिदी भोदु” इति पाठः—
“अतिथिर्भवतु” इति सं] आश्चर्यः ।

‡ भो ! अन्यं ब्राह्मणमुपनिमन्त्रयतु भवान्, व्यापृत इदानीमहम् ।

§ आश्चर्य ! सम्यग् भोजनं निःसंपन्नः । अपि च, दक्षिणा काऽपि ते भविष्यति ।

(न) नेपथ्ये—वेशपरिग्रहशालायाम् (“अनर्जर्वानिकासान्नेपथ्यम्” इति
कोषः) । केचित्तु नेपथ्यं रङ्ग इत्याहः, (“नेपथ्यं स्यादलङ्कारि रङ्गज्यायां नपंसकम्”
इति मेदिन्युक्तः) ।

(प) व्यापृतः,—व्यस्तः, कार्यान्तरेषु व्यासक्त इति यावत् ।

(फ) भोजनं—भोज्यद्रव्यम् । सम्पन्नं—प्रस्तुतं, नात्र विलम्बेन कार्याति-
पातसंशय इति भावः । निःसंपन्नं—निःशतुकम्, अबाधमित्यर्थः, [सह एकाधं
प्रति गतने इति व्युत्पत्त्या] संपन्नस्य—विपक्षस्यापरस्य इत्यर्थः, अभावी यत् तत्तर्थात्,
बर्हभः सार्धं भोजने विलम्बस्य व्याघातस्य च संशयः, तच्छङ्का चात्र नास्ति, अतः
बहूनामनिमन्त्रितत्वादिति । किञ्च दक्षिणं बहूनां भोजनीयत्वे व्याधिक्व-
सम्भावनायां भोजनीयत्वरद्वयव्याख्यानम् असंभवं एव भवितुमर्हति, एकस्य पुनः

[पुनर्नैपथ्यं] भो ! जं दाणिं पढमं ज्जेव पच्चादिट्ठोसि, ता को दाणिं दे णिब्बन्धो पदे पदे मं अणुसंधिदुं ? * (ब)

सूत्र । पच्चादिट्ठोहि एदिणा । भोदु, अस्सं बन्हणं उक्खिमंतंमि । † [इति निष्क्रान्तः] ।

[इति आमुखम्] (भ) ।

[प्रविश्य प्रावारहस्ती (म) मैत्रेयः । “असं बन्हण—” इति पूर्वोक्तं पठित्वा]

आदु, मए मित्तेएण परस्स आमंतणआइं भक्खिदब्बाइं !! [पच्छिदब्बाइं] हा अवत्थे ! तुलोअसि !! जो दाणिं अहं तत्त-

* भो ! यदिदानीं प्रथममेव प्रत्यादिष्टोऽसि, तत् क इदानीं ते निर्वन्धः पदे पदे सामनुसन्धातुम् ?

† प्रत्यादिष्टोऽस्मि एतेन । भवतु, अन्यं ब्राह्मणमुपनिमन्त्रयामि ।

‡ अथवा, मया मैत्रेयेण परस्य आमन्त्रणकालि भर्त्सयितव्यानि !! [“पच्छिदब्बाइं” इति पाठे—“समाहितव्यानि” इति सं] हा अवत्थ ! तुलयसि !! यः इदानीमहं

निमन्त्रणं न तत्सम्भवः इति वा भावः । यदा,—निःसपत्नं—निःशत्रुकं, समालये नान्यः कथितपरोऽस्ति, यः किल त्वां भुञ्जानमालोक्य निन्दित्यतीति भावः । दक्षिणा—भोजनकर्मणः साङ्गतायै देयं मुद्रादिकमित्यर्थः, एतत्तु अस्य निमन्त्रणग्रहणं प्रतीभन-प्रदर्शनार्थम् ।

(ब) प्रत्यादिष्टः,—निराकृतः, प्रत्याख्यात इत्यर्थः, (“प्रत्यादिष्टो निराकृतः” इत्यमरः) । निर्वन्धः,—अन्धाश्रयः । पदे पदे—पुनः पुनरित्यर्थः । अनुसन्धातुम्—अनुरीक्षुं, निमन्त्रयितुमित्यर्थः । [“पदे पदे मं” इत्यत्र “मम उक्खदंसं” इति कचिन्पाठः] ।

(भ) आमुखं—प्रस्तावना । तदुक्तं दर्पणं,—“नटी विदूषकी वाऽपि पारि-पार्थिक एव वा । स्वधारणं सहिताः संलापं यव कुर्वन्त ॥ चित्रवाक्यैः स्वकाव्योत्थैः प्रस्तुताक्षेपिभिर्मयः । आमुखं तत् तु विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनाऽपि सा ॥” इति । सा चात्र स्वधारस्य वाक्यार्थमादाय मैत्रेयरूपपावस्य प्रवेशात् कथोद्घातरूपा । तदुक्तं तत्रैव,—“स्वधारस्य वाक्यं वा समादायार्थमस्य वा । भवेत् पात्रप्रवेशयेत् कथोद्घातः स उच्यते ॥” इति ।

(म) प्रावारहस्तः,—[प्रविश्यतेऽनेन इति वाक्ये “हणीतेराक्खादने” (३।३।३४ पा०) इति पाचिके षष्ठी] प्रावारः,—उत्तरीयवस्त्रं, स इक्षी यक्ष, सः, कुरुप्रशासकः

भवदो चारुदत्तस्म रिद्धौ अहीरत्तं पञ्चतणसिद्धेहिं उगारसुरहि-
गंधेहिं मोदकेहिं ज्वेव असिदो अमंतरचदुक्कालअदुआरे
उवविटो गल्लकसदपरिवुदो चित्तअरो विअ अंगुलीहिं क्विअ
क्विअ अवणेमि, एअरचत्तरवुसहो विअ रोमंथाअमाणो
विट्टामि ; सो दाणिं अहं तस्म दलिहदाए जहिं तहिं चरिअ
गेहपारावदो विअ आवासणिमित्तं इध आअच्छामि । एसो
अ अज्जचारुदत्तस्म पिअवअस्सेण चुस्समुट्ठेण जादोकुसुम-
वासिदो पावारओ अणुप्पेसिदो, सिद्धीकिददेवकज्जस्य अज्ज-
चारुदत्तस्म उवणेदब्बो त्ति ; ता जाव अज्जचारुदत्तं पेक्खामि ।
[परिक्रम्यावलीक्य च] एसो चारुदत्तो सिद्धीकिददेवकज्जो गिहदेव-
दाणं बलिं (य) करेतो [हरंतो] इदं ज्वेव आअच्छदि । ३

तत्रभवतः चारुदत्तस्य ऋद्ध्या अहीरात् प्रयत्नसिद्धैः उगारसुरभिगन्धिभिर्नैदकैरेवाश्रितः
अभ्यन्तरचतुःशालकहारे उपविष्टः गल्लकंशतपरिवृतः चित्तकर इव अङ्गुलीभिः
स्रष्टा स्रष्टा अपनयामि, नगरचत्वरवृषभ इव रोमन्यायमानसिष्ठानि, स इदानीम् अहं
तस्य दरिद्रतया यत् तत्र चरित्वा गेहपारावत इव आवासनिमित्तमिहागच्छामि ।
एष च आर्यचारुदत्तस्य प्रियवयस्येन चूर्णहस्तेन जातौकुसुमवासितः प्रावारकी-
ऽनुमंषितः, सिद्धीकृतदेवकार्यस्य आर्यचारुदत्तस्योपनेतव्य इति ; तत् यावत् आर्य-
चारुदत्तं पश्यामि । एष चारुदत्तः सिद्धीकृतदेवकार्यः गृहदेवतानां बलिं कुर्वन्
[“हरन्ती” इति पाठि,—“हरन्” इति सं । उपहरन् इत्यर्थः] इत एवागच्छति ।

इत्यर्थः, (“हौ प्रावारोत्तरासङ्गी” इत्यमरः) [“गङ्गादिभ्यः परा सप्तमी” इति वार्त्तिकेन
इत्यपदस्य परप्रयोगः] ।

(य) आमन्त्रणकानि—आमन्त्रणे—निमन्त्रणे प्रस्तुतानि द्रव्याणि । मूलयसि
—मूलं करोषि, मूलवत् लघुं करोषि इत्यर्थः, मामिति शेषः । ऋद्ध्या—सम्पत्त्या ।
उद्गरेति ।—उद्गरेण—अश्रितद्रव्यस्य ऊर्ध्वगामिवायुवशादुद्भवेन, सुरभिः,—
सौरभाग्नितः, गन्धः येषां तथोक्तैरित्यर्थः, मोदकासावदेवं सौरभशालिनः, यत् न
केवलं तेषामशनकाल एव सौरभोद्भूतः, अपि तु अशनीतरमपि यावदुद्गावं तस्य
अस्थितिरिति भावः । अश्रितः,—दत्तः । गल्लकंशतपरिवृतः,—गल्लकांशं—व्यज्ज-

[ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टश्चारुदत्तो रदनिका च] ।

आरु । [ऊर्मवलीक्य सनिर्वेदं निश्चस्य च]—

यासां बलिः सपदि मद्गृहदेहलीनां

हंसैश्च सारसगणैश्च विलुप्तपूर्वः ।

तास्त्रेव सम्प्रति विरुद्धतणाङ्गरासु

बीजाञ्जलिः पतति कीटमुखावलीदः ॥ ८ ॥

[इति मन्दं मन्दं परिक्रम्य उपविशति] ।

नादिपावाणां, “दीना” इति नाम्ना प्रसिद्धानामित्यर्थः, शतैः,—बहूशतमङ्काः गङ्गाकै-
रित्यर्थः, जीरादिमुख्यायपरिपूरितैरिति भावः, परिहतः,—परिव्याप्तः, चित्रकर-
पक्षे,—वर्णपात्रशतपरिहतः । अपनयामि—त्यजामि, नाश्यामीति यावत्, अति-
दृढत्वादिति भावः, तत्पात्रमिति शेषः । यथा चित्रकरः तृल्लिकया वर्णिकाभाण्डं
स्वल्पं स्वल्पं सृजति परित्यजति, तद्वदिति भावः । नगरचत्वरत्नप्रभः,—नगराङ्गनप्रभ
इव । रीमन्यायमानः,—उद्दीर्य चर्वणं कुर्वाणः । गृहपारावत इव—गृहकपोत
इव । आवासनिमित्तं—शयननिमित्तम् । इह—चारुदत्तगृहे इत्यर्थः । जाती-
कुसुमवामितः,—जातीकुसुमैः,—मालतीपुष्पैः, वासितः,—सुरभौकृतः । सिद्धीकृत-
देवकार्यस्य—सम्पादितपूजाहोमादिकर्मणः । उपनेतव्यः,—दातव्यः । बलिं—
पूजां, (“इति पूजीपहारयोः” इत्यमरः) ।

विधिवशाद्गृहाविपर्यासम्नान्वित्तथाचरुदत्तः स्वकीयां पूर्वावस्थामनुसृत्य सनिर्वेद-
माह, यामामिति ।—यासां मद्गृहदेहलीनां—मम गृहाणि भवनानीति मद्गृहाणि,
तेषां या देहल्यः,—द्वारपिण्डिकाः, वह्निर्द्वारस्य “चीकाट” इति ख्याताः काष्ठखण्ड-
विशिष्टाः, तासां (“गृहावयवेष्वी देहली” इत्यमरः) बलिः,—तत्र दत्तपूजापकरण-
क्षतादिद्रव्यं, हंसैश्च—मरालैश्च, सारसगणैश्च—स्वनामख्यातपक्षिविशेषैश्च, विलुप्तपूर्वः,
—पूर्वं विलुप्तः, [“पूर्वापर—” (१।१।५८ पा०) इति पूर्वनिपातः] भक्षित इत्यर्थः,
सम्प्रति—इदानीं, विरुद्धतणाङ्गरासु—संस्काराभावात् सञ्जाततणाङ्गरासु, [तणाङ्गराणि
विरुद्धानि यासु “निष्ठा” (१।१।३६ पा०) इति निष्ठायाः पूर्वनिपातः] तण्व्याप्रास
एव तासु—मद्गृहदेहलीषु, कीटमुखावलीदः,—कीटमुखैः,—कीटवदनैः, कीट-
प्रभृतिभिरिति वा, अवलीदः,—खलितः, आस्त्रादित इति वा, बीजानाम् अञ्जलिः,
—समूहः, पतति—पतितो वर्तते इत्यर्थः । वसन्ततिलकं हन्ति,—“ज्ञेयं वसन्ततिलकं
त-भ-आ ज-गौ गः” इति लक्षणात् ॥ ८ ॥

विट् । एसो अज्जचारुदत्तो । ता जाव संपदं उवसप्पामि ।

[उपसृत्य] सोत्थि भवदे । बड्ढु भवं । ॥

चारु । अये ! सर्वकालमित्तं मैत्रेयः प्राप्तः । सखे ! स्वागतम् ? आस्यताम् ।

विट् । जं भवं आणवेदि । [उपविश्य] भो वयस्स ! एसो दे पिअवअस्सेण चुस्सवुड्ढेण जादीकुसुमवासिदो पावारओ अणुप्पेसिदो, सिद्धीकिददेवकज्जस्स अज्जचारुदत्तस्स तुए उवण्णदब्बो । १ [इति समर्पयति] ।

चारु । [गृहीत्वा सचिन्तः स्थितः] ।

विट् । भो ! इदं किं चिंतोअदि ? ॥

चारु । वयस्य !—

सुखं हि दुःखान्वनुभूय शोभते

घनान्धकारिष्विव दीपदर्शनम् ।

सुखात् तु यो याति नरो दरिद्रतां

धृतः शरीरेण मृतः स जीवति ॥ १० ॥

* एष आर्यचारुदत्तः । तत् यावत् साम्प्रतमुपसर्पामि । स्वस्ति भवते । वडंतां भवान् ।

१. यत् भवान् आज्ञापयति । भो वयस्य ! एष ते प्रियवयस्येन चूर्णहस्तेन जातीकुसुमवासितः प्रावारकोऽनुप्रापितः, सिद्धीकृतदेवकार्यस्य आर्यचारुदत्तस्य त्वया उपनेतव्यः ।

। भो ! इदं किं चिन्त्यते ?

विलासिजनोचितं कुसुमसुरभीकृतं प्रावारकमुपलभ्य स्वीयवर्तमानावस्थाप्रतिकूलत्वं प्रदृश्यन्नाह, सुखमिति ।—घनान्धकारेषु—निविडितिमिराच्छेपः दृष्टेषु, दीपदर्शनं—प्रदीपप्रकाश इव, दुःखानि—कष्टानि, अनुभूय, स्थितमिति शेषः, मयम्—आनन्दः, हि—निश्चितं, शोभते—राजते, दुःखानुभवानन्तरं सुखानुभवः समधिक-सत्कीर्षाय भवतीति भावः । तु—किन्तु, यो नरः,—पुरुषः, सुखात्—सुखभोगात् परित्यज्यः, दरिद्रतां—निर्धनतां, याति—प्राप्नोति, स मृतः,—परितः, मृतवत् संशयान् इत्यर्थः, एव शरीरेण—देहेन, धृतः,—अवलम्बितः, शरीरमात्रावशिष्टः

विद् । भो बभ्रस्स ! मरणादो दालिहादो वा कदरं दे रोअदि ? *

चारु । वयस्य !—

दारिद्र्याभ्रणात् वा मरणं मम रोचते न दारिद्र्यम् ।

अल्पक्लेशं मरणं, दारिद्र्यामनन्तकं दुःखम् ॥ ११ ॥

विद् । भो बभ्रस्स ! अलं संताबेण । पणइजणसंकामिद-
बिहवस्स सुरलोअपोदसेस्स विअ पडिबच्चंदस्स परिक्खओ वि
दे अहिअदरं रमणीओ । † (र)

* भो वयस्य ! मरणात् दारिद्र्याद्वा कतरत् ते रोचते ?

† भो वयस्य ! अलं संतापेन । प्रणयिजन-सङ्गामितविभवस्य सुरलोकापीतशेषस्य प्रतिपञ्चन्द्रस्यैव परिचयोऽपि ते अधिकतरं रमणीयः ।

सन्नित्यर्थः, जीवति, अन्तःसारशून्यचर्मभस्त्रावदिति भावः, तज्जीवणं मरणमेवेति समुदितार्थः । अत्र प्रथमाहं उपमाऽलङ्कारः, द्वितीयाहं तु अप्रस्तुतप्रशंसा, सुखमनुभूयैदानीं दारिद्र्यस्य सम शरीरधारणं कृततुल्यमिति विशेषे प्रस्तुते तादृशसामान्यस्याभिहितत्वात् । “मृती जीवति” इति विरोधप्रतीतिः विरोधाभासश्च, तत्समाधानन्तु कृत इत्यस्य तत्तच्छक्तिविरहणं विशेषकम्यामर्ह इत्यर्थकरणात् भवतीति ध्येयम् । वंशस्थविलं वृत्तम् ॥ १० ॥

दारिद्र्याभ्रणयोः कतरत् प्रियमिति पृच्छायां मरणस्यैव प्रियत्वमाह, दारिद्र्यादिति ।—दारिद्र्यात्—दैव्यात्, मरणात्—जीवनत्यागाद्वा, तयोर्भिध्ने इत्यर्थः, [“पञ्चमी विभक्ते” (२।१।४२ पा०) इत्यनेन पञ्चमी] मम [अत्र कथ्यार्थानुयोजनं चतुर्थीप्राप्तावपि सम्बन्धविवक्षायां षष्ठी] मरणं—मृत्युर्वै, रोचते—प्रीणाति, दारिद्र्या—दैव्यं, न रोचते इति शेषः ; यतः मरणं—मृत्युः, अन्यक्लेशम्—अन्यः, —दारिद्र्यात् शून्यः, क्लेशः यत्र तत्, दारिद्र्यात् अनन्तकम्—अन्तर्हितं, दुःखं—क्लेशरूपम्, अभिलषितनाशादिति भावः ; यथा,—मरणम् अन्यक्लेशम्—अन्यसमयदुःखदायि, दारिद्र्यम् अनन्तकं—जीवनकालव्यापित्वात् अनन्तकालव्यापि, दुःखं—दुःखदायि चेत्यर्थः । अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । आख्यां वृत्तम् ॥ ११ ॥

(र) प्रणयैति ।—प्रणयिजनसङ्गामितविभवस्य—प्रणयिजने—बन्धुजने, सङ्गामिताः,—दयाधर्मादिना प्रदत्ताः, विभवाः,—धनानि येन तस्य, [एतेनास्य दया-

चाह । वयस्य ! न ममार्थान् प्रति दैन्यम् । पश्य,—

एतत् तु मां दहति । यत् गृहमस्मदीयं

क्षीणार्थमित्यतिथयः परिवर्जयन्ति ।

संशुष्कसान्द्रमदलेखमिव भ्रमन्तः

कालात्यये मधुकराः कारणः कपोलम् ॥ १२ ॥

विद्वद् । भो वयस्य ! एदे क्व दासोऽपुत्रा अत्यकल्यवत्ता वरडा-
भीदा विप्र गोपालदारत्रा अरस्ये जहिं जहिं ण खज्जंति (ल)
तहिं तहिं गच्छंति । *

* एते खलु दास्याः पुत्रा अर्थकल्यवत्ता वरटाभीता इव गोपालदारका अरस्ये
अव यव न खाद्यन्तं, तव तव गच्छन्ति ।

धर्मादिरभिव्यज्यते, तेन च विभवहीनतायाः अतिरमणीयत्वम् ;] सुरलीकपीतशेषस्य
—सुरलीकः,—देवैः, पीतशेषस्य—क्रमेण भुक्तावशिष्टस्य इत्यर्थः ; प्रतिपञ्चन्द्रस्य इव
—यकप्रतिपदि चन्द्रदर्शनाभावात् एतत् कृष्णचतुर्दश्या उपलक्षकम् । तथा च
कामन्दकः,—“धर्मार्थं क्षीणकोषस्य क्षीणत्वमपि शोभते । सुरैः पीतावशेषस्य कृष्ण-
पत्रं विधोरिव ॥” इति । यथा वा,—“मणिः श्यामालीढः समरविजयी हेतिनिहती
मदक्षीणो नागः शरदि सरितः श्यानपुलिनाः । कलाशेषश्चन्द्रः सुरतमृदिता बाल-
वनिता तनिम्बा शोभन्तं गलितविभवार्थार्थेषु नृपाः ॥” देवताभिः क्रमेणान्यान्यपीतं
कृष्णपक्षीयक्षीणचन्द्रं पूर्णचन्द्रमपेक्ष्य लोकी यथा सस्पृहं पश्यति, तद्वत् अर्थमात्कृता-
शेषविभवं निहन्तं त्वां लोकोऽधिकतरं मम्यन्ते इति भावः ।

विद्वद्वक्त्रेणादितं दुःखस्यार्थाभावनिवन्धनत्वं निरस्य तस्य प्रकृतनिदानमाह, एत-
दिति ।—भ्रमन्तः,—इतस्ततः चरन्तः, मधुकराः,—धमराः, कालात्यये—मदक्षर-
समावसाने, संशुष्काः,—शीघ्रमधिगताः, सान्द्राः,—निविडाः, मदलेखाः,—मद-
क्षरणरेखाः यस्मिन् तं, करिणः,—हस्तिनः, कपोलं—गण्डुमिव, अतिथयः,—न विद्यत
तिथिः द्वितीया येषां ते, अध्वयोगेन अभ्यागताः, एकदिनमावस्थायिन इत्यर्थः, क्षीणार्थं
—धनहीनम्, इति—इति बुद्ध्या, अस्मदीयं गृहं—भवनं, परिवर्जयन्ति—परित्यजन्ति,
इति यत्, एतत्—अतिथिपरिवर्जनं, तुकार एवार्थकः, तेन अतिथिपरिवर्जनमेवे-
त्यर्थः, मां दहति—सन्तापयति । अत्रोपमाऽलङ्कारः । वसन्ततिलकं वृक्षम् ॥ १२ ॥

(ल) दास्याः पुत्राः,—दासीपुत्रवत् अतिनीचा इत्यर्थः, अर्थकल्यवत्ताः,—

वार । वयस्य !—

सत्यं न मे विभवनाशङ्कताऽस्ति चिन्ता,
भाग्यक्रमेण हि धनानि भवन्ति यान्ति ।

एतत् तु मां दहति, नष्टधनाश्रयस्य
यत् सौहृदादपि जनाः शिथिलीभवन्ति ॥ १३ ॥

अपि च,—

दारिद्र्यात् क्रियमेति, क्लीपरिगतः प्रभ्रश्यते तेजसो,
निस्तेजाः परिभूयते, परिभवान्निर्वेदमापद्यते ।
निर्विस्मः शुचमेति, शोकपिहितो बुद्ध्या परित्यज्यते,
निर्बुद्धिः क्षयमेत्यहो ! निधनता सर्व्वापदामास्यदम् ॥ १४ ॥

अर्थरूपाः कल्यवर्त्ताः, कल्य—प्रत्युषे, वर्त्तते एभिः इति कल्यवर्त्ताः,—प्रातराशाः,
अर्थरूपप्रातर्भोज्या इत्यर्थः, प्रातराशानां दिनादावेव आवश्यकतया तत्साम्यं बोध्यम् ;
दास्याः पुत्रा इत्यनेन अर्थानाम् अतिष्ठेयता सूचिता । वरटाभीताः,—वरटाभ्यः,—
“वील्ता” इति प्रसिद्धेभ्यः दंशनकारिपतङ्गविशेषेभ्यः, (“गन्धिली वरटा हयो,”
इत्यमरः) भीताः,—वस्ताः, खाद्यन्ते—भुज्यन्ते, अन्यतः,—दश्यन्ते । यत्र यदोपभोग-
दानादिक्रिया गच्छति, तदैव धनबाहुल्यमिति सन्दर्भार्थः । उपमाऽलङ्कारः ।

अन्यदपि चिन्ताकारणं दर्शयति, सत्यमिति ।—मे—मम, विभवनाशङ्कता—
धनक्षयजनिता, चिन्ता—भावना, न अस्ति—न विद्यते, इति सत्यं—यथार्थमेव
वदामीत्यर्थः, हि—यतः, धनानि—अर्थाः, भाग्यक्रमेण—अदृष्टवशेनैव, भवन्ति—
आयान्ति, यान्ति—अपगच्छन्ति च । किं तर्हि चिन्ताकारणम् ? इत्याह, एतदिति ।
—जनाः नष्टधनाश्रयस्य—नष्टः धनरूपः आश्रयः यस्य तादृशस्य, क्षीणधनस्य इत्यर्थः,
यथा,—नष्टी धनाश्रयी—अर्थालयी यस्य तथीकृतस्य, धन-शरणविहीनस्येत्यर्थः,
सौहृदात्—बन्धुभावात्, अपि शिथिलीभवन्ति—अर्थशून्येन जनेन समं प्रयोजना-
भावात् सर्वे बन्धुभावमपि परित्यजन्ति, “अर्थप्रायेणशङ्कया न कुर्वतेऽप्यालापमार्वं
सुहृत्” इत्युक्तेः, इति यत्, एतत्—एतदेव, मां दहति—सन्तापयति । अत्र प्रथमार्हे
काव्यलिङ्गालङ्कारः, तथा “नष्टधनाश्रयस्य” इत्यत्र प्रथमव्याख्यायां रूपकम्, इत्यनयोः
सङ्करः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १३ ॥

धनशून्यत्वस्य सर्वापत्कारणत्वमाकलयति, दारिद्र्यादिति ।—दारिद्र्यात्—

विद्। भो वयस्य ! तं ज्ञेयं अत्यक्लवत्तं सुमरिष्य अलं
संतप्पिदेण । *

आरु। वयस्य ! दारिद्र्यं हि पुरुषस्य,—

निवासश्चिन्तायाः, परपरिभवो, वैरमपरं,

जुगुप्सा मित्राणां, स्वजनजनविद्वेषकरणम् ।

वनं गन्तुं बुद्धिर्भवति च, कलत्वात् परिभवो,

हृदिस्थः शोकाग्निर्न च दहति सन्तापयति च ॥१५॥

* भो वयस्य ! तमेष अर्थकल्यवत्तं स्मृत्वा अलं सन्तापितेन ।

निर्जनत्वात्, द्वयं—लज्जाम्, एति—प्राप्नोति, लोका इति शेषः, अभीष्टनिष्पादना-
सामर्थ्यात् इति बोध्यम् ; द्वीपरिगतः,—लज्जितः जनः, तेजसः,—बलात्, प्रभृश्यते
—प्रच्युतो भवति, निस्तेजाः,—तेजोरहितः, परिभूयते—येन केनापि कारणेन लोके-
निर्भयं तिरस्कृत्यते इत्यर्थः, भौतिकारणतज्ज्ञोऽभावात् इत्यवधेयम् ; परिभवान्—
अवमानान्, निर्वेदं—स्वावमाननम्, अनुतापं वा, आपद्यते—प्राप्नोति, निर्विकः,—
निर्वेदयुक्तः, यत्वं—शोकम्, एति—प्राप्नोति, जीवनस्य वैयर्थ्यादिति भावः ; शोक-
परिहितः,—शोकाक्रान्तः, बुद्ध्या—विवेकेनेत्यर्थः, परित्यज्यते—विहीयते, निर्बुद्धिः,
—निर्विवेकः, जयं—नाशम्, एति—गच्छति ; उक्तञ्च श्रीमद्भगवद्गीतायां,—“बुद्धि-
नाशात् प्रणश्यति” इति ; अत्र अत एवेति ऊह्यम्, अही इति आश्चर्य्यधीतकमव्ययं,
निधनता—दारिद्र्यं, सर्वापदां—सर्वासाम् आपदां—विपत्तीनाम्, आम्यदं—स्थानं,
दारिद्र्यात् सर्वा एवापदो भवन्तीत्यर्थः । निधनशब्दो हि मरणे रूढः, अत्र तु धनशून्यत्वे
प्रयुक्तत्वात् प्रसिद्धिविरुद्धतास्यदोषः, स च चतुर्थपादस्य “निर्बुद्धिः जयमेत्यहो ! ह्यधनता
सर्वापदामास्पदम्” इत्येवं परिवर्त्तनेन समाधातुं शक्यते । अत्र दारिद्र्यादेरुत्तरोत्तरं
लज्जादीन् प्रति कारणतया कारणमालाऽलङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥१४॥

दारिद्र्यस्य सर्वापत्तिदानत्वं प्रकारान्तरेणाह, निवास इति ।—चिन्तायाः,—कथं
मम व्यर्थनिर्वाहः भविष्यति, कथं वा एतावान् परिवारः पोषणीयः इत्येवंरूपायाः
इत्यर्थः, निवासः,—आश्रयः, परपरिभवः,—परिषाम्—अन्येषां, परिभवः,—तिर-
स्कारस्थानम्, अन्यकर्तृकावमाननाऽऽस्पदमित्यर्थः, दारिद्र्याणामविश्वसनीयतयेति
भावः, अपरम्—अन्यत्, वैरं—शत्रुभावः, शत्रुवत् विपञ्जनकतयेति बोध्यम् ;
मित्राणां—बन्धूनां, जुगुप्सा—घृणास्थानमित्यर्थः, प्रत्युपकारासामर्थ्यादिति भावः ;

तत् वयस्य ! कृतो मया गृहदेवताभ्यो बलिः । गच्छ, त्वमपि
चतुष्पथे मातृभ्यो बलिमुपहर । (व)

विदू । न गमिस्मिं । *

चाक । किमर्थम् ?

विदू । जदो एब्बं पूइज्जंता बि देवदा न दे प्रसीदंति, ता
को गुणो देवेषुं अच्चिदेसुं ? †

चाक । वयस्य ! मा मैवम् ; गृहस्थस्य नित्योऽयं (श) विधिः,—

तपसा मनसा वाग्भिः पूजिता बलिकर्मभिः ।

तुष्यन्ति शमिनां नित्यं देवताः किं विचारितैः ? ॥१६॥

तत् गच्छ, मातृभ्यो बलिमुपहर ।

* न गमिष्यामि ।

† यत एव पूज्यमाना अपि देवता न ते प्रसीदन्ति, तत् को गुणो देवेषु अर्चितेषु ?

तथा स्वजनानाम्—आत्मीयजनानां, जनानां—साधारणलोकानाञ्च, विवेषकरणं
—विवेषहेतुः, [कर्त्तरि करणे वा ल्युट्] सति दारिद्र्ये, वनम्—अरण्यं, गन्तुं—
यातुं, बुद्धिः,—मतिः, भवति—जायते, अत्र चकारो हेतौ, यतः इति तदर्थः ;
कलत्रात्—भार्यायाः अपीत्यर्थः, परिभवः,—तिरस्कारः, भवतीति शेषः, वसना-
भरणादिप्रार्थितालाभात् कलत्रस्याप्यनुरागी जायते, “माता निन्दति नाभिनन्दति
पिता भ्राता न सम्भाषते । भृत्यः कुप्यति नानुगच्छति सुतः कान्ता च नाभिज्ञते ॥”
इत्युक्तेरिति भावः, (वनगमने कलत्रपरिभवो हेतुर्बोध्यः) (किं बहुना) हृदिस्थः,
—हृदयवर्त्ति, शोकाग्निः,—दुःखदहनः, न च दहति—न भस्मीकरोति, किन्तु
सन्तापयति च—दुःसहनैयं तापमुत्पादयति चेत्यर्थः, दरिद्रमिति शेषः । अत्र
दरिद्रास्य चिन्तानिवासादिरूपेणानेकधर्मांशेयवादुर्लभालङ्कारः इति कैचित् । अस्वरिणी
व्रतम् ॥ १५ ॥

(व) गृहदेवताभ्यः,—गृहाधिष्ठातृभ्यः देवेभ्यः, बलिः,—पूजा । मातृभ्यः,—
ब्रह्माण्यादिमातृकाभ्यः । उपहर—प्रदेष्टुम् ।

(श) नित्यः,—अवश्यकर्तव्यः, “यदकरणे प्रत्यवायः स्यात् स नित्यः” इति
शास्त्रवचनात् ।

विदूषकेषोपेक्षितस्य बलिकर्मणः अवश्यकर्तव्यतां हितकरत्वञ्च दर्शयति, तपसेति ।

विदू। भो ! न गमिस्मं, अस्मो कोवि पउंजीअदु । मम उण बम्हणस्स सव्वं ज्जेव विपरीदं परिणमदि, आदंसगदा बिअ छाप्पा बामादो दक्खिणा दक्खिणादो बामा । अस्मं अ,— एदाए पदोस-बेलाए इध राअमग्गे गणिआ बिडा चेडा राअ- बल्लहा अ पुरिसा संचरंति ; (घ) ता मंडूअलुअस्स कालसप्पस्स मूषिओ बिअ अहिमुहाबदिदो बज्झो दाणिं भविस्सं । तुमं इध उअविट्ठो किं करिस्ससि ? *

नाक । भवतु, तिष्ठ, तावदहं समाधिं निर्वर्त्तयामि । (स)

[नेपथ्यं] । तिष्ठ वसन्तसेने ! तिष्ठ ।

• भो ! न गमिष्यामि, अन्यः कोऽपि प्रयुज्यताम् । मम पुनर्ब्राह्मणस्य सर्वमेव विपरीतं परिणमति, आदर्शगता इव काया बामतो दक्षिणा, दक्षिणतो बामा । अन्यच्च,—एतस्यां प्रदोषवेलायामिह राजमार्गे गणिका विटाचेटा राज- वल्लभाय पुरुषाः सञ्चरन्ति ; तस्मात् मण्डूकुलुअस्य कालसर्पस्य मूषिक इव अभि- मुखापतितो बध्य इदानीं भविष्यामि । त्वमिह उपविष्टः किं करिष्यसि ?

—देवताः,—देवाः, तपसा—तपस्यया, मनसा—चेतसा, ध्यानेनेत्यर्थः, वाग्भिः,— वाक्यैः, स्तवपाठादिभिरित्यर्थः, बलिकर्म्मभिः,—पूजाकार्यैश्च, पूजिताः,—समर्चिताः सन्त्यः, नित्यं—नियतं, श्रमिणां—श्रान्तात्मनां, तुष्यन्ति—तोषमापद्यन्ते, तुष्टा उत्कृष्टं परलोकं श्रमिभ्यः प्रयच्छन्ति इति यावत्, “श्राद्धकृदतिथिप्रियो गृहस्थोऽपि मुच्यते” इति शास्त्रवचनात् ; विचारितैः,—विचारणैः, किं—किं फलम् ? नात्र विचारः कर्त्तव्य इत्यर्थः ॥ १६ ॥

(घ) आदर्शस्य प्रतिबिम्बे तामो भागो दक्षिणे दृश्यते, दक्षिणश्च बामे, एवं वस्तुगतिः । “एतस्यां प्रदोषवेलायामिह राजमार्गे गणिका विटाः चेटा राजवल्लभाय पुरुषाः सञ्चरन्ति” इत्यनेन विटादीनां प्रवेशः सूचितः, “नासूचितस्य प्रवेशः” इति शास्त्रात् । तत्रापि “गणिका” इत्यनेन वसन्तसेनायाः, “राजवल्लभाः” इत्यनेन ब्रह्मा- वस्य च प्रवेशः विशेषतो ज्ञेयः ।

(स) समाधिं—नियमं, गृहदेवतापूत्रारूपमिति भावः, निर्वर्त्तयामि—न्यादयामि ।

[ततः प्रविशति विट-शकार-चेटैरनुगम्यमाना (ह) वसन्तसेना ।]

विटः । वसन्तसेने ! तिष्ठ तिष्ठ,—

किं त्वं भयेन परिवर्त्तितसौकुमार्या

नृत्यप्रयोगविशदौ चरणौ क्षिपन्ती ।

उद्दिग्मचञ्चलकटाक्षविस्फट्टि-

व्याधानुसारचकिता हरिणीव यासि ? ॥ १७ ॥

शकारः । चिद्द वशंतशेणिण ! (क) चिद्द, *—

● तिष्ठ वसन्तसैनिके ! तिष्ठ,—

(ह) विटः,—वैश्यानागरिकयोः परस्परं सन्देहं विटति—कथयतीति व्युत्पत्त्या सुचत्वरः भट्टवर्षीयः लम्पट इत्यर्थः, तथा चीकं,—“सम्भोगहीनसम्पदं विटन्तं धूर्तः कलंकदेशजः । वैशीपचारकुशलो वाग्मी मधुरोऽथ बहुमती गीष्ठाम् ॥” शकारः,—“मदमूर्खताऽभिमानौ दुष्कृतैश्चर्यसंयुक्तः । सोऽयमनूदाभाता राज्ञः श्यालः शकार इत्युक्तः ॥” इत्युक्तलक्षणः ; चेटः,—हीनजातीयदासः ।

सृदुमन्दगामिनीं वसन्तसेनां भीतिविह्वलतया द्रुतगामिनीमालीक्य तदनुसरणपरी विटः साभिप्रायमाह, किमिति ।—त्वमिति “वसन्तसेने !” इति गद्यस्थानमन्त्रणपदेन अन्वितम् ; भयेन—चासेन, परिवर्त्तितं—द्रुततरगमनाय परित्यक्तं, सौकुमार्यं—गति-मार्दवं, मन्दगमनमिति यावत्, यथा सा, तथा नृत्यप्रयोगे—नर्त्तनक्रियायां, विशदौ—निश्चलौ, निर्दोषावित्यर्थः, निर्दोषनर्त्तनक्रियाचतुरौ इति यावत्, चरणौ—पादौ, क्षिपन्ती—द्रुतं विन्यस्यन्ती, तथा उद्दिग्माः,—व्याकुलाः, अत एव चञ्चलाः,—अस्थिराश्च, कटाक्षाः,—अपाङ्गदृष्ट्यौ यस्मिन् तत् यथा स्यात् तथा, (“कटाक्षोऽपाङ्गदर्शने” इत्यमरः) विस्फटा—दत्ता, प्रेरितेति यावत्, दृष्टिर्यथा तादृशी, कियति व्यवधाने पापिष्ठाः सन्तीति सुखमीषत् प्रत्यावर्च्य कटाक्षेण सभयमालीकयन्ती सतीत्यर्थः, व्याधानुसारचकिता—व्याधस्य—लुब्धकस्य, अनुसारः,—पशुह्वानं, तेन चकिता—भीता, हरिणीव—मृगीव, किं—कथं, यासि ?—गच्छसि ? त्वन्मयापाङ्गबह्वान् अस्मान् दृष्ट्वा एवं मा भैषीरिति भावः । अब उपमाऽलङ्कारः । वसन्ततिलकं वत्सम् ॥ १७ ॥

(क) शकाराभीषिणः शकारस्थीकौ “वसोः शः” इत्यनेन सर्वत्र तालव्यशकारो ज्ञेयः । तथा शकारस्य भाषा राष्ट्रिया वेदितव्या, “शकारो राष्ट्रियः स्मृतः” इति वचनात् ।

किं याशि, धावशि, पलायशि, प्रखलन्ती,
 वाशू ! प्रसीद न मलीशशि चिद्ध दाव ।
 कामेण दञ्जदि हु मे हलके तवशी,
 अंगाललाशिपडिदे बिअ मंशखण्डे * ॥ १८ ॥

चेटः । अज्जए ! चिद्ध चिद्ध. ॥—

उत्ताशिता गच्छशि अंतिका मे
 शंपुसपुच्छा बिअ गिम्हमोरी ।

किं यासि, धावसि, पलायसे प्रखलन्ती,
 वासू ! प्रसीद, न मलीशसि, तिष्ठ तावत् ।
 कामेन दक्षति खलु मे हृदयं तपस्वि,
 अङ्गारराशिपतितमिव मांसखण्डम् ॥

॥ आर्य ! [“अज्जुके !” इति पाठः—“गणिके !” इति तद्व्याख्यानं, “नाय्योक्तौ
 गणिकाऽज्जुका” इत्यमरवचनात्] तिष्ठ तिष्ठ,—

‡ उत्तासिता गच्छसि अंतिका मे
 सम्पूर्णपुच्छं व शीघ्रमगृही ।

विटवच्छकारोऽपि तां तादृक् पलायनपरामनुसरन्नाह, किं यासीति ।—वासू !
 —बाल ! (“बाला स्याद् वासूः” इत्यमरः) त्वं प्रखलन्ती—पादखलनवती मती,
 बन्धुरभूमौ पदविक्षेपणादिति भावः ; किं—कथं, यासि, धावसि, पलायसे इत्येधा-
 मकार्यत्वेन पौनरुक्त्यं शकारवचनत्वात् न दायावहम् ; तदुक्तम् :—“अपार्थक्यं व्यर्थं
 पनरुक्तं हतीपमम् । लोकन्यायिकदृष्टेः शकारवचनं विदुः ॥” इति । अन्यच्च,—
 “आगमलिङ्गविहीनं देशकालन्यादसमयविपरीतम् । व्यर्थकार्यमपार्थं भवति हि वचनं
 शकारस्य ॥” इति । एवमुत्तरत्वापि बोध्यम् । प्रसीद—मयि प्रसन्ना भव, न मलीशसि—
 न ते जीवननाशो भविष्यतीत्यर्थः, तिष्ठ—पलायनात् विरता भव, तावदिति
 वाक्यालङ्कारः । मे—मम, तपस्वि—अनुकम्पार्हं, हृदयम्—कृत्यकरणम्, अङ्गारराशि-
 पतितम्—अग्निपुद्गलगतं, मांसखण्डमिव, कामेन—रुदनानर्त्तनेत्यर्थः, दक्षति—
 सन्तप्यति, खलिति निश्चये । अत्र उपमाऽलङ्कारः । वसन्तिलकं वृत्तम् ॥ १८ ॥

विटवच्छकारवच्छेदोऽपि तां तथाविधामनुसरन्नाह, उत्तासितेति ।—ई—मम,
 अंतिका—ज्येष्ठा भगिनी, (“अंतिका भगिनी ज्येष्ठा” इत्यमरः) खेष्टभरिणीदत्

ओवग्गदी शामिअ भट्ठके मे

बस्से गडे कुक्कुटशावके ब्व ङ ॥ १९ ॥

विटः । वसन्तसेने ! तिष्ठ तिष्ठ—

किं यासि बालकदलीव विकम्पमाना

रक्तांशुकं पवनलोलदशं वहन्ती ? ।

रक्तीत्यलप्रकरकुङ्गलमुत्सृजन्ती

टङ्कैर्मनःशिलगुहेव विदार्यमाणा ॥ २० ॥

अववन्ताति स्वामी च भट्टारको मे

वने गतः कुक्कुटशावक इव ॥

पूजाङ्ग इत्यर्थः, [केचित्तु अतिकादिति पञ्चम्यन् पठित्वा—“मे—मम, अतिकात्—समीपात् गच्छसि” इत्यन्वयं कुर्वन्ति] त्वं सम्पूर्णपक्का—परिणतपक्वश्रीभिता, ग्रीष्मयूगैव—ग्रीष्मकालीनशिविनीव, उन्नामिता—उद्गतवासा, भीतभीतिं यावत्, मती गच्छसि—यासि । वने गतः,—अरण्यस्थः, [गडे इति ।—“कृज्-कृज्-गमां क्तस्य डः” इत्यनेन क्तस्य डत्वम् ; “अत इदंती लृक् च” इत्यनेन अकारस्य एत्वञ्च] कुक्कुटशावक इव—कुक्कुटशिवरिव, मे—मम, भट्टारकः,—राजा, (“भट्टारकी रूपे नाश्यावाचा देवं तपोधने” इति मेदिनी) स्वामी—प्रभुः शकारः च, अववन्ताति—[ओवग्गदीति अवपूर्वाद् वन्तातिस्तिङ् “ओदवापयोः” इत्यनेन अवस्य ओत्वम्] त्वत्कार्शं ससम्भ्रममागच्छतीत्यर्थः । अत्र उपमाऽलङ्कारः । इन्द्रवज्रा दत्तम् ॥ १९ ॥

वसन्तसेनां सांनयमनुकम्बन्नपि अनिवर्त्तमानामालोक्य विटः पुनरपि माग्रहमाह, किमिति ।—टङ्कैः,—पाषाणदारणास्त्रैः, (“टङ्कः पाषाणदारणः” इत्यमरः) विदार्यमाणा—भिद्यमाना, विदारणक्षणे हि तेषां निर्मूला दीमिः प्रसरतीति भावः, मनःशिलानां—रक्तवर्णोपधातुविशेषाणां, गुह्या इव—कन्दर इव, खनिरिविति यावत्, [मनःशिलशब्दस्य पुंस्त्वं जटाधरेणीकृतम्] रक्तीत्यलानां—रक्तकमलानां, प्रकराः,—समूहाः, तेषां कुङ्गलम्—एकैकं मुकुलम्, उत्सृजन्ती—क्षिपन्ती, [अत्र उत्प्रेक्षाः शीतकमिवशब्दमध्याहृत्य उत्सृजन्तीवित्युत्प्रेक्षा] तथा पवनेन—वायुना, लोला—अञ्जला, दशा—अञ्जलभागी यत् तत् तथीकृतं, रक्तांशुकं—रक्तवसनं, वहन्ती—धारयन्ती, अत एव विकम्पमाना—विधुन्वाना, बालकदलीव—अभिनवरभातरिव,

शकारः । चिह्नं वशंतशेषिण ! चिह्नं, —

मम मञ्चणमणंगं ममहं बहुभ्रंती

णिशि अ शञ्चणके मे णिह्मं पक्खिबंती ।

पशलशि भञ्चभीदा पक्खलंती खलंती

मम वशमणुजादा लावणस्येव कुंती ॥ २१ ॥

विटः । वसन्तसेने ! —

किं त्वं पदैर्मम पदानि विशिषयन्ती

व्यालीव यासि पतगेन्द्रभयाभिभूता ? ।

वेगादहं प्रविष्टतः पवनं निरुन्ध्यां

त्वन्निग्रहे तु वरगात्रि ! न मे प्रयत्नः ॥ २२ ॥

* तिष्ठ वसन्तसेने ! तिष्ठ, —

† मम मदनमनङ्गं ममहं बहुभ्रंती

णिशि च शञ्चणके मे निर्दयं प्रक्षिपन्ती ।

प्रसरसि भयभीता प्रखलन्ती खलन्ती

मम वशमनुयाता लावणस्येव कुन्ती ॥

किं—कथं, 'यासि ?' अत्र उन्नेचाऽनुप्राणित उपमाऽलङ्कारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २० ॥

ममेति ।—शञ्चणके—शय्यायां, प्रसरसि—गच्छसि । [“पक्खिबंती” इत्यत्र “आक्खिबंती” इति पाठः,—“आक्षिपन्ती” इति, तथा “णिह्मं” इत्यस्य “निद्राम्” इति वा सं] अन्वत् सवे पुनरुक्तत्वादिकं पूर्व्ववत् बोद्धव्यमिति । भयभीतेति भयशब्दः अपाथकः । लावणस्येव कुन्तीति शास्त्रविरुद्धतया हतोपममिति ध्येयम् । मालिनी वृत्तम् ॥ २१ ॥

तथाऽपि वेगात् पलायमानामालोक्य पुनरपि विटः कथयति, किमिति ।—त्वं पदैः,—पादविच्छेपैः, मम पदानि—पादविच्छेपान्, विशिषयन्ती—अतिक्लामन्ती, मत्तोऽपि समधिकं पादविच्छेपं कुर्वन्ती सतीत्यर्थः, पतगेन्द्रात्—गरुडात्, यत् भयं तेन अभिभूता—आक्रान्ता, व्यालीव—भुजङ्गविव, किं—कथं, यासि ?—गच्छसि ? हे वरगात्रि !—वरं—श्रेष्ठं, कीमलमित्यर्थः, गावं यस्याः सा तत्कल्पुक्षी, कीमलाङ्गि इत्यर्थः, अहं वेगात्—स्ववेगमाश्रित्य इत्यर्थः, [स्थवलोपे पक्षणी] प्रविष्टतः,—

शकारः । भावे ! भावे ! * (ख) —

एषा नाणकमूषिकामकशिका, मच्छाशिका, लाशिका,
लोम्हाशा, कुलनाशिका, अवशिका, कामश्च मञ्जूशिका ।
एषा वेशवद्भूः शुवेशनिलया, वेशंगणा, वेशिन्ना,
एषे शे दशनामके मइ कले, अज्जावि मं शेच्छदि !! १ ॥ २३ ॥

* भाव ! भाव ! —

१ एषा नाणकमीषिकामकशिका, मच्छाशिका, लासिका,
निर्नाशा, कुलनाशिका, अवशिका, कामस्य मञ्जूषिका ।
एषा वेशवधूः सुवेशनिलया, वेशाङ्गना, वेशिका,
एतान्यस्या दश नामकानि मया कृतानि, अद्यापि मां नेच्छति !! ॥

चलितः सन्, पवर्न—मारुतमपि, निरुन्ध्याम्—अतिक्रमितुं शक्त्यां, [“न रुन्ध्याम्”
इति पाठो तु,—नकारः काको, न रुन्ध्याम् ? अपि तु रुन्ध्यामेव इत्यर्थः] तु—किन्तु,
त्वन्निग्रहे—तव निग्रहे—बलात्कारे, मे—मम, प्रयत्नः,—अभिलाषः, न ; सुन्दरी
त्वां बलिन शङ्कितुं नेच्छामीत्यर्थः । अत्र पूर्वार्द्धे उपमाऽलङ्कारः । वसन्ततिलकं
वृत्तम् ॥ २२ ॥

(ख) भाव !—हे विद्वन् ! (“भाषो विद्वान्” इत्यमरः) ।

एवेति ।—एषा—वसन्तसेना, नाणकं—बहुमूल्यं रत्नविशेषं, “तुलाशासनमानानां
कूटकृन्नाणकस्य च । एभिश्च व्यवहृता यः स दाप्यो दण्डमुत्तमम् ॥” इति याज्ञवल्कर-
वचनात् । मुणातीति नाणकमीषी—तस्करः, तस्य कामं कश्नती—शासतीति तथोक्ता,
वेश्या इत्यर्थः, लम्पटः प्रायशः तस्करो भवति तस्य कामदमनकारिणीति यावत्, “तस्कराः
पण्डका मूर्खाः सुखप्राप्तघनान्मथा । लिङ्गिनश्चक्रकामाद्या आसां प्रायेण वल्लभाः ॥”
इति वचनात् । मच्छाशिका—मत्स्यभोजिनी, मत्स्यप्रियेत्यर्थः, लासिका—रत्नगङ्गोला,
निर्नाशा—निययेन नाशः,—ध्वंसी यस्याः [अत्र पञ्चम्यान्त्यपदार्थो बहुव्रीहिर्बोध्यः]
यया वा, सा, ध्वंसकारिणीत्यर्थः, [“निर्नासा” इति दन्त्यसकारयुक्तसंस्कृतानुकरणे तु,—
निम्ननासा इत्यर्थः, “खांदा” इति भाषा] कुलनाशिका—वंशनाशिनी ; वंशनाशनानां
पत्नीषु अनुरागाभावात् अज्ञातपुत्रतया प्रायशः वंशविकृतिर्भवतीति भावः, अवशिका—
अवशीभूता, प्रचुरधनदानेनापि न कस्यापि वंशवर्तिनी भवतीत्यर्थः, तथा कामस्य—मदनस्य,
मञ्जूषिका—मञ्जूषा एव इति मञ्जूषिका—पेटिका, पादविशेषः इत्यर्थः, [स्तार्थे क-

बिटः । प्रसरसि भयविक्रवा किमर्थं
प्रचलितकुण्डलघृष्टगण्डपार्श्वी ? ।

बिटजननखघट्टितेव वीणा,
जलधरगर्जितभीतसारसीव ॥ २४ ॥

शकारः । भ्राणञ्जनं तव बहुभूषणशब्दमिश्रं
किं दोषदी बिभ्र पलाभशि लामभीता ? ।

भ्राणञ्जनमिति बहुभूषणशब्दमिश्रं

किं द्रौपदी इव पलायसी रामभीता ? ।

प्रत्ययः, “प्रत्ययस्थात्—” (७।३।४४ पा०) इति पूर्वस्थात इत्वम् ; “मञ्जुषाऽपि च मञ्जुषा पेठा ध पेठिकेलपि” इति शब्दरत्नावली] एषा, सुवेशानां—शीभनालङ्कार-परिधानानां, निलया—स्थानभूता, सततं शीभनालङ्कारवसनविराजिता इत्यर्थः, वेशवधूः—वेशस्व—वेश्याजनाश्रयस्य जनस्य, (“वेशी वेश्याजनाश्रयः” इत्यमरः) वधूः—स्त्री, (“वधूर्जाया लुषा स्त्री च” इति कीषान्तरम्) वेशाङ्गना—वेशेषु—वेश्याजनाश्रयेषु, अङ्गना—उत्तमाङ्गसौष्ठववती स्त्री, वेश्याजनेषु परमा सुन्दरीत्यर्थः, वेशिका—वेशवती, अस्याः—वसनसेनायाः, एतानि—पूर्वकथितानि, दश—दश-सङ्ख्याकानि, नामानि मया कृतानि—रचितानि, अद्यापि—इदानीमपि, मां न शक्नोति !!—अभिलषति !! । अत्र “वेशवधूः” “वेशाङ्गना” इत्यादौ एकार्यशब्दप्रयोगजन्य-विरुद्धादिदोषः शकारवचनत्वान् सोढव्यः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २३ ॥

बिटस्तामनधिगच्छन् पुनरप्याह, प्रसरसीति ।—प्रचलिताभ्यां—चञ्चलाभ्यां, द्रुत-गमनादिति भावः, कुण्डलाभ्यां घृष्टी—प्राप्तघर्षणौ, गण्डयोः पार्श्वौ यस्याः तादृशी, अत एव बिटजनस्य—बिलासिजनस्य, गच्छैः घट्टिता—घर्षिता, वीणा इव, (गण्डघर्षणेन कुण्डलयोर्मधुरशब्दवत्त्वादस्या वीणातुल्यत्वं बोध्यम्) तथा जलधरस्य—मेघस्य, गर्जितेन—गर्जनेन, भीता सारसीव भयविक्रवा—भीतिविधुरा सती, किमर्थं—किं निमित्तं, प्रसरसि ?—गच्छसि ? पुष्पिताया वृत्तम् ;—“अयुजि नयुगरेफतो यकारो यजि तु न-जौ अ-र-गाश्च पुष्पिताया” इति लक्षणात् ॥ २४ ॥

एतावताऽपि तां स्वच्छन्दानुवर्तिनीं कर्तुमसमर्थः शकारः पुनरप्याह, भ्राणञ्जन-मिति ।—हे वसनसेने ! त्वं किं—कथं, रामभीता—रामात्—दशरथात्मजान्, भीता—तस्मा, द्रौपदीव—द्रुपदात्मजिव, बहुभूषणशब्दमिश्रं—नानाविधालङ्कारध्वनि-समन्वितं, भ्राणञ्जनमिति—भ्राणञ्जनेत्यव्ययशब्दमित्यर्थः ; कुर्वतीति शेषः, पला-

एषे हलामि शहशत्ति जधा हणूमे

विश्वावशुश्रु बहिणिं बिच तं शुभहं * ॥ २५ ॥

विटः । लामिहि अ लाभवल्लहं, तो क्वाहिशि मच्छमंशकं ।

एदेहिं मच्छमंशकेहिं शुणभा मलचं ण शेवंति † ॥ २६ ॥

विटः । भवति वसन्तसेने !—

किं त्वं कटीतटनिवेशितमुहहन्ती

ताराविचित्ररुचिरं रशनाकलापम् ।

एष हरामि सहसेति यथा हनूमान्

विश्वावसीर्भगिनीमिव तां सुभद्राम् ॥

रमय च राजवल्लभं, ततः खादिष्यसि मत्स्यमांसकम् ।

एताभ्यां मत्स्यमांसाभ्यां ज्ञानो मृतकं न सेवन्ते ॥

यसि ?—द्रुतमन्यव यासि ? एषः,—त्वदनुसारी अहमित्यर्थः, हनूमान् यथा—पवन-
नन्दन इव, विश्वावसीः,—स्वनामप्रसिद्धस्य कस्यचित् गन्धर्वाधिपतेः, तां—प्रसिद्धां,
भगिनीं—स्वसारं, सुभद्रामिव—श्रीकृष्णस्य भगिनीमिव, सहसेति हठादेवेत्यर्थः,
हरामि—गृह्णामि । शकारवाक्यत्वात् द्विरुक्ति-हृतीपमत्वादिदोषः सोढव्यः । अत्र
उपमाऽलङ्कारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २५ ॥

एवमनुसरंशेटोऽपि तामलभमानः पुनराह, रमयेति ।—हे वसन्तसेने ! त्वं
राजवल्लभं—राज्ञः अतिप्रियं, शकारमित्यर्थः, रमय—रतिदानेन सन्तोषय । कुतः ?
इत्याह, तत इति ।—ततः,—तस्मात्, तद्रमणादित्यर्थः, मत्स्यमांसकं—मत्स्यमांसादि-
सुखाद्यमित्यर्थः, खादिष्यसि—भक्षयिष्यसि, तस्मिन् सन्तुष्टे नानाविधसुखादुखाद्यं
तव सुलभं सम्पत्त्यते इति भावः ; एताभ्याम्—एतद्गृहस्थिताभ्यां, मत्स्यमांसाभ्यां,
ज्ञानः,—कुक्कुराः, मृतकं—शवदेहं, न सेवन्ते—न खादन्ति, एतावन्ति प्रचुराणि
मत्स्यमांसानि अस्य गृहे सन्ति, यत् तत्परितृप्ताः ज्ञानोऽपि मृतदेहेषु अन्यद्वाशास्तिनः
सम्पद्यन्ते इति भावः । अत्र पूर्वाह्णसाधकस्य हेतोः परार्हगतवाक्यपदार्थतया काव्य-
लिङ्गमलङ्कारः । आर्या वृत्तम् ॥ २६ ॥

यथापूर्वं तामेवानुसरन् विटः तादृशरमणीयाकृतेः क्षिप्रगमनजन्यमतिसौन्दर्यं
वर्णयन्नाह, किमिति ।—त्वं कटीतटे—श्रीषिदेशे, निवेशितम्—अपि, तारा-
विचित्ररुचिरं—ताराया—श्रीकृष्णवर्णवस्त्रात् नक्षत्रसदृशेन मध्यमणिना, यद्वा,—

वक्त्रेण निर्मथितचूर्णमनःशिलेन

तस्माद्भुतं नगरदैवतवत् प्रयासि ? ॥ २७ ॥

शकारः । अम्हेहि चंडं अहिशालिभ्रंती

बणे शिआली बिअ कुकुलेहिं ।

पलाशि शिग्धं तुलिदं शवेगं

शवेडणं मे हलअ हलंतो * ॥ २८ ॥

* अस्माभिश्चण्डमभिसार्यमाणा वने शगालीव कुकुरैः ।

पलायसे शीघ्रं त्वरितं सवेगं सवेष्टनं मम हृदयं हरन्ती ॥

भाराभिः,—मुक्ताभिः, (राजनिघण्टौ स्त्रीलिङ्गोऽपि ताराशब्दः मुक्तावाचकतया निर्दिष्टः) विचित्रम्—अद्भुतम्, अत'एव कचिरं—मनोहरं, रश्नाकलापं—मेखला-भूषणं, (“कलापो भूषणे वर्हे” इति कीषः) उड्डहन्ती—धारयन्ती, निर्मथिता—विक्षिपिता, चूर्णा—चूर्णीकृता इत्यर्थः, मनःशिला—रक्तवर्णं उपधातुविशेषो यच्च तादृशेन, वक्त्रेण—मुखेन, उपलक्षिता सती, नगरदैवतवत्—नगराधिदेवता इव, चलाद्भुतं—समप्रविच्यर्थं यथा तथा, [“तस्माद्भुतम्” इत्यत्र “वस्तद्भुतम्” इति पाठान्तरम्] किं—कथं, प्रयासि ?—गच्छसि ? अत्र उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २७ ॥

तथाविधेनापि प्रयासेनानुनेतुमक्षमः शकारः तामुद्दिश्य पुनरप्याचष्टे, अस्माभिरिति ।—चण्डं—दुतम्, [एतत् क्रियाविशेषणम्] अस्माभिः [“अम्हेहि” इत्यत्र कृन्दोऽनुरोधान् अनुस्वाराभावो द्रष्टव्यः] अभिसार्यमाणा—क्रियमाणाऽभिसारा, त्वं, वने—अरण्ये, कुकुरैः,—श्वभिः, अभिसार्यमाणा इति शेषः, शगालीव—शिवेव, सवेष्टनं—सावरणं, धैर्यादिपूर्णमित्यर्थः, [कचिच्च “शवेडणं” इत्यत्र “शवेष्टअ” इति पाठः, तत्र “सव्वन्तकम्” इति संस्कृतम् । केचित्तु,—सवेष्टनं—समूलवन्धमिति व्याख्यानां समधिकत्रेयस्तथा मन्थने, तच्च अयुक्तं, हृदयस्य मूलवन्धासम्भवत्वात्, इत्यलं बहुवाग्विन्वासेन] मम हृदयं—मनः, हरन्ती—धारयन्ती, सवेगं—चञ्चलं, शीघ्रं, त्वरितं यथा तथा, पलायसे—पलायनं करोषि ; अनादृत्यस्य द्रव्यस्य सुहृद्व्यत्वात् हरणं सहसा सम्भवति, मम तु धैर्यादिभिरावरणैराहतं हृदयं हत्वा त्वं त्वरितं प्रयासीति महदाश्चर्यमिति भावः । त्वरितं, शीघ्रं, चण्डमित्यादिपौनःपुन्यवादिदोषः शकारवचनात् सोदव्यः । अत्र उपमाऽलङ्कारः । उपजातिः वृत्तम् ॥ २८ ॥

वसं । पल्लवन्ना ! पल्लवन्ना ! परहुदिण ! परहुदिण ! *

शकारः । [सभयम्] भावे ! भावे ! मणुश्शे मणुश्शे । †

बिटः । न भेतव्यं न भेतव्यम् ।

वसं । माह्विण ! माह्विण ! ‡

बिटः । [सहासम्] मूर्ख ! परिजनोऽन्विष्यति ।

शकारः । भावे ! भावे ! इत्थिआं अस्सेशदि ? §

बिटः । अथकिम् ।

शकारः । इत्थिआणं शर्दं मालेमि, शूले हगे । ¶ (ग)

वसं । [शून्यमवलोक्य] हद्दी ! हद्दी ! कथं परिअणो बि
परिबभट्टो !! एत्थ मए अप्पा सअं ज्जेब्बं रक्खिदब्बो । **

बिटः । अन्विष्यतामन्विष्यताम् ।

शकारः । वशंतशेणिए ! बिलव बिलव परहुदिअं वा पल्लवअं
वा, शब्बं वा वशंतमाशं । (घ) मए अहिशालिअंतीं तुमं को
पलित्ताइशदि ? ††—

* पल्लवक ! पल्लवक ! [“पल्लवन्ना ! पल्लवन्ना !” इत्यत्र “पल्लविण ! पल्लविण !”
इति पाठान्तरम् ; तत्र “पल्लविके ! पल्लविके !” इति सं] परभृतिके ! परभृतिके !

+ भाव ! भाव ! मनुष्या मनुष्याः ।

‡ माधविके ! माधविके !

§ भाव ! भाव ! स्त्रियमन्विष्यति ?

¶ स्त्रीणां शर्तं मारयामि, शूरोऽहम् ।

** हा धिक् ! हा धिक् ! कथं परिजनोऽपि परिभट्टः !! अत्र मया आत्म-
स्वयमेव रक्षितव्यः ।

†† वसन्तसेनिके ! बिलप बिलप परभृतिकां वा पल्लवकं वा, सर्वे वा वसन्त-
मासम् । मया अभिसार्यमाणां त्वां कः परित्रास्यते ?—

(ग) स्त्रीनामश्रवणेन शकारस्य सगर्व्यवचनमिदम् ।

(घ) अत्र विपन्नया वसन्तसेनया समाज्ञतायाः स्वपरिचारिकायाः कीकिलाप-
पर्व्यायकं परभृतिकेति नामाकर्ष्य शकारः परभृतिकाशब्दं कीकिलार्थपरतया
योजितवानिति वक्तव्यमस्ति ।

किं भीमश्रेणे ? जमदग्निपुत्रे ?

कुन्तीशुदे वा ? दशकन्धरी वा ? ।

एषे हगे गण्डिह्य केशहस्ते

दुःशासनश्चाणकिदिं कलेमि * ॥ २८ ॥

णं पेक्व. णं पेक्व, †—

अशी शुतिकवे बलिदे अ मत्थके,

कप्पेम शीशं, उद मालएम वा ।

किं भीमसेनः ? जमदग्निपुत्रः ?

कुन्तीसुतो वा ? दशकन्धरी वा ? ।

एषोऽहं गृहीत्वा केशहस्तं

दुःशासनस्यानुकृतिं करोमि ॥

* ननु प्रेक्षस्व ननु प्रेक्षस्व,—

† असिः सुतीक्ष्णी बलितश्च मत्तकं,

कृन्तामः शीर्षम्, उत मारयामी वा ।

मयि त्वामाक्रामति वीरेषु न कोऽपि त्वां परित्रातुमर्ह इति सगर्वमभिदधानः शकारः प्रसिद्धवीराणां रक्षणसामर्थ्यं दर्शयति, किमिति ।—किं भीमसेनः,—वकी-
दरः, त्वां रक्षिष्यति इति शेषः, एवं सर्वत्र । जमदग्निपुत्रः,—परशुरामः, वा—
अथवा, कुन्तीसुतः,—कुन्तीपुत्रः कर्णः, अर्जुनो वा इत्यर्थः, अथवा दशकन्धरः,—
दशग्रीवः रावणो वा ? एषोऽहं केशहस्तं—केशकलापं, कुन्तलसमूहमित्यर्थः, (“पाशः
पञ्च हस्तश्च कलापायाः कचात् परे” इत्यमरः) तवेति शेषः, गृहीत्वा—धृत्वा,
आकृत्येत्यर्थः, दुःशासनस्य—तन्नाम्नो धृतराष्ट्रपुत्रस्य, अनुकृतिं करोमि—तमनु-
करोमीत्यर्थः, दुःशासनो यथा द्रौपद्याः केशिष्वाकृष्य निपीडयामास, तथा अहमपि त्वां
केशाकर्षणेन पीडयितुमारभे, यदि कश्चित् रक्षकः स्यात्, स रक्षतु इति भावः ।
अथ उपमाऽलङ्कारः । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ २८ ॥

एतावता प्रयासेन तां केशेषु गृहीत्वा प्रकृष्टः शकारः भीषयन्नाह, असिरिति ।—
सुतीक्ष्णः,—निशितः, असिः,—कृपाणः, मम हस्ते वर्तते इति शेषः, मत्तकं—शिरश्च,
तव इति भावः, बलितं—धृतं, त्वमिदानीं मे कारयसेति भावः, शीर्षं—मत्तकं,
कृन्तामः,—हिंस्रः, उत—अथवा, मारयामः,—ते प्राणविनाशं कुर्वामः, अत एव,

अलं तवेदेण पलाइदेण,

मुमुग्गु जे होदि, ण शे क्खु जीअदि ः ॥ ३० ॥

वसं । अज्ज ! अबला क्खु अहं । *

विटः । अत एव धियसे ।

शकारः । अदो ज्जेब्ब ण मालीअग्गि । †

वसं । [खगतम्] कथं अणुणओ वि से भञ्जं उप्पादेदि ।

भोदु एब्बं दाव ; [प्रकाशम्] अज्ज ! इमादो किंपि अलंकरणं तक्कीअदि ? ः (ङ)

विटः । शान्तम् । भवति वसन्तसेने ! न पुष्पमोषमहति उद्यानलता, तत् कृतमलङ्करणेः । (च)

अलं तवैतेन पलायितेन,

मुमुर्षुर्यो भवति, न स खलु जीवति ॥

* आर्य्य ! अबला खलु अहम् ।

† अत एव न मार्य्यसे ।

‡ कथमनुगयीऽप्यस्य भयमुत्पादयति । भवतु एवं तावत् ; आर्य्य ! अस्मात् किमपि अलङ्करणं तर्क्यते ?

तव एतेन—साम्प्रतमारब्धेन, पलायितेन—पलायनेन, अलं—व्यर्थं, न किमपि फलं भविष्यतीत्यर्थः, कुतः ? इत्याह, मुमुर्षुरिति ।—यः,—जनः, मुमुर्षुः,—आमन्नकृत्यः, भवति, सः,—जनः, खलु—निश्चितं, न जीवति—न प्राणिति, अस्मात्करगतत्वेन तव कृत्योरनिवार्य्यतया पलायनमनर्थकमिति भावः । अत्र हाटशंकादशवर्णात्मकाभ्यां वंशस्थविलीपेन्द्रवज्रावृत्ताभ्यां विजातीयोपजातिर्ब्रह्मं मनीषिभिर्विभाव्यमिति ॥ ३० ॥

(ङ) अस्मात्—मत्सररूपाज्जनात् । तर्क्यते ?—नेतुमिच्छते ?

(च) शास्त्रं—विरतं भवतु, ईडृक् वाक्यं न वक्तव्यम् इत्यर्थः । पुष्पमोषं—कुसुमावचयम् । उद्यानलता—उद्यानस्थिता—सयवपरिरचितकृत्रिमवनगता, लता—वल्ली, (एतेनास्याः सयववर्द्धितलावण्यम् अङ्गविलासपाटवञ्च दर्शितम्) । कृतम्—अलमित्यर्थः ; यस्या कुसुमसमृद्धा लता पुष्पावचयनेन शोभायाः परिभ्रश्यति, तथा तव गात्रात् अलङ्कारमीचनेन शोभाहानिः भविष्यति इति अप्रस्तुतप्रशंसास्वहारादिव समुद्दिष्टः ।

वसं । ता किं क्व दाणिं ? *

शकारः । हगे देवपुलिशे मणुशे वाशुदेवके कामइदब्बे । †

वसं । [सकोधम्] शंतं शंतं । अबेहि, अणज्जं मंतेसि । ‡

शकारः । [सहस्रतालं विहस्य] भावे ! भावे ! पंक्ख दाब, अंत-
लेण शुशिणिद्धा एशा गणिआदालिआ शं, जेण मं भणादि,
एहि, शंतेशि, किलितेशि त्ति । हगे ए गासंतलं ए
एगलंतलं वा गडे । अज्जके ! शवामि भावश्श शीशं अत्तण-
केहि पादेहिं ; तव ज्जेब्ब पञ्चाणुपञ्चिआए आहिंउंते (क) शंतं
किलिते हि शंबुत्ते । §

बिटः । [स्वगतम्] अये ! कथं शान्तमित्यभिहिते श्रान्त
इत्यवगच्छति मूर्खः । [प्रकाशम्] वसन्तसेने ! वेशवासविरुद्ध-
मभिहितं भवत्या । पश्य,—

* तत् किं खलु इदानीम् ?

† अहं देवपुरुषो मनुष्यो वासुदेवः कामयितव्यः ।

‡ शान्तं शान्तम् । अपेहि, अनार्यं मन्त्रयसि ।

§ भाव ! भाव ! प्रेक्षस्व तावत्, अन्तरेण सुखिग्धा एषा गणिकादारिका ननु,
शेन मां भणति, एहि, शान्तीऽसि, क्लान्तीऽसीति । अहं न श्रामान्तरं न मगराक्षरं वा
गतः । आर्थिके ! अपे भावस्य शीर्षम् आक्षीयाभ्यां पादाभ्याम् ; तवैव पृष्ठानुपष्टिकया
आहिण्डमानः श्रान्तः क्लान्तीऽस्मि संवत्तः ।

(क) भाव !—विहन् ! । अन्तरेण—मनसा । [केचित्तु,—“अंतलेण” इत्यत्र
“मं अंतलेण” इति पाठान्तरं स्वीकृत्य “श्रामन्तरेण” इति संस्कृतमाहुः ; तथा मयि
इति व्याचक्षते च] यः मगराक्षरं श्रामाक्षरं वा गच्छति, स एव श्रान्तः क्लान्तश्च जायते,
अहन् तादृशी न इति भावः । आर्थिके !—आर्थ्ये ! मान्ये ! इत्यर्थः । भावस्य—विदुषः,
बिटस्य इत्यर्थः, शीर्षं—मूर्धनम्, आक्षीयाभ्यां—स्वक्षीयाभ्यां, पादाभ्यां—चरणाभ्यां,
स्यृष्टा इति अध्याहार्यम् ; हस्ताभ्यामिति वक्तव्यं पादाभ्यामिति यदुक्तं, तत् सामाजिकानां
परिहासाय शकारवचनत्वात् लोकन्यायविरुद्धमिति बोध्यम् । पृष्ठानुपष्टिकया—पश्चात्
पश्चादित्यर्थः, आहिण्डमानः,—अनुगच्छन् इत्यर्थः ।

तरुणजनमहायश्चिन्त्यतां वेशवासो
विगणय गणिका त्वं मार्गजाता लतेव ।
वहसि हि धनहार्यं पण्यभूतं शरीरं,
सममुपचर भद्रे ! सुप्रियं चाप्रियञ्च ॥ ३१ ॥

अपिच,—

वाप्यां स्नाति विचक्षणो द्विजवरो मूर्खोऽपि वर्णाधमः,
फल्गुं नाम्यति वायसोऽपि हि लतां, या नामिता वह्निना ।

शकारकृतप्रकाशं “जातम्” इत्यनेन वसन्तदिनया प्रख्याप्यतामाह्वयं तदुक्तेः
अर्थोक्तिकत्वं दृष्ट्यां श्लोकाभ्यामाह, तरुणजनेति ।—वेशवासः,—वेश्म—वेश्यालये,
वासः,—वसतिः, (“वेश्मी वेश्याजनाश्रयः” इत्यमरः) तरुणजनसहायः,—तरुण-
जनः,—युवजनः, सहायः यस्य तादृशः, चिन्त्यताम्—अवधार्यतां, [अत्र विध्यर्थे
लोट्] या हि गणिका भूत्वा तत्पल्लामेवावतिष्ठन्, ताभिः युवजनावेषणस्यावश्य-
कर्त्तव्यतया न त्वया वयमुपेक्षणीया इति भावः । “वेशवासः” इति पदस्य “वेश्म—
वेश्यालये, वासः यस्य तादृशः” इति बहुव्रीहिसमासनिष्पन्नत्वे तु—ये हि युवानः सुख-
प्राप्तधनाः स्वजनान् हिन्वा विज्ञाससत्रैः सार्द्धं वेश्यालयमेवाधिवसन्ति, ते एव वेश्याभिः
अन्विष्यन्ते, अतः त्वमपि अमान् परित्यज्य अन्यसहायं मा याचस्व इति भावः । हे
भद्रे !—साधुशैली ! त्वं मार्गजाता—पथि समुत्पन्ना, सकलजनसंसर्गयोग्येति भावः,
लतेव—वल्लीव, गणिका—वेश्या, साधारणीत्यर्थः, इति विगणय—मन्यस्व, आत्मान-
मिति शेषः ; हि—यतः, पण्यभूतं—विक्रीयस्वरूपम्, अत एव धनहार्यम्—अर्थविनि-
मयेन क्रयं, शरीरं—देहं, वहसि—धारयसि, अतः सुप्रियं—स्वाभिमतम्, अप्रियम्
—अनभिमतञ्च, जनमिति शेषः, सम—तुल्यम्, उपचर—सेवस्व ;—“निर्गुणानपि
न केष्टि न रज्यति गुणेष्वपि । श्लिषात्वं समालोक्य सा रागे दर्शयेद् वहिः ॥” इति
वेश्यालक्षणप्रस्तावे आलङ्कारिकोक्तेः । अत्र “वयमप्रिया अपि त्वया सेव्याः” इति प्रस्तुतार्थः
अप्रस्तुतेन अस्या गणिकात्वादित्यापनेन अवगम्यते इत्यप्रस्तुतप्रशंसा, इतीये पाठे उपमा,
शेषार्थे च सुप्रियाप्रिययोः तुल्यरूपेण सेवायां धनहार्यत्वरूपपदार्थस्य हेतुतया काव्य-
लिङ्गध्वन्येषामलङ्काराणां संलटिः । हत्तमव मालिनी नाम,—“न-न-म-य-युतेयं मालिनी
भोगिलीकः” इति लक्षणात् ॥ ३१ ॥

वाप्यामिति ।—विचक्षणः,—विद्वान्, द्विजवरः,—द्विज्येष्ठः, ब्राह्मण इत्यर्थः, तथा

ब्रह्मचरविशस्तरन्ति च यया नावा, तयैवेतरे,

त्वं वापीव लनेव नोरिव जनं वेष्ट्याऽसि सर्वं भज ॥ ३२ ॥

नव । गुणो क्व अणुरागस्य कारणं, न उण बलकारो । * (ज)

शकारः । भावे ! भावे ! एषा गर्भदाशी (भ) कामदेवाश्च-
दणुज्जाणादो पडुदि ताह दलिहचालुदत्ताह अणुजत्ता, न

* गुणः खलु अणुरागस्य कारणं, न पुनर्बलात्कारः ।

+ भाव ! भाव ! एषा गर्भदासी कामदेवायतनीयानात् प्रथति तस्य

मूर्त्तः,—अज्ञानः, वर्णाधमः,—सर्ववर्णगीचः, शूद्रोऽपीत्यर्थः, वाप्यां—दीर्घिकायाम्,
एकस्याग्नेनेति भावः, स्नाति—अवगाहने, या—ज्ञाता, वर्द्धिणा—मयूरेण, नामिता,
[“ज्वन्नहलघ्नचनमामनुपसर्गादा” (ग०) इति मिलित्य वैकल्पिकतया द्रव्याभावः]
उपनेशनेनेति शेषः, वायसः,—काकोऽपि, फुल्लां—विकसितां, (तां) लतां नाम्यति—
नमयति, [नमनं नामः भावे घञ्, नामं करोति इति वाक्ये णिच्, ततः क्तिप्,
“मेरनिटि” (६।४।५१ पा०) इति णिचो लोपः, ततो नामशब्दस्य कण्डादेराकृति-
गणत्वेन तत्र निवेशनात् “कण्डादिभ्यो यक्” (१।१।२७ पा०) इत्यनेन यकि कृते
नाम्यतीति रूपम् । नामं करोति इत्यर्थे णिचि “संज्ञापूर्वकी विधिरनित्यः” इति
नियमात् अपि गुणमकृत्वा इकारस्य यकारे कृते नाम्यतीत्यपरे] तथा ब्रह्मचरविशः,—
ब्राह्मणवृत्तिवैश्याः, यया नावा—तरण्या, तरन्ति—पारं गच्छन्ति, इतरं—शूद्रा-
दयोऽपि, तयैव—नावा, तरन्तीति शेषः । त्वं वेष्ट्या—गणिका, असि, अतः वापीव—
हरतीव, लनेव—वल्लीव, नोरिव—तरणिरिव, सर्वं जनम्—अविशेषेण सकलं प्रार्थ-
यितारमित्यर्थः, भज—सेवस्व, सर्वसाधारण्यात् त्वया क्वचिदादरः क्वचिद्वा अनादरी
न कर्तव्य इति भावः । अस्मिन्नेव श्रीकश्यप उपदिष्टं नाम नाट्यलक्षणम् ; तल्लक्षणं
यथा दर्पणे,—“उपदिष्टं मनोहारि वाक्यं शास्त्रानुसारतः” इति ; तथाऽत्र प्रक्रमभङ्गः
दीर्घाऽपि । इहैकस्या उपमेयभूताया वसन्तसेनायाः वापी लता-नावादिभिर्बहुभिरुपमानैः
कादृश्यकथना [राजीपमाऽलङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वचम् ॥ ३२ ॥

(ज) अत्र गुणिनः चारुदत्तस्याङ्गनुरक्ता, न पुनर्भवतानिति प्रस्तुते कार्ये कारणम्
स्मिद्धितमित्यप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः ।

(झ) गर्भदासी—आजन्मनः किङ्करी, साधारण्यादिति भावः ।

मं कामेदि । वामदो तश्च घलं । जघा तव मम च हत्यादो
एषा ण पलिभंशदि, तधा कलेदु भावे । * (ज)

विटः । [स्वगतम्] यदेव परिहर्त्तव्यं, तदेवोदाहरति मूर्खः ।

(ट) कथं वसन्ततेना आर्यचारुदत्तमनुरक्ता !! सुष्ठु खल्वि-
दमुच्यते, “रत्नं रत्नेन सङ्गच्छते” इति । तद् गच्छतु, किमनेन
मूर्खेण । [प्रकाशम्] काणेलीमातः ! (ठ) वामतस्तस्य सार्ध-
षाहस्य गृहम् ?

शकारः । अध इ, वामदो तश्च घलं । *

वस । [स्वगतम्] अम्हहे ! वामदो तश्च गेहं त्ति जं
शच्चं ; अवरज्जतेण वि दुज्जणेण उवकिदं, जेण पिअसंगमं
पाविदं । * (ड)

हरिद्रचारुदत्तस्यानुरक्ता, न मां कामयते । वामतस्तस्य गृहम् ; यथा तव मम च
हत्यात् एषा न परिभश्यति, तथा करोतु भावः ।

* अथ किं, वामतस्तस्य गृहम् ।

* आश्चर्यम् ! वामतस्तस्य गृहमिति यत् सचम् ; अपराध्यताऽपि दुर्जनेन उपकृतं,
येन प्रियसङ्गमः प्रापितः ।

(ज) अत्र उपदेशनं नाम नाट्यालङ्कारः ; तद्वदणं यथा दर्पणे,—“शिखा
स्यादुपदेशनम्” इति ।

(ट) परिहर्त्तव्यं—परित्यक्तव्यम् । आरुदत्तस्य गृहमतिनिगटे वर्त्तते इति यत्
वसन्तसेनायै वक्तुं नीचितं, तदेव मूर्खः कथयतीत्यर्थः ।

(ठ) काणेलीमातः ! काणेली—अविवाहिता स्त्री, व्यभिचारिणी वा, माता
यस्य, तत्सन्तुष्टौ ; [समासान्वितिरनियत्वात् अत्र ककाराभावः] । “विश्वेश्वरी
विश्वमातां चण्डिकां त्वां नमाम्यहम्” इत्यादिप्रयोगदर्शनात् आकारान्तो माताशब्दी-
ऽप्यस्तीति केचित्, तन्मते—काणेलीमातः ! इति निःसर्गपदम्] तद्गर्भजात इत्यर्थः ।

(ड) अम्हहे इति पदमाश्रयार्थकमव्ययम् । अत्र आनन्दी नाम निर्वहणाङ्गं
प्रदर्शितम् ; यथा दर्पणे,—“आनन्दी वाञ्छिताममः” इति ।

शकारः । भावे ! भावे ! बलि ए क्व अंधशाले माशलाशि-
पविष्टा विश्व मशिगुडिआ (ठ) दीशंदी जेव्व पण्ठा वशंत-
शेणिआ । *

विटः । अहो ! बलवानश्वकारः । तथा हि,—

आलोकविशाला मे सहसा तिमिरप्रवेशविच्छिन्ना ।

उन्मीलिताऽपि दृष्टिर्निमीलितेवाश्वकारिण ॥ ३३ ॥

अपिच,—

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्धतीवाञ्जनं नभः ।

अमत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता ॥ ३४ ॥

* भाव ! भाव ! बलीयसि खनु अश्वकारे माशराशिप्रविष्टेव मसौगटिका
दृश्यमानेव प्रणष्टा वसन्तसेना ।

(ठ) मसौगटिका—अञ्जनवटिका ; कौटविशेष इति केचित् ।

बलवदश्वकाराच्छन्नदृष्टिर्वटः किमपि द्रष्टुमक्षमः स्वीयामवस्थां वर्णयन्नाह,
आलोकेति ।—आलोके—दर्शने, विशाला—महती, तीक्ष्णदर्शनशक्तिसम्पन्नेत्यर्थः, मे—
मम, दृष्टिः तिमिरप्रवेशविच्छिन्ना—तिमिरे—अश्वकारे, प्रवेशेन—आगमनेन, विच्छिन्ना
—हीनशक्तिवित्यर्थः, तिमिरस्य—अश्वकारस्य, प्रवेशेन—आगमनेन, विच्छिन्ना—व्याप्ता,
दर्शनशक्तिरहिता इति वाऽर्थः, अत एव उन्मीलिताऽपि—दर्शनार्थं कृतीन्मेषा अपि,
अश्वकारिण—तिमिरेण, निमीलिता—मुद्रिता इव, जायते इति शेषः । उन्मीलितेऽलङ्कारः ।
आर्घ्यां वृत्तम् ॥ ३३ ॥

दृष्टिव्याघातकस्याश्वकारस्यातिगाढत्वं प्रकारा^० रेण वर्णयन्नाह, लिम्पतीति ।—
तमः—अश्वकारम्, अङ्गानि—देहावयवान्, लिम्पतीव—सञ्चतीव, नभः,—आकाशम्,
अञ्जनं—कञ्जनं, वर्धतीव, दृष्टिः,—नेत्रम्, अमत्पुरुषसेवेव—नीचपरिचर्या इव,
विफलतां—फलराहित्यं, गता—प्राप्ता । अत्र प्रथमाह्ने उपेक्षा, द्वितीये उपमा
इत्यनयोः संसृष्टिः । नन्वियं पूर्वाह्नप्रतिपादितोपेक्षा उपमैव कुतो न भवति इवपदस्य
सादृश्यार्थकत्वे बाधकाभावात् ? यत्तु,—उपमायामिवेन नित्यसमासानुशासनात् प्रकृते
समासस्यासम्भवान् “नाम्नां समासो युक्तार्थः” इत्युक्तेराख्यातस्य नामत्वाभावात्, अतीऽत्र
न रादृश्यसिवाध इति, तच्चिन्त्यम् ; इवेन सह समासस्य नित्यत्वाभावस्य उपमाप्रकरणे
एव दर्शितत्वात् ; अन्यथा इवपदस्य सम्भावनापरत्वेऽपि समासानुपपत्तेः । न हि

शकारः । भावे ! भावे ! अस्मेयाम वशतश्शेषिणम् । *

बिटः । काणेलीमातः ! अस्ति किञ्चिच्चिद्, यदुपलक्ष्यसि ।

शकारः । भावे ! भावे ! किं द्विच ? †

बिटः । भूषणशब्दं सौरभ्यानुनिहं माल्यगन्धं वा । (ण)

शकारः । शुणामि मङ्गगंधं, अंधआलपूलिदाए उण णाशि-
आए शुब्बत्तं, उण ण पेक्खामि भूषणशब्दं । ‡

* भाव ! भाव ! अन्विष्यामि वसन्तसेनिकाम् ।

† भाव ! भाव ! किमिदं ?

‡ शृणोमि माल्यगन्धम्, अन्धकारपूरितया पुनर्नासिकया सुव्यक्तं, पुनर्न पश्यामि भूषणशब्दम् । [“णाशिआए शुब्बत्तं” इत्यत्र “णाशिआए ण शुब्बत्तं” “उण ण पेक्खामि” इत्यत्र “उण पेक्खामि” इति पाठान्तरम् । “नासिकया न सुव्यक्तं,” “पुनः पश्यामि” इति सं] ।

इवेन सह समासः सादृश्येनेवात्र प्रमाणमस्ति, “इवेन समासे विभक्त्यलोपश्च” (वा०) इति सामान्यत एवोक्तेः । अथ यत्र समासप्राप्तिस्तत्रैव नियमः, आख्यातेन सह तु समासप्रसङ्ग एव नास्ति इति विनैव समासमयं प्रयोग इति चेत् ? तर्हि सादृश्यार्थताया-
मपि समासप्रसङ्गेन विनैव समासनिवपदप्रयोगे बाधकाभावात् इति चेत्, मैवम् ; उपमानाभावस्यैवोपमाबाधकत्वात् ; तथा हि,—किमवोपमानम् ? न तावत् कर्त्ता, वैयाकरणमते आख्यातार्थस्य कर्तुर्भावनायां विशेषणीभूतत्वेन तस्यैवार्थं सादृश्ये स्वप्रति-
योगिकत्वसम्बन्धेनान्वयासम्भवात्, अन्यविशेषणस्यान्यत्वान्वयायोगात् । तदेतदुक्तमाचार्य-
दण्डिना,—“कर्त्ता यदुपमानं स्यात् न्यम्भूतोऽसौ क्रियापदं । स्वक्रियासाधनव्ययो नाल-
मन्यङ्गपेक्षितम् ॥” ननु लेपनमेवोपमानमस्त्विति चेत्, न ; लेपनक्रिया-तमसोः साधारण-
धर्माभावात् लेपनस्यैव तद्वर्गत्वासम्भवात् धर्म-धर्मिभावस्य भेदनिवृत्त्यात् ; तदुक्तं,—
“यदि लेपनमेवेष्टं लिप्यतिर्नाम कःऽप्यः । स एव धर्मो धर्मो चेत्यनुगम्यो न भाषते ॥”
तच्चादुपमानस्य दुर्लभतया नावोपमा सम्भवतीति ; तदुक्तं,—“केषाञ्चिदुपमाध्यान्तिरिव-
शुल्लेह जायते । नोपमानं तिङ्श्लेनेत्यतिक्रम्यादभाषितम् ॥” इति । उत्तरार्द्धं तूपमैव,
नोपमेका इति न विवादावसरः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ३४ ॥

(ण) उपलक्ष्यसीति पूर्वोक्तायाः क्रियायाः कर्मपदमिदं बोध्यम् ।

विटः । [जनान्तिकम्] (त) वसन्तसेने !—

कामं प्रदोषतिमिरेण न दृश्यसे त्वं

सौदामनोव जलदीदरसम्बिलीना ।

त्वां सूचयिष्यति तु माण्यसमुद्भवोऽयं

गन्धश्च, भीरु ! मुखराणि च नूपुराणि ॥ ३५ ॥

श्रुतम् ? वसन्तसेने !

वस । [स्तगतम्] सुदं गहिदं अ । [नाट्येन नूपुराणि उन्मार्थ्य,
माण्यानि चापनीय किञ्चित् परिक्रम्य हस्तेन परासृज्य] अहो ! भित्तिपरा-
मरिससूददं पक्खदुआरअं क्व एदं । जानामि अ संजोएण (थ)
गेहस्य संबुदं पक्खदुआरअं । *

• श्रुतं गृहीतञ्च । अहो ! भित्तिपरामर्शमूचितं पक्षधारकं खल्वेतत्, जानामि
च संयोगिन गेहस्य संवृतं पक्षधारकम् ।

(त) जनान्तिकं—“विपताकरेणान्यानपवाय्यान्तरा कथाम् । अन्योऽन्याऽऽ-
मन्त्रणं यत् स्याज्जनान्ते तज्जनान्तिकम् ॥” इत्युक्तलक्षणकम् ।

गाढाश्वकारविलीना वसन्तसेनामुद्दिश्य तस्या अदर्शनेऽपि माण्यगन्धाद्यनुमेयता-
माह, काममिति ।—हे भीरु !—भयशीले ! त्वं जलदीदरसम्बिलीना—मेघाभ्यन्तर-
विलीना, सौदामनी—विद्युदिव, (जलदीदरसम्बिलीनेत्यस्यायमभिप्रायः,—मेघसम्बि-
स्थाने चर्वाणेन विद्युदुत्पद्यते, तादृशमेव सन्धेर्मेघान्तराच्छन्नतार्थं जलदीदरपदं, तद्यैव
च विद्युतः सुस्पष्टदर्शनाभावः सम्भवतीति) प्रदोषतिमिरेण—रजनीमुखोद्धततमसा,
कामं—पर्याप्तरूपं, सख्यूपैर्लेख्यैः, न दृश्यसे—नावलीक्यसे, तु—किन्तु, माण्य-
समुद्भवः,—माण्यविनिःसृतः, अयम्—अनुभूयमानः, गन्धः,—सौरभः, त्वां सूचयिष्यति—
ज्ञापयिष्यति, मुखराणि—मधुरं शब्दाद्यमानानि, नूपुराणि—पादाङ्गदानि, पाद-
भूषणानि चेत्यर्थः, सूचयिष्यन्ति इति विभक्तिविपरिणामेनान्वयः । अतोपमाऽलङ्कारः ।
वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ३५ ॥

(थ) भित्तिः,—गृहकुलस्य, परामर्शेन—अनुभवेन, स्पष्टं नैत्यर्थः, मूचितम्—
अनुमितं, पक्षधारकं—पार्श्वधारकम् । संयोगिन—परस्परमिलनेन, अथवा—संयोगिन
—अदृश्यत्वेन, स्पष्टं नैन्द्रियसंयोगजनितानुभवेनैत्यर्थः ।

चारु । वयस्य ! समाप्तजपोऽस्मि । तत् साम्प्रतं गच्छ,
मातृभ्यो बलिमुपहर ।

विद् । भो ! न गमिस्मि । *

चारु । धिक् कष्टम् !—

दारिद्र्यात् पुरुषस्य बान्धवजनो वाक्ये न सन्तिष्ठते,

सुस्निग्धा विमुखोभवन्ति सुहृदः स्फारीभवन्त्यापदः ।

सत्त्वं ज्ञासमुपैति शूलशशिनः कान्तिः परिस्त्रायते,

पापं कर्म च यत् परैरपि कृतं, तत् तस्य सम्भाव्यते ॥ १६ ॥

* पिच,—सङ्गं नैव हि कश्चिदस्य कुरुते, सम्भावते नादरात्,
सम्प्राप्तो गृहमुक्तवेषु धनिनां सावज्ञमालोक्षते ।

* भो ! न गमिष्यामि ।

मातृभ्यो बलिप्रदानाय समादिष्टेन विदूषकेण कृतं प्रत्याख्यानमाकर्ण्यतिदुःखित-
शारुदत्तः सनिर्वेदं दैन्यमेव एतद्दुःखनिदानमिति श्लोकवयेणाह, दारिद्र्यादिति ।—
बान्धवजनः,—सुहृज्जनः, पुरुषस्य—जनस्य, दारिद्र्यात्—अधनत्वात्, वाक्ये—वचने,
न सन्तिष्ठते—वाक्यं न गृह्णाति, न प्रतिपालयतीत्यर्थः, [“समवप्रविध्यः स्यः”
(१।३।२२ पा०) इति आत्मनेपदम्) प्रतापाभावान् इति भावः, सुस्निग्धाः,—अति-
प्रणयिनः, सुहृदः,—बन्धवः, विमुखोभवन्ति—प्रातिकूल्यमापद्यन्ते, आपदः,—
विपत्तयः, स्फारीभवन्ति—विस्तारमापद्यन्ते, सत्त्वं—बलं, ज्ञासं—सन्दीभावम्,
उपैति—प्राप्नोति, शूलशशिनः,—सहस्रचन्द्रस्य, कान्तिः,—दीप्तिः, परिस्त्रायते—
परितो स्त्राना भवति, ज्ञासं गच्छतीत्यर्थः, किञ्चेति चार्थः, परैः,—अन्यैरपि, कृतम्
—आचरितं, यत् पापं—पापजनकं, कर्म—चौर्ध्यादिकमित्यर्थः, तत्—पापजनकं
कर्म, तस्य—दरिद्रस्य, सम्भाव्यते—अनुमीयते, दरिद्रतया इदमनेनैव कृतमिति
निश्चीयते इत्यर्थः । अत्र शूलशशिन इति रूपकोपमयोः सन्देहसङ्करः । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ३६ ॥

सङ्गमिति ।—हि—यतः, कश्चित्—कोऽपि, जन इति शेषः, अस्य—दरिद्रस्य,
सङ्गं—संसर्गं, नैव कुरुते, आदरात्—ऊहान्, न सम्भावते—नालपतीत्यर्थः, दारिद्र्य-
मिति शेषः, उक्तवेषु—मङ्गेषु, आनन्दजनकव्यापारवित्यर्थः, धनिनां—विभववतां,

दूरादेव महाजनस्य विहरत्यल्पच्छदो लज्जया,
मन्ये, निर्धनता प्रकाममपरं षष्ठं महापातकम् ॥ ३७ ॥

अपिच,—

दारिद्र्य ! शोचामि भवन्तमेव-
मस्मच्छरीरे सुहृदित्युषित्वा ।
विपन्नदेहे मयि मन्दभाग्ये,
ममेति चिन्ता क्व गमिष्यसि त्वम् ? ॥ ३८ ॥

३७—भवनं, सम्पत्तिः,—समागतः, दरिद्रः इति शेषः, सावज्ञं—सावहेलम्, आलोक्यते—दृश्यते, लोकोरिति शेषः, तथा अल्पच्छदः,—सामान्यपरिच्छदः, मलिन-
वेशो दरिद्र इत्यर्थः, लज्जया—मलिनवेशत्वप्रयुक्तावप्येत्यर्थः, महाजनस्य—उत्तमपरि-
च्छदवती धनिन इत्यर्थः, दूरादेव विहरति—भ्रमति, अतः निर्धनता—दारिद्र्यम्,
अपरम्—अन्यत्, षष्ठं—ब्रह्महत्यादिपञ्चविधातिरिक्तं, प्रकामं—युष्मै, महापातकं—
महापातकस्थानीया इत्यर्थः, इति मन्ये—सम्भावयामि । पातित्यजनकपातकविशेष-
महापातकानां पञ्चविधत्वं मनुना प्रतिपादितम् ; यथा,—“ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं
गुर्वङ्गनागमः । महान्ति पातकान्याहुः संसर्गस्यापि तैः सह ॥” इत्यस्य षष्ठविधत्व-
मुपपन्नमिति सारः । अत्र षष्ठमहापातकस्याप्रसिद्ध्या मन्ये इत्युच्येच्चावाचकतया
उच्येच्चाऽलङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३७ ॥

दारिद्र्येति ।—हे दारिद्र्य !—दैन्य ! भवन्—त्वां, शोचामि—तव भविष्यद्दशा-
मनुचिन्तयन् दुःखमनुभवामीत्यर्थः, यतः, त्वं सुहृत् इति—अयं समातिप्रियत्वेन बन्धु-
रिति, मत्वेति शेषः, अस्मच्छरीरे—मम देहे, [अस्माकं शरीरे इति विग्रहे बहुत्वम्
“अस्मदो द्वयोश्च” (१।२।५८ पा०) इत्यनेन साधु] एवम्—इत्थं सुखेन, उषित्वा—
वासं कृत्वा, मन्दभाग्ये—हतभाग्ये, मयि विपन्नदेहे—मृते सति, क्व—कुत्र, गमि-
ष्यसीति मम चिन्ता—भावना ; अस्मत्सदृक् कोऽपि ते सार्वकालिकः सुहृन्नास्ति इति
अस्मदभावे तव निर्विवादमवस्थानस्थानं न पश्यामीति मङ्गती मे चिन्ता इति तात्पर्यम् ।
दारिद्र्यशब्दस्य नपुंसकत्वेन भवन्मिति पुंस्त्वनिर्देशः प्रामादिकः, इति चिन्त्यम्, अत
एवात्र च्युतसंस्कारता दोषोऽप्यस्ति । अर्थपरत्वात् पुंलिङ्गतेति केचित् । तं भवम्—
उत्पत्तिं, शोचामि इति केषाञ्चित् कुव्याख्या ह्येया । इन्द्रोपेन्द्रवज्रयोः सम्मेलना-
दुपजातिर्हन्तम् ॥ ३८ ॥

विट् । [सर्वैलल्यम्] भो वयस्य ! जइ मए गंतब्बं, ता एसा वि मे सहाइणी रदणिआ भोदु । *

चारु । रदनिके ! मेत्तेयमनुगच्छ ।

चेटी । जं अज्जो आणवेदि । †

विट् । भोदि रदणिए ! गेण्ह वलिं पदीवं अ ; अहं अवाबुदं पक्खदुआरअं करोमि । ‡ [तथा करोति] ।

वस । मम अभुपपत्तिणिमित्तं (द) विअ अवाबुदं पक्खदुआरअं, ता जाव पविसामि । [दृष्ट्वा] । हहो ! हहो ! कथं पदीवो !! § [पटानेन निर्वाच्य प्रविष्टा] ।

चारु । मैत्तेय ! किमेतत् ?

विट् । अवाबुदपक्खदुआरणं पिंडीकिदेण (ध) बादेण णिव्वाविदो पदीवो । भोदि रदणिए ! णिक्कम तुमं पक्खदुआरणं ; अहंपि अभ्भंतरच्चदुस्सालादो पदीवं पज्जालिअ आअच्छामि । ¶ [इति निष्क्रान्तः] ।

शकारः । भावे ! भावे ! अस्सेशामि वशंतंशेणिअं । **

विट् । अन्विष्यताम् अन्विष्यताम् ।

* भो वयस्य ! यदि मया गन्तव्यं, तर्हिऽपि मम सहायिनी रदनिका भवतु ।

† यत् आर्य आज्ञापयति ।

‡ भवति रदनिके ! गृह्णाण वलिं प्रदीपश्च ; अहम् अपाठतं पक्षहारकं करोमि ।

§ मम अभ्युपपत्तिनिमित्तमिव अपाठतं पक्षहारकम् ; तत् यावत् प्रविशामि ।

॥ धिक् ! हा धिक् ! कथं प्रदीपः !!

¶ अपाठतपक्षहारणं पिण्डीकृतेन वातेन निर्वापितः प्रदीपः । भवति रदनिके ! निष्क्राम त्वं पक्षहारकेण, अहमपि अभ्यन्तरचतुःशालातः प्रदीपं प्रज्वाल्य आगच्छामि ।

** भाव ! भाव ! अन्विष्यामि वसन्तर्दनिकाम् ।

(द) अभ्युपपत्तिनिमित्तम्—अनुग्रहार्थम् ।

(ध) पिण्डीकृतं—राशीभूतेन ।

शकारः । [विटं धृत्वा] । भावे ! भावे ! गहिदा गहिदा । *

विटः । मूर्ख ! नन्वहम् ।

शकारः । इदो दाव पच्छत्रो भविम एमंते भावे चिट्ठद ।

[पुनरन्विष्य चेष्टं गृहीत्वा] भावे ! भावे ! गहिदा गहिदा । †

चेष्टः । भट्टके ! चेड़े हगे । ‡

शकारः । इदो भावे, इदो चेड़े । भावे चेड़े, चेड़े भावे ।

तुम्हे दाव एमं । विट्ठ । [पुनरन्विष्य रदनिकां केशेषु गृहीत्वा] भावे !

भावे ! शंपदं गहिदा बमंतशेणिआ । §—

अंधआले पलाअती, मल्लगंधेण शूइदा ।

केशबिंदे पलामिटा, चाणक्येण्व दोवदी ॥ ३८ ॥

* भाव ! भाव ! गृहीता गृहीता ।

† इतस्तावत् प्रच्छत्रो भूत्वा एकान्ते भावसिष्ठतु । भाव ! भाव ! गृहीता गृहीता ।

‡ भट्टारक ! चेटीऽहम् ।

§ इतो भावः, इत्येष्टः । भावयेष्टः, चेटी भावः । युवां तावत् एकान्ते तिष्ठतम् । भाव ! भाव ! साम्प्रतं गृहीता वसन्तसेनिका ।

¶ अन्धकारे पलायमाना, माल्यगन्धेन सूचिता ।

केशवन्दं परामृष्टा, चाणक्येनेव द्रौपदी ॥

गाढान्धकारे काञ्चित् गृहीत्वा शकारः तदेव त्रिस्तकांशं व्यापयति, अन्धकारं इति ।—अन्धकारे—तिमिराच्छन्नप्रदेशे, पलायमाना—पलाय्य अपसरन्ती अपि, माल्यगन्धेन—स्वकण्ठपरिहितस्त्रजःसौरभेण, सूचिता—ज्ञापिता, इयं वसन्तसेनेति शेषः, चाणक्येन—स्वनामप्रसिद्धपाण्डितेन, द्रौपदी—द्रुपदराजतनयेव, केशवन्दं—केशकलापे, केशपाशावच्छेदेनेत्यर्थः, [इह अवच्छेदे समी] परामृष्टा—गृहीता इत्यर्थः । अथ शकारवाक्ये उपमाव्याप्तिः सोदय्या । [“केशबिंदे” इत्यत्र “केश-हृत्वे” इति पाठः—“केशहृत्वे” इति संस्कृतं, तत्र हृत्वाशब्दस्य केशशब्दीतरवर्तित्वात् कलापार्थकत्वं,—“पाशः पवत्य हृत्वा कलापार्थाः कचात् परे” इत्यमरीकः] । अनष्टुप् इति ॥ ३८ ॥

विटः । एषाऽसि वयसो दर्पात् कुलपुत्रानुसारिणी ।

केशेषु कुसुमाब्जेषु सेवितव्येषु कर्षिता ॥ ४० ॥

शकारः । एषाशि वाशु ! शिलशि गृहीता,

केशेषु, बालेषु, शिलोलुहेषु ।

अक्रोश विक्रोश, लबाहिचण्डं,

शम्भुं, शिवं, शंक्रलमोक्षलं वा * ॥ ४१ ॥

रद । [सभयम्] किं अज्जमिस्सेहिं बवसिदं ? † (न)

विटः । कण्ठेतीमातः ! अन्य एवेष स्वरसंयोगः ।

शकारः । भावे ! भावे ! जवा दहिच्छलिपलिलुद्धाए मज्जालीआए
शलपलिवत्ते (प) होदि. तथा दाशीए धोए शलपलिवत्ते कडे । ‡

* एषाऽसि वासु ! शिरसि गृहीता, केशेषु, बालेषु, शिरोरुहेषु ।

आक्रोश, विक्रोश, लपाधिचण्डं, शम्भुं, शिवं, शङ्करमीश्वरं वा ॥

† किम् आयेमिथैव्यवसितम् ?

‡ भाव ! भाव ! यथा दविसरपरिलुब्धाया मार्जारिकायाः स्वरपरिवर्तः भवति,
तथा दास्याः पुत्राः स्वरपरिवर्तः कृतः ।

“केशेषु गृहीता वसन्तसेना” इति शकारवचनं समाकर्ण्यतिक्लिष्टो विटस्तमिवानु-
शांचब्राह्म. एषेति ।—एषा—अन्धकारविलीनाऽपि शकारेण गृह्यमाणा वसन्तसेना,
त्वमिति शेषः, वयसः,—धौवनस्य, दर्पात्—अहङ्कारात्, कुलपुत्रस्य—सत्कुलप्रभूतस्य
चारुदत्तस्य, अनुसारिणी—अनुगामिनी सती, सेवितव्येषु—सेवायोग्येषु, न तु आकर्षणा-
हेतुव्यर्थः, कुसुमाब्जेषु—पुष्पसदृशसम्पन्नेषु, पुष्पभूषितेषु इति ज्ञात्वा, केशेषु—कुलल्लेषु,
केशावच्छेदनेवर्थः, [अत्र अवच्छेदे सतमी] कर्षिता असि, शकारिणेति शेषः, धौवनदर्पण
यदि त्वमन्वानुनेत्येव पुरुषविशेषं चारुदत्तमाश्रयितुमेवं नाकरिष्यः, तदा पथि शकारेण
तवैवं दुर्दृशा नामविषयद्वित भावः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ४० ॥

एषाशीति ।—अधिचण्डम्—अतिप्रचण्डम्, अत्युच्चैरित्यर्थः, लप—शब्दायस् इत्यर्थः ।
[अत्र शकारवाक्ये द्विस्वकृत्किर्न दीपायति बोध्यम्] । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ४१ ॥

(न) आयेमिथैः,—मात्तैः, व्यवसितम्—आरब्धम् ।

(प) दविसरपरिलुब्धायाः,—दध्नः स्तः—उपरिस्थिते सारांशे, परिलुब्धायाः,
—सञ्जातलालसायाः । स्वरपरिवर्तः,—भिन्नकण्ठध्वनिः, कण्ठध्वनेरन्यथाभाव इत्यर्थः ।

विट् । कथं, स्वरपरिवर्तः कृतः ? अहो ! चित्रम् । अथवा
किमत्र चित्रम् ?—

इयं रङ्गप्रवेशेन, कलानां चोपशिक्षया ।

वक्ष्णापण्डितत्वेन, स्वरनैपुण्यमाश्रिता ॥ ४२ ॥

[प्रविश्य विदूषकः] हो हो भोः ! पदोसमन्दमारुदेण पशुबन्धोब-
णोदस्स विअ कागलस्स हिअअं फुरफुराअदि (फ) पदीवो ।

[उपसृत्य रदनिकां दृष्ट्वा] भो रदणिण ! *

शकारः । भावे ! भावे । मणुश्शे मणुश्शे । †

विट् । 'जुत्तं णेदं, सरिसं णेदं, जं अज्जचारुदत्तस्स दलिइदाए
संपदं परपुरिमा गेहं पबिशन्ति । ‡

रद ! अज्ज मित्तेअ ! पेक्व मे परिह्वं । §

विट् । किं तव परिह्वो ? आदु अम्हाणं ? ¶

* आश्चर्यम् ! भोः ! प्रदीपमन्दमारुतेन पशुबन्धोपनीतस्यैव कागलस्य हृदयं
फुरफुरायति प्रदीपः । भो रदनिके !

† भाव ! भाव ! मनुष्यो मनुष्यः ।

‡ युक्तं नेदं, सदृशं नेदं, यत् आर्यचारुदत्तस्य दरिद्रतया साम्प्रतं परपुरुषा गेहं
प्रविशन्ति ।

§ आर्यं मैत्रेय । प्रेक्षस्व मे परिभवम् ।

¶ किं तव परिभवः ? अथवा अस्माकम् ?

प्रथमं वसन्तसेनायाः स्वरपरिवर्तसम्भवत्वमाशङ्क्य पुनस्तदेव समर्थयमान आह,
इयमिति ।—इयं—वसन्तसेना, रङ्गप्रवेशेन—रङ्गः,—नाट्यशाला, (“रङ्गः स्यान्नृत्य-
शुद्धी” इति हंसचन्द्रः) तत्र प्रवेशेन—तदधिकारप्राप्त्यर्थः, कलानां—नृत्यगीतादि-
कानाम्, उपशिक्षया—अभ्यासेन, वक्ष्णापण्डितत्वेन—प्रतारणाचातुर्येण च, स्वरनैपुण्यं
—स्वरविकृतिकरणपाटवम्, आश्रिता—प्राप्ता, शिक्षितेत्यर्थः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ४२ ॥

(फ) पशुबन्धोपनीतस्य—पशुबन्धः,—पशुबन्धस्यानं, पशुमारणसाधनकाष्ठ-
विशेषो वा, तत्र उपनीतः,—बधार्थम् उपस्थापितः तस्य । फुरफुरायते—अत्यर्थं
प्रकम्पते इत्यर्थः

रद । शं तुम्हाणं ज्जेब्ब । *

विद् । किं एसो बलक्कारो ? †

रद । अध इ । ‡

विद् । सच्चं ? §

रद । सच्चं । ¶

विद् । [सक्कोधं दण्डकाष्ठमुद्यम्य] मा दाव । भो ! सक्के गेहे कुकुरोवि दाव चंडो भोदि, किं उण अहं बम्हणो । ता एदिणा अम्हारिसज्जणभाअधेअकुडिलेण दंडकट्टेण दुट्ठस्स विअ सुक्खाणबेणुअस्स मत्थअं दे पहारेहिं कुट्टइस्सं । ** (ब)°

विट् । महाब्राह्मण ! (भ) मर्षय मर्षय ।

विद् । [विटं दृष्ट्वा] ए एत्थ एसो अबरज्झदि । [शकारं दृष्ट्वा] एसो क्व एत्थ अबरज्झदि । अरे रे राजसालअ ! संट्ठाणअ ! (म) दुज्जण ! दुग्गणस्स ! जुत्तं येदं ; जइ वि णाम तत्तभवं अज्जचालुदत्तो दलिहो संबुत्तो, ता किं तस्स गुणेहिं ए

* ननु ! युष्माकमेव ।

† किमेष बलात्कारः ?

‡ अथ किम् ।

§ सत्यम् ?

¶ सत्यम् ।

** मा तावत् । भो ! स्वके गेहे कुकुरोऽपि तावत् चण्डी भवति, किं पुनरहं ब्राह्मणः । तत् एतेनास्मादृशजनभागधेयकुटिलेन दण्डकाष्ठेन दुष्टस्वेव शुष्कवेणुकस्स मूलकं ते प्रहारैः कुट्टयिष्यामि ।

†† नात्र एषोऽपराध्यति । एष खलु अत्र अपराध्यति । अरे रे राजश्यालक ! संस्थानक ! दुर्जन ! दुर्मनुष्य ! युक्तं नेदम् ; यद्यपि नाम तवभवान् आर्य्यचारुदत्तो

(ब) कुट्टयिष्यामि—चूर्णयिष्यामि । अत्र सम्फेटो नाम विमर्शसम्यङ्गः—“सम्फेटो रोषभाषणम्” इति लक्षणात् ।

(भ) महाब्राह्मण इति परिहासीक्तिः, अधमब्राह्मण इत्यर्थः, मदच्छब्दस्य ब्राह्मणपूर्ववर्तिनो निन्दावाद उक्तः ; यथा,—“शङ्के तैले तथा मांसं वैद्ये ज्योतिषिके हिजे । यात्रायां पथि निद्रायां महच्छब्दो न दीयते ॥” इति प्रवचनात् ।

(म) संस्थानक इति शकारस्य नाम ।

अलंकिदा उज्ज्वणी ? जेष तस्स गेहं पबिसिअ परिषणस्स
ईरिसो उवमहो (य) करीअदि । ११—

मा दुग्गदोत्ति परिहवो एत्थि कअंतस्स दुग्गदो णाम ।

चारित्तेण विहीणो अट्ठोवि अ दुग्गदो होइ * ॥ ४३ ॥

विटः । [सवेल्लस्यम्] महाब्राह्मण ! मर्षय मर्षय । अन्यजन-
शङ्कया खलु इदमनुष्ठितं, न दर्पात् । पश्य,—

सकामाऽन्विष्यतेऽस्माभिः—

विट् । किं इअं ? १

विटः । शान्तं पापं—

दरिद्रः संयुक्तः, तत् किं तस्य गुणेर्नालङ्कता उज्जयिनी ? येन तस्य गृहं प्रविश्य
परिजनस्य ईदृशः उपमर्दः क्रियते ।—

* मा दुर्गत इति परिभवो नास्ति कृतान्तस्य दुर्गती नाम ।

चारित्र्येण विहीनः आत्मीयऽपि च दुर्गती भवति ॥

१ किमियम् ?

(य) उपमर्दः,—परिभवः, अवमाननेति यावत् ।

शकारकृतमत्याचारं चारुदत्तस्य दारिद्र्यानिबन्धनमिति मत्वा अतिदुःखितो
विदूषकः सखिदमाह, मेति ।—अत्र अयम् इति ऊहनीयम् ; दुर्गतः,—दरिद्रः,
इति—अस्मात् हेतोः, परिभवः,—पराभवः, तदीयपरिजनोंपमर्दरूपावमाननमित्यर्थः,
मा—न, कर्तव्य इति शेषः, यतः कृतान्तस्य—दैवस्य, यमस्य वा, (“कृतान्तो
यमसिद्धान्तदैवाकुशलकर्तृषु” इति मेदिनी) समीपे इति शेषः, दुर्गतः,—निर्जनः,
नास्ति, नाम—सम्भावनायां, निर्जन इति कृत्वा दृष्टविशेषसम्भावना नास्तीत्यर्थः,
असौ दैवसमीपे न दुर्गतः पुण्यवत्त्वात् यमसन्निधाने धनि-निर्जनयोः तुल्यत्वादिति
त्राऽऽशयः ; यस्तु चारित्र्येण—सहस्रेण, विहीनः,—विरहितः, भवतीति शेषः, स
आत्मीयऽपि—धनवानपि, दुर्गतः,—अभावयस्त इत्यर्थः, भवति ; दुश्चरित्रस्यैव दुर्गत-
संज्ञा, न तु सच्चरित्रस्येति भावः । गाथाच्छन्दः । अत्र प्रथमपादस्य त्रयीदशमादा-
त्मकत्वात् गणभङ्गाद्गात्रं गाथालक्षणप्रवेशः स्यात् इति “परिहवो” इत्यत्र “परिह”
इति पाठः, “परिभूः” इति सं ; परिभूः,—परिभव इत्यर्थः, भावे क्लिप्, एवं व्याख्याय
द्विषोद्धारं कुर्वन्त्येकं इति ज्ञेयम् ॥ ४३ ॥

विटः ।

काचित् स्वाधीनयौवना

सा नश, शङ्कया तस्याः प्रामेयं शीलवञ्चना ॥ ४४ ॥

सर्वथा इदमनुनयसर्वस्वं गृह्यताम् । [इति खङ्गमुत्सृज्य कृतान्त्रलिः
पादयोः पतति] ।

विट् । सप्परिस ! उठेहि उठेहि । अघाणंतेण मए तुमं
उबालहे, संपटं उण जाणंतो अणुणेमि । * (र)

विटः । ननु ! भवानिव अत्र अनुनेयः । तदुत्तिष्ठामि सम-
येतः । (ल)

विट् । भणादु भवं । †

विटः । यदि इमं वृत्तान्तम् आर्य्यचारदत्तस्य नाख्यास्यसि ।

विट् । ए कधइस्सं । ‡

* सप्परिस ! उत्तिष्ठ, उत्तिष्ठ । अजानता मया त्वमुपालब्धः, साम्प्रतं पुनर्जानन्
अनुनयामि ।

† भणतु भवान् ।

‡ न कथयिष्यामि ।

वसन्तसिनाशङ्कया रदनिकाया अवसर्गात् विदूषकेण तिरस्कृती विटः स्वदीपं
आन्तिमूलकत्वेन परिहरति, सकामेति ।—सकामा—कामव्यवसायिनौति यावत्,
स्वाधीनयौवना—स्वेच्छासाधितस्वयौवनव्यवहारा, न तु भर्त्ताद्यधीना इति यावत्,
काचित्—रमणी, [“सकामा” “स्वाधीनयौवना” इति पदद्वयेन सा वेक्ष्येति निश्चीयते,
अतस्तस्याः साधारण्यात् धारणं न दीपावहमिति बोध्यम्] अख्याभिः अन्विष्यते,—
अनुसन्धीयते, सा—अख्याभिरन्विष्यमाणा रमणीत्यर्थः, नष्टा—अदर्शनं गता, पलायि-
तेत्यर्थः, तस्याः शङ्कया—धमेण इति यावत्, इयं—रदनिकोपमदर्शनजनिता, शील-
वञ्चना—शीलस्य—सदाचारस्य, वञ्चना—ध्वंसरूपा प्रतारणा, प्राप्ता, अख्याभिरिति
शेषः । पथ्यावहं वृत्तम् ॥ ४४ ॥

(र) उपालब्धः,—तिरस्कृतः । अनुनयामि—आद्रिये ।

(ल) समयतः,—अपयतः, अङ्गीकारतः इति यावत्, यदि अङ्गीकरोषि तदा
इत्यर्थः ; क्रियाबन्धादिति केचित् ।

विटः । एष ते प्रणयो विप्र ! शिरसा धार्यते मया ।

गुणशस्त्रैर्वयं येन शस्त्रवन्तोऽपि निर्जिताः ॥ ४५ ॥

शकारः । [साययम्] किं निमित्तं उण भावे ! एदश्च दुष्टवटु-
अश्च बिणभञ्जलिं कदुश्च पाएशुं णिबडिदे ? *

विटः । भोतोऽस्मि ।

शकारः । कश्च तुमं भोदे ? †

विटः । तस्य चारुदत्तस्य गुणेभ्यः ।

शकारः । के बिञ्च तश्च गुणाः ? जश्च गेहं पविशिञ्च अशि-
दब्बं पि णत्थि । ‡

विटः । मा मैवं—

सोऽस्माद्विधानां प्रणयैः कृशीकृतो

न तेन कश्चित् विभवैर्विमानितः ।

* किं निमित्तं पुनर्भावे ! एतस्य दुष्टवटुकस्य विनयाञ्जलिं कृत्वा पादयो-
निपतितः ? ।

† कस्मात् त्वं मीतः ?

‡ के इव तस्य गुणाः ? यस्य गृहं प्रविश्य अशितव्यमपि नास्ति ।

विटेनानुरुद्धी विदूषकः तत्कृतमपराधं प्रभवे न कथयिष्यतीत्याकर्ण्य तद्गुणाकृतो
विटः तमेवाभिनन्दयन्नाह, एष इति ।—हे विप्र ! मया ते—तव, एषः,—त्वया
क्रियमाण इत्यर्थः, प्रणयः,—प्रीतिनिबन्धना उत्थानार्थानुमतिः, शिरसा—उत्तमाङ्ग-
नेत्यर्थः, धार्यते—गृह्यते, येन—हेतुना, शस्त्रवन्तः,—शस्त्रधारिणः, अपि वयं गुण-
शस्त्रैः,—औदार्यादिगुणरूपशस्त्रविशेषैः, चारुदत्तस्येति शेषः, निर्जिताः,—परामृताः ।
अतः गुणशस्त्रैरिति रूपकमलङ्कारः । पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ ४५ ॥

शकारमुखात् चारुदत्तस्य दारिद्र्यविषयकं सोपहासवचनमाकर्ण्यतिदुःखितः
विटः तदीयदारिद्र्यास्यापि ज्ञाषनीयत्वमाह, स इति ।—सः,—चारुदत्तः, अस्मा-
द्विधानाम्—अस्माद्विधानां, प्रणयैः,—पौनःपुनिकधनाद्यभिलषितप्रार्थनाभिः, कृशी-
कृतः,—निर्झनीकृतः, अस्माद्विधेभ्यः धनानि दस्त्वैव निर्झनी जात इत्यर्थः, तेन—चारु-
दत्तेन, कश्चित्—कोऽपि, याचको जन इति शेषः, [“कश्”शब्दस्तु कश्चधातोर्निष्ठा-नस्य

निदाघकालेष्विव सोदको ऋदो

नृणां स दृष्णामपनीय शुष्कवान् ॥ ४६ ॥

शकारः । [सामर्थम्] के शे गर्भदाशौ पुत्ते ? * (व)

शूले विक्रते ? पंडवे श्रेदकेदू ?

पुत्ते लाधाए ? लावणे ? इंदुपुत्ते ? ।

* कः स गर्भदास्याः पुत्तः ?

† शूरी विक्रान्तः ? पाण्डवः श्वेतकेतुः ?

पुत्तो राधायाः ? रावणः ? इन्द्रपुत्तः ? ।

“अनुपसर्गात् फुल्लचीवक्रशीलाघाः” (८।२।५५ पा०) इति निपातनात् अकारः ।
विभवेः,—सम्पद्भिः, न विमानितः,—न अवमतः, धनदानेन सर्वे एव याचकाः
सन्तोषिता इत्यर्थः, सः,—चारुदत्तः, निदाघकालेषु—शीघ्रसमयेषु, (प्रतिनिदाघम्
इति बहुवचनार्थः) सोदकः,—उदकपूर्वः, ऋदः इव—अगाधजल-जलाशय इव,
नृणां—धनलीलुपानां, पन्थे—पिपासूनां मानवानां, दृष्णां—धनाभिलाषं, पत्ने—
उदन्त्याम्, अपनीय—दूरीकृत्य, शुष्कवान्—धनाभावकृपं, जलाभावकृपञ्च शीघ्रं प्राभः ।
[“शुष्कवान्” इति शुषधातोः निष्ठा-तस्य “शुषः कः” (८।२।५१ पा०) इति कः] ।
अत्र उपमाऽलङ्कारः । वंशस्थविलं वृत्तम् ॥ ४६ ॥

(व) सामर्थं—सक्रोधम् । गर्भदास्याः,—चिरं वन्द्यभूतायाः स्त्रियाः, पुत्तः ।
चारुदत्तं प्रति सावशीक्तिरियम् ।

यद्गुणाकृष्टस्तेवमवनतः, किमसौ बह्यमाणवीराणामन्यतमः ? इत्याह, शूरः
इति ।—विक्रान्तः,—पराक्रमशाली, शूरः,—तन्नामा कश्चित् प्रबलप्रतापी नृपतिः,
किम् ? इति शेषः, एवं सर्व्व । श्वेतकेतुः,—शुक्लवर्णायुक्तः, [श्वेतः,—शुक्लवर्णः, केतुः,
—चित्रं, वाहनरूपं यस्य स इति विग्रहः] पाण्डवः,—अर्जुन ? इत्यर्थः, (पाण्डवेषु
अर्जुनस्यैव धनुर्विद्याविशारदतया वीरत्वेन प्रसिद्धेः तन्नामकथनम्) ; यद्वा,—श्वेत-
केतुः,—औद्दालिकः, तन्नामा दुर्वाससी मातुलः ऋषिविशेषः ? इत्यर्थः, (केचित्
तु—औद्दालिकेर्वीरत्वेन प्रसिद्धेः अभावात्, वीराणां नामकीर्तनस्यैव अत्र प्रस्तुतत्वाद्
व्याख्यानमेतत् नाद्रियन्ते, तन्न मनोरमम्, अस्य शङ्करवचनत्वेन औद्दालिकः वीर-
त्वेनाप्रसिद्धेः तथा पाण्डवत्वाभावस्य च सत्त्वेऽपि दीपस्यादूषकत्वात् इति बोध्यम्) ;
अथवा राधायाः पुत्तः,—राधासुतः कर्णः ? (अनूदायां कुन्त्याम् दुर्वाज्यातस्यापि

आहो कुंतीए तेण लामेण जादे ?

अश्वत्थामा ? धर्मपुत्र ? जडाज ? † ॥ ४७ ॥

विटः । मूर्ख ! आर्यचादत्तः खलु असौ,—

दीनानां कल्पवृक्षः, स्वगुणफलनतः, सज्जनानां कुटुम्बी,

आदर्शः शिञ्चितानां, सुचरितनिकषः, शीलवेलासमुद्रः ।

सत्कर्ता, नावमन्ता, पुरुषगुणनिधिर्दक्षिणोदारसत्त्वो

लोकः श्लाघ्यः स जीवत्यधिकगुणतया, चोच्छसन्तीव चान्ये । ४८ ॥

तदितो मच्छामः ।

आहो कुन्त्यां तेन रामेण जातः ?

अश्वत्थामा ? धर्मपुत्रः ? जटायुः ? ॥

कर्णस्य राक्षसा प्रतिपालिततया तस्याः पुत्रत्वेन प्रसिद्धिरिति बोध्यम्) ; रावणः,—
लङ्काधिपतिर्वा ? इन्द्रपुत्रः,—जयन्तः, बालिनामकः वानरराजो वा ? [“इन्द्रदत्ते”
इति पाठान्तरं,—“इन्द्रदत्तः” इति सं] ; आहो—अथवा, तेन—प्रसिद्धेन, रामेण
—दशरथात्मजेनेत्यर्थः, कुन्त्यां—पृथायां, जातः,—उत्पन्नो वा ? इत्यर्थः, (रामेण जातः
इति विकृतभाषितम्) ; अश्वत्थामा—तन्नामकः प्रसिद्धवैरो वा ? धर्मपुत्रः,—
युधिष्ठिरो वा ? जटायुः,—तन्नामा प्रबलपराक्रान्तः पक्षिविशेषो वा ? यद्ययमेतेषु
कश्चित् स्यात्, तदा तवायं व्यवहारः शोभतेति भावः । श्लोकोऽयं वैश्वदेव्या वृत्तेन
सन्निवहः,—“वाणा वैश्वदेवो म-मौ यौ” इति लक्षणात् ॥ ४७ ॥

प्रकारकृतं सीपहासवचनमुपेत्य साम्प्रतं चारुदत्तस्य प्रकृतपरिचयप्रदानार्थं
तदीयगुणबलीमनुवर्णयन्नाह, दीनानामिति ।—दीनानां—दुर्गतानां जनानां, कल्प-
वृक्षः,—कल्पतरुः, स इव वाञ्छितफलप्रदः इत्यर्थः, स्वगुणानां—निजदयादाचिण्या-
दीनां, फलैः,—परिणामैः, नतः,—नस्वीभूतः, अतिविनयी जातः इत्यर्थः, सज्जनानां
—साधूनां, कुटुम्बी—आत्मीयः, उपजीव्य इति यावत्, शिञ्चितानां—विदुषाम्,
आदर्शः,—निदर्शनभूत इत्यर्थः, सुचरितानां—सत्स्वभावानां, निकषः,—सुवर्ण-
कर्षणोपलवत् परीक्षास्थानमित्यर्थः, [निकषतेऽस्मिन्निति निकषः सुवर्णकर्षणोपलः]
शीलवेलासमुद्रः,—शीलमेव—सद्वृत्तमेव, वेला—तटभूमिः, तस्याः समुद्रः,—सागरः,
समुद्रो वेलाभूमिनिव नायं कदाऽपि सदृक्तमतिःक्रीडतीत्यर्थः, सत्वर्ता—सत्त्वार्थ-
कारकः, नावमन्ता—न कदाऽपि अनवमन्तरी, पुरुषाणां—पुरुषपदवाच्याना-

शकारः । अर्गण्हिश्च वशंतशेषिभं ? *

विटः । नष्टा (श) वसन्तसेना ।

शकारः । कथं बिभ्र ? †

विटः । अन्धस्य दृष्टिरिव, पुष्टिरिवातुरस्य,

मूर्खस्य बुद्धिरिव, सिद्धिरिवालसस्य ।

स्वल्पस्मृतेर्व्यसनिनः परमेव विद्या,

त्वां प्राप्य सा रतिरिवारिजने प्रनष्टा ॥ ४८ ॥

* अष्टह्रीत्वा वसन्तसेनाम् ?

† कथमिव ?

मित्यर्थः, ये गुणाः,—दयादाक्षिण्यादयः, तेषां निधिः,—आलयः, तथा दक्षिणं—सरलम्, उदारं—महत्, सत्त्वं—स्वभावः यस्य तादृशः, सारल्यौदार्यविमण्डित-प्रकृतिरिति यावत्, सः,—चारुदत्तः, एकः,—केवलः, हि—निश्चितम्, अधिक-गुणतया—सर्वातिशायिगुणशालित्वेनेत्यर्थः, श्लाघ्यः,—प्रशंसार्हः सन्, जीवति—जीवनप्रयोजनवान् भवति, अन्य—अपरे, तद्भिन्ना इत्यर्थः, जनाः इति शेषः, उच्छ्वसन्तीव—जीवन्तीव, अस्त्रादिवत् श्वासप्रश्वासवन्ती वृथा जीवनं धारयन्तीत्यर्थः । [अत्र महत्तथाचरितस्य प्रस्तुताङ्गतया उदात्तालङ्कारः, स च रूपकानुप्रासितः] ।

अन्धरा वृत्तम् ॥ ४८ ॥

(श) नष्टा—अदर्शनं गता ।

सहसा तस्या अदर्शनकारणं पृष्टो विटः शकारस्यानार्थव्यवहारमेव तत्कारणत्वे-नीपवर्णयन्नाह, अन्धस्येति ।—सा—वसन्तसेना इत्यर्थः, अन्धस्य—दृष्टिशक्तिहीनस्य, दृष्टिः,—दर्शनशक्तिरिव, आतुरस्य—पीडितस्य, पुष्टिः,—शरीरसामर्थ्यमिव, मूर्खस्य—अविवेकिनः, बुद्धिः,—विवेकशक्तिरिव, अलसस्य—निश्चयस्य, सिद्धिः,—कार्य-साफल्यमिव, स्वल्पा—क्षीणा, स्मृतिः,—स्मरणशक्तिः यस्य तस्य, दुर्मेधस इत्यर्थः, तथा व्यसनिनः,—“वृगयाऽन्तो दिवास्वप्नः परीवादः स्त्रिया मदः । तीर्थविकं वृथाऽऽख्या च कामजी दशकी गणः ॥ पैश्वं साहसं द्रोह ईष्याऽन्याऽर्थदूषणम् । बाग्दण्डञ्च पारुष्यं क्रीधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥” इत्यादिमनूक्तकाम-क्रीधादिजदोपासकस्य, विपन्नस्य वा, (“व्यसनं विपदि भंशे दोषे कामजकोपजी” इति कौषः) परमा विद्या—परमार्थज्ञानमिव, तथा अरिजने—शत्रुजने, रतिः,—अनुराग इव, त्वाम्—अनार्थ-मित्यर्थः, प्राप्य—लब्ध्वा, प्रनष्टा—त्वत्पक्षांशे अदर्शनं गतेत्यर्थः । अत्र एकस्या उप-

शकारः । अगेगिहृष वशंतश्रेणिचं न गमिशं । *

विटः । एतदपि न श्रुतं त्वया ?—

आलाने गृह्यते हस्ती, वाजी वल्लासु गृह्यते ।

हृदये गृह्यते नारी, यदिदं नास्ति गम्यताम् ॥ ५० ॥

शकारः । यदि गच्छसि, गच्छ त्वम् ; हगे न गमिशं । †

विटः । एवं, गच्छामि । [इति निष्क्रान्तः] ।

शकारः । गडे क्लृ भावे अभावं । [विदूषकमुद्दिश्य] अले
काकपदशीर्षमत्यका (ष) दुष्टबटुआ ! उपविश, उपविश । ‡

* अगृहीत्वा वसन्तसेनां न गमिष्यामि ।

† यदि गच्छसि, गच्छ त्वम् ; अहं न गमिष्यामि ।

‡ गतः खलु भावोऽभावम् । अरे काकपदशीर्षमत्यक दुष्टबटुक ! उपविश,
उपविश ।

मेघभूताया वसन्तसेनाया अन्वदृष्टि-आतुरपुण्याद्यनेकीपमानदर्शनात् मालोपमाऽल-
ङ्कारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ४९ ॥

वसन्तसेनाया यद्वयसाधनाभाववतः तव पुनस्तद्गृह्यामिलाषः विफल इत्याह,
आलाने इति ।—हस्ती—करी, आलाने—बन्धनस्थाने, गृह्यते—निरुध्यते, वाजी—
अश्वः, वल्लासु—मुखरश्मिषु, गृह्यते, नारी—रमणी, हृदये—हृदि, गृह्यते, यत्
—यदि, इदं—रमणौजनधारणोचितं हृदयमित्यर्थः, [यदिति यद्यर्थेऽव्ययम् ;
“यदीदम्” इति पाठे तु स्यष्ट एवार्थः] नास्ति—न विद्यते, तदा गम्यतां—चल्यतां,
तद्गृह्याशया निष्फलत्वात् इतः प्रस्थानमेव साम्प्रतमिति भावः । अत्र आलानादौ
हृत्वादिग्रहणमिव हृदये नारीग्रहणमिति बिम्बानुबिम्बबीधे पर्यवसानात् निदर्शना-
ऽलङ्कारः । पथ्यावर्त्तं वृत्तम् ॥ ५० ॥

(ष) अभावम्,—अदर्शनम् । काकपदशीर्षमत्यक !—काकपदवत् शीर्षं
लक्षणया शीर्षस्था शिखा यत्र तादृशं, मत्सकं यस्य तत्सम्बोधने, कतिप्रयकेशयुक्त-
मत्सकमध्यभाग इत्यर्थः ; केचित् तु—द्यूताद्यकार्यप्रवृत्तौ काकपदाकृतयो ये घूर्ताः
तेषां शीर्षप्रायाः,—यामयः अयमस्या इत्यर्थः, तेषामपि मत्सकभूत !—घूर्त्तचक्र-
वर्त्तिनामपि प्रधानभूत ! इति कुलाचारयोराक्षेपः कृतः ; अपरे तु—काकपदम्—
अग्रभूतृचक्रं चित्रं, तत् शीर्षं यस्य तादृशं, मत्सकं यस्येति व्याचक्षते । शीर्षमत्सकेति

विद् । उववेसिदा ज्जेब्ब अम्हे । *

शकारः । केण ? १

विद् । कअंतेण । ३ (स)

शकारः । उट्ठेहि उट्ठेहि । §

विद् । उट्ठिस्सामो । ११

शकारः । कदा ? **

विद् । जदा पुणो बि देब्बं अणुजलं भविस्सदि । १११

शकारः । अले ! लोद लोद । ३३

विद् । रोदाबिदा ज्जेब्ब अम्हे । §§

शकारः । केण ? १११

विद् । दुग्गदीए । ***

शकारः । अले ! हस हस । ११११

विद् । हसिस्सामो । ३३३

शकारः । कदा ? §§§

विद् । पुणो बि ऋद्धीए अज्जचारुदत्तस्स । ११११ (ह)

* उपवेशिता एव वयम् ।

१ केन ?

‡ कृतान्तेन ।

§ उत्तिष्ठ उत्तिष्ठ ।

११ उत्थास्यामः ।

** कदा ?

१११ यदा पुनरपि दैवमनुकूलं भविष्यति ।

‡‡ अरे ! रुदिहि रुदिहि ।

§§ रोदिता एव वयम् ।

१११ केन ?

*** दुर्गत्या ।

११११ अरे ! हस हस ।

‡‡‡ हसिष्यामः ।

§§§ कदा ?

११११ पुनरपि ऋद्ध्या आर्य्यचारुदत्तस्य ।

पौनरुक्त्यमपि शकारवचनत्वेन न दोषावहमिति व्याख्याभिर्मां समधिकश्रेयस्तया मन्वन्ते, वयन्त्वम उदासीना एव ।

(स) कृतान्तेन—दैवेन इत्यर्थः ।

(ह) एतेन प्रासङ्गिकचरितप्रकटनेन प्रकरी नाम कार्य्यावस्था दर्शिता,—

“प्रासङ्गिकं प्रदेशस्थं चरितं प्रकरी मता” इति लक्षणात् ।

शकारः । अले ले दुष्टवड्वा ! भणेशि मम वचनेण तं दलिहचालुदत्तम् ;—एषा शशुवसा शहिलसा णवगाड्वा-दंशणुद्धिदा शुत्तधालिब्ब, वशंतशेणा णाम गणिआदालिभा कामदेवाअदणुज्जाणादो पडुदि तुमं अणुलत्ता, अम्हेहिं बलक्काला-णुणीअमाणा तुह गेहं पविट्ठा । ता जइ मम हत्थे शम्पं ज्जेब्ब पट्ठाविअ एणं शम्प्येशि, तदो अधिअलणे बवहलं विणा लहुं णिज्जादमाणाह (क) तव मए अणुवडा पीदो डुबिश्शदि ; आदु अणिज्जादमाणाह आमलणंतिके बेले डुबिश्शदि । अबि अ, पेक्ख पेक्ख;—*

कक्कालुका गोच्छडलित्तबेटा,

शाकं अ शुक्खे तलिदे डु मंशे ।

* अरे रे दुष्टवटुक ! भणिष्यसि मम वचनेन तं दरिद्रचारुदत्तकम् ;—एषा सप्तवर्षा सहिरस्या नवनाटकदर्शनीयिता सूत्रधारीव वसन्तसेना नाम गणिकादारिका कामदेवायतनीयानात् प्रभृति त्वामनुरक्ता, अस्माभिर्वलात्कारानुनीयमाना तव गेहं प्रविष्टा । तत् यदि मम हस्ते स्वयमेव प्रस्थाप्य एतां समर्पयसि, ततोऽधिकरणे व्यवहारं विना लघु निर्व्यातयमानस्य तव मयाऽनुवृत्ता प्रीतिर्भवत्यति ; अथवा अनिर्यातयमानस्य आमरणान्तकं [“मलणंतिके” इति पाठान्तरे “मरणान्तिकम्” इति सं] वैरं भविष्यति । अपि च, प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व,—

१

कर्कारुकी गोमयलिप्तवृत्तः,

शाकच शुष्कं, तलितं खलु मांसम् ।

(क) अधिकरणे—धर्माधिकरणे, विचारगृहे इत्यर्थः, व्यवहारम्—अभियोगम् । [“व्यवहारं विना” इत्यनेन वक्ष्यमाणव्यवहाराख्यस्य नवमाङ्कस्य सूचनं बोध्यम्] लघु—शीघ्रं, निर्व्यातयमानस्य—अर्पयतः, वसन्तसेनामिति शेषः ।

निर्विवादं वसन्तसेनाया अदाने करिष्यमाणं प्रतिकारमाह, कर्कारुक इति ।—गोमयेन—गोपुरीषेण, लिप्तं—वेष्टितमित्यर्थः, वृत्तं—बन्धन यस्य तादृशः, कर्कारुकः,—कर्कारुदेव इति कर्कारुकः, कुष्माण्ड इत्यर्थः, (“कुष्माण्डकसु कर्कारुः” इत्यमरः) शुष्कं—नीरसं, शाकं, तलितं—घृतादिसम्भृतं मांसं, तथा च,—“शुद्धमांसविधानेन मांसं सम्यक् प्रसाधितम् । पुनस्तदाज्ये सम्भृतं तलितं प्रोच्यते बुधैः ॥” इति भाव-

भक्ते अ हेमन्तिचलत्तिशिष्टे,

लीणे अ वेले ण हु होदि पूदी १ ॥ ५१ ॥

शोत्यिअं भणेशि, लहुअं भणेशि, तथा भणेशि, जधा हगे
अत्तण केलिकाए पाशादबालागकबोदबालिआए उबबिडे
शुणामि; अस्सधा (ख) जदि ण भणेशि, ता कबाड़तलपबिडं
कबियगुडिअं बिअ मत्थअं दे मडमडाइशं । *

भक्तश्च हैमनिक-रात्रि-सिद्धं.

लीनायाश्च वेलायां न खलु भवति पूति ॥

● स्वस्तिकं भणियसि, लघुकं भणियसि, तथा भणियसि, यथाऽहमात्मीयायां
क्रीडितायां प्रासादबालाश-कपोत-पालिकायामुपविष्टः श्रियोमि; अन्यथा यदि न भणसि,
तदा कपाटतलप्रविष्टं कपित्यगुलिकमिव मत्तकं ते मडमडाइयिथि ।

प्रकाशः; तथा हैमनिकायां—हैमन्तकालीनायां, रात्रौ—रात्र्यां, सिद्धं—पंचेलिम-
मित्यर्थः, भक्तम्—अन्नश्च, वेलायां—समये, लीनायाम्—अतीतायामपि, एतत्
सर्वं, न खलु—नैव, पूति—दुर्गन्धं, भवति । “कक्कालुका” इत्यत्र स्त्रीलिङ्गत्वं “लीणे
अ वेले” इत्यत्र च पुल्लिङ्गत्वं शकारवाक्यत्वात् न दुष्टम् “आगमलिङ्गविरुद्धम्” इत्यादि
वचनात् । “लीणे अ वेले” इति प्राकृतस्य संस्कृते “ऋणश्च वैरम्” इत्यापि भवितुमर्हति ।
कर्कारुकादीनां गोमयलिप्तत्वादिना समयातिक्रमेऽपि पूतिगन्धत्वादिरूपदोषो न भवति,
किन्तु वसन्तसेनाया मञ्जमप्रदानेन समयातिक्रमे महान् श्रवतारूपदोषो भवेदिति भावः ।
अत्र गोमयलिप्तकर्कारुकादीनां समयातिक्रमेऽपि पूतिगन्धत्वाभावरूपाप्रस्तुतेभ्यः वसन्त-
सेनायाः शीघ्राप्रदाने वैररूपदोषः प्रस्तुतः वैधर्म्येण प्रतीयते इत्यप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः ।
इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ५१ ॥

(ख) स्वस्तिकमिति ।—स्वस्तिकं—शुभं, ममानुकूलं यथा तथैत्यर्थः, भणि-
यसि—वक्ष्यसि, लघुकं—शीघ्रम् । आत्मीयायां—स्वाधिकृतायां, क्रीडितायां—खेलन-
वत्यां, प्रासादस्य—राजभवनस्य, (“प्रासादो देव-भूसुजायाम्” इत्यमरः) बालम्—
अभिनवम्, अथ यस्याः तादृशी, नवनिर्मितायभागा इत्यर्थः, या कपोतपालिका—
कपोतानां पालिका—रक्षयिभूमिः, विटङ्गमित्यर्थः, (“कपोतपालिकायान्तु विटङ्गं
पुं-नपुंसकम्” इत्यमरः) तस्याम्, अत्र लक्षणया कपोतपालिकोपरिभागे इत्यर्थः ।
अन्यथा—अन्यस्मिन् प्रकारे सति, पक्षान्तरे इत्यर्थः ।

विट् । भणिसिं । *

शकारः । [अपवार्य] चेडे ! गडे शञ्चकं ज्येव भावे ? †

चैटः । अध इ । ‡

शकारः । ता शिघं अवकमम्ह । §

चैटः । ता गेण्हदु भट्टके असिं । ¶

शकारः । तव ज्येव हत्ये चिट्टदु । **

चैटः । एसे भट्टालक, गेण्हदु यं भट्टके असिं । †† (ग)

शकारः । [विपरीतं गृहीत्वा]—

णिब्बकलं मूलकपेशिवणं,

खंधेण धेत्तूण अ कोशसुत्तं ।

कुक्केहि कुक्कीहि अ बुक्कअंते,

जधा । शञ्चाले शलण पलामि ‡‡ ॥ ५२ ॥

[परिक्रम्य निष्क्रान्ती] ।

* भणिष्यामि ।

† चैट ! गतः सत्यमेव भावः ?

‡ अथ किम् ।

§ तत् शीघ्रमपक्रमावः ।

¶ तत् गृह्णातु भट्टारकोऽसिम् ।

** तवैव हत्ये तिष्ठतु ।

†† एष भट्टारकः, गृह्णात्वेन भट्टारकोऽसिम् ।

‡‡ निर्वल्कलं मूलकपेशिवर्णं स्वान्धेन धृत्वा च कोषसुप्तम् ।

कुक्कुरैः कुक्कुरीभ्यः बुक्कमानो यथा शृगालः शरणं प्रयाति ॥

(ग) एषः—असिः, भट्टारकः,—भट्टारकस्य अयमिति [भट्टारकशब्दादिदमर्थे णप्रत्ययेन निष्पन्नः] भट्टारकेण याञ्च इति यावत्, भट्टारकसम्बन्धादयं त्वत्स्वामिक इत्यर्थः ; अतो भवतैवायं धार्यो ममास्य ग्रहणे नाधिकार इति भावः ।

निर्वल्कलमिति ।—वल्कलं—तृणत्वक्, लक्षण्या तन्निर्मितः कोषः, तस्मात् निर्गतं—निष्कोषमित्यर्थः, मूलकस्य पेशः,—त्वचः, वर्णः इव वर्णः यस्य तं तादृशं, यद्वा,—मूलकस्य पेशः,—कलिका, लक्षण्या पुष्पमित्यर्थः, तत् सट्टशब्दं, शाख-संस्कृतत्वात् शुभोज्ज्वलमित्यर्थः, असिमिति शेषः, कोषसुप्तं—कोषनिहितं कृत्वा इति शेषः, यद्वा,—कोषसुप्तम् इति असिर्विशेषणं, तव निर्वल्कलं कोषसुप्तञ्च इति विरोधः शकाराकृतित्वात् न दोषावहः, स्वान्धेन—असदृशेन, धृत्वा—गृहीत्वा च, कुक्कुरैः,—

विद् । भोदि रदणिण ! ण क्वु दे अण्णं अवमाणो तत्तभवदो
चारुदत्तस्स णिवेदइदब्बो । दोमच्चपीडिअस्स मग्गे दिउणदरा
पीडा हुविस्सदि । *

रदनिका । अज्ज मित्तेअ ! रदणिआ क्वु अहं संजद-
मुखी । † (घ)

विद् । एब्बं खेदं । ‡

चारु । [वसन्तसेनामुद्दिश्य] रदनिके ! माहताभिलाषी प्रदोष-
समयशीतार्त्तो रोहसेनः, ततः प्रवेक्ष्यतामभ्यन्तरमयम्, अनेन प्रावा-
रकेण (ङ) छादयैनम् । [इति प्रावारकं प्रयच्छति] ।

* भो रदनिके ! न खलु ते अयम् अपमानस्तवभवतश्चारुदत्तस्य निवेदयितव्यः,
हीर्गल्पपीडितस्य मग्गे दिगुणतरा पीडा भविष्यति ।

† आर्य्य मैत्रेय ! रदनिका खल्वहं संयतमुखी ।

‡ एवमिदम् ।

अभिः, कुकुरीभिः,—शुनीभिश्च, बुक्कामानः,—अनुगम्यमानः, अनुशब्दाव्यभामी वा,
[बुक्कतेर्णिजन्तात् कर्मणि शानच्प्रत्ययः । “कुकुरैः कुकुरीभिः” इत्यनेन विदूषक-
रदनिके आविष्यते । “कुक्केहि कुक्कीहि” इत्यत्र कृन्दोऽनुरीधात् अनुस्तराभावः]
शगाली यथा—अण्णु क इव, शरणं—गट्ठं, (“शरणं गट्ठरच्चिवीः” इत्यमरः)
प्रयामि—गच्छामि । अथ एकस्मिन्नेव वाक्ये उपमानभूतेन शगालेन उपमेयभूतस्य
शकारस्य अवैधर्म्यसादृश्यकथनात् उपमा नामास्फुटारः, सा च यथाशब्दोत्थापितेति
श्रीती श्रूय । उपजातिः इयम् ॥ ५९ ॥

(घ) रदनिकेति ।—संयतमुखी—अवाचाला, माहं चारुदत्ताय किमपि
निवेदयिष्यामीति भावः । रदनानि दशनानि सन्ति अस्या इति वाक्येन अस्यर्थे “अशं
आदिभ्योऽच्” (५।२।१२७ प्रा०) इति अच्प्रत्ययनिष्पन्नेन रदनाशब्देन प्रशस्तदन्तवती
बोध्यते ; ततश्च स्वार्थे कप्रत्ययान्तस्य स्त्रीलिङ्गे निष्पन्ना रदनिकेति मम नाम, तथा च
निर्दशनानामेव वाचानसंयमी दृश्यते, अहन्तु दशनवतीति मयि कथमेवं वागसंयतिः
सम्भाव्यते त्वयेति शूदाभिप्रायः ।

(ङ) माहताभिलाषी—वायुसेवी, रोहसेनः,—तदास्यश्चारुदत्तस्य पुत्रः ।
प्रावारकेण—उत्तरीयवसनेन ।

वस । [स्वगतम्] कथं परिचणोति मं अवगच्छदि ॥ [प्रावा-
रकं गृहीत्वा समाप्राय च स्वगतं सख्यम्] अन्हहे ! जादोकुसुमवासिदो
पावारभो, अनुदासीणं (च) से जोब्बणं पडिभासेदि । *
[अपवारितकेन (ह) प्रावणीति] ।

चाव । ननु रदनिके ! रोहसेनं गृहीत्वाऽभ्यन्तरं प्रविश ।

वस । [स्वगतम्] मन्दभाङ्गी क्व अहं तुम्हे अम्भंत-
रस्य । † (ज)

चाव । ननु रदनिके ! प्रतिवचनमपि नास्ति ? कष्टम् ।—

यदा तु भाग्यक्षयपीडितां दशां

नरः कृतान्तोपहितां प्रपद्यते ।

तदाऽस्य मित्राण्यपि यान्त्यमितरां.

चिरानुरक्तोऽपि विरज्यते जनः ॥ ५३ ॥

• कथं परिजन इति सामवगच्छति ॥ आश्चर्यम् ! जातीकुसुमवासितः प्रावा-
रकः, अनुदासीनम् अस्य यौवनं प्रतिभासते ।

† मन्दभागिनी खलु अहं तवाभ्यन्तरस्य ।

(च) अनुदासीन—भोगटणायामविमुखं, यौवनकालोपभोग्यविलाससान्नी-
सिवात् उपभोगे सटणमित्यर्थः ।

(ह) अपवारितकेन—अपवारिताख्यनाव्यविशेषेण ;— “ —तद्वेदपवारितम् ।
रहस्यन्तु यदन्यस्य पराङ्मुख्यं प्रकाशते ॥ ” इति लक्षणात् ।

(ज) मन्दभागिनी—अभागिनी, अयोग्येति यावत्, वैश्यात्वात् इति भावः ।
अभ्यन्तरस्य—अभ्यन्तरगमनस्य इत्यर्थः ।

स्वाधिकारस्यां रदनिकामनुज्ञाय किमप्युत्तरमलभमानश्चावदत्तः स्वभाग्यविप-
र्ययस्यैव सख्यदुःखनिदानतामाह, यदेति ।—नरः,—मानवः, यदा—यस्मिन् काले,
कृताकेन—दैवेन, उपहिताम्—उपस्थापितां, (“कृतान्तीऽस्मिन्कर्मणि । सिद्धान्त-
यमदैवेषु—” इति हेमचन्द्रः) भाग्यस्य—शुभादृष्टस्य, क्षयेण पीडितां—व्याधितां,
दशाम्—अवस्थां, प्रपद्यते—प्राप्नोति, तदा—तदानीम्, अस्य—दुर्भाग्यशुक्तस्य
जातेष्वस्य, मित्राणि—सुहृदः, अपि—अमितरां—शत्रुतां, यान्ति—प्राप्नुवन्ति, शत्रु-
वृद्धावरणीत्यर्थः, तथा चिरानुरक्तोऽपि—चिरायातिप्रौढिसम्पन्नोऽपि, जनः,—पुरुषः

विद् । [उपसृत्य रदनिकां निर्दिश्य] भो ! इयं सा रदणिक्का । *

चारु । इयं सा रदनिका ॥ इयमपरा का ?—

अविज्ञातावसक्तेन दूषिता मम वाससा ।

वस । [स्तगतम्] यं भूसिदा । †

चारु । कादिता शरदम्भेण चन्द्रलेखेव दृश्यते ? ॥ ५४ ॥

अथवा, न युक्तं परकलत्रदर्शनम् ।

विद् । भो ! अलं परकलत्रदर्शनसंकाए । एसा वशंत-
श्रेणा कामदेवाभदणुज्जाणादो पडुदि भवंतमणुलत्ता । ‡

चारु । अये ! इयं वसन्तसेना ॥ [स्तगतम्]—

यथा मे जनितः कामः क्षौणे विभवविस्तरे ।

क्रोधः कुपुरुषस्येव स्वगात्रेष्वेव सीदति ॥ ५५ ॥

* भोः ! इयं सा रदनिका ।

† ननु भूषिता ।

‡ भोः ! अलं परकलत्रदर्शनमशुभं, एसा वसन्तसेना कामदेवायतनीयानात्
अस्मति त्वामनुरक्ता ।

विरज्यते—विरक्ता भवति । [“रन्ज रागे” इति दैवादिकस्य धातोर्लट्] । अव-
नष्टभाट्टस्य जनस्य मित्राभ्यपि शत्रवो भवन्ति, अनुरक्ता जनोऽपि अवाध्यो भवति
इत्यप्रस्तुतात् विषयात् चिरानुगता रदनिकाऽपि मयि विरक्ता इति प्रस्तुतार्थः प्रतीयते,
इत्यप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः । वंशस्थविलं वृत्तम् ॥ ५३ ॥

रदनिकाबुद्ध्या दत्तप्रावारकशारदत्तः सम्प्रति स्वापराधं ख्यापयन्नाह, अवि-
ज्ञातेति ।—अविज्ञातायाम्—अविदितायां, मयेति शेषः, अवसक्तेन—योजितेन,
यथा,—अवसक्तम्—अवसन्नम्, [भावे निष्ठा] संसर्ग इत्यर्थः, अविज्ञातम् अवसक्त-
यस्य, अविज्ञातं यथा तथा अवसक्तमासक्तमिति वा, [तेन द्वितीयपक्षेऽपि भावे
निष्ठा] मम वाससा—उत्तरीयवसनेन, दूषिता—अपवित्रीकृता, परपुरुषवस्त्र-
संस्पर्शादिति भावः, “इयमपरा का ?” (इति गद्यस्थपदेन अन्वयः) धैर्यं शरदम्भेण
—शरदीयमभेन, कादिता—आवृता, चन्द्रलेखिव—शशिकलेब, दृश्यते ? उपमा-
लङ्कारः । पथ्यावक्तं वृत्तम् ॥ ५४ ॥

विदूषकादुपस्थितरमण्या वसन्तसेनेति परिचयं प्राप्तशारदत्तः खिद्यन्नाह,
अयेति ।—विभवविस्तरे—प्रचुरसम्पदि, क्षौणे—विनष्टे सति, यथा—वसन्तसेनया,

विद्। भो बभ्रव ! एसो क्लृ राजसाली भणदि । *

चार। किम् ?

विद्। एसा संसुवणा. सहिलसा, णंवेणाडअदंसणुठ्ठिदा सुत्त-
धालिब्ब बभ्रंतशेणा णाम गणिआदालिआ कामदेवाअदणुज्जा-
आदो पडुदि तुमं अणुलत्ता, अन्हेहिं बलकालाणुणीअमाणा तुह
गेहं पविट्ठा । †

वस। [स्वगतम्] बलकालाणुणीअमाणेति जं सच्चं, अलंकि-
दन्हि एदेहिं अक्खरेहिं । ‡ (भ)

विद्। ता जइ मम हये सच्चं जेब्ब पट्टाविअ एणं समप्पेसि,
तदो अधिअलणे बबहालं बिणा लहुं णिज्जादमाणाह तव मए
अणवहा पोदी डुबिस्सदि । अस्सधा, आमलणंतिके बेले
डुबिस्सदि । §

चार। [सावज्ञम्] अन्नोऽसौ । [स्वगतम्] अये ! कथं देव-
तोपस्थानयोग्या युवतिरियम् । तेन खलु तस्यां वेलायाम् (ज) —

* भोः बभ्रव ! एष खलु राजसखी भवति ।

† एषा संसुवर्णेत्यादि । ५८ पृष्ठे अकारोक्ती अनुवादादिकं द्रष्टव्यम् ।

‡ बलात्कारानुगीयमाना इति यत् सत्यम्, अलङ्कृताऽस्मि एतैरक्षरैः ।

§ तत् यदि मम हस्ते स्वयमेव प्रस्थाप्य एतां समर्पयसीत्यादि ५८ पृष्ठस्य अकारोक्तेः
अनुवादस्य शेषांशो दृश्यताम् ।

अजितः,—उत्पादितः, मे—मम, कामः,—भोगाभिलाषः, भोग्याभावात् निष्फल
इति भावः, कुपुरुषस्य—अचमस्य अजस्य, क्रोधः,—रोषः इव, स्वगावेषु—निज-
शरीरेषु, एव सीदति—अवसादं गच्छति, कर्त्तव्यासामर्थ्यात् प्रव्यक्ती न भवति इति
भावत् । अत्र उपमाऽलङ्कारः । पथ्यावर्त्तं वृत्तम् ॥ ५५ ॥

(भ) समाश्रयाभिलाषी नास्तीति प्रत्याख्यते ।

(ज) युवतिः,—तरुणी, इयं—वसन्तसेना, देवता इव उपस्थानयोग्या—
उपास्या, अथवा,—देवताभिः,—देवैरपि, उपस्थानयोग्या—सेव्या, सशरित-
वीन्द्यादिमाहात्म्यादिति भावः । तस्यां वेलायां—श्रीतार्त्तरोहसेनस्य गृहाभ्यन्तरे

प्रविश गृहमिति प्रतोद्यमाना

न चलति भाग्य तां दशामवेक्ष्य ।

पुरुषपरिचयेन च प्रगल्भं

न वदति यद्यपि भाषते बह्वनि ॥ ५६ ॥

[प्रकाशम्] भवति वसन्तसेने ! अनेन अविज्ञानात् अपरि-
ज्ञातपरिजनोपचारिण (ट) अपराधोऽस्मि । शिरसा भवती-
मनुनयामि ।

वस । एदिणा अनुचिदभूमिकारोहणेन (ठ) * अवरज्जा
अज्जं सीसेण पणमिअ पसादेमि । *

* एतेनानुचितभूमिकारोहणेन अपराधा आर्यं शीर्षेण प्रणम्य प्रसादयामि ।

प्रवेशनाज्ञासमये इत्यर्थः । अत्र पदीचयो नाम नाट्यलक्षणं प्रदर्शितम् । “सचयी-
ऽर्थानुबो यः पदानां स पदीचयः” इति ।

रोहसेनस्य गृहप्रवेशानुज्ञाकाले सञ्जातामस्या दशामुपवर्णयन्नाह, प्रविशति ।—
गृहं—भवनं, प्रविश—आगच्छेत्यर्थः, रोहसेनं गृहीत्वैति शेषः, इति प्रतोद्यमाना—
अनुरोधमाना, अपि भाग्यज्ञतां—दृष्ट्वैवजनितां, दशां—सप्त दुरवस्थामित्यर्थः, अवेक्ष्य
—दृष्ट्वा, न चलति—न अभ्यन्तरं गतवतीत्यर्थः, [अत्र वर्तमानसामीप्ये अतीति लट्]
तथा यद्यपि—यदि च, बह्वनि—अनन्यानि, भाषते—वक्ति, तथाऽपि पुरुषपरि-
चयेन—पुंससंगेण, पुंसां समक्षमित्यर्थः, प्रगल्भं—दृष्टं यथा तथा, न वदति—न
भाषते । पुष्पिताया वृत्तम्,—“अयुजि न-युग-रेफती यकारी युजि च न-जौ ज-र-गाश्च
पुष्पिताया” इति लक्षणात् ॥ ५६ ॥

(ट) अपरिज्ञातपरिजनोपचारिण—अपरिज्ञातेषु—अपरिचितेषु, अनेषु इति
शेषः, यः परिजनोपचारः,—दासीबुद्ध्या वसन्तसेनागात्रे उत्तरीयवसनप्रक्षेपः
परिजनवद्वह्वारः तेन । एतेन उपन्यासी नाम प्रतिमुखसन्निभेदो दर्शितः,
अथा—“उपन्यासः प्रसादनम्” इति लक्षणात् ।

(ठ) अनुचितभूमिकारोहणेन—अनुचितायां—मादृशजनप्रवेशायीत्यादि-
कायां—भूमौ, भवद्गृहे इति यावत्, आरोहणेन—प्रवेशेन, अनुमतिमगृहीत्वा
गृहान्तःप्रवेशेनेत्यर्थः, पञ्चद्वारेण वासप्रवेशादिना इति वा । अत्र अनुमयी नाम
नाट्यलक्षणं प्रदर्शितम्; यथा—“वाक्यैः स्निग्धैरनुमयी भवेदर्थस्य साधनम्” इति ।

विद्। भो ! दुर्बेवि तुम्हे सुहं पणमिअ कलमकेदारा
अखोखं सीसेण सीसं समाअदा । अहं पि इमिणा करह-
जाणुसरिसेण सीसेण दुर्बेवि तुम्हे पसादेमि । * (७)
[प्रति उत्तिष्ठति] ।

आह । भवतु, तिष्ठतु प्रणयः । (८)

कस । [स्वगतम्] चतुरो मधुरो अ अअं उवसासो । ए जुत्तं
अज्ज ईदिसेण इध आअदाए मए पडिबसिदुं । भोदु, एब्बं दाव
भणिस्सं । [प्रकाशम्] । अज्ज ! जइ एब्बं अहं अज्जस्स अणुसोज्झा,
ता इच्छे अहं इमं अलंकारअं अज्जस्स गेहे णिक्खिविदुं, अलं-
कारस्स णिमित्तं एदे पावा अणुसरति । † (९)

* भो ! हावपि युवां सुखं प्रणम्य कलमकेदारौ अन्योन्यं शीर्षेण शीर्षे
समागतौ । अहमपि अमुना करभजानु-सदृशेण शीर्षेण हावपि युवां प्रसादयामि ।

† चतुरो मधुरश्चायमुपन्यासः । न युक्तम् अथ ईदृशेन इह आगतया मया
व्रतवस्तुम् । भवतु, एवं तावत् भणिष्यामि । आर्य्य ! यद्येवमहमार्य्यस्य अनुयाज्ञा,
तद्विच्छाम्यहम् इममलङ्कारम् आर्य्यस्य गृहे निवेष्टुम्, अलङ्कारस्य निमित्तम् एतं
श्रवणं अनुसरन्ति ।

(७) कलमकेदारौ इत्यन्तरम् इवेति पदमध्याहार्य्यं, कलमः,—ग्रीहिर्विशेषः,
शालिरिति यावत्, केदारः,—क्षेत्रं, तावित्यर्थः, (“शालयः कलमायाश्च” इति
“केदारः क्षेत्रमस्य तु” इति चामरः) पाकावस्थायामुभयोः शिरःसमागम इव इत्यर्थः ।
करभः,—करश्चिह्नः, उदृश्वर्त्त, तस्य जानु—ऊरुजङ्घयोः सम्भिभागः, तत्सदृशेन—
न तुल्येन । [“पसादेमि” इत्यनंतरम् “उदृधे ति” अधिकः पठः पुस्तकान्तरे
दृश्यते, तत्र “उत्तिष्ठतम् इति” इति सं । पाठीऽयं समीचीनतया प्रतिभाति ।]

(८) प्रणयः,—परस्परसमुनयरूपप्रार्थनम् । [प्रणय इत्यनेन सभोगप्रार्थना
समाचिता] ।

(९) उपन्यासः,—आलापः । ईदृशेन—एवंरूपेण अगृहीतसभोगीय-
करवादिना अभिसारोचिते आदिशतिरेकेत्यर्थः । अनुयाज्ञा—अनुग्रहभाजनौ-
करवादीनां ईदृश्या । एते—शकारादयः, पापाः,—पापकारिणः ।

चार । अयोग्यमिदं न्यासस्य (त) गृहम् ।

वस । अज्ज ! अलोअं, (थ) पुरुसेसु न्यासा णिक्खिविअंति, अ
छण गेहेसु । *

चार । मैत्रेय ! गृह्यतामयमलङ्कारः ।

वस । अणुगहिदहि । † [इत्यलङ्कारमर्पयति] ।

विद् । [गृहीत्वा] सोत्थि भोदिए । ‡ (द)

चार । धिक्पूर्व ! न्यासः खलु अयम् ।

विद् । [अपवार्य] जइ एब्बं, ता चोरेहिं अबहरीअटु । § (ध)

चार । अचिरैणैव कालेन—” ।

विद् । एसो से अम्हाणं विस्वासो ? ¶ (न)

* आर्य ! अलीकं, पुरुषेषु न्यासा निक्षिप्यन्ते, न पुनर्गेहेषु ।

† अनुगृहीताऽस्मि ।

‡ स्वस्ति भवत्यै ।

§ यद्येवं, तदा चौरैरपक्रियताम् ।

¶ एषोऽस्या अस्माकं विस्वासः ।

(त) प्राक् गृहस्वामिने दर्शयित्वा ततः तस्मै समर्पणीयम् इत्युक्त्वा तत्परिजन-
इतो निक्षेपः न्यासः,—“कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते” इति न्यायात् न्यस्तद्रव्य-
मित्यर्थः, तस्य—निक्षेपस्य, अयोग्यं, दुरवस्थत्वेन भग्नत्वात्, रक्षकाभावाच्चेति भावः ।

(थ) अलीकमिति ।—आर्यगृहमयोग्यम् इति यत् भवता उक्तं, तत्
अलीकं—मिथ्या, अबुद्धैव उक्तमित्यर्थः ।

(द) स्वस्ति—मङ्गलम्, अस्त्विति शेषः, भवत्यै—तुभ्यम्, इति वसन्तसेनया न्यास-
त्वेन दत्तस्य अस्य अलङ्कारस्य प्रतिगृहस्वीकारमूचकस्वस्तिकथनेन गृहणात् परिहास एवायं
श्रेयो विद्मैः ।

(ध) यदि एवं—न्यासेत्, न तु दानमिति भावः । “चौरैरपक्रियताम्”
इत्यनेन सन्निच्छेदाख्यस्य तृतीयाङ्कस्य आक्षेपो बोध्यः ।

(न) अस्याः,—वसन्तसेनायाः, एषः विस्वासः, “अचिरैणैव कालेन निक्षि-
प्यन्ते” इत्यभिप्रायेणोक्तम् ; “अचिरैणैव कालेन” इति चारुदत्तवाक्यांशमादिप्य
अस्माकं भविष्यतीत्यभिप्रेत्य नम्रोक्तिरियमुक्ता ।

चारु । “—निर्यातयिष्ये । (प)

वस । अज्ज ! इच्छे अहं, इमिणा अज्जेण अणुगच्छिअंती
स्सकं गेहं गंतुं । *

चारु । मैत्रेय ! अनुगच्छ तत्रभवतीम् ।

विद् । तुमं ज्जेब्ब एदं कलहंसगामिणीं अणुगच्छंती राअ-
हंसो बिअ सोहसि । अहं उण बम्हणो जहिं तहिं जणेहिं
चउप्यहोवणीदो उवहारो कुकुरेहिं बिअ खज्जमाणो (फ)
विपज्जिस्सं । †

चारु । एवं भवतु, स्वयमेवानुगच्छामि तत्रभवतीम् । तद्राज-
मार्गविश्वासयोग्याः (ब) प्रज्वाल्यन्तां प्रदीपिकाः ।

विद् । बट्टमाणअ ! पज्जालेहि पदीबिआओ । ‡

चटः । [जनान्तिकम्] अले ! तल्लेण बिणा पदिबिआओ
पज्जालीअंति !! §

* आर्य ! इच्छाम्यहम्, अनेनार्येण अनुगम्यमाना स्वकं गेहं गन्तुम् ।

† त्वमेव एतां कलहंसगामिनीमनुगच्छन् राजहंस इव शीभसे, अहं पुनर्ब्राह्मणः
यत्र तत्र जनैश्चतुष्पथापनीत उपहारः कुकुरैरिव खाद्यमानी विपश्ये ।

‡ बट्टमानक ! प्रज्वालय प्रदीपिकाः ।

§ अरे ! तैलिन बिना प्रदीपिकाः प्रज्वाल्यन्ते !!

(प) निर्यातयिष्ये—प्रत्यर्पयिष्यामि, अचिरंशैव कालेन इति पूर्वोक्तिनान्वयः ।

(फ) [“जहिं तहिं जणेहिं” इत्यत्र “तेहिं जणेहिं” इति पाठान्तरं,—
“तेज्जेनः” इति सं । ते;—शकारादिभिरित्यर्थः] । चतुष्पथीपनीतः,—चतुष्पथं
“चौमाथा” इति ख्याते चतसृभ्यो दिग्भ्यः आगतानां पथां सङ्गमस्थली इत्यर्थः, [“अक्-
पूरब्बुः—” (५।४।७४ पा०) इति अप्रत्ययोऽन्तावयवः, “पथः सङ्गमाव्ययादेः” (वा०)
इति नपुंसकत्वम्] उपनीतः,—उपस्थापितः, देवताभ्यः प्रदत्तः इत्यर्थः, उपहारः,—
भलिः, पूजाद्रव्यमिति यावत् ; जनैः खाद्यमानीऽहमित्यन्वयः ।

(ब) राजमार्गविश्वासयोग्याः,—राजपथगमनयोग्याः ।

विद् । [अगन्तिकम्] । भो ! ताभ्यो क्व अम्हाणं पदौबिष्ठाभ्यो,
अवमानिद-णिङ्गण-कामुभ्य विभ्रं गणिभ्य निस्त्रिणेहाभ्यो (भे)
दाणिं संवृत्ता । *

आह । मैत्रेय ! भवतु, कृतं प्रदीपिकाभिः । (म) पश्य,—

उदयति हि शशाङ्कः कामिनीगण्डपाण्डु-

र्गहगणपरिवारा राजमार्गप्रदीपः ।

तिमिरनिकरमध्ये रश्मयो यस्य गौराः

स्रुतजल इव पङ्के, क्षीरधाराः पतन्ति ॥ ५७ ॥

* भोः ! ताः खल्वभ्याकं प्रदीपिकाः अवमानित-निङ्गणकामुका इव गणिभ्यो,
निस्त्रिणेहाः इदानीं संवृत्ताः ।

(भ) निस्त्रिणाः,—अतैलाः, पदे—अनुरागिण्यः । (“छेदः स्यात् पंक्तिं
तैलादिरसः च सौहृदे” इति मेदिनी) ।

(म) भवतु इति उपसंहारोक्तिः ; प्रदीपिकाभिः,—प्रदीपैः, कृतं—पर्याप्तं,
अर्थमिति यावत्, (“युगपर्याप्तयोः कृतम्” इत्यमरः) ।

दीपस्य छेदाभावकृतं प्रज्वालनाद्यौग्यत्वं वसन्तसेनामविजिज्ञापयिषुशकदन्तः
सम्प्रति प्राकृतिकसुधाकरकिरणैरेव तत्कार्यसम्पादनमाह, उदयतीति ।—कामिण्याः,
—रमण्याः, गण्डः,—कपोलः, तद्वत् पाण्डुः,—गौरकान्तिः, समुज्ज्वल इत्यर्थः, गण-
हगणपरिवारः,—गणगणाः,—गणसमूहाः, परिवाराः,—सहचारिण इत्यर्थः, यस्य सः,
“राजानौ रविशीतगू” इत्युक्तैः तदधिपतिचात् गङ्गाणां गणैः परिहृत इत्यर्थः, राज-
मार्गस्य—साधारणपथस्य, प्रदीपः,—प्रदीपयति विकासयतीति प्रदीपः,—प्रकाशकः,
शशाङ्कः,—अनन्दः, उदयति, यस्य गौराः,—श्वेताः, (“गौरः पीतेऽङ्गणे श्वेते विशदो
वामित्रेयवत्” इति मेदिनी) रश्मयः,—किरणाः, स्रुतजली—स्रुतानि—अपगतानि,
युष्माद्यौग्यर्थः, जलानि यस्मात् ताऽग्ने, जलशब्दे इत्यर्थः, प्रक्षिप्येति इति यावत्,
पङ्के—कर्दमे, [“पङ्कोऽस्त्री शब्दकर्दमौ” इत्यमरः । जलयुक्तं पङ्के क्षीरधाराणां पाति
तासां जलरूपेणैव पथ्यवसानं भवतीति स्रुतजली इति विशेषणम् । पङ्कस्य तनीवत्
नीलतया “स्रुतजली” इति विशेषणबलेन दुग्धधारासम्पातघातमिदुरत्वं भट्टिति
स्वीयते] क्षीरधारा इव—दुग्धप्रवाहा इव, तिमिरनिकरमध्ये—तनीराशिमध्ये,

[ताभ्यामनुगम्यमानः कतिचित् पदानि गत्वा सानुरागम्] भवति वसन्त-
सेने । इदं भवत्या गृहं, प्रविशतु भवती ।

वस । [सानुरागमवलीकयन्ती निष्क्रान्ता] ।

आह । वयस्य ! गता वसन्तसेना । तदेहि, गैहमेव गच्छावः,—

राजमार्गो हि शून्योऽयं रक्षिणः सञ्चरन्ति च ।

वञ्चना परिहर्त्तव्या बहुदोषा । ह शर्वरी ॥ ५८ ॥

[परिक्रम्य] इदञ्च सुवर्णभाण्डं रक्षितव्यं त्वया रात्रौ, वर्धमान-
केनापि दिवा ।

पतन्ति—पतित्वा अन्धकारान् नाशयन्तीति धावत् ; यथा क्षीरधाराप्रपतनेन आर्द्रस्य
पङ्क्तस्य भिदुरत्वं, तथा चन्द्ररश्मिसम्बन्धेन तिमिरनिकरस्य विनश्वरत्वं प्रतीयते इति
भावः ; अथवा स्तुतानि—क्षरितानि, जलानि यस्मात् तादृशे, “कर्मणोऽकर्मिका
क्रिया” इति वचनात् अकर्मकत्वं, वर्त्तमानकाले निष्ठाप्रत्ययात् भावनिष्पन्नस्तुत-
शब्दान् अर्श-आदिच्वादृचि वा जलस्राविणि, आर्द्रे पङ्क्ते इत्यर्थः, तेन सजलपङ्क्तस्य
कालिमाऽऽधिक्यं दुग्धसत्त्वञ्च सम्भाव्यते ; अन्यथा शुष्कपङ्क्ते कालिमात्पतायाः दुग्ध-
शोषणस्यापि सम्भवेन तिमिरमध्यपातिरश्मिसाम्यं सुष्ठु न स्यात् । एवं हि उप-
मेयभूततमसः अश्राद्धकिरणसम्यक्सावेणैव विनश्यदवस्थत्वमवगम्यते ; तथा सति
प्रदीपिकाज्वालनप्रयासोऽन्यथासिद्धः इति भावः । उपमाऽलङ्कारः । वृत्तमत्र
मालिनी ॥ ५७ ॥

वसन्तसेनायां गृहं प्रविष्टायां पुनरचिरैव गृहप्रस्थानौचित्यमाह, राजमार्गं
इति ।—अयं राजमार्गः,—साधारणः पन्थाः, शून्यः,—जनहीन इत्यर्थः, रात्रौ-
धिकतावशेन पान्यजनगतागतिविरहादिति भावः, रक्षिणः,—प्रहरिणः, सञ्चरन्ति—
व्रतन्तः पथ्यन्ति ; वञ्चना—प्रतारणा, परिहर्त्तव्या,—त्यक्तव्या, अस्मान् प्रतार्य
यथा वसन्तसेनायां जलद्वाराद्यौरैर्न क्रियन्ते, तथा अवहितेः स्यात्तद्व्यमित्यर्थः ;
हि—यतः, शर्वरी—रात्रिः, बहुदोषा—बहुवः दोषाः यस्यां सा ; रात्रौ एव
दुर्जनाः ब्रह्मणि गर्हितानि कार्याणि कुर्वन्तीति भावः । अत्र चतुर्थपादार्थेन तृतीय-
पादार्थस्य समर्थनात् सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । पञ्चावका-
शचम् ॥ ५८ ॥

विद् । अघा भवं आणवेदि । *

[इति निष्क्रान्ती] ।

इति सृष्टकटिके अलङ्कारन्यासी (य) नाम प्रथमोऽङ्कः ॥ १ ॥

* यथा भवान् आज्ञापयति ।

(य) अलङ्कारन्यासः,—अलङ्काराणां वसन्तसैनाया भूषणानां, न्यासः,—निदिपः
ब्रूतेति ।

इत्यशेषशास्त्राटवीसञ्चरणपञ्चानन-पण्डितकुलपतिना वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचितायां, तदात्मजभ्यां

पण्डितश्रीमदाशुबोधविद्याभूषण-पण्डितश्रीमन्नित्यबोधविद्यागदाभ्यां

प्रतिसंस्कृतायाममलाख्यायां सृष्टकटिकव्याख्यायां

प्रथमोऽङ्कः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽङ्कः ।

चेटी । [प्रविश्य] अत्ताए अज्जआसआसं संदेसेण पेसि-
दम्हि । ता जाब पबिसिअ अज्जआसआसं गच्छामि ।
[परिक्रम्यावलोक्य च] एसा अज्जआ हिअएण किंपि आलिङ्गंती
इवट्ठदि । ता जाब उपसप्पामि । *

[ततः प्रविशति आसनस्था सीत्कण्डा (क) वसकसेना मदनिका च] ।

वस । इच्छे ! तदो तदो ? † (ख)

चेटी । अज्जए ! ण किंपि मंतेसि, किं तदो तदो ? ‡

वस । किं मए भण्णिदं ? §

चेटी । तदो तदो त्ति । ¶

वस । [सभूक्षेपम्] आं !! एब्बं । ** (ग)

* माता आर्यासकाशं सन्देशेन प्रेषिताऽस्मि । तत् यावत् प्रविश्य आर्या-
सकाशं गच्छामि । एषा आर्या इदमेव क्रिमय्यालिखन्ती तिष्ठति । तत् यावत्
उपसर्पामि ।

† चेटी ! ततस्ततः ?

‡ आर्ये ! न किमपि मन्यसि, किं ततस्ततः ?

§ किं मया भणितम् ?

¶ ततस्तत इति ।

** आम् !! एवम् ।

(क) उत्कण्डा—विरहवेदना ;—“रागे त्वलज्जविषये वेदना महती तु या ।
संशोषणी तु गावाणां तामुत्कण्डां विदुर्बुधाः ॥” इति लक्षणात् ।

(ख) इच्छे इति चेटीसम्बोधकं पदम् ; (तथा च,—“इच्छे इच्छे इलाहानं
नीचां चेटीं सखीं प्रति” इत्यमरः) एवमुत्तरवापि ज्ञेयम् । “तदो तदो” इति उन्मादस्य
कामावस्थायाश्च सूचनम् ।

(ग) “आं एब्बं” इत्यस्य “आ एवम्” इति संस्कृतं साधुतया सङ्गच्छते । आम्
इति स्मरणार्थमव्ययं, मुग्धबोधे तथा दर्शनात् ।

[उपरुख्य प्रथमा चेटी] । अज्जए । अत्ता आदिसदि, णहादा भविअ (घ) देवदारणं पूअं णिब्बत्तेहि त्ति । *

वस । हज्जे ! विस्सवेहि अत्तं, अज्ज ए णहाइत्तं ; ता वम्हणो णिब्ब पूअं णिब्बत्तेदु त्ति । †

चेटी । जं अज्जआ आणवेदि । ‡ [इति निष्क्रान्ता] ।

मद । अज्जए । सिणेहो पुच्छदि, ए पुरोभाइदा, (ङ) ता किस्सेदं §

वस । मदणिए ! केरिसिं मं पेक्खसि ¶

मद । अज्जआए सुख्हिअअत्तणेण जाणामि ; †हिअअगदं कंप्पि अज्जआ अहिलसदि त्ति । **

वस । सुद्ध तुए जाणिदं । परह्मिअअगहणपण्डिआ मद-
णिआ कवु तुमं । †† (च)

* आर्य्य ! माता आदिशति, स्नाता भूत्वा देवतानां पुत्रां निर्वर्त्तयेति ।

† हज्जे ! विज्ञापय मातरम्, अथ न स्नास्यामि, तत् ब्राह्मण एव पूर्णा निर्वर्त्तयन्त्विति ।

‡ यत् आर्य्या आज्ञापयति ।

§ आर्य्य ! खेहः पृच्छति, न पुरोभागिता, तत् किं त्विदम् ?

¶ मदनिके ! कौटुशीं मां प्रेक्षसे ?

** आर्य्यायाः शून्यहृदयत्वेन जानामि ; हृदयगतं कसपि आर्य्या अभिलषतीति ।

†† सुष्ठु त्वया ज्ञातं, परहृदयग्रहणपण्डिता मदनिका खलु त्वम् ।

(घ) अत्र “स्नात्वा” अथवा “स्नानं कृत्वा” इति वक्तव्ये “स्नाता भूत्वा” इति कथनन्तु नीचपावप्रयुक्तत्वात् अदीषावहमिति विवेचनीयम् ।

(ङ) पुरोभागिता—दीषाभावेऽपि दीषमावदर्शित्वं, दीषालुसन्धानार्थमेव नेवं पृच्छामि इत्यर्थः । (“दीषैकदृक् पुरोभागी” इत्यमरः) ।

(च) परहृदयेति ।—परहृदयस्य—अन्यजनान्तःकरणस्य, ग्रहणे—अवस्था-परिज्ञाने इत्यर्थः, पण्डिता—निपुणेत्यर्थः, त्वं खलु—निश्चितमेव, मदनिका—मद-निकेति सार्थकनामवतीत्यर्थः ; मदनी हि हृदये जायते, तिष्ठति च, तेन हृदयस्य

मद । पित्रं मे पित्रं ; को क्व णाम अज्ज अत्तभोदोए
अणुगहिदो मज्झसवे तरुणजणो ? (क) ता कधेदु अज्जया, किं
दोअं, राजवत्तहो वा सेवोअदि ? *

वस । हज्जे ! रमिदं इच्छामि, ण सेविदुं । † (ज)

मद । विज्जाविसेसालंकिदो किं कोवि बग्गहो जुआ
कामीअदि ? ‡

* प्रियं मे प्रियं, कः खलु नाम अद्य अवभवत्या अनुगृहीतो महीक्षवे तरुण-
जनः ? तत् कथयेत् आर्या, किं राजा, राजवत्तभी वा सेव्यते ?

† हज्जे ! रमयितुमिच्छामि, न सेवितुम् ।

‡ विद्याविशेषालङ्कृतः किं कोऽपि ब्राह्मणी युवा काप्यते ?

सर्वमेव तद्दर्शनपथम् आयाति, इति मत्वेव प्ररुद्धदीत्यादि-मदनिकाविशेषेण
मदनिकेति नाम्नः सार्धकता, तथा स्त्रीलिङ्गेन स्त्रीजनहृदयभावज्ञानवृत्ता च सूच्यते ।

(क) अनुगृहीतः,—अनुग्रहं प्रापितः, [अत्र भाविनि भूतवदुपचारात् भावि-
न्यनुग्रहं अतीतवडावहारः] । अवभवत्या—मान्यया, आर्ययेति शेषः, महीक्षवः,—
महान् उभयः,—आनन्दरूपः तस्मिन्, इति कर्षधारयः ; अथवा महान् उभयो
यमादिते बहुश्रोहिः, तत्प्रतिश्रयः । केचित् तु,—“मज्झसवे” इत्यस्य “मधूक्षवे”
इति संस्कृतशक्तिः । तत्र वसन्तोक्षवे अथवा मनीरमीक्षवे, निधुवनविनीर्दे इत्यर्थः ।
[“पित्रं मे पित्रं, कामो क्व णाम एसी भग्गं, अणुगहिदो मज्झसवी तरुणजणस्स”
इति पाठान्तरं,—“प्रियं मे प्रियं, कामः खलु नामैव भगवान्, अनुगृहीतो मही-
क्षवतरुणजनस्य” इति संस्कृतम्] ।

(ज) कामोपभोगरसिकाऽस्मि, न धनार्थिनी इत्यर्थः । [इतः प्ररं मदनिकायाः
तृतीयोक्तिपर्यन्तं प्रक्षिप्तम् इति मन्वामहं । यतः “हज्जे ! रमिदं इच्छामि” इत्येवं
स्पष्टतः स्वाभिवाष्यज्ञकं वाक्यं रमण्यः कदाऽपि न कथयन्ति, परं मांसकालात्
यदि कथयितुं अयमंशः समर्थते, ततः परं मदनिकाप्रश्रीकृत-ब्राह्मणादीनां
व्रजातिजानां परिहारः न कथमपि सङ्गच्छते, चारुदत्तस्य बाणव्यवसायिब्राह्मणस्य
वसन्तसेनायाः कामयमानत्वात् ; चिन्त्यते च एतदंशपरित्यागेऽपि न काश्चिद्वाटकीय-
विशेषज्ञानि भवतीति] ॥

वस । पूजनीयो मे बन्धुणो जणो । * (भं)

मद । किं अण्णञ्जणभराह्मिगमणजणिदबिहवविस्सारी बाणिअ-
जुआ वा कामीअदि ? †

वस । हञ्जे ! उवाळुइसिणेहंपि (ज) पणइजणं परिअइअ
देसंतरगमणेण बाणिअजणो महंत विअोअजं दुक्खं उप्पादेदि । ‡

मद । अज्जे ! ण राआ, ण राअवत्तहो. ण बन्धुणो. ण
बाणिअजणो. ता को दाणिं सो भट्टिदारिआए कामीअदि ? §

वस । हञ्जे ! तुमं मए सह कामदेवाअदणुज्जाणं गदा
आसि ? ¶

मद । अज्जे ! गदंहि । **

वस । तह वि मं उदासीणा विअ (ट) पुच्छसि ? ††

* पूजनीयो मे ब्राह्मणजनः ।

† किम् अनेकनगराभिगमनजनितविभवविस्सारी बाणिजयुवा वा काम्यते ?

‡ हजे ! उवाळुइहेमपि प्रणयिजनं परिख्यज्य देशान्तरगमनेन बाणिजजो
भेदत् वियोगजं दुःखमुत्पादयति ।

§ आर्ये ! न राजा, न राजवंशभः, न ब्राह्मणः, न बाणिजजनः, तत् कं इदानीं
स भट्टदारिकया काम्यते ?

¶ हजे ! त्वं मया सह कामदेवायतनीयानं गता आसीः ?

** आर्ये ! गताऽस्मि ।

†† तथाऽपि माम् उदासीनेव पृच्छसि ?

(भं) पूजनीयो मे ब्राह्मणः जनः, -विद्याविशिष्टा तद्गृही ब्राह्मणः, पूजनीयः, -
सेव्यः, न स काम्यः, वेदाभ्यासजडतया “समीहा रतिभोगार्थं विलास इति कथ्यते”
इति लक्षणीकविलासवैमुख्यात्, चाकदत्तस्तु ब्राह्मणीऽपि अनधीतविद्याविश्रवनेन
विलासी, अत एव काम्य इति भावः ।

(ज) उवाळुइहेहं—परिवर्द्धितामुरागमित्यर्थः ।

(ट) उदासीनेव—अजननीव ।

मद । जाणिदं ; किं सो ज्जेब्ब ? जेण अज्जआ सरणाअदा
अब्भुववणा ? * (ठ)

वस । किंणामहेओ क्वु सो ? †

मद । सो क्वु सेट्ठिचत्तरे (ड) पडिबसदि । ‡

वस । अइ ! णामं से पुच्छिदासि । §

मद । सो क्वु अज्जए ! सुगहोदणामहेओ (ठ) अज्जचारु-
दत्तो णाम । ¶

वस । [सहर्षम्] साहु मदणिए ! साहु, सुहु, तुए
जाणिदं । ***

मद । [स्वगतम्] एब्बं दाव । [प्रकाशम्] अज्जए दलिहो
क्वु सो सुणीअदि । ††

वस । अदो ज्जेब्ब कामीअदि, दलिहपुरिससंकंतमणा क्वु
मणिआ लोए अबअणीआ (ण) भीदि । ‡‡

* ज्ञातम् ; किं स एव ? येनार्या शरणागता अभ्युपपन्ना ?

† किन्नामधेयः खलु सः ? ‡ स खलु श्रेष्ठिचत्तरे प्रतिवसति ।

§ अयि ! नामास्य पृष्टासि ।

¶ स खलु आर्ये ! सुगृहीतनामधेय आर्यचारुदत्तो नाम ।

●● साधु मदनिके ! साधु, सुहु त्वया ज्ञातम् ।

†† एवं तावत् । आर्ये ! दरिद्रः खलु स श्रूयते ।

‡‡ अत एव काम्यते । दरिद्रपुरुषसङ्घातमनाः खलु गणिका लोके अवचनीया
भवति ।

(ठ) अभ्युपपन्ना—अनुगृहीता ।

(ड) श्रेष्ठिचत्तरे—बणिध्वीयाम् ।

(ठ) सुगृहीतनामधेयः,—प्रातःस्मरणीयः, दाढत्वनेति भावः, (“स
सुगृहीतनामा स्यात् यः प्रातरनुकीर्त्यते” इत्यमरः) ।

(ण) अवचनीया—अनिष्टा, अर्थलोभिनीयं नानुरागिणीत्यपवादरहितं
इत्यर्थः ।

मद । अज्जए ! किं हीणकुसुमं सहकारपादवं महुअरीओ
उण सेवन्ति ? * (त)

वस । अदो ज्जेब्ब ताओ महुअरीओ बुच्चंति । † (थ)

मद । अज्जए ! जइ सो मणीसिदो, ता कौस दाणिं सहसा
ण अहिसारीअदि ? ‡ (द)

वस । हज्जे ! सहसा अहिसारीअतो पच्चुअअरदुब्बलदाए
मा दाव जणी दुल्लहंसणो पुणो हुबिस्सदि । §

* आर्य्य ! किं हीनकुसुमं सहकारपादपं मधुकर्त्यः पुनः सेवन्ते ?

† अत एव ता मधुकर्त्यः उच्यन्ते ।

‡ आर्य्य ! यदि स मनीषितः, तत् कस्मात् इदानीं सहसा नाभिसार्य्यते ?

§ हज्जे ! सहसा अभिसार्य्यमाणः प्रत्युपकारदुब्बलतया मा तावत् जनी दुर्लभ-
दर्शनः पुनर्भाविष्यति ।

(त) मधु—मकरन्दं, कुर्वन्ति—सर्व्वतः सञ्चित्य निष्पादयन्तीति मधुकर्त्यः,—
भमर्त्यः, हीनकुसुमं—व्यपगतपुष्पं, पुष्पहीनमित्यर्थः ; सहकारपादपं—चूततर्कं,
सेवन्ते—आश्रयन्तीत्यर्थः, सञ्चित्यपुष्पसम्येव मधुरूपेण परिणमनात्, पुष्पाभावे कथं
तासां पुनः तादृशी प्रवृत्तिरिति भावः । यद्वा,—मधु कुर्वन्ति—सेवन्ते § । मधुकर्त्यः,
भूततमधुमेवनान्तर्य्यः, मत्ता हि कृतज्ञता गुणपरतन्त्रतादिकं न विचारयन्ति, अतः
मधुकरीणामुत्पत्ततया कुसुमशून्यसहकारपादपपरित्यागे न काऽपि वचनीयतयभिप्रायः ।
पुनः इति वाक्यालङ्कारे । प्रार्थितवन्तुसद्भावे हि तद्वत् लोकाः सेवन्ते इति सामान्ये
प्रसूते पुष्पाभावे मधुकराणां सहकारानाश्रयणरूपो विशेषोऽभिहित इति अप्रसूत-
प्रशंसाऽलङ्कारोऽव विभाव्यः ।

(थ) अत एव तासां मधुमावल्लस्यतया तत्साधनीभूतकुसुमाभावं तद्वच्च-
सेवनादेवेत्यर्थः । तासां सार्यकनामतया पुष्पाभावे मधुनोऽस्माभात् ताम्बु वृक्षान्तरं
गच्छन्ति, अहन्तु न तथा स्वार्थमात्राभिसम्पत्तिरिति भावः ।

(द) सः,—चारुदत्तः, मनीषितः,—वाञ्छितः । अभिसार्य्यते—अभिसारः
क्रियते ? ददित्वात् घनादिना प्रलीभ्य अस्ती स्वग्रहमानीयताम्, आत्मनायकत्वात्
तत्सम्मानरक्षा चेदावश्यकी, तर्हि स्वयं वा गम्यताम् इति भावः ; अभिसारिका-

मद । किं अदो ज्जेब्ब सो अलंकारओ तस्स हस्ये
णिकिवत्तो ? *

वस । हस्से ! सुद्ध दे जाणिदं । †

[नेपथ्ये] अले भट्टा ! दशसुवर्णस्य लङ् जूदकरः पपलीणु
पपलीणु, ता गेण्ह गेण्ह, चिट्ठ चिट्ठ, दूलात् पदिट्ठोसि । ‡ (ध)

[प्रविश्य अपटीविपेण सम्भ्रान्तः संवाहकः] । (न) कट्टे एगे जूदअल-

* किम् अत एव सोऽलङ्कारस्तस्य हस्ये निमित्तः ?

† हस्से ! सुष्ठु त्वया ज्ञातम् ।

‡ अरे भट्टारक ! दशसुवर्णस्य लङ्घी द्यूतकरः प्रपलायितः प्रपलायितः, तद्
गृह्णाण गृह्णाण, तिष्ठ तिष्ठ, दूरात् प्रदृष्टोऽसि ।

लक्षणे,—“अभिसारयते कानं या मन्मथवशंवदा । स्वयं वाऽभिसारयिषा धीरै-
रुक्ताऽभिसारिका ॥” इत्युक्तेः ।

(ध) द्यूतकीडां वर्षयिष्यन्नाह, नेपथ्ये इति ।—अत्र मायुरः सभिकः (द्यूत-
सभाऽध्यक्षः) द्यूतकर-संवाहकनामानौ द्वौ द्यूतकरौ । तत्र पराजितं संवाहकं पण-
मदत्त्वा पलायमानमवगम्य मायुरस्तमनुसन्धातुं द्यूतकरमामन्त्राह, अरे इति ।—अरे,
इति नीचसम्बोधने । भट्टारक इति द्यूतकरस्यामन्त्रणम् । दशसुवर्णस्य—दशानां
सुवर्णानाम्—अशोतिरक्तिकपरिमितानां स्वर्णानां समाहारः दशसुवर्णं, तस्य,
[सम्बन्धविवक्षया निमित्तार्थे षष्ठोति बौध्यं] दशसुवर्णस्य—पणोक्तसुवर्णदशकस्य,
कृते इति शेषः । [अत्र “चिट्ठ चिट्ठ” इति पाठः प्रामादिकः । “पदिट्ठोसि” इत्यत्र
“पदिट्ठो” इति पाठः सङ्गच्छते, “प्रदृश्यते” इति संस्कृतम्] ।

(न) अपटीविपेण—पट्याः,—जवनिकायाः, क्षेपः,—अपसारणमिति पटी-
क्षेपः, स न भवतीति अपटीविपः तेन, जवनिकाऽपसरणमन्तरेणैवेत्यर्थः, तस्य
सम्भ्रान्तत्वात् पटक्षेपाभाव इति भावः,—“पटीक्षेपो न कर्त्तव्यः आर्त्त-राजप्रवेशने”
इति भरतशास्त्रान् । संवाहकः,—द्यूते पराजितः पलायमानः द्यूतकरद्वीरेक इत्यर्थः ।
संवाहकः मागधभाषापाठकः ; सा च भाषा तालव्यश्कारप्राया । मायुरद्यूतकारौ
तु टङ्कभाषावादिनौ, सा तु वकारयहुला, संस्कृतभूषिष्ठत्वात् दन्त्यसकार-तालव्य-
श्कारव्यवती च । अत्र च उकारान्तवर्णाः प्रायशः ग्रथमानाः भवन्तीति बौद्धव्यम् ।

भावे । हीमाणहे ॥ एवम्वधेणमुक्ता विभ्र गदहो हा ! ताडिदोम्हि,
अंगलाअनुक्ताए शतीए वड्कआ विभ्र घादिदोम्हि । * (प) —

लेखअवावडिहिअअं शहिअं दुहुण भक्ति पळभट्टे ।

एहिं मग्गिबडिदे, कं णु क्वु शलचं पपज्जे ? १ ॥ १ ॥

ता जाव एदे शहिअजुदिअला अस्सदो मं अस्सेअंति,

• कष्ट एष दूतकरभावः । आश्चर्यम् ॥ नवबन्धनमुक्त इव गर्दभी हा ! ताडि-
तोऽस्मि, अङ्गराजमुक्तया शक्त्या घटोत्कच इव घातितोऽस्मि । — •

१ लेखकव्याप्तहृदयं सभिकं दृष्ट्वा भटिति प्रवष्टः ।

इदानीं मार्गनिपतितः कं नु खलु शरणं प्रपद्ये ? ॥

(प) कष्टे एष इत्यादि । — एषः, — अनुभूयमानः । दूतकरभावः, — दूत-
करत्वम् । कष्टः, — क्षेपजनकः, नवबन्धनमुक्तः, — अचिरमेव बन्धनमुक्तः । गर्दभ
इव — रासभ इव । ताडितोऽस्मि — अनुधावितोऽस्मि, प्रहताऽस्मि इति वा, पणोभूत-
दशमुखशोधनार्थमिति भावः । अङ्गराजमुक्तया — अङ्गराजेन — कर्णेन, मुक्तया —
निक्षिप्तया, शक्त्या — सूर्यदत्तेन एकक्षीनामास्त्रविशेषः ; पञ्च — शक्त्या — शक्तिरूपेण
दग्धेन इत्यर्थः । घटोत्कचः, — हिडिम्बागर्भजभीमसेनसुतः इव । [इति उपमानात्म
अलङ्कारः] घातितोऽस्मि — मारितोऽस्मि । पुरा भारतयुद्धे हिडिम्बागर्भजातभीम-
सेनतनयः घटोत्कचः यदा महाभारतं कृतवान्, तदा कर्णेन एकक्षीनास्त्रा अव्यर्थ-
शक्त्या निपातितः इति भारतीय कथाऽचानुसन्धेया ।

दूतसभाऽध्यक्षं सभिकं कार्यासक्तमनसमालोक्य दूतं पराजितः संवाचकः पलाय-
मानः कथमपि राजमागेमापतितश्चित्तयति, लेखश्च इति । — लेख एव लेखकः [लेख-
शब्दात् स्वार्थे कः] लिखनमिति यावत्, तस्मिन् व्याप्तम् — आसक्तं, हृदयं — मनी-
यस्य तादृशं, कस्मिंश्चित् लेखनकक्षेत्रे व्यासक्ततया अन्व्यासक्तमनस्कमिवार्थः, सभिकं —
दूताध्यक्षं, दृष्ट्वा — वीक्ष्य, भटिति — शीघ्रं, प्रवष्टः, — पलायितः, अहमिति शेषः,
इदानीं — सम्रति, मार्गनिपतितः, — पथि वर्त्तमानः, नु — भी ! कं — जनं, खलु —
वाक्यालङ्कारं, शरणम् — आश्रयं, रक्षितारमिति यावत्, प्रपद्ये ? — प्राप्नोमि ? अत्र
गाथाच्छन्दः ॥ १ ॥

ताव इदो विष्पडीवेहिं पादेहिं एदं शुसदेउलं पविशिअ देवी-
हुविशं । * (फ) [बहुविधं नाहं कृत्वा तथा स्थितः] ।

[ततः प्रविशति माथुरी द्यूतकरश्च] । (ब)

माथु । अले भट्टो ! दशसुवर्णस्य रुद्धं जूदकरं पपलीणु
पपलीणु, गेण्ह गेण्ह, चिद्ध चिद्ध, दूलात् पदिटोसि । †

द्यूत । जइ ब्वजशि पादालं, इदं शलणं च संपदं जासि ।

सहिअं वज्जिअ एकं रुद्धो वि ण रक्खिदुं तरइ ॥ २ ॥

• तत् यावत् एतौ सभिक-द्यूतकरी अन्यतौ मामन्विष्यतः, तावत् इतौ विप्रती-
पाभ्यां पादाभ्यामेतत् शून्यं देवकुलं प्राविश्य देवीभविष्यामि ।

† अरं भट्टारक ! दशसुवर्णस्य रुद्धो द्यूतकरः प्रपलायितः प्रपलायितः, गृह्णाण
गृह्णाण, तिष्ठ तिष्ठ, दूरात् प्रहृष्टोऽसि ।

‡ यदि व्रजसि पातालम्, इन्द्रं शरणञ्च साम्प्रतं यासि ।

सभिकं वर्जयित्वा एकं रुद्धोऽपि न रक्षितुं तरति ॥

(फ) विप्रतीपाभ्यां—विपरीताभ्याम् । ["विष्पडीवेहिं" इत्यत्र "विपडिर्देहिं"
इति पाठान्तरं,—“विपरीताभ्याम्” इति संस्कृतम्] पादाभ्यां—चरणाभ्याम् ।
देवकुलं—देवगृहं, देवालयमित्यर्थः, [“व्रजं स्यात् गोकुलं गौष्ठम्” इत्यादौ
गोकुलमित्यत्र, महाभाष्ये च,—“यथा कुम्भकारकुलं गत्वा कथिदाह,—कुरु घटान्,
जलमाहुरित्ये इति, तथा वैद्याकरणकुलं गत्वा न कथिदाह,—कुरु श्रवदान्,
प्रयोन्ये” इत्यादौ च कुलशब्दस्य गृहार्थत्वं दृष्टम्] । देवीभविष्यामि—अर्दवी देवः,
—प्रतिमा रूपः सम्पद्यमानो भविष्यामि, देवप्रतिमा रूपं धत्वा स्थास्यामीत्यर्थः । [अर्दवी
देवी भविष्यामि इति देवीभविष्यामि इति चिप्रत्ययान्तम्] ।

(ब) माथुरः,—तन्नामा सभिकः, द्यूतसभाऽध्यक्ष इत्यर्थः । द्यूतकरः,—
तन्नामकः संवाहकस्य विजेता अपरः द्यूतकारी ।

पलायमानं संवाहकमलभमानः द्यूतकरः तमेव भौषधमात्रं आह, जइ ब्वजशि
इति ।—(“हे संवाहक ! त्वम्” इत्यध्याह्वयम्) यदि—चेत्, पातालं—सुखोऽध-
स्तलमित्यर्थः, व्रजसि—यासि, तथा साम्प्रतम्—इदानीम्, इन्द्रञ्च—सुरराजं वा,
शरणं—रक्षयितारं, यासि—प्राप्नोषि, तथाऽपि, एकं—केवलं, सभिकं—द्यूतसभा-
ऽध्यक्षं माथुरं, वर्जयित्वा—विहाय, सर्वशक्तिमन्तं रुभिकमन्तरैवेत्यर्थः, रुद्धोऽपि—
महादेवोऽपि, का कथा इतरैषामिति भावः, रक्षितुं—मङ्गसात् चतुः, त्वामिति शेषः,

मायु । कहिं कहि सुसहिअविप्रलभआ !

पलासि ? ले ! भअपलिबेविदंगआ ! ।

पदे पदे समबिसमं खलंतआ

कुलं, जसं, अदिकसणं कलेंतआ * । ३ ।

यूत । [पदं वीक्ष्य] एसो ब्वजदि, इअं पण्ठा पदवी । † (भ)

मायु । [आलोक्य सवितर्कम्] अले ! बिपदीउ पादु. पडिमा-
शुसु देउलु । (भ) [विचिन्त्य] धुत्तु जूदकर बिपदीबेहिं पादेहिं
देउलं पबिटो । ‡

कुव कुव सुसभिकविप्रलभक ! पलायसे ? रे ! भयपरिवेपिताङ्गक ! ।

पदे पदे समविषमं खलन् कुलं यशः अतिगुणं कुर्वन् ॥

† एष प्रजति, इयं प्रगष्टा पदवी ।

‡ अरे ! विप्रतीपौ पादौ, प्रतिमाशून्यं देवकुलं, धूर्त्तौ द्यूतकरो विप्रतीपाभ्यां
पादाभ्यां देवकुलं प्रविष्टः ।

न तरति—न समर्थो भवतीत्यर्थः । धातूनामनेकार्थत्वात् तृधातुरत्र समर्थार्थको
बोध्यः] । अत्र आर्या कन्दः ॥ २ ॥

मायूरोऽपि व्यासक्तमनसमात्मानं प्रतार्थं पलायमानं संवाहकं भीषयमाण आह,
कहिं इति ।—सुसभिकस्य—सरलव्यवहारिणः सभिकस्य ममेत्यर्थः, विप्रलभक !—
प्रतारक ! तथा भयपरिवेपिताङ्गक !—भौतिकम्पितशरीर ! अस्माद्वेनातिविह्वल
इति यावत्, पदे पदे—प्रतिपादक्षेपमित्यर्थः, समविषमं—क्वचित् समानं क्वचित्
असमञ्च, खलन्—पादखलनं प्राप्नुवन्नित्यर्थः, त्वमिति शेषः, कुलं—स्वीयं वंशं,
यशः,—कीर्तिञ्च, अतिगुणम्—अतिमलिनं, कुर्वन्—विदधत्, पलायसे—पलाय्य
नष्कसीत्यर्थः, अकार्यकरणे वंशमर्यादाहानेः अकीर्त्तेश्च वंशभावादिति भावः ।
अत्र कविरा इति,—“ज-भौ स-जौ गिः कविरा चतुर्हैः” इति लक्षणात् ॥ ३ ॥

(भ) इयं प्रगष्टा पदवी—इयं पदवी—पादचिह्नं, प्रगष्टा—विपरीता इति भावः ।

(म) विप्रतीपौ—विपरीतौ । देवकुलं—देवगृहम् । प्रतिमाशून्यं—देव-
मूर्तिविरहितमित्यर्थः ; देवालयस्य प्रतिमाविहीनतया नात्र भागवतसंस्कारसम्भावना इति
भावः ।

यूत । ता अणुसलेह ।

भाष । एब्बं भोदु । १

[उभौ देवकुलप्रवेशं निरूपयतः, इहा अणुसलेहं संज्ञाय (य)] ।

यूत । कथं कट्टमयी पडिमा ? ३

भाष । अले ! ए ह ए ह, शैलपडिमा । [इति बहुविधं चालयतः संज्ञाय च] । एब्बं भोदु, एहि, जूदं किलेह । § [बहुविधं यूतं क्रीडयतः] ।

सेवा । [यूनेच्छाविकारसंवरणं बहुविधं कृत्वा स्वगतम् ।] अले !—

कत्ताशदे णिस्साणअश हलइ हडकं मणुशशश ।

ठक्काशदेब्ब णडाधिवश पभट्टलज्जश ॥ ४ ॥

• ततोऽनुसरावः । १ एवं भवतु । ‡ कथं काठमयी प्रतिमा ?

§ अरे ! न खनु न खनु, शैलप्रतिमा । एवं भवतु, एहि, यूतेन क्रीडावः ।

॥ अरे !—कत्ताशदो निर्माणकस्य हरति हृदयं मनुष्यस्य ।

ठक्काशद इव नराधिपस्य प्रभट्टराज्यस्य ॥

(य) संज्ञाय—सङ्केतेन बोधयित्वा, धूर्तसंवाहक एव प्रतिमाकरणेन आत्मानं कीपयन् तिष्ठतीति सङ्केतं कृत्वा इत्यर्थः ।

इदानीं यूतक्रीडां प्रस्तुतुं संवाहकः तामिव प्रश्नसन्नाह, कतेति ।—कत्ताशदः,—कत्ता—यूतक्रीडा, [कुप्रहस्यर्थक-कदधातोः कृप्प्रत्ययेन निष्पन्नात् कदिति शब्दात् भावे सप्रत्ययः, ततः स्त्रीत्वम्] यद्वा,—यथा यूतक्रीडा भवति, सा कत्ता, “कानु” इति भाषा ; तस्याः शब्दः,—ध्वनिविशेषः, निर्माणकस्य—माणकरहितस्य, निर्हणस्वेति वाच्यत्, अणकः,—कुक्षितः, (“कुपूयकुक्षितावय-खेटगर्वाणकाः समाः” इत्यमरः) च अणकः,—माणकं, शीघ्रं (गणसंकात्मभिधानात्) मुद्राचित्रितः निष्कादिः इत्यर्थः । नि,—नास्ति माणकः यस्य तस्य, मनुष्यस्य—जनस्य, प्रभट्टराज्यस्य—राज्यच्युतस्य, नराधिपस्य—नरपतेः, ठक्काशदः,—वाद्यविशेषध्वनिः इव, हृदयं—चेतः, हरति—आधिपति । विजयमहोत्सवेषु विजयिनरेन्द्राणां ठक्कावाद्यं प्रचरति, विजितस्य सत्त्वद्वयवणमतीव क्लेशावहमिति भावः । अथ उपमाऽखट्टारः । विपुला इत्यम्,—सत्त्ववचं यद्वा,—“सत्त्वज्ञा मणवयमादिनां शक्त्यशोभयोर्भवति पादः । यस्यास्तां पिङ्गलनामो विपुलामिति समाख्याति ॥” इति ॥ ४ ॥

जाणामि न कीलिशं शुभेलुशिहजपड़णशशिहं जूदं ।

तह वि हु कीइलमहुले कत्ताशहे मणं हलदि ॥ ५ ॥

यूत । मम पाठे, मम पाठे । १ (र)

माथु । ण हु, मम पाठे, मम पाठे । ३

संवा । [अन्यतः सहसीपस्य] णं मम पाठे । ४

यूत । लहे गोहे । १ (ल)

माथु । [गृहीता ।] अले लुत्तदंडा ! (व) गहीदोसि,

पयच्छ तं दससुवणं । ॥

जाणामि न कीडियामि सुमेरुशिखरपतनसन्निभं दूतम् ।

तथाऽपि खलु कीकिलमधुरः कत्ताशब्दो मनो हरति ॥

१ मम पाठे, मम पाठे ।

३ ल खलु, मम पाठे, मम पाठे ।

४ ननु ! मम पाठे ।

१ लब्धः पुरुषः ।

॥ अरे लुप्तदण्डक ! गृहीतोऽसि, प्रयच्छ तत् दशसुवर्णम् ।

पुरतः दूतक्रीडामालीक्यातिप्रलुब्धः संवाहकः दूतक्रीडाया अहितकारित्वम्
अथाकर्षकत्वस्यैव, जाणामि इति ।—सुमेरीः,—तदाख्यपर्वतस्य, शिखरात्—अत्युच्च-
शृङ्गात् । पतनेन—पातेन, सन्निभं—सदृशं, तत्पतनवत् अतिभयङ्करमित्यर्थः, तथाऽपि
दूतक्रीडाया अतिभयङ्करपरिणामस्तेऽपि, कीकिलमधुरः,—कीकिल इव—कीकिल-
रव इवेत्यर्थः, मधुरः,—मनोहारी, [अथ कीकिलपदेन लक्षण्याया कीकिलरवो
बोध्यते] कत्ताशब्दः,—दूतक्रीडासाधनद्रव्यस्य ध्वनिः, खलु—निश्चितं, मनः,—
चित्तं, हरति—आकर्षति, दूतक्रीडायाः शोचनीयपरिणाममनुचिन्तयन् मया ज्ञतः
प्रतिज्ञातं, यत् पुनर्द्युतं न क्रीडिष्यामीति, तदपि श्रुतिसुखकरः पाशकादिरवः अवयव-
विवरमाविशेव बलात् तत्रैव प्रवर्त्तयतीत्यङ्गी ! अचिन्तनीयमाहारम् दूतस्यति भावः ।
अत्रापि विपुला वृत्तम् ॥ ५ ॥

(र) “मम पाठे मम पाठे” इति दूतकराणामुक्तिविशेषः ।

(ल) “गोहे” इति पुरुषार्थे प्रयुज्यते ।

(व) लुप्तदण्डक !—लुप्तं—प्रतारितं, दण्डकं—पक्षीकृतं द्रव्यं येन, तत्-
सम्बुद्धौ, पणचौर ! इत्यर्थः । [“लुप्तदंडा” इत्यत्र “प्रदंडया” इति पाठान्तराऽपि,—
“लुप्तदण्डक !” इति संस्कृतम्] ।

संवा । अज्ज दइअं । *

मायु । अहुणा पअच्छ । †

संवा । दइअं, पशादं कलेहि । ‡

मायु । अले ! णं संपदं पअच्छ । §

संवा । शिलु पड़दि । ¶ (श)

[इति भूमौ पतति । उभौ बहुविधं ताडयतः] ।

मायु । एसु तुमं हु जूदअरमंडलीए बडोसि । **

संवा । [उत्थाय सविषादम्] कथं जूदअरमंडलीए बडोसि !!

ही ! एअे अम्हाणं जूदअलाणं अलंघणीअशमए, (ष) ता कुदो
दइअं ? ††

मायु । अले ! गंयु (स) कुलु कुलु । ‡‡

संवा । एअं कलेमि । [द्यूतकरमुपसृत्य] अहं ते देमि, अहं मे

मुंचदु । §§

द्यूत । एअं भोदु । ¶¶

* अथ दास्यामि ।

† अघुना प्रयच्छ ।

‡ दास्यामि, प्रसादं कुरु ।

§ अरे ! ननु साम्प्रतं प्रयच्छ ।

¶ शिरः पतति ।

** एष त्वं खलु द्यूतकरमण्डल्या बडोसि ।

†† कथं द्यूतकरमण्डल्या बडोसि !! कष्टम् ! एषोऽस्माकं द्यूतकराणाम्
अलङ्घनीयः समयः, तस्मात् कुतो दास्यामि ?

‡‡ अरे !! गण्डः क्रियतां क्रियताम् ।

§§ एवं करोमि । अहं तुभ्यं ददामि, अहं मे मुञ्चतु ।

¶¶ एवं भवतु ।

(श) पतति—अमतीत्यर्थः ।

(ष) समयः,—नियमः, आचार इत्यर्थः, (“समयाः श्रपयाचारकालसिद्धान्त-
ब्रविदः” इत्यमरः) ।

(स) गण्डः,—समयः, “वन्दोवत्” इति हिन्दी भाषा ।

संवा । [सन्निकमुपगम्य] अक्षय्यं गन्धु कलेमि, अहं पि मे अज्जो मुंचदु । *

माधु । को दोसु, एव्वं भोदु । †

संवा । [प्रकाशम्] अज्ज ! अहे तुए मुक्के ? ‡

माधु । मुक्के । §

संवा । [दूतकरं प्रति] अहे तुए वि मुक्के ? ¶

दूत । मुक्के । **

संवा । संपदं गमिस्सं । †† (ह)

माधु । पअच्छ तं दशसुवणं ; कहिं गच्छसि ? ‡‡

संवा । पेक्खध पेक्खध भट्टालभा ! हा ! शंपदं ज्जेव्व एक्काह अहे गंधु कडे, अबलाह अहे मुक्के, तहवि मं अबलं (क) शंपदं ज्जेव्व मग्गदि !! §§

माधु । [गृहीत्वा] धुत्तु ! माधुरं अहं णिउणु, एत्थ ण अहं धुत्तिज्जामि, ता पअच्छ तं लुप्तदंडभा ! सब्बं सुवणं संपदं । ¶¶

संवा । कुदो दडशं ? ***

* अहंस्व गच्छं करोमि, अहंसं पि मे आर्यो मुंचतु । † को दोषः, एवं भवतु ।

‡ आर्य ! अहं त्वया मुक्तम् ? § मुक्तम् । ¶ अहं त्वयाऽपि मुक्तम् ?

** मुक्तम् । †† साम्प्रतं गमिष्यामि । ‡‡ प्रयच्छ तत् दशसुवर्णम् ; कुत्र गच्छसि ?

§§ प्रेक्षध्वं प्रेक्षध्वं भट्टारकाः ! हा ! साम्प्रतमेव एकस्य अहं गच्छः कृतः, अपरस्य अहं मुक्तं, तथाऽपि मामवलं साम्प्रतमेव याचते !!

¶¶ धूर्त ! माधुरोऽहं निपुणः, अत्र नाहं धूर्तयामि, ततः प्रयच्छ तं लुप्तदण्डक ! सर्वे सुवर्णे साम्प्रतम् ।

*** कुतो दास्यामि ?

(ह) मया प्रार्थितेन भवता पणस्याहं परित्यक्तं, तथा पुनः प्रार्थितेन दूत-
करणेन च अपरमहं मुक्तमिति समुदायेन विमुक्तोऽहमिदानीं निर्भयः स्थानान्तरं
यास्यामि, अहंकमेण युवाभ्यां सम्पूर्णं विमुक्तत्वादिति भावः ।

(कं) अवलम्—अशक्तम्, अक्षममिति यावत् ।

माथु। पितरं विक्रिणिअ पअच्छ । *

संवा। कुदो मे पिदा ? †

माथु। मादरं विक्रिणिअ पअच्छ । ‡

संवा। कुदो मे मादा ? §

माथु। अप्पाणं विक्रिणिअ पअच्छ । ¶

संवा। कलेध पशदं, णेध मं लाजमग्गं । **

माथु। प्रसर । †† (ख)

संवा। एब्बं भोदु। [परिक्रामति] अज्जा ! किणिधं मं इराश्श शहिअश्श हत्यादो दशहिं शुबस्स केहिं ? [दृष्ट्वा आकाशे] (ग)
किं भणध ? किं कलइश्शसि त्ति ? गेहे दे कम्मकले हुविश्शं ।
कथं ! अदइअ पडिवअणं गदे ! भोदु एब्बं, इमं अणं भण-
इस्सं । [पुनस्तदेव पठति] कथं ! एसे वि मं अबधीलिअ गदे !!
आः ! अज्जचालुदत्तस्स विहवे विहडिदे एसे अहं बट्टामि मंद-
भाए । ‡‡ (घ)

* पितरं विक्रीय प्रयच्छ ।

† कुतो मे पिता ?

‡ मातरं विक्रीय प्रयच्छ । § कुतो मे माता ? ¶ आत्मानं विक्रीय प्रयच्छ ।

** कुतस्तं प्रसादं, नयतं मां राजमार्गम् ।

†† प्रसर ।

‡‡ एवं भवतु । आर्याः ! क्रीणीध्वं माम् अस्य सभिकस्य हस्तात् दशभिः
सुवर्णैः ? किं भणत ? किं करिष्यसीति ? गेहे ते कर्मकरो भविष्यामि ।
कथम् ! अदत्त्वा प्रतिवचनं गतः ! भवत्वेषाम्, इमम् अणम् भविष्यामि । कथम् !
एतेऽपि मामवधीरयिष्व गतः !! आः ! आर्यचालुदत्तस्य विभवे विघटिते एषोऽहं
वर्तु सन्दर्भाग्यः ।

(ख) प्रसर—चख ।

(ग) आकाशे इति—नाटकीयपात्रं विना शब्दं प्रति दृष्टिं निविष्ट्य या
स्त्रियाः, तदाकाशभाषितम् ; तदुक्तं दर्पणकृता,—“किं ब्रवीषीति यस्माद्ये विना पादं
पुण्यन्ते । सुत्वेवानुक्तमन्यर्थं तत् स्यादाकाशभाषितम् ॥” इति ।

(घ) अवधीरयित्वा—अवज्ञाय । विघटिते—गटे सति । एषः,—इदं गवस्या-

मायु । शं देदि । *

संवा । कुदो ददृशं ? † [इति प्रतति । मायुरः कर्षति ।]

संवा । अज्जा ! पलित्ताअध, पलित्ताअध । ‡

[ततः प्रविशति ददुरकः ।]

ददु । भोः ! द्यूतं हि नाम पुरुषस्य असिंहासनं राज्यम्,—

न गणयति पराभवं कुतश्चित्

हरति ददाति च नित्यमर्थजातम् ।

नृपतिरिव निकाममायदर्शी

विभववता समुपास्यते जनैः ॥ ६ ॥

अपिच,—

द्रव्यं लब्धं द्यूतनैव, दारा मित्रं द्यूतेनैव ।

दत्तं भुक्तं द्यूतेनैव, सर्वं नष्टं द्यूतेनैव ॥ ७ ॥

* ननु देदि ।

† कुतो दास्यामि ?

‡ आर्याः ! परिवायध्वं, परिवायध्वम् ।

ऽऽपन्नः, मन्दभाग्यः,—भाग्यहीनः सन्नित्यर्थः । वर्त्ते—जीवामि । [“वहामि” इत्यत्र “वहामि” इति पाठान्तरे,—“वह्ने” इति संस्कृतम् ; वृद्धिं प्राप्नोमीत्यर्थः ।]

द्यूतस्याचिन्तनीयमाहात्म्यमुपवर्णयन् स्वीकृतं राज्यतुल्यत्वमेव उभयसाधारणधर्म-
प्रदर्शनेन समर्थयमान आह, नेति ।—कुतश्चित्—कस्मादपि, पराभवं—पराजयं, न
गणयति—न तर्कयति, नित्यं—सततम्, अर्थजातम्—अर्थसमृद्धं, हरति—अर्जयति,
ददाति—यच्छति च, निकामं—सम्यक्, अचन्तमित्यर्थः, यथा तथा, आयदर्शी—
ज्ञानवान्, धनसम्पन्न इत्यर्थः, नृपतिरिव—राजैव, विभववता—सम्पत्तिशालिना
जनैः, समुपास्यते—सेव्यते, द्यूतमिति शेषः, एवं सर्व्वेव । अत्र धनसम्पन्ननृपतिना
द्यूतस्य विभववत्पुरुषोपास्यत्वस्यादुपमा नामालङ्कारः, सा च इवशब्दोत्थापितं
चौती ज्ञेया । पुष्पिताया इतम्,—“अयुजि नयुगरेफतो यकारी युजि च न-जी
ज-र-गाश्च पुष्पिताया” इति लक्षणात् ॥ ६ ॥

पुनर्द्यूतस्याचिन्तनीयप्रभावमुपवर्णयन्नाह, द्रव्यमिति ।—द्यूतं—द्यूतक्रीडया
एव, द्रव्यं—धनं, लब्धं—प्राप्तं, दारा,—भार्या, द्यूतेनैव लब्धा इति विभक्तिविपरि-

अपिच,—

वेताहृतसर्वस्वः, पावरपतनाच्च शोषितशरीरः ।

नर्दित-दर्शितमार्गः, कटेन विनिपातितो यामि ॥ ८ ॥

[अग्रतोऽवलोक्य] अयमस्माकं पूर्वसभिको माधुर इत एवाभि-
वर्त्तते । भवतु, अपक्रामितुं न शक्यते, तदवगुण्ठयामि आत्मा-
नम् । (८) [बहुविधं नाक्यं कृत्वा स्थितः । उत्तरीयं निरीक्ष्य]—

णामेनान्वयः, [दारशब्दस्य नित्यबहुवचनत्वमेव, “आपो दारा वर्षाः सिकताः” इत्या-
द्युक्तेः] भिवच—बभूवुः, लब्धं, द्यूतेन एव, सर्वं—सकलं घनादिकमित्यर्थः, दत्तं—
वितरितं, भुक्तम्—उपभुक्तं, तथा द्यूतेनैव सर्वं नष्टञ्च—हारितञ्च । अत्र विदुःश्रद्धाला
हसं—“मी मी मी मी विदुःश्रद्धाला” इति लक्षणात् ॥ ७ ॥

द्यूतनिर्जितो दर्दुरकः स्वामवस्थां वर्णयति, वेतेति ।—अतः वेता-पावर-
नर्दित-कटशब्दा द्यूतक्रीडाऽन्तर्गतसाङ्केतिकशब्दविशेषा बोद्धव्याः ; तथा च, वेता—
“तीया” इति ख्यातः, पावरः,—“दूया” इति विद्युतः, यद्वा,—पावरशब्देन द्यूत-
क्रीडार्थगुटिका उच्यते । नर्दितः,—नान्दी, “नङ्ग” इति प्रथितः, कटः,—“पूरा”
इति प्रसिद्धः ; (पावरः पूरा, कटो दूया इति केचित्) तत्र तीया—तीणि सप्त
एकादशादयः ; दूया—हे षट् दशप्रभृतयः, नान्दी—एक पञ्च नव इत्यादयः, पूरा च
—चत्वारि अष्टौ द्वादशादयः ज्ञातव्याः । तथा हि, वेतया—वेतापातेन, हृतं—नष्टं,
सर्वस्वं—सर्वं धनं यस्य तादृशः, पावरस्य—दूयानामकस्येत्यर्थः, पतनात्—पातात्,
शोषितं—भूयःपरामशङ्कया शुष्कं, मलिनमित्यर्थः, शरीरं यस्य सः, नर्दितेन—
नर्दितपातेन, दर्शितः,—विज्ञापितः, मार्गः,—गृहार्थं निष्क्रमणपथो यस्य तथाभूतः,
नर्दितपतनादेव निःसंशयं पराभूतः इत्यर्थः, तथा कटेन—पूरेति प्रसिद्धकटपतनेन,
विनिपातितः,—निःशेषेण विध्वंसितः, सर्वधनविनाशात् पण्यप्रदाने असामर्थ्यात्
विशेषेण ताडितः इति यावत्, तादृशः सन्, यामि—पञ्चाये इत्यर्थः । अत्र आर्थ-
च्छन्दः ॥ ८ ॥

(८) पूर्वसभिकः,—प्राक्तनद्यूतसभाध्यक्षः । “पूर्वसभिकः” इत्यनेन दर्दुरक-
स्यापि माधुरसकाशे पण्यजितत्वेन किञ्चिद्देयमस्तीत्यवगम्यते । अपक्रामितुम्—इतः
पलायितुम् । अवगुण्ठयामि—उत्तरीयेण आपादमसकनाद्वशोनीत्यर्थः । आत्मानं—
स्व, स्वशरीरमिति यावत् ।

अयं पटः सूत्रदरिद्रतां गतो

ह्ययं पटश्चिद्रशतैरलङ्कृतः ।

अयं पटः प्रावरितुं न शक्यते

ह्ययं पटः संवृत एव शोभते ॥ ८ ॥

अथवा किमयं तपस्वी करिष्यति ? (च)

पूर्वसभिकान्माधुराहीतः उत्तरीयेणात्मानमाच्छादयितुकामः तदतीव जीर्णमालीक्य
आह, अयमिति ।—अपुं—परिदृश्यमान इत्यर्थः, पटः,—उत्तरीयं, सूत्रदरिद्रतां—
प्रायेण सूत्रहीनतामित्यर्थः, [दरिद्रशब्दस्य घनहीने शक्तत्वेऽपि लक्षण्योऽव आभा-
वस्यावबोधकत्वेन सूत्राभाववत्ताबोधः इति बोध्यम्] गतः,—प्राप्तः, जालवत् अल्पतनु-
निर्मितत्वादिति भावः ; अयं पटः, चिद्रशतैः,—बहुभिश्चिद्रैः, [शतादिशब्दानामेक-
वचनान्तत्वनियमसत्त्वेऽपि शतादीनामनेकत्वस्य विवक्षितत्वे बहुवचनस्यापि अनुशिष्टत्वा-
दत्र छिद्रे बहुशतवत्य विवक्षितवान् बहुवं बोध्यम् ; यथा शतशब्दोऽव एकशेषीकृतः]
अलङ्कृतः,—शोभितः, युक्त इति यावत्, अतीव जीर्णत्वादिति भावः ; सुतराम् अयं
पटः, प्रावरितुम्—आच्छादयितुं, न शक्यते—न समर्थ्यते, [अत्र आच्छादनक्रिया-
ऽपेक्षया पटस्य करणत्वेऽपि शक्तिक्रियाऽपेक्षया कर्मत्वादेकत्र उभयप्राप्ती “अपादान-
सम्प्रदान—” इत्याद्यनुशासनवलेन करणबाधेन कर्मण एव प्रसक्तिरिति बोध्यम्]
अयं पटः, हि—निश्चितं, संवृतः,—पिण्डीकृतः, एव शोभते—राजने, जालवदल्प-
तनुविशिष्टस्य शतच्छिद्रालङ्कृतस्य अस्य गात्राच्छादनार्थं विस्तारः निरर्थक इति क्लृप्त-
मपेक्ष्य पिण्डीभाव एवास्य श्रेयानिति निष्कृष्टार्थः । अत्र “अयं पटः” इत्यंशस्य पाद-
अनुष्टय एव पाठात् “सदा चरति स्त्रीभानुः सदा बहति मारुतः” इत्यादि दर्पण-
कृतदुदाहरणवत् अनवीकृतत्वदोषः स्पष्ट एवाभाति, स च अस्य “अयं पटः सूत्रदरिद्रतां
गतः समन्वितश्चिद्रशतैश्च सर्वतः । न वा तथा प्रावरितुश्च शक्यते तत् त्वयं संवृत एव
शोभते ॥” इत्येवं परिग्रह्या अशिक्षितवचनत्वेन वा समाधातुं शक्यत इति सुधीभि-
र्विभाव्यम् । वंशस्थविलं वृत्तं,—“वदन्ति वंशस्थविलं ज-रौ ज-रौ” इति लक्षणात् ॥८॥

(च) तपस्वी—वराहः, निर्दोषः अचमः इति वाऽर्थः, अयमिति आत्मनिर्देशः,
दर्दुरकः इति यावत्, किं करिष्यति ?—विधास्यति ? इत्यर्थः, यद्वा,—अयमिति पुरी-
वर्तिनो माधुरस्य निर्देशः, तस्य च, अयं—पुरीवर्ती, तपस्वी—दुर्बलः इत्यर्थः,
मत्पराक्रमसन्निधौ दृष्टोपम इति यावत्, माधुर इति शेषः, किं करिष्यति ? ममैन्द्रि-
याश्च, मम सुखमप्यपकर्षुं नासौ शक्यति इति भावः ॥

यो हि,—

पादेनैकेन गगने द्वितीयेन च भूतले ।

तिष्ठाम्युल्लम्बितस्तावत् यावत् तिष्ठति भास्करः ॥१०॥

माधु । दापय दापय ।

संवा । कुतो दृष्टशं ? * [मायुरः कर्षति] ।

दर्दु । अये ! किमेतदग्रतः ? [आकाशे] किं भवानाह ?

अयं द्यूतकरः सभिकेन खलीक्रियते, (छ) न कश्चिन्मोचयति ?

ननु अयं दर्दुरो मोचयति । [उपसृत्य] अन्तरमन्तरम् । (ज)

दृष्टा] अये ! कथं मायुरो धूर्तः !! अयमपि तपस्वी संवाहकः,—

यः स्तब्धं दिवसान्तमानतशिरा नास्ते समुल्लम्बितः

यस्योद्धर्षणलोष्टकैरपि सदा पृष्ठे न जातः किणः ।

* कुतो दास्यामि ?

दर्दुरस्तावत् मायुरस्य अपकाराक्षमत्वमेव प्रदर्शयितुं स्वसामर्थ्यं वर्णयति, पादे-
नेति ।—यो हि इति गद्यस्थेनान्वयः, अहमित्यर्थः, यावत् भास्करः,—सूर्यः, तिष्ठति,
यावत् सूर्यास्तगमनं न भवति इत्यर्थः, तावत्—तत्कालपर्यन्तं, सूर्यस्य उदयमारभ्य
अस्तगमनकालपर्यन्तमित्यर्थः, एकेन पादेन—चरणेन, गगने—आकाशे, द्वितीयेन—
अपरिण, पादेनेति शेषः, भूतलं—पृथिव्याम्, उल्लम्बितः,—उत्—ऊर्ध्वं, लम्बितः,—
लम्बमानः सन्नित्यर्थः, तिष्ठामि—स्थातुं शक्नोमीत्यर्थः ; अयच्चेत् मां गृहीष्यति, तदा
मन्त्रकाशात् पणीभूतनर्थमप्राप्नुवन् कायक्लेशमेव दास्यति, किन्तु ईदृशक्लेशसहिष्णीर्मे
पणान् दुर्लभसभिकात् नास्ति तदपि भयमिति ; यद्वा,—आत्मगोपनेनालम्, ईदृश-
व्यायामकुशलिनी बलवती मे दुर्बलोऽयं सभिकः किं करिष्यति ? यदि मामाक्राम्येत्
तदा अमुमेव प्रहृत्य पलायिष्ये इति भावः । पथावक्तं वृत्तम् ॥१०॥

(छ) खलीक्रियते—क्लिश्यते, ताडनादिना अपमौयते इति यावत् ।

(ज) “अन्तरम्, अन्तरम्” इति अपसरत, अपसरत इत्यादिवत् बहुजन-
सङ्घर्षे प्रवेशार्थमवकाशयाचनसूचकम्, अवकाशः दीयतामिति तदर्थः ।

द्यूतक्रीडकस्य निश्चयान्तिशयवर्णनमुद्दिनं तदसहिष्णोः संवाहकस्य द्यूतक्रीडा-
कारवायोप्यतां प्रपादयति, य इति ।—यः,—संवाहकः, समुल्लम्बितः,—वृत्तादी
ऊर्ध्वं लम्बितः, सुतराम् आनतशिराः,—अधोलम्बितमस्तकः सन्, [“आनतशिराः”

यस्यैतच्च न कुकुरैरहरहर्जङ्घान्तरं चर्यते

तस्यात्यायतकोमलस्य सततं द्यूतप्रसङ्गेन किम् ? ॥ ११ ॥

इत्यत्र “आनतशिरः” इति पाठे क्रियाविशेषणमेतत्] दिवसानं—दिवाऽवसानपर्यन्तं, स्तब्धं—निश्चलं यथा तथा, न आस्ते—न तिष्ठति, अहमिवेति वक्तव्यम्; तथा यस्य—संवाहकस्य, ममेवेति वक्तव्यं, पृष्ठे—पृष्ठदेशे, उहर्षणलीटकैः,—उहर्षणस्य—प्रहारविशेषस्य, लीटकैः,—तत्साधनौभूतसूत्रखण्डैः, उहर्षणजन्मलीटोपमशृङ्गत्रणरूपचिह्नैर्वैत्यर्थः, अपि सदा—सततं, किणः,—शृङ्गत्रणजन्ममालिन्वचिह्नं, न जातः,—न समुत्पन्नः, द्यूते पणौकृतादाने तथा क्रियते इति बोध्यम्; यस्य च—संवाहकस्य, ममेवेति अत्रापि योज्यम्; एतत् जङ्घान्तरं—जङ्घयोर्मध्यं, कुकुरैः,—शभिः, कुकुर-सदृशैः अपरैः द्यूतकरैरित्यर्थः, अहरहः,—प्रतिदिनं, न चर्यते—सर्वाङ्गं क्षतविच्छं न क्रियते इत्यर्थः; अत्यायतकोमलस्य—अतिशयमृदोः, यदा—अत्यायतः,—अति-विस्तृतः, विपुलशरीरः इत्यर्थः, स चासौ कोमलः,—कोमलाङ्गस्य, इति [कर्मधारयः] तादृशस्य, एतादृशदुःसहक्लेशसहिष्णोरिति भावः, तस्य—क्लेशसहिष्णुत्वेन प्रसिद्धस्य संवाहकस्य, सततं—निरन्तरं, द्यूतप्रसङ्गेन—द्यूतपरिश्रमेण, किम् ?—न किमपि फलम् इत्यर्थः; द्यूतकरणे सता येन एतादृशदुःखसहिष्णुना न भूयते, तस्य ईदृशक्लेश-बहुलद्यूतमार्गासक्तिरनुचितैव इति भावः । द्यूतप्रसक्तौ नितरां दुराचारैश्चैव भवितव्यम् इति सन्दर्भार्थः । किंचित्तु श्लोकमिमं काकूक्तिपरं मन्यमानाः वैपरीत्येनैवास्य तात्पर्यं व्याचक्षते । तथाहि,—यः समुल्लिखितः अत एव आनतशिराः सन् दिवसानं स्तब्धं यथा तथा न आस्ते ?—न तिष्ठति किम् ? अपि तु आस्ते एवेति भावः; अहमिवेति वक्तव्यं, तथा यस्य, ममेवेति वक्तव्यं, पृष्ठे उहर्षणलीटकैः, अपि—किं, सदा किणः न जातः ?—अपि तु जात एवेत्यर्थः; यस्य च, ममेवेति अत्रापि योज्यम्, एतत् जङ्घान्तरं कुकुरैः अहरहः न चर्यते किम् ?—अपि तु चर्यते एवेति भावः; अत्यायतस्य—अतिदीर्घाकारस्य, तथा कोमलस्य—विपरीतलक्षणया सुकठिनदेहस्य, तस्य—एतादृशक्लेशसहिष्णुत्वेन अतिप्रसिद्धस्य संवाहकस्य, सततं द्यूतप्रसङ्गेन किम् ?—निरन्तरद्यूतपरिश्रमेण न किमपि दुःखमित्यर्थः, एतादृशक्लेशसहिष्णोरस्य निरन्तरद्यूतप्रसङ्गेन हृतसर्वस्वतथा पणौकृतधनदाने असामर्थ्यात् ईदृशदुःखातिशयः न मनागपि पौडाकर इति भावः । यदा,—किम् ?—किं फलं लब्धम् ? न किमपी-त्यर्थः, एतावत्कालं द्यूतेन क्रीडित्वाऽपि केवलं दुःखातिशय एव प्राप्तः, नान्यत् अनादिकं किमपीति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ११ ॥

भवतु, माधुरं तावत् सास्त्वयामि । [उपगम्य] माधुर !
अभिवादये ।

माधु । पञ्चभिवादेहि । *

दुर्द । किमेतत् ?

माधु । अघ्नं दशसुवर्णं धालेदि । †

दुर्द । ननु ! कथं वत्तमेतत् । (भ्रं)

माधु । [दुर्दस्य कक्षतल्लुलीकृतं पटमाकुण्ठ्य] भद्रा ! पश्यत
पश्यत, जज्जरपट्प्रावृद्धो अघ्नं पुलिसो दशसुवर्णं कल्लवत्तं
भण्णादि ! ‡

दुर्द । अरे मूर्ख ! नन्वहं दश सुवर्णान् कटकरणेन (ज)
प्रयच्छामि । तत् किं यस्यास्ति धनं, स किं क्रोडे कृत्वा दश-
यति ? अरे !—

दुर्वर्णानि विनष्टोऽसि दशस्वर्णस्य कारणात् ।

पञ्चेन्द्रियसमायुक्तो नरो व्यापाद्यते त्वया !! ११ ॥

* प्रत्यभिवादये ।

+ अघ्नं दशसुवर्णकं धारयति ।

‡ भद्रारकाः । पश्यत पश्यत, जज्जरपटप्रावृद्धोऽयं पुरुषो दशसुवर्णं कल्लवत्तं
भणति !

(भ्रं) कल्लवत्तं,—प्रातर्भोजनं, तस्माधनमेतन्नम् अत्यल्पमित्यर्थः ।

(ज) सुवर्णान्—स्वर्णनिर्मितकर्षकान्, (“सुवर्णो नास्वर्णकर्षे” इति मेदिनी)
दशसङ्ख्याकान् स्वर्णकर्षान् इत्यर्थः । कटकरणे—कटस्य—द्रुतविशेषस्य, करणे—
चतुष्टानेन, पूरापातनेनेत्यर्थः ।

सामान्यस्य कृते एवं पीडयकं माधुरं भर्त्सयन्नाह, दुर्वर्णं इति ।—दशस्वर्णस्य
—दशानां सुवर्णानां समाहारः दशसुवर्णं तस्य, [एवं यव यव “दशसुवर्णम्”
इति पदमस्ति, तव तवैव नपुंसकता ज्ञेया । अन्यथा पुंस्त्वमेव इति प्रदर्शितं प्राक्]
कारणात्—हेतोः । अत्यन्तसामान्यधनस्य कारणादिति यावत्, त्वया पञ्चेन्द्रियसमा-
युक्तः,—पञ्चभिः इन्द्रियैः,—चक्षुरादिभिः, समायुक्तः, [यद्यपि “मनःषष्ठानौन्द्रि-
याणि” इति गीतादिबचनान् इन्द्रियाणां षट्त्वमेव, तथाऽपि अत्र वहिरिन्द्रियाणां

माथु । भद्रा ! तुए दशसुवसु कल्लवत्तु, मए एसु विहवु । *

ददं । यद्येवं, अयतां तर्हि, अन्यान् तावत् दश सुवर्णान् अस्यैव प्रयच्छ, अयमपि द्यूतं शीलयतु ।

माथु । तत् किं भोदु ? †

ददं । यदि जेष्यति, तदा दास्यति ।

माथु ! अहं ए जिणादि ? ‡

ददं । तदा न दास्यति ।

माथु । अहं ए जुत्तं जप्पिदुं । एब्बं अक्खंतो तुमं पअच्छ । धुत्तआ ! अहं वि णाम माथरु धुत्तु, जूदं मिथ्या आदंस-आमि । अस्सस्स वि अहं ए विभेमि । धुत्ता ! खंडिअवुत्तो (ट) सि तुमं । §

* भद्रारक ! तव दशसुवर्णं कल्लवर्तः, मम एष विभवः ।

† तत् किं भवतु ?

‡ अथ न जयति ?

§ अथ न युक्तं जल्पितुम् । एवमाचक्ष्णस्त्वं प्रयच्छ ; धूर्तक ! अहमपि नाम नानाधुरो धूर्तः, द्यूतं मिथ्या आदर्शयामि, अन्यथादपि अहं न विभेमि । धूर्त ! खण्डितवृत्तः त्वम् ।

प्रस्तावात् पञ्चसङ्गाकत्वमुक्तमिति ध्येयम्] नरः,—मानवः, व्यापाद्यते—हन्वते, अतस्त्वं दुर्वर्णः—अतिहीनजातिः, असि—भवसि, [“दुर्वर्णोऽसि” इत्यत्र “उच्छिन्नोऽसि” इति पाठान्तरम्] तथा विनष्टः,—स्वकर्म्मणैव हतः, असि—भवसि । [अत्र “निर्वेदः” नाम सञ्चारिभावः इति केचित्] । पथ्यावक्रं हतम् ॥ १२ ॥

(ट) जल्पितं—वक्तुं, त्वयेति शेषः, एवं—पूर्वीकं दशसुवर्णस्य कल्लवर्तताम् अन्यदशसुवर्णदानं यदि जेष्यतीत्यादिकञ्च इत्यर्थः, आचक्ष्णः,—कथयन्, [“अक्खंतो” इत्यस्य “अक्षमः” इति संस्कृतं साधुतया सङ्गच्छते, अक्षमः,—असहन इत्यर्थः] आदर्शयामि—आ—सम्यक् दर्शयितुं शक्नोमीत्यर्थः, अन्यथा इति शेषः ; न विभेमि—धूर्तक्रीडायामहमेवापरं निःशङ्कं वक्ष्यामि, मानु न कश्चिदिति भावः । खण्डितवृत्तः,—दुःशील इत्यर्थः ।

ददुं । अरे ! कः खण्डितवृत्तः ?

मायु । तुमं क्व खंडिप्रवृत्तो । *

ददुं । पिता ते खण्डितवृत्तः । [संवाहकस्यापक्रमितं संज्ञां ददति] ।

मायु । गोमाविभ्रापुत्ता ! णं एच्चं ज्जेच्च जूदं तुए सेविदं ? †

ददुं । मया एव द्यूतमासेवितम् ।

मायु । अले संवाहन्ना ! पञ्चक तं दशसुवर्षम् । ‡

संवा । अज्ज ! दइइयं दाव दइइयं § [मायुरः कर्षति] ।

ददुं । मूर्ख ! परोक्षे खलीकर्तुं (ठ) शक्यते, न ममाग्रतः
खलीकर्तुम् ।

[मायुरः संवाहकमात्रेण घोषायां मुष्टिप्रहारं ददाति । संवाहकः सशोणितं मूर्खं
गाटयन् भूमौ पतति । ददुरक उपसृत्य चत्वरयति । मायुरो ददुरं
ताडयति । ददुरी विप्रतीपं ताडयति] । (ड)

मायु । अले अले दुष्ट क्षिण्णालिभ्रापुत्तम् ! फलंपि पाबि-
हसि । ¶

ददुं । अरे मूर्ख ! अहं त्वया मार्गगत एव ताडितः, श्वो
यदि राजकुले ताडयिष्यसि, तदा द्रक्ष्यसि ।

मायु । एसु पेक्खिस्सं । **

* त्वं खलु खण्डितवृत्तः ।

† वेश्यापुत्र ! ननु एवमेव द्यूतं त्वया सेवितम् ?

‡ अरे संवाहक ! प्रयच्छ तत् दशसुवर्षम् ।

§ आर्य ! दास्यामि, तावत् दास्यामि ।

¶ अरे अरे दुष्ट पुंखलीपुत्रक ! फलमपि प्राप्स्यसि । ** एष प्रेक्षिष्ये ।

(ठ) परोक्षे—ममासनवमित्यर्थः । खलीकर्तुं—नेत्रयितुम्, अपमानं कर्तु-
मित्यर्थः । मयि अत्र विद्यमाने एव यदि त्वमस्य गावं स्पृशसि, तदाऽहमेव तत्पत्नी-
काराण्युक्तियुक्तं विदधामि इति भावः ।

(ड) घोषायां—न.सिकायाम् । (“घोषा नासा च नासिका” इत्यमरः) ।
स शोणितं—सुरक्तं, रक्ताक्तकलेवरमित्यर्थः, [वक्ष्यमाणायाः पततिक्रियाया विशेषश्च-

ददुं । कथं द्रक्ष्यसि ?

मातुः । [प्रसार्य चक्षुषी] एवं पेक्खिस्सं । *

[ददुरी मातुरस्य चक्षुषो पाशुना पूरयित्वा संवाहकस्य अपक्रामितुं संशयं ददाति ।

मातुरोऽचिषी निगृह्य भूमौ पतति । संवाहकोऽपक्रामति]

ददुं । [स्वगतम्] प्रधानसभिको माथुरो मया विरोधितः,
तन्नाशं युज्यते स्थातुम् । कथितञ्च मम प्रियवयस्येन श्वि-
लकेन, यथा किल आर्यकनामा गोपालदारकः (ठ) मित्रा-
देशेन समादिष्टो राजा भविष्यतीति, सर्व्वस्य अस्माद्भिषो जनः
तमनुसरति तदहमपि तत्समीपमेव गच्छामि । [इति निष्क्रान्तः] ।

संवा । [संवासं परिक्रम्य दृष्ट्वा] एषो कश्चिद्वि अनपावुदपक्ख-
दुत्थारकः (ण) गुहे । ता एतथ पविमिस्सं । [प्रवेशं रूपयित्वा वसन्तसेना-
मालोक्य] अज्जे ! शलणागदेहि । †

वस । अभयं शलणागदस्स । इज्जे ! ठकेहि । (त) पक्ख-
दुत्थारकं । ‡

* एवं प्रेक्षिष्ये ।

† एतत् कस्मापि अनपावतपक्षदारकं गेहं, तद्वत् प्रविशामि । आर्य्ये !
शरणागतोऽस्मि ।

‡ अभयं शरणागतस्य । इज्जे ! पिपेहि पक्षदारकम् ।

मेतत्] अनुरयति—मत्ने स्थित्वा प्रावृणोति इत्यर्थः । विप्रतीपं—विपरीतम् [इति
क्रियाविशेषणम्] ताडयति, माथुरमिति शेषः ।

(ठ) प्रधानसभिकः,—यूतसभाऽध्यक्षेष्वपि ग्रेष्ठः, विरोधितः,—कलहेन
कोपितः इत्यर्थः । श्विलकेन—तन्नाशं ब्राह्मणजातीयं केनचित् तत्कारणेत्यर्थः ;
अथनेव चारुदत्ताख्ये सन्निच्छेदं करिष्यति इति तृतीयाहं वर्णयिष्यते । गोपाल-
दारकः,—गोपतमयः ।

(ण) अनपावतम्—अपिहितं, पक्षदारं—पादस्थानः प्रवेशमार्गः यस्य तत्,
तत् । तदेवेति स्वार्थे चुद्राके वा कप्रत्ययः, समुदाटितान्तःप्रवेशपथमिति यावत्,
(“ पक्षदारन्तु पक्षकः ” इत्यमरः) “ खिक्कोदार ” इति वङ्गभाषा ।

(त) पिपेहि—प्रावृण ।

चेटी । [तथा कृत्वा परिक्रम्य च] अज्जे ! किदं । *

वस । किं ? †

चेटी । जं तुए कधिदं । ‡

वस । कुदो दे भञ्जं ? §

संवा । अज्जे ! धणिकादो । ¶

वस ।^१ हस्से ! संपदं अवावणु (थ) पक्खदुभारञ्जं । **

संवा । [आत्मगतम्] कधं ! धणिकादो तुलितं (द) शे भञ्ज-

कालणं ! शुद्धं क्व एब्बं वञ्चदि, ††—

जे अत्तवलं जाणिअ भालं तुलितं वहेइ माणुशे ।

ताह खलणं ण जाअदि, ण अ कंतालगदो बिबब्बदि ‡‡ ॥ १३ ॥

* आर्ये ! कृतम् । † किम् ? ‡ यत् त्वया कथितम् ।

§ कुतसे भयम् ? ¶ आर्ये ! धनिकात् ।

** हस्से ! सम्प्रितम् अपावणु पक्षहारकम् ।

†† कः ! धनिकात् तुलितम् अस्याः भयकारणम् !! सुष्ठु खलु एवमुच्यते ;—

‡‡ य आत्मबलं ज्ञात्वा भारं तुलितं वहति मनुष्यः ।

तस्य खलनं न जायते, न च कान्तारगती विपद्यते ॥

(थ) अपावणु,—शृङ्खलादिना दृढतरं बन्धि इत्यर्थः ; यद्वा,—निरावरणं कुरु, उद्घाटय इत्यर्थः ।

(द) धनिकात्—धनवत्पुरुषात्, उत्तमर्थाद्वा । अस्याः,—रमण्याः वसन्त-सेनायाः इत्यर्थः । भयकारणं—भीतिहेतुः । तुलितं—तुल्यं, समेति शेषः ; धनिकः यथा मे भयहेतुः, तथा अस्या अपीत्यर्थः ।

जे इति ।—यः मनुष्यः,—पुरुषः, आत्मबलं—निजयोग्यतां, ज्ञात्वा—विविध्य, निजसामर्थ्यानुसारेणैति यावत्, तुलितं—सदृशं, सामर्थ्यानुपमित्यर्थः, उत्तोलनयोग्यं वा, भारं—गुरुत्ववद्भूतं, वहति—धारयति, तस्य—जनस्य, खलनं—पतनं, नाशो वा, न जायते—न भवति, च—तथा, सः कान्तारगतोऽपि—कान्तारः,—दुर्गमं वस्त्रं, महाऽरण्यं वा, (“कान्तारोऽस्त्री महाऽरण्ये विले दुर्गमवस्त्रानि” इति मेदिनी) तं गतः,—प्राप्तोऽपि [“कंतालगदो” इत्यत्र “कंतालगड” इति पाठान्तरं, तत्र “कंतालगड” इत्येकारान्तं पठित्वा “गडे” इत्येकारो लघुः पठनीयः, इन्दोऽनुरोधात्, इति

एष लक्ष्मिदम् । * (ध)

मायु । [अक्षिणी प्रसज्य द्यूतकरं प्रति] अले ! देहि देहि । †

द्यूत । भद्रा ! जाबदेव अम्हे दहरेण कलहाइदा, (न)

ताबदेव सो गोहो अबकंती । ‡

मायु । तस्म जूदकलस्म मुष्टिप्रहारेण नासिका भग्ना
आसि ; ता एहि. रुहिरपहं अणुसरेम् । § (प) [अनुसरतः] ।

* अव लक्षितोऽस्मि ।

† अरे ! देहि देहि ।

‡ भर्त्ता ! यावदेव यथं दहरेण कलहायिताः, तावदेव स पुरुषोऽपकल्पितः ।

§ तस्य द्यूतकरस्य मुष्टिप्रहारेण नासिका भग्ना आसीत् ; तत् एहि, रुहिर-
पथमनुसरावः ।

लङ्गादीक्षितस्य व्याख्या न साध्वी, “अत इदं लक् च” इति सूत्रेण सौ परे
अकारान्तादुत्तरे विहितयोः इकारैकारयोः पक्षे लोपविधानेन गङ्गशब्दस्य अकारान्त-
स्यैव मिद्धत्वात्] न विपद्यते—न विपदमाप्नोति च । अत्र “य आत्मबलम्” इति महा-
जनवाक्यं “अहं लक्षितः” इति वक्ष्यमाणेनान्वेति, अपरैर्निर्दर्शनतरेति शेषः ।
स्वशक्तिमनुसृत्य द्यूतक्रीडायां मम प्रवृत्तिरुचिता, परम् अविसृष्टकारितयैव
ममैतादृशी लाञ्छनेति भावः । अत्र आत्मबलं ज्ञात्वा उपयुक्तं भारं वहती मनुष्यस्य
विपत्प्राप्त्याद्यभावरूपादप्रस्तुतात् आत्मबलसंज्ञात्वा द्यूतं क्रीडतः संवाहकस्य तादृश-
नियन्त्राद्यात्मकविपत्प्राप्तिरूपः प्रस्तुतः पदार्थो वैधर्म्येण प्रतीयते, इत्यप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः ।
आख्यां वक्तुम् ॥ १३ ॥

(ध) अवेति ।—अस्मिन् श्लोकविषये इत्यर्थः, लक्षितोऽस्मि—लक्ष्यस्थलं भवामि,
अहमेव दृष्टान्ततया इति शेषः । द्यूतक्रीडायां पण्यीकृतधनदाने स्वस्य सामर्थ्यं वर्त्तते न
वैत्यविविच्यैव प्रवृत्तः सन् अहमेवास्मिन् श्लोकविषये दृष्टान्तोभूतोऽस्मीति भावः ; यद्वा,
—अत्र—द्वेयमपरिशील्य पलायने, लक्षितः,—विषयीकृतः, वसन्तसनयेति भावः ।

(न) कलहायिताः,—कृतकलहाः । [“शब्दवैरकलहाभ—” (३।१।१७ पा०)
इति कलहशब्दात् करणार्थे क्यङ्, ततः निष्ठा । “कलहाइदा” इत्यस्य “कलहाय-
भागाः” इति संस्कृतं समीचीनम्] ।

(प) अत्र द्यूतकरस्य नासिका मम मुष्टिप्रहारेण भग्ना आसीदित्यन्वयः । तस्य
—द्यूतपराजितस्य, द्यूतकरस्य—द्यूतक्रीडकस्य संवाहकस्येत्यर्थः, मुष्टिप्रहारेण—

यू० । भट्टा ! वसन्तसेनागिहं प्रविष्टोऽसौ । *

माधु । भूदाहं सुवर्णाहं । † (फ)

यू० । लाञ्छनं गदुम्रं लिखेदेह । ‡

माधु । एस धूतो इदो निष्कमिष्य अस्मत्त गमिस्सदि, ता
उपरोधेण-ज्जेव्व (ब) गेण्हेह । § [इत्येकान्ते स्थितौ] ।

वस । [मदनिकायाः संज्ञां ददाति] । (भ)

मद । कुदो अज्जो ? को वा अज्जो ? कस्स वा अज्जो ?
किं वा वित्तिं अज्जो उवज्जीअदि ? कुदो वा भअं ? ¶

संवा । शुणादु अज्जआ.—अज्जए ! पाडलिउत्ते मे जम्मभूमि,
गहवइदालं के हगे संवाहअस्स वित्तिं उवज्जीअमि । ** (म)

* भर्त्ता ! वसन्तसेनागृहं प्रविष्टः सः ।

† भूतानि सुवर्णानि ।

‡ राजकुलं गत्वा निवेदयावः ।

§ एष धूत इति निष्कं य अन्यत्र गमिष्यति, तस्मादुपरोधेनैव गृह्णीतः ।

¶ कुत आर्यः ? को वा आर्यः ? कस्य वा आर्यः ? कां वा वृत्तिम् आर्यः
उपजीवति ? कुतो वा भयम् ?

** शरीरं आर्या,—आर्ये ! पाटलिपुत्रं मे जन्मभूमिः, गृहपतिदारकोऽहं
संवाहकस्य वृत्तिम् उपजीवामि ।

मुञ्चाघातं, ममेति शेषः । अत्र एतेन परिसर्पो नाम प्रतिमुखसन्वेरङ्गं प्रदर्शितम् ;
यथा,—“इष्टनटानुसरणं परिसर्पश्च कथ्यते” इति दर्पणकलत्रात् ।

(फ) भूतानि—अतीतकालिकानीव गतानि, एतस्य, अपरस्य गृहे प्रविष्टत्वात्
इदानीं मम सुवर्णप्राप्ताया विफलैव इति भावः । केचित्तु,—भूतानि—सञ्जातानि,
प्राप्तानीत्यर्थः ; वसन्तसेनायाः शरणागतवत्सलत्वात् शरणागतदेयधनं तस्यैव अवश्यं
परिशोध्यमिति भावः, इत्येवं व्याचक्षते ।

(ब) उपरोधेन—निरोधेन, बलात् पश्यामसवरुध्य इत्यर्थः ।

(भ) वसन्तसेना संज्ञां ददाति—अस्य नामादिकं सर्वं पृच्छ, इति मदनिका
कटाक्षसङ्केतेन ज्ञापयति इत्यर्थः ।

(म) पाटलिपुत्रं—“पाट्ना” इति नामधेयं नगरम् । गृहपतिदारकः,—
गृहस्थपुत्रः, मन्त्रिपुत्रो वा, (“भवेत् गृहपतिः पुंसि गृहस्थेऽपि च मन्त्रिणि” इति,

वस । सुउमारा खलु कला शिक्खिदा अज्जेण ! * (य)

संवा । अज्जे ! कलेत्ति शिक्खिदा, आजोविआ दाणिं
शंबुत्ता । † (र)

चटी । अदिणिब्बिस्सं अज्जेण पडिबभणं दिस्सं, तदो
तदो ? ‡ (ल)

संवा । तदो अज्जे ! एसे णिजगेहे आहिंसकाण
मुहादो शुणिअ अपुब्बदेशदंशणकुटूहलेण इह आगदे ।
इह वि मए पविशिअ उज्जइणिं एक्के अज्जे शुश्रूशिदे, जे
तालिसे पिअदंशणे, पिअवादो, दइअ ण कित्तेदि, अबकिदं
विशुमलेदि, कि बहुणा उत्तेण, दक्खिणदाए पलकेलअं बिअ
अत्ताणअं अवगच्छदि, (व) शलणागदवच्छले अ । §

* सुकुमारा खलु कला शिचिता आर्येण !!

† आर्ये ! कलेति शिचिता, आजोविका इदानीं संवत्ता ।

‡ अतिनिर्विस्वमार्येण प्रतिवचनं दत्तं, ततस्ततः ?

§ तत आर्ये ! एष निजगृहे आहिंसकानां सुखात् शुक्ला अपूर्वदेशदर्शन-
कुतूहलेन इहागतः । इहापि मया प्रविश्य उज्जयिनीम् एक आर्यः शुश्रूषितः, यस्तादृशः
प्रियदर्शनः, प्रियवादी, दत्त्वा न कीर्तयति, अपक्रुतं विस्मरति, किं बहुनोक्तेन, हनिष्यतया
परकीयमिष आत्मानमवगच्छति, शरणागतवत्कलस ।

“दारको बालकेऽपि स्यात्” इति च मेदिनी) ग्रामाध्यक्षपुत्रः इति कथित् । संवाहकस्य
—संवाहयति—गावं सम्पदयतीति संवाहकः तस्य, गावमर्हकस्येत्यर्थः । वृत्तिं—
जीविकां, शरीरमर्दनरूपमित्यर्थः । एतत्कर्त्तव्यकारणाच्च अस्य संवाहक इति नाम्ना
प्रसिद्धिरित्यवगतव्यम् ।

(य) कला—विद्याविशेषः । अनेन नर्माख्यं प्रतिमुखसन्धेरङ्गं प्रदर्शितम् ;
“परिहासवचो नर्म्भं” इति दर्पणवचनात् ।

(र) कलेति—विद्याविशेष इति बुद्धेत्यर्थः । आजोविका—जीवनीपायः ।
अनेन मार्गो नाम गर्भाङ्गं प्रकटितम् ;—“तत्त्वार्थकथनं मार्गः” इति लक्षणात् ।

(ल) अतिनिर्विस्वं—सातिशयनिर्वेद्युक्तम्, अतिखेदकरमित्यर्थः ।

(व) आहिंसकानाम्—इतस्ततः पर्यटनशीलानां परित्राजकानां, भिक्षुका-

चेटी । को दाणिं अज्जआए मन्थोरहंतरत्त (श) गुणाइं
चीरिअ उज्जइणिं अलंकरेदि ? *

वस । साहु हज्जे ! साहु, मए वि एब्बं ज्जेब्ब हिअएण रुंतिदं । †

चेटी । अज्ज ! तदो तदो ? ‡

संवा । अज्जए ! शे दाणिं अणुकोशकिदेहिं पदार्थेहिं—”§(घ)

वस । किं उबरदविहवो संवुत्तो ? ¶ (झ)

संवा । अणाचक्खिदे ज्जेब्ब कथं अज्जआए बिष्सादं ? **

वस । किं एत्थ जाणोअदि ? दुल्लभा गुणा बिहवो अ ;
अपिएसु तङ्गाएसु बहुदणं उदयं भोदि । †† (ह)

* क इदानीम् आर्यायाः मनीरयान्तरस्य गुणान् चीरयित्वा उज्जयिनीमलङ्करीति ?

† साहु, हज्जे ! साहु, मयाऽपि एवमेव हृदयेन मन्त्रितम् । ‡ आर्य ! ततस्ततः ?

§ आर्य ! स इदानीम् अणुकीशकतैः प्रदानैः— ¶ किम् उपरतविभवः संवत्तः ?

** अनाख्यातमेव कथमार्थया विज्ञातम् ?

†† किमत्र ज्ञातव्यम् ? दुर्लभा गुणा विभवाश्च ; अप्येषु तङ्गासु बहुतरमुदकं भवति ।

दीनां वित्यर्थः । दत्त्वा न कीर्तयति—अर्थभ्यः प्रार्थितादप्यधिकं धनं दत्त्वाऽपि स्वकीयदानशील्यतां न ख्यापयति । [“दइअ” इत्यत्र “दइअ” इति पाठान्तरे,— “दयितम्” इति संस्कृतम् । तत्र दयितं—प्रियम्, आत्मगौरवरूपमिति भावः ; एतेन चारुदत्तस्य महानुभवत्वं प्रकटितम् ; महात्मानो हि अनुष्ठितेऽपि गौरवजनके भूत-
हितेष्वपि कार्ये विकल्प्यमात्महाननतुल्यं मन्यमाना इतरजनवत् न तत् स्वयं प्रकाशयितुमिच्छन्ति] दक्षिणतया—स्वभावसुलभदाक्षिण्येन । परकीयमिव—पर-
ब्रह्मजनसाधनेकीदृशकामिव इत्यर्थः । [केचित्तु,—“फलकिलचं” इत्यत्र “फलकिलचं”
इति पाठान्तरं परिकल्प्य “दक्षिणदाए” इति च पठ्यतां पठित्वा “दक्षिणताकाः
फलकतैः—फलाय इत्यर्थः, इव आत्मानमवगच्छति, महाशयसामर्थ्यकलीभूतमेवात्मनः
अफलं जानातीत्यर्थः” इति व्याचक्षते] ।

(श) मनीरयान्तरस्य—अभिलाषविशेषस्य, अभीष्टबाह्यदत्तस्येत्यर्थः ।

(य) अणुकोशकतैः,—अणुकीशः,—दयः, (“रूपा दयाऽणुबन्ध्या स्यादणुकीशी-
ऽपि” इत्यन्तरः) तेन कर्मान्तैः, प्रदानैः,—दीनेभ्यो धनवितरणैः ।

(स) उपरतविभवः,—अष्टधनः, संवत्तः,—जातः, स इत्यादि पूर्वप्राक्वेनान्वयः ।

(ह) दुर्लभाः,—दुर्प्राप्ताः, गुणाः,—दत्तद्वयविशेषादयः, विभवाः,—सम्पदयः,

चेटी । अज्ज ! किंणामधेओ क्व सो ? *

संवा । अज्जे ! के दाणिं तस्स (क) भूदलमिअकस्स णामं
ण जाणादि ? सो क्वु शेठ्ठिचत्तले पडिबशदि, शलाहणिज्ज-
णामधेए अज्जचालुदत्ते णाम । †

वस । [सहर्षसासनादवतीर्थ] अज्जस्स अत्तणकेरकं एदं गेहं ।
हज्जे ! देहि से आसणं तालवेट्ठं गेहह, परिस्समो अज्जस्स (ख)
बाधेदि । ‡

चेटी । [तथा करोति] ।

संवा । [स्तब्धम्] कथं ! अज्जचालुदत्तस्स णामसङ्गीत्तणेण
इदंदिशे मे आदले !! [प्रकाशम्] शाहु, अज्जचालुदत्ता ! शाहु, पुह-
वीए तुमं एक्के जीवसि, शेषे उण जणे शशदि । (ग) [इति पदयो-
निपत्य] भोदु अज्जए ! भोदु, आशणे णिशोददु अज्जआ । §

* आर्य्य ! किंनामधेयः खलु सः ?

† आर्य्य ! क इदानीं तस्य भूतलसमाङ्गस्य नाम न जानाति ? सः खलु श्रेष्ठि-
चत्वरं प्रतिवसति, श्लाघनीयनामधेयः आर्य्यचारुदत्तो नाम ।

‡ आर्य्यस्य आर्य्यीयम् एतद्वेहम् । हज्जे ! देहि अस्य आसनं, तालवृत्तकं गृहाण,
परिश्रम आर्य्यस्य बाधते ।

§ कथम् ! आर्य्यचारुदत्तस्य नामसङ्गीर्तनेन इदंदिशे मे आदरः !! साधु, आर्य्य
चारुदत्त ! साधु, पृथिव्यां त्वमेको जीवसि, शेषः पुनर्जनः अस्ति । भवतु आर्य्यः ।
भवतु, आसने निषीदतु आर्य्या ।

एकवेति शेषः, गुणवती निर्जनत्वं, धनिनश्च निर्गुणत्वमेव लोके प्रायशो दृश्यते इति
एकाधारे तदुभयसङ्भावस्तु निताकं विरल इति आशयः । तडागेषु—जलाशयेषु ।
अथ पानाद्योग्यतडागे बहुतरजलसत्तारूपाप्रस्तुतात् निर्गुणपुरुषे बहुविभवसत्तारूपः
प्रस्तुतः प्रतीयते, इत्यप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः ।

(क) “उसो हो वा दीर्घत्वञ्च” इति सूत्रेण उच्चस्थाने हकारादेशस्य
वैकल्पिकतया पठे “तश्च” इति निष्पन्नम् ।

(ख) “आर्य्यस्य” इत्यत्र “भजे श्रमोः चरणयोः” इतिवत् कर्मणि षष्ठी ।

(ग) जीवसि—जीवितकार्य्यं करोषि । अस्ति—इथा प्राण्वीतीति भावः ।

वस । [आसने समुपविश्य] अज्ज ! कुदो सो धणिओ ? * (घ)

संवा । शकालधणे कुवु शज्जणे, काह ण होइ चलावले धणे ? ।

जे पूइदंपि जाणादि, शे पूआविशेशंपि जाणादि † ॥ १४ ॥

* आर्य्य ! कुतः स धनिकः ?

† सत्कारधनः खलु सज्जनः, कस्य न भवति चलाचलं धनम् ? ।

यः पूजयितुमपि जानाति, स पूजाविशेषमपि जानाति ॥

(घ) स धनिकः,—त्वं यस्य समीपे दशमुवर्षं धारयसि, स तव उत्तमर्षः ।
कुतः,—कुतः ? अधुना वक्तुं इति शेषः ।

सर्वथा अपरिचितमात्मानं प्रति वसन्तसेनाकृतसमादरेण विस्मितः संवाहकः, तत्प्रशं
प्रति मनोयोगमदत्त्वा तत्कृतसमादरस्य कारणं विवृणोति, शकालिति ।—सत्कारः,—
उच्चनीचनिर्विशेषेण लोकानामर्चना एव, धनं—वित्तं, धनवत् स्पृहणीयः यस्य स तादृशः,
जन इति शेषः, सज्जनः,—सत्पुरुषः, भवतीति शेषः, न केवलं धनवान् इति भावः ।
चलाचलं—सर्वथा चञ्चलं, नश्चरमिति दावत्, धनं, कस्य जनस्य न भवति ? अपि तु
सर्वस्यैव भवितुमर्हतीत्यर्थः, अत एव केवलं धनवानेव न सज्जन इति भावः । यः,—
यो जनः, पूजयितुमपि—परान् समादर्शुमपि, जानाति—अवगच्छति, स जनः, पूजा-
विशेषं—समादरस्य प्रकारभेदमपि, जानाति, तथा च एषा वसन्तसेना निजस्वाभाविक-
सज्जनतयैव सर्वथा अपरिचितं दरिद्रमपि माम् आसनादशरण-आर्य्यसम्बोधन-आसन-
प्रदान-व्यजनकरणादिना सम्मानयति, अत एव अतीवप्रशंसनीयेयमिति भावः । यद्वा,—
वसन्तसेनोक्तेरुत्तरदानार्थमादौ चारुदत्तस्य प्रकृतीपयोगिगुणान् वर्णयति, शकालधनं
इति ।—सज्जनः सत्कारधनः,—सत्काराय—अन्येषां पूजायै, परोपकाराय इत्यर्थः,
धनं यस्य सः, भवतीति शेषः, कस्य—जनस्य, धनं—वित्तं, चलाचलं—चञ्चलं,
[चलधातोः “नन्दिगृहि—” (३।१।३४ पा०) इत्यचि “चरि-चलि-पति—” इति
वाचिकात् इतिम्, अभ्यासस्य आगागमश्च] न भवति ? अपि तु सर्वस्यैव इत्यर्थः ;
अतः चारुदत्तस्य वित्ते सज्जनीपकाराय नष्टेऽपि न शोच्योऽसौ इति भावः । अन्यत्
समानम् । [“जे पूइदं पि ण जाणादि” इति पाठान्तरं, “यः पूजयितुमपि
न जानाति” इति संस्कृतम् । तत्र पूजाविशेषमपि जानातीति काङ्क्षः, अपि तु न

वस । तदो तदो ? *

सबा । तदो तेण अज्जेण शबित्तो पलिचालके किदोमिह ; चालित्तावशे अ तशिशं जूदोबजीविमिह शंबुत्ते । तदो माअ-धेअविशमदाए (ङ) दशशुबसअं जूदे हालिदं । †

मायु । उच्चादिदोमिह, मुसिदोमिह । ‡ (च)

संवा । एदे दे शहिअ-जूदिअला मं अणुशंधअंति । शंपदं शुणिअ अज्जआ पमाअं । §

वस । मदणिए ! वासपादविसंठुलदाए पक्खिणो इदो तदो वि आहिंडंति । हज्जं ! ता गच्छ एदाणं सहिअ-जूदि-अराणं. “अअं अज्जो ज्जेव्व पडिवादेदि” त्ति (क) इमं हत्याभरणं तुमं देहि । ¶ [इति हस्तात् कटकमाकृत्य चेष्टाः प्रयच्छति] ।

* ततस्ततः ?

† ततस्तेन आर्थेण सवत्तिः परिवारकः कृतोऽस्ति ; चारित्र्यावशेषे च तस्मिन् य तोपजीव्यसि संवत्तः । ततो भागधेयविषमतया दशसुवर्णं द्यूतं हारितम् ।

‡ उक्तादितोऽस्मि, मुषितोऽस्मि ।

§ एतौ तौ सभिक-द्यूतकरी मामनुसन्धत्तः, साम्प्रतं युत्वा आर्या प्रमाणम् ।

¶ मदनिके ! वासपादप-विसंठुलतया पक्षिण इतस्ततोऽपि आहिण्डन्ते । हज्जं ! तद्गच्छ एतयोः सभिक-द्यूतकरी, “अयमार्य एव प्रतिपादयति” इति इदं हस्ताभरणं त्वं देहि ।

जानात्येवेत्यर्थः] । अत्र वसन्तसेना चाकदन्ती वा सज्जनः दीनदयालुतया मम सत्कारं कृतवानिति प्रभृते तादृशं सामान्यमभिहितमित्यप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः । वैतालीयच्छन्दसा निबद्धीऽयं श्लोकः ॥ १४ ॥

(ङ) सवत्तिः,—वत्तिः,—वेतनं, जीविका वा तत्सङ्घितः । चारित्र्यावशेषे—सचरित्रतामावशेषे, निर्बन्धे इति यावत् । भागधेयविषमतया—भाग्यैर्परित्यजेन, दुरदृष्टतयेत्यर्थः ।

(च) उक्तादितः,—सर्व्यनाशं गमित इति यावत् । मुषितः,—चोरितः, प्रतारित इत्यर्थः, संवाहकात् प्राप्तव्यधनप्राप्तौ नैराश्यादिति भावः ।

(क) वासपादपे—आवासवृक्षे, विसंठुलतया—अस्थिरत्वेन वस्तुमशक्यतया,

चेटी । [गृहीत्वा] जं अज्ज आ आणवेदि । * [इति निज्जान्ता] ।

माथु । उज्जादिदोम्हि, मुसिदोम्हि । †

चेटी । [प्रविश्य वीक्ष्य च] जधा एदे उज्जं पेक्खंति, दीहं णीससंति, विसूरअंति अ, अहिलवंति (ज) अ दुआर-
णिहिद-लोअणा, तधा तक्केमि, एदे दे सहिअ-जूदिअरा हुवि-
स्संति । [उपगम्य] अज्ज ! वंदामि । ‡

माथु । सुहं तुए होदु । §

चेटी । अज्ज ! कदरो तुम्हाणं सहिओ ? ¶

माथु । कस्स तुमं तणुमज्जे ! अहरण रद-दट्ट-दुब्बिणीदेण ।

जप्पसि मम्मणवअणं, आलोअंती कडक्खेण ? ** ॥ १५ ॥

* यत् आर्या आज्ञापयति ।

† उज्जादिदोऽस्मि, मुसिदोऽस्मि ।

‡ यथा एतौ ऊर्ध्वं प्रवेति, दीर्घं निश्चितः, खिद्येते च, अभिलषतश्च द्वारनिहित-
लोचनौ, तथा तर्कयामि, एतौ तौ सभिक-व्यूतकतौ भविष्यतः । आर्य ! वन्दे ।

§ सुखं तव भवतु ।

¶ आर्य ! कतरी युवयोः सभिकः ?

** कस्य त्वं तनुमज्जे ! अधरेण रतदट्टदुर्विनीतेन ।

जल्पसि मनोहरवचनम्, आलोकयन्ती कटाक्षेण ? ॥

पश्चात् प्रकटीकृतेन सभिक-माथुरयोः आगतयोर्द्विनिरीक्षणेन पक्षिणां भयसञ्चारादिति भावः ; यद्वा,—वासपादपस्य—आवासवृक्षस्य, विसंश्रुततया—विशङ्कलतया, अन्यैरधिकृते सति स्वकीयकुलाद्यादिभ्रष्टतया इत्यर्थः, तमिस्त्रादिना अदर्शनं गततया वा, पक्षिणी-पि—तिथ्यर्ग्योनर्थाऽपीति भावः, इतस्ततः,—चतुर्दिक्षु, आहिण्डन्ते—विचरन्ति, (“हिड् गतौ” इति धात्वर्थानुसारात्) समन्तीत्यर्थः, वासपादपान्वेषणार्थमिति भावः ; यदा तिर्यञ्चः पक्षिणीऽपि स्वाश्रयस्य नाशे अदर्शने वा तदन्वेष्टुं यतन्ते, तदा मानवधीरनयोः स्वजीविका-अधीभूतस्य एतस्य नष्टस्य अधमर्णस्य अन्वेषणं युक्तमेव इति भावः । प्रतिपादयति—ददाति इत्यर्थः, (“विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम्” इत्यमरः) ।

(ज) [“विसूरअंति” इति “खिर्दोर्विसूर” इति सूत्रेण खिदधातोः स्थाने विसूरादेशः] । अभिलषतः,—परस्परमालपतः इत्यर्थः ।

नयनरमणीयाकृतिं स्वत एव मधुरमालपन्तीं मदनिकामालीक्य माथुरः सागुराग-

अयि मम बिह्वो, अथत्त वज्र । *

चेटी । जइ ईदिसाइं यं मंतेसि, ता य होसि जूदिभरो ।
अयि कोवि तुम्हायं धारयो ? † (भ)

माहु । अयि, दशसुवखं आखेदि, किं तस्य ? ‡

चेटी । तस्य कारणादो अज्जथा इमं हयभरखं पडि-
वादेदि । व हि व हि, सो ज्येज्ज पडिवादेदि । § (ज)

* नास्ति मम विभवः, अथत्त वज्र ।

† यदि ईदृशानि ननु मन्यसि, तदा न भवसि द्यूतकरः । अयि कोऽपि युष्माकं
धारकः ?

‡ अयि, दशसुवर्णं धारयति, किं तस्य ?

§ तस्य कारणात् आर्या इदं हयभरखं प्रतिपादयति, व हि न हि, स एव
प्रतिपादयति ।

माहु, कस्य इति ।—अयि तनुमध्ये !—ऊग्रोदरि ! :रते—सुरते, दष्टः,—खलितः,
अत एव दुर्विनीतः,—दुर्दर्शनः तेन, अपररेण—निर्गोष्ठेन, उपलक्षिता, कटाक्षेण—
वक्रदर्शनेन, आलोकयन्ती—प्राञ्जली सती, मनीहरवस्त्रं—मिटत्राकं, जल्पसि—
कल्पयसि, त्वं—भवन्ती, [“तुम” इत्यत्र “तुङ्ग” इति पाठो न सप्यक्, “तं त्वमि” इति
स्वेषणमि परतो युष्मदः स्थाने तुं, चकारात् तुमं च इत्येव विधानात्] कस्य—
जन्मस्य, प्रिया ? इति शेषः । अत्र दीपसम्पर्केण गुणस्त्राप्ति दीपायिततया वाङ्मन्यसौ
अधरसम्पर्कावस्थकत्वेन दुर्विनीताधरविच्छिद्यस्त सधुक्तभाक्कणं जिह्वमिति निरीधाककारः ।
हन्तमव आर्या नाम ॥ १५ ॥

(भ) मन्यसि—मन्यसि । द्यूतकरः,—द्यूतलौक्यकारी, द्यूतकरी हि आत्मनः
निर्जनत्वं कादाचिदपि न प्रकाशयति, एतां हि सुखप्राप्तयन्तमेव वेश्यानां निग्रतनायकान्
दिशि भातः । धारयाः,—प्राप्ती, कम्प्री इति यावत् ।

(ज) सूत्रशङ्कणकाले “इदं संवाङ्मकेनैव दक्षमिति मत्तवत्तम्” इति वचन-
सेनाया आदेशः, अमानुसारेण तदादेशसुक्ता । “संवाङ्मकां असन्वसिना मद्दक्षम्”
इति प्रकाशयन्ती अद्विज्ञा सुनर्त्तयति, न हि न नीति । सः एव—भवतां धारकः
संवाङ्क एव । प्रतिपादयति—दापयति, भद्रनिकायाः प्रयोज्यकर्तृत्वात्तत्राद्ये सु
ददातीत्येवाहः ।

मायु । [सङ्घे गृहीत्वा] अले ! भणेशि तं कुलपुत्तं । भूदो सो तुए गंथु । (ट) आअच्छ, पुणो जूदं रमअ । *

[इति निष्क्रान्तौ] ।

चेटी । [वसन्तसेनामुपसृत्य] अज्जए ! पड़ितुइ गदा सहिअ-
जूदिअरा । †

वस । ता गच्छदु अज्ज ! बंधुअणं समास्सासिदं । ‡

संवा । अज्जए ! जइ एब्बं, ता इअं कला पलिअणहत्थगदा
कलीअदु । § (ठ)

वस । अज्ज ! जस्स कारादो इअं कला सिक्खीअदि, सो
ज्जेब्ब अज्जेण सुस्सूसिदपुणब्बो (ड) सुस्सूसिदब्बो । ¶

संवा । [स्वगतम्] अज्जआए णिउणं पच्चादिट्ठोमिह । (ढ)

* अरे ! भणसि तं कुलपुत्रं, भूतः सः तव गण्डः । आगच्छ, पुनर्द्युतं रमस्व ।

† आर्य्ये ! परितुष्टौ गतौ सभिक-द्युतकरौ ।

‡ तद्वच्छतु आर्य्ये ! बन्धुजनं समाश्वासयितुम् ।

§ आर्य्ये ! यद्येवं, तदियं कला परिजनहस्तगता क्रियताम् ।

¶ आर्य्ये ! यस्य कारणात् इयं कला शिद्यते, स एव आर्य्येण शुश्रूषितपूर्वः
शुश्रूषितव्यः ।

(ट) कुलपुत्रं—कुलीनं, सत्कुलोत्पन्नमित्यर्थः, (संवाहक-स्तुत्यधमिदम्) गण्डः,—
पक्षीकृतनियमः, भूतः,—निष्पन्नः ।

(ठ) एवं—मां बन्धुजनं समाश्वासयितुमनुमन्यसे इत्यर्थः । तत्—तदा, इयं
कला—अङ्गमर्दनरूपा, परिजनहस्तगता—परिजनस्य—पोष्यजनस्य, भवत्परिचारिकाया
इति यावत्, हस्तगता—आयत्तौभूता, शिचिता इति यावत्, क्रियताम्—विधीयताम् ;
त्वया अनुमन्यते चेत्, अहं भवद्गृहे कियत्कालं स्थित्वा भवत्याः सेविकाजनान् एतामङ्ग-
मर्दनविद्यां शिचयित्वा स्वस्थानं गमिष्यामि इति भावः ।

(ड) यस्य—चारुदत्तस्य, कारणात्—हेतौ, यं चारुदत्तं सेवितुमित्यर्थः । शुश्रूषित-
पूर्वः,—पूर्वं शुश्रूषितः ।

(ढ) निपुणं—चातुर्य्येण सहितं यथा तथा, प्रत्यादिष्टः,—निराकृतः ।

कथं पञ्चवकलिशं ? [प्रकाशम्] अज्ज ! अहं एदिणा जूदि-
अलावमाणेण शक्यशमणके (ण) हुबिशं । ता शंवाहके जूदि-
अले शक्यशमणके शंबुत्तेत्ति शुमलिदब्बाइं अज्जआए एदाइं
अक्खलाइं । *

वस । अज्ज ! अलं साहसेण । †

संवा । अज्ज ! कले णिच्चए । ‡ [इति परिक्रम्य]—

जूदेण तं कदं मे, जं वीहयं जणश्श शब्बश्श ।

एण्हिं पाअइशीशे णलिंदमग्गेण विहलिशं § ॥ १६ ॥

[नेपथ्ये कालकलः] ।

संवा । [आकथं] अले किं सेदं ? [आकाशे] किं भणाय ?

* आर्य्या निपुणं प्रत्यादिष्टौ, कि । कथं प्रत्युपकारिष्ये ? आर्य्ये ! अहमेतेन
द्यूतकरापमानेन शाक्यशमणकी भविष्यामि ; तत् संवाहकी द्यूतकरः शाक्यशमणकः
संवत्त इति कर्त्तव्यानि आर्य्यया एतानि अचराणि ।

† आर्य्य ! अलं साहसेन ।

‡ आर्य्ये ! कृती निश्चयः ।—

§ द्यूतेन तत् कृतं मम यत् विहसं जनस्य सर्वस्य ।

इदानीं प्रकटशीर्षो नरेन्द्रमार्गेण विहरिष्यामि ॥

(ण) शाक्यशमणकः,—बौद्धपरिव्राजकः ।

सस्य निर्वेदकारणं प्रकटयति, द्यूतेनेति ।—सर्वस्य—सकलस्य, जनस्य—लोकस्य,
समस्तमिति शेषः, यत् विहसं—व्याकुलं, व्याकुलीकरणमित्यर्थः, अवमाननमिति
यावत्, (“विहसं-व्याकुलौ समौ” इत्यमरः) तत्—अवमाननम् इत्यर्थः, मम—
सम्बन्धे, द्यूतेन—द्यूतक्रीडया, कृतम्—अनुष्ठितम्, अतः इति अध्याहार्यम्, इदानीम्
—अधुना, प्रकटशीर्षः,—सुखितशिरः सन् इत्यर्थः, बौद्धशमणकी भुत्वा इति यावत्,
नरेन्द्रमार्गेण—राजपथेन, विहरिष्यामि—पर्यटिष्यामि । [अत्र “नरेन्द्रमार्गे न”
इति पदच्छेदेन पाठकल्पने पराङ्गस्यायमर्थः,—इदानीं प्रकटशीर्षः,—अनाहतमस्तकः
सन्नित्यर्थः, नरेन्द्रमार्गे—राजवर्त्मनि, सर्वसमस्तमिति यावत्, न विहरिष्यामि ;
द्यूतकरवृत्तापमानेन समेतावान् निर्वेदः समजनि, यत् लोकसमस्तं ममेदं दग्धमुखं
कश्चमपि दर्शयितुं नेच्छामीति भावः । आर्य्या वृत्तमनेति बौद्धव्यम् ॥ १६ ॥

इति क्व वशंतशेणाए खुंटमोड़के णाम दुट्टहत्थी विहसिदि
ति ? अहो ! अज्जआए गंधगजं (त) पेक्खिअं गदुअ ।
अहवा किं मम एदिणा ? जघा-ववशिदं अनुचिद्धिअं । *

[इति निष्क्रान्तः] ।

[ततः प्रविशति अपटीचेपेण प्रहृष्टो विकटोक्खलवेषः कर्णपूरकः] ।

कर्ण । कहिं कहिं अज्जआ ? †

चेटी । दुग्गणुअ ! किं ते उब्बेअ-कारणं ? जं अगदो वट्ठिदं
अज्जआं न पेक्खसि ? ‡

कर्ण । [दृष्ट्वा] अज्जए ! वंदामि । §

वस । कसऊरअ ! परितुट्टमुहो लक्खीअसि, ता किं खेदं ? ¶

कर्ण । [सविस्मयम्] अज्जए ! वंविदासि, जाए अज्ज कस-
ऊरअअ पराक्रमो ण दिट्ठो । **

वस । कसऊरअ ! किं ? किं ? ††

कर्ण । सुणादु अज्जआ, जो सो अज्जआए खुंटमोड़को
णाम दुट्टहत्थी, सो आलाणयंभं भंजिअ. महामत्तं वावा-

* अरे ! किं निन्दम् ? किं भणत ? एष खलु वसन्तसेनायाः खुण्टमोड़को
नाम दुट्टहत्थी विहरतीति ? अहो ! आर्यायाः गन्धगजं प्रेक्षिष्ये गत्वा । अथवा
किं मम एतेन ? यथाव्यवसितम् अनुशास्यामि ।

† कुत्र कुत्र आर्या ?

‡ दुर्मनुष्य ! किं ते उद्देगकारणम् ? यत् अशतोऽवस्थिताम् आर्यां न प्रेक्षसे ?

§ आर्य्य ! वन्दे ।

¶ कर्णपूरक ! परितुष्टमुखी लक्ष्यसे, तत् किं निन्दम् ?

** आर्य्य ! वञ्चिताऽसि, यथा अद्य कर्णपूरकस्य पराक्रमो न दृष्टः ।

†† कर्णपूरक ! किम् ? किम् ?

‡‡ शृणोतु आर्या, यः सः आर्यायाः खुण्टमोड़की नाम दुट्टहत्थी, सः

(त) खुण्टमोड़कः,—तन्नामा इत्यर्थः, सन्धभञ्जक इत्यर्थो वा । गन्धगजं-
गन्धप्रधानो गजः गन्धगजस्य, मतद्वस्तिममित्यर्थः ।

दिप, मन्तं संस्वीहं करंतो राघमममं ओदिष्यो । तदो एत्यं-
तरे उगुष्टं (थ) जणेण ; ॥३॥—

अवणेध बालअजणं, तुरिदं आरुहध बुक्कपासादं ।

किं ण हु पेक्खध पुरदो दुट्ठो हत्थी इदो एदि ? * ॥१७॥

अवि अ,—

विचलइ णेउरजुअलं, किज्जंति अ मेहला मणिखइआ ।

बलआ अ सुंदरदरा, रअणंकुरजालपडिबडा ॥ १८ ॥

आलानस्तम्भं भङ्क्ता, महाभावं व्यापाद्य, महान्तं सङ्कीर्णं कुर्वन् राजमार्गमवतीर्णः ।

ततः अवान्तरे उडुष्टं जनेन,—

* अपनयत बालकजनं, त्वरितमारीकृत वृक्षप्रासादम् ।

किं न खलु प्रेक्ष्यन् पुरतो दुष्टो हत्थी इत एति ? ॥

† अपि च,—

विचलति नूपुरयुगलं, कियन्ते च मेखला मणिखचितः ।

बलयाश्च सुन्दरतरा रमाङ्कुरजालप्रतिबद्धाः ॥

(थ) आलानस्तम्भ—गजानां बन्धनार्थं स्तम्भविशेषम्, (“आलानं बन्धस्तम्भे” इत्यमरः) । महाभावं—हस्तिपकाधिपं (“महाभावः समृद्धे चामात्ये हस्तिपकाधिपे” इति मेदिनी) उडुष्टम्—उच्चैः कथितम् ।

जनेनोडुष्टमित्युक्तं, तत् किमुडुष्टमित्याह, अवणेधेति ।—बालकजनं—शिशुजनम्, अपनयत—अपसारयत, राजमार्गादिति शेषः, त्वरितं—शीघ्रं, वृक्षप्रासादं—वृक्षाणं, गृहीपरिभागश्च ; [वृक्षश्च प्रासादश्च इति “जातिरप्राणिनाम्” (२।४।६ पा०) अप्राणि-जातिवाचकत्वात् समाहारत्वेनैकवचनम् ; “अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः” इति मनुवचनेन वृक्षाणां प्राणित्वेऽपि प्राणिशब्दस्य वहिःसंज्ञित्वेन व्यवहारात् अत्राप्राणित्वमेव वृक्षपदस्य इति सिद्धं समाहारत्वादिकवचनम् ; यद्वा,—वृक्षेण सहितः प्रासादः इति समासः] यद्वा,—प्रासादपदेन सादृश्यमूलकलक्षणया अग्रभागे खल्यते, तेन वृक्षायभागमित्यर्थः, आरोह्यत—उत्तिष्ठत, कुत एवमित्याह, किमिति ।—दुष्टः,—मदमत्तः, हत्थी—करी, इतः,—अस्यां दिशि, एति—आगच्छति, इति पुरतः,—अयतः, किं न खलु प्रेक्ष्यन् ?—प्रश्नतः ? अविरमेव न करिष्यथ चेत् मत्तोऽयं मञ्जुः मरुदनिष्टं साधयिष्यतीति भावः । आव्यां वृत्तमिदम् ॥ १७ ॥

विचलइ इति ।—नूपुरयुगलं—पादकटकयुग्मं, विचलति—भ्रन्मनायते, इति-

तदो तेण दुट्टहत्थिणा कलचलणरदणेहिं फुल्लणलिणिं
 त्रिअ णअरिं उज्जइणिं अबगाहमाणेण समासादिदो परि-
 ब्बाजओ, तं च परिबभट्टदंडकुंडिआभाअणं सीअरेहिं (द)
 सिंचिअ, दंतंतरे कित्तं पेक्खिअ पुणोवि उग्घुट्टं जणेण,—
 हा ! परिब्बाजओ बावादोअदि त्ति । *

वस । [ससम्भ्रमम्] अहो पमादो ! अहो पमादो ! †

कर्ण । अलं संभमेण, सुणादु दाव अज्जआ । तदो
 बिच्छिस्सदिसंठुलसिंखलाकलावअं दंतंतरपरिणहिदं परि-
 ब्बाजअं उब्बहंतं तं पेक्खिअ, कस्सजरएण मए, ण हि ण हि,
 अज्जआए अण्णपिंडोवपुट्टेण दासेण—वामचलणेण जूदखेलअं

* ततस्तेन दुट्टहत्थिना करचरणरदनैः फुल्लनलिनौमिव नगरीमुज्जयिनीमवगाह-
 मानेन समासादितः परिव्राजकः, तच्च परिबभट्टदण्डकुण्डिकाभाजनं शीकरैः सिक्ता,
 दन्तान्तरं चित्रं प्रेत्य पुनरप्युट्टं जनेन,—हा ! परिव्राजको व्यापाद्यते इति ।

† अहो प्रमादः ! अहो प्रमादः ! ।

‡ अलं सम्भ्रमेण, शृणुतु तावदार्या । ततो बिच्छिन्न-विसंठुलशृङ्खलाकलापकं
 दन्तान्तरपरिगृह्येत परिव्राजकम् उद्बहन्तं तं प्रेत्य, कर्णपूरकेन मया, न हि न हि

भयात् पलायमानानां रथ्यासञ्चारिणानां नारीणामिति शेषः ; मणिखचिताः,—रत्न-
 निवद्धाः, मेखलाः,—रसनाय, ह्रियन्ते—किन्नानि भवन्ति, रत्नाङ्कुरजालप्रतिबद्धाः,
 —सुद्रमणिमूर्ध्निभूषिता इत्यर्थः, सुन्दरतराः,—अतिरमणीयाः, बलयाः,—करा-
 भरणविशेषाय, ह्रियन्ते—अभ्यन्तरीत्यर्थः ; यदा,—भक्ततावशात् द्रुततरं गमनशीलस्य
 हस्तिनां वर्णनमिदम् । तत्रापि धनिगृहे करिणामपि तादृगलङ्कारादिधारणप्रसिद्धे-
 कृत्तरूप एव अर्थो बोध्यः । अत्रापि आर्या वृत्तम् । परमत्र प्रथमाङ्गतीपान्तवर्णस्य
 इकारस्य कन्दोऽनुदीधात् दीर्घत्वं दीर्घान्तमणीशब्देन वा समाधानं बोद्धव्यम् ॥ १८ ॥

(द) परिव्राजकः,—बौद्धग्रमणकवश्री पथ्यटकः, संवाहक इत्याशयः,
 परिबभट्टदण्डकुण्डिकाभाजनः—भट्मण हस्तात् प्रच्युतदण्डकमण्डलं, (“कुण्डीकमण्डली
 कुण्ड” इति हेमचन्द्रः) । शीकरैः,—हस्तिकरनिक्षिप्तजलकणैः ।

उगुसिञ्च उगुसिञ्च. तुरिदं आबणादो लोहदण्डं गेण्हिञ्च
आआरिदो (ध) सो दुट्टहसी । ॥

वस । तदो तदो ? *

कर्ण ।-

आहणिऊण सरोसं तं हत्थिं बिम्भसेलसिहराभं ।

मोआविओ मए सो दंतंतरसंठिओ परिब्बाजओ ॥ १८ ॥

आर्याया अन्नपिण्डोपपुष्टेन बासेन—वामचलनेन द्यूतखेलकम् उडुष्य उडुष्य, त्वरित-
भाषणात् लोहदण्डं गृहीत्वा आकारितः स दुट्टहसी ।

* ततस्ततः ?

+ आहत्य सरीषं तं हस्तिनं विन्ध्यशैलशिखराभम् ।

मीचितो मया स दन्तान्तरसंस्थितः परिव्राजकः ॥

(ध) तत इति ।—विच्छिन्ना—विशेषेण क्षिन्ना, अत एव विसंहता—इतस्ततः
खलिता, शङ्कुला एव कलापकः,—भूषणं यस्य तादृशं, [“कलापो भूषणे वर्ह”
इत्यमरः । ततः स्वार्थे कः] । न हीति ।—अत्र कर्णपूरकेण मया इति स्वनामः स्वयं
निर्देशेन गर्वप्रकटय्य स्वामिन्याः पुरः दिग्गजप्रकटनायमेव “न हि न हि” इत्युक्तम् ।
अन्नपिण्डोपपुष्टेन—अन्नराशिपालितेन, वामचलनेन—वक्रगत्या, [“वामचलणे”
इत्यस्य “वामचरणेन” इति संस्कृतं केचित् पठन्ति] द्यूतखेलकं—संवाहकम् । उडुष्य
उडुष्य—असक्तं द्यूतखेलकोऽयं संवाहकः परिव्राजकोऽभूत्, सोऽयमिदानीं मत्तगर्जन
व्यापादयते इति कथयित्वा इत्यर्थः, [केषाञ्चिन्मते “उगुसिञ्च उगुसिञ्च” इति
प्राकृतस्य “उडुष्य उडुष्य” इति संस्कृतम्] भाषणात्—क्रयविक्रयस्थानात् । आका-
रितः,—स्पृष्टया आहतः, (“हृतिराकारणाऽऽह्वानम्” इत्यमरः) ।

आहणिऊण इति ।—मया—कर्णपूरकेण, विन्ध्यशैलशिखराभं—विन्ध्याचल-
शङ्कुतुल्यम्, [एतेन अयुस्यता सूच्यते] तं—पूर्वोक्तं मदमत्तं, हस्तिनं—कारिणं, सरोषं
—सक्रोधं यथा तथा, आहत्य—प्रहत्य, दन्तान्तरसंस्थितः,—दशमहयमष्टवर्णी, सः,
—ग्रमणकवेशी, परिव्राजकः,—पथ्यटकः, संवाहकः इत्याशयः, मीचितः,—मुक्तिं
प्राप्तिः, [“यदा तोत्रप्रयत्नेन संयोगादेरगौरवम्” इत्यादिवचनेन “परिव्राजको”
इत्यत्र तीव्रप्रयत्नोच्चारणात् “व्राजको” शब्दे परेऽपि परेरिकारस्य ह्रस्वं बोध्यम्] ।
आर्यावृत्तान्तगतं गीतवृत्तमिदम् ;—“आर्या-प्रथमार्द्धसमं यस्याः परार्द्धमीरितं गीतिः”
इति लक्षणात् ॥ १८ ॥

वस । सुहु दे किदं, तदो तदो ? *

कर्ण । तदो अज्जए ! साहु रे कस्सजरअ ! साहु त्ति, एत्तिअमेत्तं भणंतो, विसमभरक्कंता विअ णावा, एकदो पल्हया सअला उज्जइणी आसि । तदो अज्जए ! एकेण सुखाइं आहरणइणाणइं परामसिअ उइं पेक्खिअ दीहं णीस-सिअ (न) अअं पावारओ मम उवरि क्खित्तो । †

वस । कस्सजरअ ! जाणीहि दाव किं एसो जादीकुसुम-वासिदो पावारओ ण वेत्ति ? ‡

कर्ण । अज्जए ! मदगंधेण सुहु तं गंधं ण जाणामि । §

वस । णामं पि दाव पेक्ख । ¶

कर्ण । इमं षामं अज्जआ ज्जेव्व वाएदु । ** [इति प्रावारकमुक्-
नवति] ।

वस । अज्जचारुदत्तस्स । †† [इति वाचयित्वा ससृष्टं गृहीत्वा
प्राण्येति] । (प)

* सुहु त्वया कृतं, ततस्ततः ?

† तत आर्ये ! साधु रे कर्णपूरक ! साधु, इत्येतावन्मात्रं मणनी विषम-
भराक्रान्ता इव नौः एकतः पथेस्ता सकला उज्जयिनी आसीन् । तत आर्ये !
एकेण शून्यानि आभरणस्थानानि परामृश्या ऊर्ध्वं प्रेत्य दीर्घं निश्चस्य अयं प्रावारको
मनीपरि चितः ।

‡ कर्णपूरक ! जानीहि तावत् किम् एष जातीकुसुमवासितः प्रावारको
न वा ? इति ।

§ आर्ये ! मदगन्धेण सुहु तं गन्धं न जाणामि । ¶ नामापि तावत् प्रेक्षस्व ।

** इदं नाम आर्या एव वाचयतु ।

†† आर्य-चारुदत्तस्य ।

(न) एकेण—केनचित्, चारुदत्तेनेति भावः, ऊर्ध्वं प्रेत्य दीर्घं निश्चस्य च,
दारिण्यं अनुरूपपारितोषिकदाने अक्षमलादिति भावः ।

(प) "दत्तं किमपि कार्मणं कृत्वाऽङ्गे सुहुरीचते" इत्यादिवचनान् अथ काव्य-
गतवस्त्रवद्वेषम् अनुरक्ताया अनुरागप्रकटनार्थम् ।

चेटी । कस्यऊरअ ! सोहइ अज्जआए पावारओ । *

कर्ण । आं, सोहइ अज्जआए पावारओ !! †

वस । कस्यऊरअ ! इदं दे पारितोसिअं । ‡ [इति आभरणं प्रयच्छति] । (फ)

कर्ण । [शिरसा गृहीत्वा प्रणम्य च] । संपदं सुहु सोहइ अज्ज-
आए पावारओ । § (ब)

वस । कस्यऊरअ ! एदाए बेलाए कहिं अज्जचारुदत्तो ? ¶

कर्ण । एदेण ज्जेब्ब मग्गेण पबुत्तो (भ) गंतुं गेहं । **

वस । हज्जे ! उपरितणं अलिंदअं (म) आरुहिअ
अज्जचारुदत्तं पेक्खेह । ††

[इति निष्क्रान्ताः सर्वे] ।

इति सृच्छकटिके दूतकरसंवाहकी नाम द्वितीयोऽङ्कः ।

* कर्णपूरक ! शीभते आर्यायाः प्रावारकः ।

† आं, शीभते आर्यायाः प्रावारकः !!

‡ कर्णपूरक ! इदं ते पारितोषिकम् ।

§ साम्प्रतं सुहु शीभते आर्यायाः प्रावारकः ।

¶ कर्णपूरक ! एतस्यां बेलायां कुत्र आर्यचारुदत्तः ?

** एतेनैव मार्गेण प्रवृत्तो गन्तुं गेहम् ।

†† हज्जे ! उपरितनम् अलिन्दकमारुह्य आर्यचारुदत्तं प्रेक्षामहे ।

(फ) अत्र सङ्ग्रही नाम गभीरं प्रदर्शितम् ; तल्लक्षणं यथा,—“सङ्ग्रहः पुनः ।
सामदानार्थसम्पन्नः—” इति ।

(ब) अत्र पुण्यं नाम प्रतिमुखसम्भरङ्गं प्रदर्शितम् ;—“पुण्यं शिष्यवचनं मतम्”
इति लक्षणात् ।

(भ) प्रवृत्तः,—आरुह्यवान् [अकर्मकत्वात् कर्तरि आरम्भे च निष्ठा] ।

(म) हज्जे—चेटीसखीवनार्थमव्ययम् ; (“इण्णे हज्जे हलाह्वानं नीचां चेटीं
सखीं प्रति” इत्यमरः) । अलिन्दकम्—“आलिश” इति “वारान्दा” इति वा क्ख्यातं
स्थानम् । [“प्रघाणप्रघणाखिन्दा वडिहारप्रकोष्ठके” इत्यमरौक्तम् । अलिन्दशब्दो यद्यपि

बहिर्द्वारपार्श्वस्थं प्रकीर्णं बोधयति, तथाऽपि तथाविधार्थकस्यास्मिन्दस्य चारीकानर्हत्वात्,
उपरितन इति विशेषणसामर्थ्याच्च उपरिगृह्यहारसमुत्पत्तिस्थितस्थानविशेषः “आलिशा,
भारान्दा” वा इत्यर्थः सङ्गतः] । “स्थिता दृष्टिपथे भ्रष्टत् प्रिये पश्यति दूरतः” इति
अनुरक्तनायिकाकल्पणमतं समर्थितम् ।

कृत्यशेषशास्त्राष्टबौद्धचरणपञ्चानन-फण्डितकुलपतिना वि, ए, उपाधिधारिणा
श्रीमज्जीवभगन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचितायां, तदात्मजाभ्यां
फण्डितश्रीमदाशुबोधविद्याभूषण-फण्डितश्रीमन्नित्यबोधविद्यारत्नाभ्यां
प्रतिसंस्कृतायाममलाख्यायां मृच्छकटिकव्याख्यायां

द्वितीयोऽङ्कः ॥ २ ॥

तृतीयोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति चैटः] ।

चैटः ।—

शुजणे कलु भिच्चाणुकंपके शामिए णिच्चणके वि शोहदे ।

पिशुणे उण दब्बगब्बिदे दुक्कले कलु पल्लिणामदालुणे * ॥ १ ॥

सुजनः खलु भृत्यानुकम्पकः स्वामी निर्जनकोऽपि शोभते ।

पिशुनः पुनर्द्रव्यगर्वितो दुष्करः खलु परिणामदाकृषः ॥

स्वामिसहायद्वारपरितुष्टयैः अवनत्यापि तस्य गुणमनुकीर्तयन्नाह, शुजणे इति ।
—यः स्वामी—प्रभुः, सुजनः,—सन्मनुष्यः, तथा भृत्यानुकम्पकः,—स्वनियीग्राहमे-
ध्वपि चेत्येषु दयावान्, सः यदि निर्जनकः,—दरिद्रः, भवेत्, तदाऽपि, खलु—
निश्चितः, शोभते—राजते, भृत्यानामिति शेषः । पुनः,—किन्तु, द्रव्यगर्वितः,—
धनगर्वितः, पिशुनः,—खलः, दुर्जन इत्यर्थः, (“पिशुनो खलतूचकौ” इत्यमरः)
खलु—यतः, परिणामदाकृषः,—परिणामे—यकृतः सेवनेऽपि शेषे, दाकृषः,—भयङ्करः,
अतः दुष्करः,—दुःसाध्यः, दुःसेव्य इत्यर्थः । अत्रापराह चेटेन अकारं प्रति कटाक्षः कृत
इति ध्येयम् । [“भृत्यानुकम्पकः” इत्यत्र “कुभृत्यपालकः” इति पाठान्तरं,—
कुभृत्यानाम्—अवमभृत्यानामपि, पालकः इत्यर्थः] ; आहृशेषपि भृत्येष्वनुकम्पवान्
मत्प्रभुरार्य्यचारुदत्तो निर्जनोऽपि सुजन एव इति भावः । [“शामिए” इत्यत्र “शमिए”
इति पाठो युज्यते बैतालियवृक्षानुरोधात् ; तद्वचनं यथा,—“वड् विषमेऽष्टौ समे
कलासाय समे सुनो निरन्तराः । न समाऽन पराश्रिता कला बैतालीयेऽन्ने रत्नौ
गुहः ॥” इति लक्षणात् । अत्र मत्प्रभुः भृत्यानुकम्पकः आर्य्यचारुदत्तः निर्जनोऽपि
शोभते इति विशेषे प्रस्तुते तादृशसामान्यप्रस्तुतमभिहितमित्यप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः ।
अयमेव श्लोकः पुस्तकान्तरे रूपान्तरेण दृश्यते, यथा,—“शुजणे वु कुभिशपालए
धवहीये अपइ वि शोहदि । पिशुणे उण दब्बगब्बिदे ण अ लच्छीविहवाक्लविते ॥”
“सुजनः खलु कुभृत्यपालकः धनहीनोऽप्रभुरपि शोभते । पिशुनः पुनर्द्रव्यगर्वितो न च
लक्ष्मीविहवाक्लवितः ॥” इति संस्कृतम् ॥ १ ॥

अपि च,—शशपलक-बलहे ण शक्कि वालिदुं

अस-कलत्त-पशत्ते ण शक्कि वालिदुं ।

जुद-पशत्त-मणुशे ण शक्कि वालिदुं

जे वि शहाविअदोशे ण शक्कि वालिदुं * ॥ २ ॥

का वि बेला अज्जचारुदत्तश गंधब्बं शुण्णिदुं गदश, अदि-
कमदि अहलअणी, अज्जवि ण आअच्छदि । ता जाव
षाहिल-दुआल-शालाए गदुअ शुविशं । † (क) इति तथा
करोति]

* अपि च,—शस्य-लम्पट-बलीवर्द्धं न शक्यो वारयितुम्

अन्य-कलवप्रसक्तो न शक्यो वारयितुम् ।

द्यूतप्रसक्तो मनुष्यो न शक्यो वारयितुं,

योऽपि स्वाभाविकदोषो न शक्यो वारयितुम् ॥

‡ काऽपि वेला चार्य-चारुदत्तस्य गान्धर्व्यं श्रोतुं गतस्य, अतिक्रामति अर्द्धरज्जो,
अद्यापि नागच्छति । तत् यावत् वह्निर्हारशालायां गत्वा स्वसप्राप्तिम् ।

ईदृशदुरवस्थस्यापि चारुदत्तस्य कलाऽनुशीलनदानशौण्ड्यादावत्यासक्तिर्दीर्घावहेत्याह,
शशेति ।—शस्यलम्पटः,—शस्यभोजनलीलुपः, [लम्पटशब्दस्य परस्त्रीलीलुपार्थशक्तत्वेऽपि
अत्र सामान्यतः लीलुपमात्रार्थो लक्षणया बोध्यः] बलीवर्द्धः,—अनङ्गानित्यर्थः, अन्य-
कलवप्रसक्तः,—परस्त्रीलम्पटः, [“अस्यपशत्तकलत्ते” इति पाठान्तरे “अन्यप्रसक्त-
कलवम्” इति संस्कृतम् । तत्र शक्किशब्दस्य क्लीबलिङ्गत्वं, तथा परपुरुषासक्तरमणी-
त्यर्थश्च बोध्यः] तथा द्यूतप्रसक्तः,—द्यूतक्रीडान्मत्तः, मनुष्यः,—जनः, एते यथा वारयितुं
—तेभ्यो दोषेभ्यः प्रत्यावर्त्तयितुमित्यर्थः, न शक्याः, तथा योऽपि स्वाभाविकः,—प्रकृति-
सिद्धः, दोषः,—दूषणं, [दाहत्वादिर्गुणस्यापि “सर्वमत्यन्तगर्हितम्” इति न्यायबलाद्दोषत्वं
बोध्यम्] सोऽपि वारयितुं न शक्यः । अत्र स्वाभाविकः,—स्वभावसिद्धः, दोषो यस्य
स तथाभूतो जनः, वारयितुं न शक्यः इति कथनेन दारिद्र्यात् ईदृश्यां शीघ्रनीयदशायां
दाहत्वादिकं दोषः, तच्च मे प्रभुर्न त्यजति इति चात्र व्यज्यते । इह शस्यलम्पटबली-
वर्द्धादिर्वारणाशक्यत्वदृष्टान्तेन स्वाभाविकदोषस्य वारणाशक्यत्वरूपादप्रस्तुतात् सामान्यात्
चारुदत्तस्यातिरिक्तदाहत्वादिरूपस्वाभाविकदोषः वारणाशक्यः इति प्रस्तुतः विशेषः
प्रतीयते, इत्यप्रस्तुतप्रशंसादृष्टान्तयोः संसृष्टिः ॥ २ ॥

(क) काऽपि—निर्द्वन्द्वमशक्या, अविकल्प्यः, वेला—समयः, अतीता इति

[ततः प्रविशति चारुदत्तो विदूषकश्च ।]

चारु । अहो ! अहो !! साधु रेभिलेन गीतम् । वीणा हि
नाम असमुद्रात्थितं रत्नम् । (ख) कुतः.—

उत्कण्ठितस्य हृदयानुगुणा वयस्या,

सङ्केतके चिरयति प्रवरा विनोदः ।

संस्थापना प्रियतमा विरहातुराणां,

रक्तस्य रागपरिवृद्धिकरः प्रमोदः ॥ ३ ॥

शेषः, गान्धर्व—गान्धर्वदेवताकं, गीतादिकमित्यर्थः । किमधिकेन, अर्द्धरजनी—अर्द्धपरि-
मिता रात्रिः । अतिक्रामति,—अतिगच्छति । स्वप्नामि—शयित्वे इत्यर्थः ।

(ख) असमुद्रात्थितं—सागरादनुत्पन्नम् । अत्र निरपङ्गवे विषये वीणायां रत्न-
स्य सादारण्येनारोपात् उपकमलझारः ; तच्च असमुद्रात्थितमिति विशिष्येण अधिक-
वैशिष्ट्यमारोहतीति अधिकारुदर्वैशिष्ट्यरूपमिति ध्येयम् ।

अगणितगुणवत्तया कथितं वीणाया रत्नत्वमेव समर्थयमान आह, उत्कण्ठित-
स्येति ।—उत्कण्ठा—प्रबलविरहवेदना,—“रागे त्वलक्ष्यविषये वेदना महती तु या ।
संश्लेषणी तु गावाणां तामुत्कण्ठां विदुर्बुधाः ॥” इत्युक्तलक्षणेति यावत्, सञ्जात-
अस्य, [तारकादित्वात् इतच्] तथामृतस्य उत्कण्ठितस्य—प्राप्तप्रबलविरहवेदनस्य
जनस्य, हृदयानुगुणा—मनःसान्त्वनकरौ, वयस्या—सखीस्वरूपा, (“आलिः सखी
वयस्या च” इत्यमरः) ; सङ्केतयति यः स सङ्केतकः, तस्मिन् सङ्केतके—कृतसङ्केते,
निर्जने विहारार्थं दसेज्जति इति यावत्, प्रणयिनि जने इति शेषः, चिरयति—
विलम्बमाने सति, प्रवरा,—महान्, विनोदः,—चित्ताञ्जानिप्रशमनोपायः, (एत-
दुपलक्षणं, नायिकायामपि कृतसङ्केतायां विलम्बमानायां नायकस्यापि इयमेव वीणा
विनोदनोपाय इति बोध्यम्) विरहातुराणां—प्रियविच्छेदव्याकुलानां जगानां,
प्रियतमा—मनोऽनुकूला, संस्थापना—सान्त्वनीपायः, यद्वा,—“प्रियतमाविरहातु-
राणाम्” इति एकपदं, प्रियावियोगात्तानामित्यर्थः, संस्थापना—स्थैर्यविधायिकी-
त्यर्थः ; विरहणो हि आलस्यदर्शन-वीणावादनादिभिः चित्तं विनोदयन्तीति
प्रसिद्धिः, तथा च,—“सादृश्यप्रतिरूपदर्शनैः प्रियायाः” इत्यादि “उत्सवो वा
मलिनवसने सोम्य ! निखिप्य वीणाम्” इत्यादि च ; तथा रक्तस्य—अनुरागिणः,
प्रियतमाऽऽसक्तस्येत्यर्थः, रागवृद्धिकरः,—अनुरागवर्धनः, प्रमोदः,—उत्सवः, यन्मो-
दायिनीत्यर्थः ; सर्वत्र बोधेति ध्येयम् । अत्र निरपङ्गुविषये एकस्मिन् वीणाया

विद् । भोः ! एहि, गेहं गच्छेह । *

चाक । अहो ! सुः भावरेभिलेन (ग) गीतम् ।

विद् । मम दाव दुर्बेहिं ज्जेब्ब हस्सं जाअदि, इत्थिआए सक्कदं पठंतोए. मणुस्सेण अ काअलीं गाअंतेण । इत्थिआ दाव सक्कदं पठंतो. दिस्सणवणस्सा बिअ गिट्ठी अहिअं सुसुआअदि, मणुस्सोवि काअलीं गाअंतो, सुक्खसुमणोदामबेड्ढिट्ठो (घ) बुद्धपुरोहिदो बिअ मंतं जवंतो दिदं मे ण रोअदि । †

* भोः ! एहि, गेहं गच्छाव ।

† मम तावत् दावामेव हास्यं जायते, स्त्रिया संस्कृतं पठन्त्या, मनुष्येण च काकलीं गायता । स्त्री तावत् संस्कृतं पठन्ती दत्तनवनास्या इव गृष्टिः अधिकं सुसूयते, मनुष्योऽपि काकलीं गायन् शुक्लसुमनोदामवेष्टितो वृद्धपुरोहित इव मन्त्रं जपन् हर्षं मे न रोचते ।

वयस्यादीनामनेकेषाम् उपमानानामभेदेनारीपात् मालारूपं निरङ्कं रूपकमलङ्कारः । न च एकस्या एव वीणाया वयस्यादिरूपेण अनेकधा उल्लेखात् विषयभेदाभिन्नोऽयमुल्लेख एवास्तु इति वाच्यम् ; तत्र “प्रिय इति गोपबधूनि.” इत्यादौ एकस्मिन्नेव भगवति आरीप्याणां प्रियत्वादीनां वास्तवतया उल्लेखालङ्कारसङ्गतिः, इह तु वीणायामारोपितानां वयस्यादीनामवास्तवत्वात् नोल्लेखप्रसङ्गः, अपि तु मालारूपरूपकस्यैव उल्लेखरूपकयोः आरीप्यमाणवस्तुवास्तवत्वावास्तवत्वभेदाभिन्नत्वस्यैव अलङ्कारिकसम्मतत्वादिति सुधिया स्वधिया विचार्यम् । अत्र वसन्ततिलकं वृत्तम्,— “ज्ये वसन्ततिलकं त-भ-आ ज-गौ गः” इति लक्षणात् ॥ ३ ॥

(ग) भावरेभिलेन—भावः,—विद्वान्, सङ्गीतविद्याविशारद इत्यर्थः, स चासौ रेभिलयेति भावरेभिलः तेन, (“भावो विद्वान्” इत्यमरः) भाव ! इति विदूषकस्य आमानव्यपदमिति केचित् ।

(घ) काकलीम्—अस्फुटमधुरध्वनिं, (“काकली तु कली सूक्ष्मे ध्वनौ” इत्यमरः) । दत्ता—अर्पिता, नवा—प्रत्यया, नास्या—नस इयं नास्या, नासिकारभ्यश्चुरित्यर्थः, यस्याः तादृशी, गृष्टिः,—सक्तग्रस्ता गौः, “गृष्टिरेकप्रस्ता गौः” इत्यमरः) सुसूयते—सू-स-शब्दं करोति, शुष्काणां—मधु-गन्ध-कान्तिहीनानामित्यर्थः, सुमनसां—पुष्पाणां, दावा—सजा, वेष्टितः,—भूषितः । (एतेन जपस्य दीर्घकालव्यापिता उक्ता) ।

वाह । वयस्य ! सुष्ठु खलु अद्य गीतं भावरेभिलेन । न
न भवान् परितुष्टः ?—

रक्तञ्च नाम मधुरञ्च समं स्फुटञ्च

भावान्वितञ्च ललितञ्च मनाहरञ्च ।

किं वा प्रशस्तवचनेर्बहुभिर्नदुक्तेः

अन्तर्हिता यदि भवेत् वनिता तं मन्ये ॥ ४ ॥

अपि च,—

तं तस्य स्वरसङ्ग्रहं मृदुगिरः श्लिष्टञ्च तन्वीमनं

वर्णानामपि मूर्च्छनान्तरगतं तारं विरामे मृदुम् ।

मधुरगीतमाधुरीविमोहितशारदतः तत्र स्वीयमभिसतमभिव्यक्तं, रक्तमिति ।
—नाम—सम्भावनायां, रक्तं—रागवर्द्धनं, तत्तद्रागसमन्वितमिति वाऽर्थः, मधुरं—
मनोरमं, माधुर्यगुणभूयिष्ठमित्यर्थः, समं—पौष्वापथ्यैवपरीत्यरहितं, स्फुटं—सुव्यक्तं,
भावान्वितं—सदभिप्रायं, रथादिभावविशिष्टं वा, ललितं—सुन्दरं, (“ललितं विषु
भुन्दरम्” इत्यमरः) लालित्याख्यगुणसमन्वितमिति यावत्, तथा मनोहरं—मनोरमञ्च,
[सर्वेषामेव विशेषणानां प्राधान्यदातनार्थं सर्वेषामेवान्ते चकारः प्रयुक्तः] गीतमिदं
गद्यस्थपदं सर्वत्र योज्यम् ; मृदुक्तेः,—मया कथितं, बहुभिः,—अनेकेः, प्रशस्त-
वचनैः,—“रक्तञ्च नाम मधुरञ्च” इत्यादिप्रशंसावादः, किं वा ?—न किमपि
प्रयोजनमित्यर्थः ; वनिता—रमणी, यदि—सम्भावनायाम्, अन्तर्हिता—रेभिलेवशेना-
च्छन्ना, भवेत् इति मन्ये—सम्भावयाभीत्यर्थः । व्यक्तिविशेषणत्वेन अन्तर्हिता तं
स्वीयम् ; रेभिलव्यक्तिर्यदि अन्तर्हिता—प्रच्छन्ना, भवेत्—प्रच्छन्ना सती यदि गार्थ-
दिति यावत्, तदा वनिता तं मन्ये—योषिदेन गायति इति सम्भावयामि इति वा
अन्वयः । सङ्गीतस्य रक्तत्वादिगुणवत्त्वेन काचित् याथा एव प्रच्छन्ना सती गायति,
न पुमान् इत्यङ्गं तर्कयाभीत्यर्थः । अत्र प्रकृतं रेभिलं वनितासदृशसुकण्ठत्वादिगुण-
वत्त्वात् वनितात्वसम्भावनात् उभयचालङ्कारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ४ ॥

सङ्गीतज्ञमानसः गायकगुणमगुकोत्तयन्नपि अपरिहृतः पुनः तदेव वर्णयन्नाह,
तमिति ।—गीतसमये—सङ्गीतसत्ताकाले, विरतेऽपि—अवसितेऽपि, तस्य—रेभिलस्य,
तं—दुतपूर्वमित्यर्थः, स्वरसङ्ग्रहं—स्वराणां—निषादादीनां, सं—संयुक्, क्रमः,—
आराहोहोहुरूपः तं, मृदुगिरः,—कोमलवचनानि, यद्वा,—“मृदुगिरः”

हेलामयमितं पुनश्च ललितं रागद्विरुच्चारितं

यत्कृत्यं विरतेऽपि गीतसमये गच्छामि शृण्वन्निव ॥ ५ ॥

विदुः। भो बभ्रस् ! आवसंतर-रक्षा-विभाएषु सुहं कुरुरा
वि सुत्ता, ता गेहं गच्छेह । [अयतोऽवलोक्य] बभ्रस् ! पेक्व
पेक्व, (उ) एसो वि अंधारस्स विअ अबभ्रासं देता अंतः
रिक्ख-पासादाहो ओदरदि भअवं चंदो । *

चारु। सम्यगाह भवान्,—

असौ हि दत्ता तिमिरावकाशमस्तं व्रजत्युन्नतकोटिरिन्दुः ।

जलावगाढस्य वनद्विपस्य तीक्ष्णं विषाणायमिवावशिष्टम् ॥ ६ ॥

* भोः वयस्य ! आपणान्तररथ्याविभागेषु सुखं कुरुरा अपि सुप्ताः, तत् गृहं
गच्छावः । वयस्य ! पश्य पश्य, एषोऽपि अन्धकारस्यैव अवकाशं ददन् अन्तरीक्ष-
प्रासादात् अवतरति भगवान् चन्द्रः ।

“तस्य” इत्यस्य विशेषणं, कीमलमधुरकण्ठस्वरस्य रेभिलस्येत्यर्थः, श्रिष्टं—गीताक्षर-
सन्मिलितम्, एकवेनाकर्ण्यमानमित्यर्थः, वर्णानां—गीताक्षराणां, मूर्च्छनान्तरगतं—
मूर्च्छना—स्वराहारावरोहक्रममदः,—“क्रमात् स्वराणां सप्तानामारोहस्यावरोहणम् ।
सा मूर्च्छत्युच्चने यामस्था एताः सप्त सप्त च ॥” इति “स्वरः समूर्च्छति यत्र रागतां
प्रतिपद्यते । मूर्च्छनामिति तां प्राहुः कवयो यामसम्भावाम् ॥” इति चोक्तेः ; तदन्तर-
गतं—तन्मध्यस्थितमित्यर्थः, तारम्—उच्चैः, तथा विरामे—समापने, अवसाने
इत्यर्थः, रुदं—कीमलं, सूक्ष्मित्यर्थः, हलया—अवलीलया, संयमितं—नियमितम्,
आरोहावरोहादौ नियमेन संस्थापितमित्यर्थः, पुनश्च—पुनरपि, ललितं—सुन्दरं,
लालित्यगुणवशिष्टमिति यावत्, तन्वीक्षणं—वीणाध्वनिं, तथा रागद्विरुच्चारितं—
रागेषु—वराडीप्रभृत्येषु, द्विरुच्चारितं—द्विरुक्तं, गीतमिति शेषः, शृण्वन्निव—आकर्ण-
यन्निव, गच्छामि—यामीति यत् तत् सत्यमित्यन्वयः । तदानीं पूर्वश्रुतवीणाध्वने-
रसत्वं पि श्रुतिगोचरत्वसम्भावनात् उन्नेत्याऽलङ्कारः । शृङ्खलविक्रीडितं वृक्षं, तल्लक्ष्यं
यथा,—“सर्वार्थैर्यदि मः-स-जौ स-त-त-गाः शृङ्खलविक्रीडितम्” इति ॥ ५ ॥

(उ) “दृशेः पेक्वः” इति सूत्रेण पश्यतेः पेक्वादृशः ।

विदूषककथित चन्द्राश्रमगमनमेव वर्णयन्नाह, असाविति ।—असौ—पुरतः परि-
क्षिप्तमानः, उन्नतकोटिः—उन्नता कोटिः,—अगभागः यस्य सः, इन्दुः—चन्द्रः,

विदू। भो ! एदं अम्हाणं गेहं, बड्डमाणअ ! बड्डमाणअ !
उग्घाटेहि दुआरअं । *

चटः। अज्जमित्तेआह शलशंजोण (च) शुणीअदि, आगंदे
अज्जचालुदत्ते ; ता जाव दुआलअं शे उग्घाटेमि । [तथा कृत्वा]
अज्ज ! बंदामि, मित्तेअ ! तुमं पि बंदामि । एत्थ बिथिम्मे
आशणे णिशोदंतु अज्जा । † [उभौ नाट्येन प्रविश्य उपविशतः] ।

विदू। बड्डमाणअ ! रअणिअं सहावेहि पादाइं धोइदुं । ‡

चारु। [सातुकम्पम्] अलं सुमजनं प्रबोधयितुम् !! (क)

चटः। अज्ज मित्तेअ ! अहं पाणिअं गेण्हे, तुमं पादाइं
धोवेहि । § (ज)

* भो ! इदम् अस्माकं गृहम् । वर्द्धमानक ! वर्द्धमानक ! उद्घाटय द्वारम् ।

† आर्यमैत्रेयस्य स्वरसंयोगः गृह्यते, आगत आर्यचारुदत्तः ; तत् यावत् द्वार-
मस्य उद्घाटयामि । आर्य ! वन्दे, मैत्रेय ! त्वामपि वन्दे । अत्र विलीर्णे आसने
निषीदतम् आर्य्यौ ।

‡ वर्द्धमानक ! रदनिकामाकारय पादौ धारयितुम् ।

§ आर्यमैत्रेय ! अहं पानीयं गृह्णामि, त्वं पादौ धावय ।

जलावगादस्य—जलमग्नस्य, वनद्विपस्य—वन्यहस्तिनः, [“वनद्विपस्य” इत्यनेन विषाणस्य
साधत्वं सूचितम्] अवशिष्टम्—अवशिष्टोभूतं, जलानभ्यन्तरगतमित्यर्थः, तीक्ष्णं—
सूक्ष्मित्यर्थः, विषाणाय—दन्ताग्रमिव, (“विषाणः स्यात् पशुशृङ्गेभदन्तयोः” इत्यमरः)
तिमिरावकाशं—तिमिरेभ्यः,—अन्धकारेभ्यः, अवकाशम्—अन्तरम्, आगमनावसरमिति
यावत्, दत्त्वा—वितृष्य, अस्तम्—अदर्शनम्, अस्ताचलमित्यर्थः, व्रजति—गच्छति ।
अत्र ऊर्ध्वोन्नतविषाणजलमग्नवनगजेन अर्द्धास्तिमतिनिशाकरस्य अवधर्मसात्यकथनादुप-
माऽलङ्कारः ॥ ६ ॥

(च) स्वरसंयोगः,—कण्ठरबसमभिव्यक्तिः ।

(क) सुमज्जनी न प्रबोधनीय इत्यर्थः, [प्रबोधयितुमित्यत्र “प्रबोध्य” इति साधु,
“अलं-खल्लोः—” (३।४।१८ पा०) इति ज्ञा-विधानेन निषेधार्थकालंशब्दयोगे तुमुन्-
प्रत्ययस्य अनुशासनाभावात्] ।

(ज) धावय—प्रचालय । [कम्पनार्थकस्य चुरादिगण्णीयस्य धू-धातोः,

विदू। [सक्तीधम्] भो बभ्रस्स ! एसो दाणिं दासोए पुत्तो
भविअ पाणिअं गेगहेदि, मं उण बम्हणं पादाइ धोवावेदि ! * (भ्र)
चारु। वयस्य मैत्रेय ! त्वमुदकं गृहाण, वर्धमानकः पादौ
प्रक्षालयतु ।

चेटः। अज्ज मित्तेअ ! देहि उदकं । † [विद्रुषकतया करोति ।
चेटश्चारुदत्तस्य पादौ प्रक्षाल्य अपसरति (ज)] ।

चारु। दीयतां ब्राह्मणस्य पादोदकम् ।

विदू। किं मम पादोदण्हिं. भूमीए ज्जेब्ब मए ताडिद-
गह्हेण बिअ पुणोवि लोठिदब्बं । ‡ (ट)

चेटः। अज्ज मित्तेअ ! बम्हणे क्व तुमं । §

विदू। जधा सब्बणागानं मज्जे डुंडुहो, तधा सब्बबम्हणाणं
मज्जे अहं बम्हणो । ¶

* भो वयस्य ! एष इदानीं दास्याः पुत्रो भूत्वा पानीयं गृह्णाति, मां पुनर्ब्राह्मणं
पादौ धावयति !

† आर्यमैत्रेय ! देहि उदकम् ।

‡ किं मम पादोदकैः ? भूम्यामेव मया ताडित-गर्दभेनेव पुनरपि लोठितव्यम् ।

§ आर्यमैत्रेय ! ब्राह्मणः खलु त्वम् ।

¶ यथा सर्व्वनागानां मध्ये डुण्डुभः, तथा सर्व्वब्राह्मणानां मध्ये अहं ब्राह्मणः ।

स्वार्थणिजन्तस्य वा शोधनार्थधावधातोः रूपमिदं, धातूनामनेकार्थत्वादर्थसाधुत्वञ्च
बोध्यम्] ।

(भ्र) धावयति—पादप्रक्षालनं कारयति, [अत्र हेतुमति णिचि प्रयोजितस्य
धावधातोः रूपं कल्पयित्वा प्रयोजितं वाक्यमिदम् ; एवञ्च “माम्” इति प्रयोज्यकार्जुः
कर्त्तृता तु धावधातोः शोधनपूर्व्विकायां गतौ वर्त्तमानत्वं प्रकल्प्य कथञ्चित् समाधेया
इति दिक्] ।

(ज) अपसरति—किञ्चित् दूरं तिष्ठतीत्यर्थः ।

(ट) पादोदकैः,—पादप्रक्षालनार्थान्युदकानि इति पादोदकानि तेः, (बहुवचनम्,
अविब्रजितम्) । लोठितव्यं—लोठनं कर्त्तव्यं, भूमौ श्रयितव्यमित्यर्थः ।

चेष्टः । अज्ज मित्तेअ ! तधा वि धोइअं । [तथा कृत्वा]
अज्ज मित्तेअ ! एदं तं शुबसभंडअं, मम दिवा, तुह लत्तिं अ,
ता गेण्ह । * [इति दत्त्वा निजान्तः] ।

विदू । [गृहीत्वा] अज्ज वि एदं चिट्ठदि !! किं एअ उज्जइ-
णोए चोरोवि णत्थि, जो एदं दासीए पुनं (ठ) णिहाचोरं ण
अवहरदि ? भो बअस्स ! अअन्तरचतुस्सालअं पवेसअमि
णं । †

चार । अलं चतुःशालमिमं प्रवेश्य,
प्रकाशनारीधृत एष यस्मात् ।
तस्मात् स्वयं धारय विप्र ! तावत्
यावन्न तस्याः खलु भोः ! समर्प्यते ॥ ७ ॥

[निद्रां नाटयन् “तं तस्य स्वरसङ्ग्रहम्” इति पुनः पठति] ।

* आर्य मैत्रेय ! तद्यापि धाविष्यामि । आर्य मैत्रेय ! एतत् तत् सुवर्णभाणं, मम
दिवा, तव रात्रौ च, तत् गृह्णाण ।

† अद्यापि एतत् तिष्ठति ? किमत्र उज्जयिन्वां चोरोऽपि नास्ति ? य एतद्दास्याः
पुनं निद्राचोः नापहरति ? भो वयस्य ! अन्तरचतुःशालकं प्रवेशयामि एतत् ।

(ठ) दास्याः पुनम् इति अयमज्ञेयत्वख्यापनार्थमिदं विशेषणम् ।

विदूषककृतं चतुःशालप्रवेशनप्रसंगं प्रतिरुन्ध्राह, अलमिति ।—इमं—अल-
ङ्कारसमूहमित्यर्थः, चतुःशालं—चतस्रः शालाः,—गृह्णाणि यत्र तम्, अथवा चतस्रं
दिक्षु शाला यत्र तं, बहुगृहपूर्यं भवनमित्यर्थः, प्रवेश्य—प्रापय, अलं—गृह्णाभ्यन्तरे
न प्रवेशयितव्यमित्यर्थः, [“अलंखलीः प्रतिषेधयोः प्राचां का” (१।४।१८ पा०) इति
अनंशद्वयोर्गोक्ताप्रत्ययः, ततो ल्यप्] यस्मात्—यतः, एषः,—अलङ्कारसमूहः, प्रकाश-
नारीधृतः,—प्रकाशनाय्या—वेष्टया, वसन्तसेनयेति यावत्, धृतः,—अङ्गेषु निधा-
पितः, भोः विप्र ! तस्मात्—ततः कारणात्, तावत्—तत्कालपर्यन्तं, स्वयं धारय—
स्वसकाशे स्थापय, त्वमेतमिति शेषः, यावत्—यत्कालपर्यन्तं, तस्याः,—वेष्टयायाः,
वसन्तसेनायाः हस्ते इयावत्, न खलु समर्प्यते—दीयते । [“यावत्पुरानिपातयो-
र्लट्” (१।१।४ पा०) इति भविष्यदर्ले लट्] । उनेन्द्रवनेन्द्रवज्रयोः इन्द्रवंशयास
सन्नेलनात् केषाञ्चिन्मतेन उपजातिर्भूतं, ते हि—“अनन्तरीदौरितलक्षभागी पादौ

विद् । अवि णिहाअदि भवं ? *

चारु । अथ किम् ।—

इयं हि निद्रा नयनावलम्बिनी ललाटदेशादुपसर्पतीव माम् ।

अदृश्यरूपा चपला जरिव या मनुष्यसत्त्वं परिभूय वर्द्धते ॥ ८ ॥

विद् । ता सुवेम्ह । † [नाट्येन स्वपितः] ।

[ततः प्रविशति शर्विलकः] ।

शर्विलकः । कृत्वा शरीरपरिणाहसुखप्रवेशं

शिञ्जावलेन च, बलेन च, कर्ममार्गम् ।

गच्छामि भूमिपरिसर्पणघृष्टपाशे

निर्मुच्यमान इव जीर्णतनुर्भुजङ्गः ॥ ९ ॥

* अपि निद्राति भवान् ?

+ तत् स्वपिबः ।

यदीयानुपजातयस्ताः” इति लक्षणे—“अनन्तरीदौरित” पदव्याख्याने इन्द्रवज्रीपेन्द्र-
वज्रयोः परं विष्टब्धगत्यतिजगतीप्रभृतीनि यावन्ति सूत्राणि । उक्तानि तावन्त्येव
यावन्ति इति कथयन्ति ; तदेतत् सुविवेचितमस्माभिः अस्मत्कृतायां पिङ्गलसूत्र-
व्याख्यायाम् ॥ ७ ॥

अचिन्त्यसमागमया निद्रया समभिभूतयारुदत्तः तन्माहात्म्यं वर्णयन्नाह, इय-
मिति ।—इयम्—अनुभूयमाना, निद्रा—स्वप्नः, ललाटदेशात्—भालस्थलात्, नय-
नावलम्बिनी—नेत्राग्नित सती, माम् उपसर्पतीव—भजते इव इत्यर्थः, चपला—
अचिरस्थायिनी, अदृश्यरूपा—अन्तर्हितस्वरूपा, या—निद्रा, जरा—वार्द्धकमिव,
मनुष्यसत्त्वं—मानवबलं, परिभूय—तिरस्कृत्य, वर्द्धते । अत तादृशविशेषणविशिष्ट-
जरायाः निद्रया अवैधर्म्यसाम्यकथनादुपमाऽलङ्कारः, तथा ललाटदेशादुपसर्पणाकर्तृभूताया
अपि निद्राया उपसर्पणकर्तृत्वेन उल्लेखितत्वात् पूर्वार्द्धे उपेक्षा । वंशस्थविलं वृत्तं,—
“वदन्ति वंशस्थविलं ज-ती ज-री” इति लक्षणात् ॥ ८ ॥

चोर्थकर्मणिपणः शर्विलकः सम्प्रति स्वकीयं कर्मण्यं वर्णयन्नाह, कृत्वेति ।—
शिञ्जावलेन—ज्ञानसामर्थ्येन, अनुशीलनशक्त्यर्थः, बलेन—शारीरशक्त्या च, शरीर-
परिणाहस्य—विश्रालवपुषः, [“परिणाहो विश्रालता” इत्यमरः । “जदभिहितो
भावी द्रव्यवत् प्रकाशते” इति न्यायात् अत परिणाहशब्दः तद्विशिष्टवाचकः] सुखेन
—प्रमायासेन, प्रवेशः,—अन्तर्गमनं यव त तयाविष्टं, कर्मणः,—चौथेकाथेख

[नमोऽनलीक सङ्गनं] अथै । कथमस्तमुपमच्छति स भगवान्

सुगाहः ॥ तथाहि,—

नृपतिपुरुषशक्तिप्रचारं परगृहदूषणनिश्चितैकवोरम् ।

घनस्तिमिरनिबद्धसर्वभावा रजनिस्थं जननीव संवृणोति ॥ १० ॥

वृक्षवाटिकापरिसरे सन्धिं कृत्वा प्रविष्टाऽस्मि मध्यमकं,
तत् यावत् इदानीं चतुःशालकमपि दूषयामि । (७) भोः !—

मार्गं—पथानं. सन्धिमित्यर्थः, कृत्वा—विधाय, भूमिपरिसर्पणघटपादः,—भूमिः,—
पृथिवीतलात्, भूमौ—पृथिव्यां वा, यत् परिसर्पणं—सम्यभ्यन्तरेण गृहमध्यप्रवेष्टः, तं
घटो—प्राप्तघटं, पात्रौ—कचाधीभागौ यस्य तथाभूतः सन्, अत एव निर्मुच्यमानः,
—कञ्चुकात् ह्रियमानः, स्वयमेव परित्यक्तनिर्धोक्त इत्यर्थः, [कर्मकारं रश्मिं शानच्]
जीर्णा—जर्जरभूता, तनुः,—शरीरं यस्य तादृशः, भुजङ्गः—सर्प इव, गच्छामि—
विचरामि । अत्र घटपादं शब्दलोकस्य त्यक्तनिर्धोक्तभुजङ्गेन अवैधर्म्यसाध्यकथनादुपमा-
ऽलङ्कारः । वसन्ततिलकं कन्दः ॥ ९ ॥

अस्तमुपयाचं शशलाङ्गनमालीक्य परितुष्टमानसः शब्दलोकः तदानीन्तनीं
रजनीवृष्टिं वर्णयन्नाह, नृपतीति ।—घनस्तिमिरेण—गाढाभकारिण, निबद्धाः,—
आच्छन्नाः, सर्वे—सकलाः, भावाः,—पदार्थाः यस्यां सा, इयं—वर्तमाना, रजनिः,
—रात्रिः, जननीव—मातेव, नृपतिपुरुषैः,—राजपुरुषैः, नगररक्षिभिरित्यर्थः,
शक्तिः,—तर्कितः, प्रचारः,—गमनं यस्य तं, तथा परगृहेषु—अन्यमनेषु, यत्
दूषणं—सर्वस्वहरणादिकम् सन्धिच्छेदनरूपी वा दीपः, तत्र निश्चितः,—विधाया
निर्णीतः, एकः,—प्रधानः, प्रसिद्धः इत्यर्थः, वोरः,—यूरः तं, मामिति शेषः,
संवृणोति—नीपाशति । यथा जननी नैतिशून्यम् अतिदुर्बलमपि सुतं यदात् वस्त्रादिना
संवृणोति, तथा तमिस्राऽपि तमसाऽजस्रं चौरतनयं संवृणोति इति विशदोऽर्थः ।
अत्र सङ्गश्लेषव्यभिचित्ररज्याः जननीसाधर्म्यकथनादुपमाऽलङ्कारः । पुनितया
वृत्तं, लङ्कारं यथा,—“अयुग्मं नयुग्मरिफतो यकारो युजि तु न-जौ ज-र-नाथ पुषिताश”
इति ॥ १० ॥

(७) वृक्षवाटिकापरिसरे—गृहसमीपस्थोपवनप्राचीरसन्धी इत्यर्थः । मध्यमकं
—प्रकीर्णमदाभ्यन्तरमित्यर्थः, (“महल” इति भाषा) । दूषयामि—सन्धिं गच्छामि
इत्यर्थः ।

कामं नीचमिदं वदन्तु पुरुषाः, स्वप्ने च यद्वर्धते,
 विश्वस्तेषु च वचनपरिभवश्चौर्यं न शौर्यं हि तत् ।
 स्वाधीना वचनीयताऽपि ह वरं, वक्षो न सेवाञ्जलिः,
 मार्गो ह्येष नरेन्द्रसौप्तिकबधे पूर्व्वं कृतो द्रौणिना ॥ ११ ॥

चौर्यस्य दुष्टत्वे सर्वेषामेकमत्येऽपि आत्मनस्तदाचरणे युक्तिमुद्भावयन्नाह, काम-
 मिति ।—स्वप्ने—निद्राऽवस्थायां, न तु जागरणावस्थायामिति भावः, विश्वस्तेषु—
 विश्वेषु च, वचनपरिभवः,—वचनया—प्रतारणाद्वारा, परिभवः,—अवमानना,
 चौर्यञ्च—चौरकर्म च, यद्वर्धते—प्रसरति इत्यर्थः, इदं—वचनं चौर्यञ्च, पुरुषाः,
 —साधवी जनाः इत्यर्थः, नीचं—छणितं कर्म, इति कामं—सम्यक्, वदन्तु—
 कथयन्तु, तव मे नास्ति काऽपि विप्रतिपत्तिरिति भावः ; हि—यतः, तत्—वचनं
 चौर्यञ्च, शौर्यं—शूरकार्यं, शूरभावी वा, न, भवतीति शेषः ; शूरा हि साक्षात्
 बलेन परस्वं गृह्णन्ति, इदन्तु न तथेति भावः । तथाऽपि, मम तु न तथा मतमित्याह,
 स्वाधीनेति ।—स्वाधीना—स्ववशा, वचनीयता—चौर्यादिपरीवादाऽपि, [अघि
 समुच्चये] हि—निश्चितं, वरं—मनाक्प्रियेत्यर्थः, (“देवाहते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीवे
 मनाक्प्रिये” इत्यमरः) वक्षः,—रचितः, सेवाञ्जलिः,—धनिजनसेवार्थं करपुटयोजनं,
 कृताञ्जलिना धनिजनसेवनमित्यर्थः, न, वरमिति शेषः । पुरावृत्तीहाटनेनैतन्मतं
 दृढयति, मार्ग इति ।—हि—तमेवार्थमवगच्छेत्यर्थः, एषः,—मयाऽनुसृतः, मार्गः,—
 धन्याः, चौर्यरूप इति यावत्, पूर्व्वं—पुरा, प्रथमं वा, द्रौणिना—अश्वत्थामा, नरेन्द्र-
 सौप्तिकबधे—नरेन्द्रस्य—धर्मराजस्य युधिष्ठिरस्य इति यावत्, सौप्तिकानां—निद्रित-
 सैन्यानां, बधे—बधार्थं, [इयं निमित्तसप्तमी] कृतः,—अवलम्बितः ; अतो ब्राह्मणो
 भूत्वा न अहमेव प्रथमं कृतवानिति भावः । यद्यपि लोकः कृताविश्वासेषु जनेष्वेव
 वचनायाम् अनायासेन सफलकामी जायते, न त्वकृतविश्वासेषु सावधानेषु, तथा
 चौर्येऽपि निद्रितेष्वेव जनेषु चौर्यमाचरन् निर्बाधं कृतकार्यो भवति, न तु जागरूक-
 स्थिति नैतत् हयमपि नीरसविद्धिः शौर्यमध्ये परिगण्यते, तथाऽपि साधुवस्था इत्या
 धनिकपदलेहनापेक्षया सदोषामपीमां स्वाधीनां चौर्यवृत्तिं श्रेयस्त्वेन मन्यामहे इति
 श्लेषेन आश्रयामीति भावः । पुरा किल द्रौणिः पितृबधामर्षोद्दीपितः कुरुचेवसङ्गा-
 भावसानरज्ज्यां पाण्डुवशिविरे त्रिपुरारिं रक्षिणं विधाय सुखसुमान् हतावशिष्टान्
 पाण्डवयोधीन् कौशलेन शूलिनं परितोष्य तदनुमतमनुप्राप्य प्रविश्य च शिविरं
 निजज्ञानेति भारतीयसौप्तिकधर्मकथाऽवानुसन्धेयः । अत्र चौर्यं प्रस्तुते अस्तुतस्व

तत् कस्मिन् उद्देशे (ढ) सन्धिसमुत्पादयामि ?—

देशः को नु जलावसेकशिथिलो यस्मिन् न शब्दो भवेत् ?

भित्तीनाञ्च न दर्शनान्तरगतः सन्धिः करालो भवेत् ? ।

चारक्षीणतया च लोष्टककृशं जीर्णं क्व हर्म्यं भवेत् ?

कस्मिन् स्त्रीजनदर्शनञ्च न भवेत् स्यादर्थसिद्धिश्च मे ? ॥ १२ ॥

[भित्तिं पराश्रय (ञ)] नित्यादित्यदर्शनोदकसेचनेन दूषितेयं

भूमिः चारक्षीणा, मूषिकोत्करश्चेह ; हन्त ! सिद्धोऽयमर्थः ॥

प्रथममेतत् स्कन्दपुत्राणां सिद्धिलक्षणम् । अत्र कर्मप्रारम्भे

कोट्टशमिदानीं सन्धिसमुत्पादयामि ? इह खलु भगवता कनक-

शक्तिना चतुर्विधः सन्ध्यापायो दर्शितः ; तद्वयथा,—पक्षेष्टकानाम्

वचनपरिभवस्यापि एकवाक्यान्तर्गततया समावेशात् दीपको नाम अलङ्कारः, तथा द्वितीयपादार्थस्य मनाक्प्रियत्वस्य समर्थनं चतुर्थपादार्थेन द्रौणिरूपपुरुषधौरियानुष्ठितत्वेन समर्थनात् कारणेन कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासश्चेत्यनयोः परस्परनिरपेक्षा संसृष्टिः । शार्दूलविक्रीडितं कन्दः ॥ ११ ॥

(ढ) उद्देशः—स्थाने इत्यर्थः ।

सन्धिकर्त्तनस्थानरूपं कुत्र सङ्गतम् ? इति विचारयन्नाह, देश इति ।—को देशः,—किं स्थानं, जलावसेकशिथिलः,—जलानां—सलिलानाम्, अवसेकेन—चिर-सेचनेन, शिथिलः,—क्षीणप्रायः, अकठिनः इत्यर्थः, यस्मिन्—यत्र स्थाने, सन्धिकर्त्तने कृते इति शेषः, शब्दः,—गृहस्थप्रबोधको ध्वनिः इत्यर्थः, न भवेत्—न स्यात्, यस्मिंश्च भित्तीनां—कुक्ष्यानां, करालः,—प्रशस्तः, सन्धिः,—सुरङ्गा, दर्शनान्तरगतः,—दृष्टिगीचरः, रक्षिणमिति शेषः, न भवेत्, क्व च—कुत्र प्रदेशे च, हर्म्यम्—अट्टालिका, इष्टकगृहमित्यर्थः, चारक्षीणतया—उषत्वात् क्षयप्राप्ततया, जीर्णं—जरायुसं, तथा लोष्टकैः,—इष्टकादिखण्डैः, कृशं—क्षीणम्, अल्पेष्टकाचितमित्यर्थः, भवेत्, तथा कस्मिन्—कुत्र प्रदेशे, स्त्रीजनदर्शनं—रमणीजनसाक्षात्कारः, न भवेत् ; प्रथमं स्त्रीजन-साक्षात्कारी हि तत्कराणां स्वकार्यसिद्धेरन्तरायतया चौरशास्त्रमिदित्वेन तद्दर्शनं स्वकार्यव्यसंकरमिति भावः, मे—मम, अर्थसिद्धिश्च—कार्यसाफल्यञ्च, अर्थप्राप्तिरूपेति यावत्, स्यात्—भवेत् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १२ ॥

(ञ) पराश्रयः—कृतेन कुर्यादित्यर्थः ।

आकर्षणम्, आमिष्टकानां छेदनं, पिण्डप्रधानां सेचनं, काष्ठ-
मयानां पाटनमिति । (त) तदत्र पक्षेष्टके इष्टकाकर्षणम् ;

तत्र,—पञ्चव्याकीर्णं भास्करं, कालचन्द्रं,

बापी, विस्तीर्णं, स्वस्तिकं, पूर्णकुम्भम् ।

तत् कस्मिन् देशे दर्शयाम्यात्मशिल्पम् ?

दृष्ट्वा श्रो यं यद्विस्मयं यान्ति पौराः ॥ १३ ॥

तदत्र पक्षेष्टके पूर्णकुम्भ एव शोभते । तमुत्पादयामि,—

(त) नित्यादित्यदर्शनोदकसेचनेन—सततातपजलसम्यक्सेण, (नित्यं सूर्य-
किरण-सलिलसम्बन्धेन हि इष्टकाकाष्ठादिकं सारहीनं जायते) दूषिता—असारी-
कृता, शिथिलीभूता इत्यर्थः । मूषिकैः,—उन्दूरैः, उत्कीर्यन्ते—खन्यन्ते, इति मूषिको-
त्करः,—मूषिकोद्धृतमृत्तिकाराशिः इत्यर्थः । हन्त इति हर्षदीप्तकमव्ययम् । एतत्
—पूर्वोक्तं, प्रथमं—प्रधानं, सिद्धिलक्षणं—कार्यसिद्धिसूचकचिह्नमित्यर्थः । स्कन्द-
पुत्राणां—कार्तिकेयसुतानां, चौराणामिति यावत्, चौरा हि कार्तिकेयसुताः,
तत्प्रणीतचौर्यशास्त्रोपजीविनश्च भवन्तीति प्रसिद्धिः ; कनकशक्तिना—देवप्रताप्येन
केनचित् चौरशुक्रया इत्यर्थः । आमिष्टकानाम्—आमानाम्—अपकानाम्, इष्टकानां—
मृत्सु खनिशेषाणाम् । पाटनं—छेदनमित्यर्थः ।

चौरदर्शनप्रीतसप्तविधसन्धीनामन्यतमं विधातुं तेषां स्वरूपं दर्शयन्नाह, पञ्च-
व्याकीर्णमिति ।—तत्—तस्मात्, कस्मिन् देशे—कुत्र स्थले, आत्मशिल्पं—निज-
कीर्णं, सप्तविधान्यतमकारत्वमित्यर्थः, दर्शयामि ?—प्रकाशयामि ? यत्—यस्मात्,
पौराः,—पुरवासिनः, यं—शिल्पं, दृष्ट्वा—अवलोक्य, श्रोः,—परदिने, विस्मयम्—
आश्चर्यं, यान्ति—प्राप्नुवन्ति । सप्तविधमाह, पक्षेति ।—पञ्चव्याकीर्णं—पञ्चवत् व्याकीर्णं
—प्रकुलं, प्रकुटितकमलसदृशमित्यर्थः, (“प्रकुल्लोऽपुल्लसम्कुल-व्याकीर्णविकचम्कुटाः”
इत्यमरः) भास्करं—सूर्यमण्डलाकृतिं, बालवन्दं—गणेशोदितचन्द्राकारं, बापी—दीर्घिकातुल्यं,
विस्तीर्णं—प्रशस्तं, स्वस्तिकं—पिष्टतण्डुलनिर्मितषिकोष्ठाकृतिमाङ्गलिकद्रव्यभेदः । तत्स्वरूपं,
(स्वस्तिकं मङ्गलद्रव्ये चतुष्पादभेदयोः ” इति मेदिनी) पूर्णकुम्भं—पूर्णकुम्भा-
कारम् । “इष्टकामितौ संस्कारवशेन पञ्चव्याशोकादिंश्च सप्त सम्ययः” इति
चौर-दर्शनस्य प्रमाणेन सन्त्येः सप्तसङ्ख्याकत्वपूरणाय “बापी विस्तीर्णम्” इति पृथक् पृथक्
नामद्वयाङ्गीकारः कृतः, नो चेत् सप्तविधत्वव्याहृतिप्रसङ्गः । अत्र वैश्वदेवी उच्यते—
“बापा वैष्णवा वैश्वदेवी ममी यौ” इति लक्षणात् ॥ १३ ॥

अन्यासु भित्तिषु मया निशि पाटितासु

चारक्षतासु विषमासु च कल्पनासु ।

दृष्ट्वा प्रभातसमये प्रतिवेशिवर्गो

दोषांश्च मे वदति कर्माणि कौशलञ्च ॥ १४ ॥

नमो वरदाय कुमारकार्तिकेयाय, नमः कनकशक्तये
ब्रह्मण्याय देवाय देवव्रताय, नमो भास्करनन्दिने, नमो योगा-
चार्याय, यस्याहं प्रथमः शिष्यः । तेन च परितुष्टेन योगरचना
(थ) मे दत्ता,—

सन्निर्निर्माणे स्वनैपुण्यप्रख्यापनसु विन भाविलोकालोच्यमाह, अन्यास्विति ।—निशि—
—रात्रौ, अन्यासु—अपरासु, चारक्षतासु—उषःकृषितासु, भित्तिषु—कुडोषु, तथा विषमासु
—दारुणासु, कल्पनासु—चौरधारणकौशलैः, मया पाटितासु—ध्वंसितासु सतीषु, प्रभात-
समये—प्रातःकाले, प्रतिवेशिवर्गः,—तत्पल्लीस्थो जनसमूहः, दृष्ट्वा—आलोक्य, तत् पाटन-
कर्मा, सन्धिं वा इति शेषः, मे—मम, दोषान्—दूषणानि, चौक्षेतापराधानिति यावत्,
तथा कर्माणि—सन्निर्निर्माणकार्ये, कौशलं—नैपुण्यञ्च, वदति—कथयिष्यति इत्यर्थः ।
[अत्र “वर्तमाननामोये वर्तमानवदा” (१।१।१३१ पा०) इति भविष्यस्मान्तीये लट् ।
अत्र प्रप्लुतशीः दोष-कौशलयोः कथनक्रियायाम् एकधर्माभिसम्बन्धकथनान् नुल्लयीगिता
नाम अलङ्कारः । वसन्तिलकं कन्दः, तल्लक्षणादिकम् उक्तं प्राक् ॥ १४ ॥

(थ) गुरुपरम्परां स्मृति, वरदायेति ।—वरदाय—अभीष्टप्रदाय । कुमार-
कार्तिकेयाय—परमेश्वरगुरवे इत्यर्थः । देवव्रताय—तदाख्याय परापरगुरवे ; भास्कर-
नन्दिने—भास्करस्य—सूर्यस्य, आनन्दवर्धनाय, तन्नाम्ने परमगुरवे इत्यर्थः । योगा-
चार्याय—कार्तिकेयशस्त्रस्य प्रधानशिष्याय, साक्षात् गुरवे इत्यर्थः । योगरचना—
योगानाम्—उपायानां, रचना—संभारः, (“योगः सन्नहनीपायः शानसङ्गतियुक्तिषु”
इत्यमरः) ; यद्वा,—योगेन—युक्ता, रचना—रचितद्रव्यविशेषः ; अथवा,—योगस्य
—शेषधस्य, रचना—कल्पना, कल्पितौषधमित्यर्थः वा, [“योगोऽपुर्वायंसम्प्रादी-
सङ्गतिशानयुक्तिषु । वपुःस्थैर्ये प्रयोगे च विष्कम्भादिषु भेषजे ॥” इति मेदिन्युक्तः ।
“योगरचना” इति पाठे—योगेन—सम्बन्धयोगेन, रचना—लिखितद्रव्यविशेषः
इत्यर्थः] ।

अनया हि समालम्बं न मां द्रक्ष्यन्ति रक्षिणः ।

शस्त्रञ्च पतितं गात्रे रुजं नोत्पादयिष्यति ॥ १५ ॥

[तथा करोति] । धिक् कष्टम् !! प्रमाणसूत्रं (द) मे विस्मृतम् !!

[विचिन्त्य] आं, इदं यज्ञोपवीतं प्रमाणसूत्रं भविष्यति !!

यज्ञोपवीतं हि नाम ब्राह्मणस्य महदुपकरणद्रव्यं, विशेषतो-
ऽस्माद्विधस्य । (ध) कुतः,—

एतेन मापयति भित्तिषु कर्ममार्गम्

एतेन मोचयति भूषणसम्प्रयोगान् ।

उद्घाटनं भवति यन्त्रदृढे कपाटे

दृष्टस्य कीटभुज्जगैः परिवेष्टनञ्च ॥ १६ ॥

गुरुसकाशान् प्राप्ताया योगरचनायाः प्रभावं वर्णयन्नाह, जनयेति ।—अनया—
योगाचार्यप्रदत्तया योगरचनाया, समालम्बं—युक्तम्, आलम्बित्यर्थः, मां रक्षिणः—
रक्षका राजपुरुषाः, हि—मिश्रितं, न द्रक्ष्यन्ति—प्रेक्षिष्यन्ते, तथा गात्रे—देहे, ममेति
शेषः, पतितं—क्षिप्तं, शस्त्रञ्च—आयुधञ्च, रुजं—पीडां, न उत्पादयिष्यति—जनयिष्यति ।
पथ्यावक्तं वृत्तम् ॥ १५ ॥

(द) प्रमाणसूत्रं—सन्धिस्थानप्रमाणपरञ्चुः ।

(ध) महत्—प्रधानभूतम् । उपकरणद्रव्यं—जीविकासाधनीभूतः पदार्थः,
ब्राह्मणास्वावदनेनैव साधनेन सर्व्ववर्णेषु प्राधान्यं लभन्ते, किमधिकेन, स्वजीविका-
मप्यनेनैवोपाज्जयन्तीति सर्व्वसाधनेषु अस्मैव श्रेष्ठत्वमित्याशयः । विशेषतः,—प्रधान-
रूपेणेत्यर्थः । अस्माद्विधस्य—अस्मात्सदृशस्य चौर्यादिदुर्नीतिसक्तस्य जनस्येत्यर्थः, न
केवलं वयं साधारणब्राह्मणवत् यज्ञोपवीतादुपकारं लभामहे, अपि तु वक्ष्यमाण-
कर्ममार्गमापनादिरूपं तथा चौर्यादिकाले गृहस्वामिभिर्धृताश्चेत् अनेनैव ब्राह्मण्य-
स्थापनादात्मरक्षारूपश्चेति भावः ।

उक्तमेव चौरब्राह्मणस्य यज्ञोपवीतादुपकारं वैशिष्ट्यं दर्शयति, एतेनेति ।—एतेन
—यज्ञसूत्रेण इत्यर्थः, भित्तिषु—कुक्षेपु, कर्ममार्गं—कार्यपथं, सन्धिस्थानमिति
भावत्, मापयति—दैर्घ्यविस्तारयोः परिमितं करोति, तथा एतेनैव भूषणसम्प्रयोगान्
—परिहितालङ्कारान्, मोचयति—यथास्थानात् निष्काशयति, कपाटे—हारावरके
काष्ठसूत्रे, यन्त्रदृढे—यन्त्रेण—अर्गलेन, दृढे—अशुलिप्रवेशायीग्ये इत्यर्थः, उद्घाटनम्

मापयित्वा कर्म समारभे । [तथा कृत्वाऽवलीक्य च] ए कलोष्टाव-
शेषोऽयं सन्धिः । धिक् कष्टम् ॥ अहिना दष्टोऽस्मि ॥ [यज्ञोपवीति-
नाङ्गुलीं बद्धा विषवेगं नाटयति । ततः चिकित्सां कृत्वा] स्वस्थोऽस्मि । [पुन
कर्म कृत्वा दृष्ट्वा च] अये ! ज्वलति प्रदीपः ! तथाहि,—

शिखा प्रदीपस्य सुवर्णपिञ्जरा

महीतले सन्धिसुखेन निर्गता ।

विभाति पर्यन्ततमःसमावृता

सुवर्णरेखेव कषे निवेशिता ॥ १७ ॥

[पुनः कर्म कृत्वा] । समाप्तोऽयं सन्धिः । भवतु प्रविशामि,—
अथवा न तावत् प्रविशामि, प्रतिपुरुषं निवेशयामि । (न)
[तथा कृत्वा] अये ! न कश्चित्, नमः कात्तिकेयाय । [प्रविश्य

—उन्मीचनं, भवति, [“उद्घाटकः” इत्यपपाठः, विशेषणपदस्य कारणकारकेण अन्यथा-
भावात् क्रमभङ्गदोषाच्च] तथा कोटैः,—चुद्रजीवविशेषैः, मुजर्गैः,—विषघ्नैश्च, दष्टस्य,
—प्राप्तदंशनस्य सतः,—परिवेष्टनं—परितः बन्धनसाधनञ्च, भवति इति शेषः । वसन्त-
तिलकं वृत्तम् ॥ १६ ॥

सन्धिपद्यनिर्गतं प्रदीपालोकं वर्णयन्नाह, शिखेति ।—पर्यन्ततमःसमावृता—
पर्यन्तेषु—प्राप्तप्रदेशेषु, दीपशिखोद्भासितभूमेः चतुष्पार्श्वेषु इत्यर्थः, सञ्चारि यत् तनः,
—तिमिरपटलं, तेन समावृता—परिवेष्टिता, सुवर्णवत् पिञ्जरा—पिङ्गलवर्णा, प्रदीपस्य
शिखा—अर्धः, सन्धिसुखेन—सन्धिविवरेणेत्यर्थः, महीतले—क्षितितले, निर्गता—
निष्क्रान्ता सतीत्यर्थः, कषे—सुवर्णपरीक्षाप्रस्तरं, निकषपाषाणं इति यावत्, (कष-
प्रस्तरस्य कृष्णवर्णत्वेन तमःसाम्यं बोध्यम् ; “शाणस्तु निकषः कषः” इत्यमरः) निवेशिता—
अर्पिता, सुवर्णस्य—कनकस्य, रेखेव—लेखेव, विभाति—शीभते । अथ तिमिरीपगृहभूतल-
पतितालोकीरेखायाः निकषपाषाणगतकनकरेखया अवर्धनसाम्यकथनादुपमाऽलङ्कारः ।
वंशखिलं वृत्तम् ॥ १७ ॥

(न) प्रतिपुरुषं—दृष्टादिनिर्दिष्टां पुरुषप्रतिफलं, (गृहस्थानां निद्राकाम-
रणाद्यवस्थाज्ञाया चौरैस्तथा क्रियते इति प्रसिद्धः) निवेशयामि—प्रेरयामि, प्रवेशया-
मीत्यर्थः ; यथा,—प्रतिपुरुषं—पुरुषं पुरुषं प्रतीत्यर्थः, निवेशयामि—मनः सन्धधामि,
अस्मि कश्चित् पुरुषो न वेति चिन्तयामीत्यर्थः ।

इतस्ततो दृष्ट्वा च] अये । पुरुषद्वयं सुप्तम् ॥ भवतु आत्मरक्षार्थं द्वारम्
उद्घाटयामि । कथं जीर्णत्वात् गृहस्य विरौति (प) कपाटं. तत्
तावत् सलिलमन्वेषयामि । क्व नु खलु सलिलं भविष्यति ?
[इतस्ततो दृष्ट्वा सलिलं गृहीत्वा सम्मिथ्यलेषु लिपन् सशङ्कम्] मा तावत्,
भूमौ पतत् शब्दमुत्पादयेत् । भवतु एवं (फ) तावत् । [पृष्ठेन
प्रतीक्ष्य (ब) कपाटमुद्घाट्य] भवतु एवं तावत्, इदानीं परीक्षे,—किं
लक्ष्यसुप्तम्, उत परमार्थसुप्तमिदं द्वयम् ? (भ) [वासयित्वा (म)
परीक्ष्य च] अये ! परमार्थसुप्तेनानेन (य) भवितव्यम् । तथाहि,—

निश्वासोऽस्य न शङ्कितः सुविशदः स्वप्नान्तरं वर्तते
दृष्टिर्गाढनिमोलिता न विकला नाभ्यन्तरे चञ्चला ।
गात्रं स्रस्तशरीरसन्निशिथिलं शय्याप्रमाणाधिकं
दीपश्चापि न मर्षयेदभिमुखं स्याल्लक्ष्यसुप्तं यदि ॥ १८ ॥

(प) कथं—सम्भावनायाम् । विरौति—शब्दायते ।

(फ) एवं—यथा भूमौ पतत् शब्दं न कुर्यात् तथेत्यर्थः ।

(ब) पृष्ठेन—पश्चाद्भागेन । प्रतीक्ष्य—प्रत्यावृत्त्य, पृष्ठतः लौकिकसमागमम् अपेक्ष्य
इत्यर्थः ।

(भ) लक्ष्यसुप्तं—व्याजसुप्तम् । परमार्थसुप्तं—यथार्थनिद्रितम् ।

(म) वासयित्वा—विकृताकारप्रदर्शनेन भीषयित्वा ।

(य) अनेन—मत्परीक्षाविषयेण पुरुषद्वयेनेत्यर्थः ।

पुरुषद्वयस्य परमार्थसुप्तामेव युक्त्या समर्थयितुं परमार्थसुप्तिलक्षणानि दर्शयन्नाह,
निश्वास इति ।—अस्य सुप्तपुरुषद्वयस्य निश्वासः,—नासारम्भविनिःसृतः प्राणवायुः, न
शङ्कितः,—न शङ्कास्थानं, जागरितचेनेति भावः, यतः सुविशदः,—सुनिश्चितः,
सरलः सन् इत्यर्थः, स्वप्नान्तरं—निद्राऽवकाशं व्याप्य, वर्तते, [“स्वप्नान्तरम्” इत्यत्र
“तुल्यान्तरम्” इति पाठान्तरं—तुल्यं—समानम्, अविषममित्यर्थः, अन्तरम्—अन्त-
रालं, व्यवधानमिति यावत् यत्र तद्वयथा स्यात्तथा इत्यर्थः, कपटनिद्रायां श्वास-
प्रश्वासयोरन्तर्वर्तिसमयस्य श्लेषाधिकता प्रसिद्धेति तदभावात् नेयं कपटनिद्रेति भावः]
गाढनिमोलिता—सुदृढरूपेण मुद्रिता, दृष्टिः,—चक्षुः, विकला न—कृत्रिमनिमोलिता
न, यतः अभ्यन्तरे—नेत्रान्, [“नाभ्यन्तरे” इत्यत्र “नाभ्यन्तरम्” इति पाठे

[समन्तादवलोक्य] अये ! कथं मृदङ्गः ? अयं दर्दुरः, अयं पणवः, इयमपि वीणा, एते वंशाः, अमी पुस्तकाः, कथं नाट्याचार्यस्य गृहमिदम् ? अथवा, भवनप्रत्ययात् प्रविष्टोऽस्मि, तत् किं परमार्थदरिद्रोऽयम् ? उत राजभयाच्चौरभयात् वा भूमिष्ठं द्रव्यं धारयति ? तन्ममापि नाम शर्विलकस्य भूमिष्ठं द्रव्यम् ॥ (र) भवतु, बीजं प्रक्षिपामि । [तथा कृत्वा] निक्षिप्तं बीजं न क्वचित् स्फारीभवति । अये ! (ल) परमार्थदरिद्रोऽयम् । भवतु, गच्छामि ।

[अयमेवार्थः] न चञ्चला—न स्फुरिता, कृत्रिमनिद्रायामभ्यन्तरे तारकास्फुरणात्, इह च तदभावात् नेयं कपटनिद्राति भावः, गात्रं—शरीरं, जलशरीरसन्निशिधिलं—शिथिलावयवसन्निधितया पतितं, तथा श्रद्धाप्रमाणाधिकं—श्रद्धाया यत् प्रमाणं—परिमाणं, तस्मात् अधिकम्—अतिरिक्तञ्च ; कृत्रिमनिद्रायां शरीरस्य श्रद्धाविच्युतेरसम्भवादिह च तत्सत्त्वात् नेयं कपटनिद्राति भावः ; किञ्चेति चार्थः, यदि—चेत्, लक्ष्यमुक्तं—कपटनिद्रितं, स्यात्—भवेत्, एतत् पुरुषद्वयमिति शेषः, तदा अभिमुखं—सम्मुखवर्तिनं, दीपम्—आलोकमित्यर्थः, न मर्षयेत्—न सहेत । अत्र प्रसप्तपुरुषद्वयस्य अकृत्रिमक्रियारूपायाः निद्रायाः यथावद्वर्णनप्रसङ्गात् स्वभावातिरलङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १८ ॥

(र) अये इति विक्षये विषादे वा । मृदङ्गः,—वाद्ययन्त्रविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—“चर्मणा नृवदनी मध्ये चैव पृथुर्भवेत् । मृत्तिकानिर्मितस्यैव मृदङ्गः परिकीर्तितः ॥” इति । दर्दुरः,—वाद्ययन्त्रभेदः । पणवः,—पट्टहमेदो वाद्ययन्त्रविशेषः । कथमिति जिज्ञासायाम् । नाट्याचार्यः,—नाट्यस्य—लक्षणया तौर्थ्यविकस्येत्यर्थः, आचार्यः—शिक्षागुरुः तस्य । भवनप्रत्ययात्—गृहीतचित्तविभूति-विज्ञासात् ; गृहस्यास्य वट्टिराङ्गुलीक्य मयैतद्विश्रुतं, यदेतत् धनिगृहमिति, तथा च मद्विष्टसम्भावनाऽस्तीति भावः । भूमिष्ठं—भूमितलनिष्ठातम् । धारयति—स्वामित्वेनाधिकरोति । ममापि नाम शर्विलकस्य भूमिष्ठं द्रव्यं—भूमिगर्भस्थस्यापि ह्वरणं मम असाध्यं नेति भावः ।

(ल) बीजं—भूतलनिहितधनस्य सदसत्ताज्ञापकमित्यर्थः । स्फारीभवति—विस्तारमापद्यते ; निष्ठातधने सति भूतले समन्तबीजे निक्षिप्ते तस्य बहुलीभावात्

विद्। [उत्स्रप्रायते] भो वयस्य ! संधी विप्र दिज्जदि,
चौरं विप्र पेक्वामि, (व) ता गेण्हदु भवं एदं सुवण्णभंडणं । *

शर्वि। किं नु खलु अयामह मां प्रविष्टं ज्ञात्वा दरिद्रो-
ऽस्मीति उपहसति ? (श) तत् किं व्यापादयामि ? उत लघुत्वात्
उत्स्रप्रायते ? [हृदा] अयं ! जर्जरस्नानशटीनिबद्धं दीपप्रभया
उद्दीपितं सत्यमेवैतदलङ्घनभाण्डम् । भवतु, गृह्णामि । अथवा,
न युक्तं तुल्यावस्थं कुलपुत्रजनं (घ) पीडयितुम् ; तदृच्छामि ।

विद्। भो वयस्य ! साविदां सि गोब्रह्मणकामाण, जह
एदं सुवण्णभंडणं ण गेण्हसि । † (स)

शर्वि। अनतिक्रमणीया भगवती गोकाम्या ब्राह्मणकाम्या
व ; तत् गृह्णामि । अथवा, ज्वलति प्रदीपः ; अस्ति
च, मया प्रदीपनिर्वापणार्थमाग्नेयः कीटो धार्यति, तं तावत्

* भो वयस्य ! सन्धिरिव दृश्यते, चौरमिव पश्यामि. तत् गृह्णातु भवान् इदं
सुवर्णभाण्डम् ।

† भो वयस्य ! शापितोऽसि गीब्राह्मणकाम्या, यदि एतत् सुवर्णभाण्डं न
गृह्णासि ।

स्यादिति चौरशास्त्रप्रसिद्धिः । अत्र तदभावदर्शनात् तत्त्वतोऽस्यार्थशून्यत्वं निश्चित्याह,
अये इति । —अये अत्र विषादद्योतकमव्ययम् ।

(व) अत्र “दृश्यते” इति कर्कशाद्योपक्रमे “पश्यामि” इति कर्तृवाच्यप्रयोगात्
भग्नप्रक्रमतादोषोऽन्नधेयः ।

(श) उपहसति — उपहासं करोति, मिथ्यासुवर्णभाण्डकथाकथनेनेति शेषः ।

(घ) जर्जरस्नानशटीनिबद्धं — जीर्णस्नानीयवस्त्रावृतम् । उद्दीपितम् — उद्दासितम् ।
तुल्यावस्थं — समानदशावस्थम्. आत्मन इति शेषः, दरिद्रमित्यर्थः । कुलपुत्रजनं —
स्तुल्योत्पन्नपुरुषम् ।

(स) शापित, — अप्रथं कारितः, मयेति शेषः । गीब्राह्मणकाम्या — गवं
ब्राह्मणानां काम्या — अभिलाषिणः ; अयं भावः, — गीब्राह्मणानाम् अभिलाषापूर्वके
क्षत्वात्कं स्नात्. इदानीं मम दृष्ट्यात् सुवर्णभाण्डादहमे तव तादृशं पातकं भवितेति ।

प्रवेशयामि, तस्यायं देशकालः । एष मुक्तौ मया कौटो यात्वा
एव अत्र दोषस्य उपरि मण्डलैर्विचित्रैर्विचरति, एष पञ्च-
हयानिलेन निर्वापितो भद्रपीठेन । धिक् !! कृतमन्धकारम् !! अथवा,
मयाऽपि अस्मद्ब्राह्मणकुले धिक्कृतमन्धकारम् । अहं हि चतुर्वेद-
विदोऽप्रतिग्राहकस्य पुत्रः शर्विलको नाम ब्राह्मणो गणिका-
भदनिकाथमकार्थमनुतिष्ठामि । इदानीं करोमि ब्राह्मणस्य
प्रणयम् । (ह) [इति जिघृक्षति] ।

विद् । भो बन्धु ! सौदलो दे अग्रहस्तौ । *

शर्वि । धिक् प्रमादः ! सलिलसम्पर्कात् शीतलो मेऽग्र-
हस्तः । भवतु, कक्षयोर्हस्तौ प्रक्षिपामि । [नाट्येन सव्यहस्तमुष्णीकृत्य
गृह्णाति] ।

विद् । गृहिदं ? †

शर्वि । अनतिक्रमणोऽयं ब्राह्मणप्रणयः, तत् गृहीतम् ।

विद् । दाणीं विक्लिण्णिदपसो विभ्र बाणिओ अहं सुहं
सुबिस्सं । ‡

शर्वि । महाब्राह्मण ! स्वपिहि वर्षशतम् । कष्टम् ! एवं मद-

* भी वयस्य ! शीतलसे अग्रहस्तः ।

† गृहीतम् ?

‡ इदानीं विक्रीतपण्य इव बणिक् अहं सुखं स्वप्सामि ।

(ह) भगवती—प्रभूतशक्तिसम्पन्ना । गीकाप्या—गवामभिलाषः । ब्राह्मण-
काम्या—ब्राह्मणानां कामना च । अनतिक्रमणीया—अतिक्रभितुमशक्या, पाप-
भिद्येति भावः । अथवा—पचान्तरे, नायं ग्रहणयोग्यः काल इत्यर्थः । कुतः ?
इत्याह, ज्वलतीति ।—प्रज्वलितो वर्तते इत्यर्थः । तथा च दीपालोके अन्धस्य दर्शन-
सम्भवः इति भावः । आधेयः—अग्निषु परीक्षितः अग्निसंयोगेऽप्यविनाशोऽत्यर्थः । देश-
कालः—उन्मीचनीयचितस्थानं समयश्च । मण्डलैः,—मण्डलाकारगतिविशेषैरित्यर्थः ।
[“मण्डलैः” इत्यत्र “मण्डलम्” इति पाठान्तरम्] । भद्रपीठेन—तदाख्येन कौटिने
इत्यर्थः । अप्रतिग्राहकस्य—कुवापि प्रतिग्रहं न कृतवतः । ब्राह्मणस्य—अलङ्कारभाष्यं
शानुमिच्छतो हिजस्य विदूषकस्येत्यर्थः । प्रणयम्—अभ्यर्चनम् । करोमि—कम्पादवाजि ।

निका गणिकार्थे ब्राह्मणकुलं तमसि पातितम्, अथवा, आत्मा पातितः,—

धिगस्तु खलु दारिद्र्यमनिवेदितपौरुषम् ।

यदेतद्गर्हितं कर्म निन्दामि च करोमि च ॥ १८ ॥

तत्तावत् मदनिकाया निष्प्रयणार्थं (क) वसन्तसेनागृहं गच्छामि । [परिक्रम्यावलोक्य च] अये ! पदशब्द इव ! मा नाम रक्षिणः !! भवतु, स्तम्भो भूत्वा तिष्ठामि । अथवा—
ममापि नाम शर्विलकस्य रक्षिणः !! योऽहम्,—

मार्जारः क्रमणे, मृगः प्रसरणे, श्येनो ग्रहालुचने,

सुप्तसुप्तमनुष्यवीर्यतुलने श्वा, सर्पणे पन्नगः ।

एतादृशदुष्कृतिनिदानतया दारिद्र्यमेव निन्दन्नाह. धिगिति ।—अनिवेदितम्—
अकथितम्, अगणितमित्यर्थः. पौरुषं—पुरुषकारः यत् तादृशं [“अनिवेदितपौरुषम्”
इत्यत्र “अनिवेदितपौरुषम्” इति पाठे—निर्वेदः,—प्रकरणनिश्चयः, तदभावः
अनिर्वेदः अनिवेदितम्,—अनश्चितम् अगणितमित्यर्थः] दारिद्र्यं—निर्झनतां,
धिक् ! अस्तु—वर्त्ततां, खलु—निश्चये ; यत्—यस्मात् अहं दारिद्र्य इति शेषः,
एतत्—क्रियमाणं परस्पापद्वयवरूपमित्यर्थः. गर्हितं—निन्दितं, पापजनकमित्यर्थः,
कर्म—चौर्यं, निन्दामि च—अपवादामि च, करोमि च—सम्पादयामि च । पथ्या-
वर्त्तां वृत्तम् ॥ १८ ॥

(क) निष्प्रयणार्थे—दास्यात् भीवनार्थमित्यर्थः ।

सर्वस्ववस्थायु सर्व्वत्र असौमप्रभावशालितमुपपादयितुं स्वशक्तिं वर्णयन्नाह,
मार्जार इति ।—सर्व्वत्र गद्यस्थेन “योऽहम्” इत्यनेनाव्ययः । क्रमणे—निःशब्दपद-
सञ्चारे लक्ष्यधारणार्थम् आक्रमणे वा, मार्जारः,—विडालः ; विडालः इव निःशब्द-
पदविशेषणं गत्वा लक्ष्यीकृतं वर्त्तुमर्हामि इत्यर्थः ; प्रसरणे—उत्प्लुत्य गमने मृगः,—
हरिणः, हरिणसदृश इत्यर्थः ; ग्रहालुचने—ग्रहे—ग्रहणे. दूरात् भटिति समागत्य
लक्ष्यधारणे इत्यर्थः, आलुचने—आच्छिद्य हरणे (“छो-मारा” इति वङ्गभाषा) च,
[ग्रहस्य आलुचनञ्च तत् ग्रहालुचनमिति समाहारः] तस्मिन् ; श्येनः—दूरात्
धिप्रम् आगत्य लक्ष्ययाही तदाख्यपक्षिविशेषः, तदित्यर्थः ; [अत्र “ग्रहालुचने”
इति पाठस्तु न समीचीनः, श्येनस्य ग्रहालुचने प्रसिद्धभावात्] सुप्तस्य—निद्रितस्य,

माया रूपशरीरवेशरचने, वाक् देशभाषान्तरे,

दीपो सत्रिषु, सङ्कटेषु डडुमो, वाजो स्थले, नौर्जले ॥२०॥

अपि च,—

भुजग इव गती, गिरिः स्थिरत्वे, पतगपतेः परिसर्पणे च तुल्यः ।

शश इव भुवनावलोकनेऽहं, वृक इव च ग्रहणे, बले च सिंहः ॥२१॥

असुप्तस्य—जागरितस्य च. मनुष्यस्य—मानवस्य यत् वीर्यं—पराक्रमः, तस्य तुलने
—इयत्ताऽवधारणे, वा—कुकुरः; कुकुर इव सुप्तस्यासुप्तस्य वा जनस्य क्षमतां
निश्चेतुमर्हामीति भावः; सर्पणे—द्रुतवक्रगमने, पन्नगः—सर्पः; पन्नगवत् द्रुतं वक्रच
गन्तुं समर्थः इति भावः; रूपस्य—सितकृष्णादिवर्णस्य, शरीरस्य—आकृतेः, वेशस्य—
परिच्छदस्य च, रचने—सम्पादने, माया—चातुर्यमयी विद्या; ऐन्द्रजालिकवत्
अशेषविधं रूपादिकं कर्तुं शक्नोमीत्यर्थः; देशभाषान्तरे—देशभाषाविशेषे, नाना-
देशीयभाषाकथने इत्यर्थः, वाक्—सरस्वती; सर्वा एव भाषा विज्ञानामीति भावः;
रात्रिषु—रजनीषु, दीपः—आलोक इत्यर्थः; दीपो यथा सर्वतः अन्धकारे सर्वं
पश्यति, अहमपि तथा इति भावः; सङ्कटेषु—दुर्गमेषु स्थलेषु, डडुमः—तदाख्य-
प्राणिविशेषः, (अनतर इति केचित्, वृक इत्यपरे); स्थले—भूमौ, स्थलसञ्चारं
इत्यर्थः, वाजै—अश्वः; अश्ववत् द्रुतगमने दृष्टाङ्गमने वा अनवसन्नः इति भावः;
तथा जले—सजलप्रदेशे, नौः—तरणी; तरणी यथा निरन्तरं जले उत्प्लवते अहमपि
तथा ज्ञातुं समर्थः इति भावः। अत्र एकस्मिन् शर्विलके तादात्म्येन मार्जारवाद्यादीपात्
मालारूपकम्। न चात्र उल्लेख एवास्तु, एकस्य शर्विलकस्य मार्जाराद्यनेकविधत्वे-
नोल्लेखनादिति बाध्यम्, उल्लेखे “प्रिय इति गोपबधूभिः” इत्यादौ भगवति प्रियत्वादिर्वास्तव-
त्वात्, इह तु शर्विलके मार्जारत्वादेरवास्तवत्वादित्यालङ्कारिकपरिशिखितः पद्याः।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २० ॥

पुनस्तदेव व्यञ्जयितुमाह, भुजग इति।—अहं गती—गतिविशेषे, भुजगः—सर्प
इव; स्थिरत्वे—स्थैर्ये, अवैमुख्ये इति यावत्, गिरिः—पर्वत इव; परिसर्पणे—
शीघ्रगमने, सहसा लक्ष्यमुद्दिश्य गमने इति यावत्, पतगपतेः—गरुडस्य, तुल्यः,—
सदृशः; भुवनावलोकने—भुवनस्य—जगतः, अवलोकने—दर्शने चतुर्दिग्दर्शने इति
यावत्, शशः,—शगविशेष इव; ग्रहणे—वृष्टात् आक्रमणे, वृकः—ईहास्यः, कुकुरा-
क्षतिव्याघ्रभेद इति यावत्, इव, (“वीच” इति वङ्गभाषा. “कीकस्वीहाम्गी वृकः”
इत्यमरः) तथा, बले—शक्तौ, सिंहः,—मृगेन्द्रः इव। अत्र एकस्य उपमेयभूतस्य

रद । [प्रविश्य] हृष्टो ! हृष्टो ! बाहिरदुआर-सालाए
पसुतो बहूमाणओ, सोबि एय थ दीसइ । भोदु, अज्ज-
मित्तेअं सहवेमि । * [इति परिक्रामति] ।

शर्व । [रदनिकां हनुमिच्छति ; निरूप्य च पथात्] कथं स्त्री !!
भवतु, गच्छामि । [इति निष्क्रान्तः] ।

रद । [गत्वा सवासम्] हृष्टो ! हृष्टो ! अम्हाणं गेहे संधिं
कप्पिअ चोरो णिकमति !! (ख) भोदु, मित्तेअं गदुअ पवोधेमि ।
[विद्रुषकमुपगम्य] अज्ज मित्तेअ ! उट्ठेहि, उट्ठेहि, अम्हाणं
गेहे संधिं कप्पिअ चोरो णिकंतो । †

विद्रु । [उत्थाय] आः दासीए धीए ! किं भणसि ? चोरं
कप्पिअ संधी णिकंतो ? ‡ (ग)

रद । हदास ! अलं परिहासेण, किं ए पेक्खसि एदं ? §

विद्रु । आः !! दासीए धीए ! किं भणसि ? दुदिअं विअ

* हा धिक् ! हा धिक् ! बहिर्द्वारशालायां प्रसूतो बहूमानकः, सोऽप्यत्र न दृश्यते !
भवतु, आर्यमैत्रेयम् आह्वयामि ।

† हा धिक् ! हा धिक् ! अकार्कं गृहे सन्धिं कल्पित्वा चोरो निष्क्रामति !!
भवतु, मैत्रेयं गत्वा प्रबोधयामि । आर्य मैत्रेय ! उत्तिष्ठ उत्तिष्ठ, अकार्कं गेहे सन्धिं
कल्पित्वा चोरो निष्क्रान्तः ।

‡ आः दास्याः पुत्रिके ! किं भणसि ? चोरं कल्पित्वा सन्धिर्निष्क्रान्तः ?

§ इताश्च ! अलं परिहासेन, किं न प्रेक्षसे एतत् ?

शर्विलकस्य विषयविशेषेण भुजग-गिरि-पतंगपत्वादिभिः बहुभिरुपमानैः साम्यकथनात्
आलोचनाऽलङ्कारः । पुष्पिताया उक्तम् ॥ २१ ॥

(ख) निष्क्रामति—प्रयायते ।

(ग) हठात् सुतोत्थितस्य भयविह्वलस्य विद्रुषकस्य ससम्भ्रमीतिरियमिति पद-
विपर्ययः बोध्यः ॥ [“चोरं कप्पिअ” इत्यादौ “चोरो कप्पिदो, संधी णिकंतो” इति
पञ्चान्तरम्, “चोरः कल्पितः, सन्धिर्निष्क्रान्तः” इति संस्कृतम्] ॥

दुष्कारं उग्राङ्गिदन्ति । भो बन्धस्य चारुदत्त ! उद्वेहि, उद्वेहि,
अन्धाणं गेहे संधिं दद्वन्न चोरो निक्षिप्तो । *

चारु । भवतु, भोः ! अलं परिहासेन ।

विद् । भो ! न परिहासो, पेक्कदु भवं । †

चारु । कस्मिन् उद्देशे ?

विद् । भो ! एसो । ‡

चारु । [विलोक्य] अहो ! दर्शनीयोऽयं सन्धिः,—

उपरितलनिपातितेष्टकोऽयं,

शिरसि तनुर्विपुलश्च मध्यदेशे ।

असदृशजनसम्प्रयागभीरो-

हृदयमिव स्फुटितं महागृहस्य ॥ २२ ॥

कथमस्मिन्नपि कमणि कुशलता ?

* आः, दास्याः पुत्रिके ! किं भणसि ? द्वितीयमिव द्वारम् उद्घाटित-
मिति । भो बन्धस्य चारुदत्त ! उत्तिष्ठ उत्तिष्ठ, अन्धाणं गेहे सन्धिं दत्त्वा चोरो
निष्क्रान्तः ।

† भोः ! न परिहासः, प्रेक्षतां भवान् ।

‡ भोः ! एषः ।

सन्धेर्दर्शनीयत्वमेव वर्णयन्नाह, उपरितलिति ।—अयं—दृश्यमानः, सन्धिरिति
शेषः, उपरितलात्—ऊर्ध्वात्, निपातिता—आविष्ट अपसारिता, [उपरि—ऊर्ध्व-
भागात्, तलात्—अधोभागाच्च इति केचित् । [“उपरितल” इत्यत्र—“उपरितल”
इति अपपाठः, पाणिन्यादिषु “सायं चिरम्—” (४।१।२३ पा०) इत्याद्यनुशासनेन,
कालवाचकाव्ययेभ्य एव क्कुलप्रत्ययविधानात्, अकालवाचिनः उपरिशब्दात् क्कु-
प्रत्ययस्य असाधुत्वात् ; तत्र उपरितलात्—उपरिभवात् प्रदेशादित्यर्थः] इष्टका यस्य
तादृशः, शिरसि—उपरिभागे, तनुः,—अल्पपरिसरः, मध्यदेशे—मध्यस्थले, विपुलः,
—विशालश्च, अत एव असदृशजनसम्प्रयोगभीरोः,—अद्योग्यजनप्रवेशशङ्कितस्य,
महागृहस्य—महत्तः इत्यस्य, स्फुटितं—विदीर्घं, हृदयमिव—वक्षःस्थलमिव, दृश्यते
इति शेषः । अत्र प्रकृते अचेतने इत्ये कृतस्य सन्धेः विदीर्घवक्षःस्थलत्वसम्भावनात्
उप्रेक्षाऽलङ्कारः । पुष्पिताया वृत्तम् ॥ २२ ॥

विद्। भो वभ्रस्त्र ! अयं संधी दुवेहिं ज्जेव्व दिस्सो भवे,
आगंतुएण, सिक्खिदुकामेण (घ) वा ; अस्सधा इध उज्जइणीए
को अम्हाणं घरविह्वं य जाणादि ? *

आह । वैदेश्येन कृतो भवेन्मम गृहे व्यापारमभ्यस्यता
नासौ वेदितवान् धनैर्विरहितं विश्वव्यसुप्तं जनम् ।
दृष्ट्वा प्राश्रयणीं निवासरचनामस्माकमाशान्वितः
सन्निच्छेदनखिल एव सुचिरं, पश्चान्निराशो गतः ॥२॥

* भो वयस्य ! एष सन्निच्छाभ्यामेव दत्तो भवेत्, आगन्तुकेन शिचित्तुकामेन वा ;
अन्यथा अलोज्ययिन्नां कोऽस्माकं गृहविभवं न जानाति ?

(घ) हाभ्यामेव कृतमित्युक्तं, कौ तौ द्वौ ? इत्याह, आगंतुएण इति ।—आगन्तु-
केन—नवागतेनेत्यर्थः, शिचित्तुकामेन—शिचार्थिना, व्युत्पन्नेनेति यावत् ; [शिचित्तं
कामी यस्य इति विग्रहे स्थिते “लुम्पेदवश्चमः कृत्ये तुम् काममनसीरपि” इति
धचनात् कामशब्दे परे तुम्ययस्य मकारलोपः] । अत्र निर्जनगृहकृतसन्निव-
हेतुना सम्भेरागन्तुकशिचित्तकामान्वतरकृतत्वानुमानात् अनुमानालङ्कारः,—“अनु-
मानन् विच्छिन्ना ज्ञानं साध्यस्य साधनात्” इति लक्षणात् ।

विदूषकीर्तिमेव समश्रयमान आह, वैदेश्येनेति ।—वैदेश्येन—वैदेशिकतया
गृहस्य विभवहीनताम् अजानता इति यावत्, देशान्तरवासशीलन वा ; अथवा
इत्यध्याहार्यं, व्यापारं—सन्निच्छेदरूपां चौय्यवृत्तिम्, अभ्यस्यता—शिक्षमाणेन,
जनेन इति शेषः, मम गृहे—मङ्गवने, कृतः,—निर्मितः, भवेत्, सन्धिरिति शेषः ।
तत्र हेतुमाह,—असौ—तस्करः, धनैः,—विभवैः, विरहितं—विहीनं, निर्जनमिति
यावत्, अत एव विश्वव्यसुप्तं—निःशङ्कनिद्रितं, जनं—पुरुषं, मामिति यावत्, न
वेदितवान्—ज्ञातवान्, [अत्र स्वार्थे णिच्] । तत्रापि हेतुमाह,—अस्माकं मङ्गलीं—
विपलां, प्रशस्तोन्नतामित्यर्थः, अथभेदिनीमिति यावत्, निवासरचनाम्—आवासगृहं,
दृष्ट्वा—अवलोक्य, प्राक्—गृहप्रवेशात् पूर्वम्, आशान्वितः—आशायुक्तः, यस्य
च एतादृक् मङ्गाहृत्य तस्य अतुलमेव ऐश्वर्यम् इति मत्वा लुब्धः अभवदिति भावः,
अत एव सुचिरं—दीर्घकालं व्याप्य, सन्निच्छेदनेन—सन्धिकर्त्तनेन, खिलः,—शून्यः,
पश्चात्—गृहान्तःप्रवेशानन्तरं, निराशः,—निष्फलप्रयासः सन् एव, गतः,—प्रस्थितः ।
अत्र प्रथमपादं प्रसिद्धितीयपादस्य हेतुतया निर्देशात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः । आदौ-
विप्रौढितं वृत्तम् ॥ २३ ॥

ततः सुहृद्भ्यः किमसौ कथयिष्यति तपस्वी,—सार्थवाह-
सुतस्य गृहं प्राविश्य न किञ्चिन्नया समासादतमिति ?

विदू। भो ! कथं तं ज्ञेयं चोरहृदयं अणुशोचसि ? तेषां
चिन्तिदं महंतं एदं गेहं, इदो रक्षणभंडयं सुवस्त्रभंडयं वा
णिक्कामइस्सामि । [अत्वा सविषादमात्मगतम्] कहिं तं सुवस्त्र-
भंडयं ? [पुनरनुसृत्य प्रकाशम्] भो वयस्स ! तुमं सब्बकालं
भणसि, सुक्खो मित्तेअओ, अपण्डितो मित्तेअओ त्ति ; सुदु-
मए किदं तं सुवस्त्रभंडयं भवदो हत्थे समप्यअंतेण, अस्सधा
दासीए पुत्तेण अबहिदं भवे । *

चारु। अलं परहासेन ।

विदू। भो ! जइ णाम अहं सुक्खो, ता किं परिहासस्स
वि देशअलं ण जाणामि ? †

चारु। कस्यां वेलायाम् ?

विदू। भो ! जदा तुमं मए भणितोसि, सीदलो दे अन्ध-
हत्यो । ‡

चारु। कदाचिदेवमपि स्यात् । [सर्वतो निरूप्य सहषम्] वयस्स !
दिट्ठा ते प्रियं निवेदयामि ।

विदू। किं ण अबहिदं ? §

चारु। हृतम् ।

* भो ! कथं तमेव चौरहतकमनुशोचसि ? तेन चिन्तितं महदेतत् गृहम्,
इदो रक्षभाणं सुवर्णभाणं वा निष्कामयिष्यामि । कुत्र तत् सुवर्णभाणम् ?
भो वयस्स ! त्वं सर्वकालं भणसि सुखो नैवेद्यः अपण्डितो नैवेद्य इति ; सुदु-
मया तत् सुवर्णभाणं भवतो हस्ते समर्पयता ; अन्यथा दास्याः पुत्रेषामपहृतं भवेत् ।

† भो ! यदि नाम अहं सुखं, तत् किं परिहासस्यापि देशकालं न जाणामि ?

‡ भो ! यदा त्वं मया भणितोऽसि, शीतलसे अग्रहस्तः ।

§ किं नापहृतम् ?

विद् । तधा वि किं पित्रं ? *

चाह । यदसौ कृतार्थो गतः ।

विद् । णासो क्वु सो । †

चाह । कथं न्यासः !! [सीहमुपगतः] ।

विद् । समस्ससदु भवं । जइ णासो चोरेण अबहिदो,
तुमं किं मोहं उवगदो ? ‡

* चाह । [समान्वय] वयस्स ।—

कः श्रद्धास्यति भूतार्थं सर्वो मां तूलयिष्यति ।

शङ्कनोया हि लोकेऽस्मिन् निष्पृतापा दरिद्रता ॥ २४ ॥

भोः ! कष्टम्,—

यदि तावत् कृतान्तेन प्रणयोऽर्थेषु मे कृतः ।

किमिदानीं नृशंसेन चारित्रमपि दूषितम् ॥ २५ ॥

* तद्यापि किं प्रियम् ?

† न्यासः खलु सः ।

‡ समान्वसितु भवान् । यदि न्यासचोरेणापहतः, त्वं किं मोहमुपगतः ?

न्यासापहारेऽपि कथं सीह इति विदूषकोक्तिमुत्तरयति, क इति ।—कः,—जनः,
भूतार्थे—यथार्थे, तत्कार्यैव कृतं स्वर्णभाण्डं, नास्य दक्षनेत्येव रूपमिति भावः, श्रद्धा-
स्यति—प्रवेष्ट्यति ? सर्वः,—जनः, मां, दरिद्रमिति शेषः, तूलयिष्यति—तूलमिव
क्षुण्णं करिष्यति न्यासहरणापवादादिति भावः, [“तूलयिष्यति” इति पाठे —तूलयि-
ष्यति—संशयान्युदासार्थं तुलायां संस्थाप्य परीक्षिष्यते, तदुक्तं याज्ञवल्क्येन यथा,—
“तुलाग्र्यापी विषं कीषो दिव्यानीह विशुद्धये” इति ; यद्वा,—तूलयिष्यति—तत्स्करादिभिः
हीनजनैः सदृशीकरिष्यति, अवज्ञास्यतीत्यर्थः] हि—तथाहि, अस्मिन् लोके—संसारि,
दरिद्रता—निर्गन्तव्यं निष्पृतापा—प्रतापरहिता, प्रतापाभावात् सर्वसङ्कनाहो इति भावः,
अत्र एव शङ्कनोया—शङ्कास्थानम् । अत्र सामान्येन विशिष्यसमर्पणरूपोऽर्थान्तरन्यासः
फलदायः । पञ्चावक्तं कृतम् ॥ २४ ॥

अहो ! घनहानिर्न मे तादृक् दुःखमुपादयति, यथा लोकेः सन्भाव्यमानः सन्
चरित्रे दोषः, इत्याह, यदीति ।—कृतान्तेन—दैवेन (“कृतान्ती यमदैवयोः” इति कीषः)
यदि तावत् मे—सम, अर्थेषु—घनेषु, प्रणयः—प्रीतिः, सङ्कषाणं लोभ इत्यर्थः, कृतः,
—सम्पादितः, तदा नृशंसेन—क्रूरेण, निष्ठुरेण इत्यर्थः, (“नृशंसी चातुकः क्रूरः”

विदू। अहं क्व अवलबिस्मं,—केण दिस्मं ? केण गहिदं ?
को वा सक्वि ? त्ति । *

आह । अहमिदानीममृतमभिधास्ये ?—

भैक्षे वाप्यर्जयिष्यामि पुनर्न्यासप्रतिक्रियाम् ।

अमृतं नाभिधास्यामि चारित्रभ्रंशकारणम् ॥ २६ ॥

एद । ता जाव अज्जा-धूदाए (ङ) गदुअ णिवेदेमि । †

[इति निष्क्रान्ता] ।

[प्रविशति चेत्या सह चारुदत्तबधूः] ।

बधू । [ससम्भ्रमम्] अह ! सच्चं, अवरिक्वदसरीरा अज्जलतो
अज्जमित्तेण सह ? ‡

चेटी । भट्टिणि ! सच्चं, किंतु जो सो वेस्साजण्णकेरको अलं-
कारओ, सो अबहिदो । §

बधू । [माहं नाटयति] ।

चेटी । समस्समदु अज्जा धूदा । ¶

* अहं खलु अपलपिष्यामि,—केन दत्तम् ? केन गृहीतम् ? को वा साक्षी ?
इति ।

† तत् यावत् आर्याधूतायै गत्वा निर्वदयामि ।

‡ अयि ! सत्यम्, अपरिच्छिन्नशरीर आर्यपुत्रः आर्यमैत्रेयेण सह ?

§ भट्टिनि ! (स्वामिनि !) सच्चं, किन्तु यः स वेस्साजनस्यालङ्कारः सोऽपहृतः ।

¶ समाश्रयितु आर्या धूता ।

इत्यमरः) तेनेति शेषः, इदानीं—सम्प्रति, मम चारित्रं—सच्चरित्रताम्, अपि किं—कथं,
दूषितम् ?—दीवमापादितम् ? निन्दनीयं कृतम् ? इत्यर्थः । पय्यावक्कं वृत्तम् ॥ २५ ॥

मम सम्बन्धे अमृतमभिधानमसम्भवमित्याह, भैक्ष्येणेति ।—भैक्ष्येण—भिक्षया अपि,
का कथा अन्यापायस्येति भावः, न्यासय्य—मत्सविधे रक्षितधनस्य, प्रतिक्रिया—
परिशोधं, तदुचितधनमिति यावत्, अर्जयिष्यामि—आहूयिष्यामि, परन्तु चारित्रभ्रंश-
कारणं—सदृष्टच्युतिर्हेतु, अमृतम्—असत्यं, न अभिधास्यमि—वदामि । पय्यावक्कं
वृत्तम् ॥ २६ ॥

(ङ) धूतेति चारुदत्तस्य पदं नाम ।

वधूः । [समाश्रय] हस्ते ! किं भणसि ? अबरिक्वदसरीरो
अज्जउत्तो त्ति । वरं दाणिं सो सरीरेण परिक्वदो, ण उण चारि-
त्तण । संपदं उज्जइणीए जणो एब्बं मंतइस्सदि, दलिइदाए
अज्जउत्तेण ज्जेब्ब ईदिसं अकज्जं अणुचिठ्ठिदंत्ति । [उर्ध्वमवलोक्य
निश्चय च] भअवं कअंत ! पोक्खरवत्तपडिद-जलबिंदुचंचलेहिं
कोलसि दलिइपुरिसभाअधेएहिं !! इअं च मे एका मादुघरलद्धा
रअणावली चिठ्ठदि, एदं पि अदिसोडीरदाए (च) अज्जउत्तो
च गेण्हिस्सदि । हस्ते ! अज्जमित्तेअं दाव सहावेहि । *

चेटी । जं अज्जा धूदा आणवेदि । [विदूषकमुपगम्य] अज्ज-
मित्तेअ ! धूदा दे सहावेदि । †

विदू । कहिं सा ? ‡

चेटी । एसा चिठ्ठदि, उवसप्प । §

विदू । [उपनृत्य] सोत्थि भोदोए । ¶

वधूः । अज्ज ! बंदामि । अज्ज ! पुरत्थिआमुहो (क) होहि।**

* हस्ते ! किं भणसि ? अपरिच्छतशरीर आर्यपुत्र इति । वरम् इदानीं स
शरीरेण परिच्छतः, न पुनश्चारितेण । साम्प्रतमुज्जयिन्यां जन एवं मन्दयिष्यति, दरिद्र-
तया आर्यपुत्रेणैव ईदृशमकार्यम् अनुष्ठितमिति । भगवन् कृतान्त ! पुष्करपत्रपतित-
जलविन्दुचक्षुः, क्रीडसि दरिद्रपुरुषभागधेयैः !! इयञ्च मे एका मातृगृहलब्धा
रत्नावली तिष्ठति, एतामपि अतिश्रीखीरतया आर्यपुत्रो न गृहीयति । हस्ते ! आर्य-
मैत्रेयं तावत् शब्दायस्व (आह्वय) ।

† यत् आर्या धूता आश्रययति । आर्य मैत्रेय ! धूता त्वां शब्दायते (आह्वयति) ।

‡ कुत्र सा ? § एषा तिष्ठति, उपसर्प । ¶ स्वस्ति भवत्यै ।

** आर्य ! वन्दे । आर्य ! पुरस्तान्मुखो भव ।

(च) अतिश्रीखीरतया — अत्युदारतया ।

(क) पुरस्तान्मुखः—पुरस्तात्—अधे, समुखे इत्यर्थः, मुखं यस्य सः, समुख-
वर्तीत्यर्थः । [“पुरत्थिआमुहो”इत्यत्र “पौरत्थिआमुहो”इति पाठान्तरे “पौरत्थाभिमुखः”
इति संस्कृतं, पूर्वदिगवलम्बितास्य इत्यर्थः, पूर्वांशेनैव दामग्रहणस्य शास्त्रविहितत्वादिति] ।

विद् । एसो भोदि ! पुरत्यिआमुहो संबुत्तोम्हि । *

बधू । अज्ज ! पडिच्छ (ज) इमं । †

विद् । किं-खेदं । ‡

बधू । अहं क्व रअणसट्ठिं उववसिद्दा आसं ; तहिं
जधाविहवानुसारेण बम्हणी पडिग्गाहिदब्बो, सो अ ण पडि-
ग्गाहिदो, ता तस्स किदे पडिच्छ इमं रअणमालिअं । § (भ)

विद् । [गृहीत्वा] सोत्यि ; गमिस्सं, पिअवअस्सस्स
खिवेदेमि । ¶

बधू । अज्ज मित्तेअ ! मा क्व मं लज्जावेहि । ** (ज)

[इति निष्क्रान्ता ।]

विद् । [सविस्मयम्] अहो ! से महानुभावदा !! ††

* एष भवति ! पुरस्तान्मुखः संवृत्तोऽस्मि ।

† आर्य्य ! प्रतीच्छ इमाम् ।

‡ किं विदम् ?

§ अहं खलु रत्नषष्ठीमुपोषिता आसम् ; तत्र यथाविभवानुसारेण ब्राह्मणः प्रति-
गृह्यितव्यः, स च न प्रतियाहितः, तत् तस्य कृते प्रतीच्छ इमां रत्नमालिकाम् ।

¶ स्वस्ति ; गच्छामि, प्रियवयस्यस्य निवेदयामि ।

** आर्य्य मैत्रेय ! मा खलु मां लज्जापय ।

†† अहो ! अस्या महानुभावता !!

(ज) प्रतीच्छ—गृह्णाण इत्यर्थः ।

(भ) रत्नषष्ठीं—षष्ठीविशेषं, रत्नषष्टिकाभिधं व्रतमित्यर्थः, यत्र रत्नदानं विहितमिति
यावत्, [षष्ठीमिति अत्यन्तसंयोगे द्वितीया.] उपोषिता—कृतोपवासा, [उपवसतः क्तः,
किच्वात् सम्प्रसारणम्] । तत्र—रत्नषष्ठीव्रते इत्यर्थः । प्रतियाह्यितव्यः,—दान-
गृह्णं कारयितव्य इत्यर्थः । सः,—ब्राह्मणः । तस्य—ब्राह्मणस्य । कृते—निमित्तम् ।
प्रतीच्छ—गृह्णाण ; त्वं गृहीत्वा अपरस्मै विप्राय देहीति भावः । [“सो अ ण पडि-
ग्गाहिदो” इत्यत्र “सो अणपडिग्गाहिदो” इति पाठान्तरम्] ।

(ज) “मं लज्जावेहि” इत्यत्र “तं लज्जावेहि” इति पाठान्तरे—तं—चावदत्तं,
मङ्गलार्थमिति यावत् ।

चारु । अये ! चिरयति मैत्रेयः ॥ मा नाम वैक्लव्यादकार्यं(८)
क्षुर्यात् ? मैत्रेय ! मैत्रेय !

विदुः । [उपसृत्य] णसोहि, गेणह एदं । * [रत्नाक्ली दशयति] ।

चारु । किमेतत् ?

विदुः । भो ! जं दे सरिसदारमंगहस्स फलं । †

चारु । कथम् ! ब्राह्मणी मामनुकम्पते ॥ कष्टम् ! इदानी-
मस्मि दरिद्रः,—

आत्मभाग्य-क्षतद्रव्यः स्त्रीद्रव्येणानुकम्पितः ।

अर्थतः पुरुषो नारी. या नारी साऽर्थतः पुमान् ॥ २७ ॥

अथवा,—नाहं दरिद्रः । यस्य मम,—

विभवानुगता भाग्या, सुखदःखसहृद् भवान् ।

सत्यञ्च न परिभ्रष्टं यदरिद्रेषु दुर्लभम् ॥ २८ ॥

• णसोहि, गृह्णाण एताम् ।

† भो ! यत्ते महेशदारसङ्गृह्यस्य फलम् ।

(८) वैक्लव्यात्—त्यागवर्जनं अनवहितलक्षपानुचितकार्यकरणजनितग्रीडावशा-
दित्यर्थः. अकार्यम्—अन्याध्यक्ष्यं, अविधिना आत्मघातादिरूपमिति यावत् ।

विदुषकहमे धृतया दत्तमलङ्कारमालोक्य आत्मनि कृतावज्ञः सनिर्वेदमाह,
आस्मेति ।—आत्मनः भाग्येन—ददैवेन, [भाग्यशब्दस्य सौभाग्यदुर्भाग्याभयसाधारण-
त्वेन यत्र तेन शमफलं दृश्यते तत्र भाग्यपदेन सौभाग्यमेव बोध्यते, यथाशमं फलं लक्ष्यते,
तत्र दुर्भाग्यमेवेति बोध्यम्] जतं—विनष्टं, द्रव्यं—धनादिरूपमित्यर्थः यस्य सः, स्त्रीद्रव्येण
—स्त्रीधनेन, अनुकम्पितः,—अनुगृहीतः, पुरुषः,—जनः, अर्थतः,—धनेन, कार्येण
वा, नारी—रमणी, रक्षितवसाधस्यादिति भावः, या नारी—रमणी, साऽपि अर्थतः,—
धनेन, कार्येण वा, पुमान्—पुरुषपदवाच्यः, रक्षकवसाधस्यादिति भावः, भवतीति शेषः ।
अत्र पुरुषस्य अर्थतो नारीत्वे पूर्वार्द्धगतपदद्वयस्य हेतुत्वेन काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।
प्रस्थावक्तं वृत्तम् ॥ २७ ॥

पञ्चान्तरे आत्मनः अदारिद्र्यमेव समर्थयमान आह, विभवेति ।—भाग्यां—स्त्री,
(सुखं युस्य ममेति गद्यव्यङ्ग्येनाख्यः) विभवानुगता सम्पदनुसारिणी, यदा यादृशी

मेवेय ! गच्छ रत्नावलीमादाय वसन्तसेनायाः सकाशं,
वक्तव्या च सा महचनात्, “यत् खलु अस्माभिः सुवर्णभाण्ड-
मात्मीयमिति कृत्वा विश्वम्भात् द्यूते हारितं, तस्य कृते गृह्य-
तामियं रत्नावली” इति ।

विदू. मा दाव अक्खाइदस्स अभुत्तस्स अप्पमुत्तस्स चोरेहि
अवहिदस्स कारणादो चदुस्समुद्दसारभूदा रत्नणावली दीअदि ।*
आह । वयस्य ! मा मैवम्,—

यं समालम्बा विश्वासं न्यासोऽस्मासु तथा कृतः ।

तस्यैतन्महतो मूल्यं प्रत्ययस्यैव दीयते ॥ २८ ॥

* मा तावत् अक्खादितस्य अभुक्तस्य अप्पमूल्यस्य चौरैरपहृतस्य कारणात् चतुः
समुद्रसारभूता रत्नावली दीयते ।

विभवः, तदा तदनुगामिनीति यावत्, न कदाऽपि केनापि विमनायते इति भावः ;
भवान्—वं, सुखे—सम्पदीयर्थः, दुःखे—विपदि च, सुहृद्—अनुमतः सखा, त्वं
यादृक् अवस्थाऽनुगुणः, मम पत्नी अपि तादृशीति मदीयावस्थाऽनुकूपयोरनयोः उभयोः
योगसौष्ठवं मम सौभाग्यादेव सम्पन्नमिति नैतन्मं देव्यलक्षणमिति भावः । तत्र हेतुमाह,
मन्यमिति ।—यत् सत्यम्—कृतं वचनं व्यवहारी वा, दरिद्रेषु—दुर्गतेषु, दुर्लभं—
दुष्प्रापं, दरिद्रः सत्यवादी भवितुं नार्हतीति भावः, तत् च, न परिभ्रष्टं—न खलित-
मित्यर्थः । पथ्यावक्तं वृत्तम् ॥ २८ ॥

आद्रालङ्कारवृत्तिपूरकतया महामूल्यरत्नावलीदानमनुचितमिति विदूषकवचनं
खण्डयन्माह, यमिति ।—यं विश्वासं—प्रत्ययं, समालम्बा—आश्रित्य, तथा—वसन्त-
सेनायाः अस्मासु—माहृशदरिद्रे इत्यर्थः, न्यासः,—अलङ्कारस्थापनमित्यर्थः, कृतः,—
विहितः, एतत्—इदं रत्नावलीरूपं वस्तु, तस्य—तादृशस्य, महतः,—उदारस्य,
प्रत्ययस्यैव—विश्वासस्यैव, [अन्ययोग्यवक्त्रेदकोऽयम् एवकारः, तेन “प्रत्ययस्यैव न
नृ न्यासीभूतालङ्काररूपवस्तुनः” इत्यर्थलाभः ; अतश्च “एवं चानियोगि” इति (वा०)
श्लेषे न पररूपकादेशः, किन्तु नियोगार्थत्वाद्दृष्टिरेव] मूल्यं—मूल्यस्वरूपं, दीयते—
प्रत्यर्थते ; न्यासस्याप्यमूल्यत्वेऽपि विश्वासस्य अमूल्यत्वेन तदर्थमेतदर्थमिति भावः ।
अथावक्तं वृत्तम् ॥ २८ ॥

तत् वयस्य ! अस्मच्छरीरस्पृष्टिकया शापितोऽसि, (ठ)
नैनामशाहयित्वा अत्रागन्तव्यम् । वर्द्धमानक !—

एताभिरिष्टिकाभिः सन्धिः क्रियतां सुसंहतः शोघ्रम् ।

परिवादबहुलदोषान्न यस्य रत्नां परिहरामि ॥ ३० ॥

वयस्य मैत्रेय ! भवताऽप्यकृपणशौण्डीर्यमभिधातव्यम् । (ड)

विदुः । भो ! दलितो किं अकिबिणं मतेदि ? *

चाक । अदरिद्रोऽस्मि सखे ! यस्य मम—[“विभवानगता भाव्या”
इत्यादि पनः पठति] तत् गच्छतु भवान्, अहमपि कृतशौचः सन्ध्या-
मुपासे । [इति निष्क्रान्ताः सर्वे] ।

इति सन्धिच्छेदो नाम तृतीयोऽङ्कः समाप्तः ।

* भोः ! दरिद्रः किम् अकृपणं मन्तयति ?

(ठ) अस्मच्छरीरस्पृष्टिकया—सदीयशरीरस्पर्शेन, शापितः—शपथं कारितः,
सत्यच्युतिनिरामाय गात्रसंस्पर्शेन शपथकरणं लोकाप्रसिद्धमेव ।

सन्धिपूरणाय वर्द्धमानकमादिशति, एताभिरिति ।—एताभिः,—सन्धिस्थाना-
दाकृष्टाभिः, इष्टिकाभिः,—पक्कमृत्खण्डैः, शौघ्रं—सत्वरं, सन्धिः,—सुरङ्गा, सुसंहतः,—
बहुः, क्रियतां—विधीयतां, परिवादबहुलदोषात्—परिवादे—लोकिनन्द्यायाम्, अस्य
गृहे चौरः प्रविष्टः इत्येवमुपायां, यः बहुलः,—महान्, दोषः,—दृष्टं तस्मात्,
यस्य—सन्धेः, रत्नां—रत्नं, स्वरूपेणावस्थापनमिति यावत्, न परिहरामि—नोपेक्षं,
सन्धिम् अपूरितां रत्नितं न शक्नोमीत्यर्थः । [“न यस्य” इत्येव “नृपस्य” इति पुलकान्तर-
धृतपाठः] । आर्या वृत्तम् ॥ ३० ॥

(ड) अकृपणशौण्डीर्यं—कृपणं—कार्पण्यं, दीनता वा, तद्रहितं, शौण्डीर्यम्—
चौदार्यं यस्मिन् तत् यथा तर्धति क्रियाविशेषणम् ।

इत्यंशशस्त्राटवीसञ्चरणपञ्चानन-पण्डितकुलपतिना वि, प, उपाधिधारिणा

श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचितायां तदात्मजाभ्यां

पण्डितश्रीमदाशुबोधविद्याभूषण-पण्डितश्रीमन्नित्यबोधविद्यारत्नाभ्यां

प्रतिसंस्कृतायाममलाख्यायां मृच्छकटिकव्याख्यायां

तृतीयोऽङ्कः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति चेट्टी] ।

चेट्टी । आणत्तन्नि अत्ताए अज्जआए सभ्रासं गंतुं । एसा अज्जआ चित्तफलअणिसख-दिट्ठी (क) मदणिए सह किंपि मंतअंतो चिट्ठदि ; ता जाव उवसप्पामि । * [इति परिक्रामति] ।

[ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टा वसन्तसेना मदनिका च] ।

वस । हज्जे मदणिए ! अबि सुसदिसो इअं चित्ताकिट्ठी अज्जचारुदत्तस्स ? †

मद । सुसदिसो । ‡

वस । कथं तुमं जानासि ? §

मद । जेण अज्जआए सुसिणिद्धा दिट्ठी अणुलगा । ¶

वस । हज्जे ! किं वेमवासदाज्जिखेण (ख) मदणिए ! एब्बं भणासि ? **

* आञ्जमाऽस्मि मावा आर्यायाः सकाशं गन्तुम् । एषा आर्या चित्तफलक-
निषण्णट्टिर्मदनिकया सह किमपि मन्त्रयन्ती तिष्ठति, तत् यावत् उपसर्पामि ।

† हज्जे मदनिके ! अपि सुमदृशी इयं चित्ताकृतिः आर्यचारुदत्तस्य ?

‡ सुमदृशी । § कथं त्वं जानासि ?

¶ येन आर्यायाः सुखिन्धा ट्टिरनुलगा ।

** हज्जे ! किं वेमवासदाज्जिखेन मदनिके ! एवं भणामि ?

(क) चित्तफलकनिषण्णट्टिः,—चित्तफलके—विषयपटे, आनन्दं इत्यर्थः, निषण्ण-
—संस्कारा, सस्पृहमपिर्तति यावत्, ट्टिः,—चञ्चः यथा यथा वा सा तथोक्ता ।

(ख) वेमवासदाज्जिखेन,—वेम—वेम्याजननिलये, (“वेमो वेम्याज्जनाययः”
इत्यमरः) वासः,—वसतिः, तेन यत् दालिख्यं—ईषण्यं, चातुर्थ्यनिर्वातं यावत्, पर-
च्छन्दानुवर्तिता वा (“दक्षिणस्तु परच्छन्दानुवर्तिनि । दक्षेऽपसव्यं सरलं” इति
ऋसचन्द्रः) तेन ।

मद । अज्जए ! किं जो ज्जेब्ब जणो बेसे पडिबसदि, सो ज्जेब्ब अलीअदक्खिणो (ग) भोदि ? *

वस । हञ्जे ! णाणापुरिससंगेण बेस्साजणो अलीअदक्खिणो भोदि । †

मद । जदो दाव अज्जआए दिट्ठी इध अभिरमदि, हिअअं च, तस्स कारणं किं पुच्छीअदि ? ‡ (घ)

वस । हञ्जे ! सहीअणादो उवहसणीअदां रक्खामि । § (ङ)

मद । अज्जए ! एब्बं णदं, सहीअणचित्ताणुवत्ती अवलाअणो भोदि । ¶

वंटो । [उपसृच] अज्जए ! अत्ता आणवेदि, गहिदाव-मुंठणं पक्खदुआरण सज्जं पवहणं ; (च) ता गच्छेत्ति । **

* आर्थे ! किं य एव जनां वेशं प्रतिषसति, स एव अलीकदक्षिणो भवति ?

† १ अ ! अनापुरुषसङ्गजं वेश्याजनोऽलीकदक्षिणो भवति ।

‡ यतस्तावत् आर्यायाः दृष्टिरिह अभिरमतं, हृदयञ्च, तस्य कारणं किं पृच्छते ?

§ हञ्जे ! सखीजनादपहसनीयतां रक्खामि ।

¶ आर्थे ! एवं नेदं, सखीजनचित्तानुवर्त्ती अवलाजनी भवति ।

** आर्थे ! माता आज्ञापयति, गृहीतावगुण्ठनं पक्षद्वारं सज्जं प्रवहणं, तद्वच्छेत्ति !

(ग) अलीकं—मिथ्या, दक्षिणः,—चातुरीपरः ।

(घ) “हञ्जे । णाणापुरिससंगेण” इति वसन्तसनावाक्यस्योत्तरदानेऽक्षमा मदनिका प्रकृतप्रश्नस्य “कथं तुमं जाणसि ?” इत्यस्योत्तरमाह, जदो दाव इति ।—इह—अस्मिन् चित्रफलके, अलिखितपुरुषे वा, यदि इयमाकृतिः सुसदृशी एव न भवेत्, तदा अत्र भवत्याः चित्तनेत्रयोः एतादृगाकर्षणस्य किं कारणम् ? इति भावः । यतः स्वमितादृशसुपुरुषानुरागिणी, अतस्तदभिसारं न समयातिवाहः विधेय इति मद-निकाऽभिप्रायः ।

(ङ) रक्खामि—निवर्त्तये, अयोग्यानुरागात् उपहास्या भवामि न वेति पृच्छा-नीति भाषः । [“रक्खामि” इत्यत्र “देक्खामि” इति पाठान्तरे,—“द्रक्ष्यामि” इति संस्कृतम्] ।

(च) गृहीतावगुण्ठनं—समन्तात् आच्छादनयुक्तमित्यर्थः । प्रवहणं—स्त्रीजन-

वस । हज्जे ! किं अज्जचारुदत्तो मं णइस्सदि ? *

चेटी । अज्जए ! जेण पवहणेण सह सुवस्सदससाहस्सिओ (छ)
अलंकारओ अणप्पेसिदो । †

वस । को उण सो ? ‡

चेटी । एसो ज्जेब्ब राअस्सालो संठाणओ । §

वस । [सक्रीधम्] अबेहि, मा पुणो एब्बं भणिस्ससि । ¶

चेटी । प्रसीददु प्रसीददु अज्जआ, सन्देसेण (ज) न्हि
पेसिदा । **

वस । अहं सन्देसस्स (झ) ज्जेब्ब कुप्पामि । ††

चेटी । ता किंन्ति अत्तां विस्सविस्सं ? ‡‡

* हज्जे ! किम् आर्य-चारुदत्तो मां नेष्यति ?

† आर्य ! येन प्रवहणेन सह सुवर्णदशसाहस्रिकोऽलङ्कारः अनुप्रषितः ।

‡ कः पुनः सः ?

§ एष एव राजशालः संस्थानकः ।

¶ अपेहि, मा पुनरेवं भणिष्यसि ।

** प्रसीदतु प्रसीदतु आर्या, सन्देशनाम्नि प्रेषिता ।

†† अहं सन्देशस्यैव कुप्यामि ।

‡‡ तत् किमिति मातरं विज्ञापयिष्यामि ?

बहुनयोग्यव्यतिशेषः, शिर्विकादिर्वा ; स एव कर्षोरथ इति नाम्ना प्रसिद्धः, (“कर्षोरथः
प्रवहणं हयनञ्च समं तथम्” इत्यमरः) ।

(छ) येन—जनेन इत्यर्थः, [येनेति कर्त्तरि लटौवा] । सुवर्णदशसाहस्रिकः,
—अशोतिरक्तिकामित स्वर्णं सुवर्णं, “माहर” इति भाषा, तस्य दशसहस्रं सुवर्णदश-
सहस्रं, तेन लभ्यः सुवर्णदशसाहस्रिकः, दशसहस्रसुवर्णरूपमृत्युलभ्य इत्यर्थः, [“सुवर्ण-
सदसाहस्रिओ” इति पाठः, —“सुवर्णशतसाहस्रिकः” इति संस्कृतम्] ।

(ज) सन्देशेन—लेख्ये विना वाचिकादेशेनत्यर्थः (“सन्देशवाक् वाचिकं स्यात्”
इत्यमरः) ।

(झ) सन्देशस्य—वाचिकादेशस्य, [सन्देशस्य इति सम्बन्धविवक्षया चतुर्थ्यां प्राप्त-
व्यायां षष्ठौ बोध्या, सन्देशाय इत्यर्थः] ।

वस । एवं विस्मयिदब्बा, जइ मं जीअंतीं इच्छसि, ता
एवं न पुणो अहं अत्ताए आणविदब्बा । *

वंटी । जघा दे रोअदि । † [इति निष्क्रान्ता] ।

शर्विलकः । [प्रविश्य] ।—

दत्त्वा निशाया वचनीयदोषं निद्राञ्च जित्वा नृपतेश्च रक्षान् ।

स एष सूर्योदयमन्दरश्मिः क्षपाक्षयाच्चन्द्र इवास्मि जातः ॥ १ ॥

अपि च,—यः कश्चित् त्वरितगतिर्निरीक्षते मां

सम्भ्रान्तं द्रुतमुपसर्पति स्थितं वा ।

* एवं विज्ञापयितव्या, यदि मां जीवन्तीमिच्छसि, तत् एवं न पुनरहं माता
आज्ञापयितव्या ।

† यथा ते रोचते ।

चारुदत्तगृहे चौर्यं कृत्वा निशाऽवसाने सशङ्कमानसः शर्विलकः स्वदीर्घव्यामाह,
दत्तेति ।—निशायाः,—रजन्ताः, [सम्बन्धविवक्षया षष्ठी] वचनीयदोषं—निशा
अनर्थकरीति अपवादरूपं दूषणं, [“वचनीयः” इति भावे अनैयर्] दत्त्वा—चौर्येण
निशां दूषयित्वेत्यर्थः, [“निशाया” इत्यत्र “निशायाम्” इति पाठान्तरम्] निद्राञ्च—
स्वापञ्च, तथा नृपतेः,—राज्ञः, रज्याञ्च—रत्नकपुरुषाञ्च, [रज्यानित्यत्र रत्नैः कर्त्तरि
यत्प्रत्ययस्य अननुश्रुत्यया कर्मस्थेयं यत्प्रत्ययः, तेन राजरत्नणीयपुरुषधीवात् तात्पर्यतः
नगररक्षिणः पुरुषा एव बोध्यन्ते, तेषामेव नृपतिभिः नगररक्षाधर्मवश्यं रत्नणीयत्वादिति
कथमपि प्रयोगस्यास्य साधुत्वं सम्पादनीयम्] (अत्र चकारद्वयं प्रत्येकप्राधान्यद्योतकं)
जित्वा—अभिभूय, तयोः अवशीभूतो भूत्वा इत्यर्थः, स एषः, अहमिति शेषः,
क्षपाक्षयात्—रात्रावसानात्, सूर्योदयेन—दिनकरप्रकाशेन, मन्दाः,—प्रभारहिताः,
रश्मयः—किरणाः यस्य तादृशाः, चन्द्रः—निशाकरः इव, जातः—संवत्तः, अस्मि—
भवामि । चौराणां रात्राविव प्रभावः दिवसे तु भयमिति भावः । अत्र दिवा प्रभावश्च
शर्विलकस्य दिवाकरकरनिष्पन्ननिशाकरेण सादृश्यकथनादुपमाश्लङ्कारः । चन्द्रवज्जी-
पेन्द्रवज्जीरूपजातिः वृत्तम् ॥ १ ॥

स्वस्य चौर्यदोषदुष्टतया दिवाभीतः स्वकीयामवस्थां प्रकटयन्नाह यः इति ।—
यः कश्चित्—यः कोऽपि, मानव इति शेषः, त्वरितगतिः—शीघ्रगमनः सन्, सम्भ्रान्तम्
—अकार्यकरणात् भयवर्जितं, मां—शर्विलकं, निरीक्षते—अवलोकयति, वा—

तं सर्वं तुल्यति दूषितोऽन्तरात्मा

स्वैर्दोषैर्भवति हि शङ्कितो मनुष्यः ॥ २ ॥

मया खलु मदनिकायाः कृते साहसमनुष्ठितम् (ज),—

परिजनकथासक्तः कश्चिन्नरः समुपेक्षितः

क्वचिदपि गृहं नारीनाथं निरीक्ष्य विवर्जितम् ।

नरपतिबले पार्श्वीयाते स्थितं गृहदारुवत्,

व्यवसितशतेरेवंप्रायैर्निशा दिवसीकृता ॥ ३ ॥

[इति परिक्रामति] ।

अथवा, स्थितं—क्वचिदवस्थितं, मां द्रुतं—शीघ्रम्, उपसर्पति—मत्सन्निधिमागच्छतीत्यर्थः ; दूषितः,—सापराधः, चौथ्यादिदुष्काश्यकरणात् शङ्कित इति यावत्, अन्तरात्मा—अन्तःकरणं, ममेति शेषः, तं—मन्निरीक्षकादिरूपं, सर्वं—सकलं जनं, तुल्यति—षरीक्षते ; तत्करोऽहम् इति किमयं ज्ञातवानिति सन्देह इति यावत्, हि—तथा हि, मनुष्यः,—जनः, स्वैः,—निजैः, दोषैः—अपराधैः, शङ्कितः,—शङ्कास्थानमित्यर्थः, अन्यस्येति शेषः, भवति । अत्र समीपागतपुरुषादिसन्दर्शनेन सञ्जातायाः शङ्खिलकशङ्कायाः चतुर्थ-पादार्थेन समर्थनात् सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽयमर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । प्रहर्षिणी वृत्तम्,—“व्याशाभिर्मन-ज-र-गाः प्रहर्षिणीयम्” इति लक्षणात् ॥ २ ॥

(ज) कृते—निमित्तं, मदनिकालाभार्थमिति यावत् । साहसं—हठकारित्वं, [सहसा कृतमिति व्युत्पत्त्या अविवेकिकार्यत्वेन चौथ्यस्य साहसपदेन लाभः] ।

साहसमनुष्ठितमित्युक्तं, तच्च कीदृशमिति विवृण्वन्नाह, परिजनेति ।—क्वचिदपि—कुतचित् प्रदेशे, परिजनेन—परिवारेण, सह कथा—आलापः, तव आमक्तः,—निविष्टः, कथित्—कीदृपि, नरः,—पुरुषः समुपेक्षितः,—परित्यक्तः, तादृशं नरं दृष्ट्वा मन्यमानेन स्वकार्यमनुष्ठितमिति यावत्, क्वचिच्च गृहं—भवनं, नारीनाथं—स्त्रीमातसहायं, निरीक्ष्य—दृष्ट्वा, विवर्जितं—परित्यक्तं, तद्वनस्य अवलाजनरक्षितत्वेन तत्र प्रवेशस्य चौरशास्त्रनिषिद्धत्वादिति भावः, [“विवर्जितम्” इत्यत्र “विवर्जितम्” इति पाठान्तरम् ; तत्र,—विवर्जितं—प्रत्यावृत्तमित्यर्थः] तथा क्वचिच्च नरपतिबले—रक्षित्वेन, राजपुरुष इत्यर्थः, पार्श्वीयाते—समीपवर्तिनि सति, गृहदारुवत्—गृहधारककाष्ठमयस्तन्नेन तुल्यं यथा स्यात् तथेत्यर्थः, स्थितम्—अवस्थितम् ;

वस । हस्ते ! इमं दाव चित्तफलक्षं मम सञ्चणीयं ठाविञ्च
तालवेंटञ्च गेण्हिञ्च लहु (ट) आञ्चच्छ । *

मद । जं अञ्जआ आणवेदि । † [इति फलकं गृहीत्वा
निष्क्रान्ता] ।

शर्वि । इदं वसन्तसेनाया गृहं, तत् यावत् प्रविशामि ।
[प्रविश्य] क्व नु मया मदनिका द्रष्टव्या ?

[ततः प्रविशति तालवन्तहस्ता मदनिका] ।

शर्वि । [दृष्ट्वा] अये ! इयं मदनिका,—
मदनमपि गुणैर्विशेषयन्ती
रतिरिव मूर्त्तिमती विभाति येयम् ।

* हस्ते ! इमं तावत् चित्तफलकं मम शयनीये स्थापयित्वा तालवन्तं गृहीत्वा
लघु आञ्चच्छ ।

† यदाय्या आज्ञापयति ।

क्षभी हि यथा एकस्मिन्नेव स्थाने निश्चलस्तिष्ठति, अङ्गमपि तथैव तिष्ठामीति भावः ;
एवंप्रायैः,—ईदृक्प्रकारैः, व्यवसितशतैः,—बहुशतव्यापारैः, [व्यवसितानां शतानि
व्यवसितशतानि तैः ; शतादिशब्देन यत्र एकशतादिसङ्ख्यामात्रबोधः, तत्रैव
एकवचनान्तत्वनियमादत्र च बहुशतसङ्ख्याया विवक्षितत्वेन शतशब्दस्यापि बहुवचनान्तत्व-
मिति बोध्यम्] निशा—रात्रिः, दिवसीकृता—अदिवसः दिवसः कृता ; तमः-
समाच्छन्नायां निशायामपि दिवसवत् निःशङ्कभावेन व्यवहृतमिति भावः ; [इह
दिवसशब्दात् अभूततन्नावे चिप्रत्ययः] मयेति शेषः सर्वत्र । हरिणी कृतं—“न-स-
म-र-स-ला गः वक्ष्वेदेईयेईरिणी मता” इति लक्षणात् ॥ ३ ॥

(ट) चित्रफलकम्—आलेखं, चित्रपटमिति यावत् । लघु—सूत्रं यथा स्यात्
तत्त्वार्थः [आगच्छति क्रियाया विशेषणमिदम्] ।

स्वाभिलषितां मदनिकां पुरतोऽवलीक्ष्य किमुत्पन्नदयः शर्मिलकः तदुपवर्णनपुरः-
सरं स्वहृदयभावं व्यनक्ति । मदनमिति ।—गुणैः—चित्तीन्द्रादनादिभिः अनन्यसाधा-
रकगुणविशेषैः, मदनमपि—कन्दर्पमपि, का कथा अन्वेषामित्यपिशब्दार्थः, विशेषयन्ती
—जयन्ती, मूर्त्तिमती—देहधारिणी, रतिः,—कामवधूरिव, विभाति—विशेषेण

मम हृदयमनङ्गवर्जितं

भृशमिव चन्दनशीतलं करोति ॥ ४ ॥

मदनिके !

मद । [दृष्ट्वा] अम्भो ! कथं सञ्चिलम्भो !! सञ्चिलम्भ !
साधदं दे ? कहिं तुमं ? *

शर्वि । कथयिष्यामि । [इति सानुरागमन्वीऽर्थं पश्यतः ।

वस । चिरञ्चदि मदणिष्ठा, ता कहिं णु क्लु सा ? [गवाक्ष-
केष दृष्ट्वा] कथं ! एसा केणावि पुरिसकेण सह मंतभंतौ
चिठ्ठदि !! जधा अदिसिणिष्ठाए णिञ्चलदिष्टौए आपिबन्तौ बिअ
एदं निञ्जाअदि, तथा तक्केमि, एसो सो जणो एदं इच्छदि
अभुजिस्सं (ठ) कादुं ; ता रमदु रमदु, मा कस्सावि पीदिच्छेदो
भोदु. ण क्लु सहाविस्सं । †

* अहो ! कथं शञ्चिलकः !! शञ्चिलक ! स्वागतं ते ? कुत्र त्वम् ?

† चिरयति मदनिका, तत् कुत्र नु खलु सा ? कथम् ! एषा केनापि पुरुषकेन
सह मन्त्रयन्ती तिष्ठति !! यथा अतिस्निग्धया निश्चलदृष्ट्या आपिबन्तीव एतं निधायति,
तथा तर्कयामि. एष स जन एनामिच्छति अभुजिष्ठां कर्तुम् ; तत् रमतां रमतां, मा-
कस्यापि प्रीतिच्छेदो भवतु. न खलु शब्दायिष्ये (आकारयिष्यामि) ।

शीभते “इयं मदनिका” इति मद्यस्थुवाक्येन कर्तृपदेन अन्वयी बोध्यः ; या इयम्—
एषा मदनिकेत्यर्थः, अनङ्गवर्जितं—नित्यं कामानलसन्तप्तं, मम—शञ्चिलकस्य,
हृदयम्—अन्तःस्थलं, भृशम्—अत्यर्थं चन्दनेन—मलयजानुलेपनेनेत्यर्थः, यथा शीतलं
—शीतस्पर्शं, सुस्निग्धमिति यावत्, भवति, तथा इव करोति—विधत्ते. अत्र पूर्वार्द्धे
मदनिकायाः मूर्तिमद्रतिलासम्भवेऽपि तद्गन्धभावात्, तथा परार्द्धे अचन्दनशीतलिऽपि
हृदये तत्त्वसम्भावनादुपेक्षादयम् । पुष्पिताया उक्तम् ॥ ४ ॥

(ठ) एषा—मदनिका । केनापि - ममापरिचितेन केनचिदित्यर्थः । मन्त्र-
यन्ती निधृतमालपन्ती । यथा—यस्मान् । आपिबन्ती - चक्षुषा पानं कुर्वन्ती,
सम्पृहमालोकयन्तीति यावत्, [अत्र इवशब्दः उत्प्रेक्षायाम्] निधायति—एकाग्रैश्च
निरीक्षते, (“निर्वर्णनन्तु निधायं दर्शनालीकनेचयम्” इत्यमरः) । अभुजिष्याम्—

मद । सञ्चलत्र ! कथेहि । *

शर्वि । [साग्रहं दिशोऽवलोकयति] ।

मद । सञ्चलत्र ! किं-स्येदं ? ससंको विअ लक्खीअसि ? †

शर्वि । वच्चे त्वां किञ्चिद्दहस्यं, तत् विविक्तमिदम् ?

मद । अधइ । ‡

वस । कथं परमरहस्यं ! ता ण सुणिस्सं । §

शर्वि । मदनिक्के ! किं वसन्तसेना मोच्यति त्वां निष्कुर्येण ?

वस । कथं, मम संबन्धिणी कथा !! ता सुणिस्सं इमिअ
नवक्खेण ओवारिदमरीरा । ¶

मद । सञ्चलत्र ! भणिदा मए अज्जआ, तदो भणादि,
जइ मम सच्छंदो, तदा विणा अत्थं सच्चं परिजणं अभुजिस्सं
करइस्सं । अध सञ्चलत्र ! कुदो दे एत्तिओ विहवो—जेण
मं अज्जआसआसादो मोआइस्ससि ? **

शर्वि । दारिद्रेणाभिभूतेन त्वत्स्नेहानुगतेन च ।

अद्य रात्रौ मया भीरु ! त्वदर्थे साहसं कृतम् ॥ ५ ॥

* शर्विलक ! कथय ।

† शर्विलक ! किं निन्दं ? सशङ्क इव लज्जसे ?

‡ अथ किम् ।

§ कथं परमरहस्यम् ! तत् न र्थायामि ।

¶ कथं ! मम सम्बन्धिनी कथा !! तत् र्थायामि अनेन गवाक्षेण अपवारित-
शरीरा ।

** शर्विलक ! भणिता मया आर्या, तदा भणति, यदि मम स्वच्छन्दः, तदा
विना अर्थं सर्वं परिजनम् अभुजिष्यं करिष्यामि । अथ शर्विलक ! कुतस्ते एतावान्
विभवः, येन मामार्यासकाशात् भार्चयिष्यसि ?

अकिङ्कर्णे, स्वाधीनामित्यर्थः, (“भुजिष्या किङ्करी मता” इति कोषः), यद्वा,—स्वतरेण
केनापि अनुपभोग्यां, आत्मकलववत् स्वाधीनामित्यर्थः ।

निङ्कनस्य ते सहसा कष्मात् मन्निष्क्रयोपयोग्यर्यागमः संवत् इति पृष्टः सहसा
धनागमकारणं निर्दिशन्नाह, दारिद्रेणेति ।—भीरु !—हं भयशीलं अवलं ! (भय-
शीलताया रमणीजनस्वभावत्वेन शर्विलककृतसाहस्यवर्णं भयावश्यम्भावादवमान-

वस । पससा से आकिदी, साहसकान्मदाए उण उब्बेश-
णीआ । *

मद । सब्बिलअ । इयीआकल्लवत्तस (ड) कारखेण उहंअ
पि संसए विणिक्खित्तं । †

शर्वि । किम् ? किम् ?

मद । शरीरं, चारित्तं अ । ‡

शर्वि । अपखिंति ! साहसे (ढ) श्रीः प्रतिवसति ।

मद । सब्बिलअ ! अखंडिदचारित्तो सि, ता ण हु दे मम
कारणादो साहसं करतेण अखंतविरुद्धं आचरिदं ? § (ए)

शर्वि ।—नो मुष्णाम्यबलां विभूषणवतीं फुल्लामिवाहं लतां,
विप्रखं न हरामि कच्चनमथो यज्ञार्थमभ्युदृतम् ।

* प्रमदाऽस्याकृतिः, साहसकर्मतया पुनर्बहेर्जनीया ।

† शर्विलक ! स्त्रीकण्ठवत्संख्य कारकेन उभयमपि संज्ञये विनिजिप्तम् ।

‡ शरीरं, चारित्र्यम् ।

§ शर्विलक ! अखण्डितचारिवोऽसि, तत् न खलु त्वया मम कारणात् साहसं
कुर्वता अत्यन्तविरुद्धमाचरितम् ?

नृणम्) । मया दारिद्रेण—प्रबलदेव्येन, [अभिभूतेनेत्यस्य कर्तृपदम्] अभिभूतेन
—निर्जितेन, च—तथा, त्वद्वेहानुगतेन—त्वदीयप्रणयसमासक्तेन सता इत्यर्थः, अथ
रावौ—रजन्यां, त्वदर्थं—तव निमित्तं, त्वामधिकर्तुमिति यावत्, [अर्थशब्दस्य असर्व-
नामत्वात् सप्तमी] साहसं—सहसा—बलेन कृतं साहसम्, अथवा,—सहसा—
अविविच्य इत्यर्थः, कृतं साहसं चौथ्यरूपमिति यावत्, “सहसा क्रियते यत् तत्
साहसमिहोच्यते” इति वचनात् ; कृतम्—अनुष्ठितम् । [“अथ” इत्यत्र “अथ”
इति पाठान्तरम्] । पथ्यावक्तं वृत्तम् ॥ ५ ॥

(ड) ‘स्त्रीकण्ठवत्संख्य—रमणीरूपप्राप्तर्भाज्यस्य, अतितुच्छस्य इति भावः ।

(ढ) अपखिंति !—मुखे ! साहसे—जीवितानपेक्षणीयव्यापारे इत्यर्थः ।

(ए) “अखंडिदचारित्तो सि” इत्यादि वाक्यस्य विपरीतलक्षणाया अत्यन्त-
विरुद्धमेव त्वया आचरितमिति पश्यवसितोऽर्थः । काको नञि च स एवार्थः ।

मदनिकया अकार्यकारित्वेनाधिकृतः विवेकानुगताचरणैरात्मानं निर्दिधं प्रमा-

धात्रुत्सङ्गतं हरामि न तथा बालं धनार्थं क्वचित्,
कार्याकार्यविचारिणी मम मतिचौर्येऽपि नित्यं स्थिता ॥ ६ ॥
तत् विज्ञाप्यतां वसन्तसेना,—

“अयं तव शरीरस्य प्रमाणादिव निर्मितः ।

अप्रकाशो ह्यलङ्कारो मत्स्नेहाकार्यतामिति” ॥ ७ ॥

प्रयत्राह, नी इति ।—अहं पुङ्गा—विकशितपुष्पा, लता—वल्लीमिव, विभूषणवती—
परिहितालङ्काराम्, अबला—नारी, नी मुष्णामि—चोरयामि, तद्वावात् भूषणानि
न हरामीत्यर्थः, [नी इति निवेधार्यकमीकारान्तमव्ययपदम् ; “अभावे नञ् नी
नापि” इत्यमरः] विप्रस्त्रं—ब्राह्मणघनं, काञ्चन—स्वर्णम्, अथी—तथा, यज्ञार्थं—
यज्ञनिमित्तम्, अभ्युद्धतम्—आहृतं, वस्तु इति शेषः, विप्रस्त्रमिति यज्ञार्थमभ्युद्धत-
मिति च काञ्चनविशेषणं वा ; तत्र विप्रस्त्रं विप्रस्त्रानिकमित्यर्थः, विप्रस्त्रानिक-
काञ्चनापहरणे महापातकयुतेः, तथा च विष्णुः,—“ब्रह्महत्या, सुरापानं, ब्राह्मण-
सुवर्णहरणं, गुरुदाराभिगमनं, संयोगश्च तैः सह इति महापातकानि” इति । न
हरामि—न चोरयामि ; तथा धनार्थं—अर्थलिप्सुः सन्, क्वचित्—कदाऽपि, धात्राः,
—उपमातुः, उत्सङ्गतं—क्रीडस्थं, बालं—शिशुं, न हरामि—तद्वावात् अलङ्कार-
जातम् अपहर्तुमिति भावः ; तथा हि,—मम मतिः,—बुद्धिः, चौर्येऽपि—चौरकर्मा-
द्यपि, कार्याकार्यविचारिणी—कर्त्तव्याकर्त्तव्यविचारवती सती, नित्यं—सततं, स्थिता
असत्कार्यमपि चौर्यं मया पात्रमपात्रं, स्थानमस्थानं, योग्यमयोग्यं वेति अविविच्य न
कदाचित् कृतमिति भावः । अथ अलिमपादार्थस्य पूर्वपादत्रयवाक्यान् प्रति हेतुतया
निर्देशात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः, तदुक्तं दर्पणे,—“हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गं निगद्यते”
इति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६ ॥

किं विज्ञापनीयमित्याह, अयमिति ।—तव—वसन्तसेनायाः इत्याशयः, शरीरस्य
—देहस्य, प्रमाणादिव—परिमाणादिव, परिमाणं गृहीत्वेवेति यावत्, [त्यबलीपे पञ्चमी]
यथा शिथिलः कटसाध्यपरिधानो वा न भवेत्, तथैव इति तात्पर्यं निर्मितः,—चटितः,
अयं—परिदृश्यमानः, अप्रकाशः,—अनुचितः प्रकाशो यस्य स तथोक्तः, अप्रकाशनीय
इत्यर्थः, [“अप्रकाशः” इत्यत्र “अप्रकाश्यम्” इति भासकविकृतचार्दृताख्ययस्युद्धत-
पाठान्तरे,—“धार्यताम्” इति क्रियाया विशेषणं बोध्यम् ; इममङ्गे धृत्वा लोकसमाङ्गे
न गन्तव्यम् इत्यर्थः] अलङ्कारः,—भूषणं, मत्स्नेहात्—मयि—मदनिकायामित्यर्थः,
ज्ञेयात्—अनुपागात्, धार्यता—गृह्यताम् ; परन्तु शब्दलिङ्गेन मम (मदनिकायाः)

मद । शब्बिलञ्च ! अप्पकासो अलंकारओ, अच्च अ जणो
त्ति दुवेवि ण जुज्जदि, ता उअणेहि दाव, पेक्खामि एदं अलं-
कारञ्च । * (त)

शर्वि । इदमलङ्कारम् । [इति साशब्दं समर्पयति] ।

मद । [निरुध्य] । दिट्ठपुरुज्जो विअ अच्च अलंकारओ !! ता
भवेहि, कुदो दे एसो ? †

शर्वि । मदनिके ! किं तव अनेन ? गृह्यताम् ।

मद । [सरोषम्] जइ मे पञ्चअं ण गच्छसि, ता किंणिमित्तं
मं णिक्खिणसि ? ‡ (ब)

शर्वि । अयि ! प्रभाते मया श्रुतं श्रेष्ठिचत्वरे, यथा—सार्थ-
वाहस्य चारुदत्तस्य इति । [वसन्तसेना मदनिकां च मूर्च्छां नाटयतः] ।

शर्वि । मदनिके ! संमाश्वसिहि ; किमिदानीं त्वम्,—

* शर्विलक ! अप्रकाशोऽलङ्कारः, अयञ्च जनः इति वयमपि न युज्यते, तत्
उपनय तावत्, पश्यामि एतम् अलङ्कारम् ।

† इट्ठपूर्वं इवायमलङ्कारः !! तत् भण, कुतश्चे एषः ?

‡ यदि मे प्रत्ययं न गच्छसि, तत् किंनिमित्तं मां निज्जीवासि ?

निष्क्रयरूपेण अयमर्पितः इति न प्रकाशयतां, तथात्वे धर्म राज्ञा दण्डनीया भविष्यामिः
इति शर्विलकाशयः । अत्र शरीरप्रमासानिश्चितेऽपि तत्त्वसम्भावनात् उद्दिष्टोऽलङ्कारः ।
पथ्यावक्रं वृत्तम् ॥ ७ ॥

(त) अयञ्च जनः,—वसन्तसेनास्वरूपः, अतिचतुरा रूपाजीवा इत्यर्थः ;
तादृशीऽयं जनः कः ? चौख्येण सङ्गृहीतोऽयमलङ्कारश्च कः ? इति वयमपि न युज्यते
इत्यर्थः, एतस्या वेद्यात्वेन तद्वृत्तालङ्कारस्य अप्रकाशत्वसम्भावनाविरहादिति भावः ;
अथवा,—वसन्तसेना चौरितद्रव्यं कथमपि न गृह्णीयादिति भावः ; शर्विलकेन पीरयित्वा
मदनिकानिष्क्रयार्थं मञ्चं प्रदत्तः अयम् अलङ्कारः इति वसन्तसेनया कदाऽपि न वाच्यम्
इति सम्भावयितुमपि न शक्यते इति हृदयम् ।

(ब) निज्जीवासि—मूर्च्छेन क्रीडासि, निष्क्रयं इत्या मामङ्गीकरोषीति यावत् ।

विवादसस्तस्यार्जुने सधसभ्रान्तलोचना ।

नीयमानाऽभुजिष्यात्वं कम्पसे, नानुकम्पसे ? ॥ ८ ॥

मद । [समाश्रय] साहसिभ्र ! ए क्व तु ए मम कारुण्यादौ
इमं अकञ्जं करंतेष तस्मिं गेहे कोवि वापादिदो परिच्यतो
वा ? *

शर्वि । मदनिके ! भीते सुप्ते न शर्व्विलकः प्रहरति, तस्मात्
न कश्चित् व्यापादितो नापि परिच्यतः ।

मद । सञ्जं ? †

शर्व्वि । सत्यम् ।

वस । [संज्ञां लब्ध्वा] अन्नाहे ! प्रत्युपजीविताऽसि । ‡

मद । प्रियम् । §

* साहसिक ! न खलु त्वया मम कारणादिदम् अकार्यं कुर्वता तस्मिन् गेहे
कोऽपि व्यापादितः परिच्यतो वा ?

† सत्यम् ?

‡ अहो ! प्रत्युपजीविताऽसि ।

§ प्रियम् ।

आरुहतेतिनाममाश्रयवशविवीक्षितां मदनिकां सन्नासविकम्पितामवलोक्य तां प्रति-
नीयमानाह, विवादति ।—अभुजिष्यात्वं—अकिञ्चरीत्वं, स्वाधीनतामिति यावत्, नीय-
माना—नीयैषापि धनमाह्वय प्राप्स्यमाणा, मद्येति शेषः त्वं विवादेल—दुःखाग्नि-
शयेन, खलं—पलितं, सर्वं—सकलम्, अङ्गं—शरीरावयवः यस्याः तादृशी, [अत्र
अङ्गशब्दात् “अङ्गगात्रकण्ठेभ्यो वक्तव्यम्” इति वार्तिकेन पक्षे ङीष्] तथा सम्भ्रमेण
—भयेन, भालो—धूर्णिते, लोचने—नयने यस्याः तथाभूता च स्रवी, कम्पसे—
वेपसे, न अनुकम्पसे ?—दयसे ? आमिति शेषः ; त्वदर्थमेवमकार्यशतमनुतिष्ठती
मे वनानुकम्पैव स्वाभाविकी, त्वन्तु एवमतिदारुणा यत् ईदृशमपि मानुषेभ्यः पुरुषा-
न्तरात्प्रत्यक्षयतीऽपि मोहमुपगतेति महदाश्चर्यमिति भावः । अत्र अभुजिष्यात्वं-
प्रापयकपानुकम्पाहेतुसत्वेऽपि तदनुत्पत्तेर्विशेषीकारखण्डारः,—“सति हेतौ कक्षाभावे
विशेषीतिव्याप्ता विधा” इति खण्डकारः । सम्प्रवक्तुं उक्तम् ॥ ८ ॥

शर्व । [सेर्यम्] (द) मदनिश्चे ! किं नाम प्रियमिति ?—

त्वत्स्नेहबद्धहृदयो हि करोम्यकार्यं

सहत्तपूर्वपुरुषेऽपि कुले प्रसूतः ।

रक्षामि मन्मथविपन्नगुणोऽपि मानं

मितच्च मां व्यपदिशस्यपरञ्च यासि ? ॥ ८ ॥

[साकूतम्] (घ) :—

(द) सेर्यं—परीत्कर्षासहिष्णुतासहितं यथा स्यात् तथा, आहृति शेषः ; यदृष्टे सन्धिं कृत्वा मया अलङ्कारभाण्डमपहृतं, सोऽस्याः प्रियः इति शर्विलकस्य मदनिकां प्रति ईर्ष्याकारणम् ।

मदनिकार्यमेवमकार्यशतम् अनुतिष्ठन्तमपि शर्विलकमुपेक्ष्य अन्यपुरुषस्य प्रियत्वाख्यानादतिनिर्विण्ण आह, त्वत्स्नेहेति ।—अहं सहत्ताः,—सदाचाररताः, पूर्वपुरुषाः,—पितृपितामहादयः यस्मिन् तथोक्तं, कुलं—वंशे, प्रसूतोऽपि—जातोऽपि, त्वत्स्नेहेन—तत्र प्रेम्णा, बद्धहृदयः,—आकृष्टचेताः सन्, हि—निश्चितं, नात्र कश्चित् संशयः करणीय इति भावः, अकार्यं—गर्हितकार्यम्, अपहरणरूपमित्यर्थः, करोमि—अनुतिष्ठामि ; मन्मथेन—कामेन, विपन्नाः,—विपर्यस्ताः, अन्यथाभावं प्राप्ता इति यावत्, गुणाः,—सदाचारज्ञानविवेकादयः यस्य तादृशः सन्नपि, कामहतः सन्नपि इत्यर्थः, (मदनिकार्यमेवं चौर्यादिरूपाकार्यानुज्ञानादेव अस्य गुणविपर्ययांसः सुव्यक्तः) [“मन्मथविपन्नगुणोऽपि” इत्यत्र “मन्मथविपन्नगुणोऽय” इति पाठान्तरे—“अपि” कारः ऊहनीयः ; अथ मन्मथविपन्नगुणोऽपीति याजनीयः] मानं—सम्मानं, रक्षामि—न कस्यापि मर्यादां लङ्घयामीत्यर्थः, [“मानम्” इत्यत्र “देहम्” इति पाठे,—देहं—परकीयशरीरमपीत्यर्थः, रक्षामि—न प्रहरामि इति भावः] मां मितं—प्रणयिनं, व्यपदिशसि—वदसि ; यदा—मितं—प्रणयिनं, मां व्यपदिशसि—प्रतारयसि, बहिरनुरागप्रकाशेन मां सन्नीप्य अपरं प्रति आन्तरप्रीतिप्रकाशनादिति भावः ; अपरञ्च—सदन्यच्च पुरुषं, चारुदत्तमित्याश्रयः, यासि—गच्छसि, रन्तुमभिसरसीति यावत् । यदि चारुदत्ते नानुरागिणी त्वं, तदा तद्गृहस्थानाम् आघाताशङ्कया कथमीदृशी व्याकुला जाता ? कुथं वा तेषां निरापवात्तायवणेन प्रियमित्युक्तम् ? इति शर्विलकस्याशयः । वसन्ततिलकं वृक्षं,—“अथ वसन्ततिलकं त-भ-जा अ-गौ गः” इति लक्षणात् ॥ ८ ॥

(घ) साकूतं—सामिप्राथम्यम् ॥

इह सर्वस्वफलिनः कुलपुत्रमहाद्रुमाः ।

निष्फलत्वमलं यान्ति वेश्याविहगभक्षिताः ॥ १० ॥

अयञ्च सुरतज्वालः कामाग्निः प्रणयेन्धनः ।

नराणां यत्र ह्ययन्ते यौवनानि धनानि च ॥ ११ ॥

वस । [सञ्चितम्] अहो ! से अस्याने आर्वेभ्यो । * (न)

• अहो ! अस्य अस्याने आर्षेभ्यः ।

मदनिकाव्यवहारं स्नानशुक्लं विविच्य अस्याः वेश्यात्वमेव एवं नीचव्यवहारहेतुरिति निर्ज्वलः शर्विलकः इत आरभ्य कतिपर्यै श्लोकैः वेश्याजनदोषाणाहं इहेति ।—इह—संसारे, सर्व—सकलं, स्वं—धनमेव, फलं—प्रसवः इति सर्वस्वफलं, तदस्ति एवमिति सर्वस्वफलिनः,—प्रचुरधनरूपफलवन्तः, [अत्र बहुव्रीहिणा अर्थसङ्गतावपि. “न कर्षं धारयामात्वर्थीयो बहुव्रीहिर्दर्थप्रतिपत्तिकरः” इति न्यायेन कर्षधारयात् मत्वर्थीयेन प्रत्ययस्य असाधुत्वेऽपि “कृण्वसर्पवान् वक्षीकः” इत्यादिवत् एतद्वचनस्य प्रायिकत्वेन साधुत्वमवगन्तव्यम् ; केचित् तु “सर्वधनी” इत्यादिवत् इत्यन्तं बहुव्रीहिं वदन्ति इति सुधीर्भिर्विभाव्यम्] कुलपुत्राः,—कुलीनाः; एव महान्तः,—श्रेष्ठाः, द्रुमाः,—वृक्षाः, वेश्याः,—गणिकाः; एव, विहगाः,—पक्षिणः, तै भक्षिताः,—खादित्वाः सन्तः, अलम्—अत्यर्थं, निष्फलत्वं—फलहीनत्वं वृथात्वञ्च; यान्ति—प्राप्नुवन्ति, हतसर्वं वा भवन्तीति यावत् । अत्र धन-कुलपुत्रादिरूपे निरपक्रुतविषये रूपितानां फल-द्रुमादौ गामभेदेनारोपत् रूपक-मलङ्कारः । पद्यावक्तं वृत्तम् ॥ १० ॥

अयमिति ।—किञ्चेति चार्थः, अयम्—अनुभूयमानः, सुरतमेव ज्वाला—शिशूः यस्य सः, तथा प्रणयः,—अनुरागः एव, इध्वनं—काष्ठं यस्य तादृशः, (“काष्ठं दार्विन्धनम्” इत्यमरः) । कामाग्निः,—कामः,—सुरताभिलाषः एव, अग्निः,—वज्रः, [“कामीऽग्निः” इति पाठान्तरस्तु न हृद्यं, “रावणावयहृक्कान्तम्” इत्यत्र “कृण्वमेवः” इतिवत् समलपाठस्यैव भौविल्यात्] ज्वलति वेश्याजनशरोर इति पदद्वयमध्याहार्यम् ; यत्र—कामाग्नौ इत्यर्थः, नराणां—मानवानां, कामातुराणामिति यावत्, यौवनानि—वाङ्मन्यनि, धनानि—विभवाश्च, ह्ययन्ते—आहुतय इव प्रक्षिप्यन्ते इत्यर्थः । अत्र यौवन-धनानामाहुतसम्भवात् ह्ययन्ते इव इत्युत्प्रेक्षयैव वाक्यविश्रान्तेः उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः, पूर्वार्हे तु निरपक्रुतविषये सुरतादौ ज्वालाऽस्तादात्म्येनात्ययात् रूपकम् इत्यनयोः परस्पर-विरपेक्षाऽसंख्येति । पद्यावक्तं वृत्तम् ॥ ११ ॥

(व.) अस्य—शर्विलकस्य, अस्याने—अधीन्ये स्थाने, आर्षेभ्यः,—चित्तोद्देशः,

शर्वि । सर्वथा,—

अपण्डितास्ते पुरुषा मता मे.

ये स्त्रीषु च श्रीषु च विश्वसन्ति ।

अत्रियो हि कुर्वन्ति तथैव नार्योः

भुजङ्गकन्यापरिसर्पणानि ॥ १२ ॥

स्त्रीषु न रागः कार्यो रक्तं पुरुषं स्त्रियः परिभवन्ति ।

रक्तैव हि रक्तव्या, विरक्तभावा तु हातव्या ॥ १३ ॥

आरुदत्तनामश्रवणमावेशः मदनिकायाः आविगसम्बोहादिदर्शनात् मामुपेक्ष्य तवेयम्, अतुरक्तंति विश्वासादस्यायं चित्तोद्देशः भ्रममूल एवेति भावः ; यदा—स्थाने इति, योग्यार्थकमव्ययं, (“युक्ते हि साम्प्रतं स्थाने” इत्यमरः) तथा च—आविगः—चित्त-सम्भ्रमः, अस्थाने—अयोग्यः, अतुचित् इत्यर्थः । [“आवेशो” इति प्राकृतस्य “आवेशः” इति संस्कृतकल्पने आवेशः,—गर्वः, क्रोधी वाऽर्थः] ।

कस्याचित् कामिन्वां रिङ्गोः नायकस्य अपरेण कामघाते शक्तस्य कोपः, असमर्थस्य तु विषादः इति दर्शनात् क्रुद्धः शर्विलकः वेश्यामात्रं विनिन्द्य इदानीं, स्त्रीमात्रं निन्दि, अपण्डिता इति ।—ये पुरुषाः,—जनाः, स्त्रीषु च—नारीषु च, अनर्थकरीष्विति भावः, च—तथा, श्रीषु—लक्ष्मीषु, चञ्चलास्त्विति भावः, [चकार-इयं प्रत्येकप्राधान्यदीतनार्थम्] विश्वसन्ति—प्रत्ययं यान्ति, ते—तादृशाः पुरुषाः, अपण्डिताः,—अनभिज्ञाः, मूर्खा इति यावत्, इति मे—मम, [कर्त्तरि षष्ठी] मताः,—स्वीकृताः, सम्प्रता इत्यर्थः, तान् अनभिज्ञान् मन्यं इति यावत् ; हि—यतः, अत्रियः,—सम्पदः, तथैव—तद्वदेव, नार्योः,—स्त्रियः, भुजङ्गकन्यानां—भुजङ्गीनाम् इव इत्यर्थः, परिसर्पणानि—परितः वक्रगमनानि, द्रुतगमनानि वा, यदा,—परिसर्पणानि—आच्छादनानि, ता हि दृष्टा प्रीतिपरमपि निघ्नन्ति इति भावः ; कुर्वन्ति—विदधति, हे एव ते अतिवक्त्रे चपलस्वभावे चेति भावः । अत्र पूर्वार्द्धगत-वाक्यायं प्रति परार्द्धगतवाक्यार्थस्य हेतुतया कारणेन कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तर-न्यासः ; एवम् अपस्तुतानां श्रीणां प्रस्तुतानां नारीणाञ्च भुजङ्गकन्यासदृशपरिसर्पण-कारित्वरूपैकधर्मसम्बन्धादौपकालिकारः ; तथा भुजङ्गकन्यापरिसर्पणानीत्यत्र उपमा चेति एतेषां परस्परमङ्गाङ्गभावेन सङ्करः । उर्मिन्द्रवज्रेन्द्रवजयोः सम्बोलनादुपजाति-वृत्तिमिदम् ॥ १२ ॥

प्रकारान्तरेण पुनः स्त्रीमात्रस्य निन्दा कुर्वन्नाह, स्त्रीचित्ति ।—स्त्रीषु—नारीषु,

सुष्ठु खलु इदमुच्यते,—

एता हसन्ति च रुदन्ति च वित्तहेतोः

विश्वासयन्ति पुरुषं न तु विश्वसन्ति ।

तस्मान्नरेण कुलशीलसमन्वितेन,

वेश्याः श्मशानसुमना इव वर्जनीयाः ॥ १४ ॥

रागाः,—प्रणयः, न कार्यः,—न विधेयः, (यतः) स्त्रियः,—रमण्याः, रक्ताम्—अनुरागिणीं, पुरुषं—जनं, परिभवन्ति—अवजानन्ति, हि—तथा हि, रक्ता—अनुरागिणी, एव रत्नव्या—रमणार्हा, विरक्ताभावा—अननुरागिणी तु, हातव्या—त्यक्तव्या । अत्र रक्ताव इत्यत्र अन्ययोग्यवच्छेदार्थकेन एवकारिणैव अननुरक्ताव्यवच्छेदसम्भवे पुनः “विरक्ताभावा तु हातव्या” इति कथनात् पुनरुक्तत्वदोषः, स च “सुरक्ता हि रत्नव्या” इति पाठपरिवर्त्तनेन समाधेयः । इह प्रथमपादार्थहेतोर्द्वितीयपादगतवाक्यार्थतया काव्यलिङ्गमलङ्कारः । आर्या वृत्तम् ॥ १२ ॥

स्त्रीमात्रं विनन्द्य पुनः स्त्रीविशेषां वेश्यां निन्दति, एता इति ।—एताः,—वारनार्यः, वित्तहेतोः,—वित्तस्य हेतोः,—धनकारणात्, [“पष्टी हंतुप्रयोगे” (२।१।२६ पा०) इति पष्टी] पुरुषम्—अनुरागिणं जनमित्यर्थः, प्रतीतिं शेषः, हसन्ति, रुदन्ति—क्रन्दन्ति, विश्वासयन्ति च—प्रत्याययन्ति च, तु—किन्तु, न विश्वसन्ति—प्रतिश्रयन्ति, स्वयमिति भावः, तस्मात्—ततः कारणात्, कुलशीलसमन्वितेन—सदृश-सत्स्वभावविशिष्टेन, कुलीनेन सुशीलेन च इत्यर्थः, नरेण—जनेन, वेश्याः,—वारवनिताः, श्मशानसुमनाः,—श्मशाने—शवदाहर्चने उत्पन्ना या, सुमनाः,—कुसुमं (“स्त्रियः सुमनसः पुष्पं प्रमूत्रं कुसुमं समम्” इत्यमरः) सा इव, [सुमनःशब्दस्य “अप्सरःसुमनोवल्वादेव” इत्यनृशसनेन “आपः सुमनसी वर्षा अप्सरः सिकताः समाः । एताः स्त्रियां बहुल्वे स्युरेकत्वेऽपि मताः क्वचित् ॥” इति कारिकया च बहुत्वस्य वैकल्पिकत्वात् च्युतसंस्कृतिदोषाभावेऽपि “ज्योत्स्ना इव सिता कीर्त्तिः” इत्यादिवत् उपमानोपमेययोर्वचनभेदात् भग्नप्रक्रमतादोषः दुष्परिहाय्य एवेति बोध्यम्] यदा—सुमनाः,—मालतीपुष्पाणि, (सुमना मालती जातिः” इत्यमरः) ता इव (अस्मिन् पक्षे आदन्तमालतीपुष्पवाचकबहुवचनान्तमुगताशब्द-प्रयोगात् नोक्तोपभग्नप्रक्रमतादोषसम्भावनाऽपीति सर्वमवदातम्) वर्जनीयाः,—हातव्या इत्यर्थः, यथा देवास्त्रेणायामप्रयोज्यतया श्मशानस्थकुसुमानि सर्वैः परिहृत्यन्ते, तथा सर्वानर्थनिदानतया नयनमनोहरा अपि वारवनिता यत्नेन परिहरणीया इति

अपि च,—

समुद्रवीचीव चलस्वभावाः सन्ध्याऽभ्रलेखेव मुहूर्त्तरागाः ।

स्त्रियो हतार्थाः पुरुषं निरर्थं निष्पीडितालक्तकवत् त्यजन्ति ॥ १५॥

स्त्रियो नाम चपलाः,—

अन्यं मनुष्यं हृदयेन कृत्वा, अन्यं ततो दृष्टिभिराह्वयन्ति ।

अन्यत्र मुञ्चन्ति मदप्रसेकमन्यं शरीरेण च कामयन्ते ॥ १६ ॥

भावः । अत्र वेष्टारूपस्य एकस्य कर्तुः हासरोदनाद्यनेकक्रियासम्बन्धात् दीपका-
ऽलङ्कारः ; शेषार्द्धे च वेष्टानां श्मशानकुसुमैः सह वर्जनीयत्वेन अवैचर्म्यसाम्यकथनात्
उपमाऽलङ्कारः इत्यनयोः संसृष्टिः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १४ ॥

पुनरपि तासां दुर्व्यवहारं वर्णयति, समुद्रेति ।—समुद्रवीचीव—सागरतरङ्ग इव,
चलस्वभावाः,—चञ्चलप्रकृतयः, अतिचपला इत्यर्थः, तथा सन्ध्याऽभ्रलेखेव—सन्ध्यायां
—सायंकाले, यदभ्रम्—अलग्नमनोन्मुखसूर्यकिरणरञ्जितो मेघ इति यावत्, तस्य
लेखेव—रेखेव, मुहूर्त्तम्—अत्यल्पकालं, रागः,—अनुरागः, पश्य—इत्तिसा यासां
ताः, स्त्रियः,—रमण्यः, वेष्टा इत्यर्थः, हतः,—आहतः, पुरुषात् गृहीत इति यावत्,
अर्थः,—धनं याभिः तथाभूताः सचः, निरर्थं—निर्झनं, पुरुषं—जनं, निष्पीडितं—
निष्प्रातरणां, यदलक्तकं—लाक्षापत्रं, तद्वत् त्यजन्ति—विमुञ्चन्ति । अत्र स्त्रीणां
चञ्चलस्वभावत्वे समुद्रवीचा, मुहूर्त्तरागत्वे च सान्ध्यमेघलेखया अवैचर्म्यसाम्यकथनात्
उपमाऽलङ्कारः, स च रागशब्दस्य श्लिष्टतया शेषानुप्राणितः । प्रथमार्द्धे उपमानोप-
मेययोः भिन्नवचनतया भग्नप्रक्रमताख्यदोषः । इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः उपजातिः वृत्तम् ॥ १५॥

पुनः तमेवार्थमन्यथा विवृणोति, अन्यमिति ।—सर्वत्र गद्यस्थेन “स्त्रियः” इति
कर्तृपदेनावयः । हृदयेन—मनसा, अन्यम्—एकं, मनुष्यं—जनं, कृत्वा—निश्चिन्य
इत्यर्थः, एकस्मिन् मनुष्ये मन आधाय इति यावत्, ततः अन्यं—तद्विन्नमपरां जनं,
[अत्र अन्यशब्देन विहितपञ्चम्याः तसिल्विधानम् “अपादाने चाहीयवहीः”
(५।४।४५ पा०) इति सूत्रेण अनपादानपञ्चम्याः तसिल्विविधात् प्रामादिकम्]
दृष्टिभिः,—अपारङ्गदर्शनैरित्यर्थः, आह्वयन्ति—सङ्केतयन्ति, [अत्र स्पृष्टाऽर्थाभावात्
“स्पृष्टायामाङः” (१।१।३१ पा०) इति न तङ्] अन्यत्र—अपरस्मिन्, तत इति
पूर्वेर्भावयः, तद्विधे पुरुषे इति यावत्, मदप्रसेकं—मदस्य—गर्वस्य, प्रसेकः,—
प्रयोगः तं, साहङ्कारव्यवहारमित्यर्थः ; अथवा,—मदस्य—मदिरायाः, सुप्तासक्त्युक्ता

सूक्तं (प) खलु कस्यापि,—

न पर्वताग्रे नलिनी प्ररोहति,

न गर्दभा वाजिधुरं वहन्ति ।

यवाः प्रकीर्णा न भवन्ति शालयः,

न वेशजाताः शुचयस्तथाऽङ्गनाः ॥ १७ ॥

आः ! दुरात्मन् चारुवत्तहतक ! अयं न भवसि । [इति कतिचित् पदानि गच्छति] ।

इत्यर्थः, प्रसक्तं—सुखात् प्रसिद्धं, सुखनि—कुर्वन्तीत्यर्थः, तथा अन्यच्च—अपरच्च, तत इति पूर्वेष्वन्यथः, तद्विधं पुरुषं, शरीरेण—देहेन, कामयन्ते—वाञ्छन्ति, सर्वाङ्गे-नालिङ्गन्ते इत्यर्थः ; अत्र पादचतुष्टयेऽपि एकस्यैव अन्यशब्दस्य प्रयोगात् अनवीकृतत्व-रीषः । एवमेकस्यैव स्त्रीरूपकर्तृपदस्य आह्वान-मोचन-कामनारूपक्रियाभिरन्यथा दीपक-मलङ्कारः । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ १६ ॥

(प) सूक्तं—शीघ्रं कथितम् ।

वाराङ्गनां निरतिशयनीचतां प्रकटयितुं शिष्टोक्तिमुदाहरति, नेति ।—नलिनी—पद्मिनी, पर्वताग्रे—गिरिशिखरे, न प्ररोहति—न जायते, गर्दभाः—रासभाः, वाजि-धुरम्—अश्ववाहं भारं [समासविधेरनित्यत्वात् “ऋक्पूरञ्चू—” (५।४।७३ पा०) इति सूत्रेण अप्रत्ययाभावः] न वहन्ति—पृष्ठे न गृह्णन्तीत्यर्थः प्रकीर्णाः—प्रक्षिप्ताः, उप्ता इत्यर्थः यवाः—खानामत्याताः शूकधान्यभेदाः शालयः—तन्नामप्रतिज्ञानि धान्यानीत्यर्थः न भवन्ति—न जायन्ते तथा वेशजाताः—वेशजानाग्रये उत्पन्ना इत्यर्थः, अङ्गनाः—रमण्याः, वेश्या इत्यर्थः, न शुचयः—न पवित्राः, भवन्तीति शेषः ; पर्वतोच्च-शिखरे कमलोत्पत्तिवत्, रासभस्य अश्ववाहवहनवत् भूमाउत्थानां यवानां शालिव-प्राप्तिवत् वाराङ्गनां साधुचमयन्तमसम्भवीति भावः । अत्र द्वितीयादिपादव्यगत-कर्तृपदानां बहुवचनप्रक्रमे प्रथमपादे नलिनीति-एकवचनान्तकर्तृपदनिर्देशात् भग्नप्रक्रमता, तथा वंशस्थवेज्जत्ते द्वितीयपादे न्यूनाद्धरत्वेन हतवृत्तात्ता तथा वाजिधुरमित्यत्र समा-सान्ताप्रत्ययस्यानुशिष्टत्वेऽपि तदभावात् च्युतसंस्कारता दीर्घः, समासान्तविधेरनित्यत्वेन तृतीयस्तु कथमपि समाधातुं शक्यते ; एवं वेशाङ्गनाशुचित्राभावसमानधर्माणां पर्वताग्रे नलिनीप्ररोहाभावोद्विपदार्थानां साम्येण प्रविधानगम्यत्वेन दृष्टान्तालङ्कारः । वंशस्थविलं वृत्तम् ॥ १७ ॥

मद । [अञ्जलि गृहीत्वा] अहं असम्बद्धभाषक ! असम्भावणीय

(फ) कुप्यसि ? *

शर्वि । कथमसम्भावनीयं नाम ?

मद । एसो क्व अलंकारश्चो अज्जअकेरश्चो । †

शर्वि । ततः किम् ?

मद । स च तस्स अज्जस्स हत्थे बिण्णिक्खित्तो । ‡

शर्वि । किमर्थम् ?

मद । [कर्णे] एब्बं बिअ । § (ब)

शर्वि । [सर्वैल्लज्जम्] (भ) भोः ! कष्टम्,—

ह्यार्यं श्रीअसन्तप्तो यामेवाहं समाश्रितः ।

अज्ञानता मया सैव पत्रैः शाखा वियोजिता ॥ १८ ॥

* अयि असम्बद्धभाषक ! असम्भावनीये कुप्यसि ?

† एष खलु अलङ्कारः आर्यासम्बन्धी ।

‡ स च तस्य आर्यस्य हस्ते विनक्षिप्तः ।

§ एवमिव ।

(फ). असम्बद्धभाषक !—असङ्गतप्रलापिन् ! असम्भावनीये—सम्भावनाया अयोग्ये,
[अत्र कुपश्वातो, प्रयोगे चतुर्थीभ्रातौ विवक्षिता सप्तमी] ।

(ब) एवमिविति ।—वसन्तसेना चारुदत्ते षडानुरागा स च निर्द्धनः, अतः
निर्द्धनचारुदत्तः वसन्तसेनानुरागं विदिताऽपि स्वयं तत्समीपे नागन्तुं प्रभवति, वसन्तसेना
च तद्दर्शनाभिलाषिणी, एतत्प्रसङ्गेन उभयोः असङ्गतं साक्षात्कारः सम्भवदिति मनसि कृत्य
अलङ्कारोऽयं वसन्तसेनया तत्समीपे न्यासव्याजेन रक्षित इति रहस्यार्थः ।

(भ) सर्वैल्लज्जम्—सलज्जम्, एवं निर्द्धनस्य गृहे मया चोरितमिति लज्जाहेतुः ।

मदनिकार्यमेवमकार्यमनुतिष्ठन् शर्विलकः अज्ञानं वसन्तसेनाया एव अनभि-
लषितमाचरन् अनुतपति, ह्यार्यमिति ।—अहं—शर्विलकः, श्रीअसन्तप्तः,—निदाघ-
पीडितः सन्, ह्यार्यम्—अनातपलाभायै, यामिव—शास्त्रामित्यर्थः, समाश्रितः,—
अवलम्बितवान्, मया अज्ञानता—अनभिज्ञेन सता, सा एव—आश्रयीभूतेत्यर्थः, शाखा
पत्रैः,—पत्रवैः, वियोजिता—विगुत्तीकृता, पत्रयुक्त्या कृतेत्यर्थः । अत्र श्रीअसन्तप्तेन
ह्यार्यमस्मादित्युक्त्याः स्वयं पत्रशासनरूपादप्रस्तुतात् मदनानलसं तस्य शर्विलकस्य

वस । कथं ! एसोवि संतप्यदि ज्जेब्ब !! ता अजार्णतेण
एदिणा एब्बं अणुचिट्ठिदं । *

शर्व । मदनिक्के ! किमिदानीं युक्तम् ?

मद । एत्थ तुमं ज्जेब्ब पंडिओ । †

शर्व । नैवम् । पश्य,—

स्त्रियो हि नामं खल्वेता निसर्गादेव पण्डिताः ।

पुरुषाणान्तु पाण्डित्यं शास्त्रैरेवोपदिश्यते ॥ १८ ॥

मद । सब्बिलअ ! जइ मम वचनं श्रूयते, तदा तस्यैव महाऽनुभावस्य प्रतिनिर्यातय ।
ज्जेब्ब महाणुभावस्स पडिणिज्जादेहिं । ‡ (म)

* कथम् ! एषोऽपि संतप्यते एव !! तत् अजानता एतेन एवमनुष्ठितम् ।

† अत्र त्वमेव पण्डितः ।

‡ शर्विल्लक ! यदि मम वचनं श्रूयते, तदा तस्यैव महाऽनुभावस्य प्रतिनिर्यातय ।

मदनिकालाभार्थमाश्रिताया वसन्तसेनाया न्यासीमृतालङ्कारापहरणरूपप्रस्तुतावगतरप्रस्तुत-
प्रशंसा नामालङ्कारः । पथ्यावक्रं वृत्तम् ॥ १८ ॥

उपस्थितसमस्यायां मदनिकाया एव उपायनिर्द्धारकत्वं व्यवस्थापयितुं स्त्रीबुद्धे-
निसर्गोद्भूतामाह, त्विद्य इति ।—एताः स्त्रियः,—रमण्यः, निसर्गात्—स्वभावात्,
एव पण्डिताः,—विदुष्यः, निपुणा इत्यर्थः, नाम-सम्भावनायां, पण्डिता इति सम्भा-
वयामीत्यर्थः ; पुरुषाणान्तु,—पुंसान्तु, पाण्डित्यं—नैपुण्यं शास्त्रैः,—शास्त्रदर्शनैरेव,
न तु स्वत इत्यर्थः, इति उपदिश्यते—कथ्यते विद्वद्विरिति शेषः ; शास्त्रज्ञानेनैव पुरुषेषु
आहार्यं पाण्डित्यं जायते, रमणीषु तु तन्निसर्गादेव सम्पद्यते इति अतः प्रतिभाशालिनी
त्वमेव अत्र उपायनिर्द्धारयिषीति भावः । पथ्यावक्रं वृत्तम् ॥ १८ ॥

(म) मम वचनं श्रूयते—मम वाक्यं प्रमाणत्वेन गण्यते इत्यर्थः । महानुभावस्य
—[अनुगती भावः इति अनुभावः, न त्वनुपूर्वोद्भवते घञ्, “श्रिनीभुवोऽनुपसर्गे”
(३।३।२४ पा०) इति तन्निषेधात्] महान् अनुभावः प्रभावः यस्य तस्य, महाश्रयस्य
वा, चारुदत्तस्येति आशयः, अद्य सम्प्रदाने चतुर्थीप्राप्तौ सम्बन्धविवक्षया षष्ठी,
महानुभावायेत्यर्थः । प्रतिनिर्यातय—प्रत्यर्पय, इतः प्रत्यागत्य तत्समीपं गत्वा तस्मै
देहि इत्यर्थः । “मम वचनं श्रूयते” इत्यनेन स्वीकृतेः यौक्तिकत्वं व्यज्यते । “त्वामस्मि

शर्वि । मदनिके ! यदि असौ राजकुले मां कथयति ?

मद । ए चंदादो आदबो होदि । * (य)

वस । साहु, मदणिण ! साहु । †

शर्वि । मदनिके !—

न खलु मम विषादः साहसेऽस्मिन् भयं वा,

कथयसि हि किमर्थं तस्य साधोर्गुणांस्त्वम् ? ।

जनयति मम वेदं कुक्षितं कर्म लज्जां,

नृपतिरिह शठानां मादृशां किं नु कुर्यात् ? ॥ २१ ॥

तथाऽपि नीतिविरुद्धमेतत्, अन्य (र) उपायश्चिन्त्यताम् ।

* न चन्द्रादातपी भवति ।

† साधु मदनिके ! साधु ।

वक्ष्मि विदुषाम्” इतिवत् मद्रक्तं तत्रातीव श्रेयीजनकम्, अतः त्वया मनोपदेशानुरूपम् अवश्यमेव करणीयम् इति मदनिकायाः अभिप्रायः ।

(य) चन्द्रात् यथा आतपस्यासम्भवः, तथा चारुदत्तात् राजकुले अभियोग-सम्भावनायाः असम्भवः, इति चन्द्रादातपासम्भवरूपादप्रस्तुतात् चारुदत्तस्य राजकुले अभि-योगाभावरूपप्रस्तुतार्थावगतेरप्रस्तुतप्रश्नसाऽलङ्कारः ।

राजभयात् न तत्रायमुपदेशः समारुचिकरः, अपि तु नीतिविरुद्धित्वादेवेत्याह, नेति ।—अस्मिन्—उपस्थिते, साहसे - बलकृतकार्ये, चौथ्यरूपे इति यावत्. [सहसा बलिन कृतमिति साहसं,—“सहसा क्रियते यत् तत् साहसमिहोच्यते । अप्रकाशं प्रकाशं वा सहो बलमिहोच्यते ॥” इति वचनात्] मम विषादः,—खेदः, कथ-मिदमकार्यं कृतमित्यनुताप इत्यर्थः, वा—अथवा, भयं—भीतिः, राजदण्डादिति शेषः. न खलु—नैव, अस्तीति शेषः, त्वं साधोः—सत्स्वभावस्य, तस्य—चारुदत्तस्य, गुणान्—दयादाक्षिण्यादीन् इत्यर्थः, किमर्थं—किंनिमित्तं, कथयसि ?—वर्णयसि ? हि—अव-धारणे, इदं—मया आचरितं, कुक्षितं—निन्दितं, कर्म वा—कार्यमेव, चौथ्यव्यापार एवेति यावत्, “वा स्यात् विकल्पोपमयोरेवार्थे च समुद्भये” इति विश्वः ; मम लज्जां—क्रयं, जनयति—विधत्ते, नु—भो ! इह—अस्मिन् व्यापारे, नृपतिः,—राजा, शठानां—धूर्तानां, मादृशीं—मत्सदृशजनानां, किं कर्तुं शक्नुयात् ? न किमपीत्यर्थः । मालिनी इति,—“न-न-म-य-ययुतेयं मालिनी भोगिलीकैः” इति लक्षणात् ॥ २० ॥

(र) तथाऽपि—मम भयविषादाद्यसत्त्वेऽपि इत्यर्थः । एतत्—स्वयं गत्वा आह-

मद । सो अन्नं अबरो उवाचो । *

वस । को क्वु अबरो उवाचो हुबिस्सदि ? †

मद । तस्स ज्जेब्ब अज्जस्स केरओ भबिअ एदं अलंकारअं
अज्जआए उवणेहि । ‡

शर्वि । एवं कृतं किं भवति ?

मद । तुमं दाव अचोरो, सो वि अज्जो अरिणो, अज्जआए
अ सक्कं अलंकारअं उवगदं (ल) भोदि । §

शर्वि । ननु अतिसाहसमेतत् ।

मद । अइ ! उवणेहि, असुधा अदिसाहसं । ¶

वस । साहु मदणिण ! साहु, अभुजिस्सए बिअ मंतिदं ।***

शर्वि । मयाऽऽप्तम महती बुद्धिर्भवतीमनुगच्छता ।

निशायां नष्टचन्द्रायां दुर्लभो मार्गदर्शकः ॥२१॥

* सोऽयमपर उपायः ।

† कः खलु अपर उपायो भविष्यति ?

‡ तस्यैव आर्यस्य सम्बन्धी भूत्वा इममलङ्कारमाख्यायै उपनय ।

§ त्वं तावदचोरः, सोऽपि आर्योऽवृणु, आर्यया च स्वकः अलङ्कारः उपगती
भवति ।

¶ अयि ! उपनय, अन्यथा अतिसाहसम् ।

*** साधु मदनिके ! साधु, अभुजिष्येव मन्वितम् ।

दत्ताय अस्य अलङ्कारस्य प्रत्यर्पणमित्यर्थः । अन्यः,—अपरः, चाकृद्दत्ताय प्रत्यर्पणमिदं
इति यावत् ।

(ल) उपगतः,—प्राप्तः ।

मदानकया पुनः प्रदर्शितस्य उपायस्य सारवत्तां क्लृप्तार्थाः शर्विलकः तामेव
प्रशंसन्नाह, मयेति ।—मया—शर्विलकेनेत्यर्थः, भवतीं—त्वाम्, अनुगच्छता—अनु-
सरता सता, महती—उत्कृष्टा, बुद्धिः,—ज्ञानम्, उपदेश इति यावत्, आत्मा—
ज्ञात्वा, तथा हि,—नष्टचन्द्रायाम्—अस्तमितनिशायायाम्, अन्धकारसमाच्छन्ना-
ज्ञानित्यर्थः, निशायां—रज्ज्वां, मार्गदर्शकः,—सत्यप्रदर्शकः, [“मार्गदर्शकः” इत्यत्र
“ज्ञान दर्शकः” इति पाठान्तरम्] दुर्लभः,—दुष्प्रापः ; किन्तु किं कर्तव्यमिदं नम

मद । तेण हि तुमं इमस्मिं कामदेव-गेहे मुहुत्तञ्चं चिह्नं, जाब
अज्जआए तुह आगमणं निवेदेमि । *

शर्वि । एवं भवतु ।

मद । [वसन्तसेनाम् उपसृत्य] अज्जए ! एसो क्वु चारुदत्तस्सं
सआसादो बन्हणो आअदो । †

वस । हस्से ! तस्स केरअं त्ति कथं तुमं जाणासि ? ‡

मद । अज्जए ! अत्तकेरअं पि ण जानामि !! §

वस । [स्वगतं सशिरःकम्यं विहस्य] जुज्जदि । [प्रकाशम्]

पविसदु । ¶

मद । जं अज्जआ आणवेदि । [उपगम्य] पविसदु सन्धि-
लओ । **

शर्वि । [उपसृत्य सवैलन्त्यम्] । स्वस्ति भवत्यै ।

वस । अज्ज बंदामि, उबविसदु अज्जो । ††

शर्वि । साथेवाहस्सुवां विज्ञापयति, जर्जरत्वात् गृहस्य दूरस्थः

मिदं भाण्डम् ; तत् गृह्यताम् । [इति मदनिकायाः समर्थं प्रस्थितः] ।

वस । अज्ज ! ममावि दाव पडिसंदेसं तहिं अज्जो णेदु । ‡‡

* तेन हि त्वमस्मिन् कामदेवगेहे मुहूर्तकं तिष्ठ, यावदार्यायै तवागमने
निवेदयामि ।

† आर्य्ये ! एष खलु चारुदत्तस्य सकाशात् ब्राह्मणः आगतः ।

‡ हस्से ! तस्य सम्बन्धेति कथं त्वं जानासि ?

§ आर्य्ये ! आत्मसम्बन्धिनमपि न जानामि !!

¶ युज्यते । प्रविशतु ।

** यदार्या आज्ञापयति । प्रविशतु शर्विलकः ।

†† आर्य्य ! वन्दे । उपविशतु आर्य्यः ।

‡‡ आर्य्य ! ममापि तावत् प्रतिसन्देशं तव आर्य्यो नयतु ।

भवती एव मार्गदर्शिका सुलभेति वैधर्म्येण प्रतीयते, इति वाक्यार्थयोः साम्यस्य प्रविधान-
प्रत्युत्पत्त्या वैधर्म्येण दृष्टान्तालङ्कारः । पथ्यावन्नं वृत्तम् ॥ २१ ॥

शर्वि । [स्वगतम्] कस्तत्र यास्यति ? [प्रकाशम्] कः प्रति-
सन्देशः ?

वस । पङ्क्तिदु (व) अज्जो मदणिअं । *

शर्वि । भवति ! न खलु अवगच्छामि ।

वस । अहं अवगच्छामि । †

शर्वि । कथमिव ?

वस । अहं अस्मत्कारुदत्तेण भणिदा, जो इमं अलंकारअं
समप्यइस्सदि, तस्स तुए मदणिआ दादव्वा ; ता सो ज्जेव्व एदं
दे देदि ति एव्वं अज्जेण अवगच्छिदव्वं । ‡

शर्वि । [स्वगतम्] अये ! विज्ञातोऽहमनया ! [प्रकाशम्]

साधु, आर्य्य चारुदत्त ! साधु,—

गुणेष्वेव हि कर्त्तव्यः प्रयत्नः पुरुषैः सदा ।

गुणयुक्तो दरिद्रोऽपि नैश्वर्यगुणैः समः ॥२२॥

* प्रतीकृतु आर्य्यो मदनिकाम् ।

† अहम् अवगच्छामि ।

‡ अहमायं चारुदत्तेन भणिता, य इममलंकारं समर्पयिष्यति, तस्य त्वया मदनिका
दातव्या ; तन् स एव एतां ते ददातीति एवमार्य्येण अवगन्तव्यम् ।

(व) प्रतीकृतु—गृह्णातु ।

स्वाभिमतानुरूपं स्वत एवायं चारुदत्तेन व्यवस्थापितमिति श्रुत्वा आनन्दाप्लुतहृदयः
शर्विल्लोकः तस्य गुणवत्तां ख्यापयन्नाह, गुणेष्वेवेति ।—पुरुषैः,—लौकैः, गुणेषु—
बौदार्यादिषु, एव सदा—नित्यं, हि—निश्चयेन, प्रयत्नः,—प्रयासः, गुणवान् भवितुं
प्रकटीयमानः इत्यर्थः, कर्त्तव्यः,—विधातव्यः ; गुणयुक्तः,—गुणवान्, दरिद्रोऽपि—धनहीनो-
ऽपि, अगुणैः—गुणहीनैः, ईश्वरैः,—धनिभिः, समः,—तुल्यः, न, भवतीति शेषः ;
धनिभ्यो हि गुणवान् श्रेष्ठ इति भावः । अत्र कारणेन कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासी-
ऽलङ्कारः ; न चात्र काव्यलिङ्गमेवास्तु इति वाच्यं, पूर्ववाक्यार्थं प्रति परवाक्यार्थस्या-
निष्पादकतया अत्र काव्यलिङ्गस्य अविषयत्वात्, निष्पादकहेतुतास्त्वस्य एव तस्य
विषयादिति दिक् ॥ २२ ॥

अपि च,—

गुणेषु यत्रः पुरुषेण कार्यो न किञ्चिदप्राप्यतमं गुणानाम् ।

गुणप्रकर्षादुदुपेन शम्भोरलङ्घ्यमुल्लङ्घितमुत्तमाङ्गम् ॥२३॥

वस । को ऽप्य पवहण्यो ? * (श)

चेष्टः । [सप्रवहणः प्रविश्य] अज्जए ! सज्जं पवहणं । †

वस । हज्जे मअणिए ! सुदिट्ठं मं करेहि, दिस्सासि, आरुह पवहणं, सुमरेसि मं । ‡ (घ)

मद । [रुदती] परिञ्चत्तम्हि अज्जआए । § (स)

[इति पादयोः पतति] ।

* कोऽत्र प्रवहणिकः ?

† आर्य्ये ! सज्जं प्रवहणम् ।

‡ हज्जे मदनिके ! सुदृष्टं मां कुरु, दत्ताऽसि, आरोह प्रवहणं, धारसि माम् ।

§ परित्यक्ताऽभि आर्य्यया ।

उक्तामेवास्य गुणवत्तां पुनरपि विशेषयन्नाह, गुणेष्विति ।—पुरुषेण—जनेन, गुणेषु—दयादालिण्यादिषु, यत्रः,—उद्यमः कार्यः,—विधातव्यः, किञ्चिदपि—किमपि वस्तु, गुणानां—इयादालिण्यादिगुणानामित्यर्थः, अप्राप्यतमम्—अतिदुष्प्रापं, न, असीति शेषः, तथा हि,—उदुपेन—तारापतिना, चन्द्रेण इत्यर्थः, (“नक्षत्रसृष्टं भं तारा तारकाऽयुःकुं वा स्त्रियाम्” इत्यमरः) गुणप्रकर्षात्—गुणातिशयात्, अलङ्घ्यं—लङ्घितुमशक्यं, केनापि न लङ्घितपूर्वमित्यर्थः [“अलङ्घ्यमुल्लङ्घितम्” इत्यत्र “अलङ्घितं लङ्घितम्” इति पाठान्तरेऽपि स एवार्थः] शम्भोः,—हरस्य, उत्तमाङ्गं—शिरः, (“उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षम्” इत्यमरः) उल्लङ्घितं—समाक्रान्तम् । अत्र गुणप्रकर्षात् चन्द्रकर्तृकहरशिरोलङ्घनरूपेण विशेषेण गुणशालिनः पुरुषस्य सकलकार्यक्षमत्वरूपसामान्यस्य समर्थनात् विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । उपेन्द्रवशा इत्यम् ॥ २३ ॥

(श) प्रवहणिकः,—कर्णैर्यचालकः, सारथिरित्यर्थः, शिविकावाहीत्यर्थो वा ।

(घ) सुदृष्टं मां कुरु—मयि सम्यक् प्रसन्नदृष्टिं निपातय, तव पुनर्दर्शनस्य दुर्लभत्वात्, यतोऽहं विज्ञा, त्वं पुनः गार्हस्थ्यवर्णावलम्बिनीति भावः । दत्ताऽसि—विवाहविधिना परहसं गमिताऽसीत्यर्थः । [“सुमरेसि” इत्यत्र “सुमरेहि” इति पाठे “धारयसि” इति संस्कृतम् ; एतदेव साधु मन्ये, एवम् उत्तरम्] ।

(स) “परिञ्चत्तम्हि” इत्यत्र “परिञ्चन्हि” इति पाठान्तरं “परिञ्चुतम्हि”

वस । संपदं तुमं जेब्ब बंदणीया संबुत्ता ; (ह) ता गच्छ, आरोह पवहणं, सुमरेसि मं । *

शर्वि । स्वस्ति भवत्यै । मदनिके !—

सुदृष्टः क्रियतामेष शिरसा वन्द्यतां जनः ।

यत्र ते दुर्लभं प्राप्तं बधूशब्दावगुण्ठनम् ॥ २४ ॥

[इति मदनिकया सह प्रवहणमारुह्य गन्तं प्रवृत्तः (क)] ।

[नेपथ्ये] कः कोऽत्र भोः ! राष्ट्रियः समाज्ञापयति,—“एष

● साम्प्रतं त्वमेव वन्दनीया संवृत्ता ; तत् गच्छ, आरोह प्रवहणं, स्मरसि माम् ।

इति संस्कृतम् । अस्मिन् पक्षे “अञ्जआए” इत्यस्य “आर्यायाः” इति पक्षेऽपि कल्पनीयम् ।

(ह) भुजिष्यात्वमपहाय ब्राह्मणगामितया ब्राह्मणकलत्रपदवाच्यत्वात् मदनिकायाः वन्दनीयत्वम् ; वसन्तसेनायास्तु एकनायकत्वेऽपि वेश्यापदवाच्यत्वान्न तर्धति समुदिताशयः ।

वसन्तसेनाप्रसादात् प्राप्ताभौष्टः तस्यै कृतवेदित्वं विज्ञापयितुं मदनिकामादिशब्दाह, सुदृष्ट इति ।— एषः,—दृश्यमानः, जनः,— वसन्तसेनारूपः सुदृष्टः—प्रसन्नावलीकितः, क्रियतां—विधीयतां, तथा शिरसा—मस्तकेन, शिरोनमनपूर्वकमित्यर्थः, वन्द्यतां—स्तूयतां, सविनयमभिवाद्यतामिति यावत् ; यत्र—जने अनुकम्पमाने सति इति शेषः, [हेतावाधारविवक्षयैव वाऽत्र समसी] ते—तव, [कर्तुः शेषत्वविवक्षया षष्ठी] दुर्लभम्—अप्राप्यं, वेश्याभुजिष्यात्वादिति भावः बधूशब्दावगुण्ठनं—बधूशब्दः,—बधूशब्दवाच्यत्वरूपम् एव, अवगुण्ठनम्—आवरणं, यदा—बधूशब्दावगुण्ठनं—बधूशब्देन सह अवगुण्ठनं, बधूशब्दम् अवगुण्ठनस्येत्यर्थः ; बधूनामेव हि परपुरुषानवलीकनीयत्वात् इति भावः, प्राप्तं—लब्धम् ; त्वं पूर्वं विश्वासित्वात् साधारणी आसीः, इदानीं मया परिणीता एकपद्मोव्रता अभूरिति भावः । [“यत्रैतं.....बधूशब्दावगुण्ठने” इति पाठस्तु साधुतरः इति केचित् ; तत्र बधूशब्दस्य अवगुण्ठनञ इति ह्रस्वः] । अत्र पूर्वार्द्धगतवाक्यार्थं प्रति परार्द्धगतवाक्यार्थस्य हेतुतया काव्यलिङ्गमलङ्कारः, तथा उपदेशनं नाम नाव्यालङ्कारश्च ; यथा दर्पणे,—“श्चिन्ता स्यादुपदेशनम्” इति । पश्चाद्वक्तं प्रथमम् ॥ २४ ॥

(क) प्रवृत्तः,—आरुह्यवान्, [अत्र प्रवृत्तेरादिकस्यैषि निष्ठा] ।

खलु आर्यको गोपालदारको राजा भविष्यतीति सिद्धादेश-
प्रत्ययपरित्वस्तेन पालकेन राज्ञा घोषादानीय घोरे बन्धनागारे
बद्धः, ततः खेषु खेषु स्थानेषु अप्रमत्तैर्भवद्भिर्भवितव्यम्”। (ख)

शर्वि । [आकर्ण्य] कथम् ! राज्ञा पालकेन प्रियसुहृदार्यको
मे बद्धः ॥ कलत्रवांश्चास्मि संवृत्तः । आः कष्टम् ! अथवा, (ग)—
इयमिदमतीव लोके प्रियं नराणां सुहृच्च वनिता च ।
सम्प्रति तु सुन्दरीणां शतादपि सुहृद् विशिष्टतमः ॥२५॥
भवतु, अवतरामि । [इत्यवतरति] ।

(ख) राष्ट्रियः,—राष्ट्रपालः, नगररक्षायां नियुक्तः राजपुरुष इत्यर्थः । गोपालः
दारकः,—गोपसुतः । सिद्धादेशेति ।—सिद्धानां—सिद्धपुरुषाणां, यः आदेशः,—
आज्ञावाक्, तस्मिन् यः प्रत्ययः,—विश्वासः, तस्मात् परित्वस्तेन,—भीतः तेन । घोषान्
—आभीरपङ्क्त्याः, [“घोष आभीरपङ्क्तौ स्यात्” इत्यमरः । “घोषात्” इत्यत्र “गोष्ठात्”
इति पाठान्तरं, गोष्ठात्—गोचारणस्थानात्, “गोष्ठं गोस्थानकम्” इत्यमरः] । घोरे—
भयङ्करे । बद्धः—निक्षिप्तः । [“बद्धः” इत्यत्र “क्षिप्तः” इति पुस्तकान्तरसम्मतः पाठः]
खेषु खेषु—स्वस्वाधिकृतेष्वित्यर्थः । अप्रमत्तैः,—अवहितैः ।

(ग) कलत्रवान्—सस्त्रीकः, नवपरिणीता भार्या मे समीपे वर्धते इत्यर्थः । आः
कष्टम् !—सुहृत्-कलत्रयोर्भयोरिव प्रियत्वान् अवश्यरक्षणीयत्वाच्च एकाकिनौमिमां पत्नीं
परित्यज्य सुहृत्साहाय्यार्थं कथं यामीति मनसिक्तव्य उक्तम् आः ! कष्टमिति । सुहृद्वासने
दारा अपि उपेक्षणीया इति विचार्य पुनरपि पचान्तरमाश्रयति,—अथवेति ।

सुहृत्कलत्रयोर्भयोरिव प्रियतमत्वेऽपि स्वस्यात् कलत्रात् विपन्नः सुहृदेव विशेषतः
रक्षणीय इत्याह इयमिति ।—नराणां—मनुष्याणां, सुहृच्च—मित्रश्च, वनिता च—रमणी
च, (प्रियत्वे उभयोरिव प्राधान्यं शीतनार्थं चकार इत्यम्) इदम्—उत्तररूपं, इयं लोके—जगति,
अतीव प्रियं—प्रीतिकरं, तु—किन्तु, सम्प्रति—इदानीं, सुहृद् एतादृशविपत्तिसमये
इत्यर्थः, सुहृत्—मित्रं, सुन्दरीणां—सौन्दर्यसम्पन्नानां नारीणामित्यर्थः (अपरि-
हायत्वव्यापनार्थं रमण्यर्थं सुन्दरीति पदं प्रयुक्तम्) शतादपि—शतसङ्ख्याया
अपीत्यर्थः, विशिष्टतमः,—अधिकप्रिय इत्यर्थः, ईदृशावस्थायां सर्वथा मित्रसाहाय्यमेव
अवश्यकर्तव्यमिति भावः । अत्र आश्रयो नाम नाट्यालङ्कारः, यथा,—“ग्रहणं
गुणवत् कार्यहेतीराश्रय उच्यते” इति । आर्या उक्तम् ॥ २५ ॥

मद । [साक्षमञ्जलिं बद्धा] एब्बंणेदं ; ता परं (घ) णेदु मं
अज्जउत्तो समीवं गुरुअणाणं । *

शर्वि । साधु, प्रिये ! साधु ; अस्मच्चित्तसदृशमभिहितम् । [चेत्
मुद्दिश्य] भद्र ! जानोषे रेभिलस्य सार्थवाहस्य उदवसितम् ? (ङ)

चेत् । अधइं । †

शर्वि । तत्र प्रापय (च) प्रियाम् ।

चेत् । जं अज्जो आणवेदि । ‡

मद । जधा अज्जउत्तो भणादि । अप्पमत्तेण दाव अज्ज-
उत्तेण होदब्बं । § [इति निष्क्रान्ता] ।

शर्वि । अहमिदानीम्,—

ज्ञातीन्, विटान्, स्वभुजविक्रमलब्धवर्णान्

राजापमानकुपितांश्च नरेन्द्रभृत्यान् ।

उत्तेजयामि सुहृदः परिमोक्षणाय

यौगन्धरायण इवोदयनस्य राज्ञः ॥ २६ ॥

* एवमेतत् ; तत् परं नयतु माम् आर्यपुत्रः समीपं गुरुजनानाम् ।

† अथ किम् ।

‡ यदार्थं आज्ञापयति ।

§ यथा आर्यपुत्री भणति । अप्रमत्तेन तावदार्यपुत्रेण भवितव्यम् ।

(घ) तत्—तस्मात्, परम्—अतःपरम् ।

(ङ) उदवसितम्—आवासं, गृहमित्यर्थः, (“गृहगेहोदवसितम्” इत्यमरः) ।

(च) तत्र—रेभिलस्य गृहे । प्रापय—नय ।

शुतसुहृदश्चनरतः शर्विलकः सम्प्रति सुहृन्मोक्षोपायं निर्द्धारयन्नाह, ज्ञातीनिति ।
—उदयनस्य राज्ञः,—वत्सराजस्य वृपतेः, यौगन्धरायणः,—तदाख्यः प्रधानामात्य
इव, सुहृदः,—मित्रस्य, आर्यकस्येत्यर्थः, परिमोक्षणाय—कारामोक्षणार्थं, ज्ञातीन्
—स्वगोत्रजान्, विटान्—पूर्वोक्तलक्षणां धूर्तान्, तथा स्वभुजविक्रमेण—निज-
बाहुबलेन, लब्धवर्णान्—प्राप्तयशसः (“वर्णो हिजातिशुक्लादियशोगुणकथासु च”
इति मेदिनी) अधवा,—स्वभुजविक्रमेण—स्वबाहुविक्रमप्रकाशेन, लब्धवर्णान्—

अपि च,—

प्रियसुहृदमकारणे गृहीतं
रिपुभिरसाधुभिराहितात्मशङ्कैः ।
सरभसमभिपत्य मोचयामि
स्थितमिव राहुमुखे शशाङ्कविम्बम् ॥२७॥

[इति निष्क्रान्तः] ।

चेटी । [प्रविश्य । अज्जए ! दिट्ठिआ बड्डसि ; अज्जचारुदत्तस्स
सआसादो बन्हेणो आअदो । *]

* आर्ये ! दिष्ट्या वर्द्धसे, आर्य्यचारुदत्तस्य सकाशात् ब्राह्मणः आगतः ।

विचक्षणान् (“लब्धवर्णी विचक्षणः” इत्यमरः) तथा राजापमानकुपितान्—राज्ञः,
—पालकस्य, अपमानेन—अवज्ञया, राजकर्तृकावज्ञया इत्यर्थः, कुपितान्—मनसि
जातक्रोधानियर्थः, नरेन्द्रभृत्यान्—राजपुरुषान्, उच्येज्यामि—तत्तत्कारणं प्रदर्श्य तेषाम्
अन्तःकोपमुद्दीपयामि, तान् भेदयामि इति यावत् । पुरा किञ्च उदयनो नाम
वत्सराजः उज्जयिनीपतिना राज्ञा चन्द्रसेनेन कुतश्चित् कारणात् कारायां निक्षिप्तः ।
अथ तत्सचिवः यौगन्धरायणः स्वबुद्धिकौशलेन तस्य राज्ञः प्रकृतिकोपमुत्पाद्य स्वामिर्न
ततो मोचयामास इति पौराणिकी कथाऽत्रानुसन्धेया । अत्र यौगन्धरायण-श्रृङ्खिलकथोः
राज-आर्य्यकथोश्च परस्परमवैधर्म्यसाम्यकथनात् उपमाऽलङ्कारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥२६॥

पुनरपि उपायान्तरमुद्गाढयन्नाह, प्रियेति ।—अकारणे—कारणाभावे सत्यपि, विना
हेतुम् इत्यर्थः, (केवलसिद्धपुरुषादेशेनेति मन्तव्यम्), आहिता—स्थापिता, आत्मनि—
स्वस्मिन्, शङ्का—भयं यैः तैः, असाधुभिः,—दुःशीलैः, रिपुभिः,—शत्रुभिः, गृहीतं
—धृतम्, अवबुद्धमित्यर्थः, अत एव राहुमुखे—राहुकवले इत्यर्थः, शशाङ्कविम्बं—चन्द्र-
मण्डलमिव, स्थितं, प्रियसुहृदम्—आर्य्यकं, सरभसं—सर्वेण यथा स्यात् तथा, (“रभसी
वेगद्वर्धयोः” इति मेदिनी) अभिपत्य—गत्वा, रत्निवर्गम् आक्रम्येत्यर्थः, मोचयामि—मुक्त-
बन्धनं करोमीत्यर्थः । अत्र राहुमुखप्रविष्टचन्द्रमण्डलमोचनेन राजकारारुद्ध्यार्थकपरि-
रञ्जयस्यावैधर्म्यसाम्यकथनात् उपमाऽलङ्कारः । पुष्पिताया वृत्तम्,—“अयुजि नयुजि,
रिफतो यकारो, युजि तु न-जौ ज-र-गाश्च पुष्पिताश्च” इति लक्षणात् ॥ २७ ॥

वस । अम्हो ! रमणीयदा अज्ज दिवसस्स । ता हञ्जे !
सादरं बंधुलेण (क) समं पवेसेहि णं । *

चंटी । जं अज्जआ आणवेदि । † [इति निष्क्रान्ता विदूषक-बन्धुलाभ्यां
सह पुनः प्रविशति] ।

विदू । हो, ही, भोः ! तवच्चरणकिलेसविणिज्जिदेण रक्खस-
राआ रावणो पुप्फकेण विमाणेण गच्छदि ; अहं उण बम्हणो
अकिदतवच्चरणकिलेसो वि णअरणारोजणेण (ज) गच्छामि । ‡

चंटी । पेक्खदु अज्जो अम्हकेरकं गेहदुआरं । §

विदू । [अवलोक्य सविस्मयम्] अम्हो ! सलिलसित्तर्माज्जदकिद-
हरिदोबलेबणस्स, विविह-सुअंधिकुसुमोवहार-चित्तलिहिदभूमि-

* अहो ! रमणीयता अद्य दिवसस्य । तत् हञ्जे ! सादरं बन्धुलेन समं प्रवेशयेनम् ।

† यदार्था आज्ञापयति ।

‡ आश्चर्यं भोः ! तपश्चरणकेशविनिर्जितेन राक्षसराजो रावणः पुष्पकेण विमानेन
गच्छति, अहं पुनर्ब्राह्मणोऽकृततपश्चरणकेशोऽपि नगरनारीजनेन गच्छामि ।

§ प्रेक्षतामार्थोऽस्मदीयं गेहद्वारम् ।

¶ अहो ! सलिलसित्त-मार्जित-कृत-हरितीपलेपनस्य, विविध-सुगन्धि-कुसुमोपहार-

(क) अत्र “अज्ज” इत्यत्र “अस्स” इति पाठे “अस्य” इति संस्कृतम्, अयमेव
पाठः साधीयान् । बन्धुलेन—“परगृहललिताः पराश्रपुष्टाः” इति बह्व्यमाश्रयलक्षण-
पुरुषविशेषेण, (एतदङ्गताटाविंशतिश्लोकिर्निर्दिष्टेन) ।

(ज) तपश्चरणकेशविनिर्जितेन—तपश्चरणेन—तपोऽनुष्ठानेन, धः केशः,—कटं,
तेन विनिर्जितम्—अधिर्कृतं तेन, तपसा लब्धेनेत्यर्थः । पुष्पकेण—पुष्पकाश्वनेन,
विमानेन—ज्योमयानेन, आकाशगमनसाधनेन पुष्पकाख्यरथेनेत्यर्थः, (“ज्योमयानं
विमानोऽस्त्री” इत्यमरः) । नगरनारीजनेन—नगरनारी—साधारणनागरिकभांग्या स्त्री,
वेक्ष्या इत्यर्थः, सा एव जनः तेन । अत्र उपमानोभूतात् रावणात् उपमेयोभूतस्य
आत्मनः उत्कृष्टत्वकथनात् व्यतिरेकालङ्कारी बोद्धव्यः ; तल्लक्षणं दर्पणे,—“आधिका-
मुपमेयस्योपमानाद्भूतताऽप्यथा । व्यतिरेकः,—” इति ।

भाष्यम् । गगनतलालोकबकौतूहल-दूरुणामिदसोसस्स, दोलाभ-
माणाबलंबिदैरावणहृत्यऽभमाइदमल्लिआदामगुणालंकितदस्स, समु-
च्छिददंतिदंतोरणावभासिदस्स, महारअणोवराअ-सोहिणा पवण-
बलंदोलाणा-ललंतचंचलगहत्थेण “इदो एहि” ति बाहरंतेण विअ
मं सोहम्मपड़ाआणिवहेणोवसोहिदस्स, तोरणधरणत्थंभ-वेदिआ-
णिकित्त-समुल्लसंतहरिदचूदपल्लव-ललाम-फटिअ-मंगल-कलसाभि-
रामोहअपास्सस्स, महासुरवक्ष्यल-दुग्भेज्जवज्जणिरंतरपडि-
वहकणअकवाडस्स, दुग्गदजणमणोरहाआसकरस्स, वसंतसेणा-
भवणदुआरस्स सस्सिरोअदा !! जं सच्चं, मज्झत्यस्स वि जणस्स
बलाहिट्ठिं आआरेदि । १ (भ)

चित्रलिखितभूमिभागस्य, गगनतलालोकबकौतूहलदूरीत्रमित-शीर्षस्य, दोलायमानाव-
लम्बितरावणहस्त-भमायित-मल्लिकादामगुणालङ्कितस्य, समुच्छितदन्तिदन्तोरणावभासितस्य,
महारजनीपरागशोभिना पवनबलान्दोलना-ललच्चल्लायहस्तेन “इत एहि” इति व्याहर-
तेव मां सौभाग्यपताका-निवह्नेनोपशोभितस्य, तोरणधरणस्तम्भवेदिकानित्तिसममुल्लस-
न्नितचूतपल्लव-ललाम-स्फटिक-मङ्गलकलसाभिरासीभयपार्श्वस्य, महासुरवक्ष्यलदूर्भेद-
वज्र-निबन्तरप्रतिवज्र-कनक-कपाटस्य, दुर्गतजनमनोरथायासकरस्य, वसन्तसेनाभवनहारस्य
मश्रीकता !! यत् सत्यं, मध्यस्थस्यापि जनस्य बलात् दृष्टिमाकारयति ।

(भ) सलिलित्यादि ।—सलिलेन—जलेन, सिक्तम्—आर्द्रोक्तं, मार्जितं—मार्जनीभिः
परिष्कृतम्, अनन्तरं, कृतं—विहितं, हरितोपलिपनं—हरिद्वर्णवस्त्रनिर्माणोपलिपः यत्र
तादृशस्य; विविधानां—नानाप्रकाराणां, सुगन्धीनां,—सुरभीणां, कुसुमानाम् उपहारैः,—
पुष्परचनाभिः, चित्रलिखित इव—आलिखित इव, भूमिभागः यस्य तादृशस्य, [“भूमिआ-
भागस्स” इति पाठः “भूमिकाभागस्य” इति संस्कृतम्] गगनतलस्य—आकाशस्य,
आलोकनाय—दर्शनाय इत्युत्प्रेक्षा, यत् कौतूहलम्—चौत्सुक्यं, तेन दूरं यथा तथा उन्नमि-
तम्—उत्थितं, शीर्षं—शिरोभागः यस्य तथोक्तस्य; दोलायमानः,—इतस्ततश्चलन् अत एव
अवलम्बितः,—अधीलम्बितः, ऐरावणहस्तभमायितः,—ऐरावतशृङ्खलभ्रमजनकः, (‘ऐरावतोः
ऽभ्रमातङ्गैरावणाब्धमुवल्लभाः’ इत्यमरः) यः मल्लिकादामगुणः,—मल्लिकापुष्पमाला, तेन

चेटी । एदु एदु अज्जो, इमं पढमं पओढं पविसदु अज्जो । *
विदु । [प्रविश्यावलोक्य च] । ह्री, ह्री, भोः ! इधो वि पढमे
प्रओढे ससि-संख-मुणालसच्छाओ, विणिहिद-सुखमुट्ठिपांडु-
आओ, विविहरअणपडिबद्धकंचणसोबाणसोहिदाओ, पासाद-
पंतिओ ओलंविदमुत्तादामेहिं फटिअवादाअणमुहचंदेहिं

* एतु एतु आर्यः, इमं प्रथमं प्रकोष्ठं प्रविशतु आर्यः ।

० आर्यः भोः ! इहापि प्रथमे प्रकोष्ठे शशि-शङ्ख-मणालसच्छायाः विनिहितचूर्ण-
मुट्ठिपाण्डुराः, विविधरत्नप्रतिबद्धकाञ्चनसोपानशोभिताः, प्रासादपङ्क्तयः अवलम्बित-
अलङ्कृतस्य—शोभितस्य । समुच्चित्रेण—समुद्रत्वेन, दन्तिदन्ततीरत्वेण—हस्तिदन्तनिर्मित-
वह्निर्दारेण अवभासितस्य—विराजितस्य । महारजनं—कुसुमपुष्पं, स्वर्णं वा तस्य,
(“महारजनं कुसुमे स्वर्णे” इति हेमचन्द्रः) उपरज्यते अनेनेति उपरानः,—
वर्णः, तेन शोभिना, [“महारज्जोवराअसोहिणा” इति प्राकृतस्य “महारजोपरागशोभिना”
इति संस्कृतं केचित् पठन्ति] पवनश्लेन—वातवेगेन, या आन्दोलना—इतस्ततः सञ्चालनं,
तथा लनन्—कल्पमानः, चञ्चलः अग्रहस्तः,—हस्ताद्यं यस्य तेनेव स्थितं नेत्यर्थः,
व्याहरतेव—वदतेव, सौभाग्याय—सुमङ्गलाय, पताकानां—ध्वजानां, निवहः,—
समूहः, तेन उपशोभितस्य—विराजितस्य, तीरणाधरणाय—वह्निर्दारावलम्बनाय (“तीरणो-
ऽस्त्री वह्निर्दारम्” इत्यमरः) ये स्तम्भाः,—स्थूणाः, तेषां वेदिकाः,—तलेभ्यश्च प्रदेशाः
इत्यर्थः, तासु निक्षिप्ताः,—स्थापिताः, समुल्लसन्तः,—दीप्यमानाः, हरिताः,—पालाशवर्णाः,
हरिद्वर्णाः इत्यर्थः, (“पालाशो हरिती हरित्” इत्यमरः) ये चूतपङ्क्ताः,—आमपङ्क्ताः,
ते एव ललामाः,—भूषणानि येषां ते तथोक्ताः, स्फटिकाः,—स्फटिकनिर्मिताः, ये मङ्गल-
कलसाः,—माङ्गलिकपूर्यकुम्भाः, तैः अभिरामं—रमणीयम्, उभयपार्श्वं यस्य तथाभूतस्य,
महासुरस्य—हिरण्यकशिपोः, बलः स्थलम्—उरोदेश इव, दुर्भेद्यं—भक्तुमशक्यं, वज्रेण
—हीरकनिर्मितकीलविशेषेण, निरन्तरं—निविडं यथा तथा, प्रतिबद्धं—प्रीथितं,
कनककपाटं—स्वर्णमयाररं (“कपाटमररं तुल्ये” इत्यमरः) यत्र तथोक्तस्य, तथा
दुर्गतानां—दरिद्राणां, जनानां—मानवानां, मनोरथस्य—अभिलाषस्य, यः आयासः,—
परिश्रमः, तं करोतीति तस्य । सशौकता—सौन्दर्यम् । मध्यस्थस्य—उदासीनस्य, विषय-
निस्पृहस्येति यावत् । आकारयति—आह्वयति, आकर्षयतीति यावत् ; वसन्तसेनाया तीरण-
हारस्य एतादृशी रमणीयता, या निस्पृहाणां विषयोपरतानामपि दृष्टिं बलपूर्वकम्
आकर्षयतीति भावः ।

णिज्जाअंती विअ उज्जइणिं । सोत्तिओ विअ सुहोवविट्ठो
णिहाअदि दोवारिओ । सदहिणा कलमोदणेण पलोहिदा
ण भक्खंति वायसा बलिं सुधासवणदाए । (ज) आदिसदु
भोदी । १

चेटी । एदु एदु अज्जो । इमं दुदिअं पओहं पविसदु
अज्जो । *

विट्ठ । [प्रविश्यावलीक्य च] ह्री, ह्री, भोः ! इधो वि दुदिए
पओहे पज्जंतोवणीदजवसवुसकवलसुपुट्टा तेल्लभंगिदविसाणा
बडा पवहणवड्ढा । अअं असदरो अबमाणिदो विअ कुलोणो
टीहं णीममदि सेरिहो । इदो अ अबणीदजुज्झस्स मल्लस्स

मुक्तादासभिः स्फटिकवताग्रन-मुखचन्द्रनिध्यायन्तीव उज्जयिनीम् । शीविष्य इव
सुखःपविटी निशति दीवारिकः । सदध्वा कलमोदनेन प्रलोभिता न भक्षयन्ति
वायसा बलिं सुधामवर्णतया । आदिशतु भवती ।

* एत एत आर्थः । इमं द्वितीयं प्रकीर्णं प्रविशतु आर्थः ।

१ आश्रयं, भोः ! इहापि द्वितीये प्रकीर्णे पर्यन्तोपनीत-यवस-वुष-कवल-
सुपुट्टाः, तैश्चाभ्यकविषाणाः बडा प्रवहणवलीवदाः । अथमन्यतरोऽवमानित

(ज) शशीयादि ।—शशिनः,—चन्द्रस्य, शङ्खस्य—तन्नामप्रसिद्धशुभद्रव्यस्य,
स्थालस्य—विसस्य च, समाना काया—कान्तिः यासां ताः, [“समानस्य—”
(६।३।८४ पा०) इति सूत्रे समानस्येति योगविभागेन सकारादेशः । “काया सूर्यप्रिया
कान्तिः प्रतिविम्बमनातपः” इत्यमरः] विनिहिताः,—अर्पिताः, लिप्ता इत्यर्थः, ये
चूर्णमुपयुज्यः,—मुष्टिपरिमिताः चूर्णाः, तैः पाण्डुराः,—शुभवर्णाः । निध्यायन्ति
इव—निरीक्षन्ते इव, [निपूर्वकस्य ध्यायतेदर्शनार्थकत्वात्] । शीविष्यः,—क्रान्दसः,
वेदनिष्ठः ब्राह्मण इत्यर्थः । सदध्वा—दधियुक्तेन । कलमस्य—धान्यविशेषस्य, यत्
ओदनम्—अन्नं तेन, [“कलमोदणं” इत्यत्र “फलमोदणं” इति पाठः,—“फल-
मोदकेन” इति संस्कृतम्] । बलिः,—निवेदितव्यः तम् । सुधासवर्णतया—
चूर्णसमानवर्णतया । अब अत्यन्तशुभतासाम्यात् बलिषु वायसानां चूर्णभ्रमात् भानि-
मानलङ्कारः ।

विभ्र महीश्रदि गीवा मेसस्म । इदा इदो अन्नराणं अस्माण
केसकप्यणा करीश्रदि । अश्रं अवरो पाङ्चरा विभ्र दिढवडो
मन्दुराए साहामिओ । (ट) [अन्यतोऽवलीक्य त्र] इदो अ कूरचुअ-
तेल्लमिस्सं पिण्डं हत्थी पङ्किच्छावीश्रदि मेल्यपुरिसेहिं । (ठ)
आदिसदु भोदो । १

इव कुलीनो दीर्घं निश्चसिति सैरिभः । इतश्च अपनीतयुद्धस्य मङ्गस्येव मर्यते गीवा
मेघस्य । इत इतोऽपरेषाम् अश्वानां केशकल्पना क्रियते । अयमपरः पाटञ्चर इव दृढ-
बद्धो मन्दुरायां शाखाश्रगः । इतश्च कूरच्युततैलमिश्रं पिण्डं हत्थी प्रतिग्राह्यते भावपुरुषैः ।
आदिशतु भवती ।

(ट) पर्यन्तेत्यादि ।—पर्यन्तेषु—प्रातसीमासु, उपनीतानि—पुञ्जीकृतानि,
ग्रानि यवसानि—दणानि, तथा बुषाणि—धान्यत्वचः, (“यवसं दणमर्जुनम्” इति
“कङ्करो बुषं क्लीवे धान्यत्वच पुमांस्तुषः” इति चामरः) तेषां कवलैः,—ग्रसैः,
सुपटाः,—सुखेन वर्द्धिताः, स्थूलदेहा इत्यर्थः ; तैलिन—क्षेपदार्थेन, अभ्यक्तानि—
लिप्तानि, विषाणानि—शृङ्गाणि येषां ते ; प्रवहणस्य—रथविशेषस्य, (चालनार्थे)
बलोवर्द्धाः,—पुङ्गवविशेषाः । अन्यतरः,—इद्रीर्मध्ये एकः, कुलीनः,—सत्कुलोत्पन्नः
पुरुषः, पत्ने,—कौ—पृथिव्यां, लोमः,—निषण्ण इत्यर्थः । सैरिभः,—सहिषः । निश्चसिति
—निश्चासत्यग्निन दुःखं प्रकाशयति, गवां यवदर्शनात् ईर्ष्येवेति भावः । केश-
कल्पना—केशानां - गीवावर्तिनां लोषां, कल्पना—रचना, सज्जना इत्यर्थः, (“कल्पना
सज्जना समे” इत्यमरः) । पाटञ्चरः,—तस्करः, (“प्रतिरोधिपरास्तन्दिपाटञ्चरमलि-
प्लुषाः” इत्यमरः) । मन्दुरायाम्—अश्वशालायां, (“वाजिशाला तु मन्दुरा” इत्यमरः) ।
शाखाश्रगः,—वानरः । (अश्वशालायां वानरावस्थितौ अश्वानां रोगनाशो भवतीति
अश्वशास्त्रोक्तः) ।

(ठ) कूरच्युततैलमिश्रं—कूरात्—द्रव्यविशेषात्, च्युतं—निष्कृतं, यत् तैलं—
क्षेपदार्थः, तेन मिश्रं—युक्तं पिण्डम्—अन्नं, कूरो भक्तम् इति हलायुधः तस्माच्च्युतं
—अन्नयोग्यं यत् तैलं तन्मिश्रं पिण्डम्, अधिकतैलमिश्रितभक्तपिण्डमित्यर्थः इति
कस्यचिद्व्याख्यानम् ; लज्जादोलितस्तु तैलशब्दोऽयं हृतपरत्वेन मन्यते । [“कूरचुअ”
इत्यत्र “कूरत्यिअ” इति पाठान्तरे,—“कूरास्थिज” इति “कुलत्यज” इति वा
ल्लङ्कृतम्] मावपुरुषैः,—महामात्ररूपपुरुषैः, हस्तिपकाधिपैरित्यर्थः, माचशब्दोऽत्र
महामात्रवाचकः, (“महामात्रः सष्टके चामात्ये हस्तिपकाधिपे” इति मेदिनी) ।

चेटी। एदुं एदुं अज्जो। इमं तइअं पओठुं पविसदु
अज्जो। *

विदू। [प्रविश्य दृष्ट्वा च]। ही, ही, भोः! इधो वि तंए
पओठे इमाइं दाव कुलउत्त-जणोबबेसण-णिमित्तं विरचिदाइं
आसणाइं। अइवाचिदो पासअपौठे चिट्ठइ पोत्थओ। एसो
अ मणिमअ-सारिआ-सहिदो पासअपौठो। इमे अ अवर
मअणसंधिबिगह-चदुरा विविह बस्सिआबिलित्त-चित्तफलअग्ग-
हत्था (ड) इदो तदो परिभमन्ति गणिआ बुद्धविडा अ। आदिसदु
भोदी। †

चेटी। एदुं एदुं अज्जो। इमं चउठुं पओठुं पविसदु
अज्जो। ‡

* एतु एतु आर्यः। इमं तृतीयं प्रकीर्णं प्रविशतु आर्यः।

† आर्य्यं, भोः! इहापि तृतीये प्रकीर्णे इमानि तावत् कुलपुत्रजनोपवेशन-
निमित्तं विरचितानि आसनानि। अइवाचितं पाशकपौठे तिष्ठति पुस्तकम्। एतच्च
मणिमयसारिकासहितं पाशकपौठम्। इमे च अपरे मदनसन्धि-वियह-चतुरा विविध-
वर्णिका-विलिप्त-चित्रफलकायहस्ता इत्यस्ततः परिभ्रमन्ति गणिका वृद्धविटाश्च। आदिशतं
भवती।

‡ एतु एतु आर्यः। इमं चतुर्थं प्रकीर्णं प्रविशतु आर्यः।

(ड) अइत्यादि।—अइवाचितम् - अइपठितम्। पाशकपौठे—पाशकपौठ-
वत् विचित्रं आसनविशेषः। पुस्तकं—ग्रन्थः, कामशास्त्रस्थेति अर्थतः प्राप्तम्। मणि-
मयसारिकासहितं—मणिनिर्मितपाशकक्रीडीपयोगिगुटिकावुक्तं, [“एसो अ मणि-
मअ” इत्यत्र “साहीनमणिमअ” इति पाठान्तरे,—“खाचीनमणिमय” इति संस्कृतम्।
अखिन् पवे, - खाचीन—खतन्त्रम्, अकृत्रिममिति यावत्] पाशकपौठं—पाशकस्य—
क्रीडाविशेषसाधनस्य, पौठम्—आसनं, स्थानमित्यर्थः। मदनस्य—कामस्य, सन्धिः,
—मेलनं, वियहः,—कलहस्य, तयोः चतुरा,—निपुणाः। विविधाभिः,—नाना-
प्रकाराभिः, वर्णिकाभिः,—वर्णैः, विलिप्त—विशेषेण लिप्त, चित्रितमिति यावत्, यत्
चित्रफलकम्—आलेख्यपटः, तत् अयहस्ते—इत्याद्ये येषां यासां वा तथाभूताः।

विद् । [प्रविश्यावलोक्य च] । हो, हो, भोः ! इधो वि चउठे
 पञ्चद्वे जुवदिकर-ताड़िदा जलधरा विअ गंभीरं णदंति
 मुदगा, चीणपुम्माओ विअ गअणादो तारआओ णिवडंति
 कंसतालआ, महुअर-बिरुअ-महुरं वज्जदि वंसो । इअं अबरा
 ईसाप्पणअ-कुविद-कामिणो विअ अंकारोविदा कररुह-परा-
 मरिसेण सारिज्जदि बीणा । इमाओ अबराओ कुसुम-रस-
 मत्ताओ विअ महुअरिओ अदिमहुरं पगीदाओ गणिआ-
 दारिआओ णभीअति, णट्ठअ पठीअंति, ससिंगारओ ओव-
 ग्गिदा । गवक्खेसु वादं गेणहंति, सलिलगम्गरीओ । (८) आदिसदु
 भोदी । *

* आर्थ, भोः ! इहापि चतुर्थे प्रकीर्ते युवतिकरताड़िता जलधरा इव गंभीरं
 नदन्ति मृदङ्गाः ; चीणपुम्मा इव गगनात् तारका निपतन्ति कांस्यतालाः ; मधुकर-
 विरुतमधुरं वादते वंशः । इयमपरा ईर्ष्याप्रणय-कुपितकामिनीव अङ्कारोपिता कर-
 रुहपरामर्शेन साध्यते बीणा । इमा अपराय कुसुमरसमत्ता इव मधुकव्योऽतिमधुरं
 प्रगीता गणिका-दारिका नर्त्यन्ते, नाट्यं पाठयन्ते सप्रङ्गारा अपवलिताः । गवाक्षेषु
 वातं गृह्णन्ति सलिलगर्ग्यः । आदिशतु भवती ।

(८) युवतिकरताड़िताः,—तरुणीकराहताः । मृदङ्गाः,—वाद्यभेदाः ।
 चीणपुम्माः,—उपभुक्तसुकृतपरिपाकाः । कांस्यतालाः,—कांस्यनिर्मितवाद्यभेदाः,
 “करताल” इति प्रसिद्धाः ; (न च तालशब्देनैव कांस्यवाद्ययन्त्रभेदबीजनात् पुनः
 कांस्यपदप्रयोगः व्यर्थ इति वार्थ, अथवाकुण्डलादिशब्दवत् विशेषार्थप्रतिपक्षेरावश्यक-
 त्वात् ; तेन चात्र तादृशवाद्यभेदस्य कांस्यातिरिक्तपाल्निर्मितत्वव्यतिरेकविशेषबीजः इति न
 कश्चित् विरोधः) मर्त्याः हि उपचितपुण्यबलेन स्वर्गोक्तमुपेताः गगने ताराकारेण
 प्रतिभासन्ते, भोगात् चीणे पुण्ये पुनर्भुवि निपतन्तीति प्रसिद्धिः ; तथा च, तादृशास्तारकाः
 यथा अनन्तरान्तरा पतन्ति, तथा अन्येष्वपि वाद्यध्वनिषु सत्सु यथाकालमन्तरान्तरा
 कांस्यताला अपि पतन्तः शब्दमुत्पादयन्तीति समुदितार्थः । मधुकरविरुतमधुरं—मधुकरा-
 ञ्चाम्—चलिनां, विरुतमिव—भङ्गारवत्, मधुरं—सुमिष्टं, सुतिसुखकरं यथा स्यात् तथे-
 त्त्वर्थः । अङ्कारोपिता—क्रोडनिहिता । कररुहपरामर्शेन—अङ्गुलिसंस्पर्शेन । साध्यते—
 संक्रियते, बीणादृश्यस्थकौलनीटमादिना स्वरसंयोगः क्रियते इति यावत् । कुसुमरसमत्ताः,—

चेटी । एदु एदु अज्जो । इमं पंचमं पञ्चोदं पविसदु अज्जो । *

विदू । [प्रविश्य दृष्ट्वा च] ह्री, ह्री, भोः ! इधो वि पंचमे
पञ्चोदं अञ्चं दलिदज्जण-लोहुप्पादणअरो आहरइ उवविदो
हिङ्गुतेल्लगंधो । विविह-सुरहि-धूमगरहिं णिच्चं संताविज्ज-
माणं णोससदि विअ महाणसं दुआरमुहेहिं । अधिअं उसुसा-
वेदि मं साहिज्जमाण-बहुविह-भक्व-भोअण-गंधो । अञ्चं अवरो
पडच्चरं विअ हदपह्दलपोट्ठिं धोअदि रुपिदारओ । बहुविहा-
हारविआरं उवसाहेदि सूवआरो । वज्झंति मोदआ, पच्चंति
अ पूवआ । (ण) [आत्मगतम्] अवि दाणिं इह वड्डिअं भुंजसु

* एतु एतु आर्थः । इमं पञ्चमं प्रकीर्ते प्रविशतु आर्थः ।

८ आर्थः, भोः ! इहापि पञ्चमे प्रकीर्ते अयं दरिद्रजनलोभीत्यादनकर
आहरत्युपचितो हिङ्गुतेल्लगन्धः । विविधसुरभिधूमोद्धारैः नित्यं सन्तप्यमानं निःश्वसितो व
महानसं हारमुखैः । अधिकमुमुक्षयति मां साध्यमान-बहुविध-भक्ष्यभोजनगन्धः ।
अयमपरः पटच्चरमिव हतपशूदरपेष्टिं धावति रुपिदारकः । बहुविधाहारविकार-
मुपसाधयति सूपकारः । बध्यन्ते मोदकाः, पच्यन्ते च पूषकाः । अपि इदानीमिह

सुमनोमकरन्दपानोद्भ्रान्ताः । अतिमधुरम्—अतिशयशुतिसुखावहम् । प्रगीताः,—प्रकर्षण
गानपरा इत्यर्थः । गणिकादारिकाः,—वैश्याकुमार्यः । नृच्यन्ते—नृत्यं कार्यन्ते, नाट्या-
चार्यरिति शेषः, एवं पाठयन्ते इत्येतां वि बोध्यम् । नाट्यं—नाट्यशास्त्रम् । सशृङ्गाराः,
—आदिरसरसिकाः, नाट्यरसविशेषवदित्यः इति यावत्, [“शृङ्गारः सुरते नाट्यरसे
च गजमण्डने” इति मेदिनी । शृङ्गाररसस्य लक्षणमप्युद्धृतम् अमरटीकाकृता भरतेन
यथा,—“पुंसः स्त्रियां स्त्रियाः पुंसि संयोगं प्रति या स्पृहा । स शृङ्गारः इति ख्यातो
रतिक्रीडादिकारणम् ॥” इति ; यदा,—सशृङ्गाराः,—उज्ज्वलवेशधारिणः, “शृङ्गारः
शुचिरुज्ज्वलः” इत्यमरः ।] अपवर्णिताः,—भङ्गविशेषयुताः, नृत्यसूचकमनोहराङ्ग-
विशेषविशिष्टा इति यावत् । सलिलगर्ग्यः,—जलपूर्णपावविशेषाः, चूद्रकुम्भा इति
यावत्, (“कुंजी” इति भाषा) गवाक्षेषु—वातायनेषु । वातं गृह्णन्ति—नर्तकौभिरन्तरा-
न्तरा शीतलजलपानाय गवाक्षेषु निधापिताः सत्यः शीतलसमीरणसम्पर्केण स्वस्थं जलं
शीतलयन्तीति यावत् ।

(८) दरिद्रेति ।—दरिद्रजनानां—दीनपुरुषाणां, लोभीत्यादनकरः,—आचारी-

त्ति पादोदग्रं (त) लंहिस्त्रं ? [अन्यतोऽवलोक्य च] इदो गंधर्व-
सुरगणेहिं विभ्र बिबिहालंकारसोहिदेहिं गण्णिआजणेहिं बंधुलेहिं
अ जं सच्चं समीअदि (थ) एदं गेहं । भोः ! के तुम्हे बंधुला
खाम ? १

वर्द्धितं भुङ्क्ष्व इति पादोदकं लभ्यते ? इह गन्धर्वसुरगणैरिव विविधालङ्कारशोभितैः
गणिकाजनैः बन्धुलैश्च यत् सत्यं स्वर्गायते इदं गेहम् । भोः ! के यूयं बन्धुला नाम ?

द्वीपकः, सततबुभुक्षाऽनलसन्तप्ता दरिद्राः एवं सुमधुरसौरभाप्राप्येन नूनमेव लोभपरवशाः
भवन्तीति भावः । आहरति—आ—समन्तात्, हरति—वहति, उद्गच्छतीत्यर्थः ।
उपचितः,—वर्द्धितः । महानसं—पाकस्थानं, रश्मिशाला इत्यर्थः, (“रसवत्यान्तु
पाकस्थानमहानसे” इत्यमरः) चुञ्जी वा । विविधसुरभिधूमोद्गारैः,—नानाप्रकारसुगन्ध-
धूमोद्गारैः, अयमेव च निश्चसनोत्पलणे हेतुर्बोध्यः । उत्सृजयति—सदृशं करोतीत्यर्थः,
[“उत्सृजयति” इत्युपपाठः] । साध्यमानानां—पच्यमानानां, बहुविधानाम्—अनेक-
प्रकाराणां, भक्ष्याणां—चर्व्याणां, भोजनानां—खाद्यानां, व्यञ्जनादीनामिति यावत्,
[भुज्यते अनेनेति व्युत्पत्त्या करणलुट् ! निष्पन्नः अयं भोजनशब्दः व्यञ्जनादिवचन इति
न भक्ष्यपदेन पौनरुक्त्यमिति बोध्यम्] गन्धर्वः,—आमोदः । पटञ्चरं—जीर्णवस्त्रं,
(“पटञ्चरं जीर्णवस्त्रम्” इत्यमरः) । हतपशदरपेशिं—हतानां—भोजनार्थं मारितानां,
पशूनां—जन्तूनां, कागादीनामिति यावत्, उदरपेशिम्—उदरस्थदीर्घाकृतिकीमलमांस-
विशेषम् । घावति—प्रक्षालयति । रुपिदारकः—रूपं—पशुः, (“रूपं स्वभावे
सौन्दर्ये नामगे पशुशब्दयोः” इति मेदिनी) तदयोगात् रूपी—वैतसिकः, मांस-
विक्रीयीत्यर्थः, तस्य दारकः,—बालकः, मांसिकतनय इत्यर्थः, अथवा—रूपिणं—प्राणिनं,
पशुसमूहमिति यावत्, दारयति—विदारयति, क्षिण्णीति यावत्, पशुघातक इत्यर्थः ;
यथा,—रूपी—रूपवान्, सुन्दर इत्यर्थः, दारकः,—बालकः । बहुविधानाम्—अनेक-
प्रकाराणाम्, आहाराणां—भोजनीयानां, विकारः,—विविधं कारणं, विविधानि आहारार्थ-
बलूनि इत्यर्थः । उपसाधयति—सम्पादयति । तूपकारः—पाचकः । मोदकाः,—
मिष्टान्नविशेषाः, “मोया” इति भाषा । पूषकाः—पिष्टकानि ।

(त) वर्द्धितं—वृद्धियुक्तं, यथेष्टमित्यर्थः, व्यञ्जनादिनामाविधोपकरणोपचितम्
इति यावत् । पादोदकं—पादप्रक्षालनार्थं जलम् ।

(थ) स्वर्गायते—स्वर्गवत् आचरति ।

बन्धुलाः । वयं खलु,—

परगृहललिताः, परान्नपुष्टाः,

परपुरुषैर्जनिताः पराङ्गनासु ।

परधननिरता गुणेष्ववाच्या

गजकलभा इव बन्धुला ललामः ॥ २८ ॥

विदू । आदिसदु भोदौ । *

चट्टी । एदु एदु अज्जो । इमं छट्ठं पञ्चाट्ठं पविसदु अज्जो । †

विदू । [प्रविश्यावलोक्य च] हौ, हौ, भोः ! इधो वि छट्ठे
पञ्चोठ्ठे अमं दाव सुवस्स-रअणाणं कम्मतोरणाइं णीलरअण-
विणिक्खित्ताइं इंदाउहट्ठाणं विअ दरिसअन्ति, वेदुरिअ-
मोत्तिअ-पबालअ-पुफराअ-इंदणील-कक्केतरअ-पउमराअ-मर-

* आदिशतु भवती ।

† एतु एतु आर्थः । इमं षष्ठं प्रकोष्ठं प्रविशतु आर्थः ।

‡ आयर्थ्य, भोः ! इहापि षष्ठे प्रकोष्ठे अमूनि तावत् सुवर्णरत्नानां कर्म-
तोरणानि नीलरत्नविनिक्षिप्तानि इन्द्रायुधस्थानमिव दर्शयन्ति वैदूर्य-भौतिक-

कं यूयमिति जिज्ञासिताः बन्धुलाः स्वेषां स्वरूपं प्रकटयन्तः आह, परगृहेति ।—
परगृहं—परस्वामिकभवनं, ललितम्—ईप्सितं येषां ते, परावसथवासनिरता इत्यर्थः,
परान्नपुष्टाः—परिषाम्—अन्येषाम्, अन्नेन—भक्ष्यद्रव्येणेत्यर्थः, पुष्टाः,—प्रतिपालिताः,
परान्नभोजिन इति यावत्, तथा पराङ्गनासु—परकीयासु स्त्रीषु, परपुरुषैः—परै-
रित्यर्थः, जनिताः,—उत्पादिताः, परधननिरताः,—पराधीनपञ्जीविनः, तथा गुणेषु—
दयादाक्षिण्यादिषु, अवाच्याः,—अवचनीयाः, बागगीचरगुणा इत्यर्थः, निर्गुणा इति
यावत्, बन्धुलाः,—उत्तलक्षणा असतीपुष्पाः, वयमिति गद्यस्थेनान्वयः, गजकलभाः,
—हस्तिशावकाः इव, ललामः,—विह्वरामः ; गजकलभा यथा राजमन्दिरे अत्यादरेण
विहरन्ति, तद्वत् वयमपि अत्र सुखम् तिष्ठामः इति भावः । [ललधातीशौरादिकत्वात्
ललाम इति पदं चिन्त्यम् । वस्तुतस्तु “लड विलासे” इत्यस्य भौवादिकस्य लड-धातो
रूपमिदम् ; अनुप्रासानुरोधात् उकारस्य लकारादेश इति बोध्यम् । “ललामाः”
इति पाठे,—ललामाः—प्रधाना इत्यर्थः, “ललाम लालङ्घने ध्वजे । शङ्के प्रधाने
भूषायां रम्भे बालधिपुङ्गवोः” इति मेदिनी] पुष्पिताया वृत्तम् ॥ २८ ॥

गञ्ज-पहुदिआइं रञ्जणबिसेसाइं अस्सोसं विचारेंति सिप्पिणो,
 वज्जंति जादरुवेहिं माणिक्काइं, घडिज्जंति सुवस्सालंकारा
 रत्तसुत्तेण, गत्थीअंति मोत्तिआभरणाइं, घसीअंति धीरं वेदुरि-
 आइं, छेदीअंति संखआ, साणिज्जंति पवालआ, सुक्खविअंति
 ओलबिदकुंकुमपत्थरा, सालीअदि सल्लज्जअं, बिसेसेण घिस्सदि
 चंदणरसो, संजोईअंति गंधजुत्तीओ, दीअदि गणिआ-कामुकाणं
 सकप्पूरं तांबोलं, अवलोईअदि सकडक्खअं, पअट्टदि हासो,
 पिबीअदि अ अणवरअं ससिक्कारं मदरा । इमे चेडा, इमा
 चेडिआओ, इमे अवरे अवधीरिद-पुत्तदारबित्ता मणुस्सा करआ-
 सहिद-पौदमदिरेहिं गणिआ जणेहिं जे मुक्का ते पिअंति । (८)
 आदिसदु भादो । ३

प्रबालक-पथ्यरागेन्द्रनील-कर्कोतरक-पद्मराग-सरकतप्रभृतीन् रवविशेषान् अन्योऽन्यं
 विचारयन्ति शिष्यिनः, बध्यन्ते जातरूपैर्मणिक्कानि, घट्टयन्ते सुवर्णालङ्कारा रत्नमूलेण, गत्थयन्ते
 मौक्तिकाभरणानि, छृष्यन्ते धीरं वेदूर्याणि, क्रियन्ते शङ्खाः, श्राव्यन्ते प्रबालकाः श्रोष्यन्ते
 अवलिपितकुङ्कुमप्रसराः, सार्थ्यते कलूरिका, विशेषेण छृष्यते चन्दनरसः संयोज्यन्ते गन्ध-
 युक्तयः, दीयते गणिका-कामुकयोः सकर्पूरं तांबूलम् अवलीक्यते सकटाक्षं प्रवर्तते
 हासः, पीयते च अनवरतं ससीत्कारं मदिरा । इमे चेटाः इमार्थटिकाः इमे अपरं
 अवधीरितपुवदारबित्ताः मनुष्याः करका-सहित-पीत-मदिरैर्गणिकाजनैर्ये मुक्ताः ते
 पिबन्ति । आदिशतु भवती ।

(८) कम्भंति ।—कम्भतोरणानि—कम्भ—शिल्पक्रिया, रचनाविशेष इति यावत्,
 तद्विशिष्टानि तोरणानि—स्वर्णरत्नादीनां कारुकार्यविशिष्टबहिर्हारप्रदेशविशेषा इत्यर्थः ।
 नीलरत्नैः,—नीलवर्णमणिविशेषैः, इन्द्रनीलैरित्यर्थः, विनित्तमानि—निखचितानि, अवभासि-
 तानि सन्तीत्यर्थः । इन्द्रायुधस्थानं—शक्रधनुषः अवकाशभूमिर्निब । दर्शयन्ति—प्रकटयन्ति,
 आत्मानमिति शेषः ; यद्वा,—सुवर्णरत्नानां कम्भतोरणानि—सुवर्णरत्नशिल्पखचितषष्ठ-
 प्रकोष्ठस्य बहिर्हारविशेषाः, नीलरत्नैषु—इन्द्रनीलघटितकुट्टिमप्रदेशेषु, विनित्तमानि—
 विष्कुरितानि, प्रतिबिम्बितानि सन्तीत्यर्थः, इन्द्रायुधस्थानं—इन्द्रायुधस्थ—शक्रचापस्थ,
 स्थानं—सादृश्यं, (“स्थानं सादृश्यं वक्ताशं” इति मेदिनी) अथवा,—स्थानं—स्थितिः,
 “ऊदभिहितभावो द्रव्यवत् प्रकाशते” इति न्यायेन अवस्थितमिन्द्रायुधमित्यर्थः, तदिदं

वेटी । एदु एदु अज्जो । इमं सत्तमं पओइं पविसदु
अज्जो । *

विदू । [प्रविश्यावलोक्य च] ह्री, :हो, भोः ! इधो वि सत्तमे
पओइे सुमिलिट्-बिहंगवाडी-सुहणिसखाइं, असोखचुबण-
पराइं सुहं अणुभवन्ति पारावद-मिहुणाइं । दहिभत्त-पूरिदो-
दरो बम्हणो विअ सुत्तं पढदि पंजरसओ । इअं अवरा सामि-

* एतु एतु आर्थः । इमं सत्तमं प्रकीर्तं प्रविशतु आर्थः ।

+ आश्चर्यं, भोः ! इहापि सप्तमे प्रकीर्ते सुश्लिष्टविहङ्गवाटीमुखनिषण्णानि अन्यो-
ऽन्वचुम्बनपराणि सुखमनुभवन्ति पारावतमित्युक्तानि । दधिभक्तपूरितोदरी ब्राह्मण
दर्शयन्ति, आत्मानमिति शेषः । [“बेदुरिअ” इत्यत्र “बेरुलिअ” इति पाठोऽपि,—
“बेदूर्य” इति संस्कृतम्] । कर्केतरकं—मणिविशेषः । शिल्पिनः,—शिल्पकाराः ।
जातरूपैः,—खरैः, (“चामीकरं जातरूपं महारजतकाञ्चने” इत्यमरः) । घञ्जने—
ग्रथ्यन्ते, [णिजन्तघटधातोः कर्मणि रूपम्] । शाण्यन्ते—शाण्यैः घृण्यन्ते इत्यर्थः ।
अवलीपितम्—इतस्ततो मलितं, कुडुमं येषु तथाविधाः । प्रसराः,—पाषाणाः,
प्रस्तरः,—कुडुमाधारश्चम्पुटः इत्याहुः प्राचीनाः । यद्वा,—“ओलविद” इति
प्राकृतस्य “अवतारित” “आद्रं” इति वा संस्कृतम् ; तत्र अवतारितानाम्—आधा-
रात् वहिष्मृतानां, कुडुमानां प्रसराः ; आद्राः,—सिक्ताः, कुडुमप्रसरा इति
वाऽर्थः [“ओलविद” इत्यत्र “ओल्लविद” इति “अविद” इति च पाठान्तरम्] ।
सार्यते—परिष्क्रियते । [“सालीअदि” इत्यत्र “सामीअदि” इति पाठान्तरे—“आद्रा-
कियते” इति केचित् व्याचक्षुः] । अवधीरितानि—अगणितानि, पुढाः,—सुताः,
दाराः,—स्त्रियः, विज्ञानि च—धनानि च यैः तादृशैः, पुत्रकलत्रधनसायावर्जिता
इत्यर्थः । करकेति ।—करकया—वर्षोपलेन, वर्षोपलसहस्रसाम्प्रतुधारेण इति यावत्,
(“वरफ” इति भाषा) सञ्ज्ञिता—निश्चिता, पीता—पानेन गलाधःकृता च, मदिरा—
मयं यैः तादृशैः, [“करआसङ्गिदपीद” इत्यत्र “आसवकरआपीद” इति पाठान्तरे
“आसवकरकापीत” इति संस्कृतम् ; तत्र आसवकरकैण—मद्यपानपातविशेषेण,
(“करका नारिकेलफञ्जास्थि” इति राजनिघण्टुः) आपीता—सम्यक्पीता इत्यर्थः] ;
वेश्याऽऽसक्तत्वात् पत्नीपुत्रादिकं विट्थ सततवैश्यास्मत् निर्धनत्वेन ताडिता अपि
पुरुषाः गत्यन्तराभावतया तदैव स्थिताः सन्तः गणिकापीतावशिष्टानि मद्यानि सायङ्
पिबन्तीति भावः ।

संमाणणा-लपसरा विभ्र घरदासी अधिभ्र कुरकुराअदिं
मदनसारिका । अणेअफलरसास्वाद-पतृकठा कुभदासी
विभ्र कूअदि परपुष्टा । आलंबिदा णांगदंतसु पंजरपरंपराओ,
जोधीअंति लावआ, आलवीअंति पंजरकविंजला, पेसीअंति
पंजरकबोदा । इदो तदो विविहमणिचित्तलिदी विभ्र अअं
सहरिसं णअंतो रविकिरणसंततं पक्खक्खेवैहिं विधुबेदिं
विभ्र पासादं घरमोरो । (ध) [अन्यतीड्वलीक्य] इदो पिंडोकिदां

इव सूक्तं पठति पञ्जरशुकैः । इयमपरा स्वामिसम्मानना-लवप्रसरा इव गृह-
दासी अधिकं कुरकुरायते मदनसारिका । अनेक-फलरसास्वादप्रतृकठा कुभ-
दासीव कूजति परपुष्टा । आलम्बिता नागदन्तेषु पञ्जरपरम्पराः । योध्यन्ते लावकाः ।
आलाप्यन्ते पञ्जर-कपिञ्जलाः । प्रेथ्यन्ते पञ्जर-कपीताः । इतस्ततो विविधमणिचित्तं
इवायं सहस्रं नृत्यन् रविकिरणसन्ततं पल्लोत्क्षेपैर्विधुवतीव प्रासादं गृहमयूरः ।

(ध) सुश्लिष्टेत्यादि ।—सुश्लिष्टा—सुघटिता, या विहङ्गवाटी—पक्षिशाला,
कपीतपालिका इति यावत्, तस्यां सुखिन—भक्तेभ्यः, निषण्णानि—उपविष्टानि,
स्थितानि इत्यर्थः ; अन्योऽन्यचुम्बनपराणि—परस्परचुम्बनासक्तानि । पारावतमिथुनानि—
कपीतयुगलानि, दधिभक्तपूरितीदरः,—दध्ना—दुग्धविकारभेदेन, भक्तेन—अनेन च,
दधिमिश्रितान्नेनेत्यर्थः, पूरितं—परिपूर्णम्, उदरं—जठरं यस्य तथोक्तः । सूक्तं—वेदीक्त-
मन्त्रविशेषं, सुवचनञ्च । स्वामीति ।—स्वामिनः,—पत्युः, सम्माननया—आदरेण,
लव्यः,—अधिगतः, प्रसरः,—प्रभावः यथा ताड्यो । कुरकुरायते—कुरकुरति
अव्यक्तं शब्दायते, अव्यव,—मुखरायते । मदनसारिका—“मयना” इति प्रख्याता ।
अनेकेति ।—अनेकेषां—बहुविधाणां, कलानां—रसालादीनां रसास्वादेन,—रस-
यहणेनेत्यर्थः, प्रतृष्टः,—परितृप्तः, कष्टः,—कष्टदेशी यस्याः तथोक्ता । कुभदासी
—कुडिनी (“कुभदासी तु कुडिनी” इति शब्दरत्नावली) । परपुष्टा—परभृता,
कोकिला इत्यर्थः ; (“वनप्रियः परभृतः कोकिलः पिक इत्यपि” इत्यमरः) । नाग-
दन्तेषु—गृहान्निर्गतकाष्ठखण्डविशेषेषु, गृहभित्तिप्रोथितकाष्ठकौलिषु इति यावत्,
(“नागदन्तो द्विपरदे गृहान्निर्गतास्त्विति” इति मेदिनी) । पञ्जरपरम्पराः,—पक्षिवन्धन-
साधनयन्त्रविशेषसमूहाः, “पिंजरा” इति वङ्गभाषा । लावकाः,—“लाउया” इति ख्याताः
पक्षिशिष्याः । पञ्जरकपिञ्जलाः, पञ्जरावहङ्गाः गौरतित्तिरयः पक्षिणः । प्रेथ्यन्ते—
प्रेथ्यन्ते, युद्धार्थमिति भावः । विधुवतीव—कम्पयतीव, बीजयतीव इत्यर्थः ; पचे,—अविधुं

विश्र चन्द्रपादा पदगतिं सिक्वन्ता विश्र कामिणीणं पच्छादो
परिभ्रमति रात्रहंसमिधुना । एदे अत्रे बुद्धमहत्तरा
विश्र इदो तदो संचरन्ति घरसारसा । हो, हो, भोः !
प्रसारणं किदं गणिकाए णाणापक्खिसमूहेहिं । (न) जं
सखं क्वु णंदणवणं विश्र मे गणिकाघरं पडिभासदि । आदिसदु
भोदी । †

चेटी । एदु एदु अज्जो । इमं अट्टमं प्रकोष्ठं पविसदु
अज्जो । *

विद् । [प्रविश्यावलीक्य च] भोदि ! को एसो पट्टपावारअ-
पाउदो अधिअदरं अच्चब्भुद-पुणरुत्तालंकार-लंकिदो अंग-
भंगेहिं परिकवलन्तो (प) इदो तदो परिभ्रमदि ? †

इतः पिण्डीकृता इव चन्द्रपादाः पदगतिं शिचमाणानीव कामिनीनां पथात् परि-
भ्रमन्ति राजहंसमिधुनानि । एते अपरे बृहमहत्तराः इव इतस्ततः संचरन्ति गृह-
सारसाः । आश्चर्यं, भोः ! प्रसारणं कृतं गणिकया नानापक्षिसमूहैः । यत्
सत्यं खलु नन्दनवर्गमिव मे गणिकागृहं प्रतिभासते । आदिशतु भवती ।

• एतु एतु आर्य्यः । इममष्टमं प्रकोष्ठं प्रविशत्वार्य्यः ।

† भवति ! क एष प्रट्टपावारकप्रावतोऽधिकतरमत्यहुतपुनरुत्तालङ्कारालङ्कृतः
अङ्गभङ्गैः परिकवलन्नितस्ततः परिभ्रमति ?

विधुं करोति इति विधुशब्दात् किप्, ततो नामधातुत्वात् लटि शपि गुणाभावान्
विधुवति, पुच्छस्यचन्द्रकाशं विस्तारात् विधुमयं करोति इति यावत् ; “सलिलमयः
शशी हि रविकिरणसम्पातात् उज्ज्वलीभवति” इति ज्योतिषोक्तेः । गृहमयूरः,—
पालितशिखी इत्यर्थः ।

(न) इतः पिण्डीकृताः चन्द्रपादा इव राजहंसमिधुनानि कामिनीनां पदगतिं
शिचमाणानीव पथात् परिभ्रमन्तीति अन्वयः । पिण्डीकृता इव—राशीकृता इव ।
चन्द्रपादाः,—चन्द्रकिरणाः । बृहमहत्तराः,—अतिबृहदाः, गमनसाम्यादिति भावः ।
प्रसारणं—विस्तारः, व्यापनमिति यावत्, पक्षिसमूहैः व्याप्तमिति यावत् ।

(प) पट्टपावारकेण—कौवेयीत्तरीयवस्त्रेण । प्रावतः,—वेष्टितगात्र इत्यर्थः ।
सूतीति ।—अत्यहुतैः,—अत्यार्य्यैः, पुनरुक्तैः,—अधिकाधिकैः, अलङ्कारैः,—भूषणैः,

चेटी । अज्ज ! एसो अज्जआए भादा भोदि । *

विद् । केत्तिअं तवच्चरणं कदुअ वसंतसेणाए भादा भोदि ? अधवा मा दाव, जदि वि एसो उज्जलो सिण्हो अ सुअंधो अ, तहवि मसाणवीधीए जादो विअ चंपअरक्खो अण्हिगमणीओ लांअस्स । (फ) [अन्यतोऽवलोक्य] भोदि ! एसा उण का फुल्लपावारअ-पाउदा, उवाणहजुअलणिक्वित्त-तेल्ल-चिक्कणेहिं पादेहिं (ब) उच्चासणे उवविष्टा चिद्धदि ? †

चेटी । अज्ज ! एसा कव अम्हाणं अज्जआए अत्तिआ । ‡

* आर्य ! एष आर्याया भ्राता भवति ।

+ कियत्तपयरणं कृत्वा वसन्तसेनाया भ्राता भवति ? अथवा मा तावत्, यद्यपि एष उज्ज्वलः स्निग्धश्च सुगन्धश्च, तथाऽपि श्मशानवीथ्यां जात इव चम्पकवृक्षः अनभिगमनीयो लोकस्य । भवति ! एषा पुनः का पुष्पप्रावारकप्राहता उपानदयुगल-निक्षिप्त-तैलचिकणाभ्यां पादाभ्यामुच्चासने उपविष्टा तिष्ठति ?

‡ आर्य ! एषा खलु अस्माकम् आर्याया माता ।

अलङ्कृतः,—शोभितः । अङ्गभङ्गः,—अङ्गानां—देहानां, भङ्गैः,—चालनाविशेषैः । परिवर्तन—हलोलयन, दीलयन्निति यावत् ।

(फ) केत्तिअं इति ।—कियत्—किम्परिमितम् । तपयरणं—तपस्यामित्यर्थः । वसन्तसेनायाः,—एतावदैश्वर्यशालिन्या रमण्या इत्यर्थः । [अत्र “शिखरिणि क नु नाम कियच्चरं किमभिधानमसावकरोत्तपः ? । सुमुखि ! येन तवाधरपाटलं दशति विस्वफलं शुक्रशावकः ॥” इत्यादिसाहित्यदर्पणीदाहरणवत् विदूषकप्रौढीकिसिद्धेन वस्तुना “वसन्तसेनाया भ्रातृत्वं पुण्यातिशयलभ्यम्” इति वस्तु ध्वन्यते इति सुधीर्भिर्विभाव्यम्] । एतादृग्विभववत्त्वेऽपि अयं गणिकाभाटलेनातिशयापविवृतया तत्सम्पर्कः न कथमपि स्पृष्टव्य इति पक्षान्तरमाह, अथवेति ।—श्मशानवीथ्यां—श्मशानगतपथे । अनभिगमनीयः,—अस्पृश्य इत्यर्थः, वेश्याजातत्वादिति भावः ।

(ब) पुष्पप्रावारकप्राहता—पुष्पैः प्रावारकैश्च, यथा,—सूक्ष्मस्वचित्रितपुष्पवत् प्रावारकैः । “पुष्पपट” इति प्रसिद्धेः प्राहता—आच्छादिता । उपानदयुगले—पादवद्द्वये, निक्षिप्ताभ्यां,—स्थापिताभ्यां, तैलचिकणाभ्यां—तैललेपनेन मण्डनाभ्याम् ; पादाभ्यां—चरणाभ्याम् ; [पादाभ्यामिति विशेषणे तृतीया] ।

विद्। अम्मा ! से अपवित्तडाइणीए पोइवित्तारो !! ता किं
एदं पवेसिअ महादेवं विअ दुआरसोहा इध घरे णिम्मिदा ? * (भ)
चेटी। हदास ! मा एब्बं उवहस अम्हाणं अत्तिअं । एसा
क्खु चाउत्थिएण (म) पोड़ीअदि । †

विद्। [सपरिहासम्] भअबं चाउत्थिअ ! एदिणा उव-
आरिणं मं वि बन्हणं आलोएहि । ‡ (य)

* अहो ! अस्या अपविवडाकिन्वा उदरविस्तारः !! तत् किमेतां प्रवेश्य महादेव-
मिव हारशोभा इह गृहे निर्मिता ?

† हताश ! मैवमुपहसाम्माकं मातरम् । एषा खलु चातुर्थिकेन पीड्यते ।

‡ भगवन् चातुर्थिक ! एतेनोपचारेण मामपि ब्राह्मणमालोकय ।

(भ) अहो—विस्मयजनकः, “उदरविस्तारः” इत्यनेनान्वेति । [“अपवित्त-
डाइणीए” इत्यत्र “करइडाइणीए” इति पाठान्तरंऽपि, “अपविवडाकिन्वाः” इति
संस्कृतम् । तत्र करइशब्दः महाराष्ट्रदेशभाषायाम् अपविवभक्ष्यभोजिद्विवर्धनः,
तद्वत् अपविवायाः डाकिन्वा इत्यर्थः] । उदरविस्तारः,—कुचेः परिसरः । महा-
देवमिव—शूलाकारशिवमिव, शूलोदराम् इति भावः, (वसन्तसेनाया मातुः
स्थूलोत्कर्षशोधनार्थमेतदुपमानं ज्ञातव्यं, महादेवस्य स्थूलं, विशेषतः स्थूलोदरत्वञ्च
लोकविश्रुतमेव) । एतां—दृश्यमानां, वसन्तसेनामातरमित्यर्थः, निश्चिता—ज्ञता ।
महादेवमिव एतामादौ गृहमध्ये संस्थाप्य पश्चात् गृहस्थास्य ईदृशानि सुशोभनानि
हाराणि निर्मितानि किम् ? अन्यथा एवंविधस्वल्पविस्तारहारेण हारप्रमाणाधिक-
स्थूलदेहायाः अस्याः गृहप्रवेशः अशक्यसम्भव एव स्यात् इति भावः ।

(म) हताश !—निर्दय ! यद्वा—हताश !—पिशुन ! खलसमाव इत्यर्थः, परोत्कर्षे
अस्यापरवश इति यावत्, “हताशी निर्दये चाशारहिते पिशुनेऽपि च” इति
मेदिनो । उपहस—परिहासं कुर्व, [“उवहस” इत्यत्र “उवचिअ” इति पाठान्तरे,
—“उपचिअ” इति संस्कृतम् ; अवजानीहि इति चार्थः] चातुर्थिकेन प्रतिचतुर्थ-
दिवसीयेन ज्वररोगविशेषेण इत्यर्थः ; यदुक्तं निदाने—“चतुर्थेऽङ्गे चतुर्थकः” तथा—
अस्थिमज्जगतः पुनः । कुर्याच्चतुर्थकं घोरमन्तकं रोगसङ्करम् ॥” इति “चातुर्थको
दर्शयति प्रभावं द्विविधं ज्वरः । जहाभ्यां श्लेष्मिकः पूर्वं शिरसीऽनिलसम्भवः ॥” इति च ।

(य) भगवन्—ऐश्वर्यादिषड्विभूतिसम्पन्नेत्यर्थः,—‘ऐश्वर्यस्य समयस्य नीत्यस्य

चेटी । हृदास ! मरिस्ससि । *

विट् । [सपरिहासम्] दासीए धीए ! वरं इदिसो सूनपीण-
जठरो (र) मुदो ज्जेब्ब । †—

सीडुसुरामवमत्तिआ एआवत्थं गदा हि अत्तिआ ।

जइ मरइ एत्थ अत्तिआ भोदि सिआल-सहस्स-जत्तिआ ‡ ॥२६॥

* हृदास ! मरिस्ससि ।

† दास्याः पुत्रि ! वरम् ईदृशः शूनपीनजठरो स्यत एव ।—

‡ श्रीधुसुराऽऽसवमत्ता एतामवस्थां गता हि माता ।

यदि म्रियते अत्र माता भवति शृगालसहस्रयावा ॥

यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोर्थैव धर्मा भग इति स्मृतः ॥” इत्युक्तं । तत्रभावैर्णैव
अस्या एवं स्थूलत्वप्राप्तेः चार्थिकस्य भगवत्तया आत्मन्वर्णमिति बोध्यम् । उपचारेण
—स्वाश्रयेणेत्यर्थः । सामपि आलोक्य—मय्यपि शम्भुर्दृष्टिं पातयेत्यर्थः ।

(र) ईदृशः, —वमन्तमेनामाहसदृश इत्यर्थः । शूनैति ।—शूनं—वृद्धिं प्राप्तं,
पीनं—छूलं, जठरम्—उदरं यस्य तादृशः [“शूनम्” इति श्रिधातोः, “पीनम्”
इति च घ्याश्रधातोः निष्ठाप्रत्ययेन लिप्यत्रम्] जनः इति शेषः, वरं—मनाक्प्रियः ;
(“देवाहृतं वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबे मनाक्प्रिये” इत्यमरः) ।

अस्या जीवनापेक्षया मरणमेव मनाक्प्रियमिति पूर्वोक्तमेव युक्त्या समर्थयमान
आह । श्रीधुपुरेति ।—श्रीधुसुराऽऽसवैः,—तत्तन्नामप्रसिद्धैः विविधमदैः इत्यर्थः, मत्ता—
प्राप्तमदा, सततैतत्पानरता इत्यर्थः उक्तानां विविधानामेव मद्यानां लक्षणाभ्युक्तानि
भावपकाश्च ; तत्र श्रीधीः लक्षणं गुणाश्च यथा,—“इक्षीः पक्वः रसैः सिद्धः श्रीधुः
पक्वरसश्च सः । आमैस्तेरिव यः श्रीधुः स च शीतरसः स्मृतः ॥ श्रीधुः पक्वरसः श्रेष्ठः
स्वराग्निबलवणेकृत् । वातपित्तकरो हृद्यः क्षेहनी रोचनी हर्तृत् ॥ विषममेदः-
प्रोथाशः शीफादरकफामयान् । तस्मादल्पगुणः शीतरसः स लंखनः स्मृतः ॥” एवं
सुराया लक्षणं गुणाश्च यथा,—शालिषट्ठिकपिष्टादिकृतं मद्यं सुरा स्मृता । सुरा
गुर्वी बलस्तन्यपटिमेदःकफप्रदा ॥ याहिणी शीथगुल्याशीथहृषीमृत्कच्छनुत् ॥” तथा
आसवस्य लक्षणं गुणाश्च यथा —“यदपक्रौषधान्भ्यां सिद्धं मद्यं स आसवः । आसवस्य
गुणा ज्ञेया बीजद्रव्यगुणैः समाः ॥” इति । माता—गर्भधारिणी, वसन्तसेनाया इति
शेषः, [लल्लादीक्षितः मातृशब्दस्य पुनरुक्तिभिर्या द्वितीयपादे “अत्तिआ” इत्यत्र
“गत्तिआ” इति पाठं कृत्वा “अतिहृदा” इति व्याचक्ष्यौ] एताम्—ईदृशीम्,

भोदि ! किं तुम्हाणं जाणवत्ताइं बहंति ? * (ल)

चेटी । अज्ज ! ण हि ण हि । †

विद् । किं वा एत्थ पुच्छीअदि, तुम्हाणं क्व पेम्मणिम्मल-
जले मअणसमुद्दे त्यण्णिअंबजहणा ज्जेब्ब जाणवत्ताइं मण-
हरणाइं । एब्बं वसंतसेणाए बहुउत्तंतं अट्टपओट्टं भवणं
पेक्खिअ जं सच्चं जाणामि, एकत्थं बिअ तिबिट्ठं दिट्ठं, पसंसिट्ठं
णत्थि मे वाआ-विहवो । किं दाव गणिआघरो ? अहवा
कुवेरभवनपरिच्छेदो त्ति ? (व) कहिं तुम्हाणं अज्जआ ? ‡

* भवति ! किं युष्माकं यानपावाणि बहन्ति ?

† आर्य्य ! न हि न हि ।

‡ किं वा अत्र पृच्छति, युष्माकं खलु प्रेमनिर्मलजले मदनसमुद्रे सननितम्बजघना-
न्धैव यानपावाणि मनोहराणि । एवं वसन्तसेनाया बहुवृत्तान्तम् अट्टप्रकोष्ठं भवनं प्रेक्ष्य
यत् सत्यं जानामि, एकस्थमिव विपिष्टपं दृष्टं, प्रशंसितं नास्ति मे वाग्विभवः । किं तावत्
गणिकागृहम् ? अथवा कुवेरभवनपरिच्छेदः ? इति । कुत्र युष्माकमाचार्य्यः ?

अवस्था—दशां, शून्य-पीनत्वादिरूपामित्यर्थः, [गता—प्राप्ता सती, अत्र—अस्मिन्
काले, यदि स्मियते—जीवनं त्यजति, (यदिशब्दयोगात् “यदा-यद्योरुपसङ्गानम्”
(वा०) इति लिङ एव प्रसक्तेः “स्मियते” इत्यत्र “स्मियेत” इत्येव साधु) तदा
शृगालसहस्राणां—बहुसहस्रगीमायूनामित्यर्थः, यावा-उत्तवः, (“यात्रा तु यापने”
इति स्यात् गमनोत्सवयोः स्त्रियाम्” इति मेदिनी । यात्रा—पर्याप्तिका, सौन्दर्य-
मिति यावत्, इति प्राचीनानां व्याख्या) भवति—जायते, (अवापि भवेदित्येव साधु
इति बोध्यम्) इयमधुना स्मियेत चेत्, ईदृशसंलक्ष्यम् आसाद्य शृगालानां महती
प्रीतिर्भवेदिति भावः । अत्र शृगालसहस्रमहोत्सवं प्रति प्रथमाईगतवाक्यार्थस्य हेतु-
तया काव्यलिङ्गमलङ्कारः । आचार्य्य उक्तम् ॥ २८ ॥

(ल) यानेति ।—यानपावाणि—इतस्तती गमनसाधनानि, शकटपीतादयः
इत्यर्थः बहन्ति—चलन्ति, वाणिज्यार्थमिति भावः ; विना वाणिज्यं कथमौदृग्विभवः ?
इति प्रश्नकर्तुराशयः ।

(व) एतस्य गृहस्य एवमसामान्यमैश्वर्य्यं वाणिज्यं विनाऽसम्भवमिति कृतप्रश्नोऽपि

चेटी। अज्ज ! एसा रुक्खवाडिआए चिट्ठदि, ता पविसदु
अज्जो । *

विदू। [प्रविश्य दृष्ट्वा च] ह्री, ह्री, भोः । अम्हो ! रुक्खवाडि-
आए सस्सिरोअदा !! अच्चरोदि-कुसुमा जत्थ रोविदा अण्ण-
पादवा, णिरंतर-पादवतल-णिम्मिदा जुवदिजणजहणप्पमाणा
पट्टदोला, सुवस्सज्जिआ-सेहालिआ-मालई-मल्लिआ-णोमालिआ-
कुरवआ-अदिमोत्तअप्पहुदिकुसुमेहिं सअं णिवडिदेहिं जं सअं,
लहुकरेदि विअ णंदणवणस्स (श) सस्सिरोअदं । [अन्यतोऽवलोक्य]

* आर्थ ! एषा वृक्षवाटिकायां तिष्ठति, तत् प्रविशतु आर्थः ।

० आर्थ्यं, भोः ! अहो ! वृक्षवाटिकायाः सञ्चीकता !! अच्चरीतिकुसुमा यव
रोपिता अनेकपादपाः, निरन्तरपादपतलनिर्मिता युवतिजनजघनप्रमाणा पट्टदोला,
सुवर्णयुधिका—शेफालिका—मालती—मल्लिका—नवमल्लिका—कुरवकार्तात्मिका—प्रभृति कुसुमैः

स्वयमेव एतादृशातुलविभवसाधनं बाणिज्यविशेषं दर्शयिष्यन् प्रशस्त्यैवानवकाशमाह,
किमिति ।—अत्र—एतस्मिन्, अतुलैश्चर्यविषये इत्यर्थः । युष्माकं—भवतीनां, वेश-
वासनिरतानामित्यर्थः, [स्तनेत्यादिना अन्यतः] प्रेमनिर्मलजले—प्रेम—प्रणय एव,
निर्मलम्—अतिस्वच्छम्, अतिपवित्रमिति यावत्, जलं—सलिलं एव तादृशं,
मदनसमुद्रे—कामसागरे, स्नानितम्बजघनान्वेव—स्नानी—पयोधरौ, नितम्बः,—
स्त्रीकटिपश्चाद्भागः, जघनं—स्त्रीकटिपुरीभागः, एतान्वेवेत्यर्थः, (“पश्चात्तम्बः स्त्रीकट्याः
क्षीवे तु जघनं पुरः” इत्यमरः) । तथा च,—बणिजी यथा पीतादिसाधनेन दुस्तरं
सागरमुत्तीर्य विविधपण्येन धनान्वर्ज्ययन्ति, तथा यूयमपि स्नानितम्बजघनादिसाधनेन
कामसागरमुत्तीर्य यौवनपण्येन कामिभ्यो धनान्वर्ज्ययथेति युष्माकमेवं गृहविभव
इति भावः । अत्र निरपङ्गतविषये मदनादौ समुद्रादौ तादात्म्येनारोपात् रूपकमल-
ङ्कारः, तत्र मदनादौ समुद्रादारोपः प्रेसादौ जलादारोपे कारणमिति परम्परित-
रूपम् । [“मण्डहरणाइ” इत्यत्र “मच्छाहरणाइ” इति पाठान्तरं, “मन्थाहरणानि”
इति संस्कृतम्] । एकस्थं—पुञ्जीभूतमित्यर्थः, विपिटपं—स्वर्गलोकः । कुबेरभवन-
परिच्छेदः,—कुबेरस्य—धनपतेर्देवस्य, भवनपरिच्छेदः—गृहंशः, गृहमिदमिति
निश्चयी वा ।

(३) वृक्षवाटिकायाः,—गणिकावयस्यादिभिः सार्वभुमपसेव्यस्य गृहसमीपस्थस्य

इदो अ उदयत्तसूरसमपहेहिं कमलरत्नोपलेहिं संभाअदि
विअ (ष) दीहिआ । १

अवि अ,—

एसो असोअवुच्छो णवणिअदकुसुमपल्लवो भादि ।

सुभङ्गो व्व समरमअं घण-लोहिद-पंक-चञ्चिको * ॥ ३० ॥

भोदु, ता कहिं तुम्हाणं अज्जआ ? १

अथ निपतितैर्यत् सत्यं, लघूकरीतीव गन्दनवनस्य सश्रीकताम् । इतश्च उदयत्सूर्यसमप्रभेः
कमलरत्नोपलैः सन्धायते इव दीर्घिका ।

* अपि च,—एषोऽशोकवृक्षो नवनिर्गतकुसुमपल्लवो भाति ।

सुभट इव समरमञ्चे घनलोहितपङ्कचाशिकः ॥

१ भवतु, तत् कुत्र युष्माकमाया ?

उपवनस्येत्यर्थः, सश्रीकता—रमणीयत्वम् । अक्केत्यादि ।—अक्का—निर्मला,
मनोहरेति यावत्, रीतिः,—दलानां विन्यासप्रकारः, नीलपीतादिवर्णानां विन्यास-
परिपाटी वा येषां तादृशानि कुसुमानि—पुष्पाणि येषां तथोक्ताः । [“अक्करीदि-
कुसुमा जत्थ रीविदा अण्णपादवा” इत्यत्र “अक्करीअकुसुमपत्थारारोविदाण्ण-
पादवा” इति पुलकान्तरसम्मतपाठे,—“आश्चर्यकुसुमप्रसारारोपितानेकपादपाः” इति
संस्कृतम् । प्रसारः,—विस्तार इत्यर्थः] । निरन्तरेति ।—निरन्तराः,—घनसन्नि-
विष्टाः, ये पादपाः,—शाखिनः, तेषां तले—अधोदेशे, निर्मिता—रचिता, [एतेन
पादपानां घनसन्निविष्टतया तत्तलस्थदीलायाः प्रच्छाद्यप्रदेशवर्तित्वं सूचितम्] । युवति-
जनजनप्रमाणा—तद्वर्णीजननितम्बपरिमिता, [एतेन दीलायन्तस्थासनस्य सुविस्तृतत्वं
सूचितम्] पट्टदीला—कौशेयसूत्रावलम्बित-उद्यानक्रीडासाधनदोलनयन्तमित्यर्थः ।
सुवर्णयूथिका—सुवर्णवर्णा यूथिका, अतिमुक्तः,—माधवीलता । लघूकरीतीव—
स्वर्णकरीतीव । [इत्युपेक्षा] । गन्दनवनस्य—स्वर्गस्थनन्दनकाननस्यापीत्यर्थः ।

(ष) उदयत्सूर्यसमप्रभेः,—उदयन्—उदयाचलादुद्गच्छन्, यः सूर्यः,—दिवाकरः,
आरक्तवर्ण इत्यर्थः, तेन समा—सदृशी, प्रभा—कान्तिः येषां तथोक्तैः अधिकारक्त-
वर्णैरिति यावत्, कमलानि—पद्मानि, रत्नोत्पलानि—कोकनदानि, (“रत्नकमल”
इति वङ्गभाषा) तैः, सन्धायते—सन्ध्या इव आचरति । सन्ध्याऽत्र प्रातःसन्ध्या बोध्या ।

इक्ष्वाटिकास्थितम् अशोकपादपं वर्णयन्नाह, एष इति ।—नवनिर्गताः,—अभि-

चेटी। अज्ज ! ओणमेहि दिट्ठिं, पेक्ख अज्जअं । *

विदू। [दृष्ट्वा उपसृत्य च] सोत्थि भोदीए । †

वस। अये ! मैत्रेयः ॥ [उत्याय] स्वागतम् ? इदमासनम्,
अत्रोपविश्यताम् । (स)

विदू। उबविसदु भोदी । ‡ [उभाबुपविशतः] ।

वस। अपि कुशलं सार्थवाहपुत्रस्य ?

विदू। भोदि ! कुशलं । §

वस। आर्य मैत्रेय ! अपीदानीम्,—

गुणप्रबालं विनयप्रशस्त्रं विश्वश्रमूलं महनोयपुष्पम् ।

तं साधुवृत्तं स्वगुणेः फलाढ्यं सुहृद्विहङ्गाः सुखमाश्रयन्ति ? ॥३१॥

* आर्य ! अवनमय दृष्टिं, पश्य आर्याम् ।

† स्वस्ति भवत्ये ।

‡ उपविशतु भवती ।

§ भवति ! कुशलम् ।

नववर्हिर्गताः, कुमुमपल्लवाः—पुष्पपत्राणि यस्य तथोक्तः. अत एव समरमञ्चे—
रणाभ्यन्तरे घनलोहितवक्त्रचार्चिकः,—घनैः,—सान्द्रैः, लोहितैः,—रक्तैः एव, पङ्क्तैः—
कर्दमैः, कर्दमवद्भादैरित्यर्थः, चर्चा—अङ्गरागशीभा तां वेद, तथा युक्त इत्यर्थः;
[“कतकथादिसूत्रान्ताङ्क” (४ । २ । ६ पा०) इति ठक् । अत्र “चर्चिकी” इत्यस्य
“चाक्चक्चः” इति संस्कृतं भवेत् तदा सुष्ठु श्यात् । तत्र घनेन—घनीभूतं, रक्त-
पङ्केन, चाक्चक्चं—सौन्दर्यं यस्य तादृशः इत्यर्थः] सुभटः,—सुयोद्धा इव. एषः,—
सम्युत्सवर्त्ता, अशोकवृक्षः,—अशोकपादपः. भाति—शीभते । अत्र रक्ताक्तयोद्ध-
पुरुषेण लोहितकुसुमसमन्विताशोकपादपस्य अवैधर्म्यस्यास्य कथनादुपमा नामालङ्कारः ।
आर्यां वृत्तम् ॥ ३० ॥

(स) “अये ! मैत्रेयः” इत्यादिवाक्यं वसन्तसेनाया वैदग्ध्यदीतनाय संस्कृतभाषया
निबद्धं, तदाह भरतः,—“कार्थ्यतश्चोत्तमादीनां कार्थ्यां भाषाविपर्ययः । योषित्स्त्री-
बालवैश्यान्तित्वासरसां तथा । वैदग्ध्याद्ये प्रदातव्यं संस्कृतज्ञानरामरा ॥” इति ।

य एव वसुन्धव्याः विभक्तवन्तमाश्रयन्ति, त एव क्षीणि विभवे तमुपेक्षन्ते इति
प्रसिद्धिः, परन्तु क्षीणघनं चाहदसं सुहृद्वान् इदानीमपि सेवते किम् ? इति जिज्ञास-
मानोऽहं, गुणप्रबालमिति ।—सुहृदः—निवाणि एव, विहङ्गाः—वयिणः, गुणाः,
—इत्यादौर्निष्ठा इत्येव, प्रबालाः,—पल्लवाः यस्य तथोक्तं, विभयः,—वज्रता एव,

विदू। [स्वगतम्] सुहृ उबलक्विदं दुष्टविलासिणीम् । (ह)
[प्रकाशम्] अधर्म् । * (क)

वस । अये ! किमागमनप्रयोजनम् ?

विदू। सुणादु भोदी.—तत्तभव चारुदत्तो सोसे अंजलिं
कादुअ भोदिं विस्सवेदि—” । †

वस । [अन्नलिं बहा] किमाज्ञापयति ?

विदू। “—मए तं सुवणभंडअं विस्संभादो अत्तणकेरकेत्तिं
कादुअ ज्दे हारिदं, सो अ सहिअो राअवाय्यहारो (ख) ए
जाणिअदि, कहिं गदो त्ति” । ‡

* सुष्ठु उपलक्षितं दुष्टविलासिन्या । अथकिम् ।

† शणीतु भवती,—तवभवान् चारुदत्तः शीघ्रं अन्नलिं कृत्वा भवतीं
विज्ञापयति—” ।

‡ “—मया तत् सुवर्णभण्डं विश्रम्भादात्मीयमिति कृत्वा दत्तं हारितं, स च
सभिकी राजवात्सीहारी न ज्ञायते, कुत्र गत इति” ।

प्रशङ्गा—प्रकटा शाखा यस्य तादृशं, विश्रम्भः,—विश्वास एव, मूलं यस्य तथोक्तं,
सहनीयपथं—सहनीयं—पूजनीयं, पूजनीयचरित्रमेव इति यावत्, पथं—कुसुमं यस्य
तादृशं, तथा स्वगुणैः,—विशिष्टनिजगुणैः, [अभेदे तृतीया] फलाकाशम्—उत्कृष्ट-
गुणफलयुक्तमित्यर्थः, तं—चारुदत्तरूपं, साधुवर्चं—सज्जनपादपं, सुखं—मानन्दं यथा
तथेत्यर्थः; आश्रयन्ति ?—आश्रित्य वर्तन्ते किम् ? इत्यर्थः । अत्र निरपङ्गतविषये
चारुदत्तादौ उच्चादेस्तादात्म्येनान्वयात् रूपकमलङ्कारः, तच्च चारुदत्तं व्रजानीपः
गुणादिषु प्रशान्नाद्यारोपे कारणमिति परम्परितरूपं बोध्यम् । उपजाति इतम् ॥ ३१ ॥

('ह') उपलक्षितम्—अनुभूतम्, अधिकांश एव सुहृदां तमिदानीमधनं ज्ञात्वा
विजहाविति यत् उपलक्षितं, तच्चास्या बुद्धिप्रतिभा सम्यक् परिष्कृता इत्यत्र नास्ति कोऽपि
संशयलेश इति भावः ।

(क) सुहृदन्तःपातितया मय्यपि अनया कटाक्षः कृतः इति विभावयन्नाह,
अथकिमिति ।—स्वीकारार्थकमव्ययमिदम्, आश्रयन्त्येव इत्यर्थः, वस्तुवर्गस्यानाश्रितत्वे
कथमहं तदर्थमागतः ? इति भावः ।

(ख) विश्रम्भात्—त्वयि विश्वासात्, (“समौ विश्रम्भविश्वासी” इत्यमरः) त्वय्य-
ह

चेटी । अज्जए ! दिट्ठिआ बड्डसे, अज्जो जूदिअरो संबुत्तो । * (ग)
 वस । [स्वगतम्] कथं ! चोरिण अबहिदं पि सीडोरदाए (घ)
 छूदे हारिदं त्ति भणादि !! अदो ज्जेब्ब कामोअदि । †
 विद् । ता तस्स कारणादो गेण्हदु भोदो इमं रअणावलिं । ‡
 वस । [आत्मगतम्] किं दंसेमि तं अलंकारअं ? [विचिन्त्य]
 अधवा ण दाव । §

विद् । किं दाव ण गेण्हदि भोदो एदं रअणावलिं ? ¶
 वस । [विहस्य (ङ) सखीमुखं पश्यन्ती] मित्तेअ ! कथं ण गेण्हस्सं

* आर्ये ! दिष्ट्या वर्जसे, आर्यो दूतकरः संवत्तः ।

† कथं ! चौरिणापहतमपि श्रौण्डीरतया द्यूते हारितमिति भवति !! अत एव
 काम्यते ।

‡ तत् तस्य कारणात् गृह्णातु भवती इमां रत्नावलीम् ।

§ किं दर्शयामि तमलङ्कारम् ? अधवा न तावत् ।

¶ किं तावत् न गृह्णाति भवती इमां रत्नावलीम् ?

मेतावदिअस्सः, यत् त्वया न्यासीकृतमपि वस्तु आत्मीयत्वेन मन्यमानः द्यूते पणतया
 कल्पितवानिति भावः । राजवार्त्ताहारी—राजवार्त्तावहः, राजवार्त्तामादाय स
 कुच गत इति न ज्ञायते इत्यर्थः । [एतेन तदलङ्कारस्य सदृसा पुनः प्राप्ताशा न
 सम्भाव्यते इति सूच्यते । लज्जादीक्षितस्तु,—“राजवात्यहारी” इत्यत्र “राजवात्य-
 आरी” इति पाठमङ्गीकृत्य “राजावश्यकारी” इति अनूद्य च, राज्ञः अवश्यम्—
 अवश्यकृत्यं, करोतीति व्याचक्ष्यौ । “राजापावकारी” इति कश्चित् [“राजवार्त्ता-
 हारैः” इति साधु संस्कृतम् ।

(ग) द्यूतकरादयो नटचरित्रा एव वेश्यानां नायका भवन्ति, चारुदत्तस्य द्यूत-
 करत्वे वेश्याऽऽसक्तिरवश्यम्भाविनीति चेष्ट्याः आनन्दकारणम्, अत एव “दिष्ट्या वर्जसे”
 इत्युक्तम् । तदेव वृत्तिकारणं दर्शयन्ती आह, अज्जो इति ।—द्यूतकरः—द्यूतासक्तः ।

(घ) श्रौण्डीरतया—अत्यौदार्येण इत्यर्थः ।

(ङ) विहस्य—मध्यमं हास्यं कृत्वत्यर्थः, —“आकुक्षितकपीलाक्षं सखनं निखनं
 तथा । प्रसावोर्ध्वं सानुरागमाहुर्विहसितं बुधाः ॥” इत्युक्तलक्षणं नात्युच्चैः नातिनीचैः
 हास्यं कृत्विति यावत्, (“मध्यमः स्याद्विहसितम्” इत्यमरः) । चौरिणापहतमपि अलङ्कारं

रञ्जणाबलिं ? [इति गृहीत्वा पार्श्वे स्थापयति । स्वगतम्] कथं !
भीणकुसुमादो वि सहभारपादबादो मञ्जरन्दविन्दो
गिबडंति ? (च) [प्रकाशम्] अज्ज ! बिस्सुवेहि तं जूदिअरं
मम बअणेण अज्जचारुदत्तं, अहं वि पदोसे अज्जं पेक्खिदुं
आअच्छामि त्ति । * (छ)

विदू । [स्वगतम्] किं अस्मिं तहिं गदुअ गेगिहस्सदि ? (ज)
[प्रकाशम्] भोदि ! भणामि,—[स्वगतम्] “गिअत्तीअदु इमादो
गणिआपसंगादो” त्ति । (झ) [इति निष्क्रान्तः] ।

* मैत्रेय ! कथं न गृहीष्यामि रत्नावलीम् ? कथं ! हीनकुसुमादपि सहकार-
पादपात् मकरन्दविन्दो निपतन्ति ? आर्य ! विज्ञापय तं द्यूतकरं मम वचनेन
आर्यचारुदत्तम्, अहमपि प्रदीपे आर्यं प्रेक्षितुमागच्छामीति ।

† किमन्यत् तव गत्वा गृहीष्यति ? भवति ! भणामि,—“निवर्त्ततामन्वात्
गणिकाप्रसङ्गात्” इति ।

यद्यं द्यूतापहृतत्वेन प्रकाशयति, तस्य आमूलं वृत्तान्तस्तु अस्माभिः पूर्वमेव विज्ञातं
इति हास्यकारणमत उद्दिश्यम् ।

(च) ‘हीनकुसुमात्—पुष्पविरहितादपि, [एतेन पादपस्य मकरन्दसत्तासम्भवः
सूचितः । तथा च कुसुमशून्यसहकारपादपात् मकरन्दपातरूपात् सामान्यादप्रस्तुतात्
निर्गन्धारुदत्तादेतद्रत्नावल्यागमरूपविशेषप्रस्तुतस्य प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः] ।

(छ) “द्यूतकरम्” इति अस्याः सौत्रासवचनम् । प्रदीपे हि चन्द्रोदयी
भवति, तच्च दृष्ट्वा मत्ता भवन्ति चकीर्यः ; अहमपि प्रदीपे त्वन्युखचन्द्रं दृष्ट्वा तथा
भविष्यामीति एतद्वाक्यात् ध्वन्यते इति बोद्धव्यम् ।

(ज) वेष्टानामर्थरक्षित्वात् विदूषकः, हारं लब्ध्वा इयं पुनरपि किञ्चिद्वस्त्रं तन्-
समीपं गन्तुमिच्छतीति चिन्तयति, किमन्यदिति ।—रत्नावलीभिन्नमपरं किञ्चिदित्यर्थः ।

(झ) गणिकाप्रसङ्गात्—वेष्टासंसर्गात् ; वसन्तसेनया प्रदीपे आत्मनः चारु-
दत्तसमीपगमनसंबाधं विज्ञापयितुमादिष्टः विदूषकः केवलं “भणामि” इत्युक्तवान्,
किन्तु किं भणामि इति तु प्रकाशं नीतवानिति वसन्तसेनया तदुक्तमेव वदिष्यति
इत्यवगतम् ; विदूषकस्तु स्वगतोक्त्या भवामीत्यस्य कर्मपदत्वेन निवर्त्ततामित्यादिवाक्य-
मुक्तवानिति कवेर्वचनविन्यासकौशलं सुधीभिर्बोध्यम् ।

वस । हञ्जे ! गेह एदं अलंकारञ्च ; चारुदत्तं अहिरमिदं
गच्छम् । *

चेटी । अज्जए ! पेक्ख पेक्ख, उस्समदि अकालदुद्दिनं । † (ज)

वस । उदयन्तु नाम मेघाः, भवतु निशा, वर्षमविरतं पततु ।

गणयामि नैव सर्वं दयिताऽभिमुखेन हृदयेन ॥३२॥

हञ्जे ! हारं गेहिहअ लहुं आअच्छ । ‡ [इति निष्क्रान्ताः सर्वे] ।

इति मदनिकाशब्दिलकी नाम चतुर्थोऽङ्कः ॥ ४ ॥

* हञ्जे ! गृह्णाणैतमलङ्कारम् ; चारुदत्तमभिरन्तं गच्छामः ।

† आर्य्ये ! पश्य पश्य, उन्नमति अकालदुर्दिनम् ।

‡ हञ्जे ! हारं गृहीत्वा लघु आगच्छ ।

(ज) अकालि—असमये, दुर्दिनं—मेघोदयः, “मेघाच्छेदोऽङ्गि दुर्दिनम्” इति
अमरौक्तिसत्त्वेऽप्यत्र लक्षण्या दुर्दिननिमित्तीभूतमेघोदय एव बोध्यते । अत्र “पौषादि-
चतुरो मासान् प्रोक्ता वृष्टिरकालजा” इति स्मृत्युक्ताकालवर्षा बोध्याः ; तथा च “इदं
दुर्दिने तव वह्निर्गमनं न युक्तिसिद्धम्” इति चेष्टा आशयः ।

अविज्ञातहृदये ! किं मामिदानीं दर्शयसि जलदीदयविभीषिकाम् ? सम्प्रति
तत्प्रणयसमाकृतहृदयाया मम अभिसारातिरोधाय किमपि नालमित्याह, उदय-
न्विति ।—मेघाः,—जलदाः, उदयन्तु—उद्गच्छन्तु, नाम इति स्त्रीफारे, (“नाम
कीपेभ्युपगमे विस्मये स्मरणेऽपि च । सम्भाव्यकुत्साप्राकाशविकल्पेऽपि च दृश्यते ॥”
इति मेदिनी) निशा—अन्धकारमयी रात्रिरित्यर्थः, भवतु—अस्तु, अविरतं—निर-
न्तरं, वर्षे—वृष्टिः, पततु—चरतु, अहं दयिताभिमुखेन—प्रियाभिमुखगमनोत्प्रेक्षेन,
हृदयेन—चेतसा, एतत् सर्वं—मेघोदयादिरूपं, नैव गणयामि—लक्षयामि । एतेषाम्
एकैकस्यैव गमनविघातकत्वेऽपि युगपत् सर्वोदयेऽपि नाहमिदानीं कथमपि स्थातुं
शक्यामि इति भावः । आर्य्यो वृत्तम् ॥ ३२ ॥

इत्यशेषशस्त्राटवीसञ्चरणपञ्चानन-पण्डितकुलपतिना वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचितायां, तदात्मजाभ्यां

पण्डितश्रीमदाशुबोधविद्याभूषण-पण्डितश्रीमन्नित्यबोधविद्यारत्नाभ्यां

प्रतिस्मृतायाममलाख्यायां मृच्छकटिकव्याख्यायां

चतुर्थोऽङ्कः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति आसनस्थः सीत्कण्ठश्चरुदत्तः] ।

आह । [ऊर्ध्ववलोक्य] उन्नमति अकालदुर्दिनम् । यदेतत्-

आलोकितं गृहशिखाण्डभिरुत्कलापैः

हंसैर्यियासुभिरपाकृतमुन्नमस्कैः ।

आकालिकं सर्पाद दुर्दिनमन्तरीक्षम्

उत्कण्ठितस्य हृदयस्य समं रुणद्धि ॥ १ ॥

पूर्वप्रस्तुतमकालदुर्दिनमेव तत्तल्लक्षणोत्प्रेषपुरःसरं षड्भिः श्लोकैरुपवर्णयन्नाह,
आलोकितमिति ।—उत्कलापैः,—ऊर्ध्वप्रसारितवर्द्धैः, प्रकृतिसिद्धान्तममुद्भवादिति
भावः, (मेघोदये हि कलापिनः परमानन्दोत्कलापाः भवन्तीति कविसमयप्रसिद्धिः,
“मेघ-वानेषु नृत्यं भवति च शिखिनाम्” इति दर्पणकवचनात्) गृहशिखाण्डभिः,—
गृहपान्तिनमयूरैः, आलोकित-मण्डलं दृष्टं, तथा यियासुभिः,—यातं—मेघदर्शनात्
गन्तुमिच्छुभिः, मानसं सर इति शेषः, (“जलधरसमये मानसं यान्ति हंसाः”
इति कविसमयप्रसिद्धिप्रस्तावे दर्पणकवचनात्) अत एव उन्नमस्कैः,—मानसगमनाय
अपेक्षाशतया अन्यमनस्कैरित्यर्थः, हंसैः,—मरालैः, अपाकृत—निराकृतम्, अनभि-
नन्दितमिति यावत्, इदानीन्तनमेघोदयस्य आकालिकत्वादिति भावः, [“अपाकृतम्
—अपकारकमिव मत्वा स्थितम्” इति लङ्कादीनितव्याख्यानम्] आकालिकम्—
असनयोत्प्रेक्षं, दुर्दिनं—दुः,—दुष्टं, वर्षणालोकाभावादिना अप्रीतिकरं, दिनं यस्मात्
तत्, मेघ इत्यर्थः, (दुर्दिनशब्देनात्र लक्षणया मेघ एव बोध्यः) सर्पाद—भट्टिति,
अतः कृतकदण्डित्यर्थः, अन्तरीक्षम्—आकाशम्, उत्कण्ठितस्य—प्रियविरहोत्कलिकाकुल-
चित्तस्य जनस्य, हृदयस्य—अन्तःकरणस्य, समं—युगपत्, रुणद्धि—आवृणोति, पञ्च,—
विषयावरात् विमुखाकरोतीत्यर्थः । अत्र सममिति सहायतात्यर्थ्यकयौगपद्यबोधकशब्द-
बलात् अन्तरीक्ष-उत्कण्ठितहृदययोरकावरोधक्रिययाऽन्वयात् सहोक्तिरलङ्कारः,—
“सहायस्य बन्नादिकं यत्र स्यादावकं दयीः । सा सहोक्तिर्मूलभूताऽतिशयोक्तिर्यदा
भवेत् ॥” इति दर्पणोक्तैः ; तन्मूलभूता अतिशयोक्तिश्चात्र दुर्दिनदर्शनजन्यहृदयरोधस्य
समकालीनत्वेनाध्यवसितत्वात् बोध्या । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १ ॥

अपि च,—

मेघो जलार्द्रमहिषोदर-भृङ्गनीलो

विद्युत्प्रभारचित-पीत-पटोत्तरीयः ।

आभाति संवृतबलाक-गृहीतशङ्खः,

खं केशवोऽपर इवाक्रमितं प्रवृत्तः ॥ २ ॥

तदेव प्रकारान्तरं वर्णयन्नाह, मेघ इति ।—जलार्द्रमहिषस्य—जले अवस्थानात्
सिक्तदेहस्य महिषस्य इत्यर्थः, उदरं—कुक्षिः, (महिषस्य सहजश्यामवेऽपि सद्यो-
जलीयतावस्थायां श्यामवतिशयं, तत्रापि उदरस्य श्यामतायां विशेषो बोध्यः) तथा
भृङ्गश्च—धमरश्च, तद्वत् नीलः,—श्यामः, विद्युत्प्रभया—तडिडिकाशेन, रचितं—
कल्पितं, चित्रितमित्यर्थः, पीतपट इव—पीतवसनमिव, उत्तरीयम्—ऊर्ध्वदेहधार्य-
वसनमित्यर्थः यस्य तादृशः ; यथा—विद्युत्प्रभः एव रचितं—चित्रितं, पीतं—
गौराभञ्च, पटं—परिधेयवस्त्रम् उत्तरीयञ्च यस्य तादृशः ; तथा संवृतः,—पुञ्जीभूतः,
संलग्नः इत्यर्थः, स्वगात्रे इति भावः, बलाकः,—वकः एवं, [बलाकशब्दः पुलिङ्गी-
ऽपि दृश्यते, स एवात्र प्रयुक्तः ; बलं—कम्पनम्, अकति—गच्छति ; बलेन—शक्त्या,
अकति—ऊर्ध्वं गच्छति इति वा ल्युप्त्या बल + अक-अच् इति पवर्गीयवकारादि-
बलाकशब्दः निष्पद्यते । “बल संवरणे” इति भौवादिकात् दन्त्यवकारादिवलघातोः
आकन्-प्रत्ययेन च बलाक इति पदं भवितुमर्हतीति बोध्यम्] गृहीतशङ्खः,—इल-
भृतपाञ्चजन्यं यस्य तथाभूतः, मेघः,—जलदः, अपरः,—अन्यः, प्रसिद्धातिरिक्तः
इत्यर्थः, केशव इव—वामनरूपधारी नारायण इव, खम्—आकाशम्, आक्रमितम्—
आच्छादयितुम्, अन्यत्र,—पादविक्षेपेण अधिकर्तुमित्यर्थः, प्रवृत्तः—उद्युक्तः सन्,
आभाति—विराजते । पुरा किल वामनरूपो हरिः बलियज्ञे विपादमितां भूमिं
भिक्षित्वा एकेन पदा आकाशमाचक्रामिति पौराणिकी वार्ताऽनानुसन्धेया । अव
प्रसिद्धातिरिक्तकेशवस्याभेदेन मेघे उक्तकटिकटिकसंशयादुत्प्रेक्षाऽलङ्कारः ; एवं प्रथमे
पादे तादृशमहिषोदरभृङ्गाभ्यां मेघस्य अवैधर्म्यसाम्यकथनात् उपमा, द्वितीये च
विद्युत्प्रभायां विषये तादात्म्येनारोपितस्य पीतोत्तरीयस्य केशवसाम्यरूपप्रकृताधीप-
क्षोभित्वात् परिणामालङ्कारः, तृतीये च निरपभ्रुतविषये बलाके शङ्खस्य अभेदेना-
रोपात् रूपकम् इत्येतेषामलङ्काराणां परस्परसापेक्षतया सङ्गरः । वसन्ततिलकं
वृत्तम् ॥ २ ॥

किञ्च,—

केशवगात्रश्यामः कुटिल-बलाकावली-रचितशङ्कः ।

विद्युद्गुण-कौशियश्चक्रधर इवोन्नतो मेघः ॥ ३ ॥

एता निषिक्त-रजतद्रव-सन्निकाशा

धारा जवेन पतिता जलदोदरेभ्यः ।

विद्युन्मदीपशिखया क्षणनष्टदृष्टा-

म्बिन्ना इवाम्बरपटस्य दशाः पतन्ति ॥ ४ ॥

उक्तमेवार्थमाख्यया पुनः प्रकारान्तरेणाह, केशवेति ।—केशवगात्रवत् — ग्रीकणाङ्ग-
मिव, श्यामः,—नीलः, कुटिला—वक्रगमनशीला, या बलाकावली—वक्रपङ्क्तिः,
सा एव (शुभ्रत्वादिति भावः) रचितः,—छतः, शङ्कः येन तथोक्तः, तथा विद्युद्गुण—
तडिदेव, गुणः,—तन्तुः विद्युद्गुणः, स एव कौशियं—क्रिमिकौशिवस्त्वं यस्य सः तथोक्तः,
(“कौशियं क्रिमिकौशित्वम्” इत्यमरः) मेघः,—जलधरः, चक्रधर इव—क्षणा इव,
उन्नतः,—उदितः । अतिगाढनीलीज्वलाकृतिः शुभवकराजिविराजितः विद्युद्विलास-
रुचिरो जलधरः, श्यामलमुन्दराकृतिः कण्ठतशङ्कः पीतवसनः देवकीनन्दन इव
आभातीति सरलार्थः । तथा चात्र तादृशविशेषणविशिष्टमेघस्य तादृशविशेषणोपेतचक्रधरेण
अवैधर्म्यसाम्यकर्मणात् उपमाऽलङ्कारः, स च निरपभ्रुतविषये बलाकादौ शङ्कादेसादात्म्येन
अध्यवसानादुपकेषानुप्राणित इति बोध्यम् । आख्यां वृत्तमिदम् ॥ ३ ॥

पुनरपि भङ्गान्तरेण तदेव दुर्द्धिनमुपवर्णयन्नाह, एता इति ।—निषिक्ताः,—चरिताः,
ये रजतद्रवाः,—द्रवीभूतरजतानीत्यर्थः, तेषां सन्निकाशाः—सदृश्यः, [“निभसङ्काश-
नीकाशप्रतीकाशोपमादयः । तुल्यार्थाः—” इत्यमरप्रमाणात् “इकः काश” इति वार्तिकेन
दोषस्य वैकल्पिकत्वात् कृत्वादिर्दोषादिः वा नौ(नि)काशशब्दः सदृशार्थस्य वाचकः]
जलदोदरेभ्यः,—मेघजठरेभ्यः, मेघाभ्यन्तरादित्यर्थः, पतिताः,—निर्गताः, एताः,—
परिदृश्यमानाः, धाराः,—जलधाराः, विद्युदेव—तडिदेव, प्रदीपशिखा—दीपज्वाला,
तथा क्षणेन—सुहृत्कालेन. नष्टाः,—ध्वान्ताच्छन्नतया अदर्शनं गताः, दृष्टाः,—पश्चात्
विद्युन्मदीपशिखया दृष्टिविषयं प्राप्तायेत्यर्थः, अम्बरपटस्य—आकाशरूपवसनस्य, दशाः,—
प्रान्तभागाः, सूत्राणीत्यर्थः, (दशानां शुभ्रवर्णत्वेन लम्बमानत्वेन च धारासादृश्यं बोध्यम्)
क्षिन्नाः,—उत्तरूपावसनात् लुपिता इव, जवेन—वेगेन, पतन्ति—चरन्तीत्यर्थः । अत्र
प्रकृते जलधारापाते शुभ्रलम्बमानत्वादिसाम्यात् अप्रकृतेऽम्बराम्बरपटदशापातत्वेन सन्धा-

संसक्तैरिव चक्रवाकमिथुनैर्हंसैः प्रडीनैरिव
 व्याविहैरिव मोनचक्रमकरैर्हर्म्यैरिव प्रोच्छ्रितैः ।
 तैस्तराकृतिविस्तरैरनुगतैर्मेघैः समभ्युन्नतैः
 पवच्छेद्यमिवेह भाति गगनं विज्ञेयैर्वायुना ॥
 एतत्तद्वृत्तगच्छचक्र-सदृशं मेघान्धकारं नभः,
 हृष्टो गज्जति चातदर्पितबलो दुर्योधनो वा शिखी ।

बनात् उन्नेचाऽलङ्कारः, स च अनपद्रुतविषयेऽम्बरादौ पटादिस्तादात्म्यनारीपात्
 रूपकेष्वनुप्राणितः ; एवम् अम्बरपटस्यैव “भुजङ्गकुण्डली” इत्यादिवत् अम्बरशब्दस्य
 आपाततः वस्त्रार्थतया पुनरुक्तवत् आभासमानत्वात् पुनरुक्तवदाभासोऽलङ्कारः, इत्येषां
 परस्परसङ्गाद्वत्वेन साङ्ग्यम् । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ४ ॥

तद्वाकालदुर्दिनं भङ्गान्तरेण वर्णयन्नाह, संसक्तैरिति ।—संसक्तैः,—परस्पर-
 मिलितैः, चक्रवाकमिथुनैः,—कोकयुगलैरिव, प्रडीनैः,—उड्डीयमानैः, हंसैः,—
 मरालैरिव व्याविहैः,—समुद्रमन्यनादुत्पतितैः, परितो भ्रान्तिरिति वा, मोनानां—
 मन्थानां, चक्रैः,—समूहैः, तथा मकरैः,—स्वनासख्यातजलजन्तुविशेषैः इव, प्रोच्छ्रितैः,—
 समुन्नतैः, हर्म्यैः—प्रासादैरिव, तैः तैः,—तत्तद्विगवस्थितैरित्यर्थः, आकृतिभिः—आकार-
 भेदेन, विस्तरैः,—बहुलैः, वायुना—वातेन विज्ञेयैः—विभेदं गमितैः, इतस्तथास्तै-
 रित्यर्थः, [“विज्ञेयैः” इत्यत्र “विज्ञेयमित्” इति पाठान्तरे गगनविशेषणं बोध्यम्] वायुवशात्
 विभिन्नाकारतया बहुविधैरिति यावत्, अनुगतैः,—युक्तैः, समभ्युन्नतैः,—अत्युच्छ्रितैः, मेघैः,
 —जलदैः, करणीभूतैरित्यर्थः, इह—एतत्पदशोर्हदेशावच्छिन्नं, गगनम्—आकाशतलं, पव-
 च्छेद्यम्—आलम्ब्यमिव, भाति—विराजते, गगनं चित्रमिव रमण्यं शोभते इत्यर्थः ।
 [लज्जादीनितम् “पवच्छेद्यपदम् आलम्ब्यापरपर्यायस्य चित्रपदार्थस्य वाचकं कदम्”
 इत्याह] अत्र वायुविवर्गविच्छिन्ने प्रकृते मेघे तत्तद्विशेषणविशिष्टानां परेषां चक्रवाकमिथु-
 नादीनाम् उत्कटकौटिकसंशयात् उन्नेचाऽलङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५ ॥

तादृशं कालं यादृशः स्वभावः समुत्पद्यते. स एव इदानीमपि जात इति दर्शय-
 न्नाह एतदिति ।—एतत्—दृश्यमानं. मेघान्धकारं—मेघैः, — जलदैः, अन्धकारः,—
 ध्वान्तं यस्मिन् तत्, मेघावृततया भ्रगादतमःसमाच्छन्नमित्यर्थः, नभः,—आकाशं,
 तस्य—प्रसिद्धस्य, (तच्छब्दोऽत्र प्रसिद्धार्थे पर्यवसितः, तस्मादेव चात्र यच्छब्दस्य

अक्षयूतजितो युधिष्ठिर इवाध्वानं गतः कोकिलः,

हंसाः सम्प्रति पाण्डवा इव वनादज्ञातचर्यां गताः ॥ ६ ॥

भाषेत्ता ; यदुक्तं दर्पणकृद्भिः विश्वनाथपादैः,—“तच्छब्दस्य प्रकान्तप्रसिद्धानुभूतार्थत्वं यच्छब्दस्य आर्थत्वमेव” इति) धृतराष्ट्रचक्रस्य—धृतराष्ट्रसैन्यस्य, (“चक्रः कोके पुमान् क्रीवं व्रजे सैन्यरथाङ्गयोः” इति मेदिनी) सदृशं, वर्तते इति शेषः, [सादृश्यञ्च तदीयस्वकारकारित्वेन, तत्कारित्वञ्च सैन्यस्य रथचक्राद्युचितधूलिपटलैः, नभसश्च सान्द्रजलधरनिकरैः चन्द्रार्कमण्डलाच्छादकतयेति बोध्यम् ; “धृतराष्ट्रवक्रसदृशम्” इति पाठे तु,—प्रगाढमेघेन आच्छादनात् चन्द्रसूर्यशून्यतया प्रगाढान्धकारं नभः, धृतराष्ट्रस्य अश्वतथा चक्षुर्दृश्यविहीनेन तद्वक्त्रेण सदृशमित्यर्थः] तथा शिखी—मयूरः, अतिदर्पितबलः,—अतिदर्पितम्—अतिशयगर्वितं, बलं—सैन्यं यस्य तादृशः, गर्वित-सैन्यसमभिव्याहृत इत्यर्थः. पक्षे,—अतिदर्पितं—मेघसन्दर्शनजगन्देनात्यन्तगर्वाभि-व्यञ्जकं, बलं—रूपम्. आकृतिरित्यर्थः यस्य सः. (“बलं गम्भरसि रूपे स्थामसि स्थौल्य-सैन्ययोः” इति मेदिनी) दुर्योधनी वा—दुर्योधन इव, (“वा स्यात् विकल्पोपमयो-रेवार्थेऽपि समुच्चये” इति विश्वः) दृष्टः,—आनन्दितः सन्, गर्जति—स्वपौरुष-मुच्चैर्वदति, पक्षे,—शब्दायने ; (दर्पितबलत्वञ्च शिखिने मेघदर्शनेन, दुर्योधनस्य च सुभटप्राचुर्येण बोध्यम्) । तथा कोकिलः,—पिकः, अक्षयूते—पाशक्रीडायां, जितः,—पराभूतः, युधिष्ठिरः—धर्मराज इव, अध्वानम्—अश्वदं, मौनमिति यावत्, (“शब्दे निनादनिगदध्वनिध्वानरवस्वनाः” इत्यमरः) गतः,—प्राप्तः, कोकिलो वसन्तापगमात्, युधिष्ठिरश्च द्यूतपराजयनिमित्तकदुःखातिशयात् निःशब्दी जात इत्यर्थः, [लज्जादीक्षितस्तु युधिष्ठिरपक्षे,—“अध्वानं—पश्यान्, गतः” इति व्याच-कार । “अध्वानम्” इत्यत्र “अरण्यम्” इति पाठे,—कोकिलो युधिष्ठिरश्च अरण्यं—वनं, गतः ; वसन्तापगमे कोकिलानां शब्दाश्रवणात् वनगमनस्य कविसमयप्रसिद्ध-त्वात्, यथा कोकिलपक्षे,—रणः,—शब्दः, रण एव इति रण्यः, स्वार्थे ङ्यङ्. तस्य अभावः अरण्यं—निःशब्दतामिति. “रणः कोणे कथे पुंसि समरे पुंनपुंसकम्” इति मेदिनी] सम्प्रति—जलदागमसमये, हंसाः,—मरालाः, पाण्डवा इव—पाण्डु-तनययुधिष्ठिरादय इव, वनात्—स्वप्रचारस्थानात्, जलाद्वा, (“पयः कौशलममृतं जीवनं भुवनं वनम्” इत्यमरः) हादृशवर्षोषितात् अरण्यात् च [अपादाने पञ्चमी, यथा—वनात् इति ल्यबलोपे पञ्चमी, वनं प्राप्य, वनं परित्यज्य वेत्यर्थः] अज्ञातचर्याम्—अज्ञाते—परैरविदिते मानसांश्च सरसि, चर्यां—गमनं, “जलधरसमये मानसं

[विचिन्त्य] चिरं खलु कालो मैत्रेयस्य वसन्तसेनायाः सकाशं गतस्य, नाद्यापि आगच्छति ।

विदू । [प्रविश्य] अहो ! गणिआए लोभो अदक्षिणदा अ ; जदो ए कधा वि किदा अणआए, अणाअरेण ज्जेब्ब अभणिअ किं पि एब्बं ज्जेब्ब गहिदाः रअणावली । एत्तिआए ऋद्धोए ए तए अहं भणिदो,—“अज्ज मित्तेअ ! बीसमीअदु, मल्लकेण पाणीअं पि पिबिअ गच्छीअदु” त्ति । ता मा दाव दासीए धोआए गणिआए मुहं पि पेक्खिस्सं । (क) [सनिर्वेदम्]

* अहो ! गणिकाया लोभः अदक्षिणता च, यतो न कथाऽपि कृता अनया, अनादरेणैव अभणित्वा किमपि एवमेव गृहीता रत्नावली । एतावत्या ऋद्धा न तथा अहं भणितः,—“आर्य्य मैत्रेय ! विश्रम्यतां, मल्लकेन पानीयमपि पीत्वा गम्यताम्” इति । तत् मा तावत् दास्याः पुत्र्या गणिकाया मुखमपि द्रक्ष्यामि ।

यान्ति हंसाः” इति कविसमयप्रसिद्धे ; अन्यत्र,—अज्ञाते—परैरविदिते स्थाने, विराट्-राज्ये इत्यर्थः, चर्या—ऊग्रवशेनाज्ञातवासम्, [“अज्ञातचर्याम्” इत्यत्र “परिचर्या-परि-सर्था-मृगया-स्टाव्यानामुपसङ्गानम्” (वा०) इति सूत्रे परैरविदिततः चरधातोः क्यप्प्रत्यये रूपं सिद्धम् । “अज्ञातचर्य्यम्” इति पाठान्तरे तु—“गदमदचरयमशानुप-सर्गे” (३।१।१०० पा०) इति यप्रत्ययः] गताः,—गताः । .अब हंसादीनां पाण्डवा-दिभिरवैधर्म्यसायकथनादुपमाऽलङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६ ॥

(क) अदक्षिणता—अनुदारता, [“अणआए” इति प्राकृतस्य “अनयया” इति वा संस्कृतम् ; नास्ति नयः,—नीतिः, यस्याः तथोक्तया, अनौचित्यया इत्यर्थः । “अणा” इति पाठान्तरे,—“अनया” इति संस्कृतं साधुतया न सङ्गच्छते, अन्या इत्येव सङ्गतम् ; किन्तु अयं पाठः न तथा मनोरमः प्रतिभातीति बोध्यम् ; तथात्वे, अन्या—चारुदत्तस्य कुशलप्रश्नं विना अपरा, कथं हारितं सुवर्णभाण्डमित्यादिरूपा इत्यर्थः] किमपि अभणित्वा—“केन साकं हारितं सुवर्णभाण्डम् ? कदा वा ? कथञ्चेत्त्वं प्रतिदानम् ?” इति अन्वेषित्वा इत्यर्थः, यद्वा,—यद्गतं, तद्गतं, तेन किम् ? अल्पमूल्यास्य तस्य कृते बहुमूल्यामिमां न गृहीष्यामि इत्यादिकं किमपि अनुज्ञा इत्यर्थः । ऋद्धा—सम्पत्त्या, [विशेषणं तृतीया] । मल्लकेन—मल्ल एव मल्लकः तेन, पात्रविशेषेण इत्यर्थः ; [“मल्लः पात्रे कपोले च” इति मेदिनी । “मल्लकेण” इत्यत्र “गल्लकेण” इति

सुष्ठु क्व बुद्धिदि, अकन्दसमुत्थिता पडमिणी, अबचओ बाणिओ,
अचोरो सुवस्सआरो, अकलहो गामसमागमो, अलुहा गणिआ
त्ति दुक्करं एदे संभाबीअंति । (ख) ता पिअवअस्सं गदुअ
इमादा गणिआपसंगादो णिवत्तावेमि । [परिक्रम्य दृष्ट्वा च] कथं !
पिअवअस्सो रुक्खवाडिआए उबबिट्ठो चिट्ठदि, ता जाव उब-
सप्पामि । [उपसृत्य] सोत्थि भवदे, (ग) बड्ठु भवं । *

चारु । [विलोक्य] अये ! सुहन्धे मैत्रेयः प्राप्तः । वयस्य !
स्वागतम् ? आस्यताम् ।

विट् । उबबिट्ठोन्हि । *

चारु । वयस्य ! कथय तत् कार्यम् ।

विट् । तं क्व कज्जं विण्णं । †

चारु । किं तथा न गृहीता रत्नावली ?

सुष्ठु खलु उच्यते, अकन्दसमुत्थिता पडिनी, अवचकी बणिक्, अचौरः सुवर्णकारः,
अकलहो गामसमागमः, अलुहा गणिकेति दुष्करमेतं सम्भाव्यन्ते । तत् प्रियवयस्यं
गत्वा अस्मात् गणिकाप्रसङ्गात् निवर्त्तयामि । कथं ! प्रियवयस्यो तत्तवाटिकायामुप-
विष्टमिदं, तत् यावदुपसर्पामि । खल्वि भवते, वर्द्धतां भवान् ।

* उपविलोडयि ।

† तत् खलु कार्यं विनष्टम् ।

पाठान्तरं.—“गन्धर्केण” इति संस्कृतम् । गन्धर्केण—चषकेण, पानपात्रेणेत्यर्थः । “पाणीअं
पि पिअिअ गन्ध्रीअदु त्ति” इत्यत्र “पाणीअ पि पिअीअदु” इति पाठान्तरं, “पानीयमपि
पीयताम्” इति संस्कृतम्] ।

(ख) अकन्दसमुत्थिता—कन्दः,—मूलविशेषः (भुवीति भाषा) तस्माच्च
समुत्थिता—विना कन्दं समुत्पन्ना । [“पडमिणी” इति “उः पद्मतन्वीसमेषु”
इति मूलेण पद्मशब्दस्य मकारस्य विप्रकर्षः, दकारस्य च उकारः] । गामसमागमः,
—शायिलोकानामेकत्र सम्मेलनम् इत्यर्थः । दुक्करं सम्भाव्यन्ते—सम्भावना दुष्करा, नैव
सम्भाव्यन्ते इत्यर्थः ।

(ग) [“भवदे” इत्यत्र “भोदे” इति पाठान्तरस्यापि “भवते” इति संस्कृतम्] ।

विदू। कुदो अम्हाणं एत्तिअं भाअधेअं ? णवणलिणकोमलं
अंजलिं मत्थए कदुअ पडिञ्छिआ । * (घ)

चारु। तत् किं ब्रवीषि विनष्टमिति ?

विदू। भोः ! कथं ण बिण्णं ? जं अभुत्तस्स अपीदस्स
चौरिहिं अबहिदस्स अप्पमुल्लस्स सुवस्सभंडअस्स कारणादो-
चदुस्समुद्दसारभूता रअणमाला (ङ) हारिदा । †

चारु। वयस्य ! मा मैवम्,—

यं समालम्बा विश्वासं न्यासाऽस्मासु तया कृतः ।

तस्यैतन्महतो मूल्यं प्रत्ययस्यैव दीयते ॥७॥

विदू। भो बअस्स ! एदं पि मे दुदिअं संतावकारणं, जं
सहीअण-दिस्स-सम्माए ःपडंतोवारिदं मुहं कदुअ अहं उव-

• कुतोऽस्माकमेतावद्भागधेयम् ? नवनलिनकीमलमञ्जलिं मस्तके कृत्वा प्रतीष्टा ।

† भोः ! कथं न विनष्टम् ? यत् अभुक्तस्य अपीतस्य चौरैरपहृतस्य अल्पमूल्यस्य
सुवर्णभाण्डस्य कारणात् चतुःसमुद्रसारभूता रत्नमाला हारिता ।

‡ भो वयस्य ! एतदपि मे द्वितीयं सन्तापकारणं, यत् सखीजनदत्तसंज्ञया

(घ) भागधेयं--भाग्यं, येन सा न ग्रहीष्यतीति भावः । प्रतीष्टा—प्रति-
गृहीता ।

(ङ) चतुःसमुद्रसारभूता—चतुर्षु समुद्रेषु—सागरेषु, यः सारः,—श्रेष्ठांशः,
तद्भूता—तत्स्वरूपा, सागरान्तर्वर्तिरत्नानां सर्वप्रधानरत्नस्वरूपेत्यर्थः, [“रअणमाला”
इत्यत्र “रअणावली” इति पाठान्तरं, “रत्नावली” इति संस्कृतम्] ।

अल्पस्य द्वितीर्बहुवृत्तिं स्वीकृत्य त्वया न युक्तमाचरितमित्यस्य विदूषकवाक्यस्य
प्रत्युत्तरमाह, यमिति ।—तया—रमण्या, वसन्तसेनया इत्याशयः, यं विश्वासं—
प्रत्ययं, समालम्बा—समाश्रित्य, अस्मासु—मादृशेषु, न्यासः,—अलङ्कारनिक्षेपः, कृतः,
—विक्रितः, महतः,—अनितमूल्यस्येत्यर्थः, तस्य प्रत्ययस्य—विश्वासस्यैव, एतत्—रत्ना-
वलीरूपं वस्तु, मूल्यं—निष्पन्नं, दीयते—प्रत्यर्प्यते ; नैतदपहृतसुवर्णभाण्डस्य मूल्यम्,
अपि तु अभुक्तस्य विश्वासस्येति नात्र न्यूनाधिकविचारः कर्तव्यः इति भावः । पथ्यावर्त्तं
इति ॥ ७ ॥

हसिदो । ता अहं बम्हणो भविअ दाणिं भवन्तं सीसेण पडिअ
बिसवमि,—निवत्तीअदु अप्पा इमादो बहुपच्चवाआदो गणिआ-
पसंगादे । गणिआ णाम पादुअन्तरपविष्टा विअ लेटुआ
दुक्खेण उण णिराकरीअदि । अबिअ,—भो बअस्स ! गणिआ,
हत्थो, काअत्थओ, भिक्खु, चाटो, रासभो अ, जहिं एदे
णिवसन्ति, तहिं दुट्ठा वि ण जाअन्ति । ‡ (च)

पटान्तापवारितं मुखं कृत्वा अहमुपहसितः । तदहं ब्राह्मणी भूत्वा इदानीं भवन्
शीर्षेण पतित्वा विज्ञापयामि,—निवर्त्ततामात्मा अस्मात् बहुप्रत्यवायात् गणिका-
प्रसङ्गात् । गणिका नाम पादुकान्तरप्रविष्टा इव लेटुका दुःखेन पुनर्निराक्रियते ।
अपि च,—भो वयस्य ! गणिका, हस्ती, कायस्थः, भिक्षुः, चाटः, रासभश्च, यत्र एते
निवसन्ति, तत्र दुष्टा अपि न यान्ति ।

(च) सन्तापकारणं—मनस्तापहेतुः । किं तदित्याहुः, यदिति ।—सखीजन-
दत्तसंज्ञया—सखोजनाय—स्ववयस्यायै, चैद्यै इत्यर्थः, दत्ता—कृता इति यावत्,
संज्ञा—सङ्केतः यया तथोक्तया, तया वसन्तसेनयेति शेषः, (“संज्ञा स्यासेतना नाम
हस्ताद्यै शार्थमुचना” इत्यमरः) । पटान्तापवारितम्—अश्लोकाच्छादितम् । तत्—
तस्मात्, तत्कृतोपहासजन्यावमाननादित्यर्थः । ब्राह्मणी भूत्वा—ब्राह्मणवंशे उत्पन्नः
सन्नदीत्यर्थः । भवन् शीर्षेण पतित्वा—शिरसा तव पादयोः पतित्वा इत्यर्थः, तव
चरणोपरि मलकं संस्थाप्य इति यावत् । बहुप्रत्यवायात्—पापभूयिष्ठात्, विघ्न-
बहुलाद्वा, गणिकाप्रसङ्गात्—वेष्ट्यासम्पर्कात् । पादुकान्तरप्रविष्टा—चरणपरिहितोपा-
नदनवर्त्तिनी । लेटुका—लुट्प्रलीष्टं, “काँकर” इति वङ्गभाषा । [“लीष्टानि लेष्टवः
पुंसि” इत्यमरः, अतः लेष्टशब्दात् चुद्रार्थं कः । स्त्रीत्वमविवक्षितम्] निराक्रियते—
अपसार्यते ; गणिकाप्रणयः अनायासेन न निराकर्तुं शक्यते इति भावः । चाटः,—
प्रतारकः, विश्वासघातीत्यर्थः, “यो विश्वास्य परधनमपहरति” इति मिताक्षराया-
माचाराध्याये ; “चुद्रविषयभीता” इति प्राचीनाः । रासभः,—गर्दभः । यत्र—
यस्मिन् आश्रये । निवसन्ति—वासं कुर्वन्ति । दुष्टाः,—सदीपा अपि जनाः, का
कथा निर्दोषाणामिति भावः । न यान्ति—न गच्छन्ति इत्यर्थः, तत्र दीपातिरिक्त-
स्यावश्यभावात् इति भावः । [“जाअन्ति” इति प्राकृतस्य “जायन्ते”, इति संस्कृतं,
पुस्तकान्तरे दृश्यते । तथात्वे जायन्ते—प्रादुर्भवन्ति, विद्यन्ते इत्यर्थः । लज्जादीक्षितस्य,

चार। वयस्य ! अलमिदानीं सर्वं परिवादमुक्त्वा, अव-
स्थया एव अस्मि निवारितः । (क) पश्य,—

वेगं करोति तुरगस्त्वरितं प्रयातुं,

प्राणव्ययान्न चरणास्तु तथा वहन्ति ।

सर्वत्र यान्ति पुरुषस्य चलाः स्वभावाः,

खिन्नास्ततो हृदयमेव पुनर्विशन्ति ॥ ८ ॥

—“दुष्टाः” इति दुषधातोः भावे क्तप्रत्ययेन निष्पन्नं, दीषाः इत्यर्थः, न जायन्ते ? अपि
तु जायन्ते एव इत्येवमर्थं काका समर्थयते । तद्वि गजनिमीलिकैव, भावे क्तप्रत्ययान्तस्य
नपुंसकतायाः अपरिहार्यत्वात्] ।

(क) परिवार्द—निन्दाम् । उक्त्वा अलं—किं, निन्दावादो निष्प्रयोजन इत्यर्थः,
[“सर्वं परिवादम्” इत्यत्र “सर्वपरिवादम्” इति पाठः समीचीनतया प्रतिभाति,
तत्र सर्वेषां परिवार्दम् इति व्यासः करणीयः] [“अलंखन्तोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा”
(३।४।१८ पा०) इति अलंयोगे क्त्वाप्रत्ययः] । अवस्थयैव—वर्त्तमानया मदीयदुर्दृश्यैव ।
निवारितः,—प्रतिषेद्धः, अस्मात् गणिकाप्रसङ्गादिति शेषः ; गणिकाप्रसङ्गस्य निन्दा-
वादप्रचारिण तवायं गणिकाप्रसङ्गात् मन्माननिवर्त्तनप्रयासो निष्प्रयोजन एव, यतः
इदानीमहमीदृग्दुरवस्थः सञ्जातः, यन्मामेव विभवहीनमालोक्य धनगृध्रुः काऽपि गणिका
नाशयिष्यतीति भावः ।

उक्तमेवार्थं दृष्टान्तप्रदर्शनेन समर्थयमान आह, वेगमिति ।—तुरगः,—अश्वः,
त्वरितं—शीघ्रं, प्रयातुं,—गन्तुं, वेगं—जवं, द्रुतपदक्षेपमित्यर्थः, करोति—विधत्ते,
तु—किन्तु, चरणाः,—पादाः, तदीया इति शेषः, प्राणव्ययात्—प्राणनाशमाशङ्क्य,
[इति न्यत्रलोपे पञ्चमी] अथवा,—प्राणव्ययात्—बलक्षयात्, दुर्बलतया इत्यर्थः,
अधिकसमयपर्यटनेन इति भावः, तथा—त्वरितमित्यर्थः, न वहन्ति—न धावन्ति ;
तथा हि, पुरुषस्य—जनस्य, दरिद्रस्येति भावः, चलाः,—चञ्चलाः, स्वभावाः,—
प्रकृतयः, सर्वत्र—सर्वेष्वेव विषयेषु, साध्येषु असाध्येषु चेत्यर्थः, यान्ति—धावन्ति,
ततः खिन्नाः,—खेदं प्राप्ताः सन्तः, तत्तत्कार्यान्तमतेति भावः, पुनः,—भूयः, हृदय-
मेव—स्वावासभूतमन्तःकरणमेवेत्यर्थः, विशन्ति—लथं गच्छन्ति, कल्पनामावसारत्वा-
दिति भावः । (अस्यानुरूपः श्लोको यथा,—“उत्थाय हृदि लीयन्ते दरिद्राणां मनी-
रयाः । बालवैधव्यदग्धानां कुलस्त्रीणां कुचाविव ॥” इति) । अत्र “मम स्वभावः

अपि च, वयस्य !—

यस्यार्थास्तस्य सा कान्ता. धनहार्यो ह्यसौ जनः ।

[स्वगतम्] न, गुणहार्यो ह्यसौ जनः । [प्रकाशम्]—

वयमर्थैः परित्यक्ताः, नन् त्यक्तैव सा मया ॥ ८ ॥

विदू । [अधोऽवलीक्य स्वगतम्] जधा एसो उहं पेक्लष दीहं
गिससदि. तधा तक्कमि, मए िबिगारिअंतस्स अधिअदरं
बड्ढिदा से उक्कंठा, ता सुहु खु एब्बं बुद्धदि, “कामो वामो” (ज)
त्ति । [प्रकाशम्] भो वअस्स ! भणिदं अ ताए,—“भणेहि चार-

* यथा एष ऊर्ध्वं प्रेक्ष्य दीर्घं निश्चसिति, तथा तर्कयामि, मया विनिवार्यमाणस्य
अधिकतरं वृद्धा अस्तीत्युक्त्वा, तत् सुष्ठु खलु एवमुच्यते, “कामी वामः” इति । भो

वसन्तसेनागतीऽपि अर्थाभावेन दुःखितः सन् ततः प्रतिनिवृत्तः” इति विशेषे प्रस्तुते
तादृशसामान्यस्याप्रस्तुतस्याभिहितत्वात् शेषार्धे अप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः ; स च
सत्वरं चलितुमभिलषन्नपि तुरगः असामर्थ्यात् प्रभवतीति समानधर्मस्य वस्तुनः प्रति-
विम्बनात् पूर्वार्धगतदृष्टान्तालङ्कारेण सङ्कीर्णः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ८ ॥

मङ्गुणकपचपातिनौ वसन्तसेना विभवपरिहृणमपि मां कथमपि न परि-
त्यक्ष्यतीति मनसा सम्यक् जानन्नपि विदूषकमन्यथा बोधयन्नाह, यस्येति ।—यस्य—
जनस्य, अर्थाः,—धनानि, सन्तीति शेषः, सा—वसन्तसेना, तस्य—धनवती जनस्य,
कान्ता—प्रिया ; हि—यतः, असौ जनः,—वसन्तसेनारूपः, धनहार्यः,—धनेन
हार्यः,—वश्यः, वेश्यात्वादिति भावः । न इति धनहार्यत्वरूपायाः पूर्वोक्तेः परिहार-
बोधकम् । प्रकाशमेवमुक्तौ सुखरः मैत्रेयः अन्यथा किमपि वदेत् इति विविक्त्य
स्वगतमेवोक्तं विशचारुदत्तेन इति विद्वद्भिर्भाव्यम् । हि—निश्चितम्, असौ जनः
गुणहार्यः,—वेश्यात्वेऽपि गुणवश्य इत्यर्थः ; वयम्—अस्मादृशः, अर्थैः,—विभवैः,
परित्यक्ताः,—हीनाः, दरिद्रा इत्यर्थः, ननु—भो ! सा मया त्यक्ता एव—सुतरां त्यक्तं
इत्यर्थः ; अतः तत्प्रसङ्गपरिहारार्थं तवायमनुरोधः निरर्थक एवेति भावः । अत्र चतुर्थ-
पादार्थं प्रति तृतीयपादार्थस्य हेतुतया काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ८ ॥

(ज) वामः,—प्रतिकूलः, दुर्निवार्यतया अतिकुटिलः इति यावत् ।

दत्तं, अज्ज पओसै मए एत्थ आअंतब्ब”त्ति, ता तक्केमि, रअणा-
बलीए अपरितुट्ठा अबरं मग्गिदं आअमिस्सदि (भ) त्ति । *

चारु । वयस्य ! आगच्छतु, परितुष्टा यास्यति ।

चेतः । [प्रविश्य] अबेध (ज) माणहे ! *—

जधा जधा वशदि अबभखंडे, तधा तधा तिम्रदि पुट्टिचम्मे ।

जधा जधा लगति शीदवादे, तधा तधा बेवदि मे हलके ॥ १० ॥

[प्रहस्य] ।—वंशं बाए शत्तक्किहं, शुशहं,

बीणां बाए शत्ततंतिं णदंतिं ।

गीअं गाए गहहश्याणुलूअं

को मे गाणे तंनुलू णालदे वा ? ॥ ११ ॥

वयस्य ! भणितुं तया, —“भण चारुदत्तम्, अद्य प्रदीपे मया अवागन्व्यम्” इति ।
तत् तर्कयामि, रत्नावल्या अपरितुष्टा अपरं मार्गयितुम् आगमिष्यतीति ।

● अपेत मानवाः !—

† यथा यथा वर्धति अबभखंडं, तथा तथा तिम्रति पृष्ठचर्मम् ।

यथा यथा लगति शीतवातस्तथा तथा विपते मे हृदयम् ॥

‡ वंशं वादयामि समच्छिद्रं सुशब्दं, बीणां वादयामि समतन्वीं नदन्तीम् ।

गीतं गायामि गर्दभस्यानुरूपं, को मे गाने तन्मूर्धनारदी वा ? ॥

(भ) अपरं—रत्नावलीभिन्नमन्यत् किञ्चिदित्यर्थः । मार्गयितुं—याचितुम् ।
[“आअमिस्सदि” इत्यत्र “आअच्छदि” इति पाठान्तरम् ; “आगच्छति” इति संस्कृतम्] ।

(ज) अपेत—अपगच्छत । [“अवेध” इति प्राकृतस्य “अवेत” इति संस्कृतम्,
“अवगच्छत” इत्यर्थश्च प्राचीनसम्मतः] ।

वृष्टिजलसिक्ताकायो विपमानयष्टः अन्यानवहितान् कुर्वन् स्वामवस्थां वर्णयन्नाह,
अपेति ।—अबभखंडं—मेघशकलं, यथा यथा वर्धति—वर्धणं करोति, पृष्ठचर्मं—
पश्चाद्भाग इत्यर्थः, तथा तथा तिम्रति—आर्द्रोभवति, एवं शीतवातः,—शीतली वायुः,
यथा यथा लगति—गात्रं स्पृशति इत्यर्थः, तथा तथा मे—मम, हृदयम्—अन्तः-
कारणम्, [अत्र हृदयपदं सर्वेशरीरोपलक्षणं बोध्यम्] विपते—कम्पते । उपेन्द्रवज्रा-
वृत्तम् ॥ १० ॥

इदानीं स्वस्य गीतकलापारदर्शितामाह, वंशमिति ।—समच्छिद्रं—समस्त्रीरुपादक-

आणत्तम्हि अज्जआए वंशंतशेणाए,—“कुंभीलआ ! गच्छ तुमं, मम आगमणं अज्जचारुदत्तश्श णिवेदेहि” त्ति । ता जाव अज्जचारुदत्तश्श गेहं गच्छामि । [परिक्रम्य प्रविष्टकेन दृष्टा] एशे चारुदत्ते रुक्खवाडिआए चिट्ठदि ; एशे वि शे दुट्ठवड्ठके ; ता जाव उवशयेमि । कथं ! ठक्किदे दुबाले रुक्खवाडिआए !! भोदु, एदश्श दुट्ठवड्ठअश्श शस्सं देमि । * (८) [इति लोष्टगुटिकाः क्षिपति] ।

विद् । अए ! को दाणिं एसो पाआरवेट्ठिदं (८) बिअ कइयं मं लोष्टकेहिं ताडेदि ? †

चारु । आराम-प्रासाद-वेदिकायां (८) क्रीडद्भिः पारावतैः पातितं भवेत् ।

* आज्ञप्तास्मि आर्यया वसन्तसेनया,—“कुम्भीलक ! गच्छ त्वं, ममागमन-मार्यचारुदत्तस्य निवेदय” इति । तदयावन् आर्यचारुदत्तस्य गेहं गच्छामि । एष चारुदत्तो वृक्षवाटिकायां तिष्ठति ; एषोऽपि स दुष्टवटुकः ; तदयावदुपसर्पामि । कथम् ! आच्छादितं द्वारं वृक्षवाटिकायाः !! भवतु, एतस्य दुष्टवटुकस्य संज्ञां ददामि ।

† अये ! क इदानीमेष प्राकारवेष्टितमिव कपिल्यं मां लोष्टकौस्ताडयति ?

सप्तस्त्रुविशिष्टमित्यर्थः, सुशब्दं—सुस्वरं, वंशं—वंशं, वादयामि—शब्दितं करोमि, तथा नदन्ती—शब्दाद्यमाना, सप्ततन्त्री—सप्तस्वरान्पादकसप्ततन्त्र युक्ता, वीणाश्च वादयामि, तथा गडभस्य—रासभस्य, अनुरूपं—सदृशं, गीतं—गानं. गायामि—करोमीत्यर्थः, अतः गाने—गीतविद्यायां, तुल्यरुनारदी वा—स्वनामध्यातो गीतचुषुः गन्धर्वः, तथाविधो देवर्षिर्विशेषो वेत्यर्थः, मे—मम समीपे, कः ?—कीदृक् गुणशाली ? न गच्छ इत्यर्थः । अत्र उपमानादुपमेयस्याधिक्यवर्णनात् व्यतिरेकालङ्कारः । शालिनी वृक्षम्,—“मात् तौ गौ चेच्छालिनी वेदलार्कः” इति लक्षणात् ॥ ११ ॥

(८) संज्ञा—सङ्केतम् । ददामि—ज्ञापयामि ।

(८) प्राकारवेष्टितं—प्राचीरान्तःस्थितं, कपिल्यं—फलविशेषं, “कयेदवेल” इति वृक्षभाषया प्रसिद्धम् ।

(८) आरामप्रासादवेदिकायाम्—आरामे—उपवने, (“आरामः स्यात् उप-

विद् । दासीए पुत्त दुट्टपारावत्त ! चिद्द, चिद्द, जाव एदिणा
दण्डकट्टेण सुपक्कं विअ चूअफलं इमादो पासादादो भूमीए
पाडइस्सं । * [इति दण्डकाष्ठमुद्यम्य धावति] ।

चाव । [यज्ञोपवीते आकृष्य] । वयस्य ! उपविश, किमनेन ?
तिष्ठतु दयितासहितस्तपस्वी (ठ) पारावतः ।

चेटः । कथं ! पारावद पेक्खदि, मं ण पेक्खदि !! भोदु, अब-
राए लोहगुडिआए पुणे वि ताडइस्सं । † [तथा करोति] ।

विद् । [दिशोऽवलोक्य] कथं कुंभीलओ !! ता जाव उव-
सप्पामि । [उपसृत्य हारमुद्गाद्य च] अरे कुंभीलओ ! पविश,
साअदं दे ? ‡

चेटः । [प्रविश्य] अज्ज ! वंदामि । §

विद् । अरे ! कहिं तुमं ईदिसे दुट्टिणे अंधअरे आअदो ? ॥

चेटः । अले ! एसा शा । **

विद् । का एसा का ? ††

चेटः । एसा शा । ‡‡

* दास्याः पुत्रं दुष्टपारावत ! तिष्ठ, तिष्ठ, यावदेतेन दण्डकाष्ठेन सुपक्वमिव
चूतफलम् अस्मात् प्रासादात् भूमौ पातयिष्यामि ।

† कथम् ! पारावतं पश्यति, मां न पश्यति !! भवतु, अपरथा लोहगुटिकया
पुनरपि ताडयिष्यामि ।

‡ कथं कुम्भीलकः !! तत् यावदुपसर्पामि । अरे कुम्भीलक ! प्रविश, स्वागतं ते ?

§ आर्य्य ! वन्दे ।

॥ अरे ! कुत्र त्वमीदृशे दुर्दिने अन्धकारे आगतः ?

** अरे ! एसा सा ।

†† का एसा का ?

‡‡ एसा सा ।

वनम्" इत्यमरः) यः प्रासादः,—बृहदालिका, तत्र या वेदिका—प्रासादालिन्दे रचित-
बहुप्रदेशविशेषः तस्याम् ।

(ठ) दयितासहितः,—प्रियतमोपेतः, सखीक इति यावत् । तपस्वी—वराकः,
शुद्धप्राणितया कृपापात्रम् इत्यर्थः ।

विद् । किं दाणिं दासीए पुत्ता ! दुम्भिककाले बुद्धरंको बिअ
(ख) उइकं सासाअसि, एसा सा सा त्ति ? *

चेटः । अले ! तुमं पि दाणिं इंदमह-कामुको बिअ (त)
सुइ किं काकाअसि, का का त्ति ? †

विद् । ता कहेहि । ‡

चेटः । [स्वगतम्] भोदु, एब्बं भणिशं । [प्रकाशम्] अले !
पयहं दे दइशं । §

विद् । अहं दे मुंढे गोडं दइस्सं । ¶

चेटः । अले ! जाणाहि दाव तेण हि, कशियं काले चअ
मोलेति ? ** (थ)

विद् । अरे दासीए पुत्ता ! गिम्हे । ††

* किमिदानीं दास्याः पुत्र ! दुर्भिक्षकाले वृद्धरङ्ग इव ऊर्ध्वं आसायसे, एषा सा
सेति ?

† अरे ! त्वमपि इदानीमिन्द्रमखकामुक इव सुष्ठु किं काकायसे, का केति ?

‡ तत् कथय । § भवतु, एवं भणित्वा । अरे ! प्रश्नं ते दास्यामि ।

¶ अहं ते मुखे पादं दास्यामि ।

** अरे ! जानीहि तावत् तेन हि, कस्मिन् काले चूताः मुकुलयन्ति ?

†† अरे दास्याः पुत्र ! शीघ्रं ।

(ख) वृद्धरङ्ग इव—वृद्धरूप इव, दरिद्रवृद्ध इव इत्यर्थः, “रङ्गः कृपणमन्युः”
इति मेदिनी ।

(त) इन्द्रमखकामुक इव—इन्द्रस्य मखः,—यज्ञः, शक्रध्वजपूजा इत्यर्थः,
तस्य कामुक इव—आकाङ्क्षीव, शक्रध्वजपूजायां हि काकेभ्यो बलिर्दीयते इति,
(एतद्विधस्तु वृद्धसंहितायां द्रष्टव्यः) तद्वलिकामुकः काक इवेति भावः । [“इंदमह-
काकपीदभी बिअ” इति पाठे,—“इन्द्रमखकाकपीत इव” इति संस्कृतम् । इन्द्रमखे
यः काकपीतः,—काकशावकः स इव इत्यर्थः] ।

(थ) मुकुलयन्ति—पुष्पिता भवन्ति, [आत्मानं मुकुलयन्तं करोति इति वाक्ये
“तत्करोति” इत्यर्थे णिच्, इष्ठवद्भावात् मतपी लुकि सिद्धमिदम्] । “अले ! जाणाहि
दाव” इत्यारम्भ “विद् । [विचिन्त्य] हसंतसेषा” इत्यन्तं यावत् वाक्केलिनाम
वीथ्यङ्गलक्षणलक्षणं श्रेयं, यदुक्तं,—“वाक्केलिर्हास्यसम्बन्धी द्विविधप्रयुज्यते भवेत्” इति ।

चेटः । [सहासम्] अले ! ए हि, ए हि । *

विदू । [स्वगतम्] किं दाणिं एत्थ कहिस्सं ? [विचिन्त्य] भोदु, चारुदत्तं गदुअ पुच्छिस्सं । [प्रकाशम्] अरे ! सुहुत्तअं चिट्ठ ।
[चारुदत्तमुपसृत्य] भो बभस्स ! पुच्छिस्सं दाव, कस्सिं काले चया मोलेति ? †

चारु । मूर्ख ! वसन्ते ।

विदू । [चेटमुपगम्य] मुक्ख ! वसन्ते । ‡

चेटः । दुदिअं दे पण्हं दइअं । शुशमिअणं गामाणं का लक्खअं कलेदि ? §

विदू । अरे ! रच्छा । ¶

चेटः । [सहासम्] अले ! ए हि, ए हि । **

विदू । भोदु, संसेए पडिदम्हि । [विचिन्त्य] भोदु, चारुदत्तं पुणो वि पुच्छिस्सं । †† [पुनर्निवृत्य चारुदत्तं तथैव उदाहरति] ।

चारु । वयस्य ! सेना ।

विदू । [चेटमुपगम्य] अरे ! दासिए पुत्ता ! सेणा । ‡‡

चेटः । अले ! दुवे वि एकअस्सिं कदुअ शिअं भणाहि । §§

विदू । सेणावसन्ते । ¶¶

* अरे ! न हि, न हि ।

† किमिदानीमत्र कथयिष्यामि ? भवतु, चारुदत्तं गत्वा प्रक्ष्यामि । अरे ! सुहुत्तं किं तिष्ठ । भो ! वयस्य ! प्रक्ष्यामि तावत्, कस्मिन् काले चूता मुकुलयन्ति ?

‡ मूर्ख ! वसन्ते ।

§ द्वितीयं ते प्रश्नं दास्यामि । सुसम्बद्धानां ग्रामाणां का रक्षां करोति ?

¶ अरे ! रच्छा ।

** अरे ! न हि, न हि ।

†† भवतु, संशये पतितोऽस्मि । भवतु, चारुदत्तं पुनरपि प्रक्ष्यामि ।

‡‡ अरे ! दास्याः पुत्र ! सेना ।

§§ अरे ! वे अपि एकस्मिन् काले शीघ्रं भव ।

¶¶ सेनावसन्ते ।

चेटः । अं पलिवत्तिअ भण्णाहि । *

विट् । [कायेन परिग्रह्य] सेणावसंते । †

चेटः । अले मुक्खवडुअ ! पदाइं पलिवत्तावेहि । ‡

विट् । [पादौ परिकल्प्य] सेणावसंते । §

चेटः । अले मुक्ख ! अक्खलपदाइं पलिवत्तावेहि । ¶

विट् । [विविक्त्य] वसंतसेणा । **

चेटः । एसा शा आअदा । ††

विट् । ता जाव चारुदत्तस्स णिवेदेमि । [उपसृत्य] भो
चारुदत्त ! धणिओ दे आअदा । ‡‡

चारु । कुताऽस्मत्कुले धनिकः ?

विट् । जइ कुले णत्थि, ता दुबारि अत्थि । एसा वसंतसेणा
आअदा । §§

चारु । वयस्य ! किं मां प्रतारयसि ?

विट् । जइ मे वअणे ण पत्तिआअसि, ता एदं कुंभोलअं
पुच्छ । अरे दासीए पुत्ता कुंभोलअ ! उवसण्ण । ¶¶

चेटः । [उपसृत्य] अज्ज ! वंदामि । ***

चारु । भद्र ! स्वागतम् ? कथय, सत्यं प्राप्ता वसन्तसेना ?

* ननु परिवर्त्य भण ।

† सेणावसन्ते ।

‡ अरे ! मुखवटुक ! पदे परिवर्त्य ।

§ सेणावसन्ते ।

¶ अरे मुख ! अक्षरपदे परिवर्त्य ।

** वसन्तसेना ।

†† एसा सा आगता ।

‡‡ तत् यावत् चारुदत्तस्य निवेदयामि । भोः चारुदत्त ! धनिकस्ते आगतः ।

§§ यदि कुले नास्ति, तद् द्वारे अस्ति । एसा वसन्तसेना आगता ।

¶¶ यदि मे वचने न प्रत्यवसे, तद्विषं कुम्भीलकं पुच्छ । अरे दास्यः पुत्र कुम्भीलक !

उपसर्ग ।

*** आर्थ ! वन्दे ।

चेटः । एषा सा आभ्रदा वर्यतशेणा । *

चारु । [सहर्षम्] भद्र ! न कदाचित् प्रियवचनं निष्फलीकृतं मया, तत् गृह्यतां पारितोषिकम् । [इत्युत्तरीयं प्रयच्छति] ।

चेटः । [गृह्यत्वा प्रणम्य सपरितोषम्] जाव अज्जआए णिवेदेमि । †

[इति निष्क्रान्तः] ।

विट् । भो ! अवि जाणासि, किं निमित्तं ईदिसे दुहिणे आभ्रदेत्ति ? ‡

चारु । वयस्य ! न सम्यगवधारयामि ।

विट् । मए जाणिदं, अप्पमुल्ला रअणावली, बहुमुल्लं सुवस्सं; भंडअं त्ति ण परितुट्ठा, अबरं मग्गिदं आभ्रदा । §

चारु । [स्वगतम्] परितुष्टा यास्यति ।

[ततः प्रविशति उज्ज्वलाभिसारिकावेशेन सीत्कण्ठा वसन्तसेना,

छत्रधारिणी विटश्च]

विटः । [वसन्तसेनामुद्दिश्य] ।—

अपघ्ना श्रीरेषा, प्रहरणमनङ्गस्य ललितं,
कुलस्त्रीणां शोको, मदनवरवृक्षस्य कुसुमम् ।
सलीलं गच्छन्ती, रतिसमयलज्जाप्रणयिनी,
रतिक्षेत्रे रङ्गे प्रियपथिकसार्धैरनुगता ॥ १२ ॥

* एषा सा आगता वसन्तसेना ।

† यावदार्थ्याया निवेदयामि ।

‡ भो ! अवि जानासि, किं निमित्तम् ईदृशे दुर्दिने आगतेति ?

§ मया ज्ञातम्, अल्पमूल्या रत्नावली, बहुमूल्यं सुवर्णभाङ्गम् इति न परितुष्टा, अपरं मार्गेयितुम् आगता ।

अभिसारार्थं प्रचलन्त्याः वसन्तसेनायाः सौन्दर्योत्कर्षं वर्णयति, अपघ्नेति ।—रतिसमये—सुरतारम्भकाले, या लज्जा—तृपा. कुलस्त्रीणामित्याशयः, तस्याः प्रणयिनी—सहचरी, गणिका भूत्वाऽपि कुलस्त्रीवत् एकानुरक्तत्वात् अप्रगल्भा इत्यर्थः, वहा,—रतिसमये या लज्जा ; तस्याम् अप्रणयिनी—निर्लज्जा इत्यर्थः, सुरतकाले कुलस्त्रीवत् वेश्यायाः सहजलज्जाया असम्भवादिति भावः, प्रियपथिकसार्धैः,—इत्यपान्यगर्भैः,

वसन्तसेने ! पश्य पश्य,—

गर्जन्ति शैलशिखरेषु विलम्बिविम्बा

मेघा विद्युक्तावनिताहृदयानुकाराः ।

येषां रवेण सहस्रोत्पतितैर्मयूरैः

खं वीज्यते मणिमयैरिव तालवृक्षैः ॥ १३ ॥

अनुमता—पञ्चादनुमता, रङ्गे—रङ्गभूमौ, माध्यालये इव आनन्ददायके इति यावत्, रतिचिबे—सङ्केतभूमौ, सलीलं—सविलासं गच्छन्ती—व्रजन्ती, एषा—वसन्तसेना, अपग्रा—पद्म-रहिता, कमलामने अनुपविष्टा इत्यर्थः, श्रीः,—लक्ष्मीः, अनङ्गस्य—कामस्य, ललितं—सुन्दरं, प्रहरणम्—अस्त्रं, कुलस्त्रीणां—गृहवधूनां, शीकः,—शीकस्थानमित्यर्थः, अस्या दर्शने तासा-मात्मनि हेयताबुद्ध्यावभासादिति, वसन्तसेनां दृष्टा स्वपतीनां तदासक्तिशङ्कया आत्मनि अनुरागकाससम्भावनादिति, ईदृग्मरमणीयाकृतिरपि वेद्यात्वमापन्ना इत्यङ्गी ! दीर्भाग्य-मिति वा भावः ; तथा मदनवरञ्चस्य—कामरूपप्रेष्ठपादपस्य, कुसुमं—पुष्पम् । अत्र विषयं निरपङ्गुल्य वसन्तसेनायां श्रीप्रभृतीनां तादात्म्येनारीपात् रूपकमलङ्कारः, तच्च प्रथमपादाङ्गे श्रियः अपमेति विशेषणस्याधिकस्य निवेशेन विशेषार्थस्य बोधा-दधिकारुढवैशिष्ट्यरूपम् । न त्वतातिशयोक्तिः, तस्या उपमेयावाच्यत्वस्यैव एव स्वीकारात् ; एवमेव प्रकृतार्थोपयोगिनोः प्रहरणशीकयोर्वसन्तसेनारूपविषयस्य तादात्म्ये-नारीपात् परिणामः, तथा प्रहरणमरणहेतुभूताया वसन्तसेनायाः प्रहरणशीकत्वेनाभि-धानादभिधाहेतुर्वा इति अभिधाहेतुपरिणामयोः सन्देहसङ्गरः । शिखरिणी वृत्तम् ;—“रसै रट्टैश्चिन्ना य-म-न-स-भ-ला गः शिखरिणी” इति लक्षणात् ॥ १२ ॥

मेघोदयस्य कामोद्दीपकत्वात् अयमेव अभिसारस्य तथा सुरतानन्दानुभवस्य प्रकृष्टावसरः इत्याशयेन मेघोदयं वर्णयति विटः, गर्जन्तीति ।—विद्युक्तानां—प्रीषित-भर्तृकतया विरहिणीनां, वनितानां—नारीणां, हृदयानुकाराः,—मानससदृशाः, गाढान्धकारा इति यावत्, [विरहिणीनां हृदयदरीश्रयमङ्गलविरहानलधूममलिनतया मेघोपमानतेति बोध्यम्] शैलशिखरेषु,—पर्वतशृङ्गेषु, विलम्बिविम्बाः,—जलभारात् लम्बमानमङ्गलाः, मेघाः—जलधराः, गर्जन्ति—ध्वनन्ति, येषां—मेघानामित्यर्थः, रवेण—नादेन, सहसा—भटिति, उत्पतितैः,—उड्डीनैः, इषांतिश्रयादिति भावः, मयूरैः,—शिखिभिः, मणिमयैः—नीलरत्नादिखचितैः, तालवृक्षैः,—व्यजनैः, खम्—आकाशं, वीज्यते इव । अत्र मयूरोत्पतनस्य मणिमयतालवृत्तकरणकवीजमत्नेनोत्प्रेक्षणे उत्कटकोटिकसंशयावभासादुत्प्रेक्षाः लङ्कारः ; एवञ्चान् मेघादिरूपप्रसिद्धोपमानञ्च

अपि च,—

पङ्क्तिचमुष्ठाः पिबन्ति सलिलं धाराहता ददुराः,

कण्ठं मुञ्चति बर्हिणः समदनो नीपः प्रदीपायते ।

सञ्चासः कुलदूषणैरिव जनैर्मेघैर्हतचन्द्रमा

विद्युन्नौचकुलोद्गतेव युवतिर्मेकत्र सन्तिष्ठते ॥ १४ ॥

उपमेयवक्तव्यनात्. तथा विद्युन्नौचिता हृदयरूपप्रसिद्धीपमेयस्य उपमानवक्तव्यमात्रं प्रतीपाख्योऽलङ्कारः ; तदुक्तं दर्पशक्तता,—“प्रसिद्धस्थोपमानस्थोपमेयत्वप्रकल्पनम् । निष्फलवाभिधानं वा प्रतीपमिति कथ्यते ॥” इति तदनयोः संसृष्टिः । वसन्ततिलकं वक्तम् ॥ १३ ॥

तदेव दुर्द्दिनं विशदभावेन वर्णयितुं तदानीन्तनौ प्राकृतिकीमवस्थौ वर्णयन्नाह. पङ्क्तिः—ददुराः,—मेकाः, (“ददुरो मेकमेवयौ.” इति हेमचन्द्रः) धाराभिः—हृष्टिशीकरवाह्निप्रवाहैः, हताः,—ताडिताः, तथा पङ्केन—कर्दमेन, क्लिप्तं—लिप्तं, पङ्क्तिमित्यर्थः. मुखं—वदनं येषां तथोक्ताः सन्तः, सलिलं—जलं, पिबन्ति ; समदनः,—सकामः, बर्हिणीसमागमकामनावानिति यावत्, सानन्द इत्यर्थो वा ; (केचित् तु समदनः,—मदनवत्सङ्गितः इति नीपस्य विशेषणमिति व्याचक्षते) बर्हिणः,—मयूरः कण्ठं—कण्ठध्वनिं, मुञ्चति—मुक्तकण्ठी भूत्वा सतारं कैकारवं करोतीति यावत्, (“कण्ठी गले सन्निधाने ध्वनौ मदनपादपे” इति मेदिनी) ; नीपः,—कदम्बः, प्रदीपायते—प्रदीप इव आचरति, जलधरकालसम्यक्केण प्रफुल्लत्वादिति भावः ; मेघैः,—जलधरैः, कुलदूषणैः,—वंशकलङ्ककरैः, जनैः,—लोकैः, सञ्चासः,—व्रतिधर्मसाकल्यपरिहार इवेत्यर्थः, चन्द्रमाः,—चन्द्रः. हतः,—आच्छादितः, [“हतः” इत्यत्र “हृतः” इति पाठः,—अपसारित इत्यर्थः] कुलकलङ्गीभूती जनः यथा वंशमर्थ्यादामुल्लङ्घयन् अत्यन्तविषयासक्तः स्ववंशीयाचरितमपि कुलक्रमागतं सदाचारं विलीपयति, तथा अयमपि मेघः स्वप्रसारं संस्थापयितुं कलङ्गीतविधौतं चन्द्रमसमावृणोति इति सरलार्थः ; तथा विद्युत्—सौदामनी. नौचकुलीङ्गा—अधमकुलजा, युवतिरिव—तद्वत्पौष, अकुलीना नारीष इत्यर्थः, एकत्र—एकस्मिन् स्थाने, न सन्तिष्ठते—न वर्तते, [सन्तिष्ठते इति सम्-पूर्वार्थो तिष्ठते : “समवप्रविभ्यः स्थः” (१।१।२२ पा०) इत्यात्मनेपदम् । “सन्तिष्ठते” इत्यत्र “विद्यास्यति” इति पाठान्तरेऽपि स एव भावः] । अत्र मेघानां जनैः तथा चन्द्रमसः सञ्चासेन साम्यकथनादुपमाऽलङ्कारः । आदर्शविश्लेषितं वक्तम् ॥ १४ ॥

वस । भाव ! सुदु दे भण्डिदं । * एषा हि,—

मूढे ! निरन्तर-पयोधरया मयैव

कान्तः सहाभिरमते यदि किं तवात्र ? ।

मां गर्जितैरिति मुहुर्विनिवारयन्तो

मार्गं कृण्वन्ति कुपितेव निशा सपत्नी ॥ १५ ॥

विटः । भवतु एवं तावत्, उपास्यतां तावदियम् । (द)

वस । भाव ! किमनया स्त्रीस्वभाव-दुर्विदग्धया उपास्यया ?

(ध) पश्यतु भावः,—

* भाव ! सुदु ते भणितम् ।

विटेन कथितं स्वानुकूलं मन्यमाना वसन्तसेना सर्वं तत्कथितञ्च समर्थयमाना आह, मूढे इति ।—निशा—रात्रिः, कुपिता—क्रुद्धा, सपत्नी—एकस्वामिका इव, इति—एवमप्रकारैः, गर्जितैः,—लनितैः, मुहुः,—वारं वारं, मां—वसन्तसेना-मित्यर्थः, विनिवारयन्ती—निषेधन्ती सती, मार्गं—पन्थानं, कृण्वन्ति—आवृणोति । गर्जितप्रकारमाह, मूढे इति ।—रे मूढे !—मूर्खे ! परमसुखदुःखानुभवासमर्थे ! इत्यर्थः, वसन्तसेने ! इति शेषः, निरन्तरपयोधरया—निविडमेघाऽऽवृतया, पक्षे,—निविडकुचयुग्मया च, मया—निशया एव, सह—साह, कान्तः,—प्रियः, यदि—चेत्, अभिरमते—क्रीडति, अत्र—अस्मिन् विषये, तव—वसन्तसेनाया इत्यर्थः, किम् ? —न किमपीत्यर्थः । (निरन्तरपयोधरया इत्यस्य विभक्तिविपरिणामेन निशया सहान्वयः ; तेन निशाऽपि निविडमेघयुक्ता इति बोध्यम्) । अत्रोभयत्र विशेषणी-भूतस्य निरन्तरपयोधरयेत्यंशस्य घनकुचयुक्तत्व-निविडमेघाच्छब्दाल्लार्थविभज्जतापरिचायक-त्वेनोल्लेखात् शेषो नाम अलङ्कारः, तल्लक्षणं दर्पणे,—“श्लिष्टैः पदैरनेकार्थाभिधाने श्लेष इत्यते” इति ; स च निशायाः सपत्न्या सह साम्यकथनादुपमया सङ्गीर्यते । “योषित्-सखी-बाल-वेषा कितबाप्सरसां तथा । वैदग्ध्यार्थं प्रदातव्यं संसृतं चान्तरान्तरा ॥” इत्यालङ्कारिकवचनादत्र श्लोकपूर्ववर्तिगद्यांशम् आरभ्य वसन्तसेनायाः प्राकृतभाषां विहाय संस्कृतभाषया कथनं सङ्गच्छते ; एवमुत्तरवापि श्रेयम् । वसन्ततिलकं वक्तुम् ॥ १५ ॥

(द) उपास्यतां—सिरस्त्रियताम् । इयं—निशा इत्यर्थः ।

(ध) स्त्रीति ।—स्त्रीस्वभावेन—नारीप्रकृत्या, दुर्विदग्धा—अविदुषीव चिन्तापराः

मेघा वर्षन्तु गर्जन्तु मुञ्चन्त्वशनिमेव वा ।

गणयन्ति न शीतोष्णं रमणाभिमुखाः स्त्रियः ॥ १६ ॥

विटः । वसन्तसेने ! पश्य पश्य । अयमपरः,—

पवनचपलवेगः स्थूलधाराशरीरघः

स्तनितपटहनादः स्पष्टविद्युत्पताकः ।

हरति करसमूहं खे शशाङ्कस्य मेघो

नृप इव पुरमध्ये मन्दवीर्यस्य शत्रोः ॥ १७ ॥

तथा, उपालब्ध्या—तिरस्कृतया, अस्माभिरिति शेषः, अनया—निशया, किम् ? एतया किं करिष्यते ? न किमपि कर्तुं शक्यते इति भावः । सपत्नीसौभाग्यमाशङ्क्य नारीसुलभ-
हिंसाकलुषितान्तःकरणाया अस्याः मदभीषितप्रतिरोधने न किमपि सामर्थ्यमिति भावः । [अत्र “उपालब्ध्या” इति पाठान्तरं समीचीनतया प्रतिभाति ; तदर्थस्तु,—
स्वभावतो हिंसापरनारीसुलभेन एवंविधतिरस्कारेण न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः] ।

निशयाः किञ्चिदनिष्टसाधने अक्षमलोक्तिम्, उपालम्बस्य निष्प्रयोजनत्वं समर्थयितुं वाऽऽह, मेघा इति ।—मेघाः,—पयोधराः, वर्षन्तु—जलं पातयन्तु, गर्जन्तु—नदन्तु, वा—अथवा, अशनिं—वज्रं, मुञ्चन्तु—निक्षिपन्तु, मम गमनप्रतिरोधं यद्येष्टमाचरन्तु इत्यर्थः, [वर्षन्तु इत्यादौ अधीष्टे लोट्] किन्तु रमणाभिमुखाः,—कान्तार्थिन्यः, स्त्रियः,—
नार्यः, (“स्त्रियः” इत्युपलक्षणं, तेन पुरुषा अपि इति बोध्यम्) । शीतोष्णं—
शिशिरजाडो, शीतसन्तापं, वर्षणक्लेशश्च इत्यर्थः, (“शीतोष्णम्” इत्युपलक्षणं, तेन वर्षणमपि इति बोद्धव्यम्) न गणयन्ति—प्रतिबन्धकत्वेन न मन्यन्ते इत्यर्थः । अत्र प्रथमाद्धे मेघानां वर्षणायनेकक्रियासम्बन्धात् दीपकालङ्कारः ; परार्द्धे तु अहं रमणाभि-
मुखी सती शीतोष्णं न गणयामीति विशेषे प्रस्तुते तादृशसामान्यस्याभिहितत्वादप्रस्तुत-
प्रशंसाऽलङ्कारः, इत्यनयोः संसृष्टिः । पथ्यावक्रां वृत्तम् ॥ १६ ॥

वसन्तसेनोक्तं मेघोपद्रवं विटीऽपि समर्थयमान आह, पवनेति ।—पवनेन—
वायुना, चपलः,—चञ्चलः, वेगः,—जवी यस्य सः, अन्यत्र,—पवन इव चपलवेगः,
—दुर्निवारवीर्य इत्यर्थः, स्थूलधारा—स्थूला—पुष्टा च, असौ धारा—वर्षणप्रवाहः,
शरीरघः,—बाणसमूह इव यस्य सः, अन्यत्र,—स्थूलधारा इव शरीरघो यस्य तादृशः,
अधिरलशरवर्षीत्यर्थः, स्तनितं—मेघगर्जितं, पटहनादः,—रणबाद्यविशेषरव इव यस्य
सः, अन्यत्र,—स्तनितमिव पटहनादो यस्य तादृशः, मेघगर्जनानुकारिरणवाद्य
इत्यर्थः, तथा स्पष्टा—सुव्यक्ता, विद्युत्—चपला, पताका—ध्वज इव यस्य सः,

वस । एब्बं खेदं, ता कधं एसो अबरो ? * (न) —

एतैरेव यदा गजेन्द्र-मलिनैराध्यात-लम्बे दरै-

गर्जङ्गिः सतडिद्वलाक-शबलैर्मघैः सशब्धं मनः ।

* एवं न्विदं, तत् कथमेवोऽपरः ?

अन्यत्,—स्पष्टविद्युदिव पताका यस्य तथाभूतः, विद्युदविकाशवत् वायुवेगेन चपलीञ्जल-
पताकी इत्यर्थः, मेघः,—जलदः, मन्दवीर्यस्य—हतबलस्य, पराजितस्येति यावत्,
शबोः,—अरातेः, पुरमध्ये—नगराभ्यन्तरे, नृप इव—विजिता राजेव, खे—आकाशे,
शशाङ्कस्य—चन्द्रस्य, करसमृद्धं—किरणजालम्, अन्यत्,—राजयाज्ञभागसमुदायं,
हरति—अपहरति, आहणोति इति यावत्, अन्यत्,—गृह्णातीत्यर्थः । अत्र मेघस्य
नृपस्य च करसमृद्धहरणे साम्यकथनादुपमाऽलङ्कारः ; पूर्वार्द्धं च स्थूलधारादौ शरीषा-
धारीपणात् रूपकम्, एतयोरङ्गाङ्गित्वात् साङ्ख्यिकम् । मालिनी वृक्षं,—“न-न-म-य-युतेयं
मालिनी भोगिलीकैः” इति लक्षणात् ॥ १७ ॥

(न) एवमिति ।—भवता इदं यदुक्तं, तत् एवं नु—सत्यमेव इत्यर्थः । तत् इति
सप्तम्यन्तमन्यर्थं, तत्वेत्यर्थः, तत्—तत्र मेघे, एषः,—उपरि परिदृश्यमानः, अपरः,—
मेघादन्यः, वकः इति शेषः, कथम् ? अस्तु तावत् मेघानाम् एवंविधदुःखदायकत्वम्
एष हताशः वक्तुं किमर्थं प्रावृट् प्रावृट् इति उक्तेव उड्डयते ? इत्यर्थः ।

मेघोदयस्य उद्दीपनत्वात् चारुदत्तविरहणीत्कण्ठिता वसन्तसेना विटीकमेघोप-
द्रवमनुमन्यमाना अपरमपि उपद्रवप्रकारं वर्णयति, एतैरिति ।—यदा—यत
इत्यर्थः, एतैः,—परिदृश्यमानैः एव, गजेन्द्रमलिनैः,—गजेन्द्रवत्—गजराजवत्,
मलिनैः,—ऊर्णैः, आध्यातानि—जलपूरितानि, लम्बानि—अधो लम्बमानानि,
उदराणि—अभ्यन्तरभागा येषां तैः, तडिङ्गिः,—सौदामनीभिः सह वर्तमानाः
सतडितः, ये बलाकाः,—वकाः, सतडिद्वलाकाः, तैः शबलाः,—विचित्राः तैः ;
(विचित्रत्वञ्च पिङ्गलवर्णविद्युता सह शुभ्रवर्णबलाकासंयोगेन बोध्यम् ; यद्यपि तडिद्व-
बलाकाभिः शबलैस्तत्र तृतीयासमासी न सम्भवति, बलाकापदे क्लृप्तत्वात्पुनः,
तथाऽपि तडितश्च बलाकायेति हन्तात् ताभिः सह वर्तमाना इति बहुव्रीहौ अत एव
शबलाः इति विशेषणं तडिद्वबलाकाभिः सहिताः सतडिद्वबलाका इति समासे उप-
सर्जनकृत्वा “सतडिद्वबलाकाश्च ते शबलाश्च” इति कर्मधारयो वक्तव्यः । सतडिद्व-
बलाकत्वविशिष्यं हेतुगर्भं, तद्गुणसम्बन्धेन शाबल्यसिद्धेः) ; तथा गर्जङ्गिः,—नदङ्गिः

तत् किं प्रोक्षितभर्तृबध्यपटहो हा हा हताशो वकः

प्रावृट् प्रावृडिति ब्रवीति शठधौः चारं क्षते प्रक्षिपन् ? ॥ १८ ॥

विटः । वसन्तसेने ! एवमेतत् । इदमपरं पश्य,—

मेधैः,—वारिकाहैः, [अत्र “कर्तृकरणयोः तृतीया” (१।१।१८ पा०) इति कारणे
तृतीया] मनः,—चित्तं, विरहिणीनामिति शेषः, सञ्चञ्च—विरहिणीकष्टारूपसञ्चल्यपिङ्गं,
प्रथमतो जातमिति शेषः ; तत् इति पञ्चम्यन्मनव्ययं, तस्माद्धेतोरित्यर्थकम् ; मनसः
अल्लविहत्वादिति तदर्थः ; हा इति खेदतृचकमव्ययं, प्रीयिताः,—विदेशं गताः,
भर्तारः,—पतयः यासां ताः, विरहिण्य इत्यर्थः, [अत्र पुंवद्भावश्चिन्त्यः । न च
प्रोक्षितभर्तृ इत्यत्र बहुव्रीहिनात् “बद्धतश्च” (५।४।१५६ पा०) इति सूत्रेण निवृत्त्य
कपी दुर्वारत्वमिति वाच्यं, पूर्वपदे कर्मधारयं कृत्वा तत्सम्बन्धिनीनां स्त्रीणां बध्यपटह
इति मध्यमपदलोपिसमासाशयर्थेन समासास्तविधेरनित्यत्वाद्वा कथञ्चित् समाधानात् ;
यद्वा,—प्रीयिताः,—प्रवासं गताः । प्राणसमग्रशयिनौसमागमोत्पुकाः इत्यर्थः, ये भर्तारः,
—अचिरकृतदाराः पुरुषाः तेषामस्ति विग्रहे नास्ति पुंवद्भावानुपपत्तिगन्धोऽपीति]
ता एव बध्याः,—बधाहीः, विरहिणीनां मेघदर्शनं मरणपाधिकदुःखप्रदत्वात् इति
भावः, तत्पटहः,—तासां बध्नसमये वाद्यमानः वाद्यमेदस्वरूपः, बध्यपटहवत् भयावह-
शब्दकारीत्यर्थः, शठा—धूर्ता, वञ्चनचतुरा इत्यर्थः, धीः,—बुद्धिर्यस्य सः, तथा
हता—नेष्टा, आशा—लक्ष्म, सत्सादिधारणाभिखाप इति यावत् । यस्य तादृशः,
ग्रीष्मे सलिलसङ्ख्यात् अनायासेनैव मत्स्यादिस्त्रीकारे समर्थ आसीत्, इदानीन्तु
प्रभूतञ्जलवशादिष्टसाधने असमर्थत्वात् इति भावः वकः,—बलाका, क्षते—त्रस्ते,
चारं—लवणं, प्रक्षिपन्—विम्वस्यन्, चारप्रक्षेपवदुद्देशं जनयन्नित्यर्थः, प्रावृट् प्रावृट्
—वर्षा वर्षाः । इति ब्रवीति—कथयति, किम् ? वकस्य प्रावृट् प्रावृडिति कथं
तादृशसञ्चल्यक्षतमनसः चारस्वरूपमिति भावः । अत्र वजेन्द्रमलिनैरुपमा ; सतद्भिद-
बलाकशबलैः इत्यत्र नभमेवस्य सञ्जलक्ष्माभन्वपरिहारेण श्रवणत्वप्रतिपादनात् तदुक्तः ।
न च चित्ररूपसंध्येऽत्र श्रवणमेवस्य श्मानत्वस्याप्यनुप्रदेशात् स्वयुषत्वाग्निनासीति वाच्यं,
चित्ररूपस्यातिरिक्तत्ववादिनां क्षते तस्य सुवचत्वात् । बध्यपटह इति रूपकं, चारं क्षते
प्रक्षिपन् इति निदर्शना, अहिष्टेऽपि मनसि तदुद्देशजनकव्यापाराः क्षते चारप्रक्षेप इति
अल्लविहप्रतिविम्बभावपर्यवसानात् ; तस्मादतैषां निरपेक्षाणामेव सत्त्वात् संक्षिप्तः ।
शार्दूलविश्रुतिर्दिवं वचम् ॥ १८ ॥

बलाका-पाण्डुरोष्णीषं विद्युदुत्क्षिप्तचामरम् ।

मत्त-वारण-सारूप्यं कर्तुकाममिवाश्वरम् ॥ १८ ॥

वस । भाव ! पेक्व पेक्व, *—

एतैरार्द्र-तमालपत्र-मलिनैरापीतसूर्यं नभो

वल्लीकाः शरताङ्किता इव गजाः सीदन्ति धाराहताः ।

* भाव ! पश्य पश्य ।

वसन्तसेनया कथितं बलाकाऽऽविर्भावं युत्वा विटः सजलदाकाशस्य बलाकादिना
मञ्जनितातिशोभाविशेषं वर्णयति, बलाकेति ।—अश्वरम्—आकाशं, बलाका—वक्-
पङ्क्तिरेव, पाण्डुरं—श्वेतम्, उष्णीषं—किरीटं यस्य तत् तथा, (“उष्णीषः शिरोवेष्ट-
किरीटयोः” इत्यमरः) बलाकारूपोष्णीपपरिहितमित्यर्थः, विद्युदेव—तडिदेव,
उत्क्षिप्तः,—ऊर्ध्वोत्थितः, चामरः,—बालव्यजनं यत्र तथाभूतं, चामराणां शुक्लत्वेऽपि
निरन्तरान्दोलनेन एकचानवस्थितत्वात् शुक्लभास्वरविद्युत्काम्यं बोध्यम् ; अत एव मत्त-
वारणसारूप्यं—मत्तस्य—मदीन्यतस्य, वारणस्य—गजेन्द्रस्य, सारूप्यं—समानरूपतां,
कर्तुकाममिव—प्राप्तार्थमिवेत्यर्थः वर्तते इति शेषः । उष्णीषचामरादिशीभितमत्तगजेन्द्र-
वत् अश्वरं शोभते इति समुदितार्थः । अत बलाकायामुष्णीषत्वस्य विदुति चामरत्वस्य च
तादात्म्याध्यवसानाद्वृत्तकालङ्कारः, स च तदुत्थापितस्य मत्तगजेन्द्रसादृश्यस्य चिकीर्षुत्व-
सम्भावनाया जायमानात्प्रेक्षाऽलङ्कारेण सङ्कीर्ण्यते । पथ्यावक्तां वृत्तम् ॥ १८ ॥

विटोक्त्यनन्तरं वसन्तसेनाऽपि पुनः मेघप्राचुर्येण तात्कालिकीं प्राकृतिकीमवस्थां
वर्णयति, एतैरिति ।—आर्द्राणि—वर्षादकपतनेन जलसिक्तानि, तमालपत्राणि—
कालस्कोन्वाख्यवृक्षविशेषदलानि, तद्वत् मलिनाः—श्यामासौ, एतैः,—परिदृश्यमानैः,
मेघैरिति शेषः, नभः,—अश्वरम्, आपीतः,—निःशेषतया कवलितः, आच्छादितः
इति यावत्, सूर्यः,—प्रभाकरः यस्मिन् तत् तादृशं, जातमिति अध्याहार्यम् ;
(यद्यपि वसन्तसेनया प्रदीपे एव अभिसारः कृतः, प्रदीपे च सूर्यस्य मेघावृतत्वम्
असम्भवं, तथाऽपि “निरङ्कुशा हि कवयः” इत्युक्त्वा, तथा प्राद्वृत्त्यर्थमेवास्याद्वय
अवतारणात् प्राद्वृत्स्वभावं वर्णयितुं तादृगुक्तिः न विशेषदीपमावहति ; यत्र,—
दुर्दिने हि वसन्तसेनाया अभिसारदर्शनाटाकालिकप्रदीपसमुदयात् सूर्यस्य मेघ-
संवृतत्वं सम्भवतीत्यध्यवसयम् ; अथवा,—आपीतसूर्यं प्रायशः अस्तमितदिवाकरं नभः
एतैरावृतमित्यध्याहार्यम् इति न दीपापातः ; यथा,—गाढमेघावृततया दिवा वा

विद्युत् काञ्चनदीपिकेव रचिता प्रासादसञ्चारिणी

ज्यास्त्रा दुर्बलभर्तृकेव वनिता प्रोक्षार्थं मेघेष्टता ॥ २० ॥

वितः । वसन्तसेने ! पश्य पश्य,—

एते हि विद्युद्गुण-वद्ध-कक्षा

गजा इवान्योऽन्यमभिद्रवन्तः ।

शक्राक्षया वारिधराः सधाराः

गां रूप्यरज्ज्वेव समुद्धरन्ति ॥ २१ ॥

निशा वा इति निर्णेतुमशक्यत्वात् तथाविधवर्णनं न दुष्टमिति सुधीर्भविष्यम्)
धाराभिः,—वृष्टिप्रवाहैः, हताः,—ताडिताः, वल्लीकाः,—कौटविशेषकृतमृत्तिकासूपाः,
(“उह टिपि” इति वङ्गभाषा) शरताडिताः,—शराहताः, गजा इव—दन्तिन इव,
सौदमि—अवसादं गच्छन्ति ; शरासारविद्धा गजा यथा पलाय्य अदर्शनं गच्छन्ति,
तथा वल्लीका अपि जलवेगेन विशीर्य [विलीयन्ते इत्यर्थः ; विद्युत्—तडित्, प्रासाद-
सञ्चारिणी—समुद्रतटस्थोपरितलविचरणशीला, काञ्चनदीपिकेव—सुवर्णवर्तिकाकेव, रचिता
—कल्पिता, विद्युतः पिङ्गलवर्णत्वात् औज्ज्वल्यात् सुवर्णवर्तिकासाम्यं बोध्यम् ; तथा
दुर्बलः,—निर्बलः, पराक्रमहीन इत्यर्थः, भर्ता—कान्तः यस्यास्तादृशी, वनिता—
स्त्रीव, ज्यास्त्रा—कौमुदी, मेघैः,—अधैः, प्रोक्षार्थं—बलात् आकृष्य, हता—नीता,
अदर्शनं गता इत्यर्थः ; निक्षोजोभर्तृका सुन्दरी यथा प्रबलैः लम्पटैरपक्रियमाणा अट्टश्या
क्रियते, ज्यास्त्राऽपि प्रभृतमेघैः तथा अपहता इति भावः । अत्र वल्लीक-विद्युज्ज्यास्त्रानां
गज-काञ्चनदीपिका-वनितादिभिः साम्यकथनादुपमाऽलङ्कारः । (अस्यानुरूपः श्लोको
यथा,—“चन्द्रार्को क्व गतौ तमोभिरभितो यस्तौ दिशं द्राघिमा, धारा दीर्घतराः
पतन्ति किमुतोत्तिष्ठन्ति पृथ्वीतलात् । अङ्गां निरुवनात् कक्षाऽपि च निशा द्राघीयसौ
दृश्यते, मन्ये युक्तजनस्य केवलमहो ! हर्षाय वर्षागमः ॥” इति) । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ २० ॥

प्रकारान्तरेण मेघोदयं वर्णयति वितः, एते इति ।—अन्योऽन्यं—परस्परम्, अभि-
द्रवन्तः,—आक्रामन्तः, युध्यमाना इति यावत्, गजा इव—हस्तिन इव, विद्युदेव—
सङ्घिदेव, गुणः,—तन्तुः तेन, (विद्युतां गुणत्वं लम्बमानतया निगडसाम्यात् बोध्यम्)
वद्धा—संयमिता, कक्षा—मध्यबन्धनं येषां तथाभूताः, (“कक्षा स्थान्मध्यबन्धनम्” इति
कोषः) एते—उपरि सञ्चरन्तः इत्यर्थः, सधाराः,—वृष्टिप्रवाहसङ्घिताः, वारिधराः,—

अपि च पश्य,—

महावाताधातैर्महिषकुल-नीलेजलधरेः

चलेर्विद्युत्पक्षैर्जलधिभिरिवान्तःप्रचलितैः ।

इयं गन्धोद्दामा नवहरित-शष्पाङ्कुरवती

धरा धारापातैर्मणिमयशरैर्भिद्यत इव ॥ २२ ॥

जलदाः, शक्रस्य—इन्द्रस्य, आश्रया—आदेशेन, कप्यरज्ज्वा इव—रजतगुणैर्न इव,
गां—पृथ्वीं, (“—गौरवदेहि हविः । स्वर्गे दिशि पश्यी रश्मी वसे भूमाविषी निरि”
इति हेमचन्द्रः) समुत्तरानि—समुत्थापयन्ति ; यथा लीके किमपि भारवदवस्तु ऊह्य
नेतुकामः उन्नीयमानद्रव्यभारेण अधःपतनशङ्कानिवारणार्थं मध्यदेशे रज्जुं बद्धा तत्
कश्चिदाकर्षति, ततश्च एवं सुरचितेन तेन रज्ज्वन्तरेण गृहेव तत् वस्तु ऊह्य नयति,
तथा अधःपतनशङ्कया विद्युद्गुणवद्गङ्गाः मेघाः वारिधाराकपरज्ज्वा सुरचितां पृथिवीं
गृहेव ऊह्यं नयन्तीत्यर्थः । धाराणां कप्यरज्जुत्वं गङ्गतया अविरलपतनात् दीर्घतया
चेति ज्ञेयम् । अत्र सधाराणां वारिधराणां सान्द्रकृणवर्णत्वेन, सनितवत्तया गम्भीर-
धर्मेण च परस्परक्रामवतां गजानां प्रसिद्धसादृश्यप्रतीतिरूपमा ; तेषाञ्च सुदीर्घतरधारा-
पतनस्य इन्द्राश्रया रजतरज्ज्वा पृथिवीसमुत्तरणत्वेन सम्भावनादुत्प्रेक्षा, अनयोरेकाग्र्यत्वेन
च साङ्ग्यम् । इन्दोपेन्द्रवज्रयोः सम्मेलनादुपजातिर्हंसम् ॥ २१ ॥

प्रस्तुतार्थं प्रकारान्तरेण प्रतिपादयति, महेति ।—महावातेन—प्रबलवायुना,
आधातैः,—पूरितैः, महिषकुलानीव—महिषसमूहा इव, नीलाः,—श्यामाः तैः,
विद्युदेव—चपला एव, पक्षाः,—सङ्गायाः शेषां तैः, (“पक्षः पक्षं सङ्गायोऽस्त्री”
इत्यमरः] अन्तः,—अन्तरीवे, (अन्तरिति अव्ययमन्तान्तरीक्षवाचकं) प्रचलितैः,—
आन्दोलितैः, जलधिभिः,—समुद्रैरिव, चलेः,—इतस्ततः सञ्चरन्निः, जलधरैः,—मेघैः,
गन्धोद्दामा—नूतनवारियोगात् उत्थितेन मृत्सुरभिगन्धेन उद्दामा—उत्कटा, अति-
सुरभिरित्यर्थः, तथा गवानां—गवोद्धतानां, हरितानां—श्यामवर्णानां, शष्पाणां—
बालवृक्षानां, ये अङ्कुराः,—प्ररोहः, तद्वती—शष्पाङ्कुरविशिष्टा इत्यर्थः, इयं—
परिदृश्यमाना, धरा—पृथिवी, मणिमयशरैः,—तनुल्यैः इत्यर्थः, धारापातैः,—वृष्टि-
प्रवाहपतनैः, भिद्यति—विध्यते इव । [शष्पाङ्कुराः,—संलग्नशरतुल्याः इति प्राचीनानां
व्याख्या] । अत्र अन्तरीक्षे प्रचलितजलधेरप्रसिद्धत्वेन प्रबलवातेरितनीलजलधराणां
तथात्वेन गम्भीरान्यप्रतीतिरुत्प्रेक्षा । शिखरिणी वृत्तं,—“रसैः बद्धैश्चिन्ता यमन-स-भ-वा-
नः शिखरिणी” इति लक्षणात् ॥ २२ ॥

वस । भाव ! एसो अबरो *—

एहो होति शिखण्डिनां पटुतरं केकाभिराक्रन्दितः

प्रोड्डोयिव बलाकया सरभसं सोत्कण्ठमालिङ्गितः ।

हंसैरुन्मिषतपङ्कजैरतितरां सोद्देगमुद्दीक्षितः

कुर्वन्नञ्जनमेचका इव दिशो मेघः समुज्जृम्भते ॥ २१ ॥

विटः । एवमेतत् । तथाहि, पश्य—

निष्पन्दीकृत-पद्मपण्डनयनं नष्टक्षपावासरं

विद्युद्भिः क्षणनष्टदृष्टतिमिरं प्रच्छादिताशामुखम् ।

* भाव ! एषोऽपरः,—

अपरमपि मेघोदयप्रकारं वर्णयति वसन्तसेना. एहीति ।—शिखण्डिनां—
मयूराणां, केकाभिः,—वाभिः (“केका वाणी मयूरस्य” इत्यमरः) एहि एहि—
आमच्छ आगच्छ, (“एहि एहि” इति द्विवचनं वीक्षायाम् आदरातिशयप्रकटनायै
बोध्यम्) इति पटुतरम्—उच्चैसरं यथा तथा, आक्रन्दितः—(अत्र इवशब्दोऽप्या-
हार्यः) बान्धवबुद्ध्या आहत इव इत्यर्थः ; (“आक्रन्दः क्रन्दने ह्वाने मित्रदाह-
युद्धयोः” इति मेदिनी । जलदोदयस्य मयूराणां हर्षजनकत्वात् तत्र बान्धवबुद्ध्या
आह्वानं बोध्यम्) बलाकया—वकपङ्क्त्या, वकस्त्रिया वा, सरभसं—सवेगं, सहर्षं
वा, प्रोड्डोयि—नभसि उत्थाय, सोत्कण्ठं—समुत्पुङ्गवं यथा तथा, आलिङ्गित इव—
आश्रित इव ; (मेघोदयस्य बलाकाया गर्भीत्यतिहेतुत्वात् आनन्दजनकतया
तदालिङ्गनमुपेक्षितम् । मेघोदये बलाकाया गर्भीत्यतिरक्ता कर्णोदये, यथा,—
“गर्भे बलाका दधतेऽभ्ययोगात् नाके निबद्धावलयः समन्तात्” इति । “गर्भाधानमप्य-
परिचयाद्गुणमावहमाणाः सेविष्यन्ते नयनमुभयं खे भवन्तं बलाकाः” इति मेघदूतेऽपि) ;
तथा उन्मिषतपङ्कजैः,—परित्यक्तकमलैः, हंसाः कमलवने विचरन्ति, वर्षासु च मानसं
नञ्जन्तीति कविसमयप्रसिद्धिः ; हंसैः,—मानसौकीभिः, अतितराम्—अतिशयेन,
सोद्देगं—सोत्कण्ठं यथा तथा, उद्दीक्षितः,—मानसगमनाय ऊर्ध्वं निरीक्षितः, मेघः,—
बलाहकः, दिशः,—दिक्चक्रम्, अञ्जनमेचकाः,—कज्जलवत् मलिनाः, कुर्वन् इव
समुज्जृम्भते—विकाशते, उद्गच्छति इत्यर्थः । [“जृम्भा विकाशजृम्भणयोः” इति मेदिनी ।
अत्र “समुत्तिष्ठते” इति पाठान्तरम्] । अत्र मेघस्य बलाकालिङ्गनत्वेन, मयूराक्रन्दितत्वेन
च सम्भावनात्, तथा दिशो मेघकीकृतत्वेन च मय्यसाम्यप्रतीतेरुपेक्षादयमित्यनयोः
प्र. पर. नैरपेक्ष्य संस्थितेः संघटिः । आर्दूलङ्घिकीकृतं वृत्तम् ॥ २१ ॥

निष्ठेष्टं स्वपितीव सम्प्रति पयोधारा-गृहान्तर्गतं

स्त्रीताम्बोधर-धाम नैकजलद-च्छत्रापिधानं जगत् ॥ २४ ॥

मेघाच्छत्रतया जगतस्तात्कालिकीमवस्थां वर्णयन्नाह विटः, निष्पन्दीति ।—सम्प्रति—
 पदानां, निष्पन्दीकृतानि—मेघाच्छत्रतया मूर्ध्यादियाभावेन पद्मानां विकाशाभावात्
 निद्राऽऽवेशवशेनैव अस्पन्दीकृतानि, परित्याजितसाहजिकचाष्ट्यानीत्यर्थः, (रविकिरण-
 सम्पर्कात् पद्मविकाशस्य प्रसिद्धेः) [निर्गतः स्पन्दो यस्य इति व्युत्पत्त्या विसर्गलोपाभावे
 “इदुपधस्य चाप्रत्ययस्य” इति पाणिनिस्त्वेष षत्व-ष्ट्वे] पद्मषण्डान्येव—पद्मसमूहा एव,
 (“अन्नादिकदण्डे षण्डमस्त्रियाम्” इत्यमरः) नयनानि—चक्षूषि येन तत्, निमीलित-
 पद्मनयनमिति यावत्, गष्टी—अदर्शनं प्राप्तौ, मेघाहततया स्वरूपतः गानुभूतौ इत्यर्थः,
 अपावासरी—रात्राहनी यस्य तादृशं, गानुमितरात्रिन्द्वमित्यर्थः, इयं निशा दिवा
 वेति विनिर्णेतुमचमं सदैव निद्रावशं गतमित्याशयः ; विद्युहिः,—तडिहिः, तडिद-
 विकाशेनेत्यर्थः, क्षणं—निमेषक्रियायाः चतुर्थभागपरिमितकालविशेषं व्याप्य, गष्टम्—
 अपवृत्तं, दृष्टं—पयात् विद्युतामभावे व्यक्तीभूततया लक्ष्यीभूतञ्च तिमिरम्—अन्ध-
 कारः यत्र तथाभूतं, [“क्षणगष्टदृष्टतिमिरम्” इत्यत्र “क्षणदृष्टसुष्ठुतिमिरम्” इति
 पाठात्तरे,—क्षणं—क्षणकालं व्याप्य दृष्टं—लक्षितं, सुष्ठु—प्रकटं, निविडमित्यर्थः,
 सूक्ष्मैवमिति यावत् तिमिरम्—अन्धकारः, आलीकाभावरूपः यत्र तत्, विद्युद-
 विकाशानन्तरं क्षणकालं गाढान्धकाराच्छत्रम् इत्यर्थः, आलीकीकृतप्रदेशात्
 आलीकापसरणे कृते यथा क्षणकालम् अत्यर्थं गाढान्धकारीऽनुभूयते, तद्वत्
 गाढान्धकाराच्छत्रमिति भावः] प्रच्छादितानि—आहतानि, मेघपटलैरिति शेषः,
 आशामुखानि—दिशः मुखानीव यत्र तथोक्तम्, अत एव तिमिरपटलाहतदिक्कण्ड-
 रूपमानमित्यर्थः, पयोधाराः,—पयसा—जलानां, धाराः,—प्रवाहाः, ता एव
 गृहाणि—भवानि, तेषाम् अन्तर्गतं—सुसुखं निद्रासुपभोक्तृमेव तन्मध्यस्थितमित्यर्थः,
 सलिलप्रवाहमग्रमिति यावत्, तथा स्त्रीति—विशाले, अन्धकारेण तन्मूधराद्यदर्शना-
 दतिदौर्घ्याशमाद्ये इत्यर्थः, अम्बोधराणां—मेघानां, धामनि—अधिकारणे, आकाशे
 इत्यर्थः, यदा—स्त्रीतानाम्—अतिप्रहङ्गानां, भूयसामित्यर्थः, अम्बसां—जलानां,
 चराणि—धारकाणि, धामानि—आधाराः, सञ्चितानां जलानामाश्रयस्वरूपाः
 इत्यर्थः, ये नैकजलदाः—बह्वी मेघाः, ते कृवाणि—आतपवाणीव, तानि
 अपिधानानि—आच्छादनानि यस्य तथोक्तं, मेघानां जगतः उपरि अवस्थानं तत्क-

वस । भाव ! एवं खेदं, ता पेक्ख पेक्ख, *—

गता नाशं तारा उपकृतमसाधाविव जने
वियुक्ताः कान्तेन स्त्रिय इव न राजन्ति ककुभः ।
प्रकामान्तस्तप्तं त्रिदशपति-शस्त्रस्य शिखिना ।
द्रवीभूतं मन्ये पतति जलरूपेण गगनम् ॥२५॥

* भाव ! एवं तु खेदं, तत् प्रपञ्च पञ्च—

वत् शिरसः उपरि अवस्थानात् मध्योन्नततया निष्पार्षत्पटयत्नेन च हस्तलोम्बेणा,
जगत्—भुवनं, निषेष्टं—निष्क्रियं स्तु, स्वपितीव—निद्रातीवेलुम्बेणाऽलङ्कारः । लोको
यथा अतिदुर्हिने गृहान्तरेव स्थित्वा तूलगर्भप्रच्छदपटेन मुख्यादिसम्भाव्यवमाच्छाद्य
निषेष्टं स्वपिति, जगदपि एतादृशदुर्हिने तथा इति भावः । अत्र स्त्रीताम्बोधरादिविशेषणं
निकेतनान्तर्गतस्य प्रसुप्तस्य चोपरि हस्तधारणरूपविशेषार्थप्रकाशनार्थमुपपन्नम् अत एतद-
प्रसिद्धमिति तु नाशङ्कनीयं, नवजलधराणां हि स्वभावस्यासंगुणयोगात् घनसन्निविष्टतया
नियतमेवोद्देशावस्थानात् आतपत्राकारेणैवाकारितत्वं दृश्यते इति प्रकृतमेव वस्तु
अनुबध्य एतदेव व्यक्तौकर्तुमुपमेयभूते जलदे हस्तवारीयः कृतः इति रूपकं सुव्यक्तमेवेति
विशेषोध्यम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २४ ॥

षिटोक्तिमनुमन्यमाना वसन्तसेना अपरमपि तात्कालिकं प्राकृतिकदृश्यमुपवर्णयति,
वतेति ।—तारा—नक्षत्रं, (आतित्वादेकवचनम्), असाधौ—दुष्टे, जने—लोके,
उपकृतं—कृतोपकार इव, नाशम्—अदर्शनं, गता—प्राप्ता, यथा असाधुजनेषु कृतोपकारः
न केवलं विफलः भवति, प्रत्युत तेषां पुनः असाधुत्वापरखेनाहतः सन् कृतानामुप-
कृतीनामस्त्रीकारात् अन्तर्हितः भवति, उपकारकस्य कमपि प्रत्युपकारं न दर्शयति,
तथा उद्गताऽपि तारा मेघावृततया सर्वथैव अदर्शयतां यथा न मिश्रायाः शोभादिकम्
कमपि उपकारे कर्तुमभिलषतीत्यर्थः ; ककुभः,—दिशः, बहुरूपा इत्यर्थः, (“दिशस्तु
ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः” इत्यमरः) कान्तेन—पक्षा, [सूर्येणेति
अग्निः] वियुक्ताः,—विरहिताः, विरहिण्य इत्यर्थः, स्त्रिय इव—यनिता इव, न
राजन्ति—न शोभन्ते ; कान्तविरहिताः स्त्रिय इव सूर्यविरहिता दिशो न शोभन्ते
इति भावः ; प्रेषितभर्तृकाणां हि कुलस्त्रीकामङ्गसंस्काराणां निवेद्यान् मातृविवेतराल-
कृतौनां परिहारदर्शनाच्च ; तथा गगनं—नभोमण्डलं, [कर्तुं] निरक्ष-
यतिशस्त्रस्य—इन्द्रायुधस्य, वयस्य इत्यर्थः, शिखिना—अग्निना, प्रकामान्तस्य,—

अपि च पश्य,—

उन्नमति नमति वर्षति गर्जति मेघः करोति तिमिरौघम् ।

प्रथमश्चौरिव पुरुषः करोति रूपाख्यनेकानि ॥ २६ ॥

प्रकामं—सम्यक् यथा तथा, अन्तः,—अभ्यन्तरं, तप्तम्—औष्ण्यं सन्तप्तम्, अत एव द्रवीभूतं—तरलोभूतं सत्, जलरूपेण—सलिलाकारेण, पतति—स्रवतीत्यर्थः, इति मन्ये—सम्भावयामीत्यर्थः । यथा किञ्चित् घनीभूतं वस्तु कठोराग्निसन्तापेन द्रवीभूतं सत् चरति, तद्वत् वज्राग्निगतं गगनं द्रवीभूतं सत् जलरूपेण पततीति निष्कटार्थः । अत्र पूर्वार्द्धे उपमा, परार्द्धे नीरूपस्य गगनस्य द्रवीभूतत्वासम्भवात् अत्र प्रकृतस्योपमेयस्य गगनस्य उपमानभूतजलात्मकत्वसम्भावनाया इदं जलमेव किमित्याकारकीर्त्तकटीककौटिकसंशयसमुदयादुत्प्रेक्षा, सा च मन्ये शब्दप्रयोगात् व्यज्यते, यदुक्तं दण्डिना,—“मन्ये शब्दे भुवं प्रायो नूनमित्येवमादयः । उपमेयाव्यञ्जकाः शब्दा इवशब्दोऽपि तादृशः ॥” इति उपमाग्रेक्ष्योः सङ्करः । श्लोकेऽस्मिन् उपमेयोपमानयोः तारोपकारयोः लिङ्गवचनभेदस्य दर्शनात् दोषश्लेयमुपमेति तु नाशङ्कनीयं, “हीनाधिकत्वं वचन-लिङ्गभेदो विपर्ययः । अमादृश्यासम्भवौ च दोषाः सतीपमागताः ॥” इति प्राचीनकारिकाऽनुसारेण एतेषाम् उपमादूषकत्वेऽपि उपमेयोपमानगतहीनाधिकत्वादीनां नाशशोभनरूपस्य सुव्यक्तस्य सामान्यधर्मस्य उभयवाचाधितत्वेन सामाजिकानां साम्यस्य भूतित्यवबोधनात् नोपमाव्याघातकदोषावकाशः ; यदुक्तं तद्वै—“न लिङ्गवचने भिन्ने न हीनाधिकतापि वा । उपमादूषणायालं यद्वेदो न धीमताम् ॥” इति सुघोर्भाविभाव्यम् । शिखरिणी हस्तम् ॥ २५ ॥

नवाभ्युदयमागच्छतः पुरुषस्येव नवजलधरस्य अनेकरूपत्वं दर्शयति, उन्नमतीति । —मेघः,—पथोदः, प्रथमा—अधुनातनी, न तु पितृपैतामहीत्यर्थः, अचिरतोपन्ना खेनेवोपार्जितत्वादित्याशयः, श्रीः,—सम्पत् यस्य तादृशः, [वैकल्पिकत्वात् कव्यभावः] प्रथमलब्धसम्पत् इत्यर्थः, पुरुष इव—दरिद्रचरजन इव, अनेकानि—बहुविधानि, रूपाणि—आकृतौ, विविधभङ्गीविधायकस्वरूपाणि, अपि वा वेशभूपादीनि इत्यर्थः, करोति—धारयतीत्यर्थः ; तथा हि, उन्नमति—कदाचित् उत्तिष्ठति, नमति—कदाचित् अधी लम्बते, वर्षति—क्षयं वा वारि मुञ्चति, गर्जति—क्षयं वा मदति, तथा तिमिरौघं—किञ्चित्कालं वा अन्धकारसमूहं, करोति—जनयतीत्यर्थः, अन्यत्र पुरुषपक्षे—उन्नतिकरकार्यमाचरति, श्लोकेनैवाधोगतिमापद्यते, धनानि विकिरति, अनविनिशेषागामास्फालनं करोति, पापराशिमातनोतीति बोध्यम् । अत्र प्रथमार्द्धे

विटः । एवमेतत्,—

विद्युद्भिर्ज्वलतीव, संविहसतीवोच्चैर्बलाकाशते-

माहेन्द्रेण विवल्गतीव धनुषा धाराशरोद्धारिणा ।

विस्फटाग्नि-निस्वनेन रसतोवाघूर्णतीवानिलै-

र्नलैः सान्द्रमिवाहिभिर्जलधरैर्धूपायतीवाम्बरम् ॥ २७ ॥

एकस्य मेघस्योन्नमनाद्यनेकक्रियासम्बन्धाद्दीपकालङ्कारः, परार्द्धे च उपमा, इत्यनयोः परस्परसंयोजनादङ्गाङ्गित्वेन सङ्करः । आर्या उक्तम् ॥ २६ ॥

वसन्तसमया गगनस्य मेघस्य अनेकरूपचन्द्रदर्शनात् किटोऽपि तदुक्तिं समर्थयितुं युक्त्वा आकाशस्य गगनाऽवस्थां प्रदर्शयति, विद्युद्भिरिति ।—अम्बरम्—आकाशं, विद्युद्भिः,—अथप्रभभिः, ज्वलतीव—उद्भासते इव, बलाकाशतैः,—उड्डीयमानवक्त्र-समूहैः, (करणभूतैः) उच्चैः,—अथ ये यथा तथा, दीर्घकालं व्याप्य इति यावत्, संविहसतीव—मध्यमहास्यं करोतीव, (“मध्यमः स्यात् विहसितम्” इत्यमरः । हासस्य धवलतयोपवर्णनं कविसमर्थप्रसिद्धेः, वकानां शुभ्रतया च हाससाध्यं बोध्यं, यदुक्तं दर्पणे,—“यश्चि धवलता वर्णते हासकीर्त्यैः” इति) धाराशरोद्धारिणा—धाराः,—जलधारा एव, शराः,—बाणाः, तान् उद्भिरिति—उद्भमति यत्ः तेन, आसारः अग्निरवर्षिणा इत्यर्थः, माहेन्द्रेण धनुषा—इन्द्रचापिन, धनुःप्रदर्शनेनेति यावत्, विवल्गतीव—प्लवृतमतिः प्रदर्शयतीव, युद्धार्थमाह्वयते इव इत्यर्थः विपक्षलीकमिति शेषः, विस्फटाग्नि-निस्वनेन—प्रकटवज्ररेण रसतीव—उच्चैः नादं करोतीव, वज्रनिर्धौत्रव्याजेन सिंहनादं करोतीव इत्यर्थः, अनिलैः,—वातैः आघूर्णतीव—मण्डलाकारेण धमतीव, घूर्णमानभक्त्वावातच्छलेन युद्धकालिकमण्डलभ्रमणं प्रदर्शयतीवेत्यर्थः, तथा अहिभिरिव—क्षणसर्पैरिव नीलैः,—श्यामवर्णैः, जलधरैः,—मैत्रैः, सान्द्र—नादं यथा तथा, धूपायतीव—धूपधूमाकुलं भवतीव, आग्नेयास्त्र-विस्फन्नात् धूपधूमाच्छन्नमात्मानं करोतीवेत्यर्थः, मेघस्य अमृजुगत्या इतस्ततः सञ्चारात् उत्तरा कुटिलविसर्पणशीलेन सर्पेण साम्यं गम्यते तथा धूमज्योतिःसलिल-महत्सन्निपातत्वाच्च तेन गगनस्य धूपाकुलत्वम् अवगताव्यम् । अत्र प्रकृतानामम्बर-परमशीभाविवर्धयित्वा विद्युद्विलसित-बलाकाशत-माहेन्द्रशरासनविकाशादीनामप्रवृत्तैः प्रज्वलन-सविहस-विजृम्भादिभिः तादात्म्याभ्यासादुक्तकटिकीटिकसंशयसमुदयादुत्प्रेक्षा, तद्योतकानामिवादीनां क्रियागतानामभिधानादवाच्या क्रियास्वरूपा, तत्प्रकाशती-

वस ।—

जलधर ! निर्लज्जत्वं यस्मां दयितस्य वेश्म गच्छन्तीम् ।

स्तनितेन भीषयित्वा धाराहस्तेः परामृशसि ॥ २८ ॥

भोः शक्र !—

किं ते ह्यहं पूर्व्वरतिप्रसक्ता यत् त्वं नदस्यम्बुद-सिंहनादैः ? ।

न युक्तमेतत् प्रियकाङ्क्षिताया मार्गं निरोधुं मम वर्षपातैः ॥ २९ ॥

यानां बहुधीश्वरादियं मालारूपा वेदितव्या, इत्येतासां सजातीयानामन्योऽन्यसापेक्ष-
तया संस्थितेः सजातीयसङ्करः वेदितव्यः । शार्दूलविक्रीडनं वृत्तम् ॥ २७ ॥

दयितमभिसरन्ती वसन्तसेना इत्थं धाराकरपरामृशनादिना गमनविघ्नमुत्पादयन्ती
जलधरमुपालभते, जलधरेति ।—जलधर !—हे पयोवाह ! त्वं निर्लज्जः,—निश्चयः,
यत्—यस्मात्, दयितस्य—प्रियस्य, वेश्म—निकेतनं, (“वेश्म सद्य निकेतनम्” इत्य-
मरः) गच्छन्ती—चलन्ती, मां, स्तनितेन—गर्जितेन, भीषयित्वा—तासयित्वा,
धाराहस्तैः,—जलसन्पातरूपकरैः, परामृशसि—स्पृशसि ; परस्त्रीगात्रे करार्षणं तथा
अभिसारिकायाः कान्तसमीपगमनप्रतिरोधार्थं भौतिप्रदर्शनमित्युभयमेव निर्लज्जस्यैव
हठकामुकस्य कार्यमित्यर्थः । अत्र समेन कार्येण प्रस्तुते जलधरे अप्रस्तुतहठकामुक-
व्यवहारसमारोपात् समासोक्तिरलङ्कारः । आर्या वृत्तम् ॥ २८ ॥

एकानुरक्तायाः स्त्रियाः पत्यर्थमनुयान्याः गमनविघ्नोत्पादनं महामहिमवाङ्म-
भवत्सदृशैः महापुरुषैः सर्व्वथैवाविधयमिति, इदानीन्तु विविधान्तराद्योत्पादनेः तद-
विरुद्धाचरणं भेषवाहनस्य शक्रस्य समालोक्य वसन्तसेना तमुपालभते, किमिति ।—
भोः शक्र !—हे इन्द्र ! अहं ते—तव, पूर्व्वरतिप्रसक्ता—पूर्व्वस्मिन् काले—भूते समये,
प्रागित्यर्थः, कदाचिदपि या, रतिः,—अनुरागः, सम्प्रोगी वा, तव प्रसक्ता—अनु-
पगच्छन्ती किम् ? आसमिति शेषः, यद्वा,—किमहं ते जन्मान्तरप्रणयिनी आसमित्यर्थः,
यत्—यस्मात्, त्वम् अम्बुदसिंहनादैः,—(अम्बुदशब्देनाव लक्षणया अम्बुदनादो
बोधः) तेन अम्बुदनादाः,—मेघगर्व्वनाणि एव, सिंहनादाः,—गर्व्वमूचकध्वनि-
विशेषाः तैः, मेघगर्व्वितरूपमहानादैः इत्यर्थः, यद्वा,—अम्बुदानां सिंहनादा इव सिंह-
नादा तेरित्येवमौपत्यगर्भविशिष्टं लक्षणं विनापि पूर्व्वोक्त एवार्थः अनुसन्धेयः ;
नदसि ?—अद्यायसि ? निजप्रणयिन्या अन्यासक्तिदर्शने क्रीडोदयस्य साहजिकत्वात् न
भीषयित्वा गमनं प्रतिरोधुं सिङ्गवद्वर्ज्जसि किम् ? इत्यर्थः । प्रियाऽसम्बोलनजदुःखाभि-
श्रस्य देवराजस्य ते एतत् न युक्तमित्याशयेनाह, नेति ।—प्रियकाङ्क्षितायाः,—

अपि च,—

यद्वदहल्याहेतोर्मृषा वदसि शक्र । गौतमोऽस्मीति ।

तद्वन्ममपि दुःखं निरवेक्ष्य निवार्यतां जलदः ॥ ३० ॥

प्रियेण—प्रणयिना. चाकदत्तेनेति यावत्, काङ्क्षितायाः,—अभिलषितायाः, यद्वा,—
एतत्प्रियकाङ्क्षितायाः,—एतेन—समीपवर्त्तिगृहस्थितेनेत्यर्थः ; (तदुक्तम् —“इदमस्तु
सन्निकटं समीपतरवर्त्ति चैतदो रूपम् । अदसस्तु विप्रलष्टं तदिति परोक्षे विज्ञानौ-
यान् ॥” इति) प्रियेण—चाकदत्तेन, काङ्क्षिता—प्रार्थिता तस्याः : एषः,—समीप-
वर्त्तिगृहस्थित इत्यर्थः, प्रियः काङ्क्षितः,—रन्तुमभीक्षितः इत्यर्थः यया तस्याः इति वा ;
[“एतत्प्रिय” इत्यत्र प्रियविशेषणेन एतत्पदेन एवं सूच्यते यत्,—“एष चाकदत्त एव मे
प्रियः. न त्वं, न वाऽपरः कश्चित्” इति] मम मार्गं—पथान्, वर्षपातैः,—धारा-
सम्पातैः, निरोद्धं—प्रतिबद्धं, न युक्तं—नोचितम्, एतत्—इदं, विवेचय इति शेषः ;
प्रियमभिसरन्त्या मानुष्या मे मार्गरोधस्तथा जलदाधिपतिना देवराजिन न कर्त्तव्यः,
प्रत्युत मेघवाहनेन भवता महीयसा मद्गमनप्रत्यूहबलाहकवर्षणानामपसारणमेव कर्त्तु-
मुचितमित्यभिप्रायः । यतोऽहं ते पूर्वं रतिप्रसक्ता नासम् इति प्रथमाहप्रतिपाद्य-
वस्तुनः,—“यतो मे मार्गरोधो न कर्त्तव्यः” इति परार्द्धप्रतिपाद्यस्य हेतुतथोपन्यासात्
काव्यलिङ्गालङ्कारः । इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः सम्मेलनादुपजातिः वृत्तम् ॥ २८ ॥

एवं तिरस्कृतः शक्रः यदि रोषविश्रान्तं मेघादिस्ववाहनानि विशेषतो विनियोज्य
पुनः गमनप्रतिरोधमाचरति इति आशङ्क्य प्रियासङ्गमाभिलाषापूरणे मनःपीडाभिर्ज्ञ
शक्रं पूर्ववृत्तान्तं स्मारयन्ती पुनरनुनयति, यदिति ।—शक्र !—हे इन्द्र ! अहल्या—
गौतमपत्नी, तस्याः हेतोः,—तां सम्प्राप्तमित्यर्थः, यद्वत्—यथा, गौतमः अस्मीति—
कामसन्तापनिवारणार्थं गौतमरूपं धृत्वा अहं गौतम इति, नृषा—मिथ्या, वदसि—
नृषावदनमकरोः इत्यर्थः ; [वदसीत्यत्र “वर्त्तमानसमीपे वर्त्तमानवद्वा” (१।१।१११
प्रा०) इति सूत्रे वृत्तिकृता वर्त्तमानसमीपे भूते भविष्यति च वा लट् इत्युक्तं : भूत-
कालिकस्यापि वस्तुनः वर्त्तमानसामीप्यदीतनाय लट्प्रयोगः सुधीभिश्चिन्तनीयः]
यद्वा,—सूतायामपि नृषाभाषणक्रियायामुक्तेरेतत्कालिकत्वेन स्मृतत्वात् काल-
सामान्ये लट्प्रयोगः । पुरा किल इन्द्रः शिष्यो भूत्वा कियन्तं कालं गौतमाश्रमे
स्थितः । एकदा स्नानाय गते गुरौ गौतमे असी गौतमरूपमास्थाय विरंसया अहल्या-
मुपययौ । तथा तु निशाशेषे पतिं प्रस्थितं जानत्वा, कस्त्वमिति पृष्टः, गौतमोऽस्मि,
त्वत्पत्नीगलालसया पुनः प्रत्यावृत्तः, इत्युक्त्वा तां कामयमान एव दूषयामासेति पौरा-

अपि च,—

गर्ज वा वर्ष वा शक्र ! मुञ्च वा शतशोऽग्निम् ।

न शक्या हि स्त्रियो रोहं प्रस्थिता दयितं प्रति ॥ ३१ ॥

यदि गर्जति वारिधरो गर्जतु तन्नाम निष्ठुराः पुरुषाः ।

अयि वियुत् ! प्रमदानां त्वमपि च दुःखं न जानासि ? ॥ ३२ ॥

शिकी वार्ताऽवानुसन्धेया] ममापि दुःखं—प्रियसम्भोगलासजनितामिति भावः, तद्वत्—तथा, भवदगुरुपमेवेत्यर्थः, इति निरवेक्ष्य—निःशेषेण विचार्य, जलदः,—मेघः, भवदगुरु इत्यर्थः, निवार्यतां—निषिध्यताम्; एतस्य मे प्रियसदनगमने प्रयुक्तकरत्वादित्याशयः । [“निरवेक्ष्य” इत्यत्र “निरपेक्ष” इति सम्बोधनान्तरपाठान्तरं—हे निरपेक्ष !—उदासीन, परदुःखानभिज्ञ ! इत्यर्थः, ममापि दुःखं भवदवत्, जानीहीति शेषः । तदा किं कर्तव्यमित्याह,—निवार्यतामिति] । आर्यावृत्त-निदम् ॥ ३० ॥

एवमनिश्चयगुनीयापि पुनः मदीयान्मयाधिकां कान्ताभिसमागमनवासनां निरसितं भवतोत्पादितानां विपन्नशतानामपि शक्तिर्नास्तौत्यालोच्य तत्र तत्र स्त्रीयाम् उपेक्षां प्रदर्शयति, वर्ज्येति ।—शक्र !—हे सुरपते ! त्वं गर्ज—सगितं कुरु, वा—अथवा, वर्ष—वारि-वर्षणं कुरु, वा—किंवा, शतशः,—शतशतवारान्, अग्निं—वज्रं, मुञ्च—निक्षिप, यत् ते अभीष्टं तत् कुरु इति भावः, (किन्तु) दयितं—कान्तं प्रति, कान्तमभिसर्तुमित्यर्थः, प्रस्थिताः,—चञ्चिताः, स्त्रियः,—कामिन्यः, रोहं—निवारयितुं, न शक्या हि—नैक तद्व्यापारादेता निषेधं शक्याः इति भावः, त्वयेति शेषः । अत्र प्रथमार्धे शक्रस्य गर्जन-वर्षणाग्निविमोक्षणरूपानेकक्रियासम्बन्धात् दीपकम् ; परार्धे तु दयिताभिसारिच्छायां भवता कथमपि निवारयितुं न शक्या इति विशेषे वक्तव्ये, कान्तार्थिन्यः कामिन्यः कथमपि न निवार्यन्ते इत्यभावमुखेन सामान्यस्याभिधानात् वैधर्म्येण सामान्येन विशेषसमर्थन-रूपोऽर्चानरन्वासोऽलङ्कारः, इत्यन्योः परस्परानुकूलत्वेन साकारकतया संस्थितेः सङ्करः । पञ्चावर्गं कृतम् ॥ ३१ ॥

एवं प्राक् शक्रमुपाकथ्य ततः कामिनीमानसश्रृङ्खलापमजानतस्तस्य पुरुषस्थोपा-लम्बनेनात्ममिति निश्चित्य, मारीकद्वयसन्तापं जानतो सजातीयं सौदामनीं तिरस्करोति, वदोति ।—वारिधरः,—मेघः, गर्जति वदि—वदति चेत्, गर्जतु—वदतु, मेघस्य गर्जने वृष्ट्याभयेत् गर्जतु, तत् मे न किमपि दुःखकरम् इति भावः । तत्र हेतुमात्रं, तदिति ।—तत्—तत्र, इदं वक्तव्यमिति शेषः, पुरुषाः,—पुरुषांसः, निष्ठुराः,—निर्हंसाः,

विटः । भवति ! अलमलमुपालब्धेन, उपकारिणी तवेयम्,—

ऐरावतोरसि चलेव सुवर्णरज्जुः

शैलस्य मूर्द्धि निहितेव सिता पताका ।

आखण्डलस्य भवनोदरदीपिकेय-

माख्याति ते प्रियतमस्य हि सन्निवेशम् ॥ ३३ ॥

भाम—स्त्रीकारे ; पुरुषाणां नैष्ठुर्यात् स्त्रीजनदुःखसमूहसमुद्घाटने समधिकं कातर्य-
मस्तीति स्त्रीकरोमीति भावः ; अयि विद्युत् !—अयि सौदामनि ! कामिनीश्रीमणे
इत्यर्थः, प्रमदानाम्—अबलानां, दुःखं—प्रियविरहज्ज्वलमिति भावः, त्वमपि—त्वम्
अबला सत्यपीति भावः, न जानामि ?—नानुभवसि ? इत्यर्थः । पुरुषाणां विजातीयानां
रमणीयद्वन्द्वदुःखस्य बोधेऽसामर्थ्यं प्रसिद्धं, रमण्य एव रमणीयद्वयवेदनाज्ञाने पटीयस्यः
स जातीयत्वात् ; अतः विभीषकाग्निवत् ज्वलित्वा क्षणितसाङ्ख्यिकं सन्पाद्य तव चक्षणे
प्रकाशः, चक्षेण च विनाशो नोचितः, अपि तु मम पथिप्रदर्शनार्थं सततमेव तव दीपवत्
सुशोभननयनतर्पणप्रकाशो युक्त इति भावः । आख्यां हतम् ॥ ३२ ॥

वसन्तसेनाकृतमन्यायं विद्युदुपालब्धेन समाकण्ठाबोधकतामूलकं तदिति प्र-
ज्ञाय तत् प्रतिवेक्षं प्रत्युत विद्युतः तस्याः उपकारित्वं स्वातन्त्र्येण प्रतिपादयति विटः,
ऐरावतोरसीति । ऐरावतस्य—अश्वमातङ्गस्य, उरसि—वक्षसि, अर्पिता इति शेषः,
चला—खगावसञ्चालनादिना चञ्चला, सुवर्णरज्जुरिव—हिरण्यवन्धनसाधनदाम इव,
स्थिता इति शेषः, शैलस्य—नियततुषाराहतस्य तुङ्गिनाचलस्य, यद्वा, सुदामनाब्धः
श्लटिकमयपर्वतस्य, (तर्दकदेशे जातत्वात् सौदामन्याः चञ्चलया श्वेतपताकया साङ्ग-
मव सायं सुसङ्गच्छते इति बोध्यम्) मूर्द्धि—शिखरे, निहिता—स्थापिता,
सिता—शुद्धा, पताकेव—वातविधूतध्वज इव, आखण्डलस्य—इन्द्रस्य, भवनोदर-
दीपिका—भवनं—वैजयन्ताख्यः सुधाधवलप्रासादः (“स्यात् प्रासादो वैजयन्तः”
इत्यमरः) तस्य उदरम्—अभ्यन्तरभागं, दीपयति—प्रकाशयति या सा, वैजयन्त-
प्रासादाभ्यन्तरसञ्चारिणी चातेरितदीपशिखास्वरूपा, विद्युद्दीपिकयैव वा तस्य सदी-
प्तासितत्वादिति भावः ; इयं—विद्युत्, ते—तव, प्रियतमस्य—अतिप्रियचारुदत्तस्य,
सन्निवेशं—भवनं, सौधमिति यावत्, आख्याति हि—कथयत्येव, प्रदर्शयत्येवेति
यावत् ; विद्युदिकाशेनैव चारुदत्तस्य आलयं दृश्यते, अतस्तवोपकारिणीयं विद्यु-
दुपालब्धनीयेति भावः । अथ तादृशीपमानवयस्याप्रसिद्धा प्रकृतायाः विद्युतः

वस । भाव ! एवम्, तं ज्ञेय एदं गेहम् । *

विटः । सकलकलाऽभिज्ञाया न किञ्चिदिह तवोपदेष्टव्यम्
अस्ति, तथाऽपि ज्ञेहः प्रलापयति ; अत्र (प) प्रविश्य कोपो-
ऽत्यन्तं न कर्त्तव्यः,—

यदि कुप्यसि नास्ति रतिः, कोपेन विनाऽथवा कुतः कामः ।

कुप्य च कोपय च त्वं प्रसीद च त्वं प्रसादय च कान्तम् ॥ ३४ ॥

• भाव ! एवं, तदेव एतद्गेहम् ।

उपमानभूतयोः सुवर्णरज्जु-सितपताकयीलादात्मग्राध्यासादुत्कटैककोटिकसंशयसमुदयात्
उपेक्षादयमङ्गाङ्गिभावेन सजातीयतया सङ्कीर्यते ; परार्द्धे तु विद्युद्रूपं विषयं सर्व्वथ न
निगोर्थात् आखण्डलभवनीदरदौपिकास्वरूपत्वेन तदभिधानात् निश्चयात्मिकायाः प्रतीतेरुदया-
दभिदाध्यवसानरूपातिशयीतिः पूर्व्वोक्ताभ्यामुपेक्षाभ्यां सापेक्षतया संस्थितः सङ्कीर्यते ।
वस - तिलकं वृत्तम् ॥ ३३ ॥

(प) सकर्त्तव्यः ।—सकलासु कलासु—चतुःषष्टिनृत्यगीतादिविद्यासु, अभि-
ज्ञायाः,—विशेषज्ञानवत्याः । प्रलापयति—मुखरयति, मां वक्तुमिति शेषः । अव—
चाकदन्तगृहे इत्यर्थः ।

कलैकदेशज्ञो धूर्त्तौ विटः स्वाभिज्ञत्वं प्रतिपादयितुं चारुदत्तसकाशे वसन्तसेनायाः
कर्त्तव्यमुपदिशति, यदीति ।—यदि कुप्यसि—केवलमेव क्रोधं करोषि, तदा रतिः,—
अनुरागः, सम्भोगी वा, नास्ति—न भवति, सततकोपे न रतिसुखसम्भव इत्यर्थः, अतो
नातिकोपः त्वया करणीय इति भावः । कामीद्वीपनार्यमौषत् प्रणयकोपः कर्त्तव्य एव
इत्यभिप्रेत्याह, कोपेनेति ।—अथवा—किंवा, कोपेन विना—प्रणयक्रोधादृते, कामी
न—रतिर्न, कदाचित् प्रदर्शितः ईषत् कोपः कान्तस्य रमणक्रियायां प्रतिहतायां, समु-
दीयमाने हि विरहे, निरुद्धे परिवारे जलपूर इव कामवृद्धये भवतीति भावः,—“न
विना विप्रलम्भेन सम्भोगः पुष्टिमश्नुते” इति दर्पणभूतवचनात् ; त्वं कुप्य च—कदाचित्
स्वयं क्रुद्धा भव च, कोपय च—कदाचित् आत्मानं प्रति क्रोधमुत्पादय च कान्तस्येति शेषः ;
प्रसीद च—कदाचित् प्रसन्ना भव च, कान्तानुरागादिकं दृष्टेति भावः, प्रसादय च—
प्रसन्नतामुत्पादय च, पुष्पनालिङ्गनदानादिना कान्तस्येति शेषः । अथाप्यामिदान्तर्गतं
गीतिवृत्तं, तल्लक्षणमुक्तं उत्तरवाक्ये यथा,—“आप्यामिदन्तर्गतं यदि कथमपि लक्षणं
भवेदुभयोः । इत्यर्थः कृतयतिशोभां तां गीतिं गीतवान् भुजङ्गेशः ॥” इति ॥ ३४ ॥

भवतु एवं तावत् । भो ! भो ! निवेद्यताम् आर्य-
आरुदत्ताय,—

एषा फल-कदम्ब-नीप-सुरभी काले घनोद्भासिते
कान्तस्यालयमागता समदमा हृष्टा जलाद्रालका ।
विद्युद्धारिद-गर्जितैः सचकिता त्वद्दर्शनाकाङ्क्षिणी
पादौ नूपुरलग्नकर्द्दमधरौ प्रचालयन्ती स्थिता ॥ ३५ ॥

काव । [आकर्ण्य] वयस्य ! ज्ञायतां किमेतदिति ।

विद् । जं भवं आणवेदि । [वसन्तसेनामुपगम्य सादरम्] सोऽपि
भोदीष्ट ? *

* यत् भवानाज्ञापयति । स्वस्ति भवत्ये ?

आरुदत्तं प्रति वसन्तसेनाया गादानुरागं तथैतादृशिपि दुर्दिने विरहजं कोशं
स्त्रीदमश्नुवत्या रिरंसया आगमनञ्च विज्ञापयितुमाह विटः, एवेति ।—पुष्पैः,—
विकारां गतैः, कदम्बैः,—तन्नामप्रसिद्धैः, नीपैः,—धाराकदम्बैश्च, (कदम्बनीपयोः विशेषः
पुष्पाणां वस्तुलवादिष्वेति स्थेन उक्तः राजनिघण्टौ, स च तत्रैवानुसृत्येव) यद्वा,—हरि-
प्रियकृष्णैः बभूवुःकपुष्पैश्च, सुरभिः,—सुगन्धः लक्ष्मिन्, घनोद्भासिते—घनैः,—मेघैः,
उद्भासिते—उद्दीपिते विपरीतलक्षणया समाव्रते इत्यर्थः, विद्युत्सनायैः मेघैः सुशीभिते इति
यावत्, काले—प्रातः, वर्षासमये इत्यर्थः, समदमा—सकामा, रमणीविशीति यावत्,
जलम्—वर्षाशीदकेन इत्यर्थः, आद्राः,—सिक्ताः, अलकाः,—चूर्णकुन्तलाः यस्या-
स्तादृशी, एषा—वसन्तसेना इत्याशयः, त्वद्दर्शनाकाङ्क्षिणी—भवन्तं द्रष्टुमभिलाषिणी,
अत एव हृष्टा—उत्फुल्ला सती, कामस्य—प्रियस्य, तवेति शेषः, आलयम्—आगारम्,
आगता—उपस्थिता, परं विद्युद्धारिदगर्जितैः,—विद्युद्भिः,—तडिभिः, वारिदानां—
मेघानां, गर्जितैश्च—नादैश्च, सचकिता—सवासा, तथा नूपुरलग्नकर्द्दमधरौ—मञ्जीर-
संस्तपङ्गाभूतौ, पादौ—चरणौ, प्रचालयन्ती—धावयन्ती, पङ्कमपनीदयन्तीत्यर्थः,
स्थिता—तिष्ठतीत्यर्थः, [वर्तमाने क्तप्रत्ययः] । त्वा द्रष्टुमेवैवमुत्कण्ठिता इयं जाता,
येन विद्युद्धारिदगर्जनपङ्कतेदादिवं किमपि नागया गच्छितमिति भावः । आर्द्र-
विक्रीडितं वृक्षम् ॥ ३५ ॥

वस । अज्ज ! बंदामि । साअदं अज्जस्स ? [विटं प्रति]
भाव ! एसा कृत्तधारिआ भावस्स ज्जेव भोदु । *

विटः । [स्वगतम्] अनेन उपायेन निपुणं प्रेषितोऽस्मि ।
[प्रकाशम्] एवं भवतु । भवति वसन्तसेने !—

साटोप-कूट-कपटानृत-जन्मभूमेः

शाव्यात्मकस्य रतिकेलि-कृतालयस्य ।

वेश्याऽऽपणस्य सुरतीक्ष्व-सङ्ग्रहस्य

दाक्षिण्य-पण्यसुख-निष्क्रयसिद्धिरस्तु ॥३६॥

[इति निष्क्रान्तः] ।

* आर्य्य ! वन्दे । स्वागतमार्य्यस्य ? भाव ! एसा कृत्तधारिका भावस्यैव भवतु ।

इदानीं गमनकाले विटः वसन्तसेनायाः आगमनसाफल्यम् आशान्ते, साटोपाते ।—
साटोप—सदृशं, यत् कूट—साया, कपट—कृतम्, अनृतं—मिथ्या च, तस्य
जन्मभूमेः,—आकरस्य, उत्पत्तिस्थानस्येत्यर्थः, मूर्त्तिमद्गर्वाद्येकभूमेरित्यर्थः, शाव्यं—
शठता, चातुरीति यावत् तदेव आत्मा—स्वभावः यस्य तादृशस्य, शठतापूर्णस्येत्यर्थः,
रतिकेलिना—सुरतक्रीडाया, कृतः,—रचित इत्यर्थः, आलयः,—आस्पदं यस्मिन् तस्य,
रतिक्रीडाशयस्येत्यर्थः ; यद्वा,—रतिकेलये—निषुवनक्रीडायां, कृतः,—विहितः, यः,
आलयः,—निकेतनं तथाभूतस्य, तथा सुरतीक्ष्वस्य—शङ्कारानन्दस्य, सङ्ग्रहः,—
सम्यक् गृहणम्, आस्वाद इत्यर्थः, यस्मिन् तथाभूतस्य, सुरतजनितानन्दसन्तानसाधकस्य
इत्यर्थः, वेश्याऽऽपणस्य—वेश्यारूपस्य आपणस्य—विपण्ये, पण्यवीथिकायाः इत्यर्थः,
क्रयविक्रयस्थानस्य इति यावत् दाक्षिण्येन—परस्परस्य औदार्य्येण, न तु अर्थविनि-
योगेन इति भावः पण्यस्य—विक्रयस्य, स्वयौवनरूपस्य इति भावः, सुखनिष्क्रयः,—
सुखमेव—आयासं विनैवेत्यर्थः, निष्क्रयः,—विनिमयः, अलेशेनैव यौवनपण्यविक्रयः
इत्यर्थः, तस्य सिद्धिः—साफल्यम् अस्तु—भवतु ; स्वस्यासामान्यं दाक्षिण्यं प्रकटय्य
चारुदत्तती निरतिशयं सशोगसुखमनुभूयतामित्यर्थः, अन्यथा अकिञ्चनतया ततस्ते
सखं नैव भविष्यतीति विटस्याभिप्रायः ; यद्वा,—दाक्षिण्येन—सारथ्येन अकपट-
मित्यर्थः, पण्यस्य—विक्रयीभूतस्य क्रयिभूतस्य चेत्यर्थः, सुखस्य—भवदाश्रयस्य सुरत-
सुखस्य, भवप्रियाश्रितस्य निषुवनानन्दसन्दोहस्य चेत्यर्थः, यः निष्क्रयः,—विनिमयः,
परस्परसुखादानप्रदानमित्यर्थः, तस्य सिद्धिः,—साफल्यं, चरितार्थता युवयोरिति यावत्,

वस । अज्ज मित्तेअ ! कहिं तुम्हाणं जूदिअरो ? * (फ)

विदू । [स्वगतम्] ह्री, ह्री, भोः ! जूदिअरो त्ति भणंतीए
अनंकिदो पिअवअस्सो । [प्रकाशम्] भोदि ! एसो क्व सुक्ख-
क्खवाडिआए । †

वस । अज्ज ! का तुम्हाणं सुक्खक्खवाडिआ बुद्धदि ? ‡

विदू । भोदि ! जहिं ण खार्ईअदि, ण पीईअदि । §

वस । [छित्तं करोति] ।

* आर्य्य मैत्रेय ! कुत्र युष्माकं दूतकरः ?

† आश्चर्य्य भोः । दूतकर इति भणन्त्या अलङ्कृतः प्रियवयस्यः । भवति ! एष
क्षुद्रो युष्मद्वचवाटिकायाम् ।

‡ आर्य्य ! का युष्माकं युष्मद्वचवाटिका उच्यते ?

§ भवति ! यत्र न खाद्यते, न पीयते ।

अम्त—भवतु, इत्याशास्ते माहशी जगः इति तात्पर्यम् । लज्जादीक्षितस्तु,—“वेद्या-
ऽऽपणस्य—वेद्याव्यवहारस्य, दाक्षिण्येन—कामतन्त्रनैपुण्येन, यत् पण्यं सुखं—क्षयक्रीते
सुखं, वेद्यासम्भोगादिसुखं पण्यसुखं भण्यते, तद्रूपा निष्क्रयस्य सिद्धिरस्तु । दक्षिण-
नायकस्य चारुदत्तस्याकिञ्चनतया दाक्षिण्यान्वलभ्यनिष्क्रयविरहेण दाक्षिण्यसहित-
सम्भोगसुखसिद्धेरैव निष्क्रयसिद्धिरुपजादिति परमाशयः ; यद्वा,—दाक्षिण्यं—दक्षिण-
नायकसङ्गजन्यं कामतन्त्रनैपुण्यं, पण्यसुखञ्च एतदुभयरूपा निष्क्रयसिद्धिरित्यर्थः ;
अथवा,—दाक्षिण्यपण्यसुखनिष्क्रयाणां सिद्धिरित्यर्थः । इद्वान्त्युतेः प्रत्येकं सम्बन्धात् ।
निष्क्रयो मूल्यं, पण्य व्यवहारे स्तुतौ च इति धातुः” इति व्याख्यातवान् । वसन्ततिलकं
इतम् ॥ ३६ ॥

(फ) अज्ज इति ।—आर्य्य मैत्रेय ! यी हि मदीयमेव धनमाक्रीयमिति कृत्वा
धवेच्छं तत् विनियुज्य द्यूतेनात्मानं विनोदयामास । मदीयं व्यासमपि यी हि द्यूत-
क्षीडायामेव नान्यत्र कुत्रापि अपहारितवानिति व्याजिन रत्नावलीं मध्यं समर्पयता
भवता मन्त्रभीषं प्रागभिहितं । अपूर्यद्यूतक्रियाकुशलः भवतां स हि महान् कुत्र
आस्ते ? इति सपरिहासं पश्चाच्च चौरैरेवापहतत्वेन व्यक्तीभवनीमुत्खं न द्यूतकर्त्तव्येति
हृत्क्षणापरं भवद्वचनमित्यं स्वकीयमभिप्रायमावेदयितुं वसन्तसिमायाः सोल्लुष्टनपरं
प्रथमतः द्यूतकर इति स्तुवीधनमवगन्तव्यम् ।

विद् । ता पविसदु भोदी । *

वस । [जनान्तिकम्] एत्थ पविसिअ किं मए भणिदब्बं ? †

चेटी । “जूदिअर ! अबि सुहो दे पदोसो ?” त्ति । ‡

वस । अबि पारइस्सं ? §

चेटी । अबसरो ज्जेव पारइस्सदि । ¶ (ब)

विद् । पविसदु भोदी । **

वस । [प्रविश्योपसृत्य च पुष्पैस्ताडयन्ती] अइ जूदिअर ! अबि सुहो दे पदोसो ? †† (भ)

चारु । [अवलोक्य] अग्गि ! वसन्तसेना प्राप्ता !! [सङ्घर्षमुत्थाय]
अयि प्रिये !—

सदा प्रदोषो मम याति जायतः,

सदा च मे निश्चसतो गता निशा ।

* तत् प्रविशतु भवती ।

† अत्र प्रविश्य किं मया भणितव्यम् ?

‡ “द्यूतकर ! अपि सुखसे प्रदोषः ?” इति । § अपि पारयिष्यामि ?

¶ अबसर एव पारयिष्यति ।

●● प्रविशतु भवती ।

†† अयि द्यूतकर ! अपि सुखसे प्रदोषः ?

(व) पारयिष्यति—त्वां वक्तुं समर्था कारयिष्यतीत्यर्थः, सामयिकवाग्विन्यास-
नैपुण्यादिनेति शेषः ।

(भ) अइ जूदिअर ! इति ।—अयमेवावश्यः,—सन्ध्यासमये एव द्यूतकरेः
द्यूतकोडायाः सततमगुह्यमानवदर्शनात्, आत्मीयमिति कृत्वा सुवर्णभाङ्गं द्यूते
अपहारितवतः ते सुखेन प्रदोषः अत्येति मग्गि इति वाञ्छोऽर्थः, गर्भितार्थस्तु नियत-
विरहतापामलदग्भीभूतायाः मे अयमेव जलदागमकालप्रदोषः मदीयं दुःखसन्धार-
मतीव वर्धयति, यतोऽहं स्वयमेव प्रार्थयमाना अगार्थितापि भवेद्वेदमागता, भवांस्तु
निर्विकारवेता इव सुख्यः तिष्ठति, मग्गे, तर्हि सुखकरः ते अयं प्रदोषः समुदित
इति ।

“द्यूतकर ! अपि सुख ते प्रदोषः ?” इति सपरिहासस्याजीतिमाकर्ष्य, प्रदोषकालः
हि भवतां सुखकरः मादृशावाभिसारिकाणां नियतदुःखदायकः इति गर्भितं वसन्त-
सेनाऽऽश्रयमवबुध्यावसरे एव अनुवृत्तमुत्तरं दातुं, जलदीपप्रदोषकालस्य न प्राक्

त्वया समेतस्य विशाललोचने !

ममाद्य शोकान्तकरः प्रदोषकः ॥ ३७ ॥

तत् स्वागतं भवत्यै ? इदमासनम्, अत्रोपविश्यताम् ।

विद् । इदं आसनं, उवविसदु भोदौ । *

[वसन्तसेना आसीना ; ततः सर्वे उपविशन्ति] ।

आह । वयस्य ! पश्य पश्य,—

वर्षोदकमुद्गिरता श्रवणान्तविलम्बिना कदम्बेन ।

एकः स्तनोऽभिषिक्तो नृपसुत इव यौवराज्यस्थः ॥ ३८ ॥

* इदमासनम्, उपविशतु भवती ।

शोकान्तकरत्वमासीत्, इदानीन्तु भवत्समागमेनैव शोकान्तकररूपत्वं नासी परिणत इत्येवमुपवर्णयति, सदेति ।—सदा—नित्यमेव, जायत एव—अनिद्रितस्य एव, मम प्रदोषः,—रजनीमुखं, रात्रेः प्रथमांशः इति यावत्, याति—गच्छति, न केवलं प्रदोषे एव जागर्न्ति, किन्तु कृत्स्नामेव निशाम् इत्याह, सदा चेति ।—मे—मम, निशा—रात्रिरपि, कृत्स्नेति भावः, सदा—सततमेव, निश्वसतः,—दीर्घाह्वीर्घतरं श्वासं त्यजतः, सुतरामनिद्रितस्य एव, गता—अतीता, जायत् निश्वसंश्च सम्पूर्णां निशाम् अतिवाहयानीत्यर्थः ; विशाललोचने !—हे आयतनेत्रे ! अद्य—वर्तमानदिवसे, त्वया—भवत्या, समेतस्य—मिलितस्य, मम प्रदोषकः,—सम्यासमयः, शोकान्तकरः,—दुःखनाशक इत्यर्थः, भवेदिति शेषः । अत्र “सदा” इति पदस्य पर्यायान्तरमप्रयुज्यैव भङ्गीपरावृत्तिमकृत्वा एकयैव भङ्गा पुनरुपादानदर्शनादगवीकृतत्वप्रदोष उच्येयः । वंशस्थविलं वृक्षम् ॥ ३७ ॥

ठट्टजलाद्रायाः वसन्तसेनायाः तात्कालिकीं शोभां दर्शयति, वर्षोदकमिति ।—वर्षोदकं—ठट्टजलविन्दुम्, उद्गिरता—उद्गमता, सम्पातयतेत्यर्थः, श्रवणान्तविलम्बिना—कर्णान्तविलम्बमानेन, कदम्बेन—कदम्बपुष्पेण, एकः स्तनः,—पयोधरः, वसन्तसेनाया इति शेषः, यौवराज्यस्थः,—युवराजकर्मणि वतः, नृपसुत इव—राजकुमार इव, अभिषिक्तः,—प्राप्ताभिषेकः, आर्द्राभूत इत्यर्थः, ज्ञात इति यावत् ; यौवराज्याभिषेकसमये राजकुमारो यथा कुसुमसुरभितीक्ष्णैः स्नायते, वसन्तसेनायाः स्तनोऽपि तथा इति भावः । [नृपसुतेनीपमाय स्ननस्यातिसम्मानना प्रदर्शिता, तथा एकस्तनस्य कदम्बपुष्पसलिलेन अभिषेककथनात् वर्षाधारिणीनेन कर्णान्तरपरिधेयस्य कदम्बः

तत् वयस्य ! क्लिप्ने वाससी वसन्तसेनायाः, अन्ये प्रधानवाससी
(म) समुपनौयेतामिति ।

विद् । जं भवं आणवेदि । *

चेटी । अज्ज मित्तेअ ! चिट्ठ तुमं, अहं ज्जेव अज्जअं
सुसुसइस्सं । † (य) [तथा करोति] ।

विद् । [अपवारितकेन (र)] भो वअस्स ! पुच्छामि दाव तत्थ-
भोदिं किं पि ? ‡

चारु । एवं क्रियताम् ।

विद् । [प्रकाशम्] अध किंणिमित्तं उव ईदिसे पणइचंदा-
लोए दुहिण-अंधआरे आअदा भोदी ? §

चेटी । अज्जए ! उजुओ (ल) बन्हणो । ¶

वस । णं णिउणोत्ति भणाहि । ** (व)

* यत् भवानाज्ञापयति । † आर्य्य मैत्रेय ! तिष्ठ त्वम्, अहमेवास्यां शृणुष्यिष्यामि ।

‡ भोः वयस्य ! पृच्छामि तावत् तवभवतौ किमपि ?

§ अध किं निमित्तं पुनरीदृशे प्रनष्टचन्द्रालोके दुर्दिनाशकारि आगता भवती ?

¶ आर्य्य ! ऋजुको ब्राह्मणः ।

** ननु निपुण इति भण ।

पृथान्तरस्य प्रतीतिः वसन्तसेनायाः चारुदत्तदर्शनार्थमत्युत्कण्ठा व्यज्यते] । अत्रोपमा-
ऽलङ्कारः स्फुट एव । आर्य्या इत्तम् ॥ ३८ ॥

(म) क्लिप्ने—जलाद्रेः, वाससी—परिधेयम् उत्तरीयश्चेत्यर्थः । प्रधानवाससी—
उत्कृष्टवसनद्वयमित्यर्थः ।

(य) शृणुष्यिष्यामि—वसनानयनादिना परिचरिष्यामि ।

(र) अपवारितकेन—स्वस्थानात् किञ्चिदपसृत्य निम्नस्तरिण, परकीयरहस्य-
प्रकाशकनाट्याक्तिविशेषण इत्यर्थः, तदुक्तं साहित्यदर्पणे,—“—तद्भवेदपवारितम् ।
रहस्यन्तु यदन्यस्य पराहत्य प्रकाशते ॥” इति ।

(ल) ऋजुकः,—सरलः, कापव्यविनिर्मुक्तमतिः इत्यर्थः ; यतोऽयम् एवंविधायां
रजःधाम् अभिसारार्थमेवेयमागता इत्यपि न वेति इति भावः ।

(व) मन्थम् ज्ञात्वाऽपि सुरतरङ्गानभिज्ञ इव किमप्यजानन्तमात्मानं दर्शयति
इति वसन्तसेनायाः हृदयो भावः ।

चेटी। एसा कबु अज्जभा एब्बं पुच्छिदं आअदा, केत्तिअं ताए रअणावलीए मुअं ? त्ति । *

विदू। जनानिकम्] भो ! भणिदं मए, जधा अप्पमुज्जा रअणावली, बहुमुअं सुवणभण्डअं, ण परितुहा, अबरं मणिदं आअदा । †

चेटी। सा कबु अज्जभाए अत्तण्णेरेकेत्ति भणिअ जूदे हारिदा। सो अ सहिओ राअवाय्हारी ण आणीअदि, कहिं गदो त्ति । ‡

विदू। भोदि ! मंतिदं ज्जेव मंतीअदि । § (श)

चेटी। जाव सो अस्सेसीअदि, ताव एदं ज्जेव गेण्ह सुवणभण्डअं । ¶ (ष) [इति दर्शयति] ।

* एषा खलु आर्या एवं प्रष्टुमागता, कियत् तस्याः रत्नावल्याः मूल्यम् ? इति ।

+ भो ! भणितं मया, यथा अल्पमूल्या रत्नावली, बहुमूल्यं सुवर्णभाण्डकं, न परितुष्टा, अपरं मार्गयितुमागता ।

‡ सा खलु आर्यया आक्षीयेति भणित्वा द्यूते हारिता, स च सभिकः राज-
वार्ताहारी न ज्ञायते, कुत्र गत इति ।

§ भवति ! मन्त्रितमेव मन्त्राते ।

¶ यावत् सीऽन्विष्यते, तावदिदमेव गृहाण सुवर्णभाण्डकम् ।

(श) प्राक् मया वसन्तसेनासमीपे चौरैरपहृतस्य सुवर्णभाण्डस्य कथनमकृत्वा, आर्येण चारुदत्तेन तदेव सुवर्णभाण्डं द्यूते हारितमित्युक्तम् ; इयं चेद्यपि मन्त्रन्त्रितानु-
रूपमेव भाषते ; मया तु प्राक् यादृगानुपूर्व्येवच्छिन्ना वागीरिता, एतयाऽपि तादृगेवाभि-
धीयते, तत् किमेतत् ? अथवा वसन्तसेनया यदेव मन्त्रितमभिधातुमेषा उक्ता, तदचन-
स्यैवैषा आह्वयं करोति, तत् वसन्तसेना चातुर्यपूर्णं मञ्जीरमध्याकमबोधि इत्येवान्
तात्पर्यम् ।

(ष) अत्र हि, “खं णित्थोत्ति मणाहि” इत्येतद्व्यापगतं नर्थं, वसन्तसेनया
न ज्ञेयं सरलं, अपि तु कामकलाकुशल एवेत्यनया रीत्या वैदग्ध्यं प्रकटीकृतमित्यत
एतत् कौशिकीवचनं नर्थं नाम अङ्गं प्रदर्शितम् ; तद्वचनं यथा,—“वैदग्ध्यक्रीडित्वं
नर्थं” इति ।

विद् । [विचारयति] ।

बेटी । अदिमेत्तं अज्जो णिज्झाअदि, (स) ता किं दिद्दु
पुणब्बो दे ? *

विद् । भोदि ! सिप्पकुसलदाए ओवंधेदि (ह) दिट्ठिं । †

बेटी । अज्ज ! वंचिदांसि दिट्ठीए, (क) तं ज्जेव एदं सुवस्स,
भंडअं । ‡

विद् । [सहर्षम्] भो वयस्स ! तं ज्जेव एदं सुवस्सभंडअं,
जं अन्हाणं गेहे चोरेहिं अवहिदं । §

आह । वयस्य !—

योऽस्माभिसिन्तितो व्याजः कर्तुं न्यासप्रतिक्रियाम् ।

स एव प्रस्तुतोऽस्माकं किन्तु सत्यं विडम्बना ॥ ३८ ॥

* अतिमात्रमार्थो निध्यायति, तत् किं दृष्टपूर्वं ते ?

† भवति ! शिल्पकुशलतया अवबध्नाति दृष्टिम् ।

‡ आर्य ! वंचितोऽसि दृष्ट्वा, तदेवेदं सुवर्णभाण्डकम् ।

§ भोः वयस्य ! तदेवेदं सुवर्णभाण्डकं, यदस्माकं गेहे चौरैरपहृतम् ।

(स) * निध्यायति—निरीक्षते, “निर्वर्णमनु निध्यानं दर्शनालोकनेच्छयम्” इत्यमरः ।

(ह) अवबध्नाति—वृणोति, शिल्पसौष्ठवदर्शनात् ततः दृष्टिं सहसा नेतुं न शक्नोतीत्यभिप्रायः ।

(क) वंचितोऽसि दृष्ट्वा—दृष्ट्वा—दर्शनशक्त्या, वंचितोऽसि—प्रतारितोऽसि, दृष्टिशक्तिहीनो भवसि त्वम् इत्यर्थः ; यदि ते दर्शनोयं न दृष्ट, तदा किं वच्नुषा ? इति वच्नुषानपि भवान् वच्नुषैव प्रतार्यते इति तात्पर्यम् ।

तदेवेदं सुवर्णभाण्डम् उपन्यस्तम् इत्याकर्ण्य विदूषकात् आह्वयः आत्मज्ञतां हलना वसन्तसेनया विज्ञाता इति विचिन्त्याह, य इति ।—अस्माभिः, न्यासप्रतिक्रिया—न्यासस्य—उपनिषेः, उपनिहितवस्तुनः इत्यर्थः, निधिमासङ्कारस्य इति यावत्, (“पुमानुपनिधिर्मासः” इत्यमरः) प्रतिक्रिया—प्रतिशोधं, कर्तुं—विधातुं, रत्नावलीं समर्थं न्यासीकृतं वस्तु परिशीलयितुमित्यर्थः, यः व्याजः,—हस्तं, चिन्तितः,—उद्भावितः, अस्माकं—न्यासप्रत्यर्पणीपायमनुसन्धित्वमामित्यर्थः, सः,—पूर्वमनुसृतः व्याजः, युष्मा रत्नावल्यर्पणरूपः इत्यर्थः, किन्तु—अस्मात्कपटाचरणानुरूपमेवेत्यर्थः, प्रस्तुतः,—

विद् । भो वधस्य ! सत्त्वं सवामि बन्धुखेण । * (ख)

चार । प्रियं नः प्रियम् । (ग)

विद् । [गनान्तिकम्] भो ! पुच्छामि णं, कुदो एदं समासादिदं सि ? †

चार । को दोषः ।

विद् । [शिष्याः कर्णे] एब्बं विध । ‡

चेटी । [विदूषकस्य कर्णे] एब्बं विध । §

चार । किमिदं कथ्यते, किं वयं वाह्याः ? (घ)

* भोः वयस्य ! सत्त्वं शपे ब्राह्मण्येन ।

† भोः ! पुच्छामि ननु, कुत इदं समासादितमिति ?

‡ एवमिव ।

§ एवमिव ।

आरब्धः, अन्यविधः व्याजः प्रकटीकृतः इत्यर्थः, वसन्तसेनयेति शेषः अस्मद्व्याजं प्रकटीकर्तुं क्लान्तरमनुसृतमनयेति भावः, सत्त्वं विडम्बना एव—प्रतारणैव, प्रतारणा-रूपेण परिणत इत्यर्थः ; प्राग्वदाचरितकापव्यं वसन्तसेनया विज्ञातमिति स्वीयासामान्य-वेदग्धाप्रदर्शनार्थमस्मान् वक्षयितुमेव पुनः कापव्यान्तरं प्रस्तुतमनयेति भावः । अत्र अस्मदनुसृतस्य सुवर्णभाण्डविनिमयेन रत्नावल्यर्पणव्याजस्य, स्वस्य दुरदृष्टातिशयात् न केवलमभीष्टासम्पादकत्वं, प्रत्युत क्लोहाटनात् लज्जाऽऽतिशयकारत्वात् विडम्बनारूपत्वेन परिणमनमिति आरब्धस्य वैफल्यादनर्थागमदर्शनाच्च आरब्धवैफल्यार्थसम्भवकपविषमाख-ङ्कारः । पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ ३९ ॥

(ख) सत्त्वं—यथार्थं, शपे—शपथं करोमि, अहमेव वेद्यासक्ततया वेद्यायै सुवर्णभाण्डं दनवानिति वयस्यस्य शङ्का सा भूदित्याशयः । यद्वा,—ब्राह्मण्येन—ब्राह्मण इदम् इति ब्राह्मण्यम्—उपवीतं तेन, ब्राह्मणधृतीपवीतस्यार्थेनेत्यर्थः, शपे—शपथं करोमि, यत् सत्यम्—ऋतं, तदेव इदमिति शेषः ; यद्वा,—सत्त्वं शपे—सत्यशपथं करोमि, तदेवेदमिति, न ह्यनया अस्मान् प्रतारयितुमेव भूषणान्तरमुपस्थापितमिति शङ्कितव्यमित्याशयः ।

(ग) प्रियं नः प्रियम्—इयं मुतिसन्तोषजननी वार्ता इत्यर्थः, अतीवप्रियवचनं भवतः अभिहितमिति यावत् ।

(घ) वाह्याः,—वहिरङ्गाः, गान्तरङ्गाः इत्यर्थः, अनासीयाः इति यावत्, यतः अस्मान्मुक्ता केवलं शिष्याः कर्णे कथयसि इति भावः ।

विद् । [चारुदत्तस्य कर्णे] एब्बं विअ । *

चारु । भद्रे ! सत्य तदेवेदं सुवर्णभाण्डम् ?

चेटी । अज्ज ! अधइं । †

चारु । भद्रे ! न कदाचित् प्रियनिवेदनं निष्फलीकृतं (ङ) भया ; तत् गृह्यतां पारितोषिकमिदमङ्गुलीयकम् । [इत्यङ्गुलीयकं हस्तमवलोक्य लज्जां नाटयति] ।

वस । [आत्मगतम्] अदो ज्जेव (च) कामीअसि । ‡

चारु । [जनान्तिकम्] भोः ! कष्टम् ।—

धनेर्वियुक्तस्य नरस्य लोके किं जीवितेनादित एव तावत् ? ।

यस्य प्रतीकारनिरर्थकत्वात् कोपप्रसादा विफलीभवन्ति ॥ ४० ॥

* एवमिव ।

† आर्य्य ! अथकिम् ।

‡ अत एव काम्यसे ।

(ङ) प्रियनिवेदनं—प्रीतिजनकवार्ताविज्ञापनं, निष्फलीकृतं—विफलीकृतं, प्रियवार्ता-श्रवणजनितानन्दम् एकाकी एव कदाऽपि प्राक् नानुभूतवानङ्गमित्यर्थः, अतः इदानीं तन्निवेदयितारमपि पारितोषिकादिभिरानन्दयामि इति भावः ; दूता एवम् आश्रयते, यत् अस्मै एतन्प्रियनिवेदने कृते एतन्मात् किञ्चित् पारितोषिकं लभ्यमानश्चेति, तदप्राप्तौ तु तेषां मनोभङ्गदर्शनात् स्वानन्दस्यापि वैफल्यशङ्का इति भावः ।

(च) अतः,—अस्मात्, भवतः एवंविधगुणसङ्गीपेतत्वादित्यर्थः, “गुणानुरक्ता गणिका—” इत्यादि ग्रन्थकारोक्तेः ।

प्रियावेदिकायाः प्रीतिं प्रवर्द्धयितुं स्वाङ्गुलीयकदिकुणा चारुदत्तेन हर्षातिरेकात् स्वरद्विद्रतामपमर्थालोच्यैव अङ्गुल्यः समुत्तोलिताः, ततस्तु अङ्गुलीयकगुणाः विलीक्या-ङ्गुलीः स्वाध्वन्यतयैव सर्वमेव वैभवं नष्टमिति विभाव्य, दातुमशक्यत्वात् कथञ्चित् निरुद्धावेगप्रसरः लज्जावासिनिदानं दारिद्र्यं मन्यमानः सर्व्वदुःखैकमूलमप्रतिकार्य्यञ्च तदिति वर्य्ययति, धनैरिति ।—लोके—जगति, धनैः,—धनैः, वियुक्तस्य—विहीनस्य, दरिद्रस्येत्यर्थः, नरस्य—जनस्य, आदितः एव—प्रथमत एव जन्मत एव इति यावत्, जीवितेन—प्राणैः, किं तावत् ?—न किमपि फलमित्यर्थः ; उत्पत्ति-मात्रेणैव कथमसौ दरिद्रः अलबुद्ध इव विलीनतां न गतः इति भावः । यस्य—धनहीनस्य जनस्य, कोपप्रसादाः—प्रीधानुग्रहाः, प्रतीकारनिरर्थकत्वात्—प्रती-कारे—प्रतिप्रीधि, निरर्थकत्वात्—निर्विषयकत्वात्, प्रतीकारकरवाच्यमत्वादित्यर्थः,

अपि च,—

पक्षविकलस्य पक्षी, शुष्कस्य तरुः, सरस्य जलहीनम् ।

सर्पस्योद्धृतदंष्ट्रस्तुल्यं लोके दरिद्रस्य ॥ ४१ ॥

अपि च,—

शून्यैर्गृहैः खलु समाः पुरुषा दरिद्राः

कूपैश्च तोयरहितैस्तर्कभिक्षु शीर्णैः ।

यत् दृष्टपूर्वजन-सङ्गम-विस्मृतानाम्

एवं भवन्ति विफलाः परितोषकालाः ॥ ४२ ॥

कोपे प्रतिकर्तुं प्रसादे चीपकर्तुमसमर्थत्वादिति यावत्, विफलौ भवन्ति—निष्फलाः जगन्ने; यो हि जगन्नैव दरिद्रो भवति, तस्याजन्ममेव वरमिति भावः । अत्र पूर्वार्द्धे प्रियनिवेदितायाश्चेत्याः पारितोषिकदानासमर्थस्य दरिद्रस्य मम अजन्ममेव वरमासीदिति प्रस्तुते विशेषे अभिवीर्यमाने तादृशसामान्यस्याप्रस्तुतसाधारणदरिद्र-रूपवस्तुनोऽभिहितत्वादप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः, परार्द्धवाक्यगतस्य कोपप्रसादविफली-भवनरूपकार्यस्य हेतुतया पूर्वार्द्धस्यवाक्यरूपस्यासात् वाक्यगतकाव्यलिङ्गालङ्कारः, अन्त्ययोः परस्परसापेक्षतया संस्थितेः सङ्करः । इन्द्रीपेन्द्रवजयोः सम्मेलनादुपजातिः वृत्तम् ॥ ४० ॥

तदेव भूयसा विशदयति पदोति ।—लोके—जगति, पक्षविकलः,—पक्षशून्यः, पक्षी—विहगः, शुष्कः,—आतपशीषितः, तरुः,—वृक्षः, जलहीनं—सलिलशून्यं, सरः,—जलाशयः, उद्धृतदंष्ट्रः,—विषदन्तविहीनः, सर्पः,—भुजगः, दरिद्रस्य—निर्द्वन्द्वस्य, एतत् सर्वमिति शेषः, तुल्यं—स्वामिलषितमापादयितुमशक्तत्वात् सतानम् ; इया जीवन्ति एते इति भावः । अत्र उपमेयभूतस्य दरिद्रस्य उपमानभूतानां पक्षिप्रभृतीनां तुल्यवरूपशरीरमानावैधर्म्यसाम्याजगमात् उपमा लङ्कारः, स चैक-स्यैवोपमेयस्य सुसुष्टसाम्यावबोधनार्थं तादृश एवोपमानभूयस्त्वस्याभिधानात् मालारूपः, तुल्यपदोपादानाद्येयमार्थो अवगन्तव्यः । आर्या वृत्तम् ॥ ४१ ॥

दरिद्राणां कोपप्रसादा विफलीभवन्ति इति यदुक्तं, तदेव भगवन्तरिण पुनर्विहस्योति, शुभेरिति ।—दरिद्राः—धनहीनाः, पुरुषाः,—नराः, शून्यैः,—उपकरणसम्भार विरहितैः, गृहैः,—गृहैः, तोयरहितैः,—जलहीनैः, कूपैः,—जलाधारैः तथा शीर्णैः—शुष्करितार्थः, तर्कभिक्षु—पादपैश्च, खलु—निश्चयेन, समाः,—तुल्याः ; यत्—समात्, दृष्टपूर्वजनस्य—परिचितजनस्य, सङ्गमेन—सङ्गमजन्मानन्दातिशयेन हेतुना,

विद् । भो ! अलं यदिमेतं संतप्यदेण । [प्रकाशं सपरिहासम्]

भोदि ! समप्पीचदु मम केरिआ ण्हाणसाडिआ । * (छ)

वस । अज्ज चारुदत्त ! युत्तं वेदं, इमाए रणणावलीए इमं
अणं तुलइदं । † (ज)

चारु । [सविलम्बितम् (भ)] वसन्तसेने ! पश्य पश्य,—

* भोः ! अलमतिमात्रं सन्नापितेन । भवति ! समर्थां मदीया ज्ञान-
शाटिका ।

† आर्यं चारुदत्त ! युक्तं नेदम्, अनया रत्नावल्या इमं जगं तुलयितुम् ।

विद्युत्तानां—वर्तमानस्त्रीयदरिद्राविश्वरूपवतां जनानां, दरिद्राणामिति भावः. परि-
तोषकालाः,—सन्तोषसमयाः, पारितोषिकदानोचितकालाः इति यावत्, एवं—मम
यथा विफलाः तद्वदित्यर्थः, विफलाः,—पारितोषिकदानासमर्थतया निष्फलाः,
भवन्ति—जायन्ते इत्यर्थः ; प्रकृष्टानन्दकालीऽपि पारितोषिकदानोचितद्रव्याद्यभावात्
कालानां विफलत्वमिति भावः । अत्रोपमेयभूतस्यैकस्यैव दरिद्रपुरुषस्य बहुभिरेवोप-
मानभूतैः शून्यगृहादिभिः अवधर्म्येसाभ्यावबोधात्, तुल्यपदोपादानाच्च आर्योप-
सुपमाऽवगवन्तव्या, तथा एकस्यैवोपमेयस्य बहुपमानदर्शनात् मालाकृपा दीयमिति ।
वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ४९ ॥

(छ) ज्ञानशाटिका—ज्ञानार्थे शाटिका—वस्त्रखण्डविशेषः, गात्रमावर्जनीति
यावत्, ज्ञानकाले परिधेयसुद्रवस्त्रविशेषो वा । वसन्तसेनान्वसमलङ्कारभाष्यं विदूषकेषु
प्राक् जीर्णज्ञानशाटिकया निबध्य स्थापितं, श्रव्विलकात् तथाविधां तामधिगतवत्या
वसन्तसेनया सा छिन्नतया परित्यक्ता ; इदानीं तदेव लक्ष्यीकृत्य विदूषकस्येयं परिहासोक्तिः
अवगन्तव्या ।

(ज) तुलयितुं—तुल्यन् लघुं कर्तुम् । [तुलयितुमिति पाठे—परिमापयितुं,
सुव्यालुब्धत्वज्ञानार्थं स्वल्पमूल्यस्य सुवर्णभाण्डस्य विनिमयेन बहुमूल्याया रत्नावल्या
दानेन परीक्षितं वा ; नष्टस्याल्पमूल्यस्य सुवर्णभाण्डस्य कृते बहुमूल्याया रत्नावल्या
दानेन वसन्तसेनायां लुब्धत्वसिद्धान्तो दयादिति भावः] ।

(भ) सविलम्बितं—सविषयमनाकङ्क्षास्ययुक्तमित्यर्थः ; (“विलम्बो विषया-
न्विने” इत्यमरः) वसन्तसेनाया गणिकाभूताया अपि तादृगलुब्धत्वम् सद्वारचरितवत्
इहा चारुदत्तस्य विषयीऽजायतेति बोध्यम् ; वसन्तसेनायाः तथाविधामुक्तिमाकङ्क्षं
लक्ष्यया अवाप्तुखीभूय ईषद्भास्यं कुर्वन्मिति वाऽयं ।

कः श्रद्धास्यति भूतार्थं सर्वो मां तूलाययति ।

शङ्कनीया हि लोकेऽस्मिन्प्रतापा दरिद्रता ॥ ४१ ॥

विद् । हृष्टे ! किं भोदीए इध जेव सुविदब्धं ? * (ज)

वेटी । [विहस्य] अज्जमित्तेअ ! अदिमेत्तं दाणिं उज्जुअं (ट)
अत्ताणअं दंसेसि । †

विद् । भो बभ्रस ! एसो क्लु ओसारअंतो विअ सुखोव-
बिहं जणं पुणोवि बित्थारि-वारिधाराहिं पविट्ठो पज्जसो । ‡ (ठ)

वाब । सम्यगाह भवान्.—

* हृष्टे ! किं भवत्या इहैव स्वमव्यम् ?

† आर्थं मैवेय ! अतिमात्रमिदानीम् ऋजुमात्मानं दर्शयसि ।

‡ भोः वयस्य ! एष खलु अपसारयन्निव सुखोपविष्टं जनं पुनरपि विस्तारिवारि-
भारभिः प्रविष्टः पर्जन्यः ।

क इति ।—तृतीयेऽङ्के १४२ पृष्ठायां व्याख्यातीऽयम् ॥ ४३ ॥

(ज) स्वमव्य—निद्रातव्यम् ।

(ट) “उज्जुअं” इत्यत्र “उज्जअं” इति पाठान्तरस्य “उद्यतम्” इति संस्कृतम्,
“उदयुक्तम्” इति व्याख्यानञ्च मेनिरे प्राचीनाः । अवेदमाकृतम् ;—तथा हि इदानीम्
आर्ययोः अविलम्बेनैव रङ्गः समागमं साधयितुं भवानतीव सत्तरो भवति इतिः ।
“ऋजुम्” इति संस्कृते तु,—अतिसरलं कामकलाऽनभिज्ञमेवात्मानं दर्शयसि, न हि
तात्त्विकतया भवान् सरलः, अस्माकमाख्यां वसन्तसेना अभिसर्त्तुं, स्थित्वैवात्र किल
रजनौ यापयितुञ्चागता, एतद्धि सर्वं जानन्नपि किमप्यजानन्निव पृच्छति इत्यपूर्वमहो !
ते चातुर्यमिति चेद्या आशयः ।

(ठ) पर्जन्यः,—(पर्यन्तः) इति पदं पर्षते इति सेचनार्थकपृषधातोः मान्ता-
देशे अन्त्यागमे च निपातनात् सिद्धम् । पर्जन्यः,—मेघः, सुखोपविष्टं—सुखासीनं,
जनं—लोकं, विस्तारिवारिधाराभिः,—अविरलप्रपाततया उत्तरोत्तरं प्रवर्द्धमानसलिल-
सम्पातैः, अपसारयन्—स्थानान्तरं नयन्, वृष्टिजलसिक्तगात्रत्वात् आत्मारक्षार्थं, वृष्टेः
पुनः पतनाभावं निश्चित्यानाहते प्रदेशे सुखमुपविशन्तं जनं गृह्णाभ्यन्तरे प्रेरयन्निव इत्यर्थः ।
पुनरपि—भूयोऽपि, प्रविष्टः,—उपस्थितः, समुदित इत्यर्थः ।

अमूर्हिं भित्त्वा जलदान्तराणि पङ्कान्तराणीव सृणालसूच्यः ।

पतन्ति चन्द्रव्यसनादिमुक्ता दिवोऽशुधारा इव वारिधाराः ॥ ४४ ॥

अपि च,—

धाराभिरार्थजनचित्त-सुनिर्मलाभि-

सृण्णाभिरर्जुनशर-प्रतिकर्कशाभिः ।

मेघाः स्रवन्ति बलदेव-पटप्रकाशाः

शक्रस्य मौक्तिकनिधानमिवोद्भिरन्तः ॥ ४५ ॥

विदूषकोक्तं समर्थयितुं आरुदत्तोऽपि वारिप्रवाहं विवृणोति, अमूरिति । — हि तथाहि, अमूरः,—पतत्य एता इत्यर्थः, वारिधाराः,—वर्षादिकप्रवाहाः, सृणालसूच्यः,—सृणालानि — विसानि । पङ्कादिनां त्रयपङ्कान्तःप्रविष्टसूत्रवत् पदार्थाः इत्यर्थः, सृण इव—सौवनसाधन-यन्त्रविशेषा इव, सूचीसदृशविसानि इत्यर्थः, पङ्कान्तराणीव,—कहंमान्तःप्रदेशानिव, जलदान्तराणि जलदानां—मेघानाम्, अन्तराणि—मध्यभागान्, (“अन्तरमवकाशा-वपि.....मध्यामसदृशेषु” इति मेदिनी) भित्त्वा—विदीर्य, चन्द्रव्यसनात्—चन्द्रस्य—अपाकरस्य, व्यसनं—विपत्, मेघावरणजनितमिति भावः, तस्मात् कारणात्, विमुक्ताः,—परित्यक्ताः, दिवः,—आकाशस्य, अशुधाराः,—नेत्रोदकप्रवाहाः इव, पतन्ति—स्रवन्ति । मेघावततया चन्द्रस्यादर्शनजनितशोकेन हृष्टिच्छलेन दिवः क्रन्दन्तीव इत्यर्थः । पूर्वार्द्धे सूच्यक्ता उपमा, परार्द्धे च उपमेयभूतानां वारिधाराणाम् उपमानभूताभिरशुधाराभिः सार्धं तादात्म्याध्यासेनोत्कटैककोटिकसंज्ञयोदयादुत्प्रेक्षाऽलङ्कारः ; स चात्र प्रसूताप्रसूत-साधारणस्त्रीत्वपुंसमन्त्रेण दिवः चन्द्रस्य च नायिकानायकव्यवहारसमारोपात् समासीत्यल-ङ्कारेण पूर्वार्द्धेऽस्मिन्तोपमाऽलङ्कारेण च परस्परसापेक्षतया तेषां संस्थितेः सङ्कीर्त्यते । उपेन्द्रेन्द्रवज्रयोः सम्बलेनादुपजातिः वृत्तम् ॥ ४४ ॥

एतमेवार्थं पुनः भग्नकरेण आह । धाराभिरिति । —बलदेवस्य—बलरामस्य, पटः,—बखं, “नीलान्तरी रौहिणेयः” इत्यमरीक्तेः नीलवसनमित्यर्थः, तद्वत् प्रकाशः,—आविर्भावः, आभा इत्यर्थः, येषां ते, मेघाः,—जलधराः । आर्यजनानां—साधु-जनानां, चित्तान्नीव—मनासीव, सुनिर्मलाभिः,—मालिन्यरहिताः, अपङ्किला इत्यर्थः, निखिलदीर्घविनिर्मुक्ततयेति भावः, ताभिः, अर्जुनशरेण—पार्श्वबाणेन, प्रतिकर्कशाः,—मुक्ताकटिणाः ताभिः, [प्रति—प्रतिनिधिभूतः, अनुरूप इत्यर्थः, यः कर्कः,—काटिकं

प्रिये ! पश्य पश्य,—

एतेः पिष्ट-तमाल-वर्णकनिभैरालिप्तमशोधरेः

संसत्तैरुपवीजितं सुरभिभिः शीतैः प्रदोषानिलैः ।

एषाऽश्वोद-समागम-प्रणयिनौ स्वच्छन्दमभ्यागता

रक्ता कान्तमिवाम्बरं प्रियतमा विद्युत् समालिङ्गति ॥ ४६ ॥

शः अस्यासीति व्युत्पत्त्या अस्यर्थे शप्रत्ययेन सिद्धम्] अत एव चण्डाभिः,—उयाभिः, धाराभिः,—कुट्टिसम्पातेः, शक्रस्य—इन्द्रस्य, भौतिकनिधानं—भौतिकानां—मुक्ता-फलानां, निधानं—निक्षेपं, मेघाधिपतिना वासवेन मेघेषु न्यासीकृतं मुक्ताशिमित्यर्थः, उद्गिरन्तः,—उदमन्तः इव, स्रवन्ति—चरन्ति । अथ धाराऽऽर्थचित्तानां सुनिर्गल-त्वादितुल्यधर्मयोगात्, तथा धाराऽर्जुनशराणाञ्च प्रचञ्चलत्वादिसाधर्म्यसम्बन्धाच्चेव मेघबलदेवपटानाञ्च नौलत्वादिसाम्यात् सर्वेषामेतेषां परस्परविरुद्धधर्मोक्तिविनिर्मुक्तस्य साम्यस्य प्रतीतिः आर्यजनचित्तमिव सुनिर्गलन्ति “उपमानानां सामान्यवाचिभिः” इति कर्मधारये समासे श्वोपम्यवाचिनः इवादः लोपे उपमाऽलङ्कारः, एकस्यैव धारारूपस्योपमेयस्य बहुवैवोपमानेन साम्यावबोधनात् मालारूपोऽयं वेदितव्यः ; चतुर्थे च पादे धाराणाम् उपमानभूतेन भौतिकनिधानेन तादात्म्याध्यासात् उत्कटैककीटक-संशयसमुदयादुपेक्षाऽलङ्कारः, एवमेषां परस्पराङ्गाङ्गिभावेनावस्थानात् सङ्करः विद्वद्भि-रुभेयः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ४५ ॥

पुनश्च प्रकारान्तरेण अस्मत्समागमानुकूलं कान्तायाः विद्युतः कान्ताम्बरसमालिङ्गनादि-रूपं मेघविलसितं वर्णयति, एतैरिति ।—अश्वोदसमागमे—जलदीदये, अन्यथ,—अश्वोदस्य—विरहसन्तापपङ्कारकनायकस्य, समागमे—संयोगे, प्रणयिनौ—प्रेमवती, [अश्वोदस्य दक्षिणनायकस्येति ध्वनिः] समागमाकाङ्क्षीत्यर्थः, (“प्रणयः प्रणये प्रेक्षिण यात्राविलम्बयोरपि” इति मेदिनी) मेघोदये एव विद्युद्दर्शनात्, पक्षे,—कामस्य उद्दीपना-च्चेति भावः, स्वच्छन्दं—स्नेच्छया, अभ्यागता—कुतश्चित् आगता, अस्मादेवाभ्युदितेत्यर्थः, पक्षे,—स्नेहिणीव स्वयमभिमुख्य रमयितुं कान्तस्यान्तिकमागता ; एषा—मगने परि-क्लुरन्ती, रक्ता—रक्तवर्णा, पक्षे,—अनुरागिणी, विद्युत्—चपला, प्रियतमा—अति-प्रेमास्पदीभूता कामिनी, कान्तमिव—प्रियतममिव, पिष्टं—मथितं, यत् तमालं—इक्ष-विशेषः, तस्य वर्णकः,—विलेपनम्, (“अथ वर्णकः विलेपने मलयजे” इति हेमचन्द्रः) तन्निभैः,—तत्सदृशैः, पिष्टोभूततमालविलेपनप्रतिकाशैः इत्यर्थः, नीलैः इति यावत्,

वस । [शङ्कारभावं नाटयन्ती चारुदत्तमालिङ्गति] ।

चारु । [स्पर्शं नाटयन् प्रयाति]—

भो मेघ ! गम्भीरतरं नद त्वं, तव प्रसादात् स्मरपीडितं मे ।

संस्पर्श-रोमाञ्चित-जातरागं कदम्बपुष्पत्वमुपैति गात्रम् ॥ ४७ ॥

अश्लेषः, - मेघैः, आलिप्तम्—आहतं, पत्रे, - अगुरुकलूरिकाद्यङ्गरागलिप्ताङ्गं, तथा संसक्तैः,—सततप्रवहद्भिरित्यर्थः, सुरभिभिः,—सुगन्धैः, शीतलैः,—शीतलैः, प्रदीपनिलैः,—सन्ध्यावायुभिः, पत्रे,—स्निग्धसुगन्धव्यजनानिलैः, उपवीजितं—ईषत्कृततालवन्तसञ्चालनम्, अम्बरम्—आकाशं, समालिङ्गति—आग्लिष्यति ; यथा काचिदनुरक्तं भस्मेविरहितं कामिनी जलदीदयं दृष्ट्वा सोत्कण्ठं त्वरितं कान्तसमीपमागत्य स्वीयगादानुरागप्रदर्शनार्थं कानाम् अगुर्वायुनूपनैरालिप्य पार्श्वं उपवेशनं कृत्वा सुगन्धव्यजनानिलैः उपवीज्य आलिङ्गति, तथा विद्युदपि जलदीदयं दृष्ट्वा कान्तरूपास्वरसकाशमागत्य स्मरपीडित्यर्थः । [अवाप्रस्तुतस्य विद्युत्कर्तृकान्तरालिङ्गनस्य वर्णनेन, एवमेव त्वमपि स्मरभोगदानादिना मामनिशं कृतार्थयेति ध्वन्यते । किञ्च इह आलिङ्गनरूपस्य सामान्य-धर्मस्य उभयवावचीधे बाधकाभावात् अम्बरकान्तरूपीपमानीपमेययोः लिङ्गवैषम्यं नोपमादूषकम् इति बोध्यम् । अपि चात्र अम्बरशब्दगतं नपुंसकं लिङ्गं नार्थं भासते, येन नपुंसकालिङ्गनरूपदोष उन्नेतं शक्यते, “कलत्रमालिङ्गति रक्तनायकः” इत्यादि-वत् अत्रापि प्रतिपादार्थं लिङ्गस्याप्रधानत्वं ज्ञातव्यम् । अन्यथात्र नपुंसकालिङ्गनं प्रकृतस्य व्यञ्जार्थस्य चमत्कारातिशयद्योतकम् ; तथा हि सौदामनी पुंस्वाभावतया उपभोगाक्षमम् अम्बरं कान्तभूतमालिश्यापि तथा सुखं नाप्नोति, तन्तु मामालिङ्ग यथा रतिमुखमनुभवेः इति च व्यज्यते] । एतेन च अभिप्रायी नाम नाञ्जलचरणं दर्शितम् ; अथा—“अभिप्रायन्तु सादृस्यादभूतार्थस्य कल्पना” इति । अत्र समेनालिङ्गनादिरूप-कार्थ्येण प्रस्तुतायां विद्युति अप्रस्तुतकान्ताव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिरलङ्कारः, अपि च अम्बरे विरुद्धचर्याङ्गिरस्यस्य कान्तसाम्यस्याभिधयैव बोध्यत्वादुपमाऽलङ्कारः, इत्यनन्वीः गुणप्रधानभागेन एकाग्रस्थितत्वात् सङ्करः । शार्दूलविक्रीडितं उक्तम् ॥ ४६ ॥

विप्रलम्भे मेघादीनामुद्दीपनतया प्रतिकूलता, सति सन्धौ खल्वनुकूलतैरेत्याह, भो मेघ ! इति ।—भो मेघ !—हे जलधर ! त्वं गम्भीरतरं—सुगम्भीरं, नद—गर्जं तस्मात् न मे किमपि भयं, प्रत्युत तव गम्भीरमिदानीं मम प्रेयस्याशीहीपकत्वात् प्रीतिजनक-मेव इति तात्पर्यम् ; यतः, तव प्रसादात्,—अनुग्रहात्, (“प्रसादीऽनुग्रहे काव्यगुण-काव्यप्रसक्तिषु” इति मेदिनी) मे—मम, स्मरपीडितं—कामानलसन्तप्तं, गात्रम्—

विद्। दासोऽप्युत्त दुहि॥ ! अणञ्जो दाणिं सि तुमं, अं
अप्तभोदिं बिज्जुआण भाभावेसि । * (७)

आह। वयस्य ! न अहंसि उपालब्धम्,—

वर्षशतमस्तु दुर्दिनमविरतधारं शतक्रदा स्फुरत् ।

अस्मद्विधदुल्लभया यदहं प्रियया परिष्वत्ताः ॥ ४८ ॥

* दास्याः पुत्र दुर्दिन ! अनर्थ इदानीमसि त्वं, यत् अत्रभवतीं विद्युता
भाययसि ।

अहं, संत्यजेन—सङ्गेन, प्रियतमाया इति शेषः, रोमाञ्चितं—सञ्जातपुलकम्, अत
एव आतरागं—जातः,—सत्यम्, बह्वः इत्यर्थः रागः,—अनुरागः, सन्धीमि इति भावः,
वस्य तथाभूतं सत्, कदम्बपुष्पत्वम्—उद्यत्कीशरगोपकुसुमत्वम्, उपैति—प्राप्नोति, कदम्ब-
पुष्पमिव उद्भूतकठोररोमाकुण्ठं भवति इत्यर्थः ; गात्रस्य कदम्बकुसुमीपमत्वं सुसङ्गच्छते,
नवीनकामुकानामभिनवकामिनीसमागमे पुलकोद्भमस्य दर्शनात् ; गोपकीरकाविकासनं
वर्षशतवृत्तमेव इति भावः । अत्र अन्वयधर्मे कथमन्वः उपैतु ? इति गात्रस्य कदम्ब-
पुष्पगतपुष्पत्वस्य च उपयजनसम्भवत् सदेव कदम्बपुष्पधर्मसदृशं गोपकुसुमसम्बन्धगात्रस्य
कठोरपुलकोद्भममवगमयत्, गात्रस्य कदम्बपुष्पस्य च विन्मप्रतिविम्बभावं बोधयति, इत्य-
सम्बन्धस्तुसम्बन्धरूपनिदर्शनाऽलङ्कार एव । इन्द्रोपेन्द्रवज्रयोः सम्बन्धनादुपजातिर्नृत्तम् ॥४७॥

(७) अनर्थः,—गोच इत्यर्थः । अत्रभवतीं—मान्वा, वसन्तसेनाम् इति
यावत्, (“पूजये तवभवानवभंगान्” इति कौषः) । भाययसि—भयप्रदर्शनं करोषि,
[केचित् “भाभावेसि” इत्यस्य “भीषयसि” इति संस्कृतयन्ति, तदसत्, कर्तुरेव हि
अयीत्यादकाले “भीषयते” “भाषयते” इति उपपद्यं भवेदिति । वस्तुतस्तु “विद्युता”
इत्यत्र कश्चिदतीया, ततश्च “भियी हेतुभये पुक्” (१।१।४० पा०) “भीष्मोर्हेतुभये”
(१।१।६८ पा०) इति सूत्रद्वयस्य अत्राप्राप्तिः इति] ।

प्रियासमागमे दुर्दिनस्य अनुकूलतया आरुदन्तः बिदूषककृतं तदवीषकतामूलकं
दुर्दिनीपालम् प्रतिबिध्य तस्य प्रायंगीयत्वमुपपादयति, वधेति ।—अविरता—अवि-
च्छिन्ना, धारा—वर्षाप्रवाहः यजिन् तत्, दुर्दिनं—मेषाङ्गतमहः, वर्षशतं—वहुवर्षे
आप्य, अस्तु—वर्षतां, शतक्रदा—विद्युच्च, (“शतक्रदा स्त्रियां वसे सौदामन्याश्च
कीर्त्तिता” इति मेदिनी) स्फुरत्—दीप्यत्, यत्—यस्मात्, अहम् अचरिष्ये,—
अस्मादहम् हरिष्ये, दुर्लभया—दुष्प्रापया, माह्वमेवकारवसन्धीवत् प्रपूरार्थसाध्यता-

अपि च, वयस्य !—

धन्यानि तेषां खलु जीवितानि,

ये कामिनीनां गृहमागतानाम् ।

आर्द्राणि मेघोदकशैतलानि

गात्राणि गात्रेषु परिष्वजन्ति ॥ ४६ ॥

प्रिये वसन्तसेने !—

स्तम्भेषु प्रचलित-वेदिसञ्चयान्तं

शोर्णत्वात् कथमपि धार्यते वितानम् ।

इति भावः, प्रियया—प्रणयिन्या वसन्तसेनया, परिष्वक्ताः,—स्वयङ्ग्राहमालिङ्गिताः ;
इदानीमतिप्रवृत्तं हि न गतकृदास्फुरणञ्च प्रियामुजनिगणितकण्ठस्य मे सम्प्रदाय एव
समजनि इति भावः । आर्द्राणि सप्तमिदम् ॥ ४८ ॥

स्वयमागतयाः कान्तायाः अङ्गसङ्गत्वं स्वीयसुभगत्वैकमूलमित्याह, धन्यानीति ।—
ये, जनाः इति शेषः, गृहमागतानां—स्वभवनोपगतानां, कामिनीनां—कान्तानां, मेघो-
दकशैतलानि—वर्षाजलशिशिराणि, अत एव आर्द्राणि—सिक्तानि, वर्षासलिल-
सिक्ततया सुशीमलानीत्यर्थः, गात्राणि—अङ्गानि, गात्रेषु—स्वगरीरेषु [अधिकरण-
वन्नात् स्वयङ्ग्राहेपसुखं व्यज्यते] परिष्वजन्ति—संस्थापयन्ति, गात्राणि स्वगात्रेषु
संस्थाप्य इदं तानिङ्गन्तीत्यर्थः, [“परिष्वजन्ते” इति साधु, स्तम्भेषु घातोरात्मनेपदित्वात्,
केचित् तु “परिष्वजति पाञ्चाशौ मध्यमं पाण्डुनन्दनम्” इत्युदाहृतवतः “आत्मनेपद-
सम्प्राप्ती पक्षे क्वचित् भवेत्” इति कारिका सूचयती जीमरस्य मतं अद्यापि परस्मै-
पदम् इति प्रतिबोधयति । ततश्च “परिमिविभ्यः.....स्वन्जान्” (८।१।७० पा०) इति
भवम्, “दन्श्-सन्ज-स्वन्जां—” (६।४।२५ पा०) इति उपधात्वोपश्च] तेषां—स्वय-
मागतकान्ताश्लिष्टानां जनानां, जीवितानि—जीवनानि, धन्यानि—सार्थकानि, खलु
—निश्चये । प्रियतमायाः अप्रार्थितालिङ्गनसुखसम्भोगः केषाश्चिदेव सुभगानां खलु घटते
इति भावः । अत गृहमागतया वरवर्यिन्या स्वयङ्ग्राहं गृहीतकण्ठा वयमेवात्र धन्याः इति
प्रस्तुते विशेषे वक्तव्ये, अप्रप्तुतानां सासान्वानां जनानां सुभगत्वाभिधानात् अप्रप्त-
प्रशंसाश्लङ्कारः ; अपि च, प्रीत्युत्कृष्टादरे, स्वजते इत्यस्यात्मनेपदनियमितत्वात्,
तदुद्बुद्धत्वात् व्याकरणलक्षणहीनत्वम्, अतः श्रुतसंस्कारत्वरूपदीर्घः विज्ञेयः । इन्द्रवज्रा
कृतम् ॥ ४९ ॥

एवमत्याकृष्टमन्यसादृतः अनिशमालिङ्गनसुखमनुभूयः प्रियायाः गृहस्थान्तर-
गमिषया आह, स्पर्शेति ।—प्रचलितः,—प्रवृत्तः, सञ्चलितः, वायुर्वर्मेति भावः

एषा च स्फुटित-सुधाद्रवानुलेपात्

संक्षिप्त्वा सलिलभरेण चित्रभित्तिः ॥ ५० ॥

[अर्धमवलीक्य] अये ! इन्द्रधनुः ॥ प्रिये ! पश्य पश्य,—

विद्युज्जिह्वेनेदं महेन्द्रचापोच्छ्रितायत-भुजेन ।

जलधरविहङ्ग-इनुना विजृम्भितमिवान्तरीक्षेण ॥ ५१ ॥

वेद्याः,—उपवनादिषु विन्यासार्थम् अन्तराऽन्तरा स्थापितायाः परिकृतायाः बद्धभूमेः, सद्यै—समूहे, अतः,—नियोजितप्रान्तभागः यस्य तादृशं, वितानम्—उल्लोचः, चन्द्रातप इत्यर्थः, (“अस्त्री वितानमुल्लोचः” इत्यमरः) शीर्षत्वात्—जौर्णत्वात्, पतनीमुखत्वादिति भावः, सन्धेषु—स्थूणसु, कथमपि—अतिक्रान्तेत्यर्थः, धार्यते—स्थीयते, सन्धैः कथञ्चिदेव वितानं विधियते इत्यर्थः, एषा—पुरतो दृश्यमाना, चित्रभित्तिः,—विचित्ररूपेण निर्मिता, जगत्प्रभूषिता वा, भित्तिः,—कुण्डलं स्फुटितस्य—कचित् कचित् गलितस्य, सुधाद्रवस्य—द्रवीभूतकलितचूर्णस्य, अनुलेपात्—विलिपाद्वेत्तोः, [“सुधाद्रवानुलेप” इति पाठः साधुतरः] सलिलभरेण—जलवर्षेण, संक्षिप्त्वा—सम्यक् क्लृप्तेनेवार्दीकृता इत्यर्थः ; विगलितसुधा-ऽनुलेपे हि कुडो संलग्ना जलधारा क्लृप्तमिवत् मालिन्यमुत्पादयतीति भावः । [एतेन प्रबलवायुवर्षणाभ्याम् अस्य प्रदेशस्य अवस्थानायोग्यत्वं सन्ध्याव्यवृत्तिमिदानीम् अभ्यन्तरं प्रवेष्टव्यमिति ध्वन्यते] । इत्यमलं प्रहर्षिणी,—“व्याशाभिर्मन-ज-र-गाः प्रहर्षिणीभ्यम्” इति लक्षणात् ॥ ५० ॥

पवनविघटितसूर्यकिरणयोगात् आतरे मेघे एवेन्द्रधनुष उदयदर्शनात्, निशायां तदुदयासम्भवेन “अये ! इन्द्रधनुः ॥” इति वसन्तसेनामुद्दिश्य चारुदत्ताभिधानं भ्रान्ति-कृतमित्येवावगन्तव्यम्, एतदेवेदानीं विप्रदीकर्तुं सनितचपलाविलासेः आकाशमण्डलस्य भीषकत्वं वर्णयति, विद्युदेति ।—विद्युदेव—तडिदेव, जिह्वा—रसना यस्य तेन, (विद्युतः पाटलवर्णतया त्वेतिहृद्गर्भयोगाच्च चपलतया जिह्वासाध्यं) महेन्द्रचापः,—इन्द्रधनुदेव, उच्छ्रितो—उत्तिस्रो, उन्नतो इति यावत्, आयतो—दीर्घो च, भुजो—बाहू यस्य तादृशेन, (इन्द्रधनुषः विद्युस्रवर्धेणः मण्डलाकारत्वेन उत्तिष्ठतस्मिन्नितकृतद्वयेन सायम् ; तल्लक्षणञ्चोक्तं वराहमिहिरसंहितायां यथा,— “सूर्यस्य विविधवर्णाः पत्रेण विघटिताः कराः साधे । विद्यते धनुःसंस्थाना ये दृश्यन्ते तदिन्द्रधनुः ॥” इति) तथा जलधर एव—मेघ एव विहङ्गः,—विशेषेण उर्वी गतः, इन्द्र,—गणेशोर्ध्वभागः यस्य तथाभूतेन, अन्तरीक्षे—नगनमखलीक-

तदेहि, अभ्यन्तरमेव प्रविशावः । [इत्युत्थाय परिक्रामति] ।

प्रिये ! पश्य—

तालौषु तारं. विटपेषु मन्द्रं

शिलासु रुचं सलिलेषु चण्डम् ।

विजृम्भितमिव, — साङ्गभङ्गं मुखव्यादानं कृतमिवेत्यर्थः, इदम्—एतत्, पश्य पश्येत्यन्वयः । निशाचरो यथा हस्तद्वयमुद्यम्य मुखव्यादानं कृत्वा जिह्वां निःसार्य जगद्भूतं धावति, अन्तरीक्षमपि तथा दृश्यते इति निष्कर्षः । सजलमेवे प्रतिफलितः पर्वणविधूताः सूर्य-किरणाः एव वियति (आकाशे) धनुःसदृशाः प्रतीयन्ते, तथा च सति निशायां तदभावात् कथम् इन्द्रधनुःसन्दर्शनं सम्भवति ? इति तु नाशङ्कनीयम् ; विद्युतां भास्वरविचित्ररूपदर्शनात् तस्यां चाकदत्तस्य महेन्द्रचापविषयिकायाः भास्वरुदयात् तथोपवर्णनमिति विभाव्यम् । अकालदर्द्दिनपरत्वेन प्रागुपवर्णितमिदमित्याशङ्कते चेत्, तदा प्राग्भव्यतिरिक्ते काले नीप-कुसुमविकाशसम्भवात् निरङ्कुशं हि कवयः ; किञ्च — प्राग्भव्यार्थमेवाङ्कस्यास्य अव-तारणा ; तथा च नवजलधरच्छटाच्छन्ने गगने, इयं दिवा वा निशा वा इति तत्त्वतः विनिर्घेतुमशक्यतया प्राक्कृतं तारकादीनामुपवर्णनम्, इदानीन्तनञ्च इन्द्रधनुषोऽपि वर्णनं न तादृशं दोषमावहतीत्येवं विभाव्यं सुधीभिः प्रकृत्यैर्भवितव्यमिति सङ्केपः । अत्र साभ्यात् अतथाभूतं विद्युद्रूपे वल्गुनि कविप्रौढीक्या महेन्द्रचापवद्भेदरुदयात् भान्तिमदल-ङ्कारः ; अपि च अत्र विद्युर्विचित्रविलासस्य प्रकृतस्याप्रकृतस्वरूपेण विजृम्भितत्वादिना सभावनादुपेक्षाऽलङ्कारः ; एवञ्चोपमेयभूते विद्युदादौ उपमानभूतानां केवलानां जिह्वा-दीनां तादात्म्यरीपात् मालारूपं निरङ्गं रूपकमलङ्कारः, एतेषाञ्चान्योऽन्वसापेक्षतया संस्थितेः सङ्करः ; एवञ्चात्र कविनिबद्धवक्त्रचारुदत्तप्रौढीकृतिरिति रूपकालङ्कारेण जग-द्भूतमेव स्वमुखं व्याददत्तः करश्च प्रसारयतः लेलिङ्गिज्जिह्वस्य निशाचरस्याप्रकृतस्य समेन विजृम्भितत्वादिकाव्यर्थेण व्यवहारसमारोपप्रतीतिः समासोक्त्यालङ्कारः व्यज्यते इत्यलङ्कारेणा-लङ्कारध्वनिः । आर्या इत्तम् ॥ ५१ ॥

धारापतनप्रकारं पुनः भूयस्तथा विवृणोति, तालौष्विति । — धाराः, — दृष्टिप्रवाहाः, तालानुसारेण — तालमनुसृत्य, ताड्यमानाः, — बाद्यमानाः. सङ्गीतवैष्ण इव — सङ्गीत-कालिकस्वनामभ्यासतवाद्यविशेषा इव, तालौषु — तालवनेषु, तारम् — उच्चैः, विटपेषु — उच्चशाखासु, मन्द्रं — गम्भीरं, [“मन्द्रम्” इत्यत्र “मन्दम्” इति पाठो — शनैः, अनुचैः इत्यर्थः] शिलासु — पाषाणेषु, रुचं — कर्करश्मि, तथा सलिलेषु — जलेषु, चण्डं

सङ्कीर्तव्येषां इव तादृशमाना-

स्तालानुसारेण पतन्ति धाराः ॥ ५२ ॥

[इति निष्क्रान्ताः सर्वे] ।

इति अकालदुर्दिनी (ड) नाम पञ्चमीऽङ्कः ॥ ५ ॥

—तौल्यं यथा तथा, पतन्ति । अत्र उपमाऽलङ्कारः स्फुट एव । इन्द्रोपेन्द्रवज्रयोः
सङ्गोलनादुपमातिवृत्तम् ॥ ५२ ॥

(ड) अकालदुर्दिन इत्यत्र अकालशब्दस्य कालसहशार्थकत्वे अप्रशस्तकालार्थकत्वं
वा “अत्राङ्गणः” “अकेशी वेष्टा” इत्यादिवत् पार्थुदासस्यैव नञः तत्पुरुषसमासे कृते,
प्रकृतवर्षाकाले अकालशब्दप्रयोगकृतानामाशङ्कितदोषाणां नैवावसरः ; तथा हि प्राञ्चः,
—“तस्मादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदत्यता । अप्रशस्त्यं विरोधश्च नञर्थः षट् प्रकीर्तिताः ॥”
इति । अत्र कालशब्देन प्राष्ठकाल एव लक्ष्यते, पञ्चदिवर्षितानुसारात् ; एवञ्च
प्राष्ठकालोदयाव्यवहितप्राङ्काले यौधर्त्तौ प्रायश्च एवावसिते सति ; यथा,—अप्रशस्त
इदानीं समधिकतया स्वप्रसारमनधिगते काले वर्षर्त्तौ एव दुर्दिनं मेघाच्छमनहः प्रायेणाव-
सितमिति शेषः, इति सभ्यासमयश्च समागतप्राय एवेति बोद्धव्यम् ; तथा च सति
माहेन्द्रचापानामुदयस्य प्रायश्चः सभ्याकालिकतया दर्शनात्, न तदुपवर्णनमिदानीं विरुध्यते
इति बोध्यम् । यदि च शशधरस्य तारकादीनाञ्च प्रदीपाव्यवहितप्राङ्काले उदयः
असम्भवदुक्तिक इति विभाव्यते, तदा भाविनः शशधरादेरुदयः मेघैरावबिध्यते इति क्लृप्त्वा
वस्तुतः भावि एव वस्तु एतत्कालिकत्वेनोपवर्णितमित्यवधेयम् ; यदि हि एतदप्राप्त्यान् न
रोचने साधुतया कर्त्तव्यं, तदा स कविनिबद्धव्यक्तिप्रौढीक्तिसिद्धत्वेन धान्तिकृतमेतत् यथा-
न्याख्यातं टीकायामित्यवैतु, तथा च निशाकरतारकादीनामुपवर्णनमपि न किञ्चि-
द्विरोधमावहतीति बोध्यम् ; अपि च वर्षोदयारम्भे एव नीपकदम्बादीनां विकासदर्शनात्
प्रकृतेऽपि वर्षर्त्तौ अकालशब्दप्रयोगे अपुरपि दोषः नैव पदमादधातीति बोध्य-
मिति दिक् ।

इत्यशेषशालाटवीसञ्चरणपञ्चानन-पङ्कितकुलपतिना वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचितायां, तदात्मजाभ्यां

पङ्कितश्रीमदाशुबोधविद्याभूषण-पङ्कितश्रीमन्नित्यबोधविद्या-

रत्नाभ्यां प्रतिसंस्कृतायाममलाख्यायां संस्कृतिक-

व्याख्यायां पञ्चमीऽङ्कः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति चेटो ।]

चेटो । कथं !! अज्ज बि अज्जप्पा ण विबुज्जदि !! भोदु,
पविसिअ पडिबोधइस्सं । * (क) [इति नाट्येन परिक्रानति ।]

[ततः प्रविशति आच्छादितशरीरा प्रसुप्ता वसन्तसेना ।]

चेटो । [निष्पद्य] उत्थेदु उत्थेदु अज्जप्पा, पभादं संबुत्तं । †
वस । [प्रतिबुध्य] कथं ! रत्ति ज्जेव गदा !! पभादं च संबुत्तं !! ‡ (ख)

चेटो । अम्हाणं एमो पभादो, अज्जप्पाए उण रत्ति ज्जेव । § (ग)
वस । इच्चे ! कहिं उण तुम्हाणं जूदिअरो ? ¶

चेटो । अज्जए ! वडुमाणअं समादिसिअ पुप्फकरंडअं (घ)
जिअुज्जाणं गदो अज्जचारुदत्तो । **

● कथम् !! अद्यापि आर्या न विबुध्यते !! भवतु, प्रविश्य प्रतिबोधयिष्यामि ।

† उत्तिष्ठतु उत्तिष्ठतु आर्या, प्रभातं संव्रतम् ।

‡ कथम् ! रात्रिरेव गता !! प्रभातश्च संव्रतम् !!

§ अस्माकमेतत् प्रभातम्, आर्यायाः पुन रात्रिरेव ।

¶ इच्चे ! कुत पुनर्युष्माकं द्यूतकारः ?

●● आर्ये ! बहुमानकं समादिश्य पुष्पकरण्डकं जीर्णीयानं नत आर्येचारुदत्तः ।

(क) विबुध्यते—जागर्ति । प्रतिबोधयिष्यामि—जागरयिष्यामि, निद्रामग्नं
करिष्यामीत्यर्थः ।

(ख) कथमिति ।—निद्राजागरणेन निद्राऽऽवेगात्ततया, अभ्यन्तरचतुःशालके
सूर्याशीकप्रवेशाभावेन अन्धकाराच्छतया वा सङ्घसा जागरणात् किमचिरकालवर्तिनी
रात्रिरेव प्रभातप्राया जाता इत्यभिप्रायमूलिका वसन्तसेनोक्तिरवगम्यया ।

(ग) अस्माकमिति ।—आर्यायाः,—भवत्याः, समवेव निद्रा जागरणेनैव यापिता,
इदानीमपि समचिकनत्ततया सुखकरी रात्रिरेव प्राप्यते, मादृशानु न तथेति श्रेयाः
आश्रयी ज्ञेयः ।

(घ) पुष्पकरण्डकं—पुष्पाणां—कुसुमानां, करण्डकम्—आक्षरपिश्येष्ट मम्,
कुसुमितपादपीपशीमितमिति भावः ।

वस । किं समादिसिञ्च ? *

चेटी । “जोएहि रत्नीए पवङ्गणं, वसंतसेना गच्छदु” त्ति । †

वस । हञ्जे ! कहिं मए गंतब्बं ? ‡

चेटी । अज्जए ! जहिं चारुदत्तो । §

वस । [चेटीं परिष्वज्य] हञ्जे ! सुहु ण णिज्झाइदो (ङ) रत्नीए, ता अज्ज पञ्चत्वं पेक्खिस्सं । हञ्जे ! किं पविट्ठा अहं इह अभन्तर-चदुस्सालभं ? ॥

चेटी । ए केवलं अभन्तर-चदुस्सालभं, सब्बजणस्स विहिअथं पविट्ठा । **

वस । अबि संतप्पीयदि चारुदत्तस्स परिअणो ? †† (च)

चेटी । संतप्पिस्सदि । ‡‡

वस । कदा ? §§

चेटी । जदा अज्जआ गमिस्सदि । ॥॥

वस । तदा मए पढमं संतप्पिदब्बं । (छ) [सागुनयम्] हञ्जे !

* किं समादिश्य ?

† “योजय रातौ प्रवहणं, वसन्तसेना गच्छतु” इति ।

‡ हञ्जे ! कुत्र मया गन्तव्यम् ? § आर्यैः यत्र चारुदत्तः ।

॥ हञ्जे ! सुहु न निध्यातो रातौ, तदस्य प्रत्यक्षं प्रेक्षिष्ये । हञ्जे ! किं प्रविष्टा अहमिहाभ्यन्तरचतुःशालकम् ?

** न केवलम् अभ्यन्तरचतुःशालकं, सर्वजनस्यापि हृदयं प्रविष्टा ।

†† अपि सन्तप्यते चारुदत्तस्य परिजनः ?

‡‡ सन्तस्यति । §§ कदा ? ॥॥ यदा आर्या गमिष्यति ।

(ङ) निध्यातः—निरीक्षितः चारुदत्त इति शेषः ।

(च) वेष्मया समावागमनादिति भावः ।

(छ) सन्ततयं—शीघ्रनीयम् ; एतान् परित्यज्य गमनात् प्रागेव मयैव अधिकं शीघ्रनीयं, यतो गणिका भूत्वाऽपि अहमेवाम् ईदृशीं हृष्या सती कथं हि एतान् सुहृदानुरक्तान् सहसा परित्यज्य गमिष्यामि इत्याशयः ।

गेवह एदं रअणाबलीं; मम बहिणिआए अज्जा-धूदाए गदुअ समयेहि, भणिदब्बं च,—“अहं सिरिचारुदत्तस्य गुण-
शिञ्जिदा दासी, तदा तुम्हाणं पि; ता एसा तुहज्जेव कंठा-
हरणं होदु रअणाबली” । *

चेटी । अज्जए ! कुप्पिस्सदि चारुदत्तो अज्जाए दाब । †

वस । गच्छ, ण कुप्पिस्सदि । ‡

चेटी । [गृहीत्वा] जं आणवेदि । §

[इति निष्क्रम्य पुनः प्रविशति] ।

चेटी । अज्जए ! भणादि अज्जा धूदा,—“अज्जउत्तेण तुम्हा-
पसादीकिदा, ण जुत्तं मम एदं गेहिहदं । अज्जउत्तो ज्जेव मम
आहरणविसेसो (ज) त्ति जाणादु भोदो” । ¶

[ततः प्रविशति दारकं (झ) गृहीत्वा रदनिका] ।

रदनिका । एहि वच्छ ! सअडिआए (ज) कोलम्ह । **

* तदा मया प्रथमं सन्तप्तव्यम् । हृष्टे ! गृह्णाण इमां रत्नावलीं, मम भगिन्ये
आर्यावृत्तायै गत्वा समर्पय, भणितञ्च,—“अहं अचारुदत्तस्य गुणनिर्जिता दासी,
तदा युष्माकमपि ; तर्देषा तवैव कण्ठाभरणं भवतु रत्नावली” ।

† आर्ये ! कोपिष्यति चारुदत्तः आर्यायै तावत् ।

‡ गच्छ, न कोपिष्यति ।

§ यदाज्ञापयति ।

¶ आर्ये ! भणति आर्या वृत्ता,—“आर्यपुत्रेण युष्माकं प्रसादीकृता, न युक्तं
ममैतां गृहीतुम् । आर्यपुत्र एव समाभरणविशेषः इति जानातु भवती” ।

** एहि वत्स ! शकटिकया स्त्रीङ्गावः ।

(ज) प्रसादीकृता—अनुग्रहीकृता । प्रीतिप्रदर्शनार्थं युष्मभ्यं दत्ता इत्यर्थः । न
युक्तं—नोचितम् । एतां गृहीतुं—रत्नावलीं स्वीकर्तुमिन्त्यर्थः । आभरणविशेषः,—
श्रेष्ठभूषणं “नारीणां भूषणं पतिः” इत्युक्तोः ।

(झ) दारकं—बालकं, (“दारकी बालकेऽपि स्यात् भेदकेऽप्यभिधेयवत्”
इति मेदिनी) ।

(ज) शकटिकया—चुद्रशकटेन । प्रकरणस्यास्य सृच्छकटिकमिति नामधेयं
सम्पादयितुमेव कविना सृच्छकटिकाप्रभावोऽच्चारब्धः, गर्भितमर्थं प्रकाशयितु-

दार। [सकवचम्] रदणिए ! किं मम एदाए मडिआसअडि-
आए, (ठ) त ज्जेव सोवससअडिअं देहि । *

रद। [सनिवेदं निवस्य] जाद ! कुदी अम्हाणं सुवणसवहारो ?
तादस्स पुणो वि रिहीए (ठ) सुवससअडिआए कौलिससि ।
[स्वगतम्] ता जाव विणोदेमि (ड) थं । [प्रकाशम्] अज्जआ-
वसंतसेणाए समीवं उवसप्पिस्सं । [उपसृत्य] अज्जए ! पव-
मामि । †

वस। रदणिए ! साअदं दे ? कस्स उण अअं दारओ ?
अणलंकिद-सरीरो वि चंदमुहो आणंदेदि मम हिएअं । ‡

रद। एसी क्लु अज्जआवदत्तस्स पुत्तो रोहसेणो नाम । §

* रदनिके ! किं ममेतया सृत्तिकाशकटिकया, तामेव सोवर्णशकटिकां देहि ।

† जात ! कुतोऽस्माकं सुवर्णश्वहारः ? तातस्य पुनरपि ऋद्ध्या सुवर्णशकटि-
कया क्रीडिष्यसि । तत् श्रावणिगोदश्राव्येनम् । आर्यायाः वसनसेनायाः समीपमुप-
सर्पिष्यामि । आर्य्ये ! प्रथमामि ।

‡ रदनिके ! स्वागतं ते ? कस्य पुनरयं दारकः ? अणलहृतशरीरोऽपि चन्द-
मुख आनन्दयति मम हृदयम् ।

§ एव खलु आर्य्याचारदत्तस्य पुत्री रोहसेनी नाम ।

मेवावागर्भितस्यापि अप्रकृतस्य वस्तुनः, गर्भितप्रकृतावकाशं सृष्ट्यकटिकाप्रसङ्गमवतारित-
वान् कविः । “नाम कार्ये नाटकस्य गर्भितार्थप्रकाशकम्” इति प्रकृतगर्भितार्थप्रकाशक-
नामकरणस्यैवालङ्कारिकैः ख्यातवृत्तीपनिबद्धे नाटके उपदिष्टत्वात्, तथा च अप्रख्यात-
वृत्तेऽस्मिन् सृष्ट्यकटिकप्रकरणे गर्भितार्थप्रकाशनमभिप्रेत्याभिहितमपि काल्पनिकपुरुषोप-
निबद्धतया यथाऽऽलङ्कारिकगणसम्मतं स्यात् तथेतत् न भूतमिति सूचीभिर्विभाज्यम् ।

(ट) किम् इति निवेद्यार्थकमव्ययम् अलम् इत्यर्थः, (“किं कुत्सायां वितर्के च
निविष्टप्रश्नयोरपि” इति मेदिनी) एतां सत्यशकटिकां न गृहीष्यामीत्यर्थः ।

(ठ) ऋद्ध्या—सम्पत्त्या, ऐश्वर्य्येत्यर्थः ।

(ड) विगोदयामि—सान्त्वयामीत्यर्थः ।

वस । [बाह्य प्रसार्य] एहि मे पुत्रम् ! आलिंग । [इति चह्ने
उपवेश्य] अणुकिदं अथेण पिदुणो रुवं । *

रद । न केवलं रुवं, सीलं पि तक्केमि । एदिणा अज्जचारु-
दत्तो अत्ताणअं विणोदेदि । †

वस । अथ किं निमित्तं एसो रोअदि ? ‡

रद । एदिणा पडिबेसिअ-गह्वर-दारअ-केरिआए (ठ)
सुवस्ससअडिआए कोलिदं ; तेण अ सा णोदा ; तदो उअ तं
ममंतस्स मए इअं मट्ठिआ-सअडिआ कदुअ दिस्सा । तदो
अणादि, “रदणिण ! किं मम एदाए मट्ठिआ-सअडिआए, तं
ज्जव सोवस्ससअडिअं देहि” त्ति । §

वस । हही !! हही !! अअं पि णाम परसंपत्तोए
संतपपदि ? अअवं कअंत ! पोक्खरवत्त-पडिद-जलविंदुसरिसेहिं

* एहि मे पुत्रक ! आलिंग । अनुकृतम् अनेन पितृरूपम् ।

† न केवलं रूपं, शीलमपि तर्कयामि । एतेन आर्य्यचारुदत्तः आत्मानं
विनोदयति ।

‡ अथ किं निमित्तम् एष रीदिति ?

§ एतेन प्रतिवेशिक-गृहपति-दारकस्य सुवर्णशकटिकया क्रीडितम् ; तस्य च सा
नीता ; ततः पुनस्तां याचती मया इयं शक्तिकाशकटिका कृत्वा दत्ता । ततो भणति,
“रदनिके । किं मम एतया शक्तिकाशकटिकया, तामेव सुवर्णशकटिकां देहि”
इति ।

¶ हा धिक् !! हा धिक् !! अयमपि नाम परसम्पत्त्या सन्तप्यते ? भगवन्

(ठ) प्रतिवेशिकेति ।—प्रतिवेशिकः,—गृहासन्ननिवासी इत्यर्थः, [प्रति—
प्रत्यासत्तं, गृहसमीपे इत्यर्थः, विश्रति—तिष्ठतीति श्रुत्युत्था प्रतिपूर्वकात् विश्रतेः
कर्त्तरि णिनि प्रतिवेशीति सिद्धं, ततः स्वार्थं कर्त्तुं प्रतिवेशिकः इति रूपं निश्चयम्]
अ एव गृहपतिः,—गृहस्थः, तस्य दारकः,—बालकः, तस्य, प्रतिवासिगृहस्थ-
पुत्रस्येत्यर्थः ।

कीलसि तुमं पुरिस-भाअधेएहिं । (ण) [इति साक्षा] जाद ! मा
रोद, सोवण-सअडिआए कीलसि । ॥

दार । रदणिए ! का एसा ? *

वस । पिदुणो दे गुणणिज्जिदा दासी । †

रद । जाद ! अज्जआ दे जणणो भोटि । ‡

दार । रदणिए ! अलिअं तुमं भणसि, जइ अम्हाणं अज्जआ
जणणी, ता कीस अलंकिदा ? §

वस । जाद ! सुधेण सुधेण अदिकरणं मंतेसि । [गान्धन
आभरणानि भवतायै वदती] एसा दाणिं दे जणणो संबुत्ता ; ता
गेण्ह एदं अलंकारअं, सोवणसअडिअं घड़ावेहि । ॥

दार । अवेहि, (त) ण गेण्हिअं, रोदसि तुमं । **

कृतान्त ! पुष्करपत्र-पतित-जलबिन्दु-सदृशैः क्रीडसि त्वं पुरुषभागधेयैः । जात ! मा
रुदिहि, सोवर्णशकटिकया क्रीडिष्यसि ।

* रदनिके ! का एषा ?

† पितुसे गुणनिर्जिता दासी ।

‡ जात ! आर्यां ते जननी भवति ।

§ रदनिके ! अलीकं त्वं भणसि, यद्यस्माकमार्या जननी, तत् किमर्थमलङ्कृता ?

॥ जात ! मुग्धेन मुग्धेनातिकरणं मन्यसि । एषा इदानीं ते जननी संवृता ;
तत् शृङ्गाणैतमलङ्कारं, सोवर्णशकटिकां घटय (कारय) ।

** अपेहि, न गृहीष्यामि, रोदिषि त्वम् ।

(ण) अर्थ—दारक इत्यर्थः । परसम्पत्त्या—परकीयसम्पद्धाः, अन्वेषामसीमा-
सृष्टिमालीकोत्यर्थः । सन्तुष्यते—स्वयमेव सम्यक् तप्यते, निरतिशयं दुःखमनुभवती-
त्यर्थः, [कर्मकर्तरि लटः प्रयोगः] । पुष्करपत्रेत्यादि ।—पुष्करपत्रे—पद्मपर्णे,
पतिताः,—स्थिताः, ये जलबिन्दवाः,—वारिकणाः, तत्सदृशैः,—तन्निभैः, कमलपर्ण-
पतितवारिकणवदस्थिरैरित्यर्थः । पुरुषभागधेयैः,—पुरुषादृष्टैः, चर्माधर्मात्मकप्राक्तन-
पुरुषकृतकर्मभिरित्यर्थः, क्रीडसि—क्रीडनकभूतं पुरुषं विधाय तेन त्वं नियतमात्मानं
विनीदयसीत्यर्थः ।

(त) अपेहि—अपसर, गच्छ इत्यर्थः ।

वस । [अश्रूणि प्रसृज्य] जाद ! न रोदिस्सं ; गच्छ, कोल ।
[चलद्दारेः सञ्चकटिकां पूरयित्वा] जाद ! कारेहि सोवस्ससम्भङ्गिभं । *

[इति दारकमादाय निष्क्रान्ता रदनिका] ।

प्रवहणाचिह्नदः चेटः । [प्रविश्य] लदणिए ! लदणिए ! सिबेदेहि
अज्जभाए वसंतशेणाए, “ओहालिअं पक्वदुआलए शज्जं पवहणं
(य) चिठ्ठदि” । †

रद । [प्रविश्य] अज्जए ! एसो बड्डमाणओ बिस्सवेदि—“पक्व-
दुआलए सज्जं पवहणं” त्ति । ‡

वस । हस्से ! चिठ्ठदु मुहुत्तअं, जाव अहं अन्नाणअं
पसाधेमि । §

रद । [निष्क्रम्य] बड्डमाणअ ! चिठ्ठ मुहुत्तअं, जाव अज्जभा
अन्नाणअं पसाधेदि । ¶

चेटः । ही, ही, भोः ! मए बि जाणत्थलके बिशुमलिदे,
ता जाव गेण्हिअ अअच्छामि । एदे गण्णलज्ज-कड्मा (द)

* जात ! न रोदिष्यामि ; गच्छ, क्रीड । जात ! कारव सौवर्णशकटिकाम् ।

† रदनिके ! रदनिके ! निवेदय आर्यायै वसन्तसेनायै, “अपवारितं पञ्चहारके
सज्जं प्रवहणं तिष्ठति” ।

‡ आर्ये ! एष वर्द्धमानको बिज्ञापयति—“पञ्चहारे सज्जं प्रवहणम्” इति ।

§ हस्से ! तिष्ठतु मुहूर्तकं, यावत् अहमात्मानं प्रसाधयामि ।

¶ वर्द्धमानक ! तिष्ठ मुहूर्तकं, यावदाद्या आत्मानं प्रसाधयति ।

•• ही, ही, भोः ! मयाऽपि यागाक्षरणं विस्मृतं, तत् यावत् गृहीत्वा

(ष) अपवारितम्—आच्छादितं, वस्त्राद्यावृतमित्यर्थः । पञ्चहारके—पञ्चे—
षाहे, स्थितं यत् द्वारं तस्मिन् चलःपुरिकाजनगमनोचिते द्वारे इत्यर्थः, (“खिङ्कि”
इति वङ्गभाषा) सज्जं—सज्जीकृतं, भवद्भगनाद्यैः सज्जीकृत्य स्थापितमित्यर्थः । प्रवहणं
—यानम् ।

(द) ही ही इति ।—अकस्मात्स्मृतवस्तुविवेकज्ञानद्योतकमव्यग्रमत्र बोध्यम् ।
यागाक्षरणं—अकटाभ्यन्तरे आसनाच्छादनाहं विचित्रकम्बलादिविशेषः, (आक्षर-
ण-

बद्धा । भोदु, पवहणेण ज्जेव गदागदिं कलिशं । ** [इति निष्क्रान्तः चटः] ।

वस । हञ्जे ! उवणेहि मे पसाहणं, (ध) अत्ताणअं पसाध-
इस्सं । * [इति प्रसाधयन्ती स्थिता] ।

[प्रविश्य प्रवहणाधिकृतः स्थावरकथेतः । (न)] । आणत्तमि लाअ-
शालअशंठाणेण—“थावलआ ! पवहणं गेण्हअ पुण्फ-
कलडअं जिसुज्जाणं तुलिदं आअच्छेहि”ति । भोदु, तहिं ज्जेव
गच्छाःम । बहध बद्धा ! बहध । [परिक्रम्यावलीक्य च] ।
कधं णाम शअलेहिं लुबे मग्गे !! किं दाणिं एय कलइशं ?
[साटोपम्] अले ले ! ओशलध ओशलध । [आकर्ण्य] किं
भणाय ?—“एग्गे कश्श केलके पवहणे ?”ति । एग्गे लाअशालअ-

आगच्छामि । एतौ नखरञ्जुकटुकौ बलीवर्दी । भवतु, प्रवहणेनैव गतागतिं
करिष्यामि ।

• हञ्जे ! उपनय मे प्रसाधनम्, आत्मानं प्रसाधयिष्यामि ।

† आशतोऽस्मि राजशालकसंस्थानेन—“स्थावरक ! प्रवहणं गृहीत्वा पुण्य-
करण्डकं जीर्णोद्यानं त्वरितमागच्छ” इति । भवतु, तवैव गच्छामि । बहतं बली-
वर्दी ! बहतम् । कधं नाम शकटैः रुद्धी मार्गः !! किमिदानीमत्र करिष्यामि ?
अरे रे ! अपसरत अपसरत । किं भणथ ?—“एतत् कस्य प्रवहणम् ?” इति । एतत्

शब्दो यद्यपि हस्तिनामेव पृष्ठस्योपरि पातनीये चित्रकम्बलविशेषे प्रयुज्यते, तथाऽपि
अत्र लक्ष्यया आच्छादनसामान्ये एव बोद्धव्यं, विशेषस्यापि सामान्यपरत्वदर्शनात् ।
नखरञ्जुकटुकौ,—नखरञ्जवा—नासिकारश्चार्पितगुणेन, कटुकौ—तीक्ष्णौ, वेगवन्तौ
इत्यर्थः । [“णखरञ्जुकटुआ” इत्यत्र “णखरकटुआ” इति पाठे—नख-दुःसहौ इति
संस्कृतम् । नखेन—नासिकारश्चविनखरञ्जवा, दुःसहौ नासारञ्जुप्रपौडितौ इत्यर्थः ।
कटुकशब्दस्य तथाविधस्यार्थस्याभिधानिकैरनङ्गीकृतत्वादयमेव पाठः समीचीनतया
प्रतिभाति] ।

(ध) प्रसाध्यते—भूष्यते अङ्गमनेन इति प्रसाधनम्—अलङ्कारः तत् ।

(न) स्थावरकः,—तदाख्यः ।

श्रंठाण-केलके प्रवहणेति; ता शिग्वं ओशलध । [अवलीक्य]
 कधं एशे अबले शहिअं विअ मं पेक्खिअ शहशज्जेव
 जूदपलाइदे विअ जूदिअले, ओह्मस्सिअ अत्ताणअं अस्सदो
 अबहंते !! ता को उण एशे ? अधवा किं मम एदिणा, तुलिदं
 गमिअं । अले ले ! गामेलुआ ! ओशलध ओशलध । किं
 भणाय ?—“मुहुत्तअं चिट्ठ, चक्रपलिबट्ठिं (प) देहि” त्ति ? अले
 ले ! लाअशालअश्रंठाण-केलके हग्गे शूले चक्रपलिबट्ठिं दइअं !!
 अधवा एशे एआइ तवशी, ता एव्वं कलेमि । एदं
 पवहणं अज्जचालुदत्तअ लुक्खवाडिआए पक्खदुआलेण थावेमि ।
 [इति प्रवहणं संस्थाप्य] एशेहि आअदे । †

[इति निष्क्रान्तः] ।

चेटी । अज्जए ! णेमिसइो विअ सुणीअदि, ता आअदो
 पवहणो । ‡

राजशालकसंस्थानस्य प्रवहणमिति ; तत् शीघ्रमपसरत । कथमेवोऽपरः सभिकमिव
 मां प्रेत्य सहसैव द्यूतपलायित इव द्यूतकारः अपवार्यात्मानमन्यतोऽपक्रान्तः !! तत् कः
 पुनरेव ? अधवा किं ममेतेन, त्वरितं गमिष्यामि । अरे रे ! यास्याः ! अपसरत
 अपसरत । किं भणय ?—“मुहूर्त्तकं तिष्ठ, चक्रपरिवर्त्तनं देहि” इति ? अरे रे !
 राजशालकसंस्थानस्य अहं शूरः चक्रपरिष्ठितिं दास्यामि !! अधवा, एष एकाकी
 तपस्वी, तदेवं करोमि । एतत् प्रवहणम् आर्यचारुदत्तस्य उच्चवाटिकायाः पक्षहारके
 स्थापयामि । एवोऽस्मि आगतः ।

‡ आर्ये ! नेमिशब्द इव श्रूयते, तदागतं प्रवहणम् ।

(प) कथमेव इति ।—द्यूतकारकं दृष्ट्वा यथा पराजितद्यूतकरा हरितार्थ-
 दानासामर्थ्यात् पलायने, तथा अर्थः कः पलायते इत्युक्त्याऽव गोपालदारकस्यार्थकस्य
 कारागृहान् पलायनं, तथा चक्रपरावर्त्तनावसरं प्रार्थयित्वा चारुदत्तप्रवहणमारोह्यति
 इति च सूचितम् । अपवार्यं—वस्त्रादिनाऽऽच्छाद्य । एतेनार्थकस्य पलायनमुपस्थितम्
 इति बोध्यम् । चक्रपरिष्ठितिं—चक्रस्य परिवर्त्तनं, घूर्णयित्वा स्त्रस्यवाऽऽपादनम् इत्यर्थः ।

वस । हञ्जे ! गच्छ, त्वरदि मे हि अन्नं, ता आदेसेहि पक्क-
दुष्पारन्नं । *

चेटी । एदु एदु अज्जन्ना । †

वस । [परिक्रम्य] हञ्जे ! बीसम तुमं । ‡

चेटी । जं अज्जन्ना आणवेदि । § [इति निष्क्रान्ता] ।

वस । [दक्षिणादिस्थन्दं सूचयित्वा प्रवहणमधिरुद्धं च] किं खेदं !
फरदि दृहिणं लोअणं !! अधवा, चारुदत्तस्स ज्जेव दंसणं अणि-
मिहं पमज्जइस्सदि । ¶

स्थानकरः । [प्रविश्य] ओशालिदा मए शअड़ा, ता जाव
गच्छामि । [इति नाट्येन अधिरुद्धं चालयित्वा स्वगतम्] भालिके
पवहणे !! अधवा, चक्रपलिवट्टिआए पन्निशशंतश्श भालिके पवहण
पड़िभाशेदि । भोदु, गमिश्शं । जाध गोणा ! (फ) जाध । **

नेपथ्ये । अरे रे दोवारिआ ! अप्पमत्ता सएसु सएसु
गुम्मट्टाणेषु होध । एसो अज्ज गोवालदारओ गुत्तिअं भंजिअ,

* हञ्जे ! गच्छ, त्वरते मे हृदयं, तदादिश् पक्वहारकम् ।

† एतु एतु आर्या ।

‡ हञ्जे ! विशाम्य त्वम् ।

§ यदार्या आज्ञापयति ।

¶ किं तु इदम् ! स्फुरति दक्षिणं लोचनम् !! अथवा चारुदत्तस्यैव दर्शन-
मग्नमित्तं प्रमाजयिष्यति ।

** अपसारिता मया शकटाः, तत् यावत् गच्छामि । भारवत् प्रवहणम् !!
अथवा चक्रपरिवर्त्तनेन परित्रातस्य भारिकं प्रवहणं प्रतिभासते । भवतु, गमिष्यामि ।
यातं, गावौ ! यातम् ।

†† अरे रे दोवारिकाः ! अपमत्ताः स्वेषु स्वेषु गुणस्थानेषु भवत । एषोऽद्य

(फ) भारिकं भाराक्रान्तं, वैमविद्भारवहस्तुना अधिष्ठितमित्यर्थः । गोणा—गावौ ;
“गौरि यस्य गावौ-गोषी-गोता-गं पोतलिकैर्येवमादयो बहवो-पबंशः” इति महाभाष्ये
‘अथमपादस्य प्रथमाङ्गिके उक्तम् ।

गुप्तिबालान् बाबादिभ्यः बंधणं भेदिभ्यः परिभट्टो (ब) अक्-
कमदि ; ता गेणहध गेणहध । ११

[प्रविश्य अपटीक्षेपेण सभ्रान् एकचरणलयनिगङ्गीऽवगच्छितः (भ) आर्यकः
परिक्रामति] ।

चेटः । [स्वगतम्] महंते णञ्जलीए शंभमे (म) उप्पथे ; तां
तुलिदं तुलिदं गमिस्सं । * [इति निष्क्रान्तः] ।

आर्यकः ।—

हित्वाऽहं नरपतिबन्धनापदेश-

व्यापत्तिव्यसनमहार्णवं महान्तम् ।

गोपालदारको गुप्तिं भङ्क्ता, गुप्तिपालक व्यापाद्य, बन्धनं भित्त्वा परिभट्टोऽपक्रामति;
तत् गृह्णीत गृह्णीत ।

• महान् नगर्यां सभ्रम उत्पन्नः ; तत् त्वरितं त्वरितं गमिष्यामि ।

(ब) गुन्धस्थानेषु—गुन्धस्थानं—इयोः त्रयाणां पञ्चानां वा ग्रामाणां मध्ये
धार्मिकसन्ध्यासन्ध्यापुरुषनेतृकं बहुरक्षिपुरुषसङ्कुलं तस्कराद्युपद्रवनिवारणोपायभूतस्थानं
तत्र प्रधानपुरुषाधिष्ठितरक्षिणां स्वस्थानेषु इत्यर्थः, (“धाना” वा “पुलिश”
इति प्रख्यातेषु) इति भावः ; यदुक्तं मनुना,—“इयोस्त्रयाणां पञ्चानां मध्ये गुन्धमधि-
ष्ठितम् । तथा ग्रामशतानाञ्च कुर्याद्राष्टस्य सङ्गम् ॥” इति । यद्वा,—नगरपाल-
नियोजिताधस्तनरक्षिणां रक्षणीयतया निर्वर्त्तितेषु स्वकौटुम्बस्थानेषु, स्वीयरक्ष्यप्रदेशेषु
इति तु निष्कर्षः । गोपालदारकः,—गोपस्य मन्दनः, आर्यकः इत्याशयः । गुप्तिं—दुर्गं,
बन्धनागारं वा । गुप्तिपालकं—कारागाराध्यक्षम् । परिभट्टः,—बन्धनगृहात् बहि-
र्गतः पलायित इत्यर्थः ।

(भ) अपटीक्षेपेण—पटपरिवर्त्तनमन्तरैश्चैव सभ्रान्,—सभयलरायुक्तः, भौति-
व्याकुल इत्यर्थः । अवगच्छितः,—वस्त्राच्छादितदेहः ।

(म) सभ्रमः,—नगरिकाणां विषमपातशङ्कया इतस्ततः भयादिजनितः वेगः
जनानां भयजनितोद्देश इत्यर्थः, (“समौ सवेगसभ्रमौ” इत्यमरः) ।

पलायमान आर्यकः स्वदुरवस्थां विवक्षीति, हिलेति ।—अहं महान्तं—अगाध-
मित्यर्थः, [“महान्तम्” इत्यत्र “नराणाम्” इति पुस्तकान्तरसम्मतः पाठः] नरपतेः,—
राज्ञः, यत् बन्धनं—काराऽवरोधः, तदेव अपदेशः,—कलं, तेन या व्यापत्तिः,—

पादाग्रस्थितनिगडैकपाशकर्षी

प्रभ्रष्टो गज इव बन्धनात् भ्रमामि ॥ १ ॥

भोः ! अहं खलु सिन्धदेश-जनित-परित्रासेन राज्ञा पाल-
केन घोषादानोय विशसने गूढागारे बन्धनेन (य) बद्धः ।
तस्माच्च प्रियसुहृत्सर्विलकप्रसादेन बन्धनात् परिभ्रष्टोऽस्मि ।
[अश्रुणि विस्तृत्य]—

भाग्यानि मे यदि तदा मम कोऽपराधः ?

यद्गन्धनाग इव संयमितोऽस्मि तेन ।

दवी च सिद्धिरपि लङ्घयितुं न शक्वा

गम्यो नृपो बलवता सह को विरोधः ? ॥ २ ॥

विशिष्टरूपा आपत्, कारागारवासरूपा इति यावत्, तथाभूतं यत् व्यसनं—दवादि-
कृतोपद्रवः, तदेव महारणवः,—दुस्तरसागरः तं, हित्वा—उत्तीर्य, बन्धनात्—बन्धन-
शङ्कणात् इत्यर्थः, प्रभ्रष्टः,—परित्वलितः, गज इव—करी इव, पादाग्रे—चरणाय-
भागे, स्थितः,—नियोजितः, बद्ध इत्यर्थः, यः निगडः,—शृङ्खलं, स एव एकः,—
अद्वितीयः, पाश,—बन्धनसाधनरज्जुः इत्यर्थः, तस्य कर्षी—आकर्षणकारी सन्,
भ्रमामि—व्रजामि, विचरामीत्यर्थः, उपमाऽलङ्कारः, प्रहर्षिणी वृत्तिः,—“वराशाभि-
मं-न-ज-र-माः प्रहर्षिणीयम्” इति तल्लक्षणात् ॥ १ ॥

(य) सिद्धेति ।—सिद्धस्य—योगिविशेषस्य, आदेशेन—उपदेशेन, भविष्यद्वाक्या
इति यावत्, जनितः,—उत्पादितः, परित्रासः,—भयं यस्य तादृशेन । घोषात्—
आभीरपङ्क्तितः, (“घोष आभीरपङ्क्ती स्यात्” इत्यमरः) । विशसने—विनाशकरे,
[विशस्यते अस्मिन्निति व्युत्पत्त्या अधिकरणे ल्युटि रूपम् ; “निष्ठापणं विशसनं मारणं
प्रतिघातनम्” इत्यमरः] । गूढागारे—गुप्तगृहे, कारागारे इत्यर्थः । बध्यन्ते अनेनेति
बन्धनं—निगडादि [करणे ल्युट्] तेन ।

इदानीमाय्यकः अदृष्टस्य अलङ्घनीयताम्, आत्मनः निरपराधत्वञ्च प्रदर्शयति,
भाग्यानीति ।—यदि—चेत्, मे—मम, भाग्यानि—राज्यभोगजनकप्रभाट्टमनि,
खनीति शेषः, तदा—तत्र, मम अपराधः,—दोषः, कः ?—न कोऽपीत्यर्थः ।
यदित्यव्ययं, येन हेतुना, मे राज्यभोगसौभाग्यसत्त्वात् इत्यर्थः, तेन—राज्ञा पालकेन
इत्यर्थः, बन्धनात् इव—आरक्ष्यगज इव, संयमितः,—बद्धः, अस्मि—भ्रमामि ;

तत् कुत्र गच्छामि मन्दभाग्यः ? [विलोक्य] इदं कस्यापि
साधोः अनावृतपक्षद्वारं (२) गेहम् ।—

इदं गृहं भिन्नमदत्तदण्डो विशेषसन्धिस्र महाकपाटः ।

ध्रुवं कुटुम्बो व्यसनाभिभूतां दशां प्रपन्नो मम तुल्यभाग्यः ॥ ३ ॥

तदत्र तावत् प्रविश्य तिष्ठामि,—

[निपत्ये] जाध गोणा ! जाध । *

* यातं गावौ ! यातम् ।

[वन्यनाग इत्युपमया आर्यकस्य दुर्दमनीयत्वमजेतव्यत्वञ्च व्यज्यते] ; दैवी—दैवाधीना,
भाग्यायता इति यावत्, सिद्धिरपि—राज्यप्राप्तिरपि, लङ्घयितुम्—अतिक्रामयितुं,
न शक्या—न अर्ह्या. केनापि इति शेषः ; अतः नृपः,—राजा, गम्यः,—गत्वा सन्धेयः,
आश्रयणीय इत्यर्थः ; राज्ञसुखसम्भोगस्य मे अवश्यम्भावित्वं विरोधिना अपि राज्ञा
किमपि कर्तुं न शक्यते, ततः किमहमेनमाश्रयासीत्याशङ्क्यामाह, बलवतेति ।—
बलवता—प्रयत्नेन सह, विरोधः,—विवादः, कः ?—न कर्तव्य इति भावः । (प्राचीनाम्—
—नृपः गम्यः—सर्वेषां सेव्यो हि राजा इत्यर्थः, अतो बलवता सह विरोधः न कर्तव्यः
एवं व्याचक्षुः) । पूर्वार्द्धं वन्यनागसाम्योक्तेः उपमाऽलङ्कारः ; अपि च परार्द्धगतः
“गम्यः नृपः” इति विशेषार्थस्य बलवद्विरोधः न करणीय इति सामान्वार्येण सोपपत्ती-
करणात् सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरस्यालङ्कारः, इत्यनयोः परस्परनिरपेक्षतया
संस्थानात् संसृष्टिः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २ ॥

(२) अनावृतपक्षद्वारम्—उद्घाटितपार्श्वद्वारम् ।

गृहं भग्नं योक्तुं स्वावस्थया सह गृहस्वामिनः अवस्थां तल्लयति इदमिति ।—इदं—
पुरःस्थितं, गृहं—निकेतनं, भिन्नं—भग्नं, तथा अदत्तम्—अनर्पितम्, अनावृतमित्यर्थः,
दण्डम्—चर्गलं यस्य सः, अरुह इत्यर्थः. अयं महाकपाटश्च—गृहद्वारश्च, विशेषसन्धिः.
—विशेषः,—जीर्णः, सन्धिः,—संयोगस्थानं यस्य सः, अतः कुटुम्बो—गृहपतिरिति
भावः, मम तुल्यभाग्यः,—ममदृशदुर्भाग्य इत्यर्थः, [अत्र सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वादेष
समासः, मनुज्यभाग्यः इत्येवमेव समासः व्याख्यः, सापेक्षत्वात्] व्यसनाभिभूतां—
दुःखपूर्णां, दशां—अवस्थां, ध्रुवं—निधितं, प्रपन्नः,—प्राप्तः ; यथा अहं दरिद्रः
विपन्नश्च, तथा अयमपीत्यर्थः । मङ्गलितसाङ्गश्रावणीयं पुरुष इति अर्थप्रतिसन्धानेनैव
साम्बावबोधादियमार्थो उपमाऽलङ्कृतिः । उपेन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ३ ॥

आय्यकः । [आकथं] अये ! प्रवहणमित एवाभिवर्त्तते ॥—

भवेद्गोष्ठीयानं न च विषमशीलैरधिगतं,

बधूसंयाः वा, तदभिगमनोपस्थितमिदम् ।

वह्निर्नेतव्यं वा प्रवरजनयोग्यं विधिवशात्

विविक्तत्वाच्छून्यं मम खलु भवेद्देवविहितम् ॥ ४ ॥

वर्धमानकः खेटः । [प्रवहणेन सह प्रविश्य] होमाणहे ! आणीदे

“आध गोष्ठा ! आध” इत्याकथं प्रवहणागमनं निश्चित्य तेन स्वकीयपलायनं सम्भवति न वा इति विचारयति, भवेदिति ।—इदं—प्रवहणमिति शेषः, विषम-
शीलैः,—दुश्चरिवैः, अधिगतम्—अधिष्ठितं, गोष्ठीयानं—गोष्ठी—समाजः, सभा इत्यर्थः,
सत्सवस्थानमिति यावत्, (“समन्या परिषद्गोष्ठी सभासमितिसंसदः” इत्यमरः) तत्र
अन्यार्थं यानं—प्रवहणं, न भवेत्—न स्यात् ; तस्याः,—बध्वा इत्याशयः, तत्र—गोष्ठा-
ना, अभिगमनाय—नयनाय, उपस्थितम्—आगतं, बधूसंयानं वा—पटावृतत्वात्
बधूवहणयोग्यं यानमित्यर्थः, न भवेदिति शेषः, तथा विधिवशात्—कार्यवशात् ;
यद्वा,—विधिवशात्—दैववशात्, मम भाग्यवशादित्यर्थः, (“विधिविधाने दैवे च”
इत्यमरः) शून्यं—केनापि अनधिष्ठितमित्यन्वयः ; वह्निर्नेतव्यं—वाह्यप्रदेशे प्रापणीयं,
प्रवरजनानां—श्रेष्ठजनानां, योग्यं—बह्वनीपयुक्तं वा, भद्रजनारोहणीचितमित्यर्थः,
न भवेत् इति अत्रापि योजनीयम् ; विविक्तत्वात्—विरलजनसंस्कारदेशोपनीतत्वात्,
मम, बह्वनार्थमिति शेषः ; यद्वा,—विविक्तत्वात्—पूतत्वात्, पूतजनारोहणयोग्यत्वा-
दित्यर्थः, (“विविक्तौ पूतविजनौ” इत्यमरः) शून्यं—केरपि जनैरनधिकृतं, दैव-
विहितं—दैवेन प्रेरितं, खलु—निश्चितं, भवेत् ; अनुकूलदैवस्य मम पलायनार्थमेव
शून्यं प्रवहणं समागतमिति भावः । इदं यदि गोष्ठीयानं स्यात्, तदा सत्पुरुषयोग्यत्वा-
दस्याब्जदादिभिरसङ्क्षेपैरेतदनभिगमनीयं, यदि बधूसंयानं स्यात्, तदा पुरस्त्रीजनो-
चितत्वादस्य पुरुषैरनाश्रयणीयमेतत्, यदि हि बहिर्देशनयनयोग्यं स्यात्, तदा धनि-
जनोचितत्वादस्य मत्सदृशदीनजनारोहणयोग्यमेतत् ; नेतत् सर्वमाशङ्क्यम्, यतः,
निर्जनदेशोपस्थितत्वादस्य केनाप्यनादस्य मम सौभाग्येनैवेतत् प्रेरितं भवेत्, इति
आदौ संशये अन्ते च निश्चयोदयादयं निश्चयान्नः सन्देहोऽलङ्कारः, “विषमशीलैरधिगतम्”
इत्यादेः विशेषणविधया टीकाप्रदर्शितव्याख्यानानुसारिऽपि स एवालङ्कार इति बोद्धव्यम् ।
त्रिसुखिणी इतम् ॥ ४ ॥

मए जाणत्यलके । लदणिए ! णिवेदेहि अज्जआए वयंत-
शेणाए, “अवस्थिते शज्जे पवहणे अहिलुहिअ पुप्फकलंडकं
जिसुक्काणं गच्छदु अज्जआ” । *

आर्थकः । [आकथं] गणिकाप्रवहणमिदं, बहिर्यागश्च,
भवतु, अधिरोहामि । [इति स्वैरमुपसर्पति] (ल)

चेटः । [मुला] । कथं येउलसहे ! ता आअदा क्खु अज्जआ ।
अज्जए ! इमे शशकडुआ बइक्का, ता पिठ्ठदो ज्जेव (व)
आलुहुदु अज्जआ । †

आर्थकः । [तथा करोति] ।

चेटः । पादुप्फालचालिदाणं येउलाणं बीशंतो शहो ;
भलक्कंते (श) अ पवहणे ; तथा तक्केमि, शपदं अज्जआए
आलुदाए होदब्बं ; ता गच्छामि । जाध, गोणा । जाध । ‡
[इति परिक्रामति] ।

आश्चर्यम् ! आनीतं मया यानास्तरणम् । रदनिके ! निवेदय आश्चर्यं
वसन्तसेनायै, “अवस्थितं सत्त्वं प्रवहणम् अधिरुह्य पुष्पकरण्डकं कौशोद्यानं गच्छतु
आर्या” ।

† कथं नूपरशब्दः । तदागता खलु आर्या । आर्ये ! इमौ नल्यकटुको बलीवर्दी,
तत् पृष्ठत एव आरोहतु आर्या ।

‡ पादास्फालनचालितानां नूपराणां विश्रान्तः शब्दः ; भाराक्रान्तश्च प्रवहणम् ;
तथा तर्कशामि, साम्प्रतमार्यया आलुदया भवितव्यम् ; तत् गच्छामि । यातं,
ग।वो ! यातम् ।

(ल) बहिर्यागं—बहिः.—वाष्पप्रदेशे, नेतव्यं यानं—शकटः । स्वैर—मन्दं
मन्दमित्यर्थः ।

(व) कथमिति ।—आर्थकपादायनिष्ठितशङ्कलस्य शब्दं नूपरञ्चलिसदृश-
माकर्ष्यैवं वितर्कित, कथं नूपरशब्दः इत्यादिना । तत्—तस्मात्, पृष्ठत एव—पश्चाद्-
दिभ्येव ।

(श) पादास्फालनचालितानां—पादयोः,—चरणयोः, आस्फालनेन—चालन-
विशेषेण, [“पादास्फालनचालितानाम्” इत्यनुवादे स एव अर्थः] चालितानां—

वीरकः । [प्रविश्य] । अरे रे ! अरे ! जय-जयमाण-चन्दण-मंगल-
मुसभहृष्यमुहा ! *—

किं भच्छ्व बोसहा ? जो सो गोपालदारभी रुहा ।

भेत्तूण समं वञ्चइ णरवइहिअअं बंधणं अ १ ॥ ५ ॥

अले ! पुरत्थिमे पदोलीदुअरे विह तुमं, तुमं पि पच्छिमे,
तुमं पि दक्खिणे, तुमं पि उत्तरे । जो बि एसो पाआर-
खंडो, (घ) एदं अहिइहिअ चंदणेण समं मदुअ अबलोएमि ।
एहि, चंदणअ ! एहि इदो दाव । ‡

* अरे रे ! अरे ! जय-जयमाण चन्दनक-मङ्गल-पुष्पभद्रप्रमुखाः !—

१ किं स्य विश्व्याः ? यः स गोपालदारकी रुहः ।

भित्वा समं प्रजति नरपतिहृदयं बन्धनञ्च ॥

‡ अरे ! पुरस्तात् प्रतीलीशरी तिष्ठ त्व, त्वमपि पश्चिमे, त्वमपि दक्षिणे, त्वमपि
उत्तरे । योऽपि एष प्राकारखण्डः, एतमधिष्ठाय चन्दनेन समं गत्वा अवलाकयास ।
एहि चन्दनक ! एहि इतस्मावत् ।

व्यञ्जलीकृतानाम् । विश्व्याः—निष्ठस इत्यर्थः, निःशब्दो जात इति यावत् । भारा-
क्रान्तम्—आरोह्यधिष्ठानेन सभारमिति भावः ।

आर्यकस्य पलायनमुद्घोष्य रविणः सतर्कयति वीरकः । किमिति ।—किं—कथं,
केन प्रकारेण इत्यर्थः, विश्व्याः,—विश्वस्ताः, निःशब्दा इत्यर्थः, स्थ—तिष्ठय, कालं
जयय इत्यर्थः, यूयमिति शेषः ; यः गोपालदारकः,—गोपतनयः, रुहः,—आवहः,
राज्ञा इति शेषः, सः,—युतपूर्व इत्यर्थः, नरपतिहृदयं—राज्ञः पालकस्य चित्तं, बन्धनञ्च
—निगडञ्च कारागारञ्च वा, समं—युगपदेव, भित्वा—एकव व्याकुलीकृत्य, अन्धव—
भङ्गका, प्रजति—गच्छति, पलायते इत्यर्थः । अथ नरपतिहृदयभेदनं बन्धनभेद-
जन्ममपि समकालिकत्वेन अच्यवसितत्वात् कार्यकारणपूर्वापर्यविपर्ययरूपपातिशयोक्ति-
मूलकः सङ्गार्थस्य बलात् एकस्यैव भेदनस्य तादृशीभयान्वयितया च सङ्कीर्णखण्डारः ।
आर्या इतम् ॥ ५ ॥

(घ) पुरस्तात्—पूर्वस्थां दिशि प्रतीलीशरी—रथ्याया उपरिस्थशरी, वद्धिहरीः
इत्यर्थः, (“रथ्या प्रतीली विशिखा” इत्यमरः) प्राकारखण्डः,—प्राचीराञ्च, (“प्राकाशे
वरञ्च खालः प्राचीरं प्रान्ततो इति” इत्यमरः) ।

[प्रविश्य सभातः चन्दनकः] अरे रे ! वीरच-विसल-भीमंगण-
दंडकालच-दंडसूर्यमुहा ! *—

आपच्छ वासया ! तुरिचं जसेह लडु करेआह ।

लच्छी जेण च रणो पहवइ गोतंतंरं मंतुं ॥ ६ ॥

अवि च,—

उज्जाणिसु सहासु च मग्गे चपरीच आपणे घोसि ।

तं तं जोहइ तुरिचं, संका वा जाअए जत्थ ॥ ७ ॥

* अरे रे ! वीरच-विशल-भीमाङ्क-दण्डकाल-दण्डशूरप्रमुखाः !—

† आगच्छत विज्जताः ! त्वरितं यतर्धं लघु कुरुत ।

लच्छीर्येण न राज्ञः प्रभवति गोवान्तरं गन्तुम् ॥

‡ अपि च,—उद्यानेषु सभासु च मार्गे नगर्यामाप्रणे घोषे ।

तं तमन्वेषयत त्वरितं, शङ्का वा जायते यत् ॥

वीरकाङ्कतः चन्दनकोऽपि प्रविश्य अधीनरक्षिणाम् अप्रमत्ततया सावहित्तवस्थान-
मादिशति, आगच्छतेति ।—विज्जताः !—भीः विज्जासिपुरुषाः ! त्वरितं—शीघ्रम्,
आगच्छत—आयात, लघु—तुर्थं, यतर्धं—चेष्टार्धं, बन्दिगृहकार्यमिति भावः ।
[“जसेह” इति प्राकृतस्य “यावाम्” इति संस्कृतं कृत्वा, याव—गमनम् इति प्राचीन-
सम्प्रदाया व्याख्या] जेण—यादृगुपायिन, राज्ञः,—शूरस्य, लच्छीः,—राजपौरित्वार्थः,
गोवान्तरं—कुलान्तरम्, अथकुलमित्यर्थः, (“गीतं नात्र कुलेऽर्चते” इति कोषः)
गन्तुं—यातुं, न प्रभवति—समर्था न भवतीत्यर्थः, तथा लघु—शीघ्रं, काकावि-
गोलकस्यायिन “लघु” इत्यस्य उभयत्रापि अन्वयः ; कुरुत - विधत्त ; सर्वे गोवान्तरा-
ग्रयणोत्सुका राजप्रियमचलां कर्तुं चेष्टन्वमिति भावः । गाथा छन्दः ॥ ६ ॥

अन्वेषययोग्यस्थानं निर्दिशति, उद्यानेष्विति ।—उद्यानेषु—आक्रीडेषु, साधारण-
नागरिकाणां विहारोपयोगिषु राजकीयकृत्रिमकाननेषु इत्यर्थः, (“पुमानाक्रीड उद्यानं
राज्ञः साधारणं वनम्” इत्यमरः) सभासु—समितिवु, मार्गे—पथि, नगर्यां—पुर-
मन्त्रे, [“टाङ्मन्डीनामिदेवदातः” इति सूत्रेण नगरीशब्दात् ऊः स्थाने अकारादेशे
“चपरीच” इति निष्पन्नम् ; अतोऽत्र नचभङ्गाभावादाव्यालक्षययोगः शीघ्रः । “चप-
रीच” इति पाठे तु न तथा इति श्रुत्यम्] । आपणे—हस्ते, त्रयविक्रयशालायां
वा, घोषे—गोपपत्रात्, (“घोष आभीगपत्री स्यात्” इत्यमरः) वा—अथवा, यच्च—

रे रे वीरक ! किं किं दर्शयसि, भणसि दाब बीसहं ।

मेतूण अ बंधणसं को सो गोपालदारकं हरइ ? * ॥ ८ ॥

कस्स इमी दिणअरो ? कस्स चउत्थो अ बट्टए चंदो ?

छट्ठो अ भग्गवग्गहो ? भूमिसुत्तो पंचमी कस्स ? † ॥ ९ ॥

रे रे वीरक ! किं किं दर्शयसि, भणसि तावदविश्वम् ।

भित्त्वा च बन्धनकं कः स गोपालदारकं हरति ? ॥

कस्याष्टमी दिनकरः ? कस्य चतुर्थस्य वर्तते चन्द्रः ? ।

षष्ठस्य भार्गवग्रहः ? भूमिसुतः पञ्चमः कस्य ? ॥

यस्मिन् यस्मिन् स्थाने, शब्दा—तस्य अवस्थितिसंशयः, जायते—उत्पद्यते, तं तं, सर्वे प्रदेशमिति शेषः त्वरितं—शीघ्रम्, अन्वेषयत—अनुसन्धानं कुरुत । गाथा कन्दः ॥ ७ ॥

आर्यकस्य सम्बन्धे वीरकेष किं किं ज्ञातं, तज्ज्ञातं पृच्छति, रे रे इति ।—
रे रे वीरक !—अरे वीरक ! (त्वं) किं किं दर्शयसि ?—[स्वार्थे णिच्]
पश्यसीत्यर्थः, यदा.—गोपालदारकान्वेषणाय अधीनपुरुषान् किं किं दर्शयसि ?—
उपदिशसीत्यर्थः । [अत्र “दरिसेमि” इत्यत्र “दरिसेमि” इति पठित्वा “दर्शयामि”
इति व्याख्यातं पृथ्वीधरेण] तथा विश्वम्—विश्वस्तं, तवाधीनविश्वासिरविपुरुषमिति
यावत्, यदा.—विश्वमिति क्रियाविशेषणं, विश्वं यथा तथा, निर्विकारचेतसा
इत्यर्थः, किं किं भणसि ?—कथयसि ? तावदिति साकष्ये, किं किं कर्तुमुपदिशसि ?
इत्यर्थः, वाक्यालङ्कारे वा ; बन्धनकं—कारागारं, शङ्कलं वा, भित्त्वा—भङ्क्त्वा, अत्र
यः इति कर्तृपदमूहनौयं, यः गोपालदारकं—गोपतनयं, हरति—मुञ्चति, स्थाना-
न्तरं नयतीत्यर्थः, स कः ? इति प्राक् परीत्यावकथ्यतामित्याशयः, आर्याभिदान-
र्गतं गोत्याख्यं वृत्तम्,—“आर्याप्रथमार्द्धसमं यस्याः परार्द्धमपीरिता गीतिः” इति
स्वव्याप्ता ॥ ८ ॥

आर्यकस्य पलायने येन साहाय्यं कृतं तस्य सर्वे एव यदाः दुष्टस्थानावस्थिततया
कृपिता वर्तन्ते, यदवशेन तस्येष्टशी दुर्भेतिर्जाता इति ज्ञापयितुम् अशुभयद्वाङ्
वाक्यानि निर्दिशति, कस्य इति ।—कस्य, जनस्येति शेषः, अष्टमः,—जनभराशः अष्टम-
शक्तिश्रित इत्यर्थः, दिनकरः,—सूर्यः । भार्गवग्रहः,—शुक्रः, भूमिसुतः,—मङ्गलः,
शेषां प्रोक्तस्थानस्थितत्वे अशुभफलदायकत्वादिति भावः । आर्या कन्दः ॥ ९ ॥

भण क स जन्मकृदो जीवो , नवमो तहेश सूरसुभो ?

जीवते चंदणए, को सो गोपालदारकं हरइ ? * ॥ १० ॥

भण, कस्य जन्मपट्टी जीवः ? नवमस्तयैव सूरसुतः ? ।

जीवति चन्दनके कः स गोपालदारकं हरति ? ॥

भवेति ।—जीवः,—बृहस्पतिः, कस्य—किन्नामधेयस्य, जनस्येति शेषः, जन्म-
पट्टः,—जन्मराशितः पट्टराशिस्थित इत्यर्थः, भण—कथय, तदिति शेषः, सूरसुतः,—
रवितनयः, शर्मेश्वरः इत्यर्थः, तयैव नवमः,—तद्वदेव जन्मराशितः नवमराशिस्थितः
इत्यर्थः । चन्दनके मयि जीवति—विद्यमाने सत्येत्यर्थः, यः, जनः इति शेषः,
गोपालदारकं हरति, सः,—अतिसाहसवानित्यर्थः, स्वनिधनस्याप्यगणितत्वादित्या-
शयः, कः ?—किन्नामधेयः, नूनं तस्य रव्यादयः अष्टमादिरष्टराशिस्थाः, तांश्चानां
रव्यादीनां घोरतरापक्षचक्रेण शास्त्रदृष्टत्वादिति भावः ।

तथा च जन्मतः अष्टममृत्युफलं मरणं, यथाऽऽह ज्योतिषे बादरायणः,—

“दुतबह्मभयमारश्चन्द्रजः सौख्यमुयं

धनहरणमथाकिर्भागीवशाद्येलाभम् ।

मरणमथ पतङ्गः स्थाननाशं सुरेज्यः

सृजति निधनसंस्थो निवरीगश्च चन्द्रः ॥

जन्मतश्चतुर्थचन्द्रफलं कुबिरीगः ; यथाऽऽह स एव,—

सूच्यां शास्त्रविबोधिकार्मापि धियं मृदां कंरोत्यङ्गिरा

घोरां दुःखपरम्परां दिनकरः कुक्ष्यामयं चन्द्रमाः ।

सौख्यं रोगविनाशमिच्छति मृणां रोगक्षयं भागीवो

भीमः शत्रुभयं चतुर्थभवने सौरिश्च वित्तक्षयम् ॥

जन्मतः षष्ठशुक्रफलं मरणं, युवतिजनितं वैरश्च, यथा,—

स्थिताः षष्ठे राशौ दिनकरमहीजाकतनयाः

बुधश्चन्द्रयैवं प्रचुरधनधान्यानि ददति ।

समृद्धिं शत्रूणां मनसि च विवादं सुरगुहः

धनुर्नाशं कुर्याद् युवतिज्जातवैरश्च परमम् ॥

जन्मतः पञ्चममङ्गलफलमुद्देगः, यथा,—

दौर्भाग्यं शशलाञ्छनः दितिसुतयोद्दिष्टतां चेतसी

दीपीत्यर्तिमनुत्तमां रविसुतः खिन्वैर्वियोगं रविः ।

वीरकः । भट्ट (स) चंदणपा ! *—

अपहरद् कोवि तुरिषं चंदणपा ! सवामि तुज्ज हिमएष ।

अह अपहरद्-दिणपरे गोपालक-दारकः खुडिदो † ॥ ११ ॥

● भट्ट चन्दनक !—

† अपहरति कोऽपि त्वरितं चन्दनक ! अपि तव हृदयेन ।

यथा चर्चोदितदिनकरे गोपालक-दारकः खोदितः ॥

दीर्घग्यं विदधाति चन्द्रतनयः प्रपिं परां भार्गवः

कुर्व्यात् पञ्चमराशिगीचरयती जीवी रुषां निर्वृतिम् ॥

अन्वतः पञ्चगुणफलं श्रुतद्विसर्गोदुःखं, यथा,—“स्थिताः पठे राशौ दिग्-
कार—” इत्यादि ।

अन्वती नवमशनेश्वरफलमर्थमाशः, यथा,—

वर्धस्थाने दिनकरसुती नाशमर्थस्य कुर्व्यात्

रीगं सीम्यो चरचितनयो भर्गवदार्थस्थाभम् ।

वासं सीमो जनयति रुषां शोकविशेषमकं:

स्थानं नानं पश्यसुतयुतस्यापि जीवः प्रकामम् ॥”

अष्टमसुखे मरणं, चतुर्थचन्द्रे कुक्षिपीडा, पञ्चमशने मरणं युवतिजनवैरस्य, पञ्चमकुर्वे
उद्वेगः, पञ्चजीवे श्रुतद्विसर्गः पीडा च, तथा नवमशनेश्वरे अर्थमाश इति बोद्धव्यम् ।
अत्र आर्याभिधानेन गौडाख्यं हतम् ॥ १० ॥

(स) भट्ट !—हे वीर ! (“भट्टः स्यात् पुंसि वीरे च विशेषे पानरस्य च” इति
मेदिनी) ।

वीरकः स्वकीशमवधानतां प्रतिपादयितुं अपथपूर्वकम् आर्यकस्य पलायनकालं
विहस्यति, अपहरति इति । हे चन्दनक ! कोऽपि—अज्ञातपुरुष इत्यर्थः, त्वरितं—
शीघ्रम्, अत्यचचेनैव इति यावत्, अपहरति—अचूचुरदित्यर्थः, [वर्तमानसामीप्ये-
लट् भूते भविष्यति च प्रयुज्यते] आर्यकमिति शेषः, ; तव हृदयेन—हृदयं
सृष्ट्वा, अपि—अपथं करीणि, सत्वं वदामीति भावः । यथा—तस्य अल्पसमयेनैव
पलायने प्रमाद्यं यथेतिशब्दाः, चर्चोदितदिनकरे—सूर्ये उदयाचलात् वहिः सूर्य-
लोकप्रकाशकतामनविनते एव, सम्पूज्यतया अप्रकाशिते इत्यर्थः, अतिप्रसूये इति
भावः, गोपालकदारकः—शीघ्रसुतः, खोदितः,—ग्रहणं मेदिन्या क्लीबितः इत्यर्थः,

चेष्टः । [नेपथ्ये] जाध गोष्ठा । जाध । * (ह)

चन्द । [दृष्टा] चरे रे । पेक्ख, पेक्ख. †—

चोहरिभो पवहणो वञ्चइ मज्जेण राघमममस्य ।

एदं दाव विचारइ, कस्स कहिं पवसिभो पवहणो त्ति ‡ ॥१२॥ "

वीरकः । [अवलोक्य] चरे पवहणवाहमा । मा दाव एदं

* यातं गावौ । यातम् ।

† चरे रे ! पक्ख, पक्ख,—

‡ अपवारितं प्रवहणं व्रजति मध्येन राजमार्गस्य ।

एतत्तावद् विचारय, कस्य कुत्र प्रेषितं प्रवहणमिति ।

[भिदनाथेकात् चौरादिकात् स्वीकृत्यतेः रूपम्] । निशायां पलायनसम्भवः इति मत्वा वयं कुर्यामत्र निशां तस्य रक्षणकार्ये नियुक्ता आस्य, तदा स तत्रैव स्थितः, निशाग्रं ध्यात्वा इदमर्थं तत्पलायनमसम्भवितां विविच्य यदा वयं किञ्चित् विद्यमिषु प्रवृत्ताः, तदा असम्भूतस्यैव विषये एव स पलायितः इत्यहं शयं कृत्वा वदामि इति वीरक-
स्याशयः । आर्या उक्तम् ॥११॥

(ह) "अपहरति कोऽपि" इत्युक्तान्तरं "यातं गावौ यातम्" इत्युक्तिदर्शनात्, इदानीमर्थकस्य कारागृहात् पलायनं विदित्वाऽपि रक्षित्वा गिरपराधस्य तस्य तदु-
च्चारकस्य च निर्वाहं पलायनमनुमोदितं मुक्तिश्च तयोर्निर्वाधा एवेति बीजार्थप्रति-
पादनात् काव्यबन्धाग्रितवचसः सातिशयशक्तिवत्त्वाच्च द्वितीयं पताकास्थानमिदं विदि-
तव्यम् ।

वस्त्राहतं प्रवहणं दृष्ट्वा तेन आर्यकस्य पलायनमाशङ्क्य तत्परीक्षार्थमादिशति
वीरकः अपवारितमिति ।—राजमार्गस्य—राजकीयपथस्य, मध्येन—मध्यप्रदेश-
मान्त्रित्व इत्यर्थः, मार्गपार्श्वस्थजनानां कथञ्चिद्दर्शनाशङ्कयेति भावः ; अपवारितम्—
आच्छादितं, प्रवहणं—यानं, व्रजति—गच्छति. ["वञ्चइ" इत्यत्र "वञ्चइ" इति
पाठान्तरेऽपि, "व्रजति" इति संस्कृतम् । "हो व्रजगृह्योः" इति सूत्रेण व्रजधत्तोः
अन्त्यस्य जकारस्य स्थाने चादेशः । कश्चित् "वञ्चइ" इति वा पाठः] एतत्—इदं,
प्रवहणं—व्रजकटं, कस्य, जनस्य इति श्रेयः, तथा, कुत्र—कस्मिन् स्थाने, प्रेषितं—
प्रेरितं, केनेति श्रेयः, इति—इत्यम्, इत्तं वृत्तान्तमित्यर्थः, तावत्—सकलत्वेन, किञ्च-
िदपेक्षेत्वं, विचारय—आलोचय, पुद्गलपुद्गेन जानीहीत्यर्थः । आर्या उक्तम् ॥१२॥

पवहणं बाहेहि; कस्मकीरकं एदं पवहणं ? (क) को वा इध आरुदो ? कहिं वा वच्चइ ? *

चेटः । एशे क्लु पवहणे अज्जचालुदत्ताहकेलके, इध अज्जआ वशंतशेणा चालूदा, पुप्फकलंडअं जिखुज्जाणं कीलिदुं (ख) चालुदत्तश्च णीअदि । †

वीरकः । [चन्दनकुमुदस्य] एसो पवहणवाहओ भण्णादि, “अज्जचारुदत्तश्च पवहणं वशंतशेणा चालूदा, पुप्फकलंडअं जिखुज्जाणं दाअदि” ति । ‡

चन्द । ता मच्छदु । §

वीरकः । अणवलोइदो ज्जेव ? † (ग)

चन्द । अघइ । ##

वीरकः । कस्स पच्चएण ? †† (घ)

• अरे प्रवहणवाहक ! मा तावदेतत् प्रवहणं वाहय; कस्य एतत् प्रवहणम् ? को वा इहाकटः ? कुव वा व्रजति ?

† एतत् खलु प्रवहणम् आर्यचारुदत्तस्य, इहायां वसन्तसेना आरुदा, पुष्पकरण्डकं जीर्णोद्यानं क्रीडितुं चारुदत्तस्य नीयते ।

‡ एव प्रवहणवाहको भणति, “आर्यचारुदत्तस्य प्रवहणं, वसन्तसेना आरुदा, पुष्पकरण्डकं जीर्णोद्यानं नीयते” इति ।

§ तद्रच्छतु । † अणवलीकित एव ? ## अयकिम् ? †† कस्य प्रत्ययेन ?

(क) वाहय—पुरतः प्रापय, चालय इत्यर्थः । कस्य, जनस्य इति शेषः, एतत् प्रवहणम् ?

(ख) क्रीडितुं—रन्तुं, [चारुदत्तस्य इति सम्बन्धे षष्ठी, जीर्णोद्यानमित्यनेन सम्बध्यते] । नीयते—प्राप्यते, वसन्तसेनैवत्यर्थः, अस्माभिः इति शेषः ।

(ग) अणवलीकित एव अट्ट एव, अस्माभिरिति भावः, शकटः गच्छतु इति शेषः ।

(घ) प्रत्ययेन—विशसेन हेतुना, कस्य उपरि विश्वासं संस्थाप्य इत्यर्थः; कं विश्वस्य एतत् नावलीकयसीति भावः ।

चन्द । अञ्जचारुदत्तस्य । *

वीरकः । को अञ्जचारुदत्तो ? का वा वसन्तसेना ? जेष
अण्वलोद्दं वचइ ? †

चन्द । अरे ! अञ्जचारुदत्तं न जानासि ? न वा वसन्त-
सेनिषं ? जइ अञ्जचारुदत्तं वसन्तसेनिषं वा न जानासि ;
ना गद्यणे जोण्हासहिदं चंदं पि तुमं न जानासि, ‡—

को तं गुणारविन्दं सोलमिअंकं जणो न जानादि ।

आवख-दुक्ख-भोक्खं, चउ-साअरसारअं रअणं ? § ॥ १३ ॥

* आर्यचारुदत्तस्य ।

† क आर्यचारुदत्तः ? का वा वसन्तसेना ? येनाण्वलीकितं व्रजति ?

‡ अरे ! आर्यचारुदत्तं न जानासि ? न वा वसन्तसेनाम् ? यदि आर्यचारुदत्त-
कण्वलोद्दं वा न जानासि, तदा गद्ये ज्योत्स्नासहितं चन्द्रमपि त्वं न जानासि ।—

§ कसं गुणारविन्दं शीलमगारं जनी न जानाति ।

आपन्नदुःखमोचं चतुःसागरसारकं रवम् ? ॥

सर्वजनप्रसिद्धस्य महीयसः विश्वसैकभूमेः चारुदत्तस्य गुणं विव्रणीति, क इति ।
—गुणेषु—दयादाक्षिण्यादिषु, अरविन्दम् इव,—कमलमिव, दयादाक्षिण्यादिजनित-
यशःसौरभेण सुगन्धिकमलमिव सर्वलोकमनीहरणम् इत्यर्थः, अथवा,—गुणा अर-
विन्दानीव यस्य तम्, अरविन्दसदृशमनीहरणगुणशालिनमित्यर्थः, शीलं—सुचरित्रं,
मृगारः,—चन्द्रः इव तं, निर्मलपूतचरित्रवत्त्वेन जगद्वादकतया चेति भावः ;
आपन्नानां—विपन्नाणां, दुःखस्य—केशस्य, मोचः,—मुक्तिर्यच्चात् तम्, आनन्दजनक-
प्रणममित्यर्थः, चतुःसागरसारकं रवम्—चतुर्धा सागराणां सागरकं—सारमृतं, रवं—
निघ्नमृतं, चतुरः सागरान् विचित्र्य लब्धं महामुख्यं यत् वस्तु, तद्वत् इत्यर्थः, तं
चारुदत्तमित्याशयः, कः,—को जनः, न जानाति ?—न वेति ? अपि तु सर्व एव तं
जानातीत्यर्थः, अत्रोपमानापमेययोरेभदारापात् मालारूपं केवलस्यैव रूपशब्द निरर्थ-
रूपकमलकारः । आर्या उक्तम् ॥ १३ ॥

दो ज्जेव पूजणीया इह गगरीए तिलभभूदा च ।

अज्जा वसंतसेणा, धम्मनिही चारुदत्तो च * ॥ १४ ॥

वीरकः । अरे ! चंदणमा ! ॥ १॥—

आणामि चारुदत्तं, वसंतसेणं च सुहु जानामि ।

पत्त च राजकज्जे, पितरं पि अहं च आणामि ‡ ॥ १५ ॥

आय्यकः । [स्वगतम्] अयं मे पूर्ववैरौ, अयं मे पूर्वबन्धुः ; (ङ)

अतः,—

हावेव पूजनीयौ इह गगरीया तिलकभूतौ च ।

आर्या वसन्तसेना धर्मनिधिसारुदत्तश्च ॥

† अरे चन्दनक !—

‡ आनामि चारुदत्तं, वसन्तसेनाञ्च सुहु जानामि ।

प्राप्ते च राजकार्यं, पितरमपि अहं न जानामि ॥

दो ज्जेव इति ।—आर्या—उदारस्वभावा इत्यर्थः, वसन्तसेना, धर्मनिधिः—
धर्म एव निधिः,—महामूल्यं रत्नं यस्य तथाभूतः, धर्मैकधन इत्यर्थः, चारु-
दत्तश्च, द्वौ एव—उभौ एव, गन्तव्यः इत्यर्थः, पूजनीयौ—अर्चणीयौ, प्रशस्यौ इत्यर्थः,
इह—अस्यां, गगरीया—पत्तने, उज्जयिन्यामित्यर्थः, तिलकभूतौ—ललाटादिषु धार्यौ
स्वनामख्यातौ चन्दनादिकृतविशेषकस्वरूपौ, गगरीयाः शिरोभूषणभूतौ, प्रधानौ वा
इत्यर्थः, (“तिलको दुमरीगा..... ।स्त्रियान्तु विशेषके” इति मेदिनी) ।
श्रीकौण्ड्यमार्याभिदयोऽद्वीत्यार्यागौत्थीर्मिश्रेण रचितः । तयोः लक्षणे यथा,—“आर्या-
श्चकलचित्तये विपरीते पुनरिहोद्गीतिः” इति “आर्याप्रादलमन्त्रेऽधिकगुह तादृक्
परार्द्धमार्यागीतिः” इति च ॥ १४ ॥

वीरकः स्वकर्तव्यपरायणताम् अपश्यत्तत्त्वञ्च प्रतिपादयति ।—आरु-
दत्तं जानामि—वेत्ति, अहमिति शेषः, वसन्तसेनाञ्च—वसन्तसेनामपि, सुहु—सम्बद्धः,
विशेषभावेन इत्यर्थः, जानामि—अवगच्छामि, किन्तु प्राप्ते च राजकार्यं—अकारः
पुनरर्थे, राजप्रयोजने उपस्थिते पुनः, पितरमपि—स्वजनकमपि, न जानामि—अर्थं
अज्जकः अपरी वा इति पृथक्तया न वेत्ति, सदोषं जनकं न मुञ्चामि अपरञ्च न
चान्नामि इत्याशयः, अथवा कुत्रापि न विवक्षसिमीति भावः । गाथा कन्दः ॥ १५ ॥

(ङ) अयं—वीरकः इत्याशयः, मे—मम, पूर्ववैरौ—पूर्वैकान् जनानि शत्रुः

एककार्यनियोगेऽपि नानयोस्तुल्यशीलता ।

विवाहे च चितायाश्च यथा हुतभुजोर्दयोः ॥ १६ ॥

चन्द । तुमं तंतिलो (च) सेणावई रणो पञ्चइदो, एदे धारिदा मए बइला, अबलोएहि । *

वीरकः । तुमं पि रणो पञ्चइदो बलवई, (छ) ता तुमं जेव अबलोएहि । †

• त्वं तन्विलः सेनापतिः राज्ञः प्रत्ययितः, एतौ धारितौ मया बलीवर्दी, अबलोकय ।

† त्वमपि राज्ञः प्रत्ययितो बलपतिः, तत् त्वमेव अवलोकय ।

एव आसीत्, यतः इह जन्मनि सहजशत्रुवत् मयि निष्कृपः दृश्यते इति भावः, अयश्च—चन्दनकः इति भावः, मे—मम, पूर्व्वबन्धुः,—पूर्व्वजान् जन्मनि, मित्रं—सहज-सुहृदासीत्, यतोऽयं न किमप्युपकृतोऽपि मयि दयार्द्रहृदयः सञ्जातः इति भावः ।

तुल्यकार्यत्वेऽपि वीरकचन्दनकयोः स्वस्य शत्रुमित्रत्वे संस्थापयितं सदृष्टान्तं हेतुं विवक्षीति, एकैति ।—विवाहे—पाण्डिपङ्कककार्येण, चितायाश्च—मेतदहनचक्राश्च, स्थितयोः इति श्रेष्ठाः, दयोः हुतभुजोः यथा,—अग्नित्वेन एकत्वेऽपि कार्यभेदेन द्विविधयोः अन्योः इत्यर्थः, अनयोः,—वीरक-चन्दनकयोः इत्यर्थः, एकस्मिन् कार्ये—रक्षकपदे अभिन्ने कार्येण, नियोगेऽपि—आदेशेऽपि, नियोजनेऽपीत्यर्थः, न तुल्यशीलता—समाना प्रकृतिर्नैत्यर्थः ; विवाहाभिर्यथा संसारस्थित्यर्थं, चिताग्नि-बन्धा संसारध्वंसार्थं प्रवर्तते, तथा एतयोरपि एकः मम रक्षार्थम् अपरश्च नाशार्थं प्रवृत्तः भवतीत्यर्थः । अत्रैकस्मिन्नेव कार्ये उपमानोपमेयभूतयोः हुतभुग्रसिपुरुषयोः विशदधर्मोक्तिशून्यसाव्यस्य प्रतीतिः उपमाऽलङ्कारः ; न चात्र दीपकमाशङ्कनीयं, तस्य प्रस्तुताप्रस्तुतविषयकत्वात्, प्रकृते च चिताविवाहयोरुभयोरिव अप्रस्तुतत्वात् ; तथा च विभिन्नकार्यकारित्वादेवानयोः अग्निद्वयसाव्यमात्रं प्रदर्शितमिति बोद्धव्यम् ।
अथावज्ञं वक्तुम् ॥ १६ ॥

(च) तन्विलः,—राज्यचिन्तासु कुशलः, राज्यचिन्तापरः इत्यर्थः, [“तन्मः स्वराष्ट्रचिन्तायामावापः परचिन्तने” इत्यमरः, फेनिलवदक्षणे “लोमादि—” (५।२।१०० पा०) इति पिच्छादिभ्यः इलच्प्रत्ययान्तः] ।

(छ) प्रत्ययितः,—राजप्रत्ययसाम् विवक्षः इत्यर्थः, [अग्राधे व्रतच्] । बलपतिः,—सेनापतिः ।

चन्द । मए अबलोइदं तुए अबलोइदं भोदि । *

वीरकः । जं तुए अबलोइदं, तं रखा पालएण अबलोइदं

चन्द । अरे ! उसामिहि धुरं । ‡

चेटः । [तथा करोति] ।

आर्यकः । [स्वगतम्] । अपि रक्षिणो मामवलोक

प्रशस्तयामि मन्दभाग्यः ॥ अथवा, —

भीमस्यानुकरिष्यामि बाहुः शस्त्रं भविष्यति ।

वरं व्यीयच्छतो मृत्युर्न गृहीतस्य बन्धने ॥ १७ ॥

अथवा साहसस्य तावदनवसरः (ज) ।

* मयाऽवलोकितं त्वयाऽवलोकितं भवति ।

† यत् त्वयाऽवलोकितं, तत् राज्ञा पालकेनावलोकितम् ।

‡ अरे ! सन्नामय धुरम् ।

रक्षिभिः स्वावरोधमाशङ्कमान आर्यकः तदानीन्तनकर्तव्यं निरूपयति, भीम-
स्तेति ।—भीमस्य—उकोदरस्य, कर्त्रे इति शेषः, भीमव्यवहारमित्यर्थः, अनुकरिष्यामि
—भीमवद्व्यवहारं दर्शयिष्यामि इत्यर्थः, भीमो यथा विना शस्त्रं करचरणादिभिः
प्रहृत्य युद्धं कृतवान्, अहमपि एतान् तथा प्रहृत्य आत्मानं रक्षिष्यामीति भावः ;
बाहुः—भुजः, मम इति शेषः, शस्त्रं—प्रहरणं, भविष्यति—सम्पश्यते, बाहुभ्यामेव
शस्त्रकृत्यं सम्पादयिष्यामीत्यर्थः, व्यायच्छतः—युध्यमानस्य, शस्त्राभावे व्यायतविशाल-
करचरणादिभिरपि प्रहारं कुर्वेत इत्यर्थः, [“व्यायच्छतः—परपरिभवं कुर्वतः”
इति प्राचामभिप्रायः] मृत्युः—निधनं, वरं—मनाक् प्रियः, बन्धने—कारागारे,
गृहीतस्य—निहितस्य, मृत्युः न, वरमिति शेषः । “इतो वा प्राश्रयति स्वर्गम्”
इति “सङ्ग्रामे निहताः शूराः कपोबाणत्वमानताः” इति च खरकात्, युद्धे सतस्तु
स्वर्गभाक्त्वेन देवबलाभस्तुतः युद्धमेव वरं, न तु विना युद्धमात्मसमर्पणमिति भावः ।
पम्भावकं कृतम् ॥ १७ ॥

(ज) अस्याने अतिसाहसप्रदर्शनस्यायमनवसर इति निश्चित इदानीं युद्धी-
यमस्यापि नेटसाधकत्वं विचिन्त्याह, अथवेति ।—साहसस्य—बलप्रदर्शनस्य,
अविश्वकारिताया वा, तावत्—पुनः, अनवसरः,—अनवकाशः, असमय इत्यर्थः ;
एते खलु बहवः, अहं पुनः एकाकी, साहसोपक्रमे एव सर्वे एकीभूय मां शङ्कन्ति

चन्द । [नायकेन प्रवहणमारुह्य अवलीकयति] ।

आर्यकः । शरणागतोऽस्मि ।

चन्द । [संस्कृतमाश्रित्य] अभयं (भू) शरणागतस्य ।

आर्यकः ।—

त्यजति किल तं जयश्रीर्जहति च मित्राणि बन्धुवर्गश्च ।

भवति च सदोपहास्यो यः खलु शरणागतं त्यजति ॥ १८ ॥

चन्द । कथं ! अज्जओ गोबालदारओ सेणवित्तासिदो
विअ पत्तरही साउणिअस्स (ज) हत्थे णिवडिदो ! [विचिन्व ।
एसा अणवराधो, सरणाअदो, अज्जचारुदत्तस्स पवहणं आरुढो,

• कथम् ! आर्यको गोपालदारकः श्वेनविवासित इव पवरथः शाकुनिकस्य
हस्त निपतितः !! एषोऽनपराधः, शरणागतः, आर्यचारुदत्तस्य प्रवहणमारुहः,

संशय कारां नेथन्ति एकः अहम् आत्मसमर्पणादन्यत् किमपि कर्तुं न शक्नोमि ; अतः
विहङ्गमिदानीं साहसप्रदर्शनस्य फलं भविष्यति, अत उपायान्नरं चिन्तनीयमिति भावः ।

(भू) अभयं—भयाभावः, अस्तु इति शेषः ; न भेतव्यमिति भावः ।

शरणागतस्त्वयमवश्यं कर्तव्यमिति प्रतिपादयितुं शरणागतपरित्यागे दोषमाह,
त्यजतीति । -यः, जन इति शेषः, शरणागतम्—आश्रयार्थिनं, खलु त्यजति—
जहति, नाशयं ददातीत्यर्थः, जयश्रीः,—विजयलक्ष्मीः, तं—शरणागतत्यागिनं, त्यजति
—उज्झति, किल—निश्चितं, मित्राणि—सुहृदः, बन्धुवर्गश्च—ज्ञातिसमूहश्च, जहति
—त्यजन्ति, तथा सदा—सर्वदा, उपहास्यः,—उपहसनीयः, सभ्यैर्निन्दनीय इत्यर्थः,
भवति च । शरणागतपरित्यागः सर्व्वथैव अधःपतनाय इति भावः । आर्यो
उत्तमः ॥ १८ ॥

(ज) श्वेनेति । - श्वेनेन—हिंस्रपक्षिविशेषेण, विवासितः—भाषितः, ताडित
इत्यर्थः, पवरथः,—पक्षी, (“शकुनि-पक्षि-शकुनि..... ।पतत्-
पवरथाञ्छजः” इत्यमरः) शाकुनिकस्य—जीवान्तकस्य, शकुनविहन्तुः व्याधस्य
इत्यर्थः, (“जीवान्तकः शाकुनिकः” इत्यमरः) अवस्थापदः आत्मानं मोचयितुमिच्छन्नि-
दानीं प्रत्यवायभूयिष्ठे अस्मद्वक्षोऽयं उच्चिकमिया पलायमान आशीविषमुखे इव निपतितः
इति भावः ।

प्राच्यदक्ष मे अज्यसम्बिलभक्ष मित्तं ; अक्षदो राक्षशिषीषो,
ता किं दानिं एत्य जुत्तं अणुचिद्विदं ? अधवा, जं भोदु तं भोदु,
मदमं ज्येव (ट) अभर्ष दिक्षं । *

भौदाभयप्रदानं दत्तस्य परोपकाररसिकस्य ।

जइ हीइ हीउ णासो, तइवि अ लोए गुणो ज्येव * ॥ १८॥

[सभयप्रतीत्य] दिष्टो अज्यी—” [इत्यर्हति] ण, अज्यभा
वसंतसेणा । तदो एसा भणादि,—“जुत्तं चेदं, सरिसं चेदं,
ज अहं अज्यचारुदत्तं अहिंसारिदुं गच्छंती राक्षमणे परि-
भूदा” * (ठ) ।

प्राच्यदक्ष मे आर्यशर्विलकस्य निवम् ; अन्वतो राजनियोगः ; तत् किमिदानोमव
धुक्तमनुष्ठानम् ? अथवा यद्वचतु तद्वचतु, प्रथममेवाभयं दत्तम् ।

- भौताभयप्रदानं ददतः परोपकाररसिकस्य ।

यदि भवति भवतु नाशस्तथाऽपि च लोके गुण एव ॥

* इदं आर्यः,—” न. आर्या वसन्तसेना । तत एवा भवति,—“युक्तं नेदं, सदृशं
नेदं, यदहमायं च दत्तमभिसर्जं गच्छन्ती राजमार्गे परिभूता” ।

(ट) अनुष्ठानम्—आचरितुं, कर्तुमित्यर्थः । प्रथममेव—अरण्यप्रार्थनाचर्यं एव
इत्यर्थः ।

परोपकारार्थं जीवनत्यागोऽपि बरमित्यभिप्रेत्याह, भौतेति ।—भौतेभ्यः,—
विपन्नेभ्य इत्यर्थः, अभयप्रदानं—न भेतव्यमित्यादिरूपमात्रासदानं, ददतः,—“तच्छुल-
पाकं पचति” इतिवत् “भौताभयप्रदानं ददतः” इत्यत्र दाधातोः सामान्यार्थपरतया
कुर्वतः इत्येवाहः ; परेषाम्—अन्वेषाम्, उपकारे—आनुकूल्यसम्पादने, रसिकस्य—
रसज्ञस्य, अनुरागिणः इत्यर्थः यदि सम्भावनायां, नाशः,—व्यापत् मरणं वा, भवति—
जायते, भवतु—अस्तु, नाशः इति शेषः, तथाऽपि—नाशे सत्यपि, च लोके—संसारे,
साधारणसमाजे इत्यर्थः, गुण एव—अनुराग एवेत्यर्थः । “कौर्तियंस्य स जीवति”
“परोपकरणं कायादसारात् सारमाहरेत्” इत्याद्युक्तेः अरण्यगतरक्षणाद्यं सरसमपि
च. वि. श्रुत्येव भवेत्तत्वात् श्रेयस्करमेव इति भावः । गाथा इत्यर्थः ॥ १८॥

(ठ) परिभूता—तिरस्कृता, अपमानिता इत्यर्थः ।

वीरकः । चंदणपा ! एतु मह संसभो (उ) समुपपन्नो । *

चण्ड । कथं दे संसभो ? †

वीरकः ।—

संभम-वग्धर-कंठी तुमं पि जादोसि. जं तुए भणिदं ।

दिट्ठो मए क्वु अज्जो, पुणो वि अज्जा वसंतसेणेत्ति ‡ ॥ २० ॥

एतु मे अप्पच्चभो । §

* चन्दनक ! अत्र मम संशयः समुत्पन्नः ।

† कथं ते संशयः ?

‡ सम्भ्रम-घर्घर-कण्ठस्वमपि जातोऽसि यत्त्वया भणितम् ।

दृष्टो मया खलु आर्यः पुनरप्यार्या वसन्तसेनेति ॥

§ अत्र मे अपत्ययः ।

(उ) अत्र—तत्र वाक्ये इत्यर्थः । संशयः,—वसन्तसेना न वेति सन्देहः ।

राजविश्वसेन चन्दनकेन सत्यम् परीक्ष्य “नायमार्यकः, अपि तु वसन्तसेना” इत्युक्तेऽपि वीरकः स्वस्य संशयकारणमाह, सम्भ्रमेति ।—त्वं—भवान्, सम्भ्रमेण—अनीकवाक्यप्रयोगजनितोद्देशेन, घर्घरः—अव्यक्तशब्दविशेषवान्, कण्ठः,—कण्ठस्वरः यस्य तथाभूतः, [अत्र कण्ठपदेन निरुद्धलक्षणया कण्ठस्वरो लक्ष्यते] जातोऽसि—प्रतीयमानः भवसौम्यर्थः, त्वया—भवता, यदपि—यच्च वाक्यमित्यर्थः, [अपिरत्र चार्थे] भणितं—कथितं, तदपि न सुष्ठुतया विश्वासास्पदम् इति शेषः । किं तदित्याह, दृष्ट इति ।—मया—चन्दनकेन खलु—निश्चितम्. आर्यः,—कश्चित् पुरुष इति भावः. दृष्टः,—अत्रर्त्ताकृतः, पुनरपि—आर्यो दृष्ट इति कथनानन्तरमेव इत्यर्थः, आर्या वसन्तसेना, दृष्टा इति शेषः, यदि सत्यमेव वसन्तसेना दृष्टा, तदा कथं त्वं सम्भ्रमघर्घरकण्ठः जातः ? कथं वा प्राक् त्वया दृष्टः आर्यः इत्युक्तम् ? अतो मे संशयः ; सत्यवादिनः नैव कदाऽपि ययार्थोक्तौ कण्ठावरोधौ बान्धुधौभावश्च भवतीति भावः ; आर्यकदम्बगमप्रकाशयतः चन्दनकस्य स्वीकृता एव वीरकः “आर्या वसन्तसेना” इत्यादि स्वोद्यमेवम्यबोध इति निर्दिष्टव्यम् । गीतिः उक्तम्—“आर्याप्रगमादंसं यस्याः अपराधेमाह तां गीतिम्” इति लक्षणात् ॥ २० ॥

चन्द । अरे ! को अप्यञ्चओ तुह ? वयं दक्षिणत्ता अञ्जत-
भासिणो, खस-खत्तिखडो-खडटो-बिलष-कण्ठाट-कण-प्यावरण-
दविङ्-चोल-चीण-वव्वर-खेर-खाण-मुख-महुघादपहुदीणं मिलिच्छ-
जादीणं अणेअदेसभासाभिशा जहेटं मंतणामो ; “दिट्ठो दिट्ठा
वा, अज्जो अज्जणा वा ” । * (ठ)

बौरकः । णं अहं पि पलीएमि ; राअण्णसा एसा ; अहं
रखो पञ्चइदो । †

चन्द । ता किं अहं अप्यञ्चइदो संबुत्तो ? ‡

बौरकः । णं ! सामि-णिओओ । §

चन्द । [स्वगतम्] अज्जगोवालदारओ अज्जचालुदत्तस्य
प्रवहणं अहिरुहिअ अवक्रमदि त्ति जइ कहिज्जदि, तदो

* अरे ! कोऽप्रत्ययस्तव ? वयं दाक्षिणात्या अव्यक्तभाषिणः, खस-खत्तिखड-
कडट-बिल-कण्ठाट-कर्ण-प्रावरण-द्राविड-चोल-चीन-वव्वर-खेर-खान-मुख-मधुघातप्रभृतीनां
क्लेशजातीनाम् अनेकदेशभाषाभिशा यथेष्टं मन्त्रयामः,—“दृष्टो दृष्टा वा, आर्यः
आर्या वा”

† ननु अहमपि प्रलीकयामि, राजाज्ञा एषा ; अहं राज्ञः प्रत्ययितः ।

‡ तत् किमहमप्रत्ययितः संवृत्तः ?

§ ननु ! स्वामिनियोगः ।

¶ आर्यगोपालदारकः आर्यचालुदत्तस्य प्रवहणमधिरुद्ध अपक्रामति, इति यदि

(ठ) खसेत्यादि स्त्रीभूताः चतुर्जातयः । यथेष्टं—यथाऽभिलषितं, मन्त्रयामः,
—कथयामः इत्यर्थः । किं शब्दविचारेण, सर्वान् देशभाषासु सम्यग्भिन्नतया वयं
यथेष्टं वक्तुं शक्नुमः, कस्याचित् भाषायां “दृष्टः” इति “दृष्टा” इति कृत्वा “आर्यः”
इति “आर्या” इति कृत्वा उच्चार्यते, वयन्तु विविधभाषाविदः दाक्षिणात्यवासव्यतया
सुस्पष्टमभिधातुमसमर्थाश्च इति एकस्यां भाषायां कथयितव्यायां कदाचित् जिह्वा-
जायादन्यविधाऽपि भाषा उदीर्यतेऽस्माभिः, लिङ्गभेदनिबन्धनदीर्घाऽपि प्रायिकतया
तासु तासु देशभाषासु दृश्यते, तत्र किल पुल्लिङ्गे प्रयोक्तव्ये स्त्रीलिङ्गप्रयोगः, स्त्रीलिङ्गे
प्रयोक्तव्ये पुल्लिङ्गप्रयोगः स्वतः सिद्ध एव ; अत इदानीं प्रोक्तपमालीचनं विफल-
मित्यर्थः । स्त्रीपुंनपुंसकविपर्ययकृतं भाषणं प्रायिकमेवास्माकम् इति भावः ।

अञ्जचालुदत्तो रक्षा सासिञ्जइ, (ण) ता को एत्थ उवाचो ? [विचिन्त्य]
कखाट-कलह-प्पञ्चोअं (त) कलेमि । [प्रकाशम्] अरे बीरअ ! मए
चंदणकेण पलोइदं पुणो बि तुमं पलोएसि ? को तुमं ? ॥

बीरकः । अरे ! तुमं बि को ? *

चन्द । पूइज्जंतो माणिज्जंतो तुमं अप्पणो जादिं ए
सुमरेसि ? ॥ (थ)

बीरकः । [सक्तीषम्] । अरे ! का मह जादी ? ‡

चन्द । को भणउ ? §

बीरकः । भणउ । ॥

चन्द । अहवा ए भणामि । **—

जायंतो बि हि जादिं तुज्ज अ ए भणामि सीलबिहवेण ।
चिष्ठउ महच्चिअ मणे, किं हि कइत्येण भग्गेण ? ॥ २१ ॥

अथते, ततः आर्यवाक्यदत्तो राज्ञा शिष्यते, तत् कोऽत्र उपायः ? कर्षाटकलहप्रयोगं
करीमि । अरे बीरक ! मया चन्दनकेन प्रलीकितं पुनरपि त्वं प्रलीकयसि ? कस्वम् ?

* अरे ! त्वमपि कः ? ॥ पूज्यमानो मान्यमानस्वभावनो जातिं न करसि ?

‡ अरे ! का मम जातिः ? § को भणतु ? ॥ भणतु ।

** अथवा न भणामि ।—

॥ ॥ जानन्नपि हि जातिं तव च न भणामि शीलविभवेन ।

तिष्ठतु ममैव मनसि, किं हि कपित्थेन भग्गेन ? ॥

(थ) शिष्यते—दृश्ययिष्यते, भविष्यत्कामीये वर्तमानप्रयोगः ।

(त) कर्षाटकलहप्रयोगं—कर्षाटदेशीयतरुजनीचितविवादानुष्ठानम्, अकारण-
कलहमिति वाच्यम् ।

(थ) “च सुमरेसि ?” इत्यत्र “असुसुमरेसि ?” इति पाठान्तरं—“अनुकरसि ?”
इति संस्कृतम् । राज्ञो विवस्वभूतस्वम्, यत एव एतादृक् पूज्यमानः मान्यमानश्च संग-
मिजजातिं कदाचित् चिन्तयसि किम् ? इत्यर्थः ।

लोकसमर्थं कस्यचित् वंशस्य हीनताप्रकाशने न साधुजनीचितमित्याह, कत-
मिति ।—नव—भक्तः, जातिः,—वंशः, यस्मिन् कुले तव जन्म इत्यर्थः, तां, जानन्—

वीरकः । शं भणउ भणउ । *

चन्द । [संज्ञा (द) ददाति] ।

वीरकः । अरे ! किं खेदं ? †

चन्द ।—

सिखसिलाचल-हृत्यो पुरिसाणं कुञ्च-गठिसंठबो ।

कत्तरि-बाबुदहत्यो, तुमं पि सेणावई जादो ‡ ॥ २२ ॥

• ननु ! भणतु भणतु ।

† अरे ! किं नु इदम् ?

‡ श्रीर्षशिलातलहस्तः पुरुषाणां कूर्चयन्यसंस्थापनः ।

कत्तरौव्याधृतहस्तस्त्वमपि सेनापतिर्जातः ॥

विदन् अपि, शीलविभवेन—सुशीलतया, अहेतुकपरकीयदीधानुसन्धाने आत्मनः महत्त्वहानिर्भवतीति स्वस्य स्तम्भभावसम्पदनकुक्षां कर्तुमित्यर्थः, न भणामि—वदामि, लोकसमक्षं प्रकाशयामीत्यर्थः, मम मनसि—चित्ते एव, तिष्ठतु—विराजतु इत्यर्थः; तव अपकृष्टजातावुत्पन्नत्वात् तत्कथने मम शीलभङ्गापत्तिरिति हृदयम् । “सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम्” इत्युक्तेरिति भावः । कथं मनस्येव तिष्ठतु ? इत्यत आह, किमिति ।—कपित्थेन—तदाख्यफलविज्ञेयं, भग्नं—खण्डितेन, किम्—अलमित्यर्थः, [वारणार्थककिंशब्दयोगात् कपित्थेनेत्यत्र तृतीया] ; यथा बाह्यत एव रमणीयस्य कपित्थस्य भग्नस्याभ्यन्तरे केवलं सिक्थबीजादिपूर्णे ह्रदवत्पदार्थे पश्यतां लोकानां मनसि तद्विषयिका हेयत्वबुद्धिरुदेति, तथा तवापि जातेः विज्ञेयेण कथने सर्वथा स्वरूपप्रकाशात् त्वयि साधारणजनावज्ञा नियत-मुद्देश्यतीति भावः ; चन्दनकस्यातीव हेयत्वद्योतनार्थं, केवाञ्चित् गन्धगर्भत्वात् केवाञ्चित् बीजबहुलास्तरसवस्सारपूर्णत्वात् फलेष्वधमस्य कपित्थस्य बाह्यतः कठिनादभ्यन्तरतश्च सरसात् विलिनारिकेलादिफलात् व्यवच्छिन्नस्येदीपादानं वेदितव्यम् । आर्या इत्तम् ॥ २१ ॥

(द) संज्ञा—जात्युचितक्रियाभिगम्य, नापितजातिसूचकसङ्केतम् इति भावः ।

जात्युचितक्रियाकथनद्वारा जातिं ज्ञापयति । श्रीर्षेति ।—श्रीर्षशिलातलहस्तः, श्रीर्षे—भग्नं, शिलातलं—प्रसार एव, [भूमितलं करतलमिति वत् तलशब्दस्वरूपपर्यायशेधकः शोडशः] इत्ये—करतले यस्य तादृशः, अस्त्रनिशानार्थं धृतशिला-पङ्खण्ड इत्यर्थः, पुरुषाणां—नराणां, कूर्चयन्यसंस्थापनः—कूर्चानां—शम्भूनां, (“कूर्चमस्त्री भुवीमंघ्रे कठिनशम्भुसौतवे” इति मेदिनी) वः वन्धिः,—बन्धनं,

वीरकः । अरे चंदणपपा ! तुमं पि माणिव्वंतो अप्पवो
केरिकं जादिं ण सुमरेसि ? *

चन्द । अरे ! का मह चंदणपपा चंदविमुहस्य (ध)
जादो ? †

वीरकः । को भणउ ? ‡

चन्द । भणउ भणउ । §

वीरकः [नायकेन संज्ञां (न) ददाति] ।

* अरे चन्दनक ! त्वमपि मान्यमानः आत्मनीं जातिं न क्षरसि ?

† अरे ! का मम चन्दनकस्य चन्द्रविमुहस्य जातिः ?

‡ को भणतु ?

§ भणतु भणतु ।

भूलदेशकौटिल्यम् इत्यर्थः. यद्वा,—यन्निवत् संयोग इत्यर्थः, तस्य संस्थापनं—
समुच्छेदः यस्मात्. [समूर्ध्वकस्याधातोः नागार्थेऽपि प्रयोगदर्शनात् ; तथा हि
अमरः,—“परासु-प्राप्तपञ्चत्वपरेतप्रेतसंस्थिताः” इति] यद्वा,—संस्थापनं—सम्यक्—
प्रकृतिभावेन, स्थापनम्—अवस्थापनं, समीकरणमित्यर्थः, यस्मात् सः, (“सन्निवेशे
च संस्थानम्” इत्यमरः) शस्त्रसमुत्पन्नकारी इत्यर्थः, नापित इति यावत्. [“कुक्ष-
नठिसंठवणो” इत्यत्र “कुक्षनठिसंठवणो” इति पाठान्तरे—“कुक्षितग्रन्थिसंस्थापनः”
इति संस्कृतम्. तत्र कुक्षितस्य—भग्नस्य, ग्रन्थेः,—अस्थिसन्धिस्थलस्य, संस्थापनं—
संवाहनकौशलेन यथास्थानं पुनर्व्यवस्थापनं यस्मात् स तथोक्तः, नापितेन हि एवं
भग्नसन्धिव्यवस्थापनं लोकाप्रसिद्धमेव. “संठवणो” इत्यत्र आकाराभावश्चाप्यस्ती
बोध्यः.] कर्त्तरौव्याप्तपक्षः,—कर्त्तर्या—केशादिवपनसाधनास्त्रविशेषे, कर्त्तरौ-
सम्पाद्यकेशादिकर्त्तनकर्त्तृष्वि इति यावत्, व्याप्तः,—व्यासक्तः, नियुक्त इत्यर्थः, इक्षः
यस्य तादृशः, त्वमपि—अन्वावसायिसदृशः नापितोऽपि इति भावः, सेनापतिः—
सैन्याध्यक्षः, जातः,—भूतः, राज्ञा सेनापतिपदे नियुक्त इत्यर्थः ; एवं मन्त्राकुलप्रसूतः
त्वमपि इदानीं राज्ञा सेनापतिपदे इतः मर्षातिशयात् सर्वमेवाकुलीनं वैशि इति
तु वक्ष्यम् । आर्या वृत्तम् ॥ २२ ॥

(ध) चन्द्रविमुहस्य—चन्द्रवत्—सुखाकरवत्, विमुहस्य—पवित्रस्य, कास्मिन्-
क्षेत्रविनिर्मुक्ततया स्वभावनिर्यास इत्यर्थः ।

(न) संज्ञां—वर्णकारजात्यनुमापकं लक्षितविशेषमित्यर्थः ।

चन्द । अरे ! किंसेदं ? *

वीरकः । अरे ! सुणाहि सुणाहि । †—

जादी तुज्ज विमुहा, मादा भेरी, पिदा वि दे पड्ही ।

दुम्मुख ! करटक-भादा, तुमं पि सेणाबर्द जादो ‡ ॥ २३ ॥

चन्द । [स्कोषम्] अहं चंदणभो चम्मारभो ? ता पलोएहि पवहणं । §

वीरकः । अरे ! पवहणवाहभा ! पडिबत्तावेहि पवहणं, पलोइस्सं । ¶

* अरे ! किं तु इदम् ?

† अरे ! शृणु शृणु ।

‡ जातिस्त्व विशुद्धा, माता भेरी, पिताऽपि ते पटङ्कः ।

दुर्मुख ! करटक-भाता, त्वमपि सेनापतिर्जातः ॥

§ अहं चन्दनकचर्मकारः ? तत् प्रलोकय प्रवहणम् ।

¶ अरे प्रवहणवाहक ! परिवर्तय प्रवहणं प्रलोकयिष्यामि ।

चन्दनकस्य अतिनीचकुलोद्भूतिं प्रकाशयितुं जातिस्वभावसुलभं क्रियाविशेषं वर्णयति, जातिरिति ।—ते तव, माता—जननी, भेरी—स्नानाप्रसिद्धः वाद्यविशेषः, जननीव भेरी ते चन्द्रपोषिका इति भावः ; पिता—जनकः अपि, पटङ्कः—ढङ्का, पिता यथा जीविकासम्पादनेन प्रतिपालयति पटङ्कोऽपि तथा ते जीविकां निर्वाहयतीत्यर्थः ; दुर्मुख !—मुखर ! अप्रियभाविन् ! इत्यर्थः, (“दुर्मुखः कपिभिन्नानभिदीर्गा मुखरे विबु” इति मेदिनी) करटकः,—वाद्यभेदः, एव भाता—सहोदरः यस्य तथाविधः, करटकस्य सहोदरवत् सर्वदा एकस्यानस्थिततया तन्निगतोपजीविकः इत्यर्थः, अत एव तव—भवतः, जातिः,—वंशः, विशुद्धा—अतिपवित्रा इत्यर्थः, [इयं सोप्रासीक्तिरिति विपरीतलक्षणया जातेरप्यविशुद्धत्वं ध्वन्यते] त्वमपि—एवंविधविशुद्धकुलोत्पन्नः भवानपि, सेनापतिः,—सेननायकः, जातः,—राजा कृतः इत्यर्थः । एतेन वाद्ययन्त्रविशेषाणां परिचयेन अस्य चर्मकारजातीयत्वं सूचितम् ; अत्र हास्यो रसः, विवृताकारचेष्टावान् वीरक एवात्र आलम्बनं, तथा तस्य विवृताकाररूपान्नाभ्यादिविचेष्टनमेकानोद्दीपनं, वदनचरितादिकमत्र अनुभावः अवहित्वाद्यस्याम्यभिचारिणः एतेरभिव्यक्तः सहृदयसंवेदः हस्यभावः हास्यरसकृपातामुपैति, तस्य जीवपात्रगतत्वेनातिवृत्ततात्माकत्वं वेदितव्यम् । नाथा चन्दः ॥ २३ ॥

चेष्टः । [तथा करोति] ।

वीरकः । [गच्छेन् प्रवहन्मारीदुमिच्छति] ।

चन्द । [सहसा केशेषु गृहीत्वा पातयति, पादेन ताडयति च]

वीरकः । [सक्रीडमुत्थाय] अरे ! अहं तुए बीसखो राभाष्यतिं करेंतो, सहसा केसेसु गोबिहष पादेण ताडिदो ; ता सुणु रे ! अहिभरणमज्जे जइ दे चत्तरंगं च कप्पावेमि, (प) तदो च होमि वीरघो । *

चन्द । अरे ! राभउलं, अहिभरणं वा वच्च, • किं तुए सुणअ-सरिसेण ? † (फ)

वीरकः । तह । ‡ [इति निष्क्रान्तः] ।

चन्द । [दिशोऽवलोक्य] गच्छ रे पबहणवाहभा ! गच्छ । जइ को बि पुच्छेदि, तदो भणेशि,—“चंदणअ-वीरणहिं अब-

* अरे । अहं त्वया विजसो राजाश्रमिं कुर्वन्, सहसा केशेषु गृहीत्वा पादेन ताडितः । तत् शृणु रे ! अधिकरचमये यदि ते चतुरङ्गं न कल्पयामि, तदा न भवामि वीरकः ।

† अरे ! राजकुलम्, अधिकरणं वा वज्र, किं त्वया शृणुकसदृशेन ?

‡ तथा ।

(प) विजसः,—राजप्रत्ययवान्, राजविश्वसैकभूमिरित्यर्थः । राजाश्रमिं—राजादेशम् । कुर्वन्—अनुपालयन्, वृपतेराश्रमं पालयितुमेवारभमाणः इत्यर्थः, मदीयापमाने कृतं राज्ञः पालकस्वैवापमानं कृतं भवेदित्याशयः । केशेषु—शरीरकंदेषु, [अथ अवच्छेदे सप्तमी, साकल्यञ्च बहुवचनादेव लभ्यते इति सकलकेशावच्छेदेनैवार्थो लभ्यते] । अधिकरचमये—विचारालये, चतुरङ्गं कल्पयामि—अश्वपतः ज्ञालिं कारयिष्यामीति यावत् [“चौरङ्ग् कर् दूंगा” इति हिन्दी भाषा] ।

(फ) शृणुकसदृशेन—कुतुरसमेन, त्वं हि कुतुरवत् केवलं जीविकायमेव राजानं सेवसे, स्वमियोजनाचमतया न ते राजसमीपे काचित् प्रतिपत्तिरस्तीति कुतुरवत् इवैव ते जीविकारं भविष्यति इति भावः ।

लोहदं पवहणं बच्चद” । अज्जे वसंतवेणे । इदं च अहि-
स्सायं (व) दे देमि । * [इति खड्गं प्रयच्छति] ।

आर्य्यकः । [खड्गं गृहीत्वा सहजमात्मगतम्]—

अये ! शस्त्रं मया प्राप्तं, स्यन्दते दक्षिणे भुजः ।

अनुकूलञ्च सकलं, हन्त सरञ्चितोऽप्यहम् ॥२४॥

चन्द । अज्जे !—

एत्थ मए विस्सुबिदा, पच्चइदा, चंदणं पि सुमरेसि ।

अभणामि एस लुब्धो, जेहस्स रसेण बोत्तामो † ॥२५॥

* शङ्ख रे प्रवहणवाहक ! शङ्ख । यदि कोऽपि पृच्छति, तदा भविष्यसि,—“चन्दनक-
बीरकाभ्यामवलोकितं प्रवहणं व्रजति” । आर्य्ये वसन्तसेने ! इदञ्च अभिज्ञानं ते वदामि ।

† आर्य्ये !—अत्र मया विज्ञप्ता प्रत्ययिता चन्दनमपि स्मरसि ।

न भणामि एष लुब्धः जेहस्स रसेन ब्रूमः ॥

(व) अभिज्ञानं—साक्षीभूतं निदर्शनं, परिचायकविज्ञमित्यर्थः ।

पूर्य्यम् अगृहीतास्त्रत्वात् आर्य्यकः आत्मरक्षणे असमर्थमात्मानं मन्यमानः अतीव
स्त्रिप्त आसीत्, इदानीं शस्त्रप्राप्त्या केनचित् पुनराक्रमणे कृतेऽपि शस्त्रवलीन आत्मरक्षणे
समर्थो भविष्यामि इति विचिन्त्य हर्षं प्रकाशयति, अये इति ।—अत्र अये इति शस्त्र-
प्राप्तिजनितहर्षसूचकमव्ययम् ; मया—आर्य्यकेषेत्यर्थः, शस्त्रं—खड्गरूपमित्यर्थः, प्राप्तं—
चन्दनकसकाशात् लब्धम् ; दक्षिणः,—सव्येतरः, भुजः,—बाहुः, स्यन्दते—स्मरति ;
[दक्षिणाङ्गस्फुरणफलं यथा मत्स्यपुराणे,—“अङ्गदक्षिणभागे तु शूलं प्रस्फुरणं भवेत् ।
अथाशूलं तथा वामे पृष्ठस्य हृदयस्य च ॥” इति] इत्येत्यादि हर्षसूचकमव्ययम् ; अह-
मपि—अतिविपन्न इति भावः, अधुनेति श्रेयः, सरञ्चितः,—परित्रातः, चन्दनकेनेति
श्रेयः, (अतः) सकलं—सर्वमेवेत्यर्थः, अनुकूलम्—अविरोधं, नातमिति श्रेयः ; शस्त्र-
प्राप्त्यादिरूपानुकूल्येन इदानीं मम अबाधितगतेरधिकसम्भावना इति भावः । अत्र
एकेनैव शस्त्रेणात्मरक्षणाकार्य्यस्य समाहितौ सत्यामपि देवात् दक्षिणभुजस्य चन्दनक-
कारणात्तरस्य समवधानेन प्रोक्तकार्य्यस्य सुकरत्वदर्शनात् समाधिर्नामात्मकारः ;
“समाधिः सुकरे कार्य्ये देवाश्चस्वनरानमात्” इति लक्षणात् । पञ्चावज्ञां व्रतम् ॥ २४ ॥

खड्गहन्तमानुमतिदानात्सरं तस्मिन् गिरिति श्रयमनुरागमावेदयितुं सम्बन्धि
विपदि वा सदा स्वकीयमानुकूल्यं प्रार्थयमानः स्वविषयमाह, अनेति ।—अत्र—

आर्यकः ।—

चन्दनस्रग्शीलाख्यो देवादय सुहृन्मम ।

चन्दनं भोः ! स्मरिष्यामि, सिद्धादेशस्तथा यदि ॥२६॥

चन्द ।—

अभयं तुह देउ हरो विष्णु बन्हा रबी अ चंदो अ ।

हत्तण सत्त्वकवं संभ-णिसंभे जधा देवी * ॥२७॥

अभयं तव ददातु हरो विष्णुर्ब्रह्मा रविश्च चन्द्रश्च ।

इत्वा शत्रुपक्षं शुभनिशुभौ यथा देवी ॥

उपस्थितव्यापारे, मया विजया—कथिता, त्वम् इति शेषः, किं विज्ञाप्यते ? इत्याह, प्रत्ययितेति ।—प्रत्ययिता—सञ्ज्ञातप्रत्यया, विज्ञप्ता सती इत्यर्थः. चन्दनमपि—चन्दनं मामपि इत्यर्थः, स्मरसि—स्मृतिविषयीभूतं करोषि इत्यर्थः. मयि विश्वासे कृते न तव काऽप्यनिष्टाशङ्का इत्याशयः ; एषः,—एवं विज्ञापकः. अहमिति शेषः, नृन्ः,—त्वन्ः. किञ्चित्प्राप्तुकामः सन् इत्यर्थः, न भणामि—न कथयामि खेदस्य—प्रेम्णः, रसेन—अनुरागेण, खेदवशेनेत्यर्थः, ब्रूमः,—कथयामः, त्वं वृपतिर्भूत्वा मां किञ्चित् दास्यसि इति लोभाकृततया मम स्मरणं न याचे, त्वां प्रति निरतिशया प्रीतिरेव मामेवं वक्तुं मुखरयति इति समुदितार्थः । गाथा चन्दः ॥ २५ ॥

कृतज्ञ आर्यकः चन्दनकवाक्यस्य प्रत्युत्तरमाह, चन्दन इति ।—चन्द्रस्य—शशिनः इव, निर्मलमित्यर्थः, यत् शीलं—सत्स्वभावः, तेन आख्यः,—युक्तः, चन्दनः,—भवा-नित्यर्थः, देवात्—भाग्यवशेन, मम—मे, सुहृत्—मित्रं, जात इति शेषः ; भोः,—हे चन्दन ! इत्यर्थः, सिद्धादेशः,—सिद्धपुरुषस्य आज्ञा, यदि—चेत्, तथा—तादृशः, राज्यप्राप्तिफलक इत्यर्थः, भवेदिति शेषः, यदाहं सत्यं राजा भवामीति भावः, तदा चन्दनं—भवन्मिति यावत्, स्मरिष्यामि—त्वत्कृतोपकारस्मरणं करिष्यामीत्यर्थः ; भवन्ममेवंविधमहेतुकोपकारकं राजासनमधिष्ठायापि कदापि स्मृतिपथात् नापनेष्या-मीति हृदयम् । अत्र चन्द्रशीलाख्यः इति चन्द्रेण शीलस्य निर्मलत्वरूपवैधर्म्याख्य-कथनात् समासगता उपमा नामालङ्कारः । पद्यावर्जं वृत्तम् ॥ २६ ॥

इदानीं गमनसमये चन्दनकः आर्यकस्य शुभमाशंसते, अभयमिति ।—देवी—दुर्गा, शुभनिशुभौ यथा—तदाख्यौ देव्याधिपाशुभौ धातरी इव इत्यर्थः, हरः,—शिवः, विष्णुः,—नारायणः, ब्रह्मा—पद्मयोगिः, रविः,—सूर्यः. चन्द्रश्च—शशी च, तत्र—भवतः, शत्रुपक्षम्—अरिकुलं, इत्वा—समूलं विनाशक, अभयम्—अभीतिप्रत्याख्यं

चेष्टः । [प्रवहणेन निष्क्रान्तः] ।

चन्द । [नेपथ्याभिमुखमवलोक्य] अरे ! निष्क्रामन्तस्म मे पित्र-
वशस्सो सञ्जितोऽपि पिष्टदो ज्ञेव अणुलङ्घो गदो । भोदु, पधान-
दण्डधारो बीरओ रात्र-पञ्चअ-आरो विरोधिदो, ता जाव अहं
पि पुत्त-भादु-पडिबुदो एदं ज्ञेव अणुगच्छामि । * (भ)

[इति निष्क्रान्तः] ।

इति प्रवहणविपर्ययो नाम षष्ठोऽङ्कः ॥ ६ ॥

* अरे ! निष्क्रामती मम प्रियवयस्यः गर्विलकः पृष्ठत एवानुलङ्घो गतः । भवतु,
प्रधानदण्डधारको बीरको राजप्रत्ययकारको विरोधितः तत् यावदहमपि पुत्रसाष्ट-
परिवृत एतमेवानुगच्छामि ।

समाश्रयसन्निवृत्त्यः, ददातु—प्रयच्छतु । देवी यथा दुर्दान्तौ शुभनिश्वसौ निहत्य
अभयदानेन देवान् रक्षयामास, तथा हरिहरादयोऽपि तव रिपून् विनाश्य अभयदानेन
त्वां रक्षन् इति समुदितायः । अत्र प्रस्तुतानां हरादीनामेकाभयदानक्रियाऽभिसम्बन्धात्
तुल्ययोगिताऽलङ्कारः ; अपि चीपमानभूतया देव्या सह हरादीनां देवानां रक्षण-
साम्यबोधात् उपमा इत्यनयो रङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । आर्या कन्दः ॥ २७ ॥

(भ) निष्क्रामतः,—निर्गच्छतः । मम—चन्दनकस्येत्यर्थः । प्रियवयस्यः,—
स्निग्धमितम्, अहेतुकप्रणयीत्यर्थः । पृष्ठतः एव—पश्चादेव, अनुलङ्घः,—संसक्तः सन्,
गतः,—प्रस्थितः, आर्यकमनुयात इत्यर्थः । प्रधानदण्डधारकः,—रक्षयेष्ट इत्यर्थः ।
एतमेव—आर्यकमेव, अनुगच्छामि—अनुसरामि ।

इत्यश्वेशास्त्राटवीसञ्चरणपञ्चानन-पण्डितकुलपतिना वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीमञ्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचितायां, तदात्मजाभ्यां

पण्डितश्रीमदाद्यबोधविद्याभूषण-पण्डितश्रीमन्नित्यबोधविद्यारत्नाभ्यां

प्रति संस्कृतायाममलाख्यायां मृच्छकटिकव्याख्यायां

षष्ठोऽङ्कः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति चारुदत्तो विदूषकश्च] ।

विदू० भो ! पेक्ख पेक्ख पुण्णकरण्डञ्च-जिष्णुज्जाणस्स सत्तिरीः
अदां । * (क)

चारु० वयस्य ! एवमेतत्, तथाहि,—

बणिज इव भान्ति तरवः, पश्यान्नीव स्थितानि कुसुमानि ।

शुल्कमिव साधयन्तो मधुकरपुरुषाः प्रविचरन्ति ॥१॥

* भोः ! पश्य पश्य पुष्पकरण्डक-जीर्णोद्यानस्य सत्रीकताम् ।

(क) सत्रीकतां—सौन्दर्यं, रमणीयतामित्यर्थः ; [श्रिया सह वर्तमानं यत्
तत् इति बहुव्रीहौ समासान्त-क-प्रत्ययान्तात् भावे तलि रूपम्] ।

समृद्धस्य पुरुषस्य समापतितायां दुर्गतावस्थायामपि सामयिकानन्ददर्शने प्रागनु-
भूतकार्यकलापाः चेतश्चटुनयन्तितराम् उल्लासयन्ति च मानसिकौ वृत्तिम्, अत एव
नबौनदीनः सार्थवाहसधम्मा चारुदत्तः जीर्णोद्यानतरुकुसुमादिषु सम्पदा बणिक्-
पश्यादिसाधर्म्ये सन्दर्शयन्नाह, बणिज इति ।—तरवः,—वृक्षाः. बणिज इव—सार्थ-
वाहा इव, भान्ति—शोभन्ते, कुसुमानि—पुष्पाणि, पश्यानि—विक्रयद्रव्याणीव,
स्थितानि—विराजितानि, तथा मधुकराः,—भ्रमराः, पुरुषाः,—राजनियुक्ताः
शुल्कग्राहिणः पुरुषविशेषा इव, [अत्र मधुकराः पुरुषा इवेति विग्रहे “उपमितं
व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे” (२।१।५६ पा०) इत्युपमितसमासः] शुल्कं—राज-
शास्त्रकर्तृवशेषं, (“शुल्कं घटादिद्वये स्यात् वगदर्थग्रहःस्त्रियाम्” इति मैट्टिनौ)
साधयन्त इव—आददाना इव, प्रविचरन्ति—इतस्ततः भ्रमन्ति । यथा हि श्रेष्ठिनः
विपणिषु विविधद्रव्यसम्भारान् सम्पददर्शयन्ति, करग्राहिणः पुरुषाश्च तैश्च करमादानु-
मितसतो विचरन्ति, तथैव तरवः विविधानि स्वकुसुमानि विस्तार्य शोभन्ते, मधुकराश्च
तेषां मकरन्दं स्वेच्छया सङ्गृहीतुं सानन्दं सर्व्वतः समुड्डयन्ते इति तात्पर्य्यम् । [एतेन
पालकराज्ये विक्रयव्याप्त्यै पूर्व्वमेव पश्यसाराणां सङ्गृहणोपवर्णनात् अद्यैष्टधनं राज-
पुरुषाणां सुमहानुपद्रवः व्यज्यते] । अत्र तरुणां बणिभिः सह, कुसुमानां पश्वैः
सह विरुद्धधर्मीकविनाशकतं साम्यं प्रतीयते इत्युपमाङ्गलङ्कारः, तथा विचरन्त्यस्य प्रकृतस्य

विद् । भो ! इमं अक्षर-रमणीयं (ख) शिलाभलं उव-
विसदु भवं । *

चार । [उपविश्य] वयस्य ! चिरयति वर्द्धमानकः ।

विद् । भणितो मय बद्धमाणो, “वसंतसेषिणं गोविहणं लहं
लहं पापच्छ”ति । †

चार । तत् किं चिरयति ?—

किं यात्यस्य पुरः शनैः प्रवहणम् ? तस्यान्तरं मार्गते ?

भग्नेऽस्ते परिवर्त्तनं प्रकुरुते ? क्षिप्नोऽथवा प्रग्रहः ? ।

वर्त्मान्तोऽङ्गीत-दारु-वारित गतिर्मार्गान्तरं याचते ?

स्वैरं प्रेरितगोयुगः किमथवा स्वच्छन्दमागच्छति ? ॥ २ ॥

* भोः ! इदमसंस्काररमणीयं शिलातलम् उपविशतु भवान् ।

† भणितो मया बद्धमाणः, “वसन्तसेनां गृहीत्वा लघु लघु आगच्छ” इति ।

शृङ्खलाधनरूपाप्रकृतस्वरूपेण तादात्म्याध्यासादुक्तैककोटिकसंशयसमुद्घादुत्प्रेक्षा-
ऽन्वहारः ; मधुकराः पुरुषा इव इति समासे औपम्यवाचिन इवादिः लोपे समासगता
सुसौपमेत्येतेषामलङ्काराणामन्योऽन्वसापेक्षतया संस्थितेः सङ्करः । आर्या इति ॥ १ ॥

(ख) असंस्काररमणीयम्—असंस्कारेऽपि—संस्काराभावसत्त्वेऽपि, रमणीयं—
मनोरमं, स्वभावमुन्दरमित्यर्थः ।

वर्द्धमानकस्य विलम्बकारणं बहुधा वितर्कयन्नाह । किमिति ।—अस्य—वर्द्ध-
मानकस्य इत्यर्थः, पुरः,—अग्रे, प्रवहणं—शकटम्, अपरमिति शेषः, शनैः,—मन्दं
मन्दं, याति—गच्छति, किम् ? तस्य—अगतः, गच्छतः प्रवहणान्तरस्य, अन्तरम्—
अवकाशं, मार्गते—प्रतीक्षते इत्यर्थः, किम् ? अवे—चक्रे, कश्चिचित्
चक्रे इत्यर्थः भग्ने—छिन्नुते सति, परिवर्त्तनं—नवचक्रनियोगं, भग्राद्यं परिवर्त्तनं
अपरस्य कस्यचिदस्य योजनमित्यर्थः, प्रकुरुते—विधत्ते, किम् ? अथवा—पक्षा-
न्तरे, प्रग्रहः,—बलीग्रहप्रग्रहः, (“तुलासूत्रेणादिरश्मौ प्रग्रहः प्रग्रहोऽपि च”
इत्यमरः) क्षिप्रः ?—वृष्टिः किम् ? अथवा, वर्त्तनः,—मार्गस्य, अन्ते—मध्यभागे,
उन्मिषतेन—परित्यज्जेन, केनचिदिति शेषः, दारुणा—काष्ठेन, ब्रह्मकाष्ठेनेति भावः,
वारिता—बद्धा, गतिः,—गमनं यस्य तथाभूतः सन्, मार्गान्तरम्—अन्यं पन्थानं,

[अविश्य गुप्तार्थकप्रवहणस्यः चेटः] जाध गोणा ! जाध । *

आर्यकः । [स्तनतम्]—

नरपतिपुरुषाणां दर्शनाङ्गीतभीतः

सनिगडचरणत्वात् सावशेषापसारः ।

अविदितमधिरूढो यामि साधोस्तु यानि

परभृत इव नीडे रक्षितो वायसीभिः ॥ ३ ॥

• यातं गावो ! यातम् ।

आचते—अवलम्बते, बन्नीभूतापरपथेन समागच्छति इत्यर्थः, किम् अथवा स्वेन—मन्दं मन्दं, स्वेच्छाऽनुकूपमिति यावत्, प्रेरितं—चालितं, गीयुगं—बन्नीवर्द्धयत् येन तादृशः सन्, स्वच्छन्दं—स्वेच्छया, आगच्छति : किम् ? [“वर्माङ्गीकृत” इत्यत्र “कर्माङ्गीकृत” इति “कर्माङ्गीकृत” इति च पाठान्तरम् । “कर्मान्, —राजा-दीनां नियोगविशेषः” इति पृथ्वीधरः] । वसन्तसेनाऽऽगमने समययातिपातमसहमानस्य चारुदत्तस्य चित्तौत्सुक्यमत्यधिकमावेद्यतौयमुक्तिः । अत्रोत्कण्ठाविकाशः, तल्लक्षणं यथा,—“सर्वेन्द्रियसुखास्वादी यत्रास्तीत्यनुमन्यते । तन्प्राप्तौच्छां ससङ्ख्यामुक्कण्ठां कवयो विदुः ॥” इति । अत्र वसन्तसेनाचिरागमनरूपैकविषयस्य प्रतिभोलित-यानान्तरावरोधनादिरूपानेककारणजन्यत्वेनोद्भावनात् समानबलतया च तेषामनेक-क्रीटिस्फुरणैर्नैकतरस्य निर्णेतुमशक्यत्वात् संशयस्यैव प्रत्यवसानात् शङ्कसन्देहालङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २ ॥

भीत आर्यकः स्वपलायनमिदानीमपि अनिर्वाचमिति विचिन्तयन्नाह, नरपतीति ।—
—नरपतिपुरुषाणां—राजपुरुषाणां, रक्षिणामित्यर्थः, कीकिलपदे,—नरपतिपुरुषाणां,—शाकुनिकानामिति ध्वनिः, दर्शनात्—ईदृशत्वात्, भीतभीतः,—भीतादपि भीतः, अतिभीत इत्यर्थः, तथा सनिगडचरणत्वात्—शङ्कलबद्धैकपादत्वात्, पदे,—सनिगडचरण इव—शङ्कलनियन्त्रितपद इव कुलायात् यथेच्छं पलायितुमक्षमः, उड्डयने सम्यगनभ्यस्ततया मन्दगतिर्वा इति ध्वनिः, सावशेषः,—किञ्चिदवशिष्टः, अपसारः,—पलायनं यस्य तादृशः, यावत् निगडं न क्रीटयामि तावत् मम पलायनं सर्वथाऽसम्भवितमिति भावः ; अहं त्रायसीभिः—काकीभिः, नीडे—कुलाये, (“कुलायो नीडमस्त्रियाम्” इत्यमरः) रक्षितः,—पालितः, परभृतः,—कीकिल इव, (“वनप्रियः परभृतः कीकिलः पिक इत्यपि” इत्यमरः) अविदितम्—अज्ञातं यथा वृक्षा, साधोः—चारुदत्तस्य इति यावत्, यानि—शकटे, अधिरूढः,—अधिष्ठितः

अहो ! नगरात् सुदूरमपक्रान्तोऽस्मि, तत् किमस्मात् प्रवहणादवतीर्य वृक्षवाटिकागहनं प्रविशामि ? उताहो प्रवहण-
स्वामिनं पश्यामि ? अथवा कृतं वृक्षवाटिकागहनेन, अभ्युप-
पन्नवत्सलः खलु तत्रभवान् आर्य-चारुदत्तः (ग) श्रूयते, तत्
प्रत्यक्षीकृत्य गच्छामि ।—

स तावदस्माद्व्यसनार्णवीलितं

निरीक्ष्य साधुः समुपैति निर्वृतिम् ।

सन्, यामि—गच्छामि ; कीकिलशावकी यथा परगृहे वायसीभिः रक्षितः व्याध-
भयात् विक्रम्यितहृदयः निभृतस्तिष्ठति, तथा अहमपि रक्षितभयात् सदा शङ्कितः
आरुदत्तस्य शकटे वसन्सेनाव्यपदेशेन आत्मानं गोपायित्वा वर्धमानकेन रक्षितः
निभृतमवस्थीतीति यामीति समुदितार्थः । अत्र परभृतं साधुम् आर्यकस्यावैधर्म्य-
साक्ष्योक्तः उपमाऽलङ्कारः एवम् आत्मीयत्वभमात् वायस्यः यथा परभृतशावकं
स्रकुलाये संरक्षन्ति, तथा शकटवाहकस्य वसन्सेनाभमात् आर्यकस्य संरक्षणं
समुपपन्नमिति उपमायां सर्वत्र पूर्णतया सादृश्यं समुद्भेयम् । मालिनी वृक्षं,
तदुक्तं—“न-म-य-ययुतेयं मालिनी भोगिलोके” इति ॥ ३ ॥

(ग) वृक्षवाटिकागहनं—वृक्षवाटिकायाः, — गृहसमीपस्थस्योपवनस्य, गहनं—
दृष्टप्रवेशं स्थानं, विरलजनसङ्घारं वृक्षवाटिकायाः प्रदेशविशेषमित्यर्थः । उताहो—
अथवा । प्रवहणस्वामिनं—शकटाधिपतिम् । कृतमिति ।—वृक्षवाटिकागहनेन—
वृक्षवाटिकायाः गहनप्रदेशे प्रवेशनेत्यर्थः, कृतम्—अलमित्यर्थः, (“कृतं युगेऽल-
मर्थेऽपि” इति मेदिनी) अधुना वृक्षवाटिकागहनप्रवेशं न करोमीति भावः ।
अभ्युपपन्नवत्सलः,—अभ्युपपन्नेषु,—विपन्नेषु, शरणागतत्वमित्यर्थः, वत्सलः,—समधिक-
कोहवानित्यर्थः । प्राक् किलार्यकेण यानमधिरुह्य सुगमं तिष्ठता पथि नगर-
रक्षकेषु वीरकेषु “कस्येदं प्रवहणं कुत वा नीयते ?” इति पृष्ठस्य यानचालकस्योत्तरं
शरणागतवत्सलस्य आरुदत्तस्यैतत् यानमिति विज्ञातम् ; असी आतीव दीनवत्सलः
इति लोकमुखादग्रिमाकर्णितं च, तेनैव शरणागतस्य अपराधशतमसौ आत्मगुणेन
प्रमार्शयिष्यतीति निश्चित्य, तदनुमतिं विनैव तदग्रानम् आत्मीयमिति कृत्वा, तत्रैव
स्थितमिति वदितव्यम् ।

आपदैकशरणः सहीदरचेताः आरुदत्तः नूनं तदयानाश्रयेणैव विपत्त्यागरीरुतं
नामालोक्य असीममानन्दमुपगमिष्यतीति मया इदानीमवश्यमेव तेन साक्षात्कारः

शरीरमेतद्गतमीदृशीं दशां

धृतं मया तस्य महात्मनो गुणैः ॥ ४ ॥

चेतः । इमं तं उज्जाणं, ता जाव उवशप्पामि । [उपसृत्य]

अज्ज मित्तेअ ! *

विद् । भो ! पिअं दे णिवेदेमि ; वड्ढमाणो मंतदि, (घ)

आगटाए वसंतसेणाए होदब्बं । †

* इदं तदुद्यानं, तत् यावदुपसर्पामि । आर्य्य मैत्रेय !

† भो ! पिअं ते निवेदयामि ; वड्ढमाणको मन्त्रयति, आगतया वसन्तसेनया भवितव्यम् ।

करणीय इत्याशयेनाह, स इति ।—तावत्—वाक्यालङ्कारः । सः,—सर्व्वलोकप्रसिद्ध इत्यर्थः । साधुः,—विमलचरितः, सज्जनैकशरणाः इत्यर्थः । आरुदत्त इति शेषः, अस्मात्—एवभूतात्, उत्तरीतुमशक्त्वादित्यर्थः, व्यसनाश्रवात्—रक्षिगणहस्तपतनकपदुस्तर-विपत्त्यागरात् इत्यर्थः, उल्लिखितं—तदीयप्रवहणरूपावलम्बनमादायेव रक्षितमित्यर्थः, मामिति शेषः, [अत्र सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः] निरीत्य—दृष्ट्वा, निर्गतं—सुखं, सन्तीषमित्यर्थः । स्वचेतसि इति शेषः । समुपैति—प्राप्तातीत्यर्थः । [अत्र भविष्यत्-सामीप्ये लटः प्रयोगः] दृश्यते हि परदुःखमसङ्गिणीः इयावतः चेतसि दुःखसागर-निमग्नस्य नरस्य समुद्ररञ्जनिता निरतिशया प्रीतिः, अतः तत्प्रीत्यर्थमेव मया अवश्य-मेव असौ दर्शनीय इति तात्पर्य्यार्थः । यदि हि अहमेवभूतपरमोपकारकमदृष्टेव मच्छेयं, तदा अकृतज्ञत्वदीयप्रसरः स्यादित्याह, शरीरेत्यादि ।—इदंश्रीम्—एवभूतां, कारावासादिना शोचनीयमित्यर्थः, दशान्—अवस्थां, गतं—प्राप्तम्, एतत्—इदं हि मया प्रियमाणं शरीरं—देहः महात्मनः,—उदाराश्वस्य, तस्य—आरुदत्तस्येत्यर्थः, गुणैः,—शरणागतवाक्यादिगुणैरित्यर्थः, धृतं—रक्षितम् ; अत्युयासादिव रक्षिकीपात् परिवातुः आरुदत्तस्य दर्शनं विना एतत् मे शरीरधारणं विफलं स्यादित्यवश्यमेव मयाऽसौ दृष्टव्यः, दृष्टेव च जन्यव्यमिति समुद्दितार्थः । अत्र व्यसनविमुक्तस्य आर्य्यकस्य दर्शनेन आरुदत्तचित्तनिर्गतिलाभरूपकार्य्यस्य समर्थकतया आरुदत्तगुणैः आर्य्यकशरीर-शरणाश्रयकारणरूपसीपादानात् कारणेन कार्य्यस्य समर्थनरूपोऽर्थावरत्वासीलङ्कारः । वंशस्थविलं वृत्तम् ॥ ४ ॥

(घ) प्रियं—प्रियवार्त्तामित्यर्थः । ते—तुभ्यम् । मन्त्रयति—जल्पति, भाषते इत्यर्थः, वड्ढसुरेचेतदगुणीयते यत् वड्ढमाजकः समाधात इति समुद्दितार्थः ।

चारु । प्रियं नः प्रियम् ।

विद् । दासोऽप पुत्ता ! किं चिरइदो सि ? *

चेट । अज्ज मित्तेअ ! मा कुप्प, जाणत्थलके बिशुमलिदेत्ति
कटुअ गदागदिं कलेत्ते चिलइदेहि । † (ङ)

चारु । वर्द्धमानक ! परिवर्त्तय प्रवहणम् । सखे ! मैत्रेय !
अवतारय वसन्तसेनाम् ।

विद् । किं णिअडेण बद्धा से गोडा, जेण सअं ण ओद-
रेदि ? । [उत्थाय प्रवहणमुद्वाह्य] भो ! ण वसन्तसेणा, वसन्तसेणा
क्खु एसो !! ‡ (च)

* दास्याः पुत्र ! किं चिरायितोऽसि ?

† आर्य्य मैत्रेय ! मा कुप्य, यानासारणं विस्मृतमिति कृत्वा गतागतिं कुर्वन्
चिरायितोऽस्मि ।

‡ किं निगडेण बद्धावस्थाः पादौ, येन स्वयं नावतरति ? भो ! न वसन्त-
सेना, वसन्तसेनः खलु एषः !!

(ङ) मा कुप्य—क्रोधं मा कुरु । इति कृत्वा—इति हृत्तोः, यानासारणस्य
विस्मरणादित्यर्थः । गतागति—गमनागमनम् ; [गतागतिमित्यत्र गतश्च आगतिश्चेति
वियत्तेषु केचित् समाहारद्वन्द्वं समर्थयन्ते, तत्र विचारसहं, समाहारद्वन्द्वे क्लृप्त-
लिङ्गस्यैव अनुशिष्टतया प्रकृतस्थलस्य कथमपि समर्थयितुमशक्यत्वात् । अतः “गती-
नरा आगतिः गतागतिः ताम्” इति वियत्तेषु मध्यपदलोपात् समर्थनौयोऽयं
प्रयोगः इति सुधीर्भिर्विभाव्यम् । चिरायितः,—विलम्बितः, [अत्र “चिराय
चिररात्राय चिरस्याद्याचिरार्थकाः” इत्यव्ययवर्गे अनरोक्तेः चिरायशब्दात् “तत्करोति”
इत्यर्थे णिव “धातोरर्धात्तरे हत्तेर्धात्वर्थेनोपसङ्गहात् । प्रसिद्धेरविक्रवातः कार्यक्षी-
ऽकार्षिका क्रिया ॥” इत्यनुशासनेन अस्य धात्वर्थोपसङ्गहीतकार्यकत्वेन अकार्यकतया
कर्त्तरि निष्ठायां चिरायित इति सिद्धम् ; यद्वा —चिराय सञ्जातमस्येति वाक्ये चिराय-
शब्दात् तारकादित्वादित्यप्रत्ययेन निष्पन्नमिति बोध्यम्] ।

(च) वसन्तसेनः,—पुरुषोऽयं, न तु वसन्तसेना इत्यर्थः ; शकटस्थस्य पुंस्वात्
वसन्तसेनाशब्दस्य लिङ्गविपरिणामेन पुल्लिङ्गानिर्देशः । [सीताप्रसन्नान्दमेवम् ।

चारु । वयस्य ! अलं परिहासेन, न कालमपेक्षते खेहः । (छ)

अथवा स्वयमेवावतारयामि । [इति उल्लिखति] ।

आर्यकः । [हृष्ट] अये ! अयमेव प्रवहणस्वामी !! न केवलं
श्रुतिरमणीयः, दृष्टिरमणीयोऽपि । हन्त ! रक्षितोऽस्मि । (ज)

चारु । [प्रवहणमभिरुद्ध दृष्ट्वा च] अये ! तत् कोऽयम् ?—

कारिकर-समबाहुः, सिंहपोनोन्नतासः,

पृथुतर-समवक्षास्ताम्रलोलायताक्षः ।

कथमिदमसमानं प्राप्त एवविधो यो

वहति निगडमेकं पादलग्नं महात्मा ? ॥ ५ ॥

वसन्तः,—ऋतुविशेषः, सुरभिकाल इत्यर्थः, सेना—बलं यस्येति सः, द्वितीयः काम-
देवः खल्वयमित्यपि ध्वन्यते] ।

(छ) परिहासेन—उपहासेन, अलं—निपूयोजनम्, उपहासं—मा कुर्व
इत्यर्थः । तव हेतुमाह, नेति ।—खेहः,—अनुरागः । कालं—इथाकालवैपमित्यर्थः ।
नापेक्षते—न सहते ; प्रणयः प्रणयिनोदर्शने कालविलम्बं न सहते इति समुदितार्थः ;
शकटेन कस्यचिदागमनवार्तामः कथं समुत्कण्ठितेन चारुदसेन आर्यकागमनाज्ञानात्
वसन्तसेना आगतेति निश्चित्य एवमुक्तमिति वेदितव्यम् ।

(ज) अये इति हर्षसूचकं विषयसूचकं वा अव्ययम् । श्रुतिरमणीयः,—
श्रुत्या—लोकपरम्पराप्रसिद्धगुणाकर्षणेन, रमणीयः,—मनोरमः, सुतिकुहरे गुणसुधा-
सिञ्चनेन लोकचित्ररञ्जन इत्यर्थः । दृष्टिरमणीयोऽपि—दृष्ट्वा—दर्शनेनापि, रम-
णीयः, चित्तहारी इत्यर्थः ; “यदाज्ञतिसद्व गुणा वसन्ति” इति आध्यात् अस्य गुणा-
कर्षणेन लोभ्यदर्शनत्वं प्राक् यदनुमितं तदिदानीं प्रत्यक्षीकृतम् इति भावः । हन्त—
हर्षे, रक्षितोऽस्मि—परिवातो भवामि ; एवविधसौम्यदर्शनः पुरुषः कदाऽपि पालक-
इत्ये मां न समर्पयिष्यति इति भावः ।

महासत्त्वव्यञ्जकानिगधोराकृतम् आर्यकं ब्रह्मलार्जुनकपादमालोक्य वितर्कथन्नाह,
करोति ।—यः महात्मा—महाशयः, महाप्रभाव इत्यर्थः, कारिकरस्य—हस्तिपृच्छस्य,
समी—तुल्यो, बाहू—सुजौ यस्य तथोक्तः, आजानुलम्बितभुज इत्यर्थः । सिंहस्त्रेव—
केसरिण इव, पीनो—प्लूतो, मांसलावित्यर्थः, उन्नतो—उन्नतिं गीतो, चण्डी—
कम्प्यो यस्य ताडनः, पृथुतरम्—व्रतिविशालं, समं—तुल्यम्, आजगन्मुकुपमिति

ततः को भवान् ?

आर्यकः । शरणागतो गोपालप्रकृतिरार्यकोऽस्मि । (भ)

आह । किं घोषादानीय योऽसौ राज्ञा पालकेन बधः ?

आर्यकः । अथ किम् ।

आह ।—

विधिनैवोपनीतस्त्वं चक्षुर्विषयमागतः ।

अपि-प्राणानहं जह्नां, न तु त्वां शरणागतम् ॥ ६ ॥

यावत्, वदः,—उरःस्थलं यस्य तथाभूतः, तथा ताम्—रत्ने, लोले—चपले, आवते—दीर्घे च, अक्षिणी—नयने यस्य सः तथोक्तः, आकर्षविसृतारक्तलोललोचनः इत्यर्थः, अस्मि इति शेषः, स एवविधः,—करिकरेत्यदिमहापुरुषलक्षणान्ताः सन्नित्यर्थः, कथं—केन हेतुना, असमानम्—असदृशम्, ईदृशकीरत्वव्यञ्जकाकृतेरनगुरुपमित्यर्थः, पादक्षत्रं—चरणसंयुतम्, इदं—दृश्यमानमित्यर्थः, एकम्—एकसङ्गा, निगडं—शृङ्खलं, बधति ?—धारयतीत्यर्थः ; अयोग्यमिदं निगडबन्धनं कथं प्राप्तवानेषः ? इति भावः । [अत्र “निगडयुग्मम्” इति पाठो न युक्तः, “एकचरणसन्ननिगडः” इत्यनेन, “पादाग्रस्थितनिगडैकपाशकर्षी” इत्यनेन च पूर्वोक्तेन विरोधात् “निगडमेकं” “निगडपाशम्” इति वा पाठो युज्यते इति ध्येयम्] । इह ईदृशमहापुरुषलक्षणसम्पन्नस्य इत्थं विरुद्धरूपनिगडबन्धनसदृशनिषिद्धमालङ्कारः । इषेण सह अंससाम्यस्यैव सर्वत्र दर्शनात् सिंहेन सह अंससाम्यं लोके अप्रसिद्धं, तस्य कटिसाव्याभिधानस्यैव सार्वविकल्पादतोऽवोपमाऽलङ्कारगमः प्रसिद्धिविरुद्धत्वं दीक्ष्य उच्यते । मालिनीवृत्तम् ॥ ५ ॥

(भ) गोपालः,—गीरच्छकः, प्रकृतिः,—मूलकारणं, जनक इति यावत्, बन्धुः,—गोपवंशसम्भूत इत्यर्थः, (“प्रकृतिः पञ्चभूतेषु प्रधाने मूलकारणे” इत्यमरः) ।

शरणागतस्तत्त्वार्थे प्रतिजानीते आरुदत्तः, विधिनेति ।—त्वं—भवान्, विधिना—देवेन एव, उपनीतः,—उपस्थापितः सन्, चक्षुर्विषयं—नयनगीचरं, ममेति शेषः, आगतः—प्राप्तः, हटोऽसौत्यर्थः, अपि—निन्दये, अहं—प्राधान्यं—जीवनं, जह्नां—त्यजेयं, [“जह्नाम्” इति,—“उताप्योः समर्थयोः खिड्” (३।१।१५२ पा०) इति जहतेः खिड्] तथाऽपीति शेषः, शरणागतम्—आत्मनापायं रक्षकत्वेन प्राप्तं, ज्ञां—भवन्तं, न तु, जह्नामिति पूर्वोक्तान्वयः । मध्याह्नं वृत्तम् ॥ ६ ॥

आर्यकः । [हर्षं नाटयति] ।

चारु । वर्धमानक ! चरणात् निगडमपनय । (अ)

चेटः । जं अज्जो आणवेदि । [तथा कृत्वा] अज्ज । अबणी-
दाइं णिगलाइं । *

आर्यकः । स्नेहमयानि अम्यानि दृढतराणि (ट) दत्तानि ।

विद् । संगच्छेहि णिगलाइं, एसो विमुक्को, संपदं अम्हे
बच्चिस्सामो । † (ठ)

चारु । धिक् शान्तम् । (ड)

आर्यकः । सखे चारुदत्त ! अहमपि प्रणयेनेदं प्रवहन्-
मारुढः, तत् क्षन्तव्यम् । (ठ)

* यदार्थं आशापयति । आर्य ! अपनीतानि निगडानि ।

† सङ्गच्छ निगडानि, एषः विमुक्तः, साम्प्रतं वयं व्रजिष्यामः ।

(अ) अपनय—उन्नीचय ।

(ट) स्नेहमयानि अम्यानि—अज्ञाविमप्रणयरूपाणि अपराणि निगडानि ।
दृढतराणि—अच्छेद्यानि ; “बन्धनानि यदि सन्ति बहूनि, प्रेमरञ्जितबन्धनमन्यत्”
इति प्राचीनीतिः इति भावः ।

(ठ) सङ्गच्छ—धारय इत्यर्थः, अधुना त्वं स्वकीयचरणे शङ्कलमिदं बधाम
इति भावः । युत्वा तु एतदुत्तानजातं राजा पाशकः नियतमेवास्त्रभ्यं कीपिष्यति,
तेन आस्त्राकं शङ्कलसंयमनं समापतितप्रयमेवेति मन्ये इति तात्पर्यम् । [“समी
गमृच्छिभ्याम्” (१।१।२८ पा०) अकर्मकाभ्यामेवेत्युक्तेः अत्र तङ्गभावः] एषः—
आर्यकः, विमुक्तः,—शङ्कलबन्धान्मुक्तिं प्राप्तः, वयं—सर्वे इत्यर्थः, व्रजिष्यामः—गमि-
ष्यामः, आत्मव्यापय इति भावः ।

(ड) धिक् इति भर्त्सनाऽर्थकमव्ययम् ; (“चिह्नमूर्त्तननिन्द्योः” इत्यमरः) ।
शान्तं—शुचीभव, मा प्रखप इत्यर्थः, शरणागतदण्ड्यावसरे अस्त्राकां भाकिनीं विपद्-
माशङ्क्य भवता कापि बाधकं अत्र न जनयितव्या इत्याशयः ।

(ठ) प्रणयेन—विवाहेन, अस्य साधुस्वामिकतया आजीयत्वज्ञानेन इत्यर्थः,
“उदारचरितमानान् बहुपैत्रं कुटुम्बकम्” इत्युक्त्वा उदाराशयं भवन्तं वयं मत्वा इति
भावः । तत्—मम अननुमत्परोहचमित्यर्थः, क्षन्तव्यं—मर्षितव्यं, सीदव्यमित्यर्थः ।

चार । अलङ्कृतोऽस्मि स्वयङ्ग्राहप्रणयेन भवता । (ण)

आर्य्यकः । अभ्यनुज्ञातो (त) भवता गन्तुमिच्छामि ।

चार । गम्यताम् ।

आर्य्यकः । भवतु, अवतरामि । (थ)

चार । सखे । न अवतरितव्यम् । प्रत्यघ्रापनीतसंयमनस्य
भवतोऽलघुसंवारा गतिः । सुलभपुरुषसञ्चारेऽस्मिन् प्रदेशे
प्रवहणं विश्वाङ्मुत्पादयति, (द) तत् प्रवहणेनैव गम्यताम् ।

आर्य्यकः । यथाह भवान् ।

चार । क्षेमेण व्रज बान्धवान्,—

आर्य्यकः । * * * ननु मया लब्धो भवान् बान्धवः,

चार । स्मर्त्तव्योऽस्मि कथाऽन्तरेषु भवता,—

आर्य्यकः । * * * स्वात्माऽपि विश्वार्य्यते ? ।

(ण) स्वयङ्ग्राहप्रणयेन—अप्रार्थितोपनीतेन भवरेकतप्रेरणा । भवता—त्वया ।
अलङ्कृतः,—भूषितः, अनुगृहीत इत्यर्थः । अस्मि—भवामि ।

(त) अभ्यनुज्ञातः,—अनुमोदितः, चिह्नवानाज्ञापयतीति भावः ।

(थ) अवतरामि—अवरोहामि, झकटादवकृत्य पादविहरणेनैव गच्छामीति
यावत् ।

(द) प्रत्यघं—नवम्, इदानीमेवेत्यर्थः, अपनीतम्—उन्मोचितं, संयमनं—बन्धनं
यस्य तथोक्तस्य, निगडादचिरविमुक्तस्य इत्यर्थः । अलघुः,—महान्, संवारः,—संरोधः
यस्यां सा, अहदिनं यावत् कारावासात् निगडबन्धनाच्च द्रुतगमने अलमत्वादिति
भावः ; अस्मिन् प्रदेशे यदि ते गते पुनः पुनः प्रतिरोधः स्यात् तदा गच्छतां जनाणां
संशयो भवेत् इति तात्पर्य्यार्थः । [“अलघुसंवारा” इत्यत्र “अतिलघुसञ्चारा” इति
पाठे—अतिलघु—अतिमन्दं यथा तथा, सञ्चारः,—पादवेपी यस्यां सा] । सुलभ-
पुरुषसञ्चारि—सततपुरुषगमनागमने, जनतासमाकुलि इत्यर्थः ; विश्वासं—प्रत्यघं,
“बन्धनाद्याहतत्वात् बधूयान्तिदम्” इत्येवंरूपमिति यावत् ।

चारु । त्वां रक्षन्तु पथि प्रयान्तममराः,—

आर्थकः । * * * संरक्षितोऽहं त्वया,

चारु । स्वैर्भाग्यैः परिरक्षितोऽसि,—

आर्थकः । * * * ननु हे ! तवापि हेतुर्भवान् ॥७॥

इदानीं गमनकाले आर्थक-चारुदत्तौ परस्परमुक्ति-प्रयुक्तिभ्यां शिटसम्पत्तं शुभा-
शंसनं यथोचितं तदुत्तरञ्च विधत्तः, चेभ्योति ।—“चेभ्यो” इतः प्रभृति “तवापि
हेतुर्भवान्” इत्यन्तं यावत् चारुदत्ताय्यकयोर्भक्ति-प्रयुक्तिभ्यां विरचितम् एकमेव पद्य-
मित्यवगन्तव्यम् । त्वं चेभ्यो—कुशलेन, कल्याणवान् सन् इत्यर्थः, [“इत्यभूतलक्षणे”
(२ । ३ । २१ पा०) इति विशेषणे, “प्रज्ञायादिभ्यः” (वा०) इति वा तृतीया]
बान्धवान्—आत्मीयान्, स्वजनसमौपमित्यर्थः, व्रज—गच्छ, स्वजनान् प्राप्नुहीति
यावत् । आर्थकः “बान्धवान्” इत्यन्तचारुदत्तौक्तावयवस्य उत्तरमाह, ननु इति ।—
ननु—भो ! मया—आर्थकेणेत्यर्थः, भवान्—त्वं, बान्धवः,—सुहृत्, लब्धः,—प्राप्तः,
“राजद्वारे श्रमशाने च यमिष्ठति स बान्धवः” इत्युक्तेः ; अगति मे त्वत्कदृशो यथार्थतो
बन्धुः कोऽपि नास्मोति त्वज्जाभेनेव मे बन्धुलाभः समुपपन्न एवेति भावः ; भवता—त्वया,
कथाऽन्तर्येषु—सामयिककथाप्रसङ्गेषु, अभि—अहम्, [अथ “दार्म” कृतागस्ति भवत्युचितं
प्रभूणां पादप्रहार इति सुन्दरि ! नास्मि दूये” इत्यादिप्रयोगदर्शनात् अभिषष्टी-
ऽहमित्यर्थे अव्ययम्] अस्तव्यः,—अरणीयः, ननु यद्यहमपि बान्धवः, तदा
बान्धवेषु अहमपि कदाचित् क्वचिच्च गन्तव्य इति भावः । चारुदत्तस्य
अविचारणीयत्वे हेतुं प्रदर्शयितुमार्थकः आत्मना चारुदत्तस्य साम्यम् अभेदं वा प्रति-
पादयन्नाह, स्वास्मेति ।—अपि—किम् ? स्वस्य—आत्मनः, आत्मा—देहः, विचार्यते
—विचारणीयो भवति, [वि + क्तृ + कर्मणि लट् “गुणोऽन्तिसंयोगाद्योः” (७।४।२८
पा०) इति सूत्रेण यकि गुणः] न विचार्यते इत्यर्थः ; स्वात्मवत् नित्यप्रत्यक्षीभूतस्य
नव विचारणाशङ्कैव असम्भवी इति भावः । चारुदत्तः सम्प्रति आर्थकस्य पथि
निर्वाधं गमनमाशंसते । त्वामिति ।—अमराः,—देवाः, पथि—अध्वनि, [व्याघ्राधि-
करणे समग्री] प्रयान्तं—गच्छन्तं, त्वां—भवन्तं, रक्षन्तु—अवन्तु । आर्थकः
“त्वयैवाहं रक्षितः, किममरैः ?” इत्याह, समिति ।—अहम्—आर्थक इत्यर्थः, त्वया—
भवता, संरक्षितः,—परिवातः, अकटप्रेरणानुकूल्येन राजपुरुषवद्भावादिति श्रेयः, त्वया
रक्षतस्य ईदृशरक्षणं न किञ्चित् फलोपपादकमिति भावः । [एतेनावोपमानबुद्धयः

चारु । यत् उद्यते पालके महती रक्षा न वर्त्तते, तत् शीघ्रमपक्रामतु भवान् । (ध)

आर्थकः । एवं पुनर्दर्शनाय । [इति निष्क्रान्तः] ।

देवादरूपमेवभूतस्य रक्षकस्य चारुदत्तस्याधिकप्रतीतेः व्यतिरेकालङ्कारः व्यज्यते] । ननु “हरिश्चन्द्रः, श्रियो धाम, ब्रह्मणो भूः, सखा रवेः । शिशिरेण हृतं पद्मं न केन रक्षितं भवेत् ॥” इत्युक्तेः “भाग्यं फलति सर्व्वेव, न मनुष्यशक्तिः” इत्याह, स्मेरिति ।—स्मैः,—आत्मोद्येः भाग्यैः,—भागधैर्यैरेव, [कर्त्तरि तृतीया] परि—सर्व्वेव, रक्षितोऽस्मि,—वातोऽस्मि, नास्माभिः इति भावः । तत्र आर्थकः उत्तरयति, ननु इति ।—ननु इति निश्चये, (“प्रश्नावधारणानुज्ञाऽनुनयामन्वये ननु” इत्यमरः) हे इति—सम्बोधने, तत्रापि—सादृशभाग्योत्पावपि, भवान्—त्वमेव, हेतुः—कारणम् ; कारणं विना कार्य्यस्योत्पत्तेरदर्शनात् तत्कारणचिन्तायां भवानेवात्र अवान्तर-कारणानां मूलोभूतं कारणं भवतीति भावः । अत्र वसन्तसेनायाः आनयनसमुत्थितेन प्रवृत्त्युपपादितेन अवान्तरकथारूपम् आर्थकागमनं सम्बद्धमिति हेतोरयं सन्धिरेव नाटकेतिवृत्तैकभागरूपः, तल्लक्षणं यथा,—“अन्तरैकार्य्यसम्बन्धः सन्धिरैकान्वये सति” इति । स चात्र वर्णनौयस्य वसन्तसेनाप्रणयावज्ञाचारुदत्तचरितौत्कर्षरूपस्य कारामुक्त-पुरुषाश्रयदानरूपवान्तरार्थान्वितस्य मुख्यफलसञ्चयस्य गर्भसम्बधिकौङ्क्षित्वात् राक्षःपालकस्य क्रीडजनितभयालिङ्गितत्वाच्च विमर्शनामा सन्धिभेदः, तल्लक्षणमप्याह दर्पणकारः,—“यत्र मुख्यफलोपाय उङ्क्षितो गर्भतोऽधिकः । प्रापाद्यैः सान्तराधश्च स विमर्श इति स्मृतः ॥” इति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं, तल्लक्षणं यथा,—“सूर्याश्चैर्वन्दित मः स-जौ स-त-त-गाः शार्दूलविक्रीडितम्” इति ॥ ७ ॥

(ध) उद्यते—उपक्रान्ते, उद्युक्ते इत्यर्थः । त्वां धर्त्तुमिति शेषः । पालके—तदाख्ये अस्माकं राजनि । महती—समीचीना । रक्षा—वार्णं, तत्र सर्व्वश्रेष्ठं परि-रक्षयमित्यर्थः । न वर्त्तते—न सम्भवति इत्यर्थः ; पलायमानं त्वां पुनः कारार्था निरोद्धुं कृतोदयोमेन पालकेन रक्षिनियोगः कृतः, अतः सम्प्रति उपस्थिते राजविरोधे अस्माभिस्तत्र निर्वाधा रक्षा न सम्भाव्यते इत्येवार्थतात्पर्य्यम् ; [“यत् उद्यते...रक्षा न वर्त्तते” इत्यत्र “यद्योद्यते.....रक्षा वर्त्तते” इति पाठे तु, रक्षा—नगररक्षा इत्यर्थः ; राजा पालकः भवत्पलायनमुपश्रुत्य साव-धानतया नगरसंरक्षणं समादिष्टवान् अत इदानीं रक्षिभिः नगरौ साव-हितं संरक्ष्यते ; तेषां दृष्टिपथमापतिते भवति पलायनमत्यन्तमसम्भविशं भवेत् अतः तेषामवगागमनात् प्रागेव भवान् सत्वरमस्मात् स्थानादपक्रामतु इति समुदितार्थः] ।

चारः ।—

कृत्वैवं मनुजपतेर्महद्दालीकं

स्थातुं हि क्षणमपि न प्रशस्तमस्मिन् ।

मैत्रेय ! क्षिप निगडं पुराणकूपे,

पश्येयुः क्षितिपतयो हि चारदृष्ट्या ॥ ८ ॥

[वामाक्षिस्फन्दनं सूचयित्वा ।] सखे मैत्रेय ! वसन्तसेनादर्शनोत्-
सुकोऽयं जनः । पश्य —

अपश्यतोऽस्य तां कान्तां वामं स्फुरति लोचनम् ।

अकारण-परित्रस्तं हृदयं व्यथते मम ॥ ९ ॥

यानसुरक्षितमायिकं विसृज्य चारुदत्तः राजकोपात् आत्मानं संरक्षितं तदानीन्तनं कर्त्तव्यमाह, कृत्वैति ।—हं मैत्रेय ! एवम्—इत्थं, मनुजपतेः,—नराधिपस्य पालकस्य, महत्—अत्यन्तमित्यर्थः, व्यलीकम्—अप्रियम्, आर्थिकपलायने साहाय्य-रूपमित्यर्थः, (व्यलीकत्वप्रियेऽनृते इत्यमरः) कृत्वा—निधाय, अस्मिन्—अत्र विपन्नदुर्लभं प्रदर्शय इत्यर्थः, क्षणमपि—सुकृत्तमपि, कियत्कालमपीत्यर्थः, स्थातुं—वर्त्तितुम्, अपेक्षितमित्यर्थः न प्रशस्तं—न युक्तम् ; अतः पुराणकूपे—प्राचीनोद-पाने, वर्त्तमानदशायां कैरव्यवहार्यं उदपाने इत्यर्थः, निगडं—आर्थिकस्य पादाथ-नीतं शङ्खनं, क्षिप—पातय ; हि—यतः, क्षितिपतयः,—राजानः चारदृष्ट्या—चाररूपचक्षुषा [चरतीति चरः, चर एव चारः, प्रज्ञादित्वात् अण्प्रत्ययः, चार एव दृष्टिधारदृष्टिः तथा] पश्येयुः,—अवलोकयेयुः । स्व-परमण्डलकार्यावलीकने चारा एव चक्षुषि नरेन्द्राणां,—“चारैः प्रशस्तिं राजानः” इति नीतिशास्त्रात् ; सञ्जितं राज्ञां गुणचारसत्त्वात्, यदि कश्चित् कदाचिदागस्य अस्माकमवस्थितिस्थाने आर्थिकस्य चरणवर्त्तितं निगडमालोकयेत्, तदा महत्यापदापक्यते इति हृदयम् । अत्र नरपतिव्यलीकानुष्ठानादिनिगडक्षेपणान्तपादवयगतकार्याणां समर्थकतया क्षिति-पतिचारदृष्टिद्वारकदर्शनरूपचतुर्थपादगतकारणस्योपन्यामात् कारणेन कार्यसमर्थन-रूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । प्रहर्षिणी वृत्तम् ॥ ८ ॥

वसन्तसेनाया अदर्शनेन पर्युत्सुकः चारुदत्तः दुर्निमित्तोत्पत्तिं सूचयति, अपश्यत् इति ।—अद्य—अस्मिन् दिवसे, तां—सुचिरानुभूतां, मदीयामित्यर्थः, कान्तां—प्रियां, वसन्तसेनामिति यावत्, अपश्यतः,—अनवलोकयतः, मम—मे, वामं—दक्षिणेतरं

तदेहि, गच्छावः । [परिक्रम्य] कथमभिमुखमनाभ्युदयिकं
अमणकदर्शनम् । (न) [विचार्य] प्रविशतु अयमनेन पथा,
अयमप्यनेनैव पथा गच्छामः । [इति निष्क्रान्ताः सर्वे] ।

इति आर्यकापहरणं नाम सप्तमोऽङ्कः ॥ ७ ॥

लोचनं—अयनं, स्फुरति—स्पन्दते, तथा अकारणपरिवलनम्—अहेतुकमुद्दिष्टं, हृदयं
—चित्तञ्च, व्यथते—पीडितं भवति । अङ्गस्पन्दनफलं यथा मत्स्यपुराणे,—
“अङ्गदक्षिणभागे तु शूलं प्रस्फुरणं भवत् । अथाशूलं तथा वामे पृष्ठस्य हृदयस्थ
च ॥” इति । अत्र इदानीमपि प्रियाया वसन्तसेनायाः विपत्त्यातस्यानिर्णयात् चारुदत्त-
हृदयव्यथारूपकार्यस्य अहेतुकस्यैवोदयात् विनाहेतुककार्योत्पत्तिरूपविभावनाऽल-
ङ्कारः ॥ ८ ॥

(न) अनाभ्युदयिकम्—अशुभजनकम् । अमणकस्य—बौद्धसंन्यासिनः, (“अमणो
यतिभेदे ना निन्दाजौविनि तु त्रिषु” इति मेदिनी) दर्शनम्—अवलोकनं, साक्षात्कारः
इत्यर्थः । अत्र अमणकरूपाशकुनदर्शनं चारुदत्त-वसन्तसेनयोर्भावितः अनित्यस्य
सचकामिति बौद्धस्य, तद्दर्शनस्य दुर्निमित्तसूचकतया शास्त्रप्रसिद्धादिति भावः ।
अमणकदर्शनस्याशुभसूचकत्वं यथा ब्राह्मणस्य दुःशकुनशब्दे,—“बभूवश्चक्रतुषास्थिसर्प-
लवणाङ्गारेभ्यः कौविवटैर्लोम्भस्तवसौषधारिजटिलप्रव्राट् हणव्याधिताः” इति, तथा
अमङ्गलशब्दे —“कुम्भकारं तैलकारं व्याधं सर्पोपजौविनम् । कुचलमतिकृच्छाङ्गं नष्टं
काष्ठाववासिनम् ॥ दर्शं दर्शममङ्गलम् ॥” इति च ।

द्रव्यशेषशास्त्राटवीसञ्चरणपञ्चानन-पण्डितकुलपतिना वि ए, उपाधिधारिणा

श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचितायां, तदात्मजाभ्यां

पण्डितश्रीमदाशुबोधविद्याभूषण-पण्डितश्रीमद्भक्त्यबोधविद्यारत्नाभ्यां

प्रतिसंस्कृतायाममलाख्यायां सृष्टकटिकव्याख्यायां

सप्तमोऽङ्कः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति आर्द्रचौरहसो भिक्षुः ।]

भिक्षुः । अज्ञा ! कलेध घम्भशंचम्, —

शंजम्भध णिअपोटं णिच्चं जग्गेध भाण-पडङ्गेण ।

विषमा इदिअ-चोला हलंति चिल-शंचिदं धम्मं ॐ ॥ १ ॥

● अज्ञा ! कुरुत धर्मसंघयम्, —

ॐ संयच्छत निजोदरं नित्यं आगृत ध्यानपटङ्गेन ।

विषमा इन्द्रियचौरा हरन्ति चिरसंक्षितं धर्मम् ॥

धर्माधिनां संघम एव धर्मापार्जनोपायः इति वक्तुमाह, संयच्छतेति ।—निजोदरं—निजम्—आत्मीयम्, उदरं—जठरं, संयच्छत—सङ्कीचयत, मितशानिः भवत इत्यर्थः, केवल जठरमापूरयितुं समर्थ ना क्षिपत इति यावत्; जागरितानां हि किमपि वस्तु चौरैर्नोपहर्तुं शक्यते इति जागरणमुपदिशन्नाह, ध्यानेति ।—ध्यानपटङ्गेन—स्नेष्ट-चिन्ताप्रवाहरूपदङ्कया, नित्यं—सर्वदा, आगृत—विनिद्राः भवत, परमतत्त्वचिन्तया निद्रामपनीय सदा अवहितः भवत इत्यर्थः; सततं समाधिं, स्नेष्टचिन्तां वा कुरुत इति यावत्, (यथा पटङ्गेन विद्रायाः व्याघातः समुपजायते, तथा ध्यानमेव मोह-निद्रायाः अन्तरायो भवति इति निद्राऽपगमकत्वसाध्यं एव ध्याने पटङ्गलारीपः) । नित्यजागरणे प्रयोजनप्रदर्शनाय इन्द्रियाणां धर्महरणपाटवं वर्णयन्नाह, विषमा इति ।—विषमाः,—दुरन्ताः, इन्द्रियचौराः,—इन्द्रियाणि—चक्षुरादीन्धेव, चौराः,—तस्कराः, एषामसंयतत्वेन लोभपारवश्यात् विषयासंक्तपुरुषधर्मापहारकत्वादिति भावः, चिरसंक्षितं—चिरीपार्जितम्, आ-जम्भनः बहुला क्लेशेन संरक्षितमित्यर्थः, धर्मं—सुकृतं, हरन्ति—मुञ्चन्ति; अतः इन्द्रियनियंते यत्र कुरुत इति भावः । अत्र निरपक्रवधीरूपमेयीभूतयोः ध्यानेन्द्रिययोः अभेदेन उपमानौभूतयोः पटङ्गचौरयो-रारीपात् रूपकमलङ्कारः । आर्या इत्यम् । [“णिच्चं जग्गेध भाणपडङ्गेण” इत्यत्र “जग्गेध उभाणपडङ्गेण” इति पाठान्तरे उपगीतिः इत्यम्] ॥ १ ॥

अविभ्र, अणिच्चदाए पेक्खिअ णवलं दाव धम्माणं शल-
णहि, * (क)—

पंचजण जेण मालिदा, इत्थिअ मालिअ गाम लक्खिदे ।

अवल अ चंडाल मालिदे, अवशं शे णल शग्ग गाहदि ' ॥२॥

* अपि च, अनित्यतया प्रेत्य केवलं तावद्दर्शनां शरणमस्मि,—

+ पञ्चजना येन मारिताः स्त्रियं मारयित्वा ग्रामी रक्षितः ।

अवलम्ब्य चाण्डालो मारितोऽवश्यं स नरः स्वर्गं गाहते ॥

(क) अनित्यतयेति ।—अनित्यतया—विनश्वरतया । प्रेत्य—दृष्ट्वा, विविचेत्यर्थः, संसारमिति शेषः । केवलम्—एकम् । धर्माणां—प्रज्ञापारमितादिनिर्दिष्टमुक्तीपा-
सनाऽनुकूलदर्शनध्यानकीर्तनादीनामित्यर्थः, शरणम्—आश्रयः, अस्मि—भवामि ;
भ्रमेमेव शरणं गतोऽस्मीत्यर्थः ।

वशीकृतन्द्रियनिचयस्य धार्मिकस्य जितात्मनः अवश्यमेव स्वर्गभाक्त्वमाह, पञ-
चना इति ।—येन—जनेनेत्यर्थः, पञ्चजनाः,—पञ्चेन्द्रियाणि, [पञ्चभिर्भूतैर्जन्यन्ते इति
पञ्चजनाः, यद्यपि पञ्चभूतजन्यानि अन्यान्यपि वर्तन्ते, तथाऽप्यत्र पञ्चजनशब्देन प्रकरण-
वशात् पञ्चेन्द्रियाण लक्ष्यन्ते इति बोध्यम्] मारिताः,—विनाशिताः, स्वस्वशास्त्र-
विषयेभ्यो निवार्य वशीकृता इति यावत्, स्त्रियम्—अविद्यामित्यर्थः, अज्ञानमिति
यावत्, मारयित्वा—विनाश्य, तत्त्वज्ञानेन तद्वन्मानि छित्त्वा इत्यर्थः, ग्रामः,—
आत्मा, इन्द्रियाणामाधारतया शरीरमिति केचित्, रक्षितः,—निर्विघ्नोक्तः, स्वस्व-
रूपावस्थां प्रापित इत्यर्थः ; अविद्याद्यावरणपरिहारिण आत्मानं शरीरं वा रक्षित्वा
यावदायुः नियतं परमपुरुषो ध्यातः इति निगुदार्थः, तथा अवलः,—सुतरां बलहीनः,
वह्निन्द्रियाणां वशीकरणात् अविद्यादिपाशनाशार्थं भावः, चाण्डालः,—चण्डाल-
सधर्मा अहङ्कारः, शरीरस्थपापपुरुषः, चण्डालवदपकारकतया अन्तरिन्द्रियनिचयो
वा, मारितः,—निहतः, स नरः,—जनः, अवश्यं—निश्चितमेव, स्वर्गं—सुरलीकं,
दुःखनिशसम्पूकमविच्छिन्नं सुखं वा, गाहते—गच्छति, प्राप्नोतीत्यर्थः, अत्र पञ्च-
जनस्वीयमचाण्डालशब्दानां लक्षण्या इन्द्रियाविद्यादिरूपाः अर्था बोद्धव्याः ।
वैतालीयं वक्तुम् ।—“वद्विषमेऽष्टौ समे कलास्तास्य समे स्युर्नो निरन्तराः । न समाऽव
प्राश्रिता कला वैतालीयेऽन्ते रलौ गुरुः ॥” इति लक्षणात् ॥ २ ॥

शिल मुंडिदे, तंड मुंडिदे, चित्त ण मुंडिदे, कीश मुंडिदे ?
जाह उणअ चित्त मुंडिदे, शाह शुद्ध, शिल ताह मुंडिदे * ॥३॥

गिह्दि-कशाओदए एगे चीवने, जाव एदं लट्टिअशालकाह-
केलके उज्जाणे पविशिअ पोक्खलिणोए पक्खालिअ लहुं लहुं
अवक्कमिअं । † (ख) [परिक्रम्य तथा करोति] ।

[नेपथ्ये] चिट्ठ ले दुट्ठमणका । चिट्ठ । ‡

शिरी मुण्डितं मुण्डितं चित्तं न मुण्डितं किं मुण्डितम् ? ।

यस्य पुनश्च चित्तं मुण्डितं साधु सुष्ठु शिरस्य मुण्डितम् ॥

+ गृहीतकषायोदकमेतच्चोवरं, यावदेतत् राष्ट्रियशालकस्य उद्याने प्रविश्य पुष्पा-
रिण्यां प्रक्षाल्य लघु लघु अपक्रमिष्यामि ।

‡ तिष्ठ रे दुष्टमणक ! तिष्ठ ।

अलःशुद्धिरिव तात्त्विकी शुद्धिः, न तु बहिःशुद्धिरिति वर्णयन्नाह, शिर इति ।—
यस्य—जनस्य, शिरः,—मस्तकं, मुण्डितं—केशशून्यं कृतं, तथा मुण्डं—मुखं, मुण्डितं
—श्लेष्मशून्यं कृतं, नापितेनेति शेषः । [“शिल मुंडिदे, तंड मुंडिदे” इत्यत्र “शिल-
मुंडअ । मुंड मुंडिदे” इति कचित् पाठः ; तत्र “शिरीमुण्डक ! मुण्डं मुण्डितम्”
इति संस्कृतम्] किन्तु चित्तम्—अलःकरणं, न मुण्डितं—न परिष्कृतं, न विधौत-
ककषं कृतमित्यर्थः, तस्य—जनस्य इत्यर्थः, किं मुण्डितम् ?—किं परिष्कृतम् ? न
किमपि इत्यर्थः ; यस्य चित्तम्—अलःकरणं, पुनः—तु, साधु—सम्यक् यथा तथा,
मुण्डितं—विगतकिल्बिषं कृतमित्यर्थः, तस्य शिरः,—मस्तकं, सुष्ठु—शीघ्रं यथा
तथा, मुण्डितं—केशशून्यीकृतं, परिष्कृतमित्यर्थः ; अशुद्धचित्तस्य दण्डिनः केशादिवपनं
व्यर्थमिति भावः । विशुद्धचित्त एव हि निर्दोषः भाजनं भवति, न तु अविशुद्धचित्तो
मुण्डितमस्तकः इति समुदितार्थः । यतीनां केशश्लेष्ममुखनम् उक्तञ्च मनुना,—
“कृमिकेशगलामसुः पावो दण्डी कुसुम्भवान् । विचरेन्नियतो नित्यं सर्वभूतान्य-
पीडयन् ॥” इति । [“शिल मुंडिदे” इत्यत्र “चित्तं ण मुंडिदे” इत्यत्र च
एकारद्वयं कन्दोऽनुरोधात् लघु पठनीयम् । वैतालीयं कन्दः ॥ ३ ॥

(ख) गृहीतेति ।—गृहीतं—नीतं, कषायोदकं—रक्तपीतमिश्रितवर्णरक्षित-
सलिलं येन तत् कषायरागरक्तम् । चीवरं—भिच्छवस्त्रखण्डं, कौपीनमित्यर्थः । एतत्
—चीवरम् । राष्ट्रियशालकस्य—राजशालक-संस्थानकस्य । लघु लघु—शीघ्रं
शीघ्रम् । अपक्रमिष्यामि—पक्षायिष्ये ।

भिन्नुः । [दृष्टा समयम्] ह्रीं अबिदमाणहे ! एषे शे
लाभशाल-ग्रंठाणे आभदे ॥ एकेण भिक्खुणा अबलाहे किदे,
असं पि जहिं जहिं भिक्खुं पेक्खदि, तहिं तहिं गोणं विअ
णासं विंधिअ ओवाहेदि, ता कहिं अशलणे शलणं गमिअं ?
अध वा भट्टालके ज्जेव बुद्धे मे शलणे । * (ग)

[प्रविश सखज्जेन विट्ठेन सह शकारः] चिट्ठ ले दुट्ठमणका !
चिट्ठ । आवाणअ-मज्झपविट्ठअ विअ लत्तमूलअअ शीशं दे
मोडइअं । † (घ) [इति ताडयति] ।

* भो आश्चर्यम् ! एष स राजशालसंस्थानक आगतः ॥ एकेन भिक्षुणा अप-
राधे कृते, अन्यमपि यत्र यत्र भिक्षुं पश्यति, तत्र तत्र गामिव नासिकां विहा अप-
वाहयति, तत् कुत अशरणः शरणं गमिष्यामि ? अथवा भट्टारक एव बुद्धी मे शरणम् ।

† तिष्ठ रे दुष्टमणक ! तिष्ठ । आपानकमध्यप्रविष्टस्यैव रक्तमूलकस्य शीर्षं
ते मोटयिष्यामि ।

(ग) अपवाहयति—देशात् देशान्तरं गच्छति, ताडयति वा । अशरणः,—
रक्तविहीनः, अनाथ इत्यर्थः । शरणं—रक्षितारम्, आश्रयमिति भावः । गमि-
ष्यामि—आश्रयिष्यामि । प्राप्तामीत्यर्थः, “सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्थाः प्राप्त्यर्थाश्च” इत्यनु-
शासनात् । भट्टारकः,—प्रभुः, देवो वा, (“भृत्यैः भट्टेति आधमैः” इति नाट्योक्तेः,
“राजा भट्टारको देवः” इत्यमरोक्तेः) । शरणं—रक्षिता, (“शरणं गृह्हरक्षितोः”
इत्यमरः) ।

(घ) आपानकमध्यप्रविष्टस्य—आपानकं—घानगीही मद्यपायिसमाज इत्यर्थः,
[आपिबन्त्यर्थाव्रति वाक्ये आपिबन्तेरधिकरणे ल्युट्] तन्मध्यप्रविष्टस्य—तन्मध्य-
स्थितस्य इत्यर्थः । रक्तमूलकस्य इव—रक्तवर्णस्वनामस्यातकन्दविशेषस्य इव । शीर्षं—
मसकम् । मोटयिष्यामि—भङ्ग्यामि । यो हि यादृशस्वभावः यादृगाचारसम्पन्नश्च
भवति, तत्कृतसादृश्यप्रकटनादिकमपि तदनु रूपमेव दृश्यते ; शकारी हि दुष्टप्रकृति-
मद्यपायी चेति प्रतिदिनमापानकमीष्ट्यां मद्यविक्रयमुखशीधकत्वेन गृहीतेषु वस्तुषु
(“चाट्” इति वक्त्रभाषा) मूलकं यथा मटत्कारेण मोटयति, तथा अस्यापि यौघ-
द्वेक्षणमावासेन मोटयिष्यतीति समुद्दितात्पर्यम् । अत्र श्रमकस्य पीतवसनत्वान्
श्रमक-रक्तमूलकयोः अनुरूपवर्णस्याभावेऽपि केवलमांशिकवर्णसाम्यमादाय रक्त-

षिटः । काणेलीमातः ! न युक्तं निर्वेदधृतकषायं भिक्षुं
ताडयितुं, तत्किमनेन ? इदं तावत् सुखीपगम्यमुद्यानं (ड)
पश्यतु भवान्,—

अशरण शरणं प्रमोदभूतैर्वनतरुभिः क्रियमाणं चारुकर्म ।

हृदयमिव दुरात्मनामगुप्तं नवमिव राज्यमनिर्जितोपभोग्यम् ॥ ४ ॥

मूलक-अमण्यकार्यरूपमानांपमेषभाषः शकारवचनत्वेन सोढव्यः । निर्गुणत्वासारत्वबोधकं
रक्तमूलकौपम्यन्तु लोकप्रसिद्धमेवत्यप्यवधातव्यम् ।

(ड) निर्वेदधृतकषायं—निर्वेदेन—वैराग्येण, धृतम्—अवसृज्यन्तं, परिहित-
मित्यर्थः, कषायं—कषायेण रक्तं वस्त्रमिति यावत् येन तम् । ताडयितुं—प्रहर्तुम् ।
अनेन—भिक्षुणा इत्यर्थः, किं—किं प्रयोजनम् ? अस्य भिक्षोस्ताडनेन किमपि प्रयोजनं
मास्त्यस्माकमिति अस्य परित्याग एव युक्त इति भावः । सुखीपगम्यं—सुखेन—अक्षेपेन,
उपगम्यम्—उपभोग्यं, सुखसेव्यमित्यर्थः ।

उद्यानस्य सुखीपगम्यत्वं प्रतिपादयति, अशरणेति ।—अशरणानां—गृहस्थानां,
शरणानि—आश्रयाः, गृहस्थ्या हि तरुतलमाश्रयन्तीति प्रसिद्धम् ; तथा प्रमोद-
भूताः,—आनन्दस्वरूपाः, क्लान्तपथिकेभ्यः आश्रयदानेन तेषां निरतिशयशान्तरान-
यनात् इति भावः, तथोक्तैः, वनतरुभिः,—आरण्यपादपैः, क्रियमाणं—विधीयमानं,
चारु—मनोहरं, कर्म—कार्यं, पुष्पफलादिदानात् अतिथ्यानुकूल्यरूपं कार्यादाना-
श्चाश्रितसन्तर्पणरूपं यत्र तत्, कुतश्चिच्च, दुरात्मनाम्—असंयतचित्तसां, पापाशयपूर्ण-
हृदयानामित्यर्थः, हृदयमिव—चित्तमिव, अगुप्तम्—अरक्षितं, यथेच्छविहारयोग्य-
मित्यर्थः, तथा, नव—नवाधिकृतं, राज्यमिव—साम्राज्यमिव, अनिर्जितम्—अशिष्टम्,
शासनेन अनायसीकृतमित्यर्थः, नवप्रतिष्ठापितराज्ये सम्यक्शासननियमस्याभावात्
विग्रङ्गलतया इति भावः, अथ च, उपभोग्यं—स्नेह्या समीगार्हम् ; इति चेत् हि
नवाधिकृतस्य राज्यस्य सुशासकनियोगात् पूर्वं विग्रङ्गलतयाऽवस्थानमिति, तद्वत्
इदमपि उद्यानं तादृशरक्षिविरहेण दुर्जनभूयिष्ठतया च साधारणजनानामसबलतोप-
भोगादंशतो विलुप्तारामणीयकमपि स्वभावरमणीयतया सुखेर्नवास्माभिरुपभोक्तुं शक्य-
मिति भावः । इह शङ्कलाभाववत्त्वेन नवराज्यसाम्यदर्शनात् आश्रयकाविकृतं राज्यं
किथत्कालं विग्रङ्गलं भविष्यतीति ध्वन्यते । अत्र उद्यानस्य दुरात्महृदयेन नवराज्येन
च साईमवेधस्यसायबीधात् स्फुटाविव उपमाश्लक्षारौ, परस्परनिरपेक्षतया संस्थिते-
शानयोः संकटिः ॥ ४ ॥

भिन्नुः । शाश्वदं ? पशीददु उवाशके । * (च)

शकारः । भावे ! पेक्ख पेक्ख, आक्कोशदि (छ) मं । †

बिटः । किं ब्रवीति ?

शकारः । उवाशके त्ति मं भणादि । किं हग्गे णाविदे ? ‡(ज)

बिटः । बुद्धोपासक इति भवन्तं स्तूति ।

शकारः । शुणु शमणका ! शुणु । § (भ)

भिन्नुः । तुमं धस्से तुमं पुस्से । ¶ (ज)

* स्वागतम् ? प्रसीदतु उपासकः ।

† भाव ! (विदन् !) पश्य पश्य. आक्कोशति माम् ।

‡ उपासक इति मां भणति, किमहं नापितः ?

§ शुणु शमणक ! शृणु ।

¶ त्वं धन्यः, त्वं पुण्यः ।

(च) उपासकः,—सेवकः । प्रसीदतु—प्रसन्नो भवतु, कोपं मा करोतु इत्यर्थः ।

(छ) आक्कोशति - निन्दति, कटुवाक्येन तिरस्कारोतीत्यर्थः ; एतेनास्य शब्दार्थ-ज्ञानाभावप्रदर्शनात् सदमूर्खताऽभिमानवत्त्वं प्रकटीकृतम् ।

(ज) उपासकः,—उपास्ते—सेवते इति ण्वुल् ; बुद्धोपासनाकारक इत्यर्थे भिन्नुतात्पर्यम् । स्वस्य मूर्खत्वेन शकारस्तमर्थमनवगत्यैव उपासकशब्दस्य नापितार्थं करोति, नापितो हि अङ्गसेवया सन्तोष्य लोकीभ्योऽर्थमाहरति इति व्यवहारः, एतेनात्र कविना शकारस्य मूर्खताविजृम्भणं प्रदर्शितं वेदितव्यम् ।

(भ) “शुणु” इत्येव “शृणु” इति पाठस्तु समीचीनतया मन्यामहे ; तस्य “स्तुतु” इति संस्कृतम् । स्रोतेरादादिकस्यैव प्रयोगदर्शनात् संस्कृते “स्तुहि” इति रूपमेव साधु, स्वादिगणीयत्वे चास्य “स्तुतु” इति संस्कृते रूपं भवितुमर्हति. परन्तु गणपाठे अस्य स्वादिमध्ये पाठस्यादर्शनाद्गैतदुक्तमिति ध्येयम् ।

(ज) धन्यः,—श्लाघ्यः. प्रशंसनीय इत्यर्थः । पुण्यः,—पुण्यवान्, पुण्यदर्शनी वा, शकारं सन्तोष्य निष्कृतिमधिगन्तुमेव शमणकस्वेदमयथाभूतं प्रशंसावाक्यमिति बोध्यम् ।

शकारः । भावे ! धन्वे पुण्ये त्ति मं भणादि । किं हग्ये
शलावके, कोशुठके, कोभकले वा । * (ट)

विटः । काणेलौमातः ! ननु धन्यस्त्वं पुण्यस्त्वमिति भवन्तं
स्तौति ।

शकारः । भावे ! ता कीश एशे इध आगदे ? †

भिच्चुः । इदं चीवलं पञ्चालिदं । ‡

* भाव ! (विट् !) धन्वः पुण्य इति मां भणति, किमहं प्रावकः, कोष्ठकः,
कुम्भकारी वा ?

† भाव ! (विट् !) तत् कथमेव इहागतः ?

‡ इदं चीवरं प्रचालयितुम् ।

(ट) यावक इत्यादि ।—शृणोति पुराणादिकम् इति यावकः,—शास्त्रादि-
श्रुतुषुः इत्यर्थः, स हि शास्त्रीकौ श्रद्धावान्, अतोऽसौ सर्वेभ्यो धन्यवादं लभते, अतः
स धन्यः, तस्य च मननशक्तिविरहात् सर्वथा शास्त्रतत्त्वमजानतः अन्धवदित्वास एव
दोषः, अहं किं तथा ? इति धन्यशब्दस्य भिच्चुतात्पर्यमनवबुध्यैव शकारः उत्कृष्टपेण
यावकत्वे धन्यशब्दस्यार्थं प्रकल्प्य भिच्चुवचसो दोषमर्पयति इति बोध्यम् । केचित् तु
“शलावके” इत्यस्य “शलावकः” इत्यनुवादं कृत्वा शलावकः,—चाव्वाकः इत्यर्थं
कुर्वन्ति, तस्य वेदविरुद्धभाषित्वात् निन्द्यत्वञ्च दर्शयन्ति । कोष्ठः,—उदरमध्यं, तस्यैव
पूर्णत्वं करोति यः स कोष्ठकः, [इति कारकार्थे कन्] कोष्ठको हि गृधुर्भवति
इति तस्य निन्द्यत्वम् ; किमहं तथा गृधुः ? इति शकाराभिप्रायः । यद्वा,—कोष्ठ
एव इति कोष्ठकः,—कुशलः, धान्याद्याधारः, तद्दर्शितस्थूलत्वेन निष्प्रतिभ इत्यर्थः ;
प्राकृतभाषया पुण्यार्थकस्य “पुण्ये” इति शब्दस्य मूर्खशकारः “पूर्णः” इत्यर्थमवगम्य
कोष्ठस्यैव पूर्णतासम्भवात् “किमहं कोष्ठकः” इत्युवाच । केचित् तु—यत् शगल-
कुङ्कुरादयः पानीयं पिबन्ति, इष्टकादिविरचितं तथाविधं स्थानं कोष्ठकः इति मन्यन्ते,
“चीवाच्चा” इति भाषा ; तथाविधार्थस्तु कोषविरुद्धत्वान्न मनीरमः । कुम्भकारस्य
स्वल्पमूल्यकामन्यपात्रादिना स्वगृहपरिपूरकत्वात् पूर्णपदेन आत्मनः कुम्भकारत्वं
विभाव्य शकारः स्वस्य धनिकत्वेनाभिमानसत्त्वात् कुम्भकारशब्दं ह्येतत्पादकत्वेनाव-
गच्छतीति बोध्यम् । अपरे तु अतः असम्बद्धप्रलापकस्य शकारस्य वचनं शाब्दबोधा-
जनकमेव मन्यन्ते, सर्व्वेव तस्य मूर्खताविज्ञानशङ्कात् ।

शकारः । अले दुष्टशमणका ! एषे मह बहिणीबदिणा
शब्बुज्जाणाणं पबले पुप्फ-कलंडुज्जाणे दिस्से, जहिं दाव
शुण्हका शिञ्जाला पाणिञ्चं पिञ्चंति, हग्गे वि पबलपुल्लि
मणुस्सके ण ण्हाभामि । तहिं तुमं पुक्कलणीए पुलाण-कुलुत्थ-
जूशशबलाइं दुस्सगंधिञ्चाइं चीबलाइं पक्कालेशि ? ता तुमं
एक्कपहल्लिञ्चं (ठ) कलेमि । *

षिटः । काणेलीमातः ! तथा तर्कयामि, यथा अनेन अचिर-
प्रव्रजितेन (ङ) भवितव्यम् ।

शकारः । कथं भावे जाणादि ? †

षिटः । किमत्र ज्ञेयम् ; पश्य,—

अद्याप्यस्य तथैव केशविरहाद्वीरो ललाटच्छविः,

कालस्याल्पतया च चोवरकृतः स्कन्धे न जातः किणः ।

• अरे दुष्टशमणक ! एतन्मम भगिनीपतिना सर्वोद्यानानां प्रवरं पुष्प-
करस्त्रीद्यानं दर्श, यत् तावत् शनकाः शगालाः पानीयं पिबन्ति ; अहमपि प्रवर-
पुरुषो मनुष्यकी न स्मामि ; तव त्वं पुष्करिण्यां पुराणकुलुत्थयूषशबलानि दूष्यगम्भीनि
चौबराणि प्रक्षालयसि ? तत् त्वानेकप्रहारिकं करोमि ।

† कथं भावः जानाति ?

(ठ) कुलुत्थः—कलायभेद इत्यर्थः, तस्य यूषेण—कायेन, शबलानि—विषि-
त्वाणि, कुलुत्थयूषभक्षणात् इतस्ततः पतितैरंशैः तद्रसवन्ति इत्यर्थः । दूष्यगम्भीनि—
दुर्गम्भीनि, प्राणदूषकासौरभगम्भीनीत्यर्थः । [“पुलाणकुलुत्थजूशशबलाइं” इत्यत्र
“पुलाणकुलुत्थजूशशबलाइं” इति पाठान्तरे—पुराणकुलुत्थयूषसबर्णाणि” इति
संस्कृतम्] । एकप्रहारिकम्—एकं प्रहारं प्राप्तुमर्हति यः तम्, एकप्रहारेण हत-
मित्यर्थः ।

(ङ) अचिरप्रव्रजितेन—अचिरम्—अल्पदिनं, प्रव्रजितः,—प्रव्रज्याश्रमं—
संन्यासं गतः तेन; अथवा,—प्रव्रजितं—प्रव्रज्या, अचिरं प्रव्रजितं यस्य तेन,
[“प्रव्रजितम्” इति भावे निष्ठा] ।

शमणकस्य अल्पदिनप्रव्रज्याश्रमग्रहणविषयकानुमाने हेतून् विवक्षीति, अद्येति ।—
अद्य—इदानीमपीत्यर्थः, अस्य—शमणकस्य इत्यर्थः, [“अद्याप्यस्य” इत्यत्र

माभ्यस्ता च कषायवस्त्ररचना दूरं निगूढान्तरं

वस्त्रान्तश्च पटोच्छ्रयात्प्रशिथिलं स्कन्धे न सन्तिष्ठते ॥ ५ ॥

भिक्षुः । उवाचके ! एवञ्च अचिल-पब्बजिदे हम्मे । *

शकारः । ता कौश तुमं जातमेत्तकज्जेव (ठ) ण पब्बजिदे ? †

[इति ताडयति] ।

भिक्षुः । शमी बुद्धश्च । ‡

* उपासक ! एवमचिरप्रव्रजितोऽहम् ।

† तत् किमर्थं त्वं जातमात्रक एव न प्रव्रजितः ?

‡ नमी बुद्धाय ।

“अद्यार्थस्य” इति पाठान्तरे,—आर्थस्य—मान्यस्य अस्य श्रमणकस्येत्यर्थः । ललाट-
च्छविः,—भालकान्तिः, केशविरहात्—अचिरकेशमुख्यनादित्यर्थः, तथैव—गार्हस्थ्य-
स्थायामिव, गौरी—गौरवर्णा, शुद्धोज्ज्वला चेत्यर्थः ; अचिरमुखने हि मलकस्य
ललाटस्य च कान्तिः समाना न भवति ; कालस्य—सध्यासयह्नयसमयस्य च, अस्त्य-
तया—अचिरतया, अचिरप्रव्रजितत्वेन इत्यर्थः । स्कन्धे—अंसदेशे । चौवरकृतः,—
चौवरेण—सततस्कन्धावसक्तो न भिक्षुवस्त्रविशेषेण, कृतः—उत्पादितः । किणः,—
कलङ्कचित्रविशेषः, शुष्कवस्त्रं वा, न जातः,—न उत्पन्नः ; कषायवस्त्ररचना च—
कषायरञ्जितवसनव्यवहारश्च, वसनकषायीकरणं वा, न अभ्यसा—न शीलितं, न
अभ्यासं गतेत्यर्थः ; अचिरप्रव्रजितत्वेन अनभ्यस्ततया केन रूपेण कषायवस्त्रं व्यवहरति,
कषायेण वस्त्राणां रञ्जनं वा कथं करोति, इति न जानाति इति भावः ; तथा दूरम्
—अत्यर्थं, निगूढम्—आच्छादितम्, अन्तरं—शरीरमध्यदेशः ; अचिरप्रव्रजिता एव
लज्जया वस्त्रेण शरीरमतिदृढमाच्छादयन्ति इति भावः ; तथा वस्त्रान्तश्च—प्रावरण-
वसनशेषश्च पटोच्छ्रयात्—वसनदैर्घ्यात्, प्रशिथिलं—अथर्वगतम्, अत एव स्कन्धे—
अंसे, न सन्तिष्ठते—न सत्यक् स्थितिं प्राप्नोति इत्यर्थः । अनभ्यासादिति भावः । अत्र
केशविरहालङ्कारगौरिललाटच्छ्रयादिसाधनात् अचिरप्रव्रजितत्वरूपसाध्यस्य ज्ञानी-
दयात् अनुमानं नाम अलङ्कारः ; तथा कमी नाम गर्भाङ्गं प्रदर्शितम् ; तद्वचनं यथा,
—“भावतस्वीपलब्धिसु क्रमः स्यात्”—इति । शार्दूलविक्रीडितं वचनम् ॥ ५ ॥

(ठ) जातमात्रक एव—जन्मनः प्रभृति एव, आ-जन्मन एवेत्यर्थः ।

विटः । किमनेन ताडितेन तपस्विना ? (ण) मुच्यतां, गच्छतु ।

शकारः । अले ! चिद् दाब, जाब शंपधालेमि । * (त)

विटः । केन सार्द्धम् ?

शकारः । अत्तणो हड्ढेण । †

विटः । हन्त !! न गतः !! (थ)

शकारः । पुत्तका हड्ढा ! भट्टके पुत्तके ! एंशे शमणके
अबि णाम किं गच्छदु किं चिद्दु ? [स्वगतम्] णाबि गच्छदु,
णाबि चिद्दु । [प्रकाशम्] भाबे ! शंपधालिदं मए हड्ढेण
शह, एंशे मह हड्ढे भणादि । ‡

विटः । किं ब्रवीति ?

शकारः । माबि गच्छदु, माबि चिद्दु, माबि जशशदु,
माबि णीशशदु इध ज्जेव भत्ति पडिअ मलेदु । §

• अरे ! तिष्ठ तावत् यावत् सम्प्रधारयामि । † आत्मनो हृदयेन ।

‡ पुष्पक हृदय ! भट्टारक पुष्पक ! एष श्रमणकः अपि नाम किं गच्छतु, किं
तिष्ठतु ? नापि गच्छतु नापि तिष्ठतु । भाव ! (विहङ्गः) सम्प्रधारितं मया हृदयेन
सह, एतन्मम हृदयं भवति ।

§ माऽपि गच्छतु, माऽपि तिष्ठतु, माऽपि उच्छसितु, माऽपि निम्नसितु, इहैव
भटिति पतित्वा म्रियताम् ।

(ण) तपस्विना—वराकेश, निरपराधिन इत्यर्थः । ताडितेन—प्रहृतेन । किम् ?
—अलं, तपस्विनमेन मा ताडय इत्यर्थः ।

(त) सम्प्रधारयामि—अवधारयामि, विवेचयामीत्यर्थः ।

(थ) इतः प्रागेव मया “गच्छतु” इत्युक्तं, परन्तु अधुनाऽपि किमसौ न गतः
वराकः ? मदीयोपदेशोपेक्षणाश्च अस्य शकारकृतनिर्यातनमवश्यमासीति वितर्कयन्
विटः सखेदमाह, हन्ति ।—न गतः !!—स्थानान्तरं न यातः !! न पलायित
इत्यर्थः श्रमणक इति शेषः ; यथा,—न गतः !!—केनापि सार्द्धं परामर्शं कर्तुं
स्थानान्तरं न यातः !! शकार इति शेषः ; शकारश्चेत् केनापि सार्द्धं परामर्शं कर्तुं
स्थानान्तरं गतः स्यात्, तदा तस्मिन्नेवावसरे श्रमणकोऽपि पलायितुं समर्थः स्यात् इति
विटस्याशयः ।

भिषुः । णमो बुद्धश्च, शरणागतोऽस्मि । *

विटः । गच्छतु ।

शकारः । णं शमयेण । † (द)

विटः । कीदृशः समयः ?

शकारः । तथा कर्हमं फेलदु, जधा पाणिश्रं पंकाङ्गलं ण
होदि ; अधवा, पाणिश्रं पुंजीकदुअ (ध) कर्हमं फेलदु । ‡

विटः । अहो ! मूर्खता !!—

विपर्यस्त-मनश्चेष्टैः शिलाशकल-वर्षाभिः •

मांसवच्चैरियं मूर्खैर्भाराक्रान्ता वसुन्धरा ॥ ६ ॥

* नमो बुद्धाय, शरणागतीऽस्मि ।

† ननु समयेन ।

‡ तथा कर्हमं क्षिपतु, यथा पानीयं पङ्काविलं न भवति ; अथवा, पानीयं
पुञ्जीकृत्य कर्हमं क्षिपतु ।

(द) समयेन—नियमेन, शपथं कृत्वा इत्यर्थः ।

(ध) पङ्काविलं—पङ्केन—कर्हमेन, आविलं—कलुषं, कर्हमाकृतमित्यर्थः ।
पुञ्जीकृत्य—राश्रीकृत्य, पिण्डीकृत्य इत्यर्थः ।

कर्हमनिक्षेपेणापि सलिलस्य अनाविलत्वसाधनरूपं तथा पानीयपुञ्जीकरणरूपं
शकारस्य युक्तिविरुद्धं वाक्यं निशम्य मूर्खाणां पृथिव्याः भारभृतत्वमाह विटः, विपर्यस्येति ।
—विपर्यस्ता—विपरीता, लोकाविरुद्धार्थः, मनसः—चेतसः, चेष्टा—व्यापारः येषां
तैः, अनुचितमनीहसिविशिष्टैरित्यर्थः, शिलाशकलानि—प्रसारवृण्डानि इव, वर्षाणि
—शरीराणि येषां तैः, (“शरीरं वर्षं विगच्छः” इत्यमरः) अतिनिर्द्दयतया पाषाणवत्
कोमलतालेशविरहितैरिति भावः, तथा मांसवच्चैः,—मांसस्य मांसनिष्क्रिता वा वृक्षाः,
—तरवः तैः, मांसमयैः पादपैः, अतिस्थूलपिशितात्मकतया विवेकमशयान्वैरित्यर्थः,
मूर्खैः,—बालिशैः ; वसुनि धारयतीति वसुन्धरा—पृथिवी, [वत्प्रमुरिति ध्वन्यते]
भाराक्रान्ता—भारनिपीडिता, सभारा इत्यर्थः ; इदृशाः मूर्खाः केवलं पृथिव्याः
भारभृता एवेति भावः ; इद्यैवेति जीवन्ति तेषां सत्तया काऽप्युपकृतिर्नास्ति, प्रत्युताप-
कृतिरेवेत्याशयः । अवोपमेयभृते मांसपिण्डं वृक्षतादात्म्यारोपात् रूपकालङ्कारः
अप्रभुतमूर्खसामान्यात् प्रभुतस्य मूर्खविशेषस्य शकारस्य प्रतीतिरप्रभुतप्रशंसालङ्कारश्च
सङ्कीर्ण्यते । पद्यावकां वृत्तम् ॥ ६ ॥

भिद्युः । [नाट्येन आक्रोशति (न)] ।

शकारः । किं भण्यदि ? *

बिटः । स्तौति भवन्तम् ।

भिद्युः । [तथा कृत्वा (प) निष्क्रान्तः] ।

शकारः । शृणु शृणु, पुणो वि शृणु । †

बिटः । काणेलीमातः ! पश्योद्यानस्य शोभाम्,—

अमी हि वृक्षाः फलपुष्पशोभिताः,

कठोर-निष्पन्द-लतोपवेष्टिताः ।

‡ नृपाज्ञया रक्षिजनेन पालिता

नराः सदारा इव यान्ति निर्वृतिम् ॥ ७ ॥

शकारः । शृणु भावे भण्यदि । ‡

* किं भण्यति ? † शृणु शृणु, पुनरपि शृणु । ‡ सुष्ठु भावी भण्यति ।

(न) आक्रोशति—शपति ।

(प) तथा कृत्वा—अभिप्रेष्य इत्यर्थः ।

शकारस्य भिद्युलपं चित्तमन्यतः शङ्काररसोद्दीपके वस्तुनि निवेशयितुं वाग्वी बिटः उद्यानशोभां विवृणोति, अमी इति ।—फलपुष्पशोभिताः,—शस्यकुसुमभूषिताः, [एतेन तेषामुत्कटयौवनवत्तया उपभोगक्षमत्वं सूच्यते] तथा कठोरं—दृढं यथा तथा, निष्पन्दाभिः,—निष्पलाभिः, आलिङ्गनोत्कण्ठिततया स्थिराभिरित्यर्थः, लताभिः,—व्रततिभिः, उपवेष्टिताः,—आश्रिताः, निर्द्वयमालिङ्गिता इत्यर्थः, नृपाज्ञया—राजानुमत्या, रक्षिजनेन—उद्यानरक्षकैरित्यर्थः, [अत्र जातावेकवचनम्] पालिताः,—रक्षिताः, दुर्जनादिहृतोपद्रवादिति शेषः, अमी—एते, पुरतः दृश्यमानाः इत्यर्थः, वृक्षाः,—तरवः, सदाराः,—सखीकाः, नरा इव—गृहिणः मानवा इव, निर्वृतिं—परमसुखं, यान्ति—लभन्ते ; नरपक्षे,—गृहिणः पुत्रपौत्रादिपरिजनसङ्गताः, कठोरं—निर्भरं यथा तथा, निष्पन्द्या—अन्यन्तानुरागभरादलसया, लतया—गृहिण्या इति भावः, उपवेष्टिताः,—समालिङ्गिता इत्यर्थः सुखेन कालं नयन्ति इत्यर्थपरत्वेन योजनीयः ; गृहिप्रतीकाशा एते किल उद्यानपादपाः इत्येवात्राश्रयसीयते । अत्र वृक्षाणां नरैः सद्भावैर्धर्मसाध्यबोधान् उपमाश्लङ्कारः, किञ्च वृक्षे नायकस्य लतायाश्च नायिकाया व्यवहारसमारीपात् समासीति श्रेयनयोर्ब्रह्मभावेनावस्थानात् सङ्करः । वंशस्थविलं वृत्तम् ॥ ७ ॥

बहुकुशुम-विचित्रिता च भूमौ,
कुशुम-भलेण विनामिता च लुक्ता ।
दुम-शिखर-लता च लंबमाणा,
पणशफला बिभ्र बाणला ललन्ति * ॥ ८ ॥

बहुकुसुमविचित्रिता च भूमिः, कुसुमभरेण विनामिताय वृक्षाः ।
दुमशिखरलताय लम्बमानाः, पणसफलानीव वानरा ललन्ति ॥

विटीकृतमनुमीदयन् शकारीऽपि स्वबुद्धानुरूपमुद्यानशोभां वर्णयन्नङ्गि, बह्विति ।—
भूमिः—उद्यानमध्यगतः भूपदेशः, बहुभिः,—नानाप्रकारैः, नानावर्णैर्वा, कुसुमैः,—
पुष्पैः, वि—विशेषेण, चित्रिता—भूषिता, चित्रफलकीकृता इवेत्यर्थः, [चित्रयतिः
चौरादिकात् निष्ठा] कुसुमानां—पुष्पाणां, भरेण—आधिक्येन, विकसितकुसुम-
सम्भारयोगादित्यर्थः, वृक्षाः—दुमाः, विनामिताः,—अवनतललङ्घितकीकृताः सन्तः,
शोभन्ते इति शेषः तथा, दुमशिखरलताः,—दुमाणां—वृक्षाणां, शिखरं—अग्रभागे,
संसृक्ताः या लताः,—प्रतानिन्वाः, वृक्षाणामुपरि आरुढलताप्रताना इत्यर्थः, ताः,
लम्बमानाः,—अधःप्रसरणशीलाः, सन्तीति शेषः, [“दुमशिखरलताऽवलम्बमानाः”
इत्यपि, “दुमशिखर” इत्यादिप्राकृतस्य संस्कृतं साधुतया रीचतेऽस्मभ्यं, दुमशिखर-
लतासु—वृक्षायसंलग्नवल्लीषु, अवलम्बमानाः,—दीलायमानाः इति तदर्थः, वानरा
इत्यस्य विशेषणमेतत् । अत्र यद्यपि “शिरोऽधं शिखरं वा ना” इत्यमरोक्तेः शिखर-
शब्दस्यैव वृक्षाग्रबोधकता, एवञ्चाधिकस्य दुमपदस्योपादानादधिकपदत्वदोषावसरः
इति शङ्कते, तथाऽपि अत्र “कूटीऽस्त्री शिखरं शृङ्गम्” इत्यमरोक्तेः पर्वताग्रभाग-
बोधभ्रमनिरासार्थमेव शाब्दबोधसौकर्याय “दुम” इति सिद्धपदीपादानं कृतमिति
वेदितव्यम् ; तथा चोक्तं,—“सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः” इति मुक्तावल्याम्] पणस-
फलानीव—कण्टकिफलस्थफलविशेषाः इव, वानराः,—कपयः, ललन्ति—शोभन्ते,
वन्तन्ते इत्यर्थः, अत्र इति शेषः । [ललन्तीत्यपपाठः, ललयन्ति लालयन्तीति वा साधुः,
“ललन्ति” इत्यस्य लोलन्ति इति वा संस्कृतं, तथात्वे लोलतेः भौवादिकस्यैतत् रूपम् ।
अत्र नमतेः णिचि ऋस्त्वस्य वैकल्पिकविधानात् “नमयति” “बामयति” च रूपद्वयस्य
सिद्धत्वेऽपि, उपसर्गपूर्वकत्वे ऋस्त्वस्य नित्यविधानात् विपूर्वकात् नमयतेः निष्ठायां
“विनामिताः” इति रूपस्यैव साधुतया आशङ्कितं अतसंस्कारत्वं न विचारसहं तथा
हि,—“ज्वलन्तलङ्घनमामनुपसर्गाद्वा” (ग०) इति सूत्रस्य वृत्तौ “अनुपसृष्टे तु

विटः । काणेनीमातः ! इदं शिलातलमध्यास्यताम् । (फ)

शकारः । एशेन्हि आशिदे । (ब) [इति विटेन सह उपविशति]

भावे ! अज्ज वि तं वसंतशेणिसं शुमलामि ; दुज्जनवचनं बिअ
हडकादो ण ओशलदि । * (भ)

* एषोऽस्मि आसितः । भाव ! अद्यापि तां वसन्तसेनां स्मरामि, दुर्जनवचनमिव
हृदयान्नापसरति ।

नित्यं भित्तम्” इति नियम्य स्वयमेव पुनः संशयमुद्गाह्य च सिद्धान्तितं भट्टोजिदीक्षितेन,
तथा हि,—“कथं तर्हि प्रज्वालयति, उन्नामयतीति ? घञन्तात् तत्करोतीति शौ”
इति ; एवमत्रापि “विनासाः कृताः इति विनासिताः” इति तत्करोतीत्यर्थे ख्यन्तान्
कर्म्मणि क्तप्रत्ययेनास्य साधुत्वसम्भवादिति सुधीर्भिर्विभाव्यम्] । अत्र कुसुमभरावगत-
वृक्षेषु परिक्रीडमानानां वानराणां पनसफलत्वेन उत्कटैककोटिकसंशयोदयात् उप्रेक्षा-
लङ्कारः । पुष्पिताया वृक्षम् ॥ ८ ॥

(फ) शिलातलमिति “अधिशीङ्स्थासां कर्म” (१।४।४६ पा०) इति अधि-
करणस्य कर्मताऽतिदेशः ।

(ब) आसितः इति “गत्यर्थाकर्म्मकन्निपशीङ्स्थास—” (३।४।७२ पा०) इति
आसिः कर्त्तरि निष्ठा ।

(भ) [“ओशलदि” इत्यत्र “ओदलदि” इति पाठान्तरं—“अवतरति” इति
संस्कृतस्य ऋपगच्छति इत्यर्थः] दुर्जनवचनमिव—असज्जनवाक्यवत् । हृदयान्—
श्वेतसः । नापसरति—नापगच्छति, वसन्तसेनेति शेषः यथा दुर्जनवचनमतिपरुष-
तया अरुणदलेन असहनीयत्वादीहमानेनापि प्राकृतजनेन आप्रतिकारात् विस्मृत्या
श्वेतसो नापसार्यते, तथा इयमपि वसन्तसेना बलान् मम हृदयराज्यमधिकृत्य नियत-
मुद्वेजयन्ती मयाऽतिप्रयत्नेनाप्यपसारयितुं न शक्यते इति पर्यवसितार्थः । यी हि
यज्जातोयः यत्समाजसङ्गतस्य, स हि तदनु रूपमुत्कर्षमपकर्षञ्चाविचार्यैव उपमिनीति
इति दृश्यते ; अतः निकृष्टचरित्रेण शकारेण उपमेयौभूताया उत्कृष्टाया अपि वसन्त-
सेनायाः अन्यपक्षस्य दुर्जनवचसः उपमानत्वेन उपस्थासः कृत इति उपमानगत-
न्यूनत्वख्यापनरूपानुचितार्थत्वदूषणं शकारवक्तृत्वात् भूषणमेवेति सुधीर्भिर्विभाव्यम् ।
अस्मत्परीक्षेऽपि नीचजनीकृत्यः महतां पाथोनिधिकल्पमगाधं चेतः आविलग्नितुं न शक्नु-
नति इति प्रकृतम्, एतद्धि मौख्योतिश्रव्यात् शकारः विपर्ययेणाभ्यधात् ; लीकविरुद्ध-

विटः । [स्वगतम्] तथा निरस्तोऽपि (म) स्मरति ताम् ।
अथवा,—स्त्रीभिर्विमानितानां कापुरुषाणां विवर्द्धते मदनः ।

सत्पुरुषस्य स एव तु भवति मृदुर्नैव वा भवति ॥ ८ ॥

शकारः । भावे ! का वि वेला थावलअ-चेडश्श भणिदश्श
“प्रवहणं गेण्हिअ लहुं लहुं आअच्छे” त्ति, अज्ज वि ण आअ-
च्छदि त्ति, चिलन्हि बुभुक्खिदे, मज्झग्गे ण शक्कीअदि पादेहिं
गंतं, (थ) ता पेक्ख पेक्ख, *—

* भाव ! काऽपि वेला स्थावरकचेटस्य भणितस्य “प्रवहणं गेण्हिअ लघु लघु
आगच्छ” इति, अद्यापि न आगच्छतीति, चिरमस्मि बुभुक्षितः, मज्झाग्गे न शक्यते
पादाभ्यां गन्तुम् ; तन् पश्य पश्य,—

मेतत्तु शकारवृत्तचैन संहनैयम् । अत्र जैनप्रसिद्धप्रोक्ताथस्य प्रमाणभूततयो उपन्यस्यते
वङ्गीयानामाभाणकः, यथा हि,—“नीच यदि उच्च भावे, सुबुद्धि उडाय हासे” इति ।

(म) तथा—तेन प्रकारेण । निरस्तः,—दूरीकृतः, अवज्ञया परित्यक्त इत्यर्थः ।

स्त्रीभिर्विमानितयोः सत्पुरुषकापुरुषयोः भेदप्रदर्शनमुखेन शकारस्य कापुरुषतां
प्रतिपादयद्वाङ्म, स्त्रीभिरिति ।—स्त्रीभिः—नारीभिः, विमानितानाम्—अनादृतानां,
तिरस्कृतानामित्यर्थः कापुरुषाणां,—कुपुरुषाणां, निर्वाय्याणामित्यर्थः, [“कापु-
षाणाम्” इत्यत्र “कुगतिपादयः” (१।२।१८ पा०) इति पुरुषशब्देन कुशब्दस्य नित्य-
समासे “विभाषा पुरुषे” (६।१।१०६ पा०) इति पाणिनः काऽऽदिशः] मदनः—
कामः, विवर्द्धते—विशेषणं वर्द्धिं गच्छति ; तु—किन्तु, सत्पुरुषस्य—उत्तमपुरुषस्य,
दृढचित्तस्य इत्यर्थः स्त्रीभिर्विमानितस्येति वचनविपरिणत्या पूर्वेण अन्यथः, स एव—
मदन एवेत्यर्थः । मृदुः—स्वल्पः दुर्बल इत्यर्थः भवति—जायते ; वा—अथवा,
नैव भवति—नैव जायते, स्त्रीकृततिरस्कारेण महासत्त्वस्यातिगम्भीरस्य आत्मसम्मान-
ज्ञासर्वोद्योद्रेकजनितविरक्त्युदयादिति भावः । अत्र अप्रस्तुतकापुरुषसामान्यात् प्रस्तुतस्य
कापुरुषविशेषस्य शकारस्य प्रतीतिरप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः । आर्या वृत्तम् ॥ ८ ॥

(थ) प्रवहणं—शकटम् । गेण्हा—आदाय । लघु लघु—अतिसवर-
मित्यर्थः । आगच्छ—एहि । इति भणितस्य—उक्तस्य, मयेति शेषः । स्थावरकचेटस्य
—तदाख्यशकटशालकस्य । काऽपि—सुदीर्घा इत्यर्थः । वेला—समयः अतीता इति
शेषः । चिरं—दीर्घकालं यावदित्यर्थः । बुभुक्षितः,—भीजनलिसुः, क्षुधित इत्यर्थः ।
पादाभ्यां गन्तुं—क्रानितुमित्यर्थः, पादैकमपि चलितुम् इति यावत् ; अन्यथं बुभु-

एहो-मज्झ-गदे शूले दुप्पेक्खे कुबिद-बाणल-शल्लिच्छे ।

भूमौ दद-शंतत्ता, हदपुत्तशदे ब्ब गंधाली * ॥ १० ॥

विटः । एवमेतत्,—

कायासु प्रतिमुक्त-शष्पकवलं निद्रायते गोकुलं,

लृष्णात्तैश्च निपीयते वनमृगैरूष्णं पयः सारसम् ।

नभोमध्यगतः सूरौ दुप्पेत्थ्यः कुपितवानरसदृशः ।

भूमिर्दंसन्तप्ता हतपुच्छशतेव गान्धारी ॥

क्षितोऽपि मध्याह्नसूर्यकिरणसन्तप्तायां भूमौ पादाभ्यां गृहं गत्वा क्षुधामपनेतुं न शक्नोमीति भावः ।

पादचारणेन गमनायोग्यत्वं ज्ञापयितुं मध्याह्नं विवक्षोति, नभ इति ।—कुपित-
वानरेण—क्रुद्धकपिना. सदृशः,—समानः, (“वाष्पलिङ्गाः समस्तुल्यः सदृशः सदृशः
सदृक् । साधारणः समानश्च—” इत्यमरः) दुप्पेत्थ्यः,—दुर्दर्शनः, सूरः,—सूर्यः,
(“सूरसूर्यायमादित्यहादशात्मदिवाकराः” इत्यमरः) नभोमध्यगतः,—गगनमध्य-
मारुदः. तथा भूमिः,—पृथिवी, हतं—मृतं, पुष्पाणां—सुतानां, शतं—शतसङ्काक-
पुत्रा इत्यर्थः. यस्याः तादृशी, गान्धारीव—धृतराष्ट्रपत्नीव, दुर्योधनादिशतपुत्रजननीविति
यावत्, दृढम्—अत्यर्थं, सन्तप्ता—उष्णा, पीडिता इत्यर्थः । उपमाद्वयम् । कुपितानां हि
कपीनां मुखमण्डलं कथञ्चिदरूपाभं भवति, शोकार्त्तानां हि चेतः वियोगनिपीडिततया
सन्तप्तं दृश्यते, ताभ्याञ्च सार्द्धं सूरस्य भूमेऽथ सन्तप्तायाः साम्यकथनात् न दोषः, प्रत्युत
गुण एव कुपितवानरपदस्य शायत्वेन शकारस्य वक्त्ररधमत्वप्रत्यायकत्वात् ; तथा
हि दर्पणकारः,—“शायत्वमधमोक्तिषु” “गुण इत्येव” इति च तदव्याख्या, तथा च
वक्त्राणां बीजृणाञ्चाधमत्वे प्रतिपादयितव्ये, तद्गोतकत्वाच्चेति वा वचसां सुशोभनत्वमेव
वेदितव्यम् । आर्या उक्तम् ॥ १० ॥

शकारीनां मध्याह्नसन्तापवर्णनमनुमोदयन् विटोऽपि मध्याह्नसन्तापक्षिप्तानां
जनानां तात्कालिकावस्थीपवर्णनप्रसङ्गेन मध्याह्नं वर्णयति कायास्थितिः ।—गोकुलं—
ग्रीहम्. गवां समूहः इत्यर्थः, (“—गोकुलन्तु गीधनं स्यात् गवां व्रजे” इत्यमरः) कायासु
—अनातपेषु, प्रतिमुक्ताः,—परित्यक्ताः, शष्पकवलाः,—चर्द्धपिभुक्तनवदण्डासाः येन,
यच्च वा, तदयथा तथा, [क्रियाविशेषणं] निद्रायते—अनिद्रावत् निद्रावद्भवतीत्यर्थः ;
[निद्राशब्दस्य भ्रशादिगणे पाठात् चार्थे क्वचि लटि रूपम् ; यद्यपि निद्राशब्दः चर्द्ध-

सन्तापादतिशङ्कितैर्न नगरीमार्गो नरैः सेव्यते,

तप्तां भूमिमपास्य च प्रवहणं मन्ये क्वचित् संस्थितम् ॥ ११ ॥

शकारः । भावे !—

शिरसि मम शिलीषे भाव ! शुज्जश पादे,

शउणि-खग-विहंगा लुक्खशाहाशु लीणा ।

* शिरसि मम शिलीषे भाव ! सूर्यस्य पादः,
शकुनिखगविहङ्गा वृक्षशाखासु लीणाः ।

वचनः तथाऽपि धर्मपरत्वेन अनिद्रावत् निद्रावद्भवतीत्यर्थे शब्दशक्तिबलादेव प्रयुक्तः, तथा हि मुग्धबोधे टीकायां दुर्गादासः—“अथ ये निद्रादयः, ते यद्यपि धर्मवचनाः, तथाऽपि शब्दशक्तिस्वभावात् धर्मवचना एव ; तेन निद्रायते जनः अनिद्रावान् निद्रावान् भवतीत्यर्थः”] गात्र मूर्च्छात्तापेन अत्यर्थं प्रपीडिताः सन्तः मुखभङ्गाभिः अङ्गवलीढबालटणैः तरुतलमांकरन्तः वृक्षच्छाये निषण्णाः निद्रां याप्नोति भावः ; वनसृगैः—उद्यानीयहर्मिणः, आरप्यपशुभिर्वा, तृष्णार्तः—पिपासाऽऽकुलैः सहिः, उथं—तप्तम्, आतपसंयोगादिति भावः, सरस इदं सारसं—सरोवरीयं, पयः—जलं, निपीयते—निःशेषेण पीयते ; पिपासार्ताः शृगाः शीतलजलाभावात् उष्णमपि पयः सायङ् पिवन्तीत्यर्थः, तथा नरैः—जनैः, सन्तापात्—औष्ण्येनात् अतिशङ्कितैः, —अतिभीतैः सहिः, नगरीमार्गः,—नगर्याः,—उज्जयिन्या इत्यर्थः, मार्गः—पन्थाः, न सेव्यते—न आश्रयते, पथा न गम्यते इत्यर्थः ; अवश्यकर्तव्यमपि परित्यज्य गृहमेव आश्रित्य तिष्ठन्ति नागरिका इति भावः ; अतः मन्ये—सम्भावयामीत्यर्थः, यथा प्रवहणं—शकटं, तप्तम्—उष्णं, भूमिं—धराभानम्, अपास्य—त्यक्त्वा, क्वचित्—कदापिप्रधाने प्रदेशे इति भावः, संस्थितम्—अवस्थितम् । अत्र चतुर्धापादगतस्य किञ्चिद्देशं यान-संस्थितिरूपकार्यस्य समर्थकत्वेन पादवयगतानां कारणानामुपस्थाप्तात् कारणैः कार्य-समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासात्कारः, अपि च यानस्य किञ्चिद्देशसंस्थितत्वेऽपि, मन्ये इति च भेदावाचकपदप्रयोगकृतसंस्थितत्वविषयकोत्कर्षककोटिकसंशयोदयात् क्रियागतोऽय-मुपेक्षाऽलङ्कारस्येयनधीरङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरः ; तौ च गोकुलादीनां स्वस्वक्रियाणां यथायथमुपवर्णनादुदीयमानेन स्वभावोक्तालङ्कारेण सङ्कीर्यते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ११ ॥

शकारोऽपि प्रोक्तवर्णेनापरितुष्य पुनः मध्याङ्कं वर्णयति, शिरसीति ।—इति भावः ।

शल-पुलिश-मणुशा उण्हदीहं शशंता

वल-शलण णिशसा आदवं णिव्वहंति * ॥ १२ ॥

भावे ! अज्ज वि शे चेडे णाअच्छदि । अत्तणो विणोदण-
णिमित्तं किं पि गाइशं । [इति गायति] भावे ! भावे ! शुदं
तुए जं मए गाइदं ? *

विटः । किमुच्यते ॥ गन्धर्वो (र) भवान् ।

शकारः । कथं गंधर्वे ण भविशं ? †—

नर-पुरुष-मनुष्या उण्हदीर्घं शसन्तो

गृहशरण-निषणा आतपं निर्व्वहन्ति ॥

* भाव ! अद्यापि स चेटी न आगच्छति । आत्मनो विनोदनमित्तं किमपि
गास्यामि । भाव ! भाव ! युतं त्वया यन्मया गीतम् ?

† कथं गन्धर्वो न भविष्यामि ?—

—विहन् ! सूर्यस्य—दिवाकरस्य, पादः,—किरणः, मम—मे, शिरसि—मस्तके,
निलीनः,—पतितः, शकुनिखगविहङ्गाः,—पक्षिणः, वक्षशाखासु—तर्कविटपान्तरेषु,
क्षीनाः,—ताभिः सह एकीभूय अवस्थिताः, प्रखररश्मिसन्तापं सोढुमशक्नुवन्तः तर्क-
कोटरेषु विटपान्तरालेषु च निक्षीनाः निर्भरं सुप्ता वा इत्यर्थः, नरपुरुषमनुष्याः—
मानवाः, उणं—तप्तं च, तत् दीर्घं—बहुसमयं व्याप्य इत्यर्थः, शसन्तः,—श्रासं
न्यजन्तः, गृहशरणानि—गृहाः, तत्र निषणाः,—उपविष्टाः सन्तः, आतपं—रौद्र-
सन्तापं, निर्व्वहन्ति—अतिवाहयन्ति, आतपं विफलतां नयन्तीत्यर्थः; सर्वे यथा
शीतलम्बानमासाद्य आतपज्ज्ञेशमपनयन्ति, तथैवदानो वयमपि आतपक्षिष्टचित्त-
विनोदनायं किमपि समारम्भामहे इत्यभिप्रायः । अत्र “शकुनिखगविहङ्गाः” “नरपुरुष-
मनुष्याः” तथा “गृहशरणानि” इति एकपदार्थकबहुवचनप्रयोगः शकारवचनाद्
दीर्घावह इति । मालिनीच्छन्दः ॥ १२ ॥

(र) गन्धर्वः,—नृत्यगीतादिपरायणः देवयोनिविशेषः; गन्धर्वाणां देव-
गायनत्वात्, नृत्यगीतादिषु नैपुण्याधिक्यमावेदयितुं लोकोऽस्मिन् यः कश्चित् सुगायनी
भवति, स गन्धर्वरूपमीयते इति भावः ।

हिङ्गुज्जले जीलकभद्रमुत्थे वचाह गंठो शगुडा अ गंठो ।

एषे मए शेषिदे गंधजुत्ती कथं ण हग्गे मधुलश्लेत्ति ? * ॥ १३ ॥

भावे ! पुणो वि दाव गाइशं [तथा करोति] । भावे ! भावे !

शुदं तुए जं मए गाइदं ? †

विटः । किमुच्यते !! गन्धर्वी भवान् ।

शकारः । कथं गंधब्बे ण भवामि ? ‡—

हिङ्गुज्जले दिस्समलीचचुस्से बग्घालिदे तेस्सघिएण मिशं ।

भुत्ते मए पालहुदोअमंशे, कथं ण हग्गे मधुलश्लेत्ति ? § ॥ १४ ॥

* हिङ्गुज्ज्वला जीरकभद्रमुत्ता वचाया यन्त्रिः सगुडा च शुण्ठी ।

एषा मया सेविता गन्धयुक्तिः कथं नाहं मधुरस्वर इति ? ॥

† भाव ! पुनरपि तावत् गच्छामि । भाव ! भाव ! श्रुतं त्वया यन्मया गीतम् ?

‡ कथं गन्धर्वी न भवामि ?—

§ हिङ्गुज्ज्वलं दत्तमरीचचूर्णं व्याघारितं तैलघृतेन मिश्रम् ।

भुक्तं मया परभृत्यमांसं, कथं नाहं मधुरस्वर इति ? ॥

स्वस्य मधुरस्वरवत्त्वे हेतुमाह. हिङ्गिति ।—हिङ्गुज्ज्वला—हिङ्गुभिः,—हिङ्गु-
निर्यासैः, उज्ज्वला—सुगन्धिः, प्रभूतहिङ्गुसंहिता इत्यर्थः, जीरकभद्रमुत्ता—जीरक
इति मुक्त इति च मुकण्डसम्पादनौषधिद्रव्यविशेषः, भद्रमुत्तं—कैवर्त्तमुत्तकं, “नागर-
मुत्ता” इति ख्यातः मुत्तकभेदः, तद्वर्तीत्यर्थः, [अर्घ आदिभ्यः सत्वर्थेऽपि ऋचि स्वीत्वं
ज्ञेयम्] ; वचायाः,—तदाख्यस्य औषधिद्रव्यविशेषस्य, यन्त्रिः,—काण्डस्य अर्घविशेषः,
सगुडा—गुडमिश्रिता, शुण्ठी—प्रक्रियासिद्धः शुक्रार्द्रकः, (“शुठ” इति ख्यातः कन्द-
विशेषः) मया—शकारेण इत्यर्थः, एषा—पूर्वोक्ता इत्यर्थः, गन्धयुक्तिः,—गन्धेन
युक्तिः,—योगः यस्याः सा, सुगन्धिद्रव्यविशेषमिश्रिता इति भावः, सेविता—भुक्ता
इत्यर्थः, अतः अहं कथं—केन हेतुना, मधुरस्वरः,—श्रवणतर्पणध्वनिः, मुकण्ड इत्यर्थः,
न, भवेयमिति शेषः । उपजातिः वृत्तम् ॥ १३ ॥

मुकण्डत्वे हेत्वन्तरमाह, हिङ्गिति ।—हिङ्गु—तदाख्यनिर्यासविशेषः, तेन
उज्ज्वलं—वासितं, प्रभूतहिङ्गुसुरभीकृतमित्यर्थः, दत्तं—प्रक्षिप्तं. मरिचानां चूर्णं—
पिष्टं रजः यव तत् ; आत्रियते अनेन इति आघारः,—घृतं, [सः अस्त्रिभ्रसौत्यर्थे
इतश्च सिद्धम् ; विशेषेण आघारितं—व्याघारितं—घृतसिक्तं, घृतपक्वमित्यर्थः, यद्वा,—

भावे ! अज्जवि चेडे णाअच्छदि । *

विटः । स्वस्थो भवतु भवान्, सम्प्रति एव आगमिष्यति ।

[ततः प्रविशति प्रवहणाधिकृदा वसन्तसेना चेटश्च] ।

चेटः । भौदे क्व हग्गे, मज्झणिहके शुज्जे, (ल) मा दाणिं कुबिदे लाअशाल-शंठाणे हुबिअदि, ता तुलिदं बहामि । जाध गोणा ! जाध । †

वस । हही ! हही ! ए क्व बहुमाणस्य अअं सर-संजोओ !! किं खेदं !! किं क्व अज्जचारुदत्तेण वाहण-पडिअमं परिहरंतेण अखो मणुअो अअं पवहणं पेसिदं भविअदि ? फुरदि दाहिणं लोअणं, वेवदि मे हिअअं, सुआओ दिसाओ, सअं जेअ विसंठलं (व) पेक्खामि । ‡

• भाव ! अद्यापि चेटो नागच्छति ।

† भीतः खलु अहं, माध्याह्निकः सूर्यः, मा इदानीं कुपितो राजशालसंस्थानको भविष्यति, तत् त्वरितं बहामि । यातं गावौ ! यातम् ।

‡ हा धिक् ! हा धिक् ! न खलु वर्द्धमानकल्याणं स्वरसंयोगः !! किं नु इदम् !! किं खलु आर्यचारुदत्तेन वाहनपरिश्रमं परिहरता अखो मनुष्यः, अन्यत् प्रवहणं प्रेषितं भविष्यति ? स्फुरति दक्षिणं लीचनं, वेपते मे हृदयं, शून्या दिशः, सर्वमेव विसंठलं पश्यामि ।

व्याङ्पूर्वकात् जिघर्त्तेः णिच निष्ठायां रूपं] तथा, तैलञ्च घृतञ्च तयोः समाहारः तेन तैलघृतेन मिश्रं—पाकानन्तरं पुनरपि तैलघृतसंयुक्तं परभृत्यं—परभृत्यस्य इदं, कीकिलसम्बन्धीत्यर्थः, (“वनप्रियः परभृतः कीकिलः पिक इत्यपि” इत्यमरः) मांसम्—आमिषं, मया भुक्तं—सेवितं, स्वस्य सुकण्ठत्वसाधनाय पञ्चमराविणं कीकिलमप्यहं भक्षितवान्, अतः अहं कथं मधुरस्वरः,—सुकण्ठः, न, भवेयमिति शेषः ; अकार-लक्ष्मणेन नैतेषामधौक्तिकवचसां दूष्यत्वमवगन्तव्यम् । उपजातिः वृत्तम् ॥ १४ ॥

(ल) भीतः,—शङ्कितः, आगमनविलम्बादिति भावः । माध्याह्निकः,—मध्यमहः मध्याह्नः [एकदेशिसमाप्तः] तम् उपगतः, स्वगतिविशेषेण सूर्यः गगन-मध्यमाकृद् इत्यर्थः ।

(व) वाहनयोः,—अकटयोर्जितयोः गवोः, परिश्रमं—क्षेत्रं, परिहरता—

शकारः । [नेमिघोषमाकर्ण्य] (श) भावे ! भावे ! आगदे पक्-
कणे । *

बिटः । कथं जानासि ?

शकारः । किं ण पेक्खदि भावे ? बुद्धशूअले विअ घुल-
घुलाअमाणे (ष) लक्खीअदि । †

बिटः । [दृष्ट्वा] साधु लोच्यते ; अयमागतः ।

शकारः । पुत्तका थाबलआ चेड़ा ! आगदे शि ? ‡

चेटः । अधइं । §

शकारः । पक्कणे वि आगदे ? ¶

चेटः । अधइं । **

शकारः । गोणा वि आगदे ? †† (स)

चेटः । अधइं । ‡‡

शकारः । तुमं वि आगदे ? §§

* भाव ! भाव ! आगतं प्रवृत्तम् ।

† किं न पश्यति भावः ? दृश्यकार इव घुरघुरायमाणं लक्ष्यते ।

‡ पुत्तकं स्थावरकं चेट ! आगतीऽसि ? § अर्थिकम् ।

¶ प्रवृत्तमपि आगतम् ? ** अर्थिकम् । †† गावावपि आगतौ ?

‡‡ अर्थिकम् । §§ त्वमपि आगतः ?

अपनयता, दूरीकर्तुमिच्छता इत्यर्थः । मनुष्यः,—शकटचालक इत्यर्थः । स्फुरति—
स्पन्दते ; दक्षिणलोचनस्पन्दनं नारीणामयमसूचकत्वेन प्रसिद्धं, वपते—कम्पते ।
विसंभ्रलं—विपरीतम् ।

(श) नेमिघोषं—चक्रप्रान्तघर्षजनितशब्दविशेषम् ।

(ष) घुरघुरायमाणं—“घुरघुर” इति अव्यक्तानुकरणशब्दः, अव्यक्तं शब्दं
कुर्वाणमित्यर्थः । [अचुरं घुरं भवन्तमिति वाक्ये, कण्ठविषये डाचि हिर्भावादौ घुरघुरा
इति स्वरूपात् कण्ठि शानचि सिद्धम्] ।

(स) “गावावपि आगतौ” इत्यत्र गोशब्दस्य वृषभवाचकत्वेन पुंसि प्रयोगः,
सौरभेयीवाचकत्वे तु स्त्रीत्वमेव, अतीऽस्य पुंसि प्रयोगः साधुतया सङ्गच्छते ।

चटः । [सहासम्] भट्टके ! अहं पि आगदे । *

शकारः । ता पवेशेहि पवहणं । †

चटः । कंदलेण (ह) मग्गेण ? ‡

शकारः । एदेण ज्जेव पोआल-खंडेण । § (क)

चटः । भट्टके ! गोणा मलेति, पवहणे वि भज्जेदि, हग्गे वि चेडे मलामि ॥

शकारः । अले ! लाअ-शालके हग्गे ; गोणा मले, अबलं कीणिशं ; पवहणे भग्गे, अबलं घडाइशं ; तुमं मले, अस्से पवहण-वाहके हुविशदि । **

चटः । शब्बं उववसं हुविशदि, हग्गे अत्तणकेलके ण हुविशं । †† (ख)

शकारः । अले ! शब्बं पि णशदु, पाआलखंडेण पवेशेहि पवहणं । ‡‡

* भट्टारक ! अहमपि आगतः ।

† तत् प्रवेश्य प्रवहणम् ।

‡ कतरेण मार्गेण ?

§ एतेनैव प्राकारखण्डेन ।

॥ भट्टारक ! गावौ स्थिते, प्रवहणमपि भज्यते, अहमपि चटो स्थिते ।

** अरे । राजशालकोऽहम् ; गावौ स्तौ, अपरौ क्रेषामि ; प्रवहणं भग्नम्, अपरं घटयिष्यामि ; तं स्तः, अन्यः प्रवहणवाहको भविष्यति ।

†† सर्वमुपपन्नं भविष्यति, अहमात्मीयो न भविष्यामि ।

‡‡ अरे ! सर्वमपि नश्यत्, प्राकारखण्डेन प्रवेश्य प्रवहणम् ।

(ह) कतरेण—परिदृश्यमानयोः दयोः मार्गयोः केन इत्यर्थः ।

(क) प्राकारखण्डेन—प्राचीरांशेन, अहंभग्नप्राचीरमध्यगत-ध्वजेन इत्यर्थः, भग्नशय्य अतीव स्वल्पपरिसरत्वात् प्रवहणादिगमनायोग्येनेति भावः ।

(ख) सर्वे—सकलं शकटादिकम्, उपपन्नं—लब्धं, भविष्यति—सम्पत्स्यति, ततोपयोग्यशकटादिकं पुनर्भविष्यतीत्यर्थः । स्तौ मयि भवान्धो वाहकं लब्धं शक्रुयादिति सत्यं, परन्तु मत्सदृशः विश्वस्तः यानवाहकः दुर्लभ इत्याशयः । अहम् आत्मीयः,—आत्मसम्बन्धी, भवदुपकारीत्यर्थः, यद्वा,—आत्मनाम्—स्वाभिन्नजीवनानां स्त्रीपुत्रादीनामित्यर्थः, सम्बन्धी—तैः सह संयोगी इत्यर्थः, न भविष्यामि—न सम्पत्स्ये, आत्मभूतानामभिन्नतयैकत्वाद् न स्यास्यामीत्यर्थः, अहं पुनर्न जीविष्यामीति भावः ।

चेटः । विभज्ज ले पवहण ! शमं शामिणा विभज्ज । (ग)
अस्से पवहणे भोदु, भट्ठके गदुअ णिवेदेमि । [श्विस्स] कथं
ण भग्गे !! (घ) भट्ठके ! एस्से उवत्थिदे पवहणे । *

शकारः । ण क्खिणा गोणा ? ण मला लज्ज ? (ङ) तुमं पि
ण मले ? †

चेटः । अधइं । ‡

शकारः । भावे ! आअच्छ, पवहणं पेक्वामो । भावे !

* विभङ्गि रं प्रवहण ! समं स्वामिना विभङ्गि । अन्यत् प्रवहणं भवतु,
भट्टारकं गत्वा निवेदयामि । कथं न भग्नम् !! भट्टारक ! एतदुपस्थितं प्रवहणम् ।

† न क्खिणौ गावौ ? न सृताः रज्जवः ? त्वमपि न सृतः ?

‡ अथकिम् ।

(ग) विभङ्गि—मोटय, भग्नं भव इत्यर्थः, समं—सह, (“साङ्गलं साकं
सुवा समं सह” इत्यमरः) स्वामिना—प्रभुणा, शकारं इत्यर्थः, आत्मजीवनसंशयक-
कार्येऽपि अकुण्ठं सेवकं नियोजयन्तं शकारं प्रति चेष्टस्य ईदृशी उक्तिः अतीव क्रीड-
व्यञ्जिका ज्ञेया ; अथवा,—स्वामिशब्देनात्र रत्नकोऽभिप्रेतः, शकटरत्नकेण—शकट-
चालकेन इत्यर्थः, दासानां जीवनेन न कस्यापि किमपि प्रयोजनम् अतः तेषां
जीवनेऽपि न कश्चित् लाभः, मरणेऽपि न काचित् चितिः इति बुद्ध्या अनुचिता-
द्देशदायकस्य शकारस्य वाक्येन आत्मनि जातधिकारस्य चेष्टस्य सविषादीक्तिरियं
बोद्ध्या ; यथा,—अत्र स्वामिनेति पदेन शकटारोहो एव लक्ष्यते, आरोहिसहितमेव
त्वं भग्नं भवेत्यर्थः, वसन्तसेनारोहणमजानतः चेष्टस्य उक्त्या आरोहिण्याः भाविनी
विपत्समूचिता ।

(घ) दैवगत्या प्रवहणस्य अभग्नत्वात् विस्मितचेष्ट आह,—कथं नेति ।
प्रवहणस्य चाभग्नत्वप्रतिपादनात् विपन्नायाः तस्याः काऽपि चतिर्न भविष्यतीति
प्रतीयते इति भाविनी वस्तुस्थितिं कथञ्चिदुद्बोधयितुमेव कविना भग्नप्रकारप्रथनं
यानप्रवेशप्रकारः उपन्यस्तः इति बोध्यम् ।

(ङ) “ण क्खिणा लज्ज, ण मला गोणा” इति वक्तव्ये शकारवाक्यत्वात् विपर्ययो
बोध्यः ।

तुमं पि मे गुरु परमगुरु पेक्खीअशि, शादलकी अम्भंतलकेत्ति
पुलकलणीएत्ति ; (च) तुमं दाव प्रवहणं अग्गदी अहिलुह । *

विटः । एवं भवतु । [इति आरोहति] ।

शकारः । अथवा चिट्ठ तुमं ; तुह वप्पकेलके (छ) प्रवहणे ?
जेण तुमं अग्गदो अहिलुहसि ? हग्गे प्रवहण-शामी, अग्गदो
प्रवहणं अहिलुहामि । †

विटः । भवानिवं ब्रवीति ।

शकारः ६ जइ बि हग्गे एब्बं भणामि, तथा बि तुह एशी
आदले, “अहिलुह भट्टके” त्ति भणिटुं । ‡ (ज)

विटः । आरोहतु भवान् ।

* भाव ! आगच्छ, प्रवहणं पश्चात्तः । भाव ! त्वमपि मे गुरुः परमगुरुः
प्रेत्यसे, सादरकोऽभ्यन्तरक इति पुरस्करणीय इति ; त्वं तावत् प्रवहणमयतोऽधिरोहसि ।

† अथवा तिष्ठ त्वम् ; तव पैतृकं प्रवहणम् ? येन त्वमयतोऽधिरोहसि ? अहं
प्रवहणस्वामी, अयतः प्रवहणमधिरोहामि ।

‡ यद्यपि अहमेव भणामि, तथाऽपि तवैष आदरः, “अधिरोह भट्टारक !” इति
भणितुम् ।

(च) “गुरुः परमगुरुः” इति सम्भाषणं विटस्य अतिमाननीयत्वव्यञ्जकं बोध्यम् ।
मे—मया, त्वमपि—भवानपि, गुरुः,—पूज्य इत्यर्थः, परमगुरुः,—पूज्यश्रेष्ठः, पूज्या-
दपि पूज्यतमः इत्यर्थः, प्रेत्यसे—दृश्यसे, अतः सादरकः,—आदरणीय इत्यर्थः,
अभ्यन्तरकः,—हृदयङ्गमतया अन्तरङ्गः, रहस्यबन्धु इत्यर्थः, इति—इति हेतोः,
पुरस्करणीयः,—पुरः,—अग्रे, करणीयः,—कर्तव्यः, मया त्वमिति शेषः ।

(छ) पैतृकं—पितुः आगतं, पितृसम्बन्धि इत्यर्थः, इदं प्रवहणं तव पितुः किम् ?
इति समुदितार्थः ।

(ज) भट्टारक !—प्रभो ! अधिरोह—उत्तिष्ठेत्यर्थः, त्वमेव अग्रे उत्तिष्ठ,
अतः प्राक् न मम अधिरोहणं युक्तमित्यर्थः, इति भणितुं—वक्तुम्, एष आदरः,—
सम्माननं, कर्तुमुचित इति शेषः ; यद्वा —भणितुम् इति अन्तर्भूतव्यर्थः, तेन, भणयितुं
—वाचयितुमित्यर्थः, त्वमिति शेषः “भट्टारक ! त्वमेव अग्रे अधिरोह” इति त्वया
वाचयितुं मया तव एष आदरः कृत इत्यर्थः ।

शकारः । एषे शंपदं अहिलुहामि । पुत्तका थावलभा
वेडा ! पलिवत्तावेहि (भ) प्रवहणं । *

चेटः । [परावर्णं] अहिलुहदु भट्टालके । †

शकारः । [अधिवस्त्रावलीक्य च शङ्कां नाटयित्वा त्वरितमवतीर्थं विटं कच्छे
अवलम्बा] भावे ! भावे ! मलेशि मलेशि, प्रवहणाधिलूढा
लक्खशी, चोले वा पडिबशदि ; ता जइ लक्खशी, तदो उभे
बि मूशे ; अथ चोले, तदो उभे बि खम्मे । ‡ (ज)

विटः । न मेतच्चम् ; कुतोऽत्र वृषभयानि राक्षस्याः सञ्चारः ?
मा नाम ते मयाङ्गार्कताप-क्खिन्नदृष्टेः स्थावरकस्य सकक्षुका
कायां दृष्ट्वा भ्रान्तिरुत्पन्ना ? (ट)

* एष साम्प्रतम् अधिरोहामि । पुत्तकं स्थावरकं चेष्ट ! परिवर्त्य प्रवहणम् ।

† अधिरोहदु भट्टारकः ।

‡ भाव ! भाव ! ल्योऽसि ल्योऽसि, प्रवहणाधिलूढा राक्षसी, चोरी वा प्रतिवसति ;
तन् यदि राक्षसी तदा उभावपि मुषितौ ; अथ चौरः, तदा उभावपि खादितौ ।

(भ) परिवर्त्य—भ्रामय, मदभिसुखं स्थापय इत्यर्थः ।

(ज) मुषितौ—हतधनौ । “मूशं, खम्मे” इति त्रिपर्ययोक्तिः शकारवाक्यत्वात्
अदृष्टा एव ।

(ट) मेतच्चं—वसनीयम् । वृषभयानि - गीशकटे [अथ यानमात्रमनुक्त्वा
वृषभयानि इति कथनात् गवादीनां पवित्रपदार्थतया अपवित्राणां राक्षस-पिशाचादीनां
पवित्रसंसर्गसम्भवः ; तथादिहलूढाकारयाने तादृशप्रतिभीषणाकारराक्षसीशरीरसमा-
वेशस्य सम्भवेऽपि तादृशाल्परिसरवृषभयानि सुतरामसम्भवी वा सूचितः] । सञ्चारः,—
आगमनमित्यर्थः । [“सञ्चारः” इत्यत्र “अवसरः” इति पाठान्तरम्] । मा नामेति ।—
साध्याङ्गार्कस्य—साध्यान्दिनसूर्यस्य, तापेन—उष्मेण, क्लिप्ता—विच्छिन्ना गता, प्रतिबद्धा
इत्यर्थः, दृष्टिः,—नयनं यस्य तादृगस्य, ते—तव, [“क्खिन्नदृष्टेः” इत्यत्र “क्खिन्नदृष्टेः” इति
पाठान्तरे—क्खिन्ना—अवसन्ना, क्लिप्ता दृष्टिर्यस्य इत्यर्थः] स्थावरकस्य सकक्षुका—
सबलान्, अक्षुसंसक्तवस्त्रसज्जितामित्यर्थः (“कक्षुकी वारवाणे स्यात् निर्घाति कवचे-
ऽपि च । वस्त्रांपकटद्वीताङ्गस्थितवस्त्रे च क्षोणिके ॥” इति मेदिनी) कायं—प्रतिबिम्बं,

शकारः । पुत्तका थावलभा चेडा ! जीवेशि ? *

चेटः । अधई । †

शकारः । भावे ! प्रवहणाधिलूढा इत्थिभा पड़िन्नमदि, ता
अवल्लोएहि । ‡

विटः । कथं स्त्री ?—

अवनतशिरसः प्रयाम शीघ्रं

पथि वृषभा इव वर्षताडिताद्याः ।

मम हि सदसि गौरवप्रियस्य

कुलजन-दर्शन-कातरं हि चक्षुः ॥ १५ ॥

* पुत्तक स्थावरक चेट ! जीवसि ?

† अधिकम् ।

‡ भाव ! प्रवहणाधिकूढा स्त्री प्रतिवसति तदवलोक्य ।

दृष्टा—निरौल्य, मा नाम—न तावत्, नाम इति सम्भावनायां, भान्तिः,—भ्रमः,
उत्पन्ना ?—जाता ? स्थानरकस्य सकञ्चकच्छायां दृष्टा ते राक्षसीभ्रान्तिरुदित्याय न
किम् ? इत्यर्थः ; अपि तु भान्तिरेव जाता इति सम्भावयामीति भावः ।

शकारेण प्रवहणाधिकूढां स्त्रियं द्रष्टुमनुकङ्क्षीऽपि विटः आत्मसम्मानानुरोधेन स्वस्य
परस्त्रीदर्शनमकरणीयमित्याह । अवनतं—नम्रं, शिरः,—मस्तकं येषां
तादृशाः, स्वगौरवरक्षणाय अधीमुक्ताः सन्तः इत्यर्थः, “नेचेत प्ररकामिनीम्” इति
वचनादिति भावः, वयमिति शेषः, पथि—मार्गे, वर्षेण—वृष्या, ताडितानि—आह-
तानि, अलोणि—नयनानि येषां तथोक्ताः, वारिविन्दुनिरुद्धनयना इत्यर्थः, वृषभाः,—
मलीवद्वा इव शीघ्रं—सर्वरं, प्रयामः,—इतः अपगच्छामः, [याधातीर्लटि रूपं,
पुष्पदन्तदीरविशेषणत्वे द्विलैकतयोः बहुत्वमिति नियमेन बहुवचनान्ता] ; हि—
एतः, सदसि—सभायां, साधुजनसमाजे इति यावत्, गौरवप्रियस्य—आत्मनि बहु-
मानाकाङ्क्षिणः, मम—मे, चक्षुः,—नेत्रं, कुलजनस्य—कुलबधूकपव्यक्तेः, कुल-
स्त्रीयमित्यर्थः, दर्शने—अवलोकने, कातरं—विमुखम् ; कुलबधूदर्शनस्य साधुजन-
विगर्हितत्वादिति भावः । इह वेश्याजनगोष्ठीषु बहुमतस्य विटस्येयं विकल्पात्मा वस्तु-
स्तिमायां कुलस्त्रीत्वभ्रमकृतैव, आत्मनः सङ्गसम्भूतत्वनिष्ठापिका चेति वेदितव्या ।
अत्र वर्षताडिताचवृषभेण विटस्य अवैधव्यसाम्यकथनादुपमा नाम फलकारः । स्त्री-
इति प्रयामः इति विसर्गान्तपदे प्रयोक्तव्ये, निर्विसर्गपदप्रयोगकृतसम्बो विसर्गलोपः

वस । [सविषयमात्मगतम्] कथं ! मम यद्यथा च आभासमग्नौ
ज्जेव रात्रिस्थाली ॥ ता संसृजदग्निं मन्दभावा । एसो दाहिं
मम मन्दभावाणै ए ऊसरक्तेषु पडिदो विष्व बीधमुष्टी निष्फलो
इध आगमणो संजुत्ती । (ठ) ता किं एष्य करइस्सं ? *

शकारः । कादले क्वं एग्गे बुद्धवेडे पवहणं आवलोएदि ।
भावे ! आलोएहि पवहणं । † (उ)

विटः । की दोषः ? भवतु एवं तावत् ।

* कथम् ! मम नयनयोरीयासकर एव राजस्थालकाः ॥ तत् सुश्रयिताऽग्निं मन्द-
भाग्या । एतदिदानीं मम मन्दभाग्याया ऊषरक्षेत्रपतिता इव बीजमुष्टिः निष्फलमिष्टा-
शमनं संवृत्तम् । तत् किमत्र करिष्यामि ?

† कातरः खलु एष इहवेटः प्रवहणं नावलीकयति । भाव ! आलीकय
प्रवहणम् ।

प्रामादिकत्वदर्शनात्, व्याकरणलक्षणहीनत्वेनास्य अतसंस्कारतादीषदुष्टत्वं वेदितव्यम् ;
लोटि चास्य प्रयोगस्य साधुत्वेऽपि तस्य विध्याद्यर्थविकृतत्वेनाव तयाविधार्थस्य प्रज-
नानुपयोगित्वात् तत्प्रयोगस्य वैयर्थ्यमेवेति ज्ञेयम् । पुष्पिताया उक्तम् ॥ १५ ॥

(ठ) आयासकरः,—खेदजनकः, अन्तुःपीडादायक इत्यर्थः । संश्रयिता—
संशयः,—सन्देहः, जीवने इति शेषः, जातः अस्याः तादृशी, जीविष्यामि न वा ?
इति संशयाकुलाऽग्नि इत्यर्थः ; [जातार्थे इतश्च स्त्रियामाप् यदा,—संपूर्वकस्य श्रुते
इत्यस्य कर्तरि निष्ठा, स्त्रियामाप्] । मन्दभाग्या—मन्दम् - अल्पं, दुष्टम् इत्यर्थः,
भाग्यं—नियतिः यस्याः सा, दुर्भगा । ऊषरक्षेत्रपतिता—ऊषरक्षेत्रे—चारभूमौ,
पतिता—प्रक्षिता, चारप्रधानभूमौ उप्तात् बीजात् यदा नाकुरीत्यपिः, ममापि
मनोरथः तथा निष्फलः संज्ञात इति भावः ।

(उ) विटीक “कुलजनदर्शनकातरम्” इत्यादिकनाकथं प्रवहणावलीकने
विटस्य अनभिप्रायं विविष्य, चेदं तच्च प्रवर्त्तयितुमिच्छन्नपि परिग्रहानस्य बाधकेन
असमर्थस्य तस्य अयोग्यतां मन्यमानः शकार आह, कातर इति ।—कातरः,—
असहायापनाकथं भीतः, बाधकात् विवशी वा, एषः इहवेटः,—खरिददासः,
प्रवहणं नावलीकयति—न पश्यति, अतः भाव ! प्रवहणम् आलीकय, तमेव इति
शेषः ।

शकारः । कथं ! शिखाला उड्डेति !! वाग्मशा वञ्चेति !!
ता जात्र भावे अक्खोहिं भक्खीअदि, दंतेहिं पेक्खोअदि, (ढ)
दाव हग्गे पलाइयं । *

विटः । [वसन्तसेनां दृष्ट्वा सविषादमात्मगतम्] कथमये ! मृगी
व्याघ्रमनुसरति !! (ण) भोः कष्टम् !—

शरच्चन्द्र-प्रतीकाशं पुलिनान्तर-शायिनम् ।

हंसी हंसं परित्यज्य वायसं समुपस्थिता !! ॥ १६ ॥

* कथं ! शिखाला उड्डयन्ते !! वायसा व्रजन्ति !! तत् यावत् मावीऽन्विष्य
भक्ष्यते, दन्तैः प्रेत्यते, तावदहं पलायिष्ये ।

(ढ) “शिखाला उड्डेति” इत्यादिविपरीतोक्तिः शकारवाक्यत्वाददुष्टा ज्ञेया ।
एवं परत्वापि ।

(ण) अये ! इति विषादे, (“अये क्रीडे विषादे च सम्भ्रमे क्षरणेऽपि च” इति
मेदिनी) । मृगी-व्याघ्रयोः परस्परभीष्य-भीजकसम्बन्धसत्त्वेन मृग्याः व्याघ्रानुसरणं
यथा अतीव विषादजनकं विपत्तिजनकञ्च, वसन्तसेनाया अपि शकाराभिसरणं तथा
इति भावः ; वसन्तसेनायाः शकाराभिसरणं स्वेच्छाकृतमिति विज्ञातः विटस्येयमुक्तिः
आन्तिकृता वेदितव्या ।

वसन्तसेनायाः शकाराभिसरणस्य सर्वथैवायौक्तिकत्वं हंसी-वायसयोः दृष्टान्तद्वारेण
आह, शरच्चन्द्रेति ।—हंसी—मराली, [वरवर्णिनीति व्यन्यते] शरच्चन्द्रप्रती-
काशं—शारद-शशिभिः । [सत्कुलरूपयौवनादिसम्पन्नमिति ध्वन्यते] पुलिनान्तरं—
जलोत्थित-शुभकोमलसैकतभूमिमध्ये, ज्ञेते यः तं, शुभकोमलबालुकाराशिवासि-
मित्यर्थः । [रम्योपवननिशान्तसुखासीनमिति गम्यते] हंसं—त्रेतच्छब्द, [सत्पुरुषमिति
ध्वन्यते] परित्यज्य—विहज्य वायसं काकं, [रममाणहं कुपुरुषमिति ध्वन्यते]
समुपस्थिता—आगता, सेवितुमिति शेषः । वसन्तसेनायाः शकाराभिसरणं हंसाः
वायसकामना इव अतीव विरुद्धसङ्घटनविषयकतया सतां मनःशङ्कजनकमिति
भावः । अत्र अप्रस्तुतहंसी-हंस-वायसैभ्यः प्रस्तुतानां वसन्तसेना-चारुदत्त-शकाराणां-
मुपस्थितेः अप्रस्तुतप्रशंसाश्लोकारः, शरच्चन्द्रेण सहायकललभ्यसाम्यबीधाच्च वायसाने-
नार्थोपमाश्लोकारेणासी सङ्कीर्त्यते । पद्यावकां इति ॥ १६ ॥

[जनान्तिकम्] वसन्तसेने । न युक्तमिदं, नापि सदृश-
मिदम्, (त) —

पूर्वं मानादवज्ञाय द्रव्यार्थे जननौवशात् ।

वस । श्च । * [इति शिरश्चालयति] ।

विटः । अशी ङीर्थ्यस्वभावेन वेशभावेन मन्यते ॥ १७ ॥

* न ।

(त) जनान्तिकम् — अङ्गुष्ठमनामिकाच्च अङ्गुलिं कुञ्चितां विधाय प्रसारिता-
पराङ्गुलित्वेण तत्त्वानपराणां व्याप्य परस्परकथामन्तरा यत् गुह्यभाषणरूपं नाद्यं
तदेवेति वेदितव्यम् ; (तल्लक्षणं यथा दर्पणे, — “विपताककरिणाभ्यान्वयान्तरा
कथाम् । अन्योऽभ्यामल्लक्षणं यत् स्यात् जनानो तज्जनान्तिकम् ॥” इति । विपताक-
लक्षणमपि नाद्याशस्त्रे नवमाध्याये चतुःषष्टिकरलक्षणप्रतिपादनावसरे, यथा, —
“प्रसारिताः समाः सर्वाः यस्याङ्गुल्या भवन्ति हि । कुञ्चितश्च तथाऽङ्गुष्ठः स पताक
इति स्मृत ॥ पताके तु यदा वक्राऽनामिका त्वङ्गुलिर्भवेत् । विपताकः स विज्ञेयः —”
इति । मन्दारमरन्दे तु किञ्चिद्विशेषः — “तज्जनौमूलसंलग्नकुञ्चिताङ्गुष्ठकः करः ।
गण्डगः संहताकारप्रसारितलङ्गुलिः ॥ पताकः स्यादथ यदि वक्रितानामिका-
ङ्गुलिः । स एव श्रोगसर्पिर्हि विपताक इतीर्यते ॥” इति) । युक्तम् — उचितं, न्याय्य-
मित्यर्थः । सदृशम् — अनुकूपमित्यर्थः, तवेति शेषः ; चारुदत्तानुक्रमायाः असामान्य-
लावण्यवत्याः ते ईदृशं अनार्यं स्वेच्छाकृताभिसारः अतीव गर्हणीय इति विटस्याशयः ।

इदानीं धनलोभात् शकारसदृशायोग्यपुरुषे अभिसारस्य अयुक्ततायां हेतुमाह,
पूर्वमिति । — पूर्व — प्राक्, यदा दशसदृशपुण्यमुद्रालम्बः अलङ्कारः प्रवृत्तश्च प्रेषितं,
तदा इत्यर्थः, मानात् — गर्वात्, अवज्ञाय — प्रत्याख्याय, शकारमिति शेषः, इदानीम्
— अधुना, जननौवशात् — नातुरवीनतया, तदुपदेशादित्यर्थः, द्रव्यार्थ — ब्रह्म-
सामर्थ्यम्, “इह आगताऽसीति मन्यते अस्माभिः” एतावत्स्यैव पदान्यत्र सम्यगन्वय-
बोधाये पुरणीयानि ; पूर्वमननभिसाध्यैल्लुब्धा सावहेलमिममभद्रं शकारं विहायार्थ-
वृद्धिः पुनः स्वयङ्माहमस्य ग्रहणं कृपाभिमानवत्यासे सर्वार्थवानुचितमिति तात्पर्यम् ;
(युत्वेतत् वसन्तसेना, विटोक्तिः भान्तिप्रयुक्ता एवेत्यावेदयितुं “न” इत्युक्ता शिरश्चालन-
सङ्गया विटसभावनायाः अथयार्थत्वमेव प्रतिपादितवतीति वेदितव्यम्) । अथवा
अशी ङीर्थ्यस्वभावेन — गर्ह्यश्लेषभावेन, अनुदारस्वभावसम्पादकेन वेत्यर्थः, [यस्मा —
गर्वः अस्मा अशीत्यर्थं एखाग्रदात् ईरणि भावे अत्रि च शीत्यर्थः, तन्नास्ति यस्मिन्

ननूक्तमेव मया भवती प्रति—“सममुपचर भद्रे ! सुप्रियश्चाप्रियश्च” ।

वस । प्रबहण-विपञ्जासेण आगदा, सरणागदन्हि । * (य)

वितः । न भेतव्यं न भेतव्यम् । भवतु, एनं वक्ष्यामि । (द)

[शकारमुपगम्य] काणेलीमातः ! सत्थं राक्षसी एव अत्र प्रतिवसति ।

शकारः । भावे ! भावे ! जइ लक्खणी पडिबशदि, ता कोश ण तुमं मूशेदि ? (ध) अध चोले, ता किं तुमं ण भक्खिदे ? *

वितः । किमनेन निरूपितेन ? यदि पुनरुद्यानपरम्परया (न) पद्मग्रामेव नगरीमुज्जयिनीं प्रविशावः, तदा को दोषः स्यात् ?

* प्रबहण-विषयसिनागता, शरणागताऽस्मि ।

† भाव ! भाव ! यदि राक्षसी प्रतिवसति, तत् कथं न त्वां मुखाति ? अथ चौरः, तदा किं त्वं न भवितः ?

सः अशोऽस्तीर्यः, तथाविधः स्वभावो यस्य तेन] वशभावेन—वेष्टालेन हेतुनेत्यर्थः, मन्यते—विश्रायते, तवागमनमिति शेषः । प्रागुद्गमयौवकमर्दन, चारुदत्तानुरागिणी आह नौवशकारं कथं भजे इति साहजिकगर्वोद्वेगेण वा शकारं प्रत्याख्याय, पुनरिदानीं मातुलाङ्गनया, अर्धगृध्रनिरभिमानवेष्टालाभावेन वा धनलाभार्थमिहागतोऽसीति सम्भावयामीति समुदितार्थः । पथ्यावज्ञं वृत्तम् ॥ १७ ॥

(य) प्रबहणविषयसिन—शकटव्यतिक्रमेण, स्वशकटममल्लतान्त्रशकटारोहणेन इति यावत् ; नाहमेत स्वेच्छया धनलालसया वाऽभिरमयितुमागता, अपि तु चारुदत्तशकटं विभाव्य अस्मात् शकारशकटमारुह्य अत्रागताऽस्तीत्याशयः । शरणागता—शरणं—रक्षकभूतं भवन्तम्, आगता—प्राप्ता, भवत आग्रयप्रार्थनी इत्यर्थः ।

(द) एन—शकारं, वक्ष्यामि—वस्तुगतम् अन्वयाज्ज्ञात्य भाषणेन प्रतारयामीत्यर्थः ।

(ध) मुखाति—हरति, चौरयति इत्यर्थः ।

(न) अनेन—अस्याः राक्षसीत्वे कथं नाहं मुवितः चौरत्वे वा कथं न भवितुं विषयेषु, निरूपितेन—निर्द्धारितेन ; यथा—अनेन—राक्षसी वा, चोरी वा

शकारः । एवं किदे (प) किं भोदि ? *

विटः । एवं कृते व्यायामः सेवितो धुर्याणाञ्च परित्रमः
परिहृतो (फ) भवति ।

शकारः । एवं भोदु । थावलभा चेड़ा ! येह पवहणं ।
अधवा, चिह्न चिह्न, देवदानं बन्धुणाणं च अगदो चलणेण
गच्छामि ? ए हि ए हि, पवहणं अहिलुहिअ गच्छामि ; जेण
दूलदो मं पेक्खिअ भविशंति “एणे शे लट्ठिअभोले भट्टालके
गच्छदि ।” †

विटः । [स्वगतम्] दुष्करं विषमौषधीकर्तुम् । (ब) भवतु

• एवं कृते किं भवति ?

† एवं भवतु । स्थावरक चेट ! नय प्रवहणम् । अधवा, तिष्ठ तिष्ठ,
देवतानां ब्राह्मणानां चायतः चरणेन गच्छामि ? न हि न हि, प्रवहणमधिकृत्य
गच्छामि ; येन दूरतो मां प्रेत्य भविष्यन्ति, “एष स राट्टियश्याली भट्टारको गच्छति” ।

इत्येवंप्रकारेण, निरूपितेन—निर्णीतेन, प्रत्यक्षीकृतेन इत्यर्थः, किम् ?—किं फलम् ? इत्यर्थः,
निरूपणं निष्पत्त्यजनमिति भावः । उद्यानपरम्परया—आरामश्रेण्या उपवनमार्गेण
इत्यर्थः ; (शकारं वक्ष्यमानेन विटनेयमुक्तिः वसन्तसेनायाः प्रतिरोधं परिजिहीर्षयै-
वोपगच्छेति वेदितव्यम् ; विटो हि शकारसहायकः सन्नपि वसन्तसेनाया अघधीप्तीकृतं
कदापि नानुमोदते. अतः क्लृप्तं तत्स्थानात् शकारं स्थानान्तरं नेतुम् एवमुप-
दिशतीति बोद्धव्यम्) ।

(प) एवं कृते—पङ्कामेव गते इत्यर्थः ।

(फ) व्यायामः,—अङ्गसञ्चालनजनितशारीरिकपरिश्रमविशेषः । सेवितः,—
अनुष्ठितः, आचरित इत्यर्थः । धुर्याणां—वृद्धभाणाम्, (“धूर्ध्वं धुर्यधौरेयधुरीणाः
सधुरन्धराः” इत्यमरः) । परिहृतः,—अननुष्ठित इत्यर्थः ।

(ब) विषं—गरलम्, औषधीकर्तुम्—औषधरूपेण परिणमयितुं, दुष्करं—
दुःसाध्यम् ; यथा प्राणनाशकस्य विषस्य हितकारीषधरूपेण परिणमनम् अतीव कष्ट-
साध्यं तद्वत् खलवभावः मूर्खशकारः वाक्यान्तरेण विनीतः ततः प्रत्यावर्तयितुं दुष्करः
इत्यर्थः । यथा,—दुष्करं—दुःसाध्यं, केनाप्युपायेन नाशयितुमशक्यमित्यर्थः, विषं—
गरलम्, औषधीकर्तुम्—औषधप्रयोगेण दूरीकर्तुमित्यर्थः, अशक्यमिति शेषः, असाध्य-

एवं तावत् । [प्रकाशम्] काणेलीमातः । एषा वसन्तसेना
भवन्तमभिसारयितुमागता ।

वस । संतं पाबं ! संतं पाबं ! *

शकारः । [सहर्षम्] भावे ! भावे ! मं पबलपुलिशं मणुशं
वासुदेवम् ? † (भ)

विटः । अथक्मिम् ।

शकारः । तेन हि अपुञ्जा शिलो शमाशादिदा ; तस्मिन् काले
मए लोशाइदा, शंपदं पाएशं पडिअ पशादेमि ‡ (म)

• शान्तं पापम् ! शान्तं पापम् !

† भाव ! भाव ! मां प्रवरपुरुषं मनुष्यं वासुदेवकम् ?

‡ तेन हि अपूर्वा श्रीः समासादिता ; तस्मिन् काले मया रोषिता, साम्प्रतं
पादयोः पतित्वा प्रसादयामि ।

विषयः किमपि औषधं नास्तीति भावः । औषधशब्दस्य रोगप्रशमनोपायभूतद्रव्याद्यर्थ-
कत्वेऽपि अत्र लक्षणया तत्साध्यवृत्तपार्थपरत्वं वेदितव्यम् । एवञ्चौषधापनीतीकर्तुमिति
फलितार्थः ; अनौषधम् औषधं कर्तुमिति अभूततद्भावार्थं चैव रूपम्, औषधीकर्तुं
दुष्करम् इति क्रियारूपत्वेन वा दुष्करमिति पदस्यान्वयः ; दुष्करशब्दस्य विशेषणविधया
अन्वये तु अशक्यमिति क्रियापदान्तरमूहनीयम् ; तथा च, वसन्तसेनाधर्षणरूपं
शकाराभिप्रेतमस्माभिः केनापि क्लृप्तं अपनेतुमशक्यमिति विटस्याभिप्रायः । अत्र
अतिदारुणविषे औषधरूपताऽऽपादनस्य अतिदुःसाध्यवृत्तपादप्रस्तुतात् अतिविषम-खल-
स्वभावस्य शकारस्य सस्वभावत्वापादनमतिदुष्करमिति प्रस्तुतार्थस्य प्रतीतेरप्रस्तुत-
प्रशंसाऽलङ्कारः ।

(भ) प्रवरपुरुषं—व्रेष्ठमानवम् । वासुदेवकं—वासुदेव एवेति वासुदेवकः तं,
वासुदेवाभिन्नमित्यर्थः, [अत्र स्मार्थे कन् प्रत्ययः] ।

(म) तेन—मामुद्दिश्य इदानीं वसन्तसेनाया अभिसारेण इत्यर्थः, अपूर्वा—
कदाचिदपि पूर्वमप्राप्ता, नवा इत्यर्थः श्रीः,—शोभा लक्ष्मीर्वा सौभाग्यमित्यर्थः,
वरस्त्रियाः स्वयमभिसारितया इति भावः समासादिता—प्राप्ता, मयेति शंसः । पूर्वं
वसन्तसेनाया अहं सावहेलं परित्यक्तः, इदानीं यद्यहं पूर्वापेक्षया सौभाग्यवान् न
भवेयं, तस्य वसन्तसेना कदाऽपि मामभिसर्तुमप्रार्थितोपगता न भवेदिति भावः ;

विटः । साधु अभिहितम् ।

शकारः । एषे पापशुं पडेमि । [इति वसन्तसेनामुपसृत्य]

अत्तिके ! अत्तिके ! शुणु मम विस्मितिं, *—

एषे पडेमि चलणेशु विशालणेत्ते !

इत्थञ्जलिं दशणहे ! तव शुद्धदत्ति ! ।

जं तं मए अबकिदं मदणातुलेण,

तं खुम्भिदाशि बलगत्ति ! तव म्हि दाशे † ॥ १८ ॥

* एष पादयोः पतामि । मातः ! अत्तिके ! शुणु मम विस्मितिम्,—

† एष पतामि चरणयोर्विशालनेत्रे ! इत्थाञ्जलिं दशणसे ! तव शुद्धदन्ति ! ।

यत्तन्मया अपकृतं मदनातुरेण तत् क्षमिताऽसि वरगावि ! तवास्मि दासः ॥

यद्वा,—तेन हि—अभिसाराकाङ्क्षयैवागतत्वेन हेतुनेत्यर्थः, अपूर्वा—रमणीया, हृदयवाहिणीत्यर्थः, श्रीः—शोभा, वसनालङ्कारादिना आहार्यमुखनेत्यर्थः, सम-सादिता - स्वीकृता, वसन्तसेनयेति शेषः ; अभिसरणीययोगिनीभिः वेशसूषाभिरियं रम्य-दर्शना सञ्जातं समुदितायः । तस्मिन् काले—पूर्वं, वसन्तसेनाकृतस्वप्रार्थनाप्रत्या-ख्यानसमये वसन्तसेनाकृतचारुदत्ताभिसरणसमये वा इत्यर्थः । रोषिता—कांपिता, वसन्तसेना इति शेषः । प्रसादयामि—अनुनयामि, मदनुरागित्वात् इदानीमस्याः प्रसन्नतामुत्पादयामीत्यर्थः ।

शकारः वसन्तसेनाऽनुनयप्रकारमाह, एष इति ।—विशालनेत्रे !—हे आत्यन्त-मयने ! एषः,—अस्मिन्नर्थः तव चरणयोः,—पादयोः, पतामि—आत्मानं निक्षिपा-मीत्यर्थः ; दशणसे !—दश गत्या यस्यास्तस्म्युद्धौ, हे अभिहितदशरजतधवलनखर ! इत्यर्थः, शुद्धदन्ति !—यद्वा,—निर्मलाः शोभना इति यावत्, दन्ताः यस्यास्तस्म्युद्धौ, हे कुन्दावदातदन्ति ! इत्यर्थः, तव—तस्म्यन्त्रे इत्थाञ्जलिं—प्रस्तुतयुक्तकरी इत्यर्थः, करोमि इति शेषः ; मदनातुरेण—कामार्त्तन, कामप्रसरात् विवेकशून्यमनकायेति भावः, मया—शकारेणेत्यर्थः, तत्—तदा, यत् अपकृतम्—अनिष्टमाचरितम्, अप्रियमनुष्ठितमित्यर्थः, वरगावि !—हे नवनीतकीमलाङ्गि !, तत् क्षमिता—मर्षिता, [क्षमते इत्यकर्मकमौवादिकस्य आम्भतेः सकर्मकदेवादिकस्य वा णिचि निहाया रूपम्, अनन्तत्वात् ऋत्वञ्च] असि—भवसि, त्वं दासेन मन्येति शेषः ; तव—भवतः, दासः,—परिचारकः, अस्मि—भवामि । वसन्ततिलकं इत्यम् ॥ १८ ॥

वस । [संकीर्णम्] अवेहि, अणञ् मंतसि । * (य) [इति
पादेन ताडयति] ।

शकारः । [संकीर्णम्]—

जे चंविदे अंविक्-मादुकेहिं गदे ण देवाण वि जे पणाम् ।

मे पाडिदे पादंतलेण मुंडे वणे शिणालेण जंघां मुदंगे ? १ १ ॥ १८ ॥

अले याबलभा चेडा ! कहिं तुए एणा शमाशादिदा ? । ३

• अवेहि अनार्यं मनयसि ।

१ यं युजितमन्त्रिकामादकाभिर्गतं न देवानामपि यत् प्रणामम् ।

तत् पातितं पादंतलेण मुच्छं वने शृगालेन यथा मृताङ्गम् ? ॥

‡ अरे स्थावरकंचेठ ! कुत्र त्वया एषा समासादिता ?

(य) अनार्यम्—आर्यजनविगर्हितम्, असमीचीनमित्यर्थः, मनयसि—कथ-
यसि ।

वसन्तसेनायाः पादप्रहारेण क्रुद्धः शकारः आत्मोत्कर्षस्थानपुरःसर्व सावज्ञं स्वस्थ
तत्कृतनिराकरवमाह, वदिति ।—यत् मुच्छं—शिरः, मन इति शेषः, अन्त्रिकामाद-
काभिः,—मादभिः इति भावः (शकारवाक्यवात् पौनःपुन्यं न दीवायेति बोद्धव्यम्)
युजितं—युज्यं कृतं वाक्स्वातिरेकादित्यर्थः, तथा यत्, मुच्छमिति शेषः,
देवानामपि—सुराणामपि, देवसमीपेऽपि इत्यर्थः, [“देवाण” इत्यस्य निरनुस्वार-
घाटस्थ “देवाण” इति अनुस्वारान्ततया कुत्रचित् दर्शनात्, अत्र तु प्राकृते ऋक्षता
प्राकृतनिधनवशात् सोढव्या] प्रणामं—गतभावं, न गतं - न प्राप्तं, देवानपि दृष्टा
वत् न प्रणतमित्यर्थः, देवभ्योऽपि स्वसीत्कर्वाधिकारस्थापनार्थमिति भावः, स्थापक-
बोधकव्यापारस्यैव प्रणामपदार्थत्वादित्याशयः ; तत्—मुच्छमित्यर्थः, शृगालेन—
जन्तुकेन, मृताङ्गं यथा—मृतशरीरमिव, [“मुदंगे” इत्यत्र “मदंगे” “मिदंगे”
इति च पाठान्तरद्वयं विभिन्नपुस्तके दृश्यते ; तत्र “मृतोऽत्” इति सूत्रेण ऋकार-
स्थाने अकारादेशात् “मदंगे” इति पाठः युक्ततम इति श्रेयम्] । पादंतलेन
—चरत्वेनैवेत्यर्थः, वसन्तसेनया इति शेषः, पातितं—पादप्रहारेण भूतलशायीकृत-
मित्यर्थः ; शृगाली यथा मृताङ्गमशङ्कितमेव पाददन्तितं करोति, तद्वत् त्वयाऽपि
मन ईदृक् उपद्रावतमलकं चरन्वाघातेन सावजनशङ्कितमेव ताडितम् ॥ अहो !
ते व्यर्हा इति भावः । उपमाऽलङ्कारः । उपजातिः वचनम् ॥ १८ ॥

चेदः । भट्टके ! गाम-शअलेहिं खुहे लाअममे, तदी
चालुदत्तश्च सुक्खवाडिआए पवहणं थाविअ तहिं ओदणिअ,
जाव चक्खपलिवट्ठिअं कलेमि, दाव एसा पवहण-विपज्जाशेण
इह आलुदे त्ति तक्केम । *

शकारः । कथं ! प्रवहण-विपज्जाशेण आगदा ? ए मं अहि-
शालिदुं ? ता ओदल ओदल मम केलकादो पवहणादो ।
तुमं तं दलिह-शअवाह-पुत्तअं अहिशालेशि, मम केलकादं
गोणादं वाहेसि ; (२) ता ओदल ओदल गअभदाशि ! ओदल
ओदल । †

वस । तं अज्जचारुदत्तं अहिशारेसि त्ति अं सअं, अलंकिद-
न्नि इमिणा वअणेण । संपदं जं भोदु, तं भोदु । ‡

* भट्टक ! गामशकटैः रुद्धी राजमार्गः, तदा चारुदत्तस्य वृक्षवाटिकायां प्रवहणं
स्थापयित्वा तवावतीर्थं यावच्चक्रपरिवृत्तिं करोमि, तावदेवा प्रवहणविपर्यासेनै-
वाकृता इति तर्कयामि ।

† कथम् ! प्रवहणविपर्यासिनागता ? न मामभिसारयितुम् ? तदवतर अत्रतद्
मदीयात् प्रवहणात् । त्वं तं दरिद्रसार्धवाहपुत्रकमभिसारयसि, मदीयां गावौ
वाहयसि ; तदवतर अवतर गर्भदासि ! अवतर अवतर ।

‡ तमाथ्यचारुदत्तमभिसारयसि इति यत् सत्यम्, अलंकृताऽपि अमुना
वचनेन । साम्प्रतं यद्भवतु, तद्भवतु ।

(२) प्रवहणविपर्यासिण—शकटव्यतिक्रमेण, इदं पञ्चवारस्थितं शकटम्
आथ्यचारुदत्तस्यैव गान्धदीयमेतत् इति क्त्वा मदीयशकटे चारुदत्तीयत्वभान्वा
इत्यर्थः । अभिसारयितुं—सन्धीगार्थं निर्जनसङ्केतस्थानं प्रापय्य इममेव प्रीषयितु-
मित्यर्थः, [गत्यर्थक-सङ्घातोः स्थिति रूपमिदं, तेनाधिकर्तुः सामान्यस्य कर्मत्वम्]
अवतर—अवतीर्णं भव, तूष्णमवरोहित्यर्थः, [सत्वरमवतारणार्थम् अतीव क्रोधीद्व-
आपनार्थञ्च अवतर इति क्रियापदस्य असकृत् प्रयोगो बोध्यः] । वाहयसि—प्रापयसि,
चालयसि इत्यर्थः, [सारयिकर्तृत्वात् वङ्गतेः स्थिति प्रयोग्यकर्तुः कर्मत्वस्य विधानात्,
सारयिपदस्य च गवादीनां नियन्त्रणार्थकत्वात्, अत्र नियन्त्राऽऽद्यत एव वङ्गन्तः
स्त्रिणायाः प्रयोजककर्तृत्वातिदेशात्, प्रयोग्यकर्तृः मदीयम कर्मत्वं वेदितव्यम्] ।

प्रकारः । एदेहि मे दश-ण्डुप्यन-मंडलेहिं
 ह्येहि चाडुशद ताडण-संपडेहिं ।
 कष्टामि दे बलतणुं णिअ-जाणकादो
 केशेषु बालिदइयं वि जहा जडाज * ॥ २० ॥

• एताभ्यां मे दशमखीपलमण्डलाभ्यां हस्ताभ्यां चाटुशतताडनलपटाभ्याम् ।

कर्षामि ते वरतणुं निजग्रामकात् केशेषु बालिदयितामि व यथा जटायुः ॥

वसनसेनायाः शकटारोहणं तदवतरणे कान्तलेपसासहमानः शकारः सखीषं
 स्नानुष्ठेयं तन्निर्घातनप्रकारमाह, एताभ्यामिति । —मे—मम, दश—दशसङ्ख्याकाः,
 मण्डलाः,—करकहाः, उत्पन्नमण्डलानि—पुच्छरीकसमूहाः इव ययीः ताभ्यां, (दृश्यते
 हि लोके वीराः करकार्कश्योत्तमार्थं वज्रीपथं प्रदर्शयन्ति, सुन्दरीणां करवर्णनावसरे
 एव नखानां कमलसाम्यञ्चेति, एतत्तु मौख्यातिशयात् शकारः ताडनकर्कषणि करयोः
 कार्कश्यमनुपपन्नं विपर्ययेण कीमलवमेव वर्णयतीति शकारवक्तृत्वेनैतत् हास्य-
 रसानुक्तमवात् भूषणमेवेति वेदितव्यम्) ; तथा चाटुशतानि—प्रियवचनशतानीव,
 ताडनानि—प्रहाराः, तेषु लपटाभ्यां—लुब्धाभ्यां, तत्कुशलाभ्यामित्यर्थः ; चाटुप्रियः
 स्त्रीकी यथा मिथ्याप्रियवाक्यसमूहाकर्णने सदा आग्रहवान् दृश्यते, मम हस्तोऽपि
 सर्वदा प्रहारविधौ तथैव साग्रहः इति भावः ; (अत्र सृष्टीनां मधुराणाञ्च वाचां
 कटोरणं केशहेनुभूततया अतीतिकरेण च ताडनेन साम्यप्रदर्शनं शकारस्य मौख्याति-
 शयव्यञ्जकम्) ; एताभ्यां—परिदृश्यमानाभ्यां, हस्ताभ्यां—कराभ्याम्, [“एदेहि”
 इत्यत्र “हयेहि” इत्यत्र च अनुस्वाराभावकन्दोऽनुरोधात् सीदव्यः । यत्र तु “एदेहि”
 तथा “हयेहि” इति सानुस्वारः पाठः, तत्र हकारश्चस्य सानुस्वारत्वेन गुरुत्वेऽपि
 द्वीत्रप्रयवोच्चार्यतया लघुत्वावगमात्, सविन्दीः पाक्षिकगुरुत्वाच्च न कन्दोभङ्गदोषः ;
 यथाऽऽह कल्याणभरणे,—“यदा तीव्रप्रयवेन संयोगादेरगौरवम् । न कन्दोभङ्ग इत्याहु-
 क्तादा दांषाय त्रयः ॥” इति] जटायुः—गरुडमन्दनः पक्षिविशेषः, [“जडाज”
 इत्यत्र “हकुमाण” इति पाठान्तरम्] यथा—यङ्त् बालिदयितां वानरराजप्रियां
 ताराम्, अकर्षत्, तथैव इति शेषः, निजग्रामकात्—स्वकीयात् प्रवहन्नात्, ते—
 तस्य, वरतणुं—सुन्दरं गात्रं, केशेषु—कुन्तलेषु, केशावच्छेदेनित्यर्थः, [अत्र आशेषाधि-
 कारणे सतमी] गृहीतेति शेषः, कर्षामि—आकृष्य अवतारयामीत्यर्थः । इह “यथा
 इव” इन्द्रयोः एकतरणैव साम्यस्यावकीधात् उभयप्रयोगदर्शनादेकतरस्य वैयर्थ्यमेव,

विटः ।—अथाद्या मूर्धजेष्वेताः स्त्रियो गुणसमन्विताः ।

न लताः पल्लवच्छेदमर्हन्त्यपवनोद्भवाः ॥ २१ ॥

तदुत्तिष्ठ त्वम्, अहमेनामवतारयामि । वसन्तसेने ! अव-
तीर्यताम् ।

वस । [अवतीर्य एकान्ते (ल) स्थिता] ।

शकारः । [स्वगतम्] । जी श्रे भम वञ्चनावमाणेण तदा
लोशगो ग्रंधुक्खिदे, अज्ज एदाए पादप्पहालेण अणेण
पज्जलिदे ; (व) तं शंपदं मालेमि णं । भोदु, एब्बं दाव ।
[प्रकाशम्] भावे ! भावे ! *—

* यः स सम वचनावमानेन तदा रोषाग्निः संयुचितः, अद्य एतस्याः पाद-
प्रहारिण्येन प्रज्वलितः ; तत् साम्प्रतं सारयाम्येनाम् । भवतु, एवं तावत् । भाव !
भाव !—

परस्परविकटप्रधानमूलकमेतदौपम्यं शकारवक्तृत्वेन न दृष्यमिति बोध्यम् । वसन्त-
तिलकं वृत्तम् ॥ २० ॥

केशग्रहणद्वारा वसन्तसेनायाः निर्यातनीयतं शकारं निवारयितुं तादृशकार्यस्या-
युक्ततामाह, अथाद्या इति ।—गुणसमन्विताः,—गुणवत्याः, एताः,—पुरतः परिदृश्य-
मानाः, स्त्रियः,—वसन्तसेनासदृशः कामिन्यः, [अत्र बहुवचनं वसन्तसेनायाः गौरव-
व्यञ्जनं बोध्यम्] ; यथा—स्त्रियः,—नार्यः, नारीमात्रमेव इत्यर्थः, मूर्धजेषु—केशेषु,
केशवच्छेदनेत्यर्थः, [अत्र औपदेशिकाधिकरणं सप्तमी] अथाद्याः,—न गृहीतुमर्ह्याः,
तथा हि,—उपवनीद्भवाः,—कविने कानने सयत्रं परिवर्द्धिता इत्यर्थः, लताः,—
व्रतत्यः, पल्लवच्छेदं—किशलयभङ्गं, न अर्हन्ति—किसलयभङ्गं प्राप्तं योग्या न
भवन्तीत्यर्थः । सयत्रपलितायाः सुकीमलाया उपवनलतायाः पल्लवभङ्गः यथा अनु-
चितः, तथा अतिकोमलाया गुणवत्या रूपयौवनादिसमन्विताया वसन्तसेनाया अपि
केशाकर्षणेन नियङ्गोऽनुचितः इति सरलार्थः । अत्र स्त्रीकेशग्रहण-लतापल्लवच्छेदन-
रूपधर्मयोः साम्यस्य प्रविधानगम्यत्वात् दृष्टान्तोऽलङ्कारः “दृष्टान्तसु सधर्मस्य वस्तुनः
प्रतिविम्बनम्” इति लक्षणात् । पथ्यावक्तं वृत्तम् ॥ २१ ॥

(ल) एकान्ते—एकस्मिन् पार्श्वे ।

(व) अत्र “यः रोषाग्निः संयुचितः, अद्य स प्रज्वलितः” इति खण्डान्वयः
बोध्यः । वचनावमानेन—वचनानां—मां भजस्व इत्यादिमदीयवाक्यानाम्, अव-

जदिच्छशे लंबदशा-विशालं

प्रावालकं श्रुतशदं हि जुतं ।

मंशं च खादं तह तुष्टि कादं

चुह चुह चुह चुह चुहति * ॥ २२ ॥

विटः । ततः किम् ?

शकारः । मम पिशं कलेहि । †

विटः । वादं करोमि, वर्जयित्वा तु अकार्यम् । (श)

यदीच्छसि लम्बदशाविशालं प्रावारकं सूतशतैर्युक्तम् ।

मांसञ्च खादितं तथा तुष्टिं कर्तुं चुह चुह चुह, चुह चुह इति ॥

† मम प्रियं कुरु ।

मानेन अनादरणेन, सावज्ञं परिहरणेनेत्यर्थः, तदा—प्राक् चारुदत्ताभिसरणसमये इत्यर्थः, रोषाभिः,—क्रोधानलः, संयुजितः,—सन्दीपितः, उत्पत्तिक्षणे ज्वालानां सम्यक्तया विकाशभावात् तदानीं धूमाच्छन्नतया स्थित इत्यर्थः एतस्याः,—वसन्तसेनायाः इत्यर्थः । प्रज्वलितः,—ज्वालामालासङ्कुलतया पुनरुद्दीपित इत्यर्थः ।

वसन्तसेनां निहन्तं समुचितोपायनदानप्रस्तावेन विटं प्रलीभयन्नाह, यदौति ।—यदि—चेत्, लम्बाभिः,—सुदीर्घं प्रलम्बिताभिः, दशाभिः,—वस्त्रान्तेः, लम्बमान-वस्त्रप्रान्तस्थसूत्रैरित्यर्थः, (“दशाऽवस्थादीपवर्षावस्त्रान्ते भूषि योषिति” इति मेदिनी) विशालं—दीर्घं, तथा सूतशतैः—असङ्कासूत्रैरित्यर्थः, [“श्रुतशदं हि” इत्यत्र कृन्दी-ऽनुरीधादनुस्वाराभावः ; कचित् सानुस्वारीपि पाठः दृश्यते, तत्र पूर्वोक्तप्रकारेण कृन्दीभङ्गदीर्घः समाधेयः] युक्तं—समन्वितं, वयनसाधनसूतशतानुस्यूतमित्यर्थः, प्रावारकम्—उत्तरीयवसनं, लज्जामिति शेषः, तथा मांसम्—आमिश्रं, “चुह चुह चुह चुह चुह इति”—उक्तकपाव्यक्तमधुरज्वनिपूर्वकं सुपेयकोमलमांससं चूषं चूषयेत्यर्थः, खादितं—भोक्तं, तथा तुष्टिं—मम सन्तोषं, कर्तुं—विधातुम्, इच्छसि—अभिलषसि, मतः यदि सुदीर्घम् उत्तरीयवसनं लब्धं, मांसभोजनं, तथा मम सन्तोषविधानञ्च कर्तुम् अभिलषसौत्यर्थः, तदा तूष्णे “मम पिशं कलेहि” इति वक्ष्यमाणचूषकेनावयः, ममाभीष्टं पूरयेत्यर्थः । चुहप्रश्रुतोनि तु अव्यक्तानुकरणसङ्केतवचनानीति वेदितव्यम् । उपजातिः वक्तव्यम् ॥ २२ ॥

(श) वादं—तथाऽस्तु इत्यर्थः, भवद्वचनमवश्यमेव पालयिष्यामीति प्रतिजाने

शकारः । भावे ! अकञ्जाह गंधे वि खल्वि, लक्सशी
कावि गतिथि । * (ष)

विटः । उच्यतां तर्हि ।

शकारः । मालेहि वयंतशेषिचं । †

विटः । [कर्णो पिधाय (स)] ।—

बालां स्त्रियञ्च नगरस्य विभूषणञ्च

वेष्ट्यामवेश-सदृश-प्रणयोपचाराम् ।

एनामनागसमहं यदि घातयामि

केनोद्धुपेन परलोकनदीं तरिष्ये ? ॥ २३ ॥

* भाव ! अकार्यस्य गन्धोऽपि नास्ति, राक्षसी काऽपि नास्ति ।

† मारय वसन्तसेनाम् ।

इति यावत् । (“भृशप्रतिश्रयोर्वाङ्म” इत्यमरः) । अकार्यम्—अनुचितकार्यं, अपरं
कर्म्म इत्यर्थः, वर्जयित्वा—विहाय, करोमि - विदधामि ; गर्हितं कर्म्म विना सर्वमेव
भवतः कृत्यं साधयितुमहं स्विकरोमीत्यर्थः ।

(ष) राक्षसी काऽपि नास्तीति ।—अकार्यं वर्जयित्वेति विटप्रीतवाक्यात् ।
अकार्यं—सञ्जनविगर्हितं कर्म्म इति विटप्रीतेतमर्थमनवबुध्य, अकार्यं—कर्तुं-
मशक्यम्, असाध्यमित्येवमर्थमवगत्य, राक्षसी काऽपि नास्तीत्युक्त्वा राक्षसीवधो हि
दुःसाध्यः, अस्या वधस्तु न तथा, यतः एषा किल वसन्तसेना, अतोऽस्याः न भेतव्य-
मिति भावः प्रकटीकृतः । [“लक्सशी कावि” अत्र “लखलिखा वि” इति पठित्वा
“रक्षोऽपि” इति केचित्] ।

(स) पिधाय - अङ्गुलिभ्याम् आच्छाद्य ।

प्राणिनां हिंसनमेव नरकफलोत्पादकं, विश्वतस्तु निरपराधस्य, तत्रापि ईदृग्-
गुणवत्याः स्त्रियाः अतः ईदृशमकार्यं सर्वथैव कर्तुमनुचितमिति बोधयितुमाह,
बालामिति ।—यदि—चेत् अहं—विट इत्यर्थः, बालां—तद्वर्णी, स्त्रियम्—अवला,
नगरस्य—पुरः, उच्यमित्या इत्यर्थः, विभूषणम्—अलङ्कारस्वरूपा, रत्नभूतानित्यर्थः,
वेष्ट्यां—गन्धिकां, जम्बूतः न तु व्यवहारतः इति भावः वेशः,—वेष्ट्याजनाश्रयः,
(“वेशी वेष्ट्याजनाश्रयः” इत्यमरः) तत्सदृशः न भवति इति अवेशसदृशः,—
वेष्ट्याजनानुपयुक्तः, अज्जविनः इत्यर्थः, प्रणयोपचारः,—प्रणव्यवहारः अस्याः तत्तद्वर्णी,

प्रकारः । अहं ते भेदकं ददर्श । असं च—विविक्ते (६)
उज्ज्याणे इध मालंतं को तुमं पेक्खिस्सदि ? *

विट् : ।—

पश्यन्ति मां दशदिशो वनदेवताश्च
चन्द्रश्च दीप्तकिरणश्च दिवाकरोऽयम् ।
धर्मानिलौ च गगनश्च तथाऽन्तरात्मा
भूमिस्तथा सुकृतदुष्कृतसाक्षिभूताः ॥ २४ ॥

* अहं ते, उडुपं दास्यामि । अन्यश्च,—विविक्ते उद्याने इह मारयन्तं कक्षां
प्रेक्षिष्यते ?

वैशाले सद्यपि कुलकामिनीमिव पवित्रप्रणयवतीमित्यर्थः, अनागसं—निरपराधाम्,
एनां—वसन्तसैनां. घातयामि—मारयामि, तदा—तादृशकार्यानुष्ठाने कृते इत्यर्थः,
केन उडुपेन—प्रवेन किम्भूतं तरणसाधनमवलम्ब्य इत्यर्थः, (“उडुपन्तु ज्ञवः कोलः”
इत्यमरः) परलोकनदी—परलोकपथमध्यवर्तिनीं सरितं, वैतरणीमित्यर्थः, तरिष्ये—
अतिक्रमिष्यामि, ततः उत्तीर्ष्यो भविष्यामि ? न केनापि इत्यर्थः । निरपराधाया
अस्याः हनने परलोके नैव मे निस्तारः, तेन अवश्यमेवाहं निरयगामी भविष्यामीति
भावः । अत्र बालादिविशेषणानां साभिप्रायकतया परिकरोऽलङ्कारः “उक्तिर्विशेषणैः
साभिप्रायैः परिकरो मतः” इति लक्षणात् । [तरतेः भौवादिकस्य परस्मैपदित्वेनानु-
शिष्टतया तदनुशासनमुल्लङ्घ्य आत्मनेपदप्रयोगादत्र व्याकरणलक्षणहीनत्वरूपः च्युत-
संस्कारतादोषः विशेषः] । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २३ ॥

(६) उडुपं—ज्वम् ; “भ्याला” इति वङ्गभाषा । विविक्ते—निर्जने,
(“विविक्तौ पूतविजनी” इत्यमरः) ।

कक्षां प्रेक्षिष्यते ?” इति प्रकारवाक्यस्थीतरं दातुं सर्वेषां जनानां कार्यसाक्षि-
भूततया स्थितान् शास्त्रीज्ञान् देवादीन् निर्दिशति, पश्यन्तीति ।—सुकृतदुष्कृतसाक्षि-
भूताः,—पुण्यपापयोः साक्षाद्दृष्टारः, [विशेषणमेतत् सर्वैरेव कर्तृपदैः यथासम्भवं
लिङ्गविभक्तिविपरिणामेनान्वेति] दश—दशसङ्ख्याकाः, दिशः,—कक्षुभः, वनदेवताः,
—आरण्यदेव्यश्च, [अत्र सर्वेभ्यः कर्तृपदेभ्यश्चकारः दर्शनक्रियायां प्रत्येकप्राधान्य-
धीतकः] चन्द्रः,—निशाकरश्च, दीप्तकिरणः,—भास्वरायः, अयं—परिदृश्यमानः,
दिवाकरः,—सूर्यश्च, (मध्याह्ने सूर्यस्य गगनमध्यदेशे अवस्थानात् इत्येव निर्द्देशप्रापकः

शकारः । तेन हि पडंतोबालिदं (क) कदुश्च मालेहि । *

बिटः । मूर्ख ! अपध्वस्तोऽसि । (ख)

शकारः । अधम्मभील एये बुद्धकोले । भोदु, थाबलचं चेडं
अणुणेमि । पुत्तका थाबलका चेडा ! शोबसखडुआइं (ग)
दइय्यां । †

• तेन हि पटान्तापवारितां कृत्वा मारय ।

† अधर्मभीकरेण बद्धकोलः । भवतु, स्थावरकं चेटमनुनयामि । पुत्तकं स्थावरकं
चिट ! सुवर्णकटकानि दास्यामि ।

“अयं” शब्दो बोध्यः) धर्मः,—शास्त्रविहितकर्मानुष्ठानजन्यभाविफलसाधनभूतशुभा-
दृष्टम्, अनिलः,—वायुः, एतौ चेत्यर्थः, गगनम्—आकाशश्च, तथा अन्नरात्मा
—मनः, शरीरान्तर्वर्ती जीवात्मा वा, तथा भूमिः,—पृथ्वी च, मां—विटमित्यर्थः,
पश्यन्ति—अवलोकयन्ति, (एतदुपलक्षणम् ; तेन अनल-सलिल यम-यामिनी-
प्रभृतीनामपि कोऽसाक्षित्वं बोद्धव्यम् ; तदुक्तं मिताक्षरायाम्,—“आदित्यचन्द्रा-
वनिर्लोऽनलश्च दीर्घमिरापी हृदयं यमश्च । अदृश्य रात्रिश्च उर्मि च सन्ध्ये धर्मश्च
जानाति नरस्य तत् ॥”) पापाचरणं केनापि कदापि गोपायितुं न शक्यते, अद्य
अदृशतात्ते वा अवश्यमेव प्रकाशितं भविष्यतीति भावः । अत्र प्रस्तुतानां सर्वेषामेव
दिग्-वन्देवता चन्द्रादीनाम् एकया दर्शनक्रियया अभिसम्बन्धात्पुण्ययोगिता नाम
अलङ्कारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २४ ॥

(क) पटान्तापवारितां—वस्त्रप्रान्तेन आच्छादितां, येन केऽपि न द्रष्टुं शक्य-
न्तीति भावः ।

(ख) अपध्वस्तः,—नीचवर्गप्रसूतः, अथवा इहलौकात् परलौकाच्च अधः-
पतितः, धिक्कृतः इति यावत् ।

(ग) अधम्मभीरुः,—अधर्माचरणाद्भयभीलः इत्यर्थः । बद्धकोलः,—जीर्ण-
शूकरः, [“वराहः शूकरो घृष्टः कोलः पवी” इत्यमरः । महादीनितेन
“बुद्धकोले” इत्यत्र “बुद्धखोले” इति पठित्वा बद्धशृगाल इति व्याख्यातम्] ।
शक् यौवनदशायां त्वया मूढकार्यमनुष्ठितम्, इदानीन्तु बद्धत्वे धर्मकक्षकं
धृत्वा आत्मानं गोपायसि इत्याशयः ; यथा,—आत्मापेक्षया वर्थाबद्धत्वेन शूकरवत्
स्वेक्षितसाधने बद्धलक्ष्यत्वेन च बिटं प्रति “बुद्धकोले” इति शकारस्य सावशीर्षीरियं
वेदितव्या । सुवर्णकटकानि—सुवर्णवलयान् ।

चेटः । अहं पि पलिहिशं । *

शकारः । शोबस दे पीठकं (घ) कालइशं । †

चेटः । अहं पि उवविशिशं । ‡

शकारः । शब्बं दे उच्छिटं (ङ) दइशं । §

चेटः । अहं पि खाइशं । ¶

शकारः । शब्बचेडाणं महत्तलकं कालइशं । ** (च)

चेटः । भट्टके ! हुविशं । ††

शकारः । ता मखेहि (छ) मम वचणं । ‡‡

चेटः । भट्टके ! शब्बं कलेमि, बज्जिअ अकज्जं । §§

शकारः । अकज्जाह गंवे वि थल्लि । ¶¶

चेटः । भणादु भट्टके । ***

शकारः । एणं वसंतशेणिअं मालेहि । †††

चेटः । पशीददु भट्टके ! इअं मए अणज्जेण अज्जा पवहण-

पलिबत्तणेण आणोदा । ‡‡‡

* अहमपि परिधस्यामि ।

† सोवर्णं ते पीठकं कारयिष्यामि ।

‡ अहमपि उपविश्यामि ।

§ सुवं ते उच्छिटं दास्यामि ।

¶ अहमपि खादयिष्यामि ।

** सर्वचेटानां महत्तरकं कारयिष्यामि ।

†† भट्टक ! भविष्यामि ।

‡‡ तन्मन्यस्य मम वचनम् ।

§§ भट्टक ! सर्वं करोमि, वज्जयित्वा अकार्यम् । ¶¶ अकार्यस्य गन्धोऽपि नास्ति ।

*** मयतु भट्टकः ।

†† एनां वसन्तसेनां मारय ।

‡‡‡ प्रसीदतु भट्टकः । इयं मया अणार्येण आर्या प्रवहणपरिवर्तनेनानौता ।

(घ) पीठकम्—आसनम् ।

(ङ) उच्छिटं—भुक्तावशिष्टं. “प्रसाह” इति वक्त्रभाषा ; शकारस्य राज-
शालकतया चर्व्यचुष्यादिविविधस्तादुद्रव्याश्लेष्वात् तदुक्तावशिष्टमचक्षुष्यं भाग्यलब्धमेवेति
तेन चेष्टस्य लीमप्रदक्षणं सङ्गतमेवेति बोध्यम् ।

(च) महत्तरकं—प्रधानम् । कारयिष्यामि, राज्ञा इति शेषः ।

(छ) मन्त्रादु भट्टके इति शेषः ।

शकारः । अले चेड़ा ! तवावि ण पहवामि ? * (ज)

चेटः । पहवदि भट्टके शलीलाह, ण चालित्ताह, ता पशीददु पशीददु भट्टके । भाआमि क्लु अहं । †

शकारः । तुमं मम चेडे भविअ कश्श भाआशि ? ‡

चेटः । भट्टके ! पललोअश्श । §

शकारः । के शे पललोए ? ¶

चेटः । भट्टके ! शुकिद-दुक्किदश्श पलिणामे । ** (भ)

शकारः । केलिशे शुकिदश्श पलिणामे ? †† •

चेटः । जादिशे भट्टके बहुशेवस्समंडिडे । ‡‡

शकारः । दुक्किदश्श केलिशे ? §§

• अरे चेट ! तवापि न प्रभवामि ?

† प्रभवति भट्टकः शरीरस्य, न चारित्र्यस्य ; तत् प्रसीदतु प्रसीदतु भट्टकः ।

विभेमि खलु अहम् ।

‡ त्वं मम चेटी भूत्वा कस्यात् विभेमि ? § भट्टक ! परलोकात् ।

¶ कः स परलोकः ? ** भट्टक ! सुकृतदुष्कृतयोः परिणामः ।

†† कीदृशः सुकृतस्य परिणामः ? ‡‡ यादृशी भट्टकी बहुसुवर्णमण्डितः ।

§§ दुष्कृतस्य कीदृशः ?

(ज) प्रभवामि—प्रभुर्भवामीत्यर्थः, त्वदुपरि अपि किं मम कश्चित् अधिकारी नास्ति ? इति समुदिताशयः ।

(भ) सुकृतदुष्कृतयोः—पुण्यपापयोः, परिणामः,—परिपाकः, फलरूपेण परिणतिरित्यर्थः ; “कृदिद्विती भावः द्रव्यवत् प्रकाशते” इति न्यायात्, परिणम्यमाने सुकृतदुष्कृते इति तु पर्थ्यवसितोऽर्थः । तथा हि, परः—ऐहिकादन्यः, लोक्यते—सुखदुःखादिरूपेण तत्त्वाधनभूततया वा दृश्यते योऽसौ लोकः, लोकान्तरीयं सुखदुःखादिरूपोपभुज्यमानं वस्तु, सुखदुःखादिसाधनं वा इति अर्थवशसम्पन्नः व्युत्पत्ति-लभ्योऽर्थः, एवं विबोधयिषया प्रयुज्यमानस्य परलोकशब्दस्य यथाऽभिमतार्थमनधि-गच्छनं शकारं पुनः विबोधयितुं भक्तान्तरेणैतदेव सुकृतदुष्कृतयोः परिणामरूपतयोक्त-मिति वेदितव्यम् ।

चेटः । जादिशे हम्मे पलपिंड-भक्खके भूदे ; ता
अकज्जं (ज) ण कलइशं । *

शकारः । अले ! ण मालिशिशि ? † [इति बहुविधं ताडयति] ।

चेटः । पिट्टदु भट्टके, मालेदु भट्टके, अकज्जं ण कल-
इशं, ‡—

जेण म्हे गम्भदासे विणिम्मिदे भाअहेअ-दोशेहिं ।

अहिअं च ण कीणिशं तेण अकज्जं पलिहलामि § ॥ २५ ॥

वस । भाव ! सरणागदमि । ¶

विटः । काणेलीमातः ! मर्षय, मर्षय । (ठ) साधु स्थावरक !

साधु,—

* यादृशोऽहं परपिण्डभक्तो भूतः ; तदकार्यं न करिष्यामि ।

† अरे ! न मारयिष्यसि ?

‡ पिट्टयतु (ताडयतु) भट्टकः, मारयतु भट्टकः, अकार्यं न करिष्यामि,—

§ येनास्मि गर्भदासी विनिर्मितो भागधेयदीर्घैः ।

अधिकञ्च न क्रेष्यामि तेनाकार्यं परिहरामि ॥

¶ भाव ! शरणागताऽस्मि ।

(ज) परपिण्डभक्तकः,—परिषाम्—अन्धेषां, पिण्डम्—आजीवनम्, अन्नयास-
मित्यर्थः, भजयति—अश्नाति इति पराश्रमजी इत्यर्थः, परदीयमानाश्रमपजीवो इति
भावः । [“पलपिंडभक्खके” इत्यत्र “पलपिंडपुष्टके जाते” इति पाठे “परपिण्डपुष्टको
जातः” इति संस्कृतम्] । अकार्यं—गर्हितं कर्म, पापफलकं कार्यमिति यावत् ।

अकार्याकरणे हेतुमाह, येनेति ।—येन—यस्मात् हेतोरित्यर्थः, भागधेयदीर्घैः,
—पूर्वजन्माचरिताकार्यफलभूतदुरदृष्टपरिणतिवशादित्यर्थः, गर्भदासः—आजन्मभृत्यः
इत्यर्थः, विनिर्मितः,—कल्पितः, विधिना इति शेषः, अस्मि—भवामि, तेन—तस्मात्
हेतोरित्यर्थः, अकार्यं—निन्दितं कर्म, परिहरामि—त्याजामि अधिकम्—एतस्मादपि
गर्भदासफलादतिरिक्तं, विषमफलभूतभीषणनरकादिरूपमित्यर्थः, न क्रेष्यामि—आत्म-
ज्ञातकर्मात्मकभूत्यहानेन यद्भीष्यामि अकार्यविनिर्मयेन गर्भदास्यादप्यधिकतरं घोर-
नरकपातादिरूपं दुरदृष्टपरिणामं न सञ्चिनोमि इति भावः । आह्वयं वृत्तम् ॥ २५ ॥

(ठ) मर्षय मर्षय—चमस्तु चमस्तु, क्रोधं परिहर इत्यर्थः, [वीक्ष्यामि विनीष्यामि] ।

अप्येष नाम परिभूतदशो दरिद्रः

प्रेथः परत्र फलमिच्छति नास्य भर्ता ।

तस्मादमी कथमिवाद्य न यान्ति नाशं

ये वईयन्त्वसदृशं सदृशं त्यजन्ति ? ॥ २६ ॥

अपि च,—रन्ध्रानुसारी विषमः कृतान्तो

यदस्य दास्यं तव चेश्वरत्वम् ।

स्वावरकस्य साधुचरितमुपवर्णयितुं प्रसङ्गात् असदृशकर्मकारिणः जनान् उपासयन्ते, अपीति ।—परिभूता—तिरस्कृता, सर्वैरेवावज्ञातेत्यर्थः, दशा—अवस्था यस्य सः, दुरवस्थ इत्यर्थः, दरिद्रः,—निर्धनः स्त्रीदरस्यापि पीषणाय नियतव्याकुलमना कृति भावः प्रेथः,—भृत्यः सन् अपि, [“प्रपूर्वकादिच्छतेः इत्येतेषां कर्मणि यस्मिन् रूपं, सन्तौ तु प्रस्यावर्णान् परयोः एषैथ्योः वृद्धेः, एषमेवैष्ययोः परयोः प्रस्यावर्णस्य लोपस्य च विधानात् प्रेथः इत्यधिपदान्तरं भवतीति बोपदेवमतम् ; दीक्षितस्तु “प्रादूहोदीक्षोषैथ्येषु” (वा०) इत्यस्य व्याख्यानावसरे “प्रेथः प्रेथः” इति पदद्वयं विभिन्नधातुना प्रकारभेदेन निष्पादितवान् इति ।

“नियोज्यः किङ्करः प्रेथः सुजिह्वः परिचारकः” इत्यमरः] एषः,—चेष्ट इत्यर्थः परत्र—परलोके, फलं—निरवच्छिन्नसुखसन्ततिरूपम्, अथवा सद्गतिरूपमुदकमित्यर्थः, नाम—सम्भावनायामव्ययम्, इच्छति—अभिलषति, अस्य—भृत्यस्य चेष्टस्य इत्यर्थः, भर्ता—स्वामी, शकार इत्यर्थः, न, इच्छतीति शेषः ; तस्मात्—भृत्ये कर्मभयस्य प्रभौ तद्विपर्ययस्य च दर्शनादित्यर्थः, ये—जनाः, असमीक्ष्यकारिणः किम्प्रभव इत्यर्थः, देवदत्तका वा, असदृशम्—अयोग्यम्, अपारलौकिककर्मकारिणमिति वा, वईयन्ति—वृद्धिं प्रापयन्ति, ऐश्वर्यवान् कुर्वन्तीत्यर्थः, तथा सदृशं—योग्यं वृद्धिप्राप्तिपयोगिनं जनमित्यर्थः, त्यजन्ति—जहति, न वईयन्तीत्यर्थः, दरिद्रं कुर्वन्तीति यावत्, ते अमी—जनाः, शकारसदृशाः इति भावः, कर्मविपाका वा, अद्य—एतच्छणे एव इति यावत्, कथमिव—किमर्थमित्यर्थः, नाशं—क्षयं, न यान्ति ?—न प्राप्नुवन्ति ? पाप्मापावविचारमज्ञाया आदरमनादरश्च प्रदर्शयतामसमीक्ष्यकारिणां किम्प्रभूणां कर्मविपाकानां वा नाश एव उचितः, तथात्वे च सतां ग्लानिः, असताश्चाभ्युत्थानं न भवेदिति भावः । अत्र प्रेथस्य पारचिकफलाकाङ्क्षाकृपात् कथितास्तुनः तादृशस्य अन्यस्य भर्तुः तच्च पीडनात् परिसङ्काऽलङ्कारः, तथा द्वितीयार्धे अप्रस्तुतसामान्यात् प्रस्तुतस्य अकार्यकारिणकारणाशङ्कपक्षेयस्य गम्यत्वादप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारश्च । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २६ ॥

धार्मिकः स्वावरकः एवान् प्रभुत्वाधिकारस्य सुयोग्यं पादं, परमाधार्मिकः शकारस्तु वृद्धदास्यपदस्यैव, अतस्तद्विचारमज्ञात्वेन केवलं गुणदीवलीशं दृष्ट्वा पुंशः

त्रियं त्वदीयां यदयं न भुङ्क्ते,
यदेतदाज्ञां न भवान् करोति ॥ २७ ॥

सौभाग्यासौभाग्यविधायकं दैवं तिरस्करोति, रन्नेति ।—कृतान्तः—दैवं. (“कृतान्ती-
ऽचेमकर्मणि सिद्धान्तयमदैवेषु” इति हेमचन्द्रः) रन्नुसारी—छिद्रानुसन्धायी, दीर्घ-
भावदर्शः ॥ ४र्थः, न तु गुणपक्षपातोति यावत्, अन्यथा कथमेतमधुना गुणशताङ्गत-
मतिधर्मपरायणमपि पूर्वकृतदुष्कृतलेशानुसन्धानतत्परः दुर्गतेः परां कीटमुपलभ्यन्
नियतमधर्मपरायणमपि शकारं तदीयपूर्वकृतसुकृतलेशानुसन्धानेन सौभाग्यसौमा-
लभयामासेति भूतः. (अथवा,—रन्नुसारी—दुर्गतानामेव छिद्रानुसन्धानात् तेषु
शतनिर्व्यातनपटीयानिति भावः, “छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति” इति दर्शनात् ।
विपश्नाः एव जनाः अनर्थशतमुपभुङ्क्ते न तु सम्पन्नाः, तेषां दीर्घशतसङ्गादपि तत्
फलभीगस्य सर्वथाऽदर्शनात्) अत एव विषमः—विपरीतः, अविचारक इत्यर्थः ;
(यथा—दैवमनन्वमानमायोजनविगर्हिताकार्यकारिणं शकारं सदुपदिशन् दैवस्य
विषमत्वमुपपादयति ।—विषमः,—फलानुमेयतया विपरीतः ; धार्मिकस्य बहुल-
गुणवतीऽपि पूर्वकृतदुष्कृतलेशवशात् क्लेशशतावाप्तिः, अधार्मिकस्याकार्यकारिणः
पूर्वकृतसुकृतलेशवशादेव प्रभुत्वादिसुखावाप्तिश्च दैवप्रातिकूल्यानुकूल्याभ्यां सम्भवति ;
एतेनैश्वर्यमदमतस्य शकारस्य अपकार्यकरणे नियतमेव छिद्रान्वेषी कृतान्तः प्रति-
कूली भविष्यति, तेन च सर्वमिदं प्रभुत्वादिकमचिरैषैव कालेन विलयं यास्यति इति
व्यज्यते) कृतान्तस्य विषमत्वे हेतुमाह, यदिति ।—यत्—यच्चात्, अस्य—चेटस्य, ;
परलोकभीरोः साधोरिति भावः. दास्यं—किङ्करत्वं, परपिण्डीपजीवित्वमिति यावत्,
तत्र च—अकार्यकारिणः स्त्रीबोधयतस्य शकारस्य इति भावः ईश्वरत्वं—प्रभुत्वं,
दैवेन कृतमिति शेषः, यत्—यच्चात्. अयं—चेटः त्वदीयां—शकारसम्बन्धिनीं,
त्रियम्—ऐश्वर्यं, न भुङ्क्ते—नानुभवति. धार्मिकतया प्रभुयोग्योऽयं तव सम्पत्तिं यत्
न प्राप्नोति इत्यर्थः प्रभुत्वेनेति भावः. यत्—यच्चाच्च भवान्—त्वं शकारः इत्यर्थः. एत-
दाज्ञाम्—एतस्य—चेटस्य, आज्ञाम्—आदेशं न करोति—न पालयतीत्यर्थः भूत्व-
भावेनेति भावः ; धार्मिकत्वेन प्रभुयोग्योऽपि अयं यत् तव सम्पत्तिं नोपभुङ्क्ते,
अधार्मिकत्वेन अस्य दासायोग्योऽपि भवान् यदस्य आदेशं न पालयति तदेतत्
दैवस्य न केवलम् अविम्व्यकारित्वम्, अपि तु अविवेककृतः पक्षपातोऽपीति समु-
द्दिताशयः । अत्र प्रथमपादगतवाक्यार्थं प्रति अपरपादत्रयवाक्यार्थानां निष्पादकत्वेन
क्रियुतया काव्यबिम्बमङ्गहारः । इन्द्रबन्धोपेन्द्रबन्धवीर्सेलनादुपजातिः ॥ २७ ॥

शकारः । [खगनन्] अधमभिलुए बुद्धलोहे, पललोअभिलु
एशे गडभदाशे, हम्मे लट्टिअशाले कश्श भाआमि (ठ) बल-
पुलिशमणुशे ? [प्रकाशन्] अले गडभदाशे चेडे । गच्छ तुमं,
ओबलके पविशिअ बीशंते एअंते (ड) चिट्ठ । *

चेटः । जं भट्टके आणवेदि । [वसन्तसेनामुपसृत्य] अज्ज !
एत्तिके मे बिहवे (ढ) । † [इति निष्क्रान्तः] ।

शकारः । [परिकरं (ण) बध्ना] चिट्ठ बशंतशेणिए ! चिट्ठ,
मालइशं । ‡

विटः । आः ! ममाग्रतो व्यापादयिष्यसि ? (त) [इति गली
गृह्णाति] ।

* अधर्मभीरुकी उड्डयगालः परलीकभीरुषे गडभदासः, अहं राष्ट्रियस्यास्यः
कस्मात् विभेमि वरपुरुषमनुयः ? अरे गडभदास चेट ! गच्छ त्वम्, अपवारके
प्रविश्य विप्रान् एकान्ते तिष्ठ ।

† यत् भट्टक आज्ञा पत्रति । आर्थे ! एतावान् मे विभवः ।

‡ तिष्ठ वसन्तसेने ! तिष्ठ भारयिष्यामि ।

(ठ) अधर्मभीरुकः,—अधर्माचरणादयशो ल इत्यर्थः । कस्माद्विभेमि ? —
तस्यामि ? न कस्मादपि मे दासहेतुरस्मि इत्यर्थः ।

(ड) अपवारके—गृहविशेषे, (जवनिकामये इति केचित्; “त्वन्निर्ग-
वारणम्” “आच्छादने सम्पिधानमपवारणमित्युमे” इत्युभयवैचामरे अपवारणशब्द-
स्याच्छादनार्थं प्रयोगदर्शनात्, अपत्रणाति य इत्यर्थे कर्तरि ण के अपवारकशब्दस्यापि
आच्छादकार्थकत्वमनुसन्धेयम्) । एकान्ते—एकस्मिन् पात्रे, निष्कान्ते इत्यर्थः, अकर्तव्य-
त्वादिति भावः ।

(ढ) विभवः—ऐश्वर्यं, सामर्थ्यमित्यर्थः ।

(ण) परिकरं—गाववन्धविशेषं, कटिबन्धमित्यर्थः, (“अथ परिकरः पर्यङ्क-
परिवारयोः । प्रगाढे गात्रिकावन्धे” इति हेमचन्द्रः) ।

(त) ममाग्रतः,—मम पुरतः, मम समक्षसंवेत्यर्थः । व्यापादयिष्यसि ?—
भारयिष्यसि ?

शकारः । [भूमी पतति] भावे भट्टकं मालेदि ॥ * (य)
[इति मोह नाटयति । चेतनां लब्धा] ।

शब्दकालं मए पुटे मंशेण अ घिएण अ ।

अज्ज कज्जे समुत्पस्से जादे मे वैलिए कथं ? १ ॥ २६॥

[विचिन्त्य स्वगतम्] भोदु, लब्धे मए उवाए । दिस्सा बुद्ध-
खोडेण शिरसालणशस्सा, ता एदं पेशिअ वशंतशेणिअं माल-
इस्सं । एज्जं दाव । (द) [प्रकाशम्] भावे ! जं तुमं मए भणित्ते,

* भावी भट्टकं मारयति ॥—

१ सर्वकालं मया पुटी मांसेन च घृतेन च ।

अथ कार्ये समुत्पन्ने जातो मे वैरिकः कथम् ? ॥

‡ भवन्तु, लब्धो मया उपायः । दत्ता वृद्धशालेन शिरशालनसंज्ञा ; तदेतं प्रेष

(य) भट्टकं - भट्टारकं, प्रभुमित्यर्थः, मामिति शेषः । “भावे भट्टकं मालेदि”
इत्यत्र “भावे ! भट्टकी मालीभदि” इति पाठे—“भाव ! भट्टकः मार्यते” इति संस्कृतम् ।
एतन्मते “भाव” इति सम्बोधनान्नं, “भट्टकः” इति उक्ते कर्मणि प्रथमा । मार्यते इति
कर्मणि लट्] ।

विटकृतां निर्यातनामधेयस्य शकारः विटस्याकृतवेदित्वं दर्शयन्नाह, सर्वकाल-
मिति ।—सर्वकालं—सकलं समयमभिव्याप्य, अनुदिनमित्यर्थः, मया—शकारे-
णेत्यर्थः, मांसेन—सुखादुना आनिधेयं तथा घृतेन—सर्पिषा च, पुष्टः,—वर्द्धं नीतः,
परिपोषित इत्यर्थः, विट इति शेषः, अथ—इदानीम्, अस्मिन् वर्ण इत्यर्थः, कार्यं—
प्रयोजने, समुत्पन्ने—उपस्थिते सति इत्यर्थः, कथं—किमर्थं, मे मम, वैरिकः,—
शत्रुः, [वैरिरेव इति वैरिकः इति वैरिशब्दात् स्वार्थे कन्] जातः ?—भूतः ? नियतं
अद्वयमुभाज्यपरिवर्जितशरीरस्य ते, मदीयकार्यकाले एवंविधमप्रियानुष्ठानमकृतशता-
परिचायकतया अतीवानुचितमिति तात्पर्यम् । पथावक्तुं वक्तम् ॥ २८ ॥

(द) शिरशालनसंज्ञा—शिरसः,—मम मस्तकस्य, चालनेन—करेण गलदेशं
दृष्ट्वा आलोचनेनेत्यर्थः, शिरसः अधोनमनेन उन्नमनेन चेति यावत्, संज्ञा—ज्ञानं,
बुद्धिस्फूर्तिरित्यर्थः, दत्ता—मद्यमर्पितेत्यर्थः, विटनेति शेषः मम गलदेशधारणेन
शिरः अभोक्तां सञ्चाल्य विटः इदानीं मद्यम् एकां नवीनामुद्भावनीं शक्तिं दत्तवानिति
तात्पर्यार्थः, शकारवक्तृत्वेनैतत् हास्यरसोद्दीपकं वचनं प्रोक्तरीत्या तद्रसानुकूलत्वेन

तं कथं हृगे एब्बं बहुकेहिं गल्लकप्पमाणेहिं (ध) कुलेहिं
जादे अकज्जं कलेमि ? एब्बं एदं अंगीकलावेदं मए
भणिदं । ३ :

विटः ।—

किं कुलेनोपदिष्टेन शीलमेवात्र कारणम् ।

भवन्ति सुतरां स्त्रीताः सुचेत्रे कण्टकिद्रुमाः ॥ २८ ॥

वसन्तसिनां मारयिष्यामि । एवं तावत् । भाव ! यत् त्वं मया भणितः, तत् कथमहमेव
ब्रह्मरैः गल्लकप्रमाणैः कुलेर्जातीऽकार्यं करोमि ? एवमेतदङ्गीकारयितुं मया भणितम् ।

व्याख्यातं, नी चेदेवं, तदा विटस्य प्राक् शिरश्चालनादर्शनात् यथाश्रुतव्याख्या न
समीचीनतया संलगतीति बोद्धव्यम् । [क्वचित्तु “पेशिअ” इति प्राकृतस्य “पिहा”
इति संस्कृतम् इत्याहुः] । एवं तावत्—एवमेव भवतु, एतदेव समीचीनमिति वा ।

(ध) गल्लकप्रमाणैः,—गल्लकः,—चषकसमानार्थकपानपात्रविशेषः, पत्रपट्टी
वा, तस्य प्रमाणमिव—परिमाणमिव प्रमाणं येषां तैः, तस्मदृशैः अतिसङ्कीर्णैरित्यर्थः,
[क्वचित्तु “गल्लक” इत्यत्र “मल्लक” इति पाठः, तस्य मल्लक इति संस्कृतम् ; “मल्लिका
पत्रपट्टिका, तथा कुलस्य महत्त्वं मौख्यादपमिनोति” इति पृथ्वीधरधृता प्राचीनटीका,
यद्यन्तु—नारिकेलशस्यसाराधारभूतायाः कठिनायाः त्वचः समुद्रक एवात्र मल्लक-
शब्दार्थः सप्तकृत्या आभातीति मन्त्रामहे । कुलैरित्यत्र विवक्षावशात् समीचीनस्थाने
तृतीया, एकत्वे बहुत्वञ्च बोद्धव्यं, कुले इत्यर्थः] । अत्र “कुलैः समुद्रप्रमाणैः” इति
वक्तव्ये, यत् “गल्लकप्रमाणैः” इत्युक्तं, तत् “अपार्थमक्रमं व्यर्थम्” इत्याद्युक्तशकार-
वचनलक्षणात् सिद्धव्यम् ।

न हि कुलं लोकानां सदावहारनियामकं भवति, किन्तु स्वीयः असाधारणः
स्वभाव एव इत्यावेदयितुमाह, किमिति ।—अत्र—अकार्यकरणाकरणविनिर्णय-
विषये, कुलेन—वंशेन, उपदिष्टेन—कथितेन, किम् ?—किं प्रयोजनम् ? अत्र वंशयौगव-
कीर्तनं साधुत्वानियामकतया अनावश्यकमेव इत्यर्थः, तर्हि किं नियामकमित्या-
काङ्क्षायामाह,—शीलं—स्वभावः, (“शीलं स्वभावे सहजं” इत्यमरः) एव कारणं—
हेतुः, भवति इति शेषः ; एतदेव दृष्टान्तेन दृढयति, तथा हि, सुचेत्रे—उर्वरभूमौ,
कण्टकिद्रुमाः,—वर्बुरादिकण्टकप्रधानवृक्षाः, सुतराम्—अतिशयेनित्यर्थः, स्त्रीताः—
वर्जिता इत्यर्थः, भवन्ति—जायन्ते । उर्वरभूमौ यथा कण्टकिवृक्षाणां बाहुल्यं भवति,
तथा प्रख्यातसवंशेऽपि वंशकलङ्कभूता बह्वी-द्रुष्टप्रकृतयः तनया उत्पद्यन्ते, अतः

शकारः । भावे ! एषा तव अग्नौ लज्जाश्चिदिति मं
 संगीकरोति । ता गच्छ, थाबलश्च चेदे मए पिट्टिदे गदे,
 वि एषे पलायश्च गच्छदि, ता तं गण्हिश्च आश्चच्छदु
 भावे । * (न)

विटः । [स्वगतम्] ।

अस्मत्समत्तं हि वसन्तसेना

शौण्डीर्यभावाच्च भजेत मूर्खम् ।

* भावः । एषा तवाग्रतो लज्जते, न मामङ्गीकरोति । तद्वच्छ स्थावरकचेटी
 मया पिट्टितो (ताडितो) गतः, अपि एष पलाय्य गच्छति, तत् तं गृहीत्वा आगच्छतु
 भावः ।

वंशोदाहरणम् अकिञ्चित्कारं, सौशील्यमेव अनुचितानाचरणे कारणमिति भावः ।
 अतः कुलस्य सुखेण, शकारस्य च कण्टकिटुमैः सार्द्धं साम्यस्य प्रणिधानगम्यत्वात्
 साधयेण दृष्टान्तो नामालङ्कारः, तथा विशेषेण सामान्यसमर्थनादर्धानरन्वासश्च इत्यनयी-
 नैरपेक्ष्यात् संसृष्टिः । पश्चावक्तं वक्तुम् ॥ २८ ॥

(न) तत्र अग्रतः,—त्वत्समत्तमित्यर्थः । अङ्गीकरोति—स्वीकरोति, रमण-
 रत्नेण इति शेषः, महानुभवं भवन्तं पुरतः अवलोक्य रक्ताऽपि सती लज्जया मां
 न भजते इति भावः । स्थावरकचेटी मया पिट्टितो गतः, अपि एष पलाय्य
 गच्छति इत्यन्वयः, पलाय्य—पलायनं कृत्वा ; [परापूर्वकस्यायते इत्यस्य ल्यपि रूपं,
 रस्य च लत्वमभिधानादिति वेदितव्यम्] मदनुसन्तिमगृहीत्वैवासौ सक्रीधं समाधि-
 कारात् पलायते, पुनर्न एष्यति इति सम्भावयामि, अतः भवान् तमानेतुं सत्वरं यातु
 इति समुदितार्थः । वसन्तसेनाजिघांसुरथं दृष्टशकारः स्त्रीयकामार्त्तत्वप्रख्यापणव्याजिन
 एवमुक्त्वा विटं देशान्तरं प्रेरयति इति वेदितव्यम् । अपीति सम्भावनायामव्ययमिति
 ज्ञेयम् । [“पिट्टिदे गदेवि एषे” इत्यत्र “पिट्टिदे गदेवि विषे शी” इति पाठस्तु सम्यक्
 आभाति ; तथात्वे, यतः स्थावरकचेटः गर्ह्य इव ताडितः, अत एव स पलाय्य
 गच्छतीत्यन्वयः] ।

एवविधं शकारभाषितं क्लृप्तमेवेत्यनुवगत्यैव ऋजुमतिः विटः, कुलजा इव
 वसन्तसेना मध्यमव्रीडिततया मनः समत्तं सज्जातलज्जा अस्मिन् स्वाभिलाषं यथेच्छं न
 प्रकाशयतीति मन्यमानः, तस्मात् स्थानादपसर्तुकाम आह, अस्मदिति ।—वसन्तसेना
 शौण्डीर्यभावात्—उदारस्वभावसम्यग्बलादित्यर्थः, उदारस्वभावा तथा चादृष्टानु-

तस्मात् करोम्येष विविक्तमस्या

विविक्तविश्वम्भरसो हि कामः ॥ ३० ॥

[प्रकाशम्] एवं भवतु, गच्छामि ।

वस । [पटान्ते (प) गृहीत्वा) शं भणामि सरणागदम्हि । *

विटः । वसन्तसेने ! न भेतव्यं, न भेतव्यम् । काणिलो-
मातः ! वसन्तसेना तव हस्ते न्यासः । (फ)

शकारः । एवम् मम हस्ते एषा शाश्वतं चिद्वदु । †

* ननु ! भणामि शरणागताऽस्मि । † एवं मम हस्ते एषा न्यासेन तिष्ठतु ।

रागिणी भूत्वाऽपि “कथमहम् इदानीम् अर्थलीभेन दृष्ट्यावधीरितशकारं सतः विटस्य समक्षं भजामि किल” इत्यवधीधयितुमिवेति भावः, अस्मत्समक्षं—मम सन्निधौ, मूर्खं—सदसद्विवेकविरहितम्, अतः तादृशविद्वद्भ्रमशीरमन्थानर्हमित्यर्थः, शकारमिति शेषः, न भजेत—सेवेत तस्मात्—मम समक्षं भजनास्त्रोकारात् इत्यर्थः, एषः, अहम्, अस्याः,—वसन्तसेनायाः, विविक्तं—विजगत्त्वं, करोमि—विदधामि, मदपसरणेनास्याः निर्वाधम् अन्वोऽन्यमिलनव्यापारं संसाधयामीत्यर्थः, हि—यतः, कामः,—मदनः, सुरत-सम्भोगः वा, विविक्ते—विजने, यः विश्वम्भः,—विश्वाससङ्कतारहस्यव्यापारः, तन्मि-रसः,—अनुरागः यस्य तादृशः, विजनेषु एव कामः प्रसंरतीति तात्पर्यम् ; यथा—विविक्ते—जनसंचाररहिते देशे, यः विश्वम्भः,—अशङ्किततया अवस्थानात् उभयोः यः निर्वाधमुपभोगविश्वास इत्यर्थः, तेन उपभुज्यमान इति शेषः, रसः,—रस्यमानः, स्वादः इत्यर्थः, निरतिशयसुखसन्ततिरूपः यस्य तथाविधः इति विग्रहलभ्योऽर्थः ; असङ्कुचितचेतीत्यामाभ्यामेव रतिरसः सम्यक्त्वतया अनुभूयितुं यथा शक्यते तथा कर्तव्यमेव मय्य, अतीधुना इतः अपसर्तव्यमिति विटस्याभिप्रायः । अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थोत्तरन्यासोऽलङ्कारः । उपजातिः वृत्तम् ॥ ३० ॥

(प) पटान्ते—वस्त्रप्रान्ते, विटस्येति शेषः ।

(फ) न्यासः,—उपनिधिः, निक्षेप इत्यर्थः, पुनर्दृष्ट्याय क्रियत्कालं तव समीपे एतां संस्थाप्य गच्छामीत्यर्थः ; दृश्यते हि लोके, न्यासभूतं वस्तु रक्षकैः यथेच्छमुपभोक्तुं न शक्यते इति, अतः मञ्जरणागतत्वेन मदीयमेवैतत् वसन्तसेनारूपं वस्तु आ-मन्त्र-मर्पणात् त्वया सुसंरक्षणीयमिति ज्ञापयितुं न्यासभूतत्वेनास्या उल्लेखः ।

विटः । सत्यम् ?

शकारः । शश्वं । * (ब)

विटः । [किञ्चिद्भवा] अथवा मयि गते नृशंसो हन्यादेनाम् ; तदपवारितशरीरः पश्यामि तावदस्य चिकोर्षितम् । (भ) [इति एकान्ते (स) स्थितः] ।

शकारः । भोदु, मालइशं ; अधवा कबड़-काबड़िके एशे बन्हणे बुड्डुलोडे कदाबि ओवालिद-शलीले गड़िअ, शिआले भट्ठिअ हुलुभुलिं (य) कलेदि ; ता एदश बंचणा-णिमित्तं एब्बं दाव कलइशं । [कुसुमावचयं कुर्वन्नात्मानं मन्थयति] । वाशू ! वाशू ! वशंतशेणिए ! एहि । †

विटः । अये ! कामी संवत्तः ; हन्त !! निर्वृतोऽस्मि, गच्छामि । [इति निष्क्रान्तः] ।

* सत्यम् ।

† भवतु, मारयिष्यामि ; अथवा कपटकापटिक एष ब्राह्मणी वृद्धश्यालः कदापि अपवारितशरीरो गत्वा, श्याली भूत्वा कपटं करोति ; तद्वैतस्य वचना-निमित्तमेवं तावत् करिष्यामि । वासु ! (बाले !) वासु ! (बाले !) वसन्तसेने ! एहि ।

(ब) शाकारभाषायां नाश-न्यासशब्दयोरिकाकारतया प्रयोगदर्शनात्, “वाशेण” इत्यस्य “विनाशेन तिष्ठतु” इत्यर्थमभिप्रेत्यैव शकारेणोक्तमेतत् ; अतो नास्य निष्या-वादित्वमिति ध्येयम् । कविनाऽप्यत्र वसन्तसेनानिधनसम्पत्तौदन्तजातमित एव प्रारभ्यते इति सामाजिकेभ्यः विश्वापयितुमेतत् सेवितमुपन्यसमिति वेदितव्यम् ।

(भ) नृशंसः,—क्रूरः, घातुक इत्यर्थः, (“नृशंसो घातुकः क्रूरः” इत्यमरः) । एनां—वसन्तसेनाम् । अपवारितशरीरः,—प्रच्छादितदेहः, अन्तराले स्थित्वा व्यवधापित-विग्रहः सन् इत्यर्थः । चिकोर्षितं—कर्तुमिष्टम्, अभिलषितं कर्म इत्यर्थः ।

(स) एकान्ते—निर्जने, एकस्मिन् पार्श्वे इत्यर्थः ।

(य) कपटकापटिकः,—अतीव मायावीत्यर्थः ; [कपटाचरणं शीलमस्त्वर्थे कपटशब्दात् “शीलम्” (४।४।६१ पा०) इति सूत्रेण शीलार्थे ठक्] अत्यन्तकपट-व्यवहारी इति यावत् ; अत्र कपटशब्दस्य पुनरुक्तत्वेन कथितपदत्वदीयः शकार-वक्तृकत्वात् सीदव्यः ।

शकारः । शुवष्मन् देमि, पिष्मं वदेमि,

पडेमि शीशेण शवेष्टणेण ।

तधावि मं णेच्छसि ? शुद्धदन्ति !

किं शिवम् कष्टमया मणुष्याः * ॥ ३१ ॥

वस । को एत्य संदेहो ! † [अवनतमुखी सचूर्णकं “खलचरित” इत्यादि
श्रीकश्यप उच्यते] ।

* सुवर्णकं ददामि प्रियं वदामि, पतामि शीर्षेण सवेष्टनेन ।

तथाऽपि मां नेच्छसि ? शुद्धदन्ति ! किं मेवकं कष्टमया मनुष्याः

† कोऽत्र सन्देहः ।

अपवारितविग्रही भूत्वा विट्थेत् समापकार्यं पथेत् तदाऽत्र महान् विघ्नस्तु-
पादयेदिति विभाव्य तं वक्ष्यितुमिदानीं वसन्तसेनायां खीयं तन्मृगतानुगमं
प्रदर्शयति, सुवर्णकमिति । - सुवर्णकं—सुवर्णालङ्कारं, सुवर्णमुद्रां वा । [सुवर्णमेव
इति सुवर्णकं, सुवर्णशब्दात् स्वार्थे कन्] ददामि—यच्छामि । प्रियं—मधुरवचन-
मिति यावत्, वदामि—कथयामि, सवेष्टनेन—सोष्णीयेण, किरीटभूषितनेत्यर्थः,
शीर्षेण—मस्तकेन, पतामि—आत्मानं गतिपामीति भावः तव पादधीरिति श्रवः,
पादयोः मत्तकं संस्थाप्य त्वाम् अनुगमामीति फलितार्थः ; हे शुद्धदन्ति !—शीभन-
दशने ! तथाऽपि—ईदृशानुनये क्रियमाणेऽपि इत्यर्थः । सेवकं—परिचारकं मां—
शकारमित्यर्थः किं—कथं न इच्छसि ?—कामयसि ? तव कष्टानुव्रतये एवं
यथानिर्देशमनुतिष्ठति मयि ते निर्दयव्यवहारः सर्व्वथा अनुचित एवेति भावः ;
एवं चाटुशतेनापि वसन्तसेनायाः प्रसादमलभमानः कलिकनिर्वेदं प्रकटयति, कष्ट-
मया इत्यादि ।—तथा हि मनुष्याः—मानवाः, कष्टमयाः—क्षेमप्रधानाः, बहु-
प्रयासेनापि तेवामभिलाषः नैव भटिति पूर्य्यते इति भावः ; मया बहुधाऽनुनीता-
ऽपि त्वं मम न दयसि ? इत्यङ्गी ! परप्रसादाभिलाषुकानां सेवकानां किमेतन्मा-
दप्यत्यधिकं दुःखकरम् इत्याशयः । [केचित्तु “किं शे वचं” इत्यादि चतुर्थचरणधृतपाठं
“किमस्या वयं काष्ठमया मनुष्याः” इत्येवमनुवदन्ति । तदर्थस्तु, -- अस्याः समीपे
वयं काष्ठमयाः—काष्ठतुलिकासङ्घाः, स्यान्नुतमा इत्यर्थः, अवेतना वा, मनुष्याः
किम् ? काष्ठतुलिकावन् जीवनस्याः शक्तिहीनाश्च वयं किम् ? नैवं विभाव्या वयस्
इत्यर्थः । अत्र मनुयगतक्षेमबहुलवरूपसामान्येनार्थेन बहुधा अनुनये क्रियमाणे

खलचरित ! निरुद्ध ! जातदोषः

कथमिह मां परिलोभसे धनेन ? !

सुचरित-चरितं विशुद्धदेहं

न हि कमलं मधुपाः परित्यजन्ति ॥ ३२ ॥

अथपि सेवककामनाऽपरिपूरणरूपस्य तृतीयपादगतविशेषार्थस्य सोपपत्तिकत्वकारणात् सामान्येन विशेषसमर्थनरूपीऽर्थात्तरन्यासोऽलङ्कारः । उपजातिः वृत्तम् ॥ ३१ ॥

“गुणेषु गुणशीरमने नागुणेषु हि तस्य परितोषः । अलिरेति वनात् कमलं न हि भेकत्ववशात्, पि ॥” इति न्यायात्, सतां समु एव अनुरागः साङ्गजिकः, न तु निर्गुणेषु, इति असति त्वयि मेऽनुरागः सुतरामस्वाभाविक इति सामधिगन्तुं तत्रेदं धनलोभप्रदर्शनं विफलमिति भङ्गा आह, खलेति ।—रे खलचरित !—खलस्य—दुर्जनस्य, चरितमिव चरितं—स्वभावः यस्य तादृश ! निरुद्ध !—रे नीच ! (अथवा, —रे खल ! इति पृथगामन्वयपदं, तथा, चरितेन—स्वभावेन, पापकर्माणां वा, निरुद्ध !—नीच !) त्वं जातदोषः,—समुत्पन्नपापः, निरपराधायाः मम जिघांसया इति भावः, निखिलदोषैकभूमिरिति वाऽर्थः ; अथवा जाते—जनने, दोषः,—अपवादः यस्य सः, आरज इत्यर्थः ; तथाभूतः सन्नपि, इह—अस्मिन्, त्वां प्रति प्रणयप्रदर्शनविषये इत्यर्थः, धनेन—अकिञ्चित्करेण अर्थेन, मां—गुणवदेकसेव्यां वसन्तसेनामित्यर्थः, कथं—कमथ, परिलोभसे ?—प्रलीभयसे ? तुच्छेन धनेन गुणवदङ्गभाया मम प्रलीभनं व्यर्थमिति भावः ; एतमेवार्थमप्रस्तुतोपन्यासेन प्रलीति, सुचरितेति ।—मधुपाः,—भमराः, प्रकृतार्थापेक्षया भमर्यः वा, [नायिकाः इति ध्वनिः ; मधुप्यश्च मधुपाश्च इति विभक्त्यै “पुमान् स्त्रिया” (१।२।६७ पा०) इति सूत्रात् एकशेषे मधुपाः इति पदं सिद्धम् ; तथा चाव मधुपीतुल्यायाः वसन्तसेनायाः कमलतुल्ये चारुदत्ते, मधुपतुल्यस्य च चारुदत्तस्य कमलतुल्यायां वसन्तसेनायामन्योऽन्यसुहृदानुरागसाध्यप्रदर्शनमव्याहतमेव, अतोऽव साम्यप्रदर्शने लिङ्गविपर्ययसजनितशङ्का न करणीयेति] सुचरितचरितं—सुचरितं—सुषु कृतं, चरितं—जनमनीहरणरूपं कार्यं येन तादृशं, [पुरुषमिति ध्वनिः, तत्पक्षे तु—सु—सयत्नमित्यर्थः, चरितं—कृतं संरक्षितमिति भावः, चरितं—स्वभावः येन तथोक्तं, दारिद्र्यदशायामव्यक्तस्वभावमित्यर्थः, यद्वा, —सुचरितः,—सज्जनः, तस्य चरितमिव चरितं—स्वभावः यस्य तं, सर्वजनहृदयान्नादकमित्यर्थः] विशुद्धदेहं—निर्यक्ताकारं, (पुरुषपक्षे तु—अपापमित्यर्थः) कमलं—सुध, न हि—नैव, परित्यजन्ति—उत्तज्जन्ति ; यथा सुधपचपातित्यः भमर्यः

यत्नेन सेवितव्यः पुरुषः कुलशीलवान् दरिद्रोऽपि ।

शोभा हि पणस्त्रीणां सदृशजन-समाश्रयः कामः ॥ ३३ ॥

मकरन्दसधारपरिपूर्णं कमलं विहाय कुसुमान्तरं न गच्छन्ति, तथा गुणानुरक्ता अहमपि विविधसङ्गुणगोदासं चारुदत्तमुपेत्य भवादृशमन्त्रं कुपुरुषं नाश्रयामि इति भावः । [लुभते: लुभ्यतेषु परस्मैपदित्वेन “से” इति आत्मनेपदप्रयोगस्य, तथा तौदादिकत्वेन उपधाशुणस्य चाननुश्लिष्टत्वात्, “परिलोभसे” इति पदं व्याकरणलक्षणा-
द्भिनतया च्युतसंस्कृतिदोषदुष्टमवधातव्यम् ; “परिलुभसि” “परिलोभयसे” इति वा पदं साधुतया सङ्गच्छते, “आत्मनेपदमिच्छन्ति परस्मैपदिनां क्वचित्” इत्यनुशासनानु-
सारेण कथञ्चित् आत्मनेपदसिद्धावपि तुदादिगणौयत्वेन गुणस्यासम्भवं सन्निहितमेव । “भवादेराकृतिगणत्वात् लोभति इत्यप्याहुः” इति दैवादिकधातुपाठविरतौ दौचित्येन सिद्धान्तकौमुद्यां केचिदित्यभिधाय मतमुपन्यस्तं, तन्मतानुसरणे नास्य च्युतसंस्कारता-
दोषदुष्टत्वं वेदितव्यम् ; वयन्तु केचपि व्याकरणगणपाठेषु तौदादिक-दैवादिकव्यति-
रिक्तस्य लुभते: परस्मैपदिनः अदर्शनात् अस्य प्रोक्तदोषदुष्टत्वमाकलितमित्यवधातव्यम् ।
अत्र सामान्यादप्रस्तुतात् मधुपानां कमलपरित्यागाभावकृपात् विशेषस्य प्रस्तुतस्य वसन्तसेनायाः चारुदत्तपरित्यागाभावाकृपस्य गम्यत्वादप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः ; तथा स्तलचरितादिसम्बद्धविशेषणपदानां अभिप्रायकाणां प्रकृतार्थपीषणाभिप्रायेण प्रयोगात् परिकरालङ्कारश्चेति, अनयोः तिलतण्डुलवत् अन्योऽन्यनिरपेक्षतया संस्थितेः संछट्टि-
रिति बोध्यम् । पुष्पिताया वृत्तम् ॥ ३२ ॥

वारवर्जितानां हि सत्पुरुषेषु धनलोभविनिर्मुक्ता रतिः सम्यक् चरितार्थतामुपैति, प्राघनीया च भवतीति तादृशः गुणगणालङ्कृतः पुरुष एव धनलोभविरहितया मया सेवनीय इत्याहुः, यत्नेनेति ।—कुलशीलवान्—प्रशस्तवंश-सत्त्वभावयुक्तः, सदंशीत्यन्नः चरितवाञ्छेत्यर्थः, पुरुषः,—नरः, दरिद्रोऽपि—निर्जनीऽपि, यत्नेन—आदर्शेत्स्नः, सेवितव्यः,—उपासितव्यः, आश्रयणीय इत्यर्थः, मया इति शिवः ; हि—यतः, पणस्त्रीणां—पणलभ्याः स्त्रियः पणस्त्रियः,—क्रयक्रीता रमण्यः, गणिका इत्यर्थः, तासां, सदृशजनः,—योग्यपुरुषः, अनुकूपकान्त इत्यर्थः, समाश्रयः,—सम्यक् आश्रयः, —अवलम्बनं, विषयः इति यावत्, यस्य तादृशः, कामः,—मदनः, सम्भोगिच्छा इति यावत्, शोभा—भूषणम् इत्यर्थः, श्लाघ्य इति यावत् ; वारवर्जितत्वात् प्राघशः प्रार्थयिता योग्यः अयोग्यः वेति अविविच्यैव केवलं धनलोभपारदम्भेन तं कृतार्थव-
तीति लोके निन्दारुदतामुपशन्ति, एवं हीनवृत्तयोऽपि ता यदि धनं दृष्ट्वाय मन्त्र-

अविग्रह, सहस्रार-पादवं सेविग्रह पलाश-पादवं अंगी-
करिष्यां ? * (र)

शकारः । दाशीए धीए ! दलिहचालुदत्ताके शहस्राल-
पादवे कड़े, हमो उण पलाशे भणिदे ॥ किंशुके बिण कड़े ।
एब्बं तुमं मे गालिं देतो (ल) अज्ज बि तं ज्जेव चालुदत्ताकं
शुमलेशि ? †

* अपि च, लाहकारपादपं सेवित्रा पलाशपादपमङ्गीकरिष्यामि ?

† दास्याः पुत्रि ! दरिद्रचारुदत्तकः सहकारपादपः कृतः, अहं पुनः पलाशो
भणितः ॥ किंशुकोऽपि न कृतः । एवं त्वं मङ्गं गालिं ददती अद्यापि तमेव चारुदत्तकं
स्मरसि ?

मानाः स्नानरूपे प्रणयिनि प्रणयिन्वी भवन्ति, तदा त्वासां दृष्ट्याऽपि हृत्तिर्भूषणमेव
भवतीति भावः । अत्र वारवनितासामान्यस्य अनुरूपपुरुषानुरागजनितशीभावर्णन-
रूपसामान्येन वारवनिताविशेषवसन्तसेनायाः कुलशीलवत्त्वेन स्नानरूपतया दीन-
पुरुषचारुदत्तसेनायाः करणीयत्वेन समर्थनात् सामान्येन विशेषमर्थनरूपोऽर्थान्तर-
न्यासोऽलङ्कारः । आर्या हसन् ॥ ३३ ॥

(र) सहकारपादपम्—अतिसौरभादिगुणान्विताम्बतरुम्, (“आम्रसूती रसाली-
ऽसौ सहकारीऽतिसौरभः” इत्यमरः) पलाशपादपं—किंशुकवृक्षं गन्धशून्यतया
निर्गुणमिति भावः । “देखिते पलाशपुष्प अति मनीहर । गन्ध विना केवा
तार करे समादर ॥” इति वङ्गीयगाथाऽनुसारतः अस्य भावोऽवगन्तव्यः । अङ्गी-
करिष्यामि—आश्रयत्वेन अभ्युपगमिष्यामि, प्रणयित्वेन स्वीकरिष्यामीत्यर्थः । अत्र
अप्रस्तुताभ्यां सहकार-पलाशाभ्यां प्रस्तुतयोश्चारुदत्त-शकारयोर्बोधनात् अप्रस्तुतप्रशंसैव-
मलङ्कृतिः ।

(ल) अत्र पलाश किंशुकयोरेकपठ्याश्रयत्वेऽपि “पलं मांसमन्नाति” इति
पलाशः,—राजसः, इत्येवमर्थं बुद्धाशकारेण “एब्बं तुमं मे गालिं देतो” इत्युक्तम् ।
गालिं ददती—आक्रोशं कुर्वती इत्यर्थः, [गालयते इत्यस्मात् चौरादिकात् गलतेर्बा
भौवादिकात् गलधातोः] इति कृते गालिशब्दः पुंसि श्रापे आक्रोशे चार्थे व्युत्पादितः,
अतः ईकारान्विधया “गाली” इति संस्कृते अनुवादः भवकृतः एवेति मन्यामहे] ।

वस । हिम्रभगदो ज्जेव किंति ण सुमरौअदि ? * (व)

शकारः । अज्ज वि दे हिम्रभगदं तुमं च शमं ज्जेव मोडेमि । (श) ता दलिह-शत्यवाहअ-मणुश-कामुकिणि ! चिट्ठ चिट्ठ । †

वस । भण भण, पुणो वि भण, सलाहणिआइं एदाइं अक्खराइं । ‡ (घ)

शकारः । पलित्ताअदु दाशीए पुत्ते दलिह-चालुदत्ताके तुमं । §

वस । परित्ताअदि, जदि मं पेक्खदि । ॥

* हृदयगत एव किमिति न स्मर्यते ?

† अद्यापि ते हृदयगतं त्वाच्च सममेव मीटयामि । तद्विरिद्र-सार्धवाहक-मनुष्यं कामुकि ! तिष्ठ तिष्ठ ।

‡ भण भण, पुनरपि भण, श्लाघनीयानि एतानि अक्षराणि ।

§ परिवायतां दास्याः पुच्छाकृदन्तकस्वाम् ।

॥ परिवायते, यदि मां प्रेक्षते ।

(व) किमिति न स्मर्यते ?—कथं विस्मर्यते ? इत्यर्थः, इदानीमदृष्टस्यापि अहरहः चित्तवर्त्तनः तस्य विस्मरणासम्भवादिति भावः ।

(श) अद्यापि—इदानीमपि इत्यर्थः, मत्कृतानुमयसमकालं यौवनगर्वेण सामनादृत्य मम समचं हि तादृशजनस्य अनुष्ठानक्षणे एवेति यावत् । हृदयगतं—चित्तान्तर्वर्त्तनं, चारुदत्तमिति शेषः । त्वाच्च—भवतीच्च । सममेव—युग-पदैव, समकालमेवेत्यर्थः, मीटयामि—इन्मि, चूर्णयामि इत्यर्थः, [मीटयतीति चौरादिकान् मुटधातीः खटि रूपम्] । स चेत् ते हृदयगतः, तदा त्वयि हतायामेव नूनं तस्यापि नाशः भविष्यति आधारस्य विनाशे आधेयस्यापि नाशदर्शनात् इति मुख्यशकारस्य अभिप्रायः ।

(घ) एतानि—दरिद्रसार्धवाहमनुष्यकामुकि ! इत्येतत्पदघटकानि इत्यर्थः । अक्षराणि—वर्णाणि । श्लाघनीयानि—प्रशंसासङ्घाणि तस्य दरिद्रत्वेन धनदानासम्भ-
तया, गुणेष्वेव मम अनुरक्तत्वप्रतीतेः न निन्दाव्यञ्जकानि प्रत्युत गौरवजनकाभ्येवेति श्रुतव्यत्वेन प्रार्थनीयानि इत्यर्थः ।

शकारः । किं शे शक्ने बालिपुत्रे महेन्द्रे
 लंभापुत्रे कालनेमी शुबंधू ? ।
 लुहे लाभा द्रोणपुत्रे अडाऊ
 चाणक्ये वा धुंधुमाले तिशंकू ? * ॥ ३४ ॥
 अथवा एते वि दे ण लक्खंति । † (स) —

- * किं स शक्नो बालिपुत्री महेन्द्री रम्भापुत्रः कालनेमिः सुबन्धुः ।
 रुद्रो राजा द्रोणपुत्री अटायुष्याणकी वा धुन्धुमारस्त्रिशङ्कुः ? ॥
 † अथवा एतेऽपि त्वां न रक्षन्ति । —

विपद्नां मामद्रक्ष्यसेत् तदा नूनं महासखीऽसौ मामरक्षिष्यदिति वसन्तसेनाऽभि-
 प्रायमवगत्य, का कथा दुर्बलस्य चारुदत्तस्य, शक्रादयो महावीरा अपि मदीयक्रोधाग्रेः
 त्वां रक्षितुं न शक्नुवन्ति इत्याह, किमिति । — सः, — चारुदत्त इत्यर्थः, शक्रः, — इन्द्रः,
 किम् ? (किमिति सर्वैरेव कर्तृपदैरन्वेति) बालिपुत्रः, — अङ्गदः, अथवा बाली पुत्री
 यस्य इति शक्रविशेषणम् । अथवा महेन्द्रः, — देवेन्द्रः (शक्र-महेन्द्रयोरिकपथ्यायकत्वेऽपि
 नीचपावशकारीकृत्वात् नासङ्गतीऽयं प्रयोग इति बोध्यम्) ; यद्वा, — महेन्द्रः, —
 महेन्द्रव्यशाली, बालिपुत्रः इत्यन्वयः ; रम्भापुत्रः, — रम्भागामासरत्नगयः, काल-
 नेमिः, — रावणमातुली राक्षसविशेषः, हिरण्यकशिपुपुत्रः दैत्यविशेषो वा, (यद्वा, —
 “कालनेमिं दुराधर्षे रक्षः परमदुर्जयम् । चतुरास्यं चतुर्हस्तमष्टनेत्रं भयावहम् ॥ ” इति
 रामायणम् ; तथा “आत्मानमिह सज्जातं जानन् प्राक् विष्णुना हतम् । महाऽसुरं
 कालनेमिं यदुभिः स व्यरुध्यत ॥ ” इति श्रीमहागवतम्) ; सुबन्धुः, — तन्नामा दैत्यः,
 राजविशेषः वा, रुद्रः, — शिवः, राजा — वृषतिः, द्रोणपुत्रः, — अश्वत्थामा, अटायुः, —
 गरुडात्मजः पक्षिविशेषः, चाणक्यः, — मन्वंशीच्छेदकः विष्णुगुप्तापरनामकः पण्डितः,
 धुन्धुमारः, — इहदहपुत्रः कुवलयान्ननामकः राजविशेषः, वा — अथवा, त्रिशङ्कुः, —
 क्षणामख्यातः सूर्यवंशः राजविशेषः ? भवतीति शेषः, किमिति पूर्वेष्वान्वयः ; तव
 वल्लभचारुदत्तसेत् उक्तानां प्रसिद्धवीराणामेकतमोऽभविष्यत्, तदा मन्वे, स जिघांसी-
 र्भक्तः त्वामरक्षिष्यदिति, किन्तु तस्यातिदुर्बलस्य एतेषामन्यतमत्वाभावात् मत्तस्त
 संरक्षणं सुतरामसम्भवीति भावः । शालिनी इतम् ; “मातौ गौ चेच्छालिनी
 मेदसीकैः” इति लक्षणात् ॥ ३४ ॥

(स) उक्तवीरेषु कश्चित् सम्भावितं स्वहस्तात् वसन्तसेनापरित्राणसामर्थ्यम्

चाणक्येण जघा शीता मालिदा भालदे जुष ।

एवं दे मोडइस्सामि जडाज विष दीवदि * ॥ ३५ ॥

[इति ताडयितुमुद्यतः] ।

वस । हा अत्ते ! कहिं सि ? हा अज्जचारुदत्त ! एसी जणे अतुंण-मणोरहो जेव विवज्जदि ! ता उव्वं अक्कंद-इस्सं ; अधवा वसंतसेणा उव्वे अक्कंददि त्ति लज्जनीयं क्व एदं । (ह) णमो अज्जचारुदत्तस्स । †

चाणक्येन यथा सीता मारिता भारते युगे ।

एवं त्वां मोटयिष्यामि जटायुरिव द्रौपदीम् ॥

† हा मातः ! कुवासि ? हा आर्य्यचारुदत्त ! एष अनीऽसम्पूर्णमनोरथ एव विपद्यते ! तदूर्ध्वमाक्रन्दिष्यामि ; अथवा वसन्तसेना ऊर्ध्वमाक्रन्दतीति लज्जनीयं खलु एतत् । नम आर्य्यचारुदत्ताय ।

इदानीं निराकर्तुं पक्षान्तरमाह, अथवेति ।—ए-ऽपि—पूर्वोक्ताः अतिप्रसिद्धाः वीरत्व-ख्यातिं ह्येवं वदन्तः शक्रादयोऽपि, न रक्षन्ति—परित्यातुं न शक्नुवन्ति, मत्तोऽनधिक-बलतया प्राक् कथञ्चित् सम्भावितम् एतेषां त्वद्रक्षासामर्थ्यमपि सम्प्रति नास्तीत्येवाह-मनुमिनोमीति भावः ।

वसन्तसेनाया निर्य्यातविषया शकारः तन्निर्य्यातनप्रकारमाह, चाणक्येनेति ।—भारते युगे—महाभारतीयकथासंस्पृष्टकाले, हापरान्ते कलिप्रारम्भे चेत्यर्थः, (पृथ्वी-धरम्भु “भारतावच्छिन्न समये” इति व्याचक्ष्यो) सीता—जानकी, यथा चाणक्येन—चन्द्रगुप्तसचिवेन विष्णुगुप्तेन, मारिता—विनाशिता, (विष्णुगुप्तेन नवनन्दानां विनाश-करणान् तद्गुप्तकृतोऽयमुक्तिः) तथा जटायुः—पक्षिविशेषः, द्रौपदी—द्रुपदात्मजा-मिव, जटायुः यथा द्रौपदीं मारितवान् इत्यर्थः, एवं—तथेत्यर्थः, त्वां—भवतीं, मोटयिष्यामि—चूर्णयिष्यामि, इतिथ्यामीत्यर्थः ; पौराणिकप्रस्तावत्रिरुद्धम् एतत्सर्वं हतौपम्यं शकारस्य मौर्ख्याधिक्यप्रकटनानुकूलत्वान् भूषणमेव । पथ्यावक्तं वक्तम् ॥ ३५ ॥

(ह) असम्पूर्णमनोरथः—अपूर्णाभिलाषः ; यदि तव दर्शनात् परमहं मिथेय, तदा एतादृशकृतोऽपि क्रोधः न मामसम्प्रीडं पीडयेदिति भावः । विपद्यते—मिथेय इत्यर्थः । ऊर्ध्वम्—उच्चैरित्यर्थः । आक्रन्दिष्यामि—रोदिष्यामि, शब्दायिष्ये वा, मञ्जीवनरक्षार्थं विपन्नोचनार्थं वा किञ्चित् शरण्यामाकारयिष्यामीति यावत्, (“भारवे कदिते वातथ्याक्रन्दो दाहचे रणे” इत्यमरः) । लज्जनीयमिति ।—प्राक्

शकारः । अज्ज वि गग्गदाशी तस्स ज्जेव पावज्ज णामं
गेगहदि । [इति कण्ठे पीडयन्] शुमल गग्गदाशि ! शुमल । *
वस । यमो अज्जचारुदत्तस्स । †

शकारः । मल गग्गदाशि ! मल । ‡ [नाद्येन कण्ठे निपीडयन्
मारयति] ।

वस । [मूर्च्छिता निबेष्टा पतति]

शकारः । [सहर्षम्] ।—

एदं दोशकलंडिअं अविणअश्यावासभूदं खलं
लत्तं तस्स किलागदस्स लमणे कालागदं आअदं ।
किं एशे समुदाहलामि णिअअं बाह्णं शूलत्तणं
षीशशे वि मलेइ अंव शुमला शीदा जधा भालदे § ॥ ३६ ॥

* अद्यापि गर्भदासी तस्यैव पापस्य नाम गृह्णाति ? अर गर्भदासि ! अर ।

† नम आर्य्यचारुदत्ताय । ‡ जियतां गर्भदासि ! म्रियताम् ।

§ एतां दोषकरण्डिकामविनयस्यावासभूतां खलां
रक्तां तस्य किलागतस्य रमणे कालागतामागताम् ।
किमेष समुदाहरामि निजकं बाह्नीः शूलम् ?
निश्वासेऽपि म्रियते अन्वा, सुमृता सीता यथा भारते ॥

आत्मनैव प्रत्याख्यातस्य नीचस्य शकारस्यायतः इदानीं महासत्त्वचारुदत्तानुरागिण्याः
अभिमानिन्याः वसनसेनायाः अन्वात् भिया प्राणरक्षणार्थमार्त्तवत् उच्चैः क्रन्दनं हृदय-
दीर्घल्यप्रकाशकरत्वेन अतीव लज्जाकरमिति भावः ; अत्र प्राणत्याग एव वरं, न
त्वशरणवदाक्रन्दनमिति तात्पर्य्यम् ।

स्त्रीघातपातकौ अपि शकारः कापुरुषवत् तस्या वधप्रभूतं स्ववीर्यातिशयं प्रकट-
यितुमाह, एतामिति ।—करण्डिका—वंशदिविरचितपात्रभेदः, दोषाणां—दुष्ट-
व्यवहाराणां, करण्डिका तां, दोषाकरभूतामित्यर्थः, अविनयस्य—दुर्नीतिः, माहशेष
पुरुषसिंहेषु अनासक्तिरूपासौजन्यदर्शनादिति भावः आवासभूतां—वासभूमिस्वरूपाम्,
अविनयशतयुतामित्यर्थः, खलां—क्रूरस्वभावाम्, आगतस्य—पूर्व्वमुद्यानमुपस्थितस्य,
तस्य—चारुदत्तस्य इत्यर्थः, रमणे—रमणार्थमित्यर्थः, चारुदत्तं रमयितुमिति यावत्,.
आगताम्—उपस्थितां, रक्तां—तत्तानुरागिणीं, किल—सम्भावयामीत्यर्थः, [“वात्ता-

इच्छन्तं मम येच्छति त्ति गणिका लोशेण मे मालिदा,
शुभे पुष्पकलङ्के त्ति शङ्कशा पाशेण उत्ताशिदा ।
शे वा बन्दिद-भादुके मम पिदा मादेव शा दोबदी
जे शे पेक्खदि वेदिशं बवशिर्द पुत्ताह शूलत्तणं * ॥ ३७ ॥

* इच्छन्तं मां नेच्छस्यति गणिका रोषेण मे मारिता,
शुभे पुष्पकरलङ्के इति सहसा पाशेन उत्तासिता ।

सभाश्रयीः 'किं' इत्यमरः) ; आलागता—कालेन—महाकालेन, शत्रुना वा.
आगताम्—आनीताम्, [अन्तर्भावविषयः] गमघातुः । “काली खलौ महाकाले
समये यमकृपायीः” इति मेदिनी], कालप्राप्तम् इत्यर्थः, अकस्मात् कृतान्तसमस्य
मम हस्ते पतितत्वात् ; एतां—वसन्तसेनामित्यर्थः, हस्तेति शेषः, एषः—अह-
मित्यर्थः, निजकं—स्वकीयं, बाहोः—भुजयोः, शरत्वं—वीर्यं, पराक्रममिति यावत्.
किं समुदाहरामि ?—प्रकटयामि ? प्रकाशयामीत्यर्थः, शरशिरीमण्येर्मम अबला-
मेतां निहत्य बाहुवीर्यव्यापनम् अनावश्यकमिति भावः । हृदस्य अनायामकृतत्वेन
वसन्तसेनायाः दुर्बलत्वं प्रकटयन्नाह, निश्चासेऽपीति ।—यतः अन्वा—माता,
वसन्तसेना इति भावः, (गणिकायां पूर्वमुपभोग्यत्वं याच्यमानायां मातृत्वकथनं
हास्यरसानुकूलं शकारोक्तिः) ; यथा भारते—महाभारतीयेषु स्थाने सीता
—जानकी, सुहता—सुहृत्वा, तथा निश्चासेऽपि—मम निश्चासपातेऽपि, म्रियते
—प्रायः म्रियते इत्यर्थः, मम बाहुवीर्यं दूरे तिष्ठतु वसन्तसेना मदौघनिश्चासपात-
मपि न सहते, ममाधिकबलत्वान् तस्याश्च क्षतिसौकुमार्यादिति भावः । [“मलेइ
अं व शुमला” इत्यत्र “मले इच्छं व शुमला” इति पाठान्तरे—“म्रियते इत्यत्र सुहता”
इति संस्कृतम्] । रामादिभिरभीष्टं पराजिते राज्यसकुले, सीतावधवार्तामुपश्रुत्य
शोकं नूनं रामादयः युष्मात् निवर्त्तन्ति मरिष्यन्ति वा इति सभाश्रय एकदा इन्द्र-
जिदादयः शान्तरजियया मायामयीं सीतां विरचय्य वानरसेनानां समक्षं तां निजदु-
रिति रामायणी वार्ता, एतावदेव मूलमाश्रित्य शकारेण रामायणकथायाः
भारतीयत्वेन उपन्यासः कृतः, अतः शकारवक्तृत्वेनायं सन्दर्भः सुमर्थ एवेति ।
प्रादुर्लभिकीकृतं वक्तम् ॥ ३६ ॥

स्त्रीवधे प्रकटितस्य स्वकीयस्य स्वयमेव विकल्पनं करोति, इच्छन्मिति ।—

भोदु, संपदं बुद्धुखोडे आगमिश्यदि ति, ता (क) ओश-
लिअ चिहामि । * [इति तथा करोति] ।

स वा वञ्चित-भाटकी मम पिता मानेव सा द्रौपदी

योऽसौ पश्यति नेदृशं व्यवसितं पुत्रस्य शूरत्वम् ॥

* भवतु, साम्प्रतं वृद्धशगाल आगमिष्यतीति, तदपहृत्य तिष्ठामि ।

इच्छन्तम्—अभिलषन्, रन्तुमिति भावः, मां—शकारमित्यर्थः नेच्छसि—न अभि-
लषसि त्वमिति शेषः, [“नेच्छसि” इत्यत्र “नेच्छति” इति पाठः समीचीनः ; न
इच्छति इति हेतोरिति तदर्थः] इति—एवम्, उक्तेति शेषः, शब्दे—निजने इति
यावत्, पञ्चकरण्डके—तदाख्ये राजदत्तमदीयजीर्णोद्याने, उत्सासिता—भयं प्रापिता,
पूर्वमिति शेषः, गणिका—वेशाङ्गना, वसन्तसेना इति यावत्, सहसा—हृदात्,
बोधेन—क्रोधेन हेतुना, पाशेन—रणरूपेण भुज्जेन इत्यर्थः प्रीडयित्वा इति शेषः,
मे—मया, [मे इति तृतीयाविभक्त्यन्तप्रतिपदकमव्यर्थं, वामनाचार्यसम्मतं वा,
अन्यथा च आचार्याणां मते मे इति आदेशस्य तृतीयायां विभक्तावदर्शनात् इति
वेदितव्यम्] इति—इत्थं, कथितप्रकारेणेति यावत्, मारिता—नाशिता । इदानीं
प्रोक्तव्यं अजन्मवदृष्टतया तेषां वञ्चितत्वमुपवर्णयति, स वा इति ।—वञ्चित-
भाटकः,—वञ्चितः,—प्रतारितः, भाता येन तादृशः, सहोदरं वक्ष्यमानः खी
हि तदीयं सर्वमेव आर्यं धनमात्मनात् कृतशान्तिं तदर्थः, वञ्चकचूडामणिरिति
यावत्, मः,—प्रसिद्धः, मम पिता—जनकः, द्रौपदी—द्रुपदमन्दिनी इव, [द्रौपद्याः
पञ्च पाण्डवाः भर्तारः आसन्, तथा साङ्गे साम्यकथनात् मुखेण शकारेण स्वमातुः
सन्त्रांपभोग्यत्वं स्वेनैव प्रकटीकृतम् ; पञ्चलिङ्गकतथीनिकाणां हि शास्त्रेषु वेद्यात्वेन
निर्द्धारितत्वात्] सा—सर्वेष्वेव भुज्जेषु प्रसिद्धा, माता वा—जननी च इत्यर्थः ;
मम पिता वञ्चकः भाता च चरित्रहीना, अहं पुनः तयोरनुकूपः पुत्र इति भावः ; यः
असौ—मम पिता तथा द्रौपदीसदृशी माता पुत्रस्य—तनयस्य, ममेति यावत्,
व्यवसितम्—अनुष्ठितं, प्रयोगतः प्रकाशितमित्यर्थः, ईदृशं—स्त्रीविनाशरूपम् [एतेन
स्वभावाभाववञ्चनात् पितुः स्वस्वामिप्रतारणेन कल्पितचरित्राया मातुरपि शकारस्य
प्रोक्ताधिक्यं व्यज्यते] शूरत्व—शौर्यं, न पश्यति—नाबलीकथते, अतस्मात् चक्षुषः फलं
माधिगती, द्रष्टव्यस्यादर्शनादिति भावार्थः । शार्दूलविक्रीडितं इत्यम् ॥ ३७ ॥

(क) तत्—तस्मात्, अत एवेत्यर्थः ।

[प्रविश्य चेटेन सह विटः] ।

विटः । अनुनोतो (ख) मया स्थावरकचेटः । तत् यावत्
काणेलीमातरं पश्यामि । [परिक्रम्यावलीक्य च] अये ! मार्गे एव
पादपो निपतितः ॥ अनेन च पतता स्त्री व्यापादिता । भोः
पाप ! किमिदमकार्यमनुष्ठितं त्वया ? तवापि पापिनः पतनात्
स्त्रीवददर्शनेनातीव पातिता वयम् । अनिमित्तमेतत्, यत् सत्यं
वसन्तसेनां प्रति शङ्कितं मे मनः ; सर्वथा देवताः स्वस्ति (ग)

(ख) अनुनोतः,—सन्तोषितः, शान्तवाक्यप्रयोगेण असन्तुष्टोऽयं सन्तुष्टः कृतः
इत्यर्थः ।

(ग) मार्गे—पथि । पादपः,—वृक्षः । अनेन—पादपेन इत्यर्थः । व्यापादिता
—मारिता । पाप !—पापाचार ! इत्यर्थः, [पापं इति वृक्षसम्बोधनम् । वृक्षेण
वात्याघातेन पतता कस्याश्चित् स्त्रियाः तत्तलमधितिष्ठत्याः वधः अनुष्ठितः, विवादं
एतद्धि भूतस्त्रीशरीरं पथ्यालोकयती राजपुरुषाणां वचनेन वसन्तसेनैव चारुदत्तेन
मारिता इति प्राङ्गवाक्यानां निर्णयं भविष्यतीति भाव्यर्थः अनेन संसृजित इति
वेदितव्यम्] । तवापि इति,—अत्र अपिशब्दः वयमित्यनेन सम्बध्यते, तेन वय-
मपीत्यर्थः । अतीव पातिताः,—अतिशयपातित्यं प्रतिताः, निरय गणिता इत्यर्थः, त्वं
केवलमेक एव न पतितः, वयमपि त्वयैव सह अत्र पतिता इति अपिशब्दार्थः ।
पापाचरणवत् पापानुष्ठानदर्शनस्यापि पातित्यजनकतया शास्त्रसिद्ध्यादिति भावः ।
[अत्र हि केवलम् अपश्युदर्शनजनितपातित्येन वयमत्र न पतिताः, अपि तु
निखिलगुणविभूषितायाः निरपराधायाः वसन्तसेनायाः शकारकृतैनायथाजीवनसंशय-
करनिकरिण समधिकमेव विपन्नोक्ताः दुर्जनस्यास्य संस्कारित्वेन परम्परया सह-
कारित्वेन च कृत्युक्तसंघट्टपातित्यादिदोषदुष्टाः इहलीकात् परलीकाश्च पातिताः
अपि इत्यर्थः व्यज्यते] । अनिमित्तम्—अशुभशक्तुनमित्यर्थः । यत्—यतः, अनि-
मित्तदर्शनस्य हि अशुभफलदायकवृत्तेरीत्यर्थः, सत्यं—यथार्थमेव, अत्र कोऽपि
द्वेषीभावां नास्तीति भावः, नम मनसि यदुदेति तत् नियतमेव भविष्यतीत्यत्र अनि-
मित्तदर्शनमेव प्रमाद्यमिति तात्पर्यं वेदितव्यम् । वसन्तसेनां प्रति—वसन्तसेनामुद्दिश्य,
[“लक्ष्मण—” (१।४।८० पा०) इति प्रतेः कर्मप्रवचनीयत्वात् तदशेषे इतोया] ।
शङ्कितं—संशयितं, वसन्तसेना विपन्ना न वेति सन्देहान्दीक्षितमित्यर्थः ; तस्या

करिष्यन्ति । [शकारमुपसृज्य] काणेलीमातः । एवं मया
अनुनोतः स्थावरकषेटः ।

शकारः । भावे ! शाभदं दे ? पुस्तका थाबलका चेडा !
तवावि शाभदं ? *

चेटः । अघई । †

विटः । मदीयं न्यासमुपनय ।

शकारः । कौदिशे गाशे ? ‡

विटः । विसन्तसेना ।

शकारः । गदा । §

विटः । क ?

शकारः । भावश्च ज्जेव पिठ्ठो । ¶ (घ)

विटः । [सवितर्कम् (ङ)] न गता खलु सा तथा दिशा ।

शकारः । तुमं कदमाए दिशाए गडे ? **

विटः । पूर्वया दिशा ।

शकारः । शा बि दक्खिणाए गडा । †† (च)

विटः । अहं दक्षिणया ।

* भाव ! स्वागतं ते ? पुनक स्थावरकषेट ! तवापि स्वागतम् ?

† अघकिम् ?

‡ कौटुशी न्यासः ?

§ गता ।

¶ भावस्यैव पृष्ठतः ।

** त्वं कतमया दिशा गतः ?

†† साऽपि दक्षिणया गता ।

दुर्जनहृत्ते न्यासभूतत्वेन संस्थापनात् परत एवाहं नितरां तज्जीवने संशयाकुलीऽस्मीति
भावः । सर्वथा—सर्वतोभावेन । खलु—मङ्गलम् ; [एतेन देवाऽङ्गस्थादिव
संशङ्कस्य भिन्नोः साहाय्येन घटकत्वाऽप्यसौ पुनः जीविष्यतीति ध्वन्यते] ।

(घ) पृष्ठतः,—पश्चादित्यर्थः ।

(ङ) सवितर्कं—ससन्देहं, समनसि विचार्येत्यर्थः ।

(च) अनधीक्या तस्मा मरणं सूच्यते ; यमसदनस्य दक्षिणस्यां दिशि वर्त-
मानात् इति भावः ।

शकारः । शा वि उत्तलाए । *

विटः । अथाकुलं कथयसि, न शुध्यति मे अन्तरात्मा ; (क)
तत् कथय सत्यम् ।

शकारः । शवामि भावश्च शीघ्रं अत्तणकेलकेहिं पादेहिं, ता
शंठावेहि (ज) हिममं ; एशा मए मालिदा । †

विटः । [सविषादम्] सत्यं त्वया व्यापादिता ?

शकारः । जइ मम वपणे ण पत्तिआअशि, ता पेक्ख
पढमं लट्ठिअशालशंठाणाह शूलत्तणं । ‡ (झ) [इति दर्शयति] ।

विटः । हा ! हतोऽस्मि मन्दभाग्यः । [इति मूर्च्छितः पतति] ।

* साऽपि उत्तरया ।

† शपे भावस्य शीर्षमात्मीयाभ्यां पादाभ्यां, तत्संस्थापय हृदयम् ; एषा
मया मारिता ।

‡ यदि मम वचने न प्रत्येवि, तत्पश्य प्रथमं राष्ट्रियशान्तसंस्थानस्य श्रवणम् ।

(क) अथाकुलम्—असम्बद्धमित्यर्थः, अपराधिन इव पीत्वापत्येसम्बन्धरहितं
यथा तथेति भावः । शुध्यति—विशुष्यति इत्यर्थः, प्रसीदतीति यावत् । अन्तरात्मा—
मन इत्यर्थः ; पर्याकुलभाषणमेवावाप्तसन्नतायां हतुर्वित्यवधातव्यम् ।

(ज) आत्मीयाभ्यां—स्वकीयाभ्यां, पादाभ्यां—चरणाभ्यां, भावस्य—तव इत्यर्थः,
शीर्षम्—उतमाङ्गं, शपे—प्रतिज्ञां करोमि ; तव मस्तकं मत्पादाभ्यां स्पृष्ट्वा शपथं करोमि
इत्यर्थः, तुभ्यमिति अतुर्थ्यन्तं पदमूहनीयम् ; लोके हस्ताभ्यां पुष्पादिशरीरस्पर्शनेन शपथ-
करणं प्रसिद्धम्, इह तु पादाभ्यां शीर्षमिति शकारस्य गज्वीक्तिः । [भीवादिकस्य
शपधातीरुभयपदिचात् “शप उत्पालन्धे” (वा०) इति शपथार्थे आत्मनिपदविधाना-
दत्र आत्मनिपदप्रयोगः सर्वथा साधुः । स्वाभिप्रायज्ञापनार्थं जीष्मानानपटाहृत्यो-
विधानात् भावस्य इत्यत्र कथं न चतुर्थी इत्यपि नाशङ्कनीयं, शीर्षमित्यस्य सम्बन्ध-
विवक्षणात् भावस्य इत्यत्र षष्ठी ; ऊहनीये “तुभ्यम्” इति पदे तु जीष्मानानार्थ-
सम्प्रदाने चतुर्थीति समाधानात् ; यदा—अत्र शपधातीः स्वाभिप्रायज्ञापनपूर्वक-
शपथार्थो न विवक्षितः] । संस्थापय—सम्यक् निवेशय, सुस्थापितं कुरु इत्यर्थः, ना
उत्पन्थी भवेति भावः ।

(झ) “शूलतच्च” इत्यत्र “पलङ्कम्” इति पाठान्तरं, “पराक्रमम्” इति संस्कृतम् ।

प्रकारः । ही ॥ ही ॥ उबलदे (ज) भावे । *

चेटः । शमश्शशदु शमश्शशदु भावे । अविचालिभं (ट)

प्रवहणं प्राणंतेण ज्जेव मए पढमं मालिदा । †

विटः । [समाश्रय सकरणम्] हा वसन्तसेने !—

दाक्षिण्योदकवाहिनौ विगलिता याता स्वदेशं रतिः

हा हाऽलङ्कृतभूषणे ! सुवदने ! क्रीडारसोद्भासिनि ! ।

हा सौजन्यनदि ! प्रहासपुलिने ! हा मादृशामाश्रये !

हा हा ! नश्यति मन्मथस्य विपणिः सौभाग्यपण्याकरः ॥ ३८ ॥

* ही ॥ ही ॥ उपरती भावः ।

+ समाश्रयितु समाश्रितु भावः । अविचारितं प्रवहणमानयतैव मया प्रथमं मारिता ।

(ज) उपरतः—वृत्तः ।

(ट) अविचारितम्—अगवहितं यथा तथा, अनवगतविशेषमित्यर्थः । यती मया प्राक् प्रवहणं सत्यक् न परीक्ष्य वसन्तसेना अस्य घातकस्य हस्ते निवेदिता, अतः अहमेवास्याः वधे निदानमिति चेटस्याशयः ।

प्रकारमुखात् तत्कृतवसन्तसेनावधनमवगम्य मन्माहती विटः तद्गुणकीर्तनपुरःसरं विज्ञपनाहं, दाक्षिण्योदकेति ।—चूर्णकस्यसम्बोधनात् वसन्तसेनापदेनास्यान्वयः इत्यवगन्तव्यम् । सर्वत्र हा हेति हेति च समधिकलेदसूचकमव्ययम् । दाक्षिण्यं—सारथ्यमेव, औदार्यमेव वा, उदकं—जलं, तस्य वाहिनी—नदी, प्रवाहिणी इत्यर्थः, विगलिता—विश्रब्धा, विनष्टा इत्यर्थः, तव नाशाददातीं दाक्षिण्यमिहलीकादिलुप्तमिति भावः ; रतिः—कामपत्नी, वसन्तसेनाकपिणी इत्यर्थः, (“रतिः स्त्री अरदारिषु रागि सुरतगुणयोः” इति हेमचन्द्रः) स्वदेशं—निजदेशं, स्वर्लोकमिति यावत्, याता—गता, भूलोकात् विनष्टा इत्यर्थः ; यद्यपि रतिः द्युलोकावासिनी, तथाऽपि सा एतावन्तमेव कालमवैवाश्रयसदियमन्यामहि वयं, त्वयि च स्वर्गतायां सा अश्रयान्तरात् परिश्रम्य स्वावसथमेव प्रयाता इति भावः, भवती रतिकपैवासोदिति तु फलिमिति वेदितव्यम् । अलङ्कृतभूषणे !—भूषणम्—अलङ्कारः । अतङ्कृतं—भूषितं मया तस्युद्धौ, [आहितादिकात् निष्ठान्तस्य पूर्वनिपातः] स्वदेशस्य नैसर्गिक-

सौन्दर्येण जलझाराखझारस्वरूपे इत्यर्थः ; सुवदने !—सुमुखि ! क्रीडायां—क्रीडायां, यः रसः,—अनुरागः, तस्य सङ्गासिनि !—प्रकाशिके ! हा सौजन्यनदि !—सुजनतारूप-जलप्रवाहतरङ्गिणि । प्रकटः,—मधुरः, दरविकसिताधरशोभी इत्यर्थः हासः,—हास्यम् एव, पुलिनं—सैकतं, जलवेष्टितजलीत्यतभूभाग इत्यर्थः दृष्ट्यासादृशि ! (हासस्य शुभत्वेन वर्णनस्य कविसमयसिद्धत्वात् जलीत्यत-शुभवाचुकामय-पुलिन-प्रदेशस्य च धावत्यात्, तद्गुणसाम्यादेव हि हास्यस्य मुखमण्डलमध्यवर्त्यधरगतस्य जलपरिवेष्टितजलीत्यतभूभागरूपपुलिनाभिदेनाध्यासः ; स च वसन्तसिनायां नदीत्वा-रोपहेतुरिति वेदितव्यम्) । हा मादृशां—रक्तदृशानां, विटवनागानिर्दुर्धः आश्रयि—धनदानादिना पोषणात् आश्रयभूते इत्यर्थः ; (मादृशमित्युपलक्षणं, सर्वेषामेव विपन्नानामुज्ज्वयिनीजगानामिति वेदितव्यं) हा—हता इदानीं लोका इति भावः, न केवलं रतिरेका एव गता, तन्निग्रहचरस्य कामस्य सौभाग्यभीमदिचिद्वृत्तौत्वं प्रयाता इत्याह, हेति ।—हा ! हा ! मन्मथस्य—कामस्य, सौभाग्यान्वय—हाव-भा-विलासादिभिः नायिकाजलझारैः प्रकटितानि सौन्दर्याख्येवेत्यर्थः, पञ्चानि—विक्रये-द्रव्याणि, तेषाम् आकरः,—स्थानम्, आधारभूत इत्यर्थः, विपणिः,—पण्यबीधिका, क्रयविक्रयस्थानमित्यर्थः, (“विपणिः पण्यबीधिका” इत्यमरः) नश्यति—नाशं प्राप्नोति । त्वयि गतायां भुवनादध्यात् दाक्षिण्यं, कुसुमलोभनीयाङ्गसन्नद्धम् अनिर्वचनीयलावण्यं, भूषणमयवसिद्धं सङ्गीकासुरसं मुखं, रमणीयं निधुवनसङ्गतं, शङ्कारैकरसं सौजन्यम्, अम्भीरुहसुरभिमुखशोभसुमधुरस्मितम्, आश्रितवात्सल्यं, मनसिजमनोहरविपणिः, कामसौभाग्यञ्च सर्वमेवैतत् युगपत् विलुप्तमित्यहो ! किं कष्टकरमितीप्सोति भावः । करुणोऽव रसः, “जलद्वृतभूषणे” इत्यादिभिः प्रतीयमानः शङ्कारोऽस्याङ्गम् । यद्यपि “करुणो हास्यशङ्काररसाभ्यामपि तादृशः” इत्यनेन विरुद्धरसवयस्याङ्गाङ्गिभावी न युज्यते, तथाऽपि “विरोधिनोऽपि स्वरूपे साम्येन वचनेऽपि वा” इत्यादिना तत्परिहारः “अयं सरशनीलकण्ठी पीनस्तननिर्मलः । नाभ्युज्ज्वलस्यर्शी नीवीविधंसनः करः ॥” इत्यादिषत् स्वीकरणीयः, अतोऽव रसवदखझारः ; तदुक्तं—“रसभाषी तदाभासौ भावस्य प्रशमनाया । गुणीभूतत्वमायानि यदाजलद्वृतयसदा । रसवत्-मेघ-ज्ज्वल-समाहितमिति क्रमात् ॥” तथा वसन्तसिनायां वाङ्मनादीनाम् अतिसाम्याद्भेदमनपङ्क्त्यैव तादात्म्याध्यासाद्रूपकालझारः ; तत्र च तस्यां वाङ्मनीत्वारीपः दाक्षिण्ये सदकत्वारीपस्य, नदीत्वारीपस्य प्रहासे पुलिनत्वारीपस्य, सौजन्ये आश्रयजलत्वारीपस्य च एवं कामविपणित्वारीपः, सौभाग्ये पण्यत्वारीपस्य च निमित्तमिति केवलपरम्परितत्वम् ; तथा तस्यां रतिवालाङ्गत-

[साक्षम्] कष्टं भोः ! कष्टम् !—

किं नु नाम भवेत् कार्यमिदं येन त्वया कृतम् ? ।

अपापा पापकल्पेन नगरश्चोर्निपातिता ॥ ३८ ॥

[स्वगतम्] अये ! कदाचिदयं पाप इदमकार्यं मयि
सङ्गमयेत् । (ठ) भवतु, इतो गच्छामि । [इति परिक्रामति] ।

शकारः । [उपगम्य धारयति] ।

भूषणत्वयोसादास्याङ्गसात् निरङ्गरूपकम्, इत्येतेषां परस्परनिरपेक्षतया तिलतच्छुलवत्
संछटिः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३८ ॥

अकारणमस्या वधेन न केवलं स्त्रीवधपापमिवोपपन्नम्, अपि तु नगरशीभानाशकृतं
महदकार्यमप्याचरितमित्याह, किमिति ।—त्वया—भवता, येन—हेतुना, यत्कार्य-
मुद्दिश्य इत्यर्थः, इदं—वसन्तसेनाहननरूपं, कार्यं—दुष्कर्म, कृतम्—अनुष्ठितम्, अत्र
तेन इति पदमूहनीयं, तेन कार्येण, नाम—सम्भावनायां, किं, फलमिति शेषः, नु—प्रश्नः,
भवेत् ?—स्यात् ? अहेतुकमिदमसामान्यलावण्यायाः स्त्रियाः हननं कदाऽपि कुवापि पुरा
कैरपि नानुष्ठितम्, अतस्तदुदाहरणं कुमाप्यदृष्टचरम् ; नरकात् लोकाचाराद्याभीक्ष्ण-
त्वया यदभिनवह्वननमाचरितं, तदतीवबिस्मयकरम्. अतोऽहमेतत् तर्कयितुमपि न
पारयामीत्याशयः ; पापकल्पेन—द्वितीयेन मूर्त्तिमता पापेनेत्यर्थः, त्वया इति ईशः,
[पापादीषट्पदः पापकल्पः इति पापशब्दादीषट्पदार्थं “ईषदसमाप्तौ कल्पव्देष्टदेशीयरः”
(५ । ३ । ६७ पा०) इति कल्पप्रत्ययः] । अपापा—पापक्षीशरहिता, निरपराधा
इत्यर्थः, नगरश्रीः,—नगरस्य—उज्जयिन्याः, श्रीः,—श्रीभा, निपातिता—वनाशिता,
वसन्तसेनावधे न केवलं स्त्रीवधपापमुदपद्यत, अपि तु नगरस्य श्रीभंशोऽपीति भावः ;
“कष्टं भोः । कष्टम्” इति प्रागुक्तचूर्णकेनान्वयः, नास्तीतः परं किञ्चित्कष्टकरमस्माकं-
मिति तु तदर्थः । अत्र निरपङ्गतभेदायामुपमेयभूतायां वसन्तसेनायाम् उपमानभूतायाः
नगरश्रियाः तादात्म्येनाध्यासात् रूपकमलङ्कारः । पथ्यावक्तं वृत्तम् ॥ ३८ ॥

(ठ) अये इति स्मरणार्थकमव्ययम्, (“अये कीपे विषादे च सम्भ्रमे स्मरणेऽपि
च” इति मेदिनी) उद्बोधकान्तरवशात् शकारस्य खलचरिधं कृत्वा “अये” इत्युक्तं
श्रेयम् । पापः—पापाचारी, शकार इत्यर्थः, इदमकार्यं—स्त्रीवधरूपं दुष्कर्म इत्यर्थः ।
मयि सङ्गमयेत्—मां प्रापयेत्. मयि आरोपयेदित्यर्थः ; स्वयं हत्वाऽपि मत्सहचारिणा
विट्तेनैव इयं मारिता. न तु मया इति जनसमीपे कदाचित् आत्मरक्षार्थं दुर्हत एव
प्रकाशयेदिति यावत् ।

विठः । पाप ! मा मां स्थाचोः । अलं त्वया, (ड) गच्छामि
अहम् ।

शकारः । अले ! वशतश्चेति शब्दं ज्ञेयं मालिषं मं
दूशिष्यं कर्हि पलायशि ? शंपदं ईदिशे हम्मे अणाधे
पाविदे । * (ढ)

* अरे ! वसन्तसिनां स्वयमेव मारयित्वा मां दूषयित्वा कुत्र पलायसे ?
साम्प्रतमौहृद्वीऽहमनाथः प्राप्तः ।

(ड) मा मां स्थाचोः,—न मां स्थः इत्यर्थः, [“मा मां स्थाचोः” इति पाठे—
अत्यन्तनिषेधे माशब्दस्य द्विर्बचनं, मामिति शेषः । मा स्थाचोरिति स्थधातीः भाङ्-
योगात् “माङि लुङ्” (१।१।१७५ पा०) इति लुङ्, तथा “न माङ्प्रयोगे” (६।४।७४
पा०) इति अङ्गागमनिषेधश्च ; माङि लुङ्प्रयोगस्य सार्वकालिकस्य वैकल्पिक-
विधानात् पक्षे लोङ्लङादयः तात्कालिकप्रत्ययाः स्युरित्याचार्याः केषनाहुः ;
दीक्षितास्तु,—माङ्प्रयोगे लुङ् एव, यत्र तु लोङ्लङादयः प्रयोगाः मायामे दृश्यन्ते,
तत्र का गतिः ? तत्र तु मायं माङ्, अपि तु माशब्दः तत्समानार्थकः एव इति
समादधते. वैकल्पिकविधानेनैवोपपत्तौ एतत्समाधानं स्वकारमतमनुसृत्यैकीकृतमिति ।
अत्र काशिका,—“माङ्प्रपदधातीर्लुङ्प्रत्ययो भवति । सर्वत्रकाराणामपवादः । मा
कार्षीत्, मा ह्यर्षीत् । कथं मा भवतु. तस्य पापं मा भविष्यतीति असाधुरेवायम् ।
केचिदाहुः अङिदपरी माशब्दो विद्यते. तस्यायं प्रयोगः” ; अस्थाचोः, अस्थः, अस्थपि
लुङि अयत् इयं पदान्तरं भवतीति वेदितव्यम्] । अलं त्वया—त्वया मे न किमपि
प्रयोजनमित्यर्थः, त्वत्त्वमीपे न स्थास्यामीति भावः । [त्वयेति वारचार्थकालशब्दयोगे
दृतीयः] ।

(ढ) अलुक्कमतिना विटेन प्राक् यत् स्वगतमाकलितं तदेवासी भूरमतिः
शकारः विटम् आत्मवशं नेतुमशक्तुवन्नवतारयति, “अले” इत्यादि ।—मां दूषयित्वा—
मयि अपराधं सङ्गमय्य इत्यर्थः. [देवादिकस्य दुष्यतेः षिचि ज्ञाप्रत्यये रूपं. “दीक्षा
चौ” (६।४।८० पा०) इति ज्ञप्तिश्च, अवर्त्यकत्वादधिकर्तुः “माम्” इत्यस्य
कर्मेत्वम्] । साम्प्रतम्—इदानीम् ईदृशः—एवमवस्थः, अवावस्थित इत्यर्थः ।
अनाथः,—असहायः, प्राप्तः,—अधिगतः, दीक्षमिति शेषः ; मनीष्याने मारयित्वा
त्वयि पलायिते इत्याऽपराधीऽयम् अवावस्थितमेकाकिनं मामेव अत्ययति इति

विटः । अपपञ्चसोऽसि । (ण)

शकारः । —

अत्थं शदं देमि शुवस्सञ्चं दे कङ्कावणं देमि शबोडिञ्चं दे ।

एये दुशहाणं फलकमे मे शामास्सए भोदु मणुस्सपाणं * ॥ ४० ॥

अर्घान् शतं ददामि सुवर्णकं ते कार्षापणं ददामि सपीषणं ते ।

एष दुःश्रष्टानां फलकमी मे सामान्यको भवतु मनुष्यकायाम् ॥

समुदितार्थः ; अथवा, अनाथः प्राप्तः, — अशरणः सञ्जातः, पूर्वं सहायभूतः यी हि आसीत्, सोऽपि श्चानीं मां विमुच्य गतः, अस्यां विपदि सहायकान्तरं किमपि मे नास्ति, अङ्गीश्वरसोऽस्मि दृष्टानीं संरक्षः इति तात्पर्यम् ।

(ण) अपपञ्चसोऽसि - निन्दितोऽसि, अधःपतितोऽसीत्यर्थः, एवं मिथ्याभाववा-
दिति भावः ।

वसन्तसेनाइत्यादिपमकार्यं गोपायितुम् अन्येष्वपि एतदारीपयितुं वा विटं धन-
दानप्रसादेन प्रलीभयति, अर्घानिति । — शतं — शतसङ्ख्याकान्, बहूनि, अर्घान् —
धनानि, ते — तुभ्यं, ददामि — अर्पयामि, [भविष्यत्कामीये वर्त्तमानता, दास्यामीत्यर्थः]
सपीषणं — सभोजनं, भोजनसङ्कितमिति यावत्, सुहु भोजयित्वा इत्यर्थो वा,
यदा, — पीषणं — परिजनानां यासाच्छादनादिनिर्वहणेन सह वर्त्तमानं यथा तथा,
भवतः परिजनानां यावता अर्थेन यासाच्छादनादिकमनायासेनैव निर्वहति ताव-
दर्थम् [“शबोडिञ्च” इति प्राकृतस्य “सबोडिञ्च” “सबोडिकम्” इति च संस्कृत-
कृत्वा “बोडो — विंशतिकपट्टकः इति गौडे प्रसिद्धः, तच्चतुष्टयं पणः ते षोडश-
कार्षापणः कङ्कावण इत्येके” इति पृथ्वीधरः । “शबोडिञ्च” इत्यत्र “शवेडिञ्च” इति पाठं —
“सवेडिकम्” इति संस्कृतं, वेडिका — वेष्टनम्, उष्णीषं कटिवस्त्रं वा, तत्सङ्कितमित्यर्थः]
कार्षापणं — षोडशपणं, (“काहन” इति यस्य भावा) सुवर्णकं — काचनं [सुवर्ण-
परिमाणव्यवहारे हि भावं चतुर्लिलपरिमितं, चतुर्भिः धान्यैश्च रक्तिका, दशभिः
रक्तिकाभिश्च भावः दशगुणाफलपरिमितः, अष्टाभिश्च भावैः तीलकं, तद्विगुणं कर्षञ्च
इत्यादयः सुवर्णपरिमाणवाचकाः शब्दाः व्यवक्रियन्ते गणनीयद्रव्यसमूहे तु, — गणका-
बोडो-पण-बोडशपणसंज्ञितकार्षापणशब्दाः प्रयुज्यन्ते ; शकारस्तु वराटिकादिव्यव-
हार्थकार्षापणमानं भमात् मौल्याश्च सुवर्णमाने प्रयुक्तवामिति वेदितव्यम् ।
“कङ्कावणम्” इति प्राकृतस्य “अङ्गरवादिस्त्रं किञ्चिदन्तत् वा वस्तु” इति प्राचीन-
सम्प्रदाया व्याख्या] ते — तुभ्यं, ददामि — प्रयच्छामीत्यर्थः ; मे — मम, दुःश्रष्टानां —

विटः । धिक्, तच्च एवास्तु । (त)

चेटः । शतं पावं । *

शकारः । [हसति] ।

विटः ।—

अप्रौतिर्भवतु विमुच्यतां हि हासो

धिक् प्रीतिं परिभवकारिकामनार्याम् ।

* शान्तं पापम् ।

गर्हितवाक्यानां वसन्तसेनायाः ताडनमारणादिरूपाणां दुर्बचनामुमित्यर्थः, दुः,—
दुष्टानां, शब्दानां—वसन्तसेनाहत्यारूपाणामित्यर्थो वा सङ्गच्छते (हत्यायां स्वमुखेनैव-
आर्यमाणायां यदि कश्चित् प्रच्छन्नो भूत्वा शृणोति तदा विवादं तेन हृत्यैव शकारेणैव
कर्तति सप्रमाणं भवेदिति भिया अतीव वञ्चकः शकारः सङ्केतेनैवैतत् विटायोक्त-
वानिति वेदितव्यम् ; अतः दुःशब्दस्य साङ्केतिकः हत्याऽवबोधनार्थं प्रयुक्तः इति तु
सङ्क्षिप्तसारः) एष फलक्रमः,—फलस्य काराऽवबोधप्राणदण्डादिरूपस्य, क्रमः,—
विधिः, मनुष्याणां - अन्त्याणां मनुष्याणाम् इत्यर्थः, सामान्यकः,—साधारणः,
भवतु - अस्तु ; वसन्तसेनावधाभियोगं मनोपरि न पातयित्वा सामान्येन अस्मान् प्रति
पातय इति भावः । [पुनरान्तरे “दुःशब्दाण्य फलक्रमे” इत्यत्र “दुःशब्दाण्य फलक्रमे
“शृङ्गाण्यपुलकने” इति च पाठान्तरद्वयं तत्र “दीपस्थानं पराक्रमः” “संस्थानपरा-
क्रमः” इति च यथाक्रमं संस्कृतम् ; तदर्थास्तु,—दीपस्थानं—दीपभूमिः, पराक्रमः—
स्त्रीहत्यायां व्यवसायः, अपरत्र च पाठे—संस्थाने—मृत्यौ, हत्यायामित्यर्थः, वसन्त-
सेनायाः इति भावः, (“संस्थानमाक्रतौ मृत्यौ सन्निवेशे चतुर्थे” इति मेदिनी), परा-
क्रमः,—वीर्यप्रदर्शनम्, अतिसाहसिकं कर्मेति यावत्, संस्थानस्य—राजशालास्य
ग्रामः, पुराक्रम इति वा] । उपजातिः वृत्तम् ॥ ४० ॥

(त) तत्र एव अस्तु—भवतु इत्यर्थः, एष फलक्रमः तत्र एव भवतु, नापरं भवतु
इत्यर्थः ; दुःशब्दाः भग्नानेव दण्डनीयः भवतु, तत्रा च सतां ग्लानिः पुनर्न भवेदित्या-
शयः ; यथा—अर्थादिकं तत्र एव तिष्ठतु, न तेषु मम किमपि प्रयोजनमिति भावः ।

“दुर्जनः परिहर्तव्यो विद्ययाऽलङ्कृतोऽपि सन्” इत्यादिदर्शनात् दुर्जनस्य विदुषोऽपि
परिहर्तव्यतया मुख्यदुर्जनस्यास्य परिहारः सर्वथा विधेय इत्याह, अप्रौतिरिति ।—
अप्रौतिः—अप्रणयः, विरोध इत्यर्थः, भवतु—अस्तु, त्वया सङ्केति शेषः, हासः—
हास्यं, विमुच्यतां—त्यज्यतां, हि—निश्चये, मैव हासोः इत्यर्थः, परिभवकारिकां—

मा भूच्च त्वयि मम सङ्गतं कदाचित्

आच्छिन्नं धनुरिव निर्गुणं त्यजामि ॥ ४१ ॥

शकारः । भावे । पशीद पशीद, एहि, नलिणीए पवित्रिञ्च
क्रीलेह । * (थ)

विटः ।—

अपतितमपि तावत् सेवमानं भवत्तं

पतितमिव जनोऽयं मन्यते मामनार्थम् ।

भाव ! प्रसीद प्रसीद, एहि, नलिनां प्रविश्य क्रीडावः ।

त्रिन्दाजननीम्, अनार्याम्—असाध्वीं, प्रीति—सौहार्दं. भवाद्देशेन दुर्जनेन सहति
शेषः, धिक्—निर्भर्त्स्यप्राप्तीयर्थः ; दुर्जनसख्यं सदैव विपञ्जनकमयश्चकारश्च इति
भावः ; त्वयि—भवति, मम—मे सङ्गतं मेलनं, कदाचित्—ज्ञातुं, अपीति शेषः,
मा भूच्च—न भवतु इत्यर्थः, निर्गुणं—गुणाः,—दयाद्वान्निष्ठादयः तद्रहितं, त्वाम्
इति शेषः, पचे,—सौर्वीविहीनश्च, आच्छिन्नं—ग्रन्था निकृष्टं धनुरिव शरासन-
मिव, त्यजामि—जहामि । अतः निर्गुणशकारस्य त्यागे द्विजसौर्वीकशरासनेन
अवैधर्म्यसायकघ्ननात्, निर्गुणः इत्यत्र प्रोक्तार्थान्तरस्य च वाच्यत्वादत्रायं झिष्टीपमा-
ऽलङ्कारः । प्रहर्षिणी वृत्तम् ॥ ४१ ॥

(थ) नलिनां—नलिनानि—पद्मानि सन्त्यस्यामिति नलिनशब्दात् अर्ध-
आदिभ्यः सत्वर्णेथे अचि गौरादित्वात् स्त्रियां ङीष् ; नलिनी—प्रपद्युर्नदृष्टः तस्यां,
पद्मसरसि इत्यर्थः, (“नलिनी पद्मिनी-व्योमनिमगा-कुमलाकरे” इति मेदिनी)
[“नलिनी” इत्यत्र “नलीर” इति पाठान्तरे—“नगर्थ्याम्” इति संस्कृतम्] ।
प्रविश्य—गत्वा, अवगाह्य वा, क्रीडावः,—तत्र जलक्रीडां कुर्व इत्यर्थः ।

दुर्जनसंसर्गस्य विविधानर्थकारितामुल्लिख्य “त्यज्य दुर्जनसंसर्गं भज साधुसमा-
गमम्” इत्यादिदर्शनात् दुर्जनसंसर्गस्य दीर्घं दर्शयन्नाह. अपतितमिति ।—अयं—
नगरवासित्वर्थः, जनः,—साधारणमानवः इत्यर्थः, अपतितमपि—पापकारिणमपि,
स्वयं स्त्रीवधादिजनितपातित्याभावबलमपि इति यावत्, मां—विटमित्यर्थः,
भवत्तं—त्वां. स्वयं स्त्रीहत्याकरणात् पतितमिति भावः, सेवमानं—भक्तमानम्,
अनुकूलकाश्रमस्पादनेन परिचरन्मिति यावत्, अत एव पतितमिदं—पापकर्मा-
ऽननुतिष्ठन्मपि पापकारिणमिव अनार्यम्—अमाधुं, दुर्जनमिति यावत्, मन्यते
तावत्—सभावयत्येव, “खलः करोति दौर्जन्यं कृतं पतति सधुष” इत्यादिदर्शनात्

कथमहमनुयायां त्वां हतस्त्रीकमेन

पुनरपि नगरस्त्री-शङ्कितार्हाक्षिदृष्टम् ? ॥ ४२ ॥

[सकदृष्टम्] वसन्तसेने !—

अन्यस्यामपि जातौ मा वेष्ट्यां भूस्त्वं हि सुन्दरि ! ।

चारित्रागुणसम्पन्ने ! जायेथा विमले कुले ॥ ४३ ॥

तत्सहचारित्वेनाहमेवात्र अपराधी इति नूनं सर्वेषां निर्णयी भविष्यतीति मन्ये इति भावः ; (अतः) अहं—विष्टः, गीष्ठां बहुमतः इत्यर्थः हतस्त्रीकं—स्त्रीवधकारिणं, विनाशितवसन्तसेनमित्यर्थः, अत एव नगरस्त्रीभिः,—पुरकामिनीभिः, शङ्कितम्—अस्मानपि अयं कदाचिद्वधं घातयिष्यतीति सन्दिग्धं यथा तथा, अर्द्धाक्षिभिः,—सङ्कुचितनेत्रैः, दृष्टः,—ईक्षितः तं, यद्वा,—नगरस्त्रीणां—पीरयीषितां, शङ्कितैः,—संशयाकुलैः, यतः अयमेव वसन्तसेनाघातुकः, अतः घातकिनः अस्य दर्शनं किमन्नाभिः करणीयमिति संशयाकुलतया इत्यर्थः, अर्द्धैः,—अर्द्धान्त्रीलितैः इत्यर्थः, अक्षिभिः,—नयनैः, दृष्टः,—अवलोकितः तं, स्मियः अपि त्वां पथि गच्छन्तं साव-
हेलं घृणया द्रक्ष्यन्ति, का कथा विवेकिनां जनानामिति स्त्रीपदोपादानात् प्रतीयते ; [दृष्टः इति भाविनि भूतवदुपचारः, औशीद्यानस्वस्य शकारस्य तदानीमपि अज्ञात-
वृत्ताभिः नगरस्त्रीभिरदृष्टत्वात् इति बोध्यम् । “नगरस्त्री” इत्यत्र “नगरय्यी” इति पाठे तु—“दृष्टम्” इति भूतकालविहितं पदं सङ्गच्छते, तस्याः नगराधिदेवतायाः स्वसङ्गिन्ना सर्वेषामनर्थ्यामिवात्] एनं—पुरीषतिष्ठमानं, त्वां—भवन्तं, पुनरपि—भूयीऽपि, कथं—केन प्रकारेण, अनुयायाम् ?—अनुगच्छेयम् ? न कथमप्यनुगच्छेयम् इत्यर्थः ; ईदृशाकार्थावुष्ठानात् परमपि मे तवानुगमनं कथमपि न युज्यते इति भावः । अत्र पतितत्वस्य अनार्थत्वबोधस्य स्त्रीइत्यायाश्च विशेषणान्या अनुगमना-
शङ्काहेतुत्वात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः । साक्षिनी वृत्तम् ॥ ४२ ॥

अवेष्ट्यासयोग्याया अस्या देवायत्नेन वेष्ट्याजन्मनैव ईदृशः ग्रीष्मनीयः परिणामः सङ्घटितः इति विचिन्त्य परजन्मनि तस्याः सत्कुलोत्पत्तिम् आशासे, अन्यस्यामिति । —सुन्दरि !—हे सुकूपे ! त्वं—भवती, अन्यस्यामपि—अपरस्यामपि, जातौ—जन्मनि, जन्मान्तरे इत्यर्थः, अपरस्मिन् कस्मिन्नपि जन्मनि इति यावत्, [जनीं प्रादुर्भावे इति क्तिन् । “जातिः सामान्यजन्मनीः” इत्यमरः] वेष्ट्या—गणिका मा भूः,—न भूयाः, [अवहितस्य माङ्गः योगात् अपि भवतेः सुखं इति ज्ञेयम्] हे चारित्रागुणसम्पन्ने !

प्रकारः । मम केलिके पुष्पकलंडक-जिष्णुज्जाणे वंशंतशेणिञ्च
मालिञ्च कहिं पलाञ्चशि ? एहि, मम आबुत्तस्य अग्गदो
व्ववहालं देहि । * (द) [इति धारयति] ।

विटः । आः ! तिष्ठ जात्ता ! (ध) [इति खड्गमाकर्षति]

प्रकारः । [सभयमपश्यत्] किं ले ! भीदेशि ? ता गच्छ । †

विटः । [स्तगतम्] न युक्तमत्रावस्थातुम् । भवतु, यत्
आर्य्यशर्विलक-चन्दनकप्लभृतयः, तत् गच्छामि ।

[इति निष्क्रान्तः]

• मदीय-पुष्पकरण्डक-जीर्णोद्याने वसन्तसेनां मारयित्वा कुत्र पलायसे ? एहि,
मम आबुत्तस्यागतो व्यवहारं देहि ।

† किं रे ! भीतोऽसि ? तत् गच्छ ।

—चारिवा—शीलत्वं, गुणाः, —दयादालिण्यादयः, तैः सम्पन्ना तस्याः सम्बोधने,
सुचरिते ! गुणशालिनि ! चेयर्थः ; यद्वा,—“चारिवागुणसम्पन्ने” इति “कुले” इत्यस्य
विशेषणम् ; तथा च तव गणिकात्वादेवियं विपत्तिरूपस्थिता, कुलकामिनीले तु न
तथा इति विबोधयितुमेवाह, चारिवेति । —सौशील्यदयादालिण्यादिगुणविशिष्टे
इत्यर्थः, विमले—विशुद्धे, कुले - वंशे. (वंशकरस्य तत्तद्गुणवत्तादर्शनात् सुतरां वंशस्यापि
तच्छालित्वं फलवत्तादायातमिति वेदितव्यं) जायेयाः—उत्पद्येयाः ; इदानीमिह-
त्वाकादपस्यतायाले अन्यत् किं वयं प्रार्थयामहे इति विटस्याशयः । पथ्यावच्छं
व्रतम् ॥ ४३ ॥

(द) आबुत्तस्य—भगिनीपतेः, राज्ञ इति यावत्, [तत्प्रत्ययान्तायतः-योगात्
“वृष्टातसर्थप्रत्ययेन” (२।३।३० पा०) इति “आबुत्तस्य” इति षष्ठी, “भगिनीपति-
शब्दोक्तः” इत्यमरः] अगतः—पुरतः, समन्वित्यर्थः । व्यवहारं—वधाभिधीगं,
विवादं विवादविनिर्णयं वेत्यर्थः ; देहि—अर्पय, त्वमेव वसन्तसेनाघातौ इति अभि-
धीगमहमानयिष्यामीति भावः, त्वयि अभियुक्तो सति अभिधीगः त्वयाऽपि दातव्यः
स्यादित्यावदयितुं देहीयुक्तम्, अथवा वसन्तसेनायाः हत्यासन्देहनिराकरणयोग्य-
मुत्तरमिति यावत् “विर्नानार्थेऽव सन्देहे हरणं हार उच्यते । नानासन्देहहरणात्
व्यवहार इति स्मृतः ॥” इति कात्यायनवचनात् ।

(ध) जात्ता !—मूर्ख ! इत्यर्थः ।

शकारः । निधनं गच्छ । (न) अले यावलका पुत्तका !
कीलिशे मए कडे ? *

चेटः । भट्टके ! मंहते अकज्जे कडे । †

शकारः । अले चेडे ! किं भणसि ? अकज्जे कडे ति ?
भोदु, एब्बं दाव । [मानाऽभरणानि अवतार्य] गेरह एदं अलंकारअं,
मए ताव दिस्से, जेत्तिके बेले अलंकलेमि, तेत्तिकं बेलं मम,
अस्सं तव । ‡ (प)

चेटः । भट्टके ज्जेव एदे शीहंति, किं मम एदेहं ? § (फ)

* निधनं गच्छ । अरे स्थावरक पुत्तक ! कौटुम्भिक मया कृतम् ?

† भट्टक ! मङ्गलकार्यं कृतम् ।

‡ अरे चेट ! किं भणसि ? अकार्यं कृतमिति ? भवतु एवं तावत् । गृहाणैमं-
भलङ्कारं, मया तावद्दत्तं, यावत्तां बेलायाम् अलङ्करोमि, तावतीं बेलां मम, अन्यां
तव ।

§ भट्टके एव एते शीभन्ते, किं मम एतैः ?

(न) निधनं गच्छ—निपार्तं याहि, वियस्सेत्यर्थः ।

(प) गृहाण—आदरस्व । इमं—मदीयमित्यर्थः । अलङ्कारम्—आभरणम् ।
मया—शकारेणैवत्यर्थः । तावत्—साकल्येन, सर्वमेवालङ्कारमित्यर्थः । दत्तम्—
अर्पितम् । यावत्तां बेलायां—यदा इत्यर्थः । अलङ्करोमि—अहं मात्वं भूषयामि ।
तावतीं बेलां—तत्परिमितं कालं तदेवेत्यर्थः । [व्याप्राप्तौ द्वितीया] मम—
मदीयम् । अन्यां—मदलङ्करणादतिरिक्तां बेलां व्याप्येत्यर्थः, तव—तदीयम् ;
यदा अहमिमं परिधाय स्थास्यामि, तदा ममायमलङ्कारः, यदा माहमिमं व्यव-
हरिष्यामि, तदा तव एतत्सर्वालङ्करणम् इति समुदितार्थः । अहो विचित्रमेतत् दानं
अतुरच्छूडामणेः “ठाका कडि तीमार, चावि काटीठि चामार” इति बङ्गीयाना-
माभाषकानुसङ्गमेतदिति विभाव्यम् । [“अस्सं तव” इत्यस्य “आज्ञा तव” इति संस्कृतं
कुवचित् पुस्तके दृश्यते, इयं तव सम्बन्धे ममाज्ञा इति तु तदर्थः] ।

(फ) भट्टके—भर्त्सरि, लघि इति शेषः । एते—अलङ्कारा इत्यर्थः । किं
मम एतैः ?—एतैरलङ्कारैः मम किमपि प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः ।

शकारः । ता गच्छ, एदाइं गोणाइं गेचिहअ मम केलकाए
पाशाद-बालग-पदोलिकाए (ब) विट्, जाव हग्गे आअच्छामि । *

चटः । जं भट्टके आणवेदि । † [इति निष्क्रान्तः]

शकारः । अत्तपलित्ताणे भावे गदे अदंशणं, चेडं बि
पाशाद-बालग-पदोलिकाए णिअलपूलिदं कदुअ थावइशं ।
एब्बं मंते लक्खिदे भोदि । (भ) ता गच्छामि ; अधवा, पेक्खामि
दाव एदं, किं एशा मला ? अधवा पुणो बि मालइशं ?
[अवलोक्य] , कधं शुमला । भोदु, एदिणा पाबालएण
पच्छादेमि णं ; अधवा, णामंकिदे एशे, ता के बि अज्जपुलिशे

* तत् गच्छ, एतौ गावौ गृहीत्वा मदीयायां प्रासादबालाग्रप्रतीलिकायां तिष्ठ,
यावदहमागच्छामि ।

† यद्दृष्ट्वा आज्ञापयति ।

‡ आत्मपरिवाणे भावे गतोऽदर्शनं, चेटमपि प्रासादबालाग्रप्रतीलिकायां
निगड्पूरितं कृत्वा स्थापयिष्यामि । एवं मन्त्री रक्षितो भवति । तत् गच्छामि ; अधवा,
पश्यामि तावदेनां, किमेषा मृता ? अधवा पुनरपि मारयिष्यामि ? कथं सुमृता ।

(ब) प्रासादबालाग्रप्रतीलिकायां—प्रासादस्य—ग्रहदशलिकायाः, बालायाम्
—अभिनवनिर्मितायाम् अग्रप्रतीलिकायां—प्रधानरथायाम् ; (“रथ्या प्रतीली
विशिखा” इत्यमरः) यद्वा,—प्रासादस्य—राजाट्टालिकावदुन्नताट्टालिकायाः,
(“प्रासादो देवभूभुजाम्” इत्यमरः) बालः,—अभिनवनिर्मित इत्यर्थः, यः अग्रः,—
अग्रभागः, उपरिस्थगृहमिति यावत्, तस्य प्रतीलिका—रथ्या, चूडास्थगृहस्योपरि
अधिरोहणार्थम् अधिरोहणीत्यपरनामकमार्गविशेष इत्यर्थः, सीपानमिति यावत् तस्याम् ।
चटे अथादरप्रदर्शनार्थमेतदभिधानमिति वेदितव्यम् ।

(भ) आत्मपरिवाणे—आत्मनः,—स्वस्य, परिवाणे—रक्षकार्यमित्यर्थः । भावः,
—पण्डितः, विट इत्यर्थः । अदर्शनं गतः,—चक्षुरविषयतां प्राप्तः, पलायित इत्यर्थः ।
निगड्पूरितं—शृङ्खलबद्धम् । मन्त्रः,—गुह्यवाद्, वसन्तसेनाबधूपगोप्यविषय इति
यावत्, (“मन्त्रो वेदविशेषे स्यात् देवादीनाञ्च साधने । गुह्यवादेऽपि च पुमान्”
इति मेदिनी) । रक्षितो भवति—गुप्तस्थितौत्यर्थः ; नो चेदेवं करामि तदा नूनं
चटः वसन्तसेनाबधादिवृत्तान्तजातं सर्व्वसमच्चं प्रकाशयिष्यति इत्याशयः ।

पञ्चहिजाणेदि । भोदु, एदिणा बादालीपुंजिदेण शुक्वपस्स-
पुडेण (म) पच्छादेमि । [तथा कृत्वा विचिन्त्य] भोदु एब्बं दाव,
शांपदं अधिभलणं गदुअ बवहालं लिहावेमि, (य) जहा
अत्यश्श कालणादो शठ्ठवाह-चालुदत्तंके ण मम केलकं पुप्फ-
कलंडकं जिस्सुज्जाणं पवेशिअ वशंतणेणिआ बावादिदे त्ति । ॥—

चालुदत्तविणाशाअ कलेमि कवडं णवं ।

णअलीए विशुद्धाए पशुघातं ब्वं दालुणं * ॥ ४४ ॥

भवतु, एतेन प्रावारकेण प्रच्छादयामि एनाम् ; अथवा नामाङ्कित एषः, तत् कोऽपि
आर्यपुरुषः प्रत्यभिज्ञास्यति । भवतु, एतेन बातालीपुञ्जितेन शुक्लपर्णपुटेन प्रच्छाद-
यामि । भवतु एवं तावत्, साम्प्रतमधिकरणं गत्वा व्यवहारं लिखयामि, यथा
अर्थस्य कारणात् सार्थवाहचारुदत्तकेन मदीयं पुण्यकरण्डकं जीर्णोद्यानं प्रविश्य वसन्त-
सेना व्यापादितेति । —

चारुदत्तविनाशाय करोमि कपटं नवम् ।

नगर्यां विशुद्धार्यां पशुघातमिव दारुणम् ॥

(म) एनां—वसन्तसेनामित्यर्थः । प्रावारकेण—उत्तरीयवस्त्रेण । प्रच्छादयामि
—आपादमस्तकम् आच्छेदयामि । नामाङ्कितः—मम नामचिह्नित इत्यर्थः । आर्य-
पुरुषः,—प्रधानपुरुषः, यद्वा,—आर्याणां—मान्यानां, राजादीनामित्यर्थः, पुरुषः,—
अधिकृतजनः, रत्नपुरुषः इत्यर्थः । प्रत्यभिज्ञास्यति—मन्त्रामाङ्कितमुत्तरीयमालोक्य
अहमेव हत्याकारी इति निर्धारयिष्यतीत्यर्थः । बातालीपुञ्जितेन—वायुसमूह-
सञ्चितेन, वायुनोतेनेत्यर्थः । शुक्लपर्णपुटेन—विशोषितपत्रपुटकस्त्रोमेनेत्यर्थः ।

(य)* अधिकरणं—विचारालयमित्यर्थः । व्यवहारं—विवादम् । लिखयामि—
लिपिं कारयामि, प्राङ्गविवाकसमीपमुपस्थापयामीति यावत् [अत्र भविष्यत्सामीप्ये
लट्प्रयोगः] ।

अथ वसन्तसेनानिहनेनाप्यपरितुष्टः शंकारः तन्प्रियस्यापि निर्व्यातनमभिलषन्
चारुदत्तनिपीडनेनात्मानं तोषयितुमभिनवं कलमेकमनुसर्तुमिच्छन्नाह, चारुदत्तंति ।
—विशुद्धार्यां—पवित्रायाम्, अननुष्ठितवेषपशुहृन्नादिव्यापारायामिति यावत्,
नगर्यां—पुर्याम्, उज्जयिन्यामित्यर्थः, पशुघातमिव—पशोः,—हानादः घातः,—
हृन्ननं तम् इव, दीनानां पशूनां बधं यथा तथेति भावः, चारुदत्तविनाशाय—

भोदु, गच्छामि । [इति निष्क्रिय दृष्टा सभयम्] अविद-
मादिकं । जेण जेण गच्छामि मग्गेण, तेण ज्जेव एसे दुट्ठम-
णके गहिद कशाओदकं चीवरं गण्हिअ आअच्छदि, एसे मए
याशि च्छिअ बाहिदे (र) किदवेले कदाबि मं पेक्खिअ, “एदेण
मालिदे” त्ति पआशइअदि ; ता कधं गच्छामि ? [अवलीक्य]
भोदु, एदं अइपडिदं पाआलखंडं उल्लंघिअ (ल) गच्छामि । *—

* भवतु, गच्छामि । अविदमादिकं । येन येन गच्छामि मार्गेण, तेनैव
एष दुट्ठमणकी गृहीतकषायोदकं चीवरं गृहीत्वा आगच्छति, एष मया नासां
क्षित्वा बाहितः कृतवैरः कदाऽपि मां प्रेत्य, “एतेन मारिता” इति प्रकाशयिष्यति,
तत् कथं गच्छामि ? भवतु, एतम् अइपतितं प्राकारखण्डमुल्लङ्घ्य गच्छामि ।—

आरुदत्तस्य निरपराधस्य पशुवन्नाशार्थमित्यर्थः, नवम्—अभिनवं, केनापि प्रागनुज्ञावित-
मिति यावत्, दारुणं—वृशंसं, कपटं—कूटप्रयोगं, कराणि—विदधामि ; पवित्रा
नगरी यथा निर्दूषणात्कानाम् अवैधजीवहिंसादिना दूषिता भवति, तथा जिघांसा-
विनिवृत्त्यर्थं निष्पापचारुदत्तमपि कूटव्यवहारानयनेन निर्व्यातधिष्यामि इति सरलार्थः ।
पथावक्तं व्रतम् ॥ ४४ ॥

(र) आविदमादिके—इति खेदविषयभयघीतकम् अन्वयम् । गृहीतकषायो-
दकं—गृहीतं—वृत्तं, रञ्जनार्थं निहितम् इत्यर्थः, कषायोदकं—रागरञ्जितजनं यत्
तथाविधम्, आरुतसलिनसिक्तमित्यर्थः, (कषायो रसमर्दोऽपि निर्व्यासं च विलोपने ।
अङ्गरागे च न स्त्री स्यात् सुरभो लोहिते विषु ॥” इति मेदिनी) चीवरं—वस्त्र-
खण्डम् । एषः,—शमणकः । नासां—नासिकाम् । क्षित्वा—विधेयर्थः, [अस्मैव
अङ्गस्य प्रथमे (३१६ पृ० १६ प०) पुष्पकराण्डकीयानप्रविष्टेन भित्तुवेगशिसंवाहकेन
तत्र शकारस्य दर्शनमात्रं तस्य भित्तुनासविधस्वाभाव्यं वर्णितम् ; संवाहकस्य तु तथात्वे-
ऽपि नासविधः कुवापि कविना नोक्त इति ; इह “मया नासां क्षित्वा बाहितः” इति
शकारोक्तरसङ्गतत्वेऽपि बौद्धसंन्यासिनां परस्परं केश-श्मश्रुमुण्डन-काषायवासपरि-
धानादिवहुमास्यसत्त्वान् अस्त्रिणासेऽपि अस्मिन् संवाहके क्षिप्रनासस्य कस्यचित्
अन्वयस्य भिन्नार्थमीत्यादादिति कथञ्चिदस्य सङ्गतिः करणीया] । बाहितः,—ताडितः ।

(ल) अइपतितम्—अइभयम् । प्राकारखण्डं—प्राचीरांशम् । उल्लङ्घ्य—
उल्लङ्घ्य, उत्पतनेन अतिक्रम्य इति यावत् ।

एषे हि तलिद-तुलिदे लंका-णअलीए गअणे गच्छन्ति ।

भूमौए पाआले हनूमशिखरे विअ महेदे * ॥ ४५ ॥

[इति निष्कान्तः] ।

[प्रविश्य अपटीवेपथुं संवाहको भित्तुः] पञ्चालिदे एषे मए
चीबलखंडे ; किं एणु हु शाहाए शुक्लावइशं ? इध बाणला
बिलुप्पन्ति । किं एणु हु भूमौए ? धूलीदोशे होदि ; ता कहिं
पशालिअ (व) शुक्लावइशं ? [दृष्ट्वा] भोदु, इध बादालो-

एषोऽहं त्वरित-त्वरितो लङ्कानगर्थ्यां गगने गच्छन् ।

भूम्यां पातालि हनूमच्छिखरे इव महेन्द्रः ॥

† प्रचालितमेतन्मया चीवरखण्डम् ; किं नु खलु शाखायां शीपयिष्यामि ?
इह वानरा बिलुप्पन्ति । किं नु खलु भूम्याम् ? धूलीदीपो भवति ; तत् क्व प्रसार्य

उपमानप्रदर्शनद्वारा भग्नप्राकारपथेन कृतं पलायनमुपवर्णयन्नाह, एष इति ।—
एषः,—अत्रावस्थितः, अहं—शकार इत्यर्थः. हनूमच्छिखरे—हनूमतः,—पवन-
नन्दनस्य, शिखरे—ग्रहे, (“हनूमानिव महेन्द्रशिखरे” इति वक्तव्यं “हनूमच्छिखरे
इव महेन्द्रः” इति विपर्यया शकारांक्तिः ; तदर्थस्तु,—महेन्द्रशिखरे—महेन्द्राख्य-
गिरिः ग्रहे) पातानि—धरायास्तन्मध्ये भुवने, गगने—व्योममार्गे. लङ्कानगर्थ्यां—
लङ्काख्यपुथ्यां, त्वरितत्वरितः,—त्वरितादपि त्वरितः, अतीव त्वरान्वित इत्यर्थः,
गच्छन्—व्रजन्, परितः परिधाम्यन्नित्यर्थः, सीताया अनुसन्धानार्थमिति भावः, महेन्द्र
इव—तदाख्यारब्ध इव, (हनूमानिवेत्यभिप्रायः) भूम्यां—भूमितले, यथच्छं गच्छा-
मीति पूर्वोक्तगद्यच्छेदान्वयः ; हनूमत इव प्राचीरमुल्लङ्घ्य त्वरितं गच्छामीति भावः ।
अत्र हनूमानिति वक्तव्ये हनूमदिति निर्विभक्तिकृतः, तथा महेन्द्र इति वक्तव्ये महेन्द्रः
इति विभक्तिविपर्ययासंज्ञकितः प्रस्तुतार्थप्रतीतिविघातकरः दोषः शकारभाषितत्वेनोपे-
क्षणीयः । इह कन्दोऽनुरोधात् “णअलीए” “गअणं” इत्युभयोरल्लङ्घनः पाठः । आख्यां
वृत्तम् ॥ ४५ ॥

(व) शाखायां—विटपे । शीपयिष्यामि—शुष्कं करिष्यामि [शुष्यते: कर्मणि
घञि शीपशब्दात् तत्करातीत्यर्थं णिचि लटि रूपम् ; शुष्यते: केवलं णिचि लटि वा
रूपम् ; शुष्कं करिष्यामि इत्यपि “शुक्लावइशं” इति प्राकृतस्य संस्कृतं दृश्यते,
अर्थोभयवयव समान एव] । इह—शाखायामित्यर्थः । बिलुप्पन्ति—क्रिन्दन्ति, इह

पुंजिदे (श) शुक्लवत्तशंच ए पशालइशं । [तथा कृत्वा] णमो
बुद्धश । [इति उपविशति] भोदु, धम्माक्खलाइं (ष) उदाहलामि ।
[“पञ्चजण जेष मालिदा” इत्यादि पूर्वोक्तं पठति] अधवा, अलं मम
एदेण शग्गेण, जाव ताए वशंतशेणाए बुद्धोवाशिआए पच्चुव-
आलं ण कलेमि, जाए दशाणं शुवस्सकाणं किदे जूदिअलेहिं
णिक्कोदे, (स) तदो पडुदि ताए कीदं बिअ अत्ताणअं अब-
गच्छामि । [दृष्ट्वा] किं णु हु पस्सोदले शमुशशदि ? ॥

श्रीषयिष्यामि ? भवतु, इह वातालीपुञ्जिते शुक्लपत्रसञ्चये प्रसारयिष्यामि । नमो
बुद्धाय । भवतु, धर्माचराणि उदाहरामि । [“पञ्चजना येन मारिताः”] अथवा, अलं
ममैतेन स्वर्गेण, यावत्तस्या वसन्तसेनायाः बुद्धोपासिकायाः प्रत्युपकारं न करोमि,
यथा दशानां सुवर्णकानां कृते द्यूतकराभ्यां निष्क्रीतः, ततः प्रभृति तथा क्रीतमिवा-
त्मानमवगच्छामि । किं नु खलु पर्णोदरे समुच्छसिति ?

प्रवक्ताः प्रवन्ते, अतोऽत्र श्रीषणार्थमस्य स्थापने नूनमेवैते चौरमेतत् क्लेश्यन्तीति
भावः, [केदनार्थक-तौदादिकलुप्ततः भविष्यत्सामीप्ये लट् ; यद्वा,—“पञ्चोपरतश्चैव
वृत्ताविरत एव च । नित्यप्रवृत्तिः सामीप्यो वर्त्तमानश्चतुर्विधः ॥” इति नियमात्
“इह कुमाराः क्रीडन्ति” इतिवत् वृत्ताविरतवर्त्तमाने लङ्गिति बोध्यम्] । भूम्यां—
भूमितले एव विस्तार्यित्यर्थः, श्रीषयिष्यामीत्यन्वयः । धूलीदीपः,—रजोमालिन्य-
मित्यर्थः । प्रसार्य—विस्तार्य ।

(श) वातालीपुञ्जिते—समीरणप्रवाहेण राशीकृते ।

(ष) धर्माचराणि—धर्मापदेऽशुभयिष्ठवचनानि, “पञ्चजना येन मारिताः”
इत्यादि श्लोकद्वयमिति यावत् ।

(स) एतेन स्वर्गेण—स्वर्गगमनकामनया एतत्पाठेन, लब्धव्येन वैतेन इत्यर्थः ;
उपकारप्रत्यर्पणमकृत्वा लोकान्तरं प्रयातस्य तत्र शान्तिर्न भवतीति भावः । (अत्र
तावदित्यध्याहार्यं, तेन तावत् मम एतेन स्वर्गेण अलं, यावदित्यन्वयो बोध्यः ।
अत्र स्वर्गपदं मीक्षपरं, यतीनां मीक्षस्यैवाकाङ्क्षितत्वात् । तदुक्तं सञ्ज्ञासीपनिषदि,—
“किं वा दुःखं समुद्दिश्य भोगास्यजति सुस्थितान् । गर्भवासभयाङ्गीतः शीतीणाभ्यां
तर्ध्व च ॥ गृह्णां प्रवेष्टुमिच्छामि परं पदमनामयम् ॥” इत्यादि) । प्रत्युपकारम्—
अशुभमिमीचनरूपकृतीपकारस्य अनुरूपं हिताचरणमित्यर्थः । यथा—वसन्तसेनया

अधवा,—

वादादवेण तत्ता चीबल तोएण तिम्मिदा पत्ता ।

एदे बिथिस्सपत्ता मस्से पत्ता बिअ फुलंति * ॥ ४६ ॥

वस । [संज्ञां लब्ध्वा हस्तं दर्शयति] ।

भिचुः । हा ! हा ! शुद्धालंकालभूषिदे इत्थिआहत्थे णिक्कमदि !

(ह) कथं, दुदिए बि हत्थे !! [बहुविधं निर्वच्यं] पञ्चभि-

* अधवा,—वातातपेन तप्तानि चीवरतीयेन स्निमितानि पत्राणि ।

एतानि विस्तीर्णपत्राणि मन्ये पत्राणीव स्फुरन्ति ॥ •

† हा ! हा ! शुद्धालङ्कारभूषितः स्त्रीहस्तो निष्क्रामति ! कथं, क्षितोयोऽपि

इत्यर्थः । सुवर्णकानां—चोड़शमाषकमितानां हेमाम् । कृते—निमित्तम् । द्यूतकराभ्यां—माधुर-तत्सहचराभ्यामित्यर्थः [अपादाने पञ्चमी] । निष्क्रीतः—दशसुवर्णविनि-मयेन विमोचितः, ऋणवद्धोऽहमिति शेषः ।

पुञ्जितपर्णाभ्यन्तरे निपतिताया वसन्तसेनायाः समुच्छ्वसनेन स्फुरत्पत्राणि दृष्ट्वा किमिदमिति विचारयन्नाह, वातातपेनेति ।—वातातपेन—वातेन—वायुना सहितः, आतपः,—रौद्रं तेज, तप्तानि—शीघ्रं गतानि इत्यर्थः, एतानि—दृश्यमानानि, पत्राणि—पर्णानि, चीवरतीयेन—चीवरं—यतीनां वस्त्रखण्डं, तस्स तीयेन—तस्मिन्सज्जलेन, यतीनां वस्त्रनिष्पीडननिषेधात् सज्जलवस्त्रखण्डात् पतितेन जलेनेति भावः, स्निमितानि—सिक्तानि सन्ति, स्थितानौति शेषः, एतानि—इमानि, पुरतः दृश्यमानानि इत्यर्थः, विस्तीर्णपत्राणि—प्रसारितपर्णानि, पत्राणीव—पत्रिणां पत्राणि इव, (“पत्रन्तु वाहने पथे स्यात् पत्रे शरपत्रिणोः” इति मेदिनी) स्फुरन्ति—स्पन्दन्ते, इति मन्ये—सम्भावयामीत्यर्थः ; सदुल्लभाकृतद्विक्कीलेन यथा पत्रिणां पत्राः वेपन्ते, तथैवैतानौति तर्कयामि इति भावः । अ तु पृथ्वीधरः,—“वातातपेन तप्तानि चीवरतीयेन स्निमितत्वमाद्रवं प्राप्तानि, स्निमितानि इति भाव-प्रधानो निर्द्देशः, एतानि विस्तीर्णं प्राप्तं प्रसारितं यव तानि, मन्ये पत्राण्येव विजृम्भन्ते” इति । उपमाऽलङ्कारः । आर्या वृत्तम् ॥ ४६ ॥

(ह) शुद्धेति ।—शुद्धेन—लोहान्तरसंसर्गराहित्यात् उज्ज्वलेन, श्यामिका-विनिर्मुक्तेन इत्यर्थः, अलङ्कारेण—आभरणेन, भूषितः,—शीभितः । निष्क्रामति—निर्गच्छति ।

जाणामि विच एदं हत्थं । अथवा किं विचारेण, (क) शब्दं शे
ज्जेव हत्थे, जेण मे अभयं दिस्सं । भोदु, पेक्खिस्सं । [नागमीहाद्य
इहा प्रत्यभिज्ञायं च] शां ज्जेव बुद्धीवाशिषा । ५

वस । [पानीयमाकाङ्क्षति] ।

भिच्छुः । कथं ! उदकं मग्गेदि ? दूले च दिग्धिञ्चा, किं दाणिं
एयं कलहस्सं ? भोदु, एदं चीवलं शे उवल्लि गालहस्सं । * (ख)
[तथा करोति] ।

वस । [सुंशां लब्ध्वा उत्तिष्ठति] ।

भिच्छुः । [पटानीनं वीजयति] ।

वस । अज्ज ! को तुमं ? ५ (ग)

हस्तः ॥ प्रत्यभिज्ञानामीव एतं हस्तम् । अथवा, किं विचारेण, सत्यं स एव हस्तः,
येन मे अभयं दत्तम् । भवतु प्रेक्षित्वे । सैव बुद्धीपासिका ।

* कथम् ! उदकं मार्गेयति ? दूरे च दीर्घिका, किमिदानीमत्र करिष्यामि ?
भवतु एतच्छीघ्रम् अस्या उपरि गालयिष्यामि ।

५ आर्य ! कस्त्वम् ?

(क) प्रत्यभिज्ञानामीव—अरामीव. पूर्वं किलैष मया अवलीकित इति
संस्कारसङ्कतं ज्ञानमत्र प्रत्यभिज्ञापदार्थः इति. प्राग्दृष्टस्य संस्कारवलादेव अव-
गच्छामीदित्यर्थः । विचारेण—एष हस्तः तस्या एव न वा इति वितर्काय इत्यर्थः ।

(ख) मार्गेयति—अन्विष्यति, याचते इत्यर्थः । [वैकल्पिकचौरादिकस्य
मार्गेयतेः मार्गतेश्च लटि प्रयोगः] । गालयिष्यामि—सजलवस्त्रं निष्पीड्य जलं
हास्यामीत्यर्थः । [चौरादिकात् स्वरणार्थकात् सकर्षकादात्मनेपदिनञ्च गालयते
इत्यस्य लटि रूपं, “गालयिष्ये” इत्येव पदमत्र साधुतया सङ्गच्छते, भौवादिकस्य
गलतेः भक्ष्यार्थकत्वेन, तस्य खिचि रूपमेतदिति तु नाशङ्कनीयं, तस्य चार्थगतविरोध-
दर्शनादिति तु विभावनीयम्] ।

(ग) आर्य ! कस्त्वमिति—मृत्युयासयस्ताया मे पुनः जीवनसंरक्षणं जीवनौ-
चपीभूतः विपन्नैकशरणश्च भवान् कः इति ज्ञातुमिच्छामि, एतादृशां विपदि नास्ति मे
किमपि शरणमत्र, अतः अप्रार्थितोपगतः किञ्चामधेयो भवानिति जिज्ञासा ।

भिचुः । किं मं ण शुमलेदि बुद्धोवाशिष्सा दशमुवर्ण-
णिक्कीदं ? * (घ)

वस । सुमरामि, ख उव जप्पा अज्जो भणादि, वरं अहं
उवरदा ज्जेव । † (ङ)

भिचुः । बुद्धोवाशिष । किं खेदं ? ‡

वस [सनिर्वेदम् (च)] जं सरिसं बेसभावस्स । § (छ)

भिचुः । उट्टेउ उट्टेउ बुद्धोवाशिष्सा एदं पादव समीवज्जादं
खदं ओलंबिअ । ¶ (ज) [इति लतां नामयति] ।

* किं मां न स्मरति बुद्धोपासिका दशमुवर्णनिष्क्रीतम् ?

† स्मरामि ; न पुनर्यथा आर्थो भणति, परमहमुपरतैव ।

‡ बुद्धोपासिके । किं नु इदम् ? § यत् सदृशं वेदभावस्स

¶ उत्तिष्ठतु उत्तिष्ठतु बुद्धोपासिका एतां पादपसमीपजातां लतामवस्र वा ।

(घ) किमिति ।—दशमुवर्णनिष्क्रीतं—दशभिः, —दशसङ्काकैः, सुवर्णैः, —प्रत्येकं
बौद्धश्रावकमितिः, दीनारैरित्यर्थः, निष्क्रीतं—निष्कृत्यः, हारितार्थानां द्यूतकरिभ्यः
समर्पणेन तत्र विक्रीतस्य बद्धस्य वा पुनः निष्क्रीतिः उद्धारः मीचनं वा यस्य तम् ।

(ङ) स्मरामि, न पुनः यथा आर्थो भणति—“दशमुवर्णनिष्क्रीतम्” इति
यत् कथयति, तत्र स्मरामि, [अनेन वसन्तमेनाया महदीदार्ये सूचितम्] । संवाहक-
कृपप्रशंसावादेन लज्जिता स्वविपन्नसङ्कीत्यापनेन प्रस्तुतपरिजिहीर्षया आह, पर-
मिति ।—परं—किन्तु । उपरता—उता ; मया त्वं दशमुवर्णनिष्क्रीत इति न स्मरामि,
परन्तु मृतप्रायाया मे जीवमदानेन भवता एवाहं निष्क्रीता इत्येव स्मरामीति भावः ।

(च) सनिर्वेदं—सानुतापं, सर्वैराग्यं वा ।

(छ) वेदभावस्स—वेदस्वाजनाश्रयमित्यर्थस्य, गणिकावृत्तेरित्यर्थः । सदृशम्
—उचितं, वेदानां यादृशी दुर्दृशा अवश्यभाव्या, तादृशी एव मे भूता इति तु तदर्थः ;
इदं ते हि अग्निश्चमेवविधविपद्ग्राह्यहीतत्वं गणिकानाम्, अतः एतादृग्विपत्यातो मे न
विक्षयकरः इति भावः ।

(ज) अवलम्बा—आश्रित्य, धृत्वा इत्यर्थः । यतीनामिन्द्रियनिग्रहस्य “अल्प-
ज्ञाभ्यवहारं ररुः स्थानासनेन च । क्रियमाणानि विषयैरिन्द्रियाणि निवर्तयेत् ॥”
इत्यादिवचसा श्रेष्ठधर्मेन निर्दिष्टात्, कदाचित् वा कामिनीस्पर्शं मन्मथोद्रेकः जायेत,

वस । [गृहीत्वा उत्तिष्ठति] ।

भिक्षुः । एदंशं विहाले मम धम्मवहिणिषा चिद्धिदि,
तहिं शमशशदिमथा भविष उवाशिषा मेहं गमिच्छदि ; ता
शेणं शेणं (भ) गच्छदु बुद्धोवाशिषा । [इति परिक्रामतः । दृष्टा]
ओशलध अज्जा ! ओशलध, एशा तलुणी इत्थिषा, एशो भिक्खु
त्ति शुद्धे मम एशे धम्मे । * (ज) —

• एतस्मिन् विहारे मम धर्मभगिनी तिष्ठति, तव समाश्रयमना भूत्वा उपासिका
मेहं गमिष्यति ; शनैः शनैः गच्छतु बुद्धोपासिका । अपसरत आर्याः ! अपसरत,
एषा तरुणी स्त्री, एष भिक्षुरिते शुद्धी मम एष धर्मः । —

तेन च यतिनियमभङ्गप्रसङ्गः आपद्येत इति विविच्य धर्मस्वत्वलभिया तामप्यैव तस्याः
क्षताऽवलम्बनेनोत्थापनाय प्रयत्नः अनुसृतः भिक्षुर्गति भावः ।

(भ) विहारे—सुगतालये, बौद्धानाम् आश्रमे इत्यर्थः, बुद्धोपासनास्थाने इति
यावत् । (“विहारो भ्रमणे स्वस्थे लौलायां सुगतालये” इति मेदिनी) । धर्मभगिनी—
समानधर्मावलम्बितया एकगुरोः शिष्यत्वेन च भगिनोसमा इत्यर्थः ; यथा,—धर्मतः,—
आचारतः एव, भगिनी—भगिनीभूता, न तु लोकतः, भगिनीवदाचरणशीला इति
यावत् । समाश्रयमनाः,—समाश्रयम्—अनुदिष्टं, शान्तमित्यर्थः मनः,—अन्तःकरणं
यस्याः सा, किञ्चित् स्वस्थोभूयेत्यर्थः । शनैः शनैः—मन्दं मन्दमित्यर्थः ।

(ज) अपसरत—इतोऽपगच्छत इत्यर्थः । अपसरणे हेतुमाह, एषति ।—तरुणी
—युवती, गच्छति इति शेषः ; पथि गच्छत्याः अस्याः स्त्रियाः निर्वाधगमनं यथा
भवति, तथा भवद्भिरार्यैः क्लिष्टदपस्त्यावतिष्ठमानैः कर्त्तव्यमेवेति भावः ; ननु कथं
वयमपसरामः ? यतः त्वं किल अनुसरसि ? इत्याशङ्क्याह, एष इति ।—एषः,—अयं
जनः, अहमिति यावत्, भिक्षुः,—बौद्धसंन्यासी इत्यर्थः । ननु विषयविरक्तस्य ते युक्त्यनु-
सरणमयुक्तमित्याशयेनाह, शुद्ध इति ।—मम—मे, एषः,—अवश्य कर्त्तव्यत्वेनानुष्ठितो-
ऽयमित्यर्थः, धर्मः,—लोकसंस्थितिहेतुभूततया शास्त्रकारैः उल्लिखितः अवश्यपाळ-
नीयः विधिः ; यथा—एष धर्मः,—विषमसंरक्षणशिखादानमिषेण स्वीकृतः एष
संन्यासाचारः, विपन्नानामुद्धरणार्थमेव भ्रमासीति तात्पर्यम् ; [प्रियते संरक्ष्यते जग-
दनेनेति व्युत्पत्त्या धरतेः प्रियते इत्यस्य वा करणे मणि रूपं, लोकरक्षाहेतुभूतं कर्म
इति तु व्युत्पत्तिसंभोऽर्थः अध्यवसेयः] । शुद्धः,—पवित्रः कामनागन्धर्वहीन

हृत्पञ्चजदो मुहृत्पञ्चजदो इन्द्रिपञ्चजदो शे क्व माणुशे ।

किं कलेति लाञ्छले ? तश्च परलोको ह्ये णिञ्चले * ॥ ४७ ॥

[इति निष्क्रान्ती] ।

इति वसन्तसेनामीटनी नाम अष्टमोऽङ्कः ॥ ८ ॥

हस्तसंयती मुखसंयत इन्द्रियसंयतः स खलु मनुष्यः ।

किं करोति राजकुलम् ? तस्य परलोको हस्ते निश्चलः

इत्यर्थः ; नाहं कामुक इवैतामनुसरामि, परन्तु अस्याः प्रत्युपकारार्थमेव अनु-
व्रजामीति भावः ; नाहं धर्मकक्षक इति शङ्कनीयमित्येवान् तात्पर्यम् ।

युवत्यनुसरणं दृष्ट्वा कश्चिदन्वयाऽऽशङ्क्य चेत् इत्याकलथ्य मुमुक्षुणां तत्सम्भावनाऽपि
नास्ति इति दर्शयितुमाह, हस्तसंयत इति ।—यो नरः हस्तेन—करेण, संयतः,—
नियमितः संयतहस्तः, यः खलु हस्ताभ्यां किमपि अकार्यं न करोतीत्यर्थः, मुखसंयतः,
—मुखेन—वदनेन, संयतः,—आवृत्तः, संयतमुख इत्यर्थः, यो हि मुखेन परपीडाकं
किमपि कटुवाक्यं न कथयति, जिह्वालास्रावश्च भवतीति, अधिकायां वाचि
अभिधीयमानायां स्यां यदि कदाचिदपि भ्रमेण मिथ्याभाषणं प्रयुक्तं स्यादिति शङ्क्या
यः सदा मौनौ सन्नासे इति वा तात्पर्यार्थः, तथा इन्द्रियसंयतः,—संयतेन्द्रियः, यश्च
इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि विषयेभ्यः निरुद्धीतवानित्यर्थः, स खलु—स एव मनुष्यः,—
मनुष्यत्वेन गण्यः ; राजकुलं—राज्ञः,—शासकस्य, कुलं—गृहं, राजगृहावस्थिताः
पुरुषा इत्यर्थः, विचारालयी वा, तस्य—हस्तादिभिः संयतस्य इत्यर्थः, जितेन्द्रियस्येति
भावः, किं करोति ?—किमनिष्टं कर्तुं शक्नोतीत्यर्थः ; निरन्तरोदात्तकम्पाचरणान् राज-
कुले दण्डसम्भावनाऽपि नास्तीति भावः ; तस्य हस्ते परलोकः,—स्वर्गः, निश्चलः,—स्थिरः ;
इह भ्रमात् पक्षपाताद्वा दण्डावाप्तिसत्त्वेऽपि कदाचिदपि स स्वर्गात् न भङ्ग्यतीत्यर्थः,
परलोके निरवच्छिन्नसुखधाराया एवाकाङ्क्षितत्वात्, ऐहिकन्तु दुःखमभिन्नं सुखं मादृशा-
मुपेक्षणीयमेवेति भावः । श्लोकेऽस्मिन् हस्तादिसंयत एव मानुष इत्युक्त्वा नान्यः मानुषपद-
वाच्य इत्यन्वयपीडात् परिसङ्गा, सा च अर्थलभ्यत्वात् आर्थी, तथा अर्थापत्तिश्च इत्यनयो-
निरपेक्षतया अवस्थानात् सङ्गतिः । गीत्युपगीतिमिश्रं वृत्तम् ॥ ४७ ॥

इत्यशेषास्त्राटवीसचरणपञ्चानन-पण्डितकुलपतिना वि. ए. उपाधिधारिणा

श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचितायां, तदात्मजाभ्यां

पण्डितश्रीमदाशुबोधविद्याभूषण-पण्डितश्रीमन्नित्यबोधविद्यारत्नाभ्यां

प्रतिसंस्कृतायाममलाख्यायां चण्डिकाटिकव्याख्यायाम्

अष्टमोऽङ्कः ॥ ८ ॥

नवमोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति शोधनकः ।]

शोधनकः । आणत्तन्हि अधिअरणभोइएहिं, —“अरे सोहणआ ! बवहारमंडवं (क) गटुअ आसणाइं सज्जीकरेहि” त्ति । ता जाव अधिअरणमंडवं सज्जिदं गच्छामि । [परिक्रम्य अवलोक्य च] एदं अधिअरणमंडवं, एस पबिसामि । [प्रविश्य सम्मार्ज्यासनमाधाय] विवित्तं कारिटं मए अधिअरणमंडवं, बिरइदा मए आमणा, ता जाव अधिअरणमंडवं (ख) उणा णिवेदेमि ।

* आसनाऽस्मि अधिकरणभोजकैः —“अरे शोधनक ! व्यवहारमण्डपं गत्वा आसनानि सज्जीकुरु” इति । तत् यावदधिकरणमण्डपं सज्जितं गच्छामि । इदमधिकरणमण्डपम्, एष प्रविशामि । विवित्तं कारितं मयाऽधिकरणमण्डपं, विरचितानि

(क) अधिकरणभोजकैः,—अधिक्रियते निर्णयार्थं विचारोऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या विचारणाविक्रियते निर्द्धार्यते वा याथार्थ्यम् अस्मिन्निति अधिकरणं—विचारालयः, तस्य भोजकाः,—भोगकारिणः विचारका इत्यर्थः, प्राङ्निवाकादय इति यावत् तैः । व्यवहारमण्डपं - व्यवहारः,—निवादः, (“निवादी व्यवहारः स्यात्” इत्यमरः) विचारो वा, तदुक्तं मिताक्षरायां—“विनिर्णयस्य सन्देहे हरणं हार उच्यते । नानासन्देहहरणाद्वावहार इति स्मृतः ॥” इति, “परस्परं मनुष्याणां स्वार्थविप्रतिपत्तिषु । वाक्यात् न्यायात् व्यवस्थानं व्यवहार उदाहृतः ॥” इति च । तस्य मण्डपं—गृहं, विचारालयः इत्यर्थः, तत् ।

(ख) विवित्तं—पूतं, विशुद्धमित्यर्थः, सम्यक् मृष्टमिति यावत्, (“विविक्तौ पूतविजनौ” इत्यमरः) । कारितं—विधापितं, परिचारकादिभिः परिचारकादीन् वेति शेषः ; [अत्र करोतेः णिचि प्रयोज्यकर्तुः वैकल्पिककर्मत्वविधानात्, तत्र च कर्मत्वादिदेशस्थले कर्मणि वाक्ये कर्तुः यद्येष्टमुभयवैव मुख्ये गौणे च कर्मणि उक्तत्वस्यानुशिष्टत्वादत्र गौणस्य कर्मणः अधिकरणमण्डपस्य उक्तत्वं वेदितव्यम्] । अधिकरणिकानाम्—अधिकरणे—धर्माधिकरणे, विचारालये इति यावत् नियुक्तानाम्, अधिकरणिकैः इत्यर्थः, [अत्र शेषे षष्ठी] ।

[परिक्रम्यावलोक्य च] कथं !! एसो रट्टिपसालो दुट्ट-दुज्जण-मणुसो
इदो ज्वेव आअच्छदि !! ता दिट्टिपधं (ग) धरिहरिअ गमिस्सं ।*

[ततः प्रविशति उज्ज्वलवेशधारी शकारः] ।

शकारः ।—

गहादेऽहं शलिलजलेहिं पाणिण्हिं
उज्जाणे उववणक्काणणे णिशस्से ।
णालीहिं गह जुवदीहिं इत्थिआहिं
गंधब्बे बिअ गृहिदेहिं अंगकेहिं * ॥ १ ॥

भयाऽसनानि, तत् यावदधिकरणिकानां पुनः निवेदयामि । कथम् !! एष रात्रिय-
भ्यालो दुष्टदुर्जनमनुष्य इत एव आगच्छति !! तत् दृष्टिपथं परिहृत्य गमिष्यामि ।

क्वातोऽहं सलिलजलैः पानीयैरुद्याने उपवन-कानने निषण्णः ।

नारीभिः सह युवतीभिः स्त्रीभिर्गन्धर्व इव सुहितैरङ्गकैः ॥

(ग) दुष्टदुर्जनमनुष्यः,—सतताहिताचरणनिरतपुरुषः, अतीव खल इत्यर्थः,
अथ शोधनकस्य नीचपात्रत्वात् “दुष्टमनुष्यः” इत्यनेन गतार्थत्वेऽपि “दुर्जन” इत्यधिक-
पदत्वस्य न दूषकत्वं वेदितव्यम् । दृष्टिपथं—चक्षुःसंयुक्तस्थानं, दृष्टिविषयमित्यर्थः,
शकारश्चेति शेषः । शोधनकस्य शौरसेनीभाषित्वात् तदुक्तौ सर्वत्र दन्त्यमकारो बोध्यः ।

अथ स्वसौभाग्यातिशयस्य प्रकाशनेन विकृत्यन् कुर्वन्नाह । स्नात इति ।—युव-
तीभिः,—तरुणीभिः, नारीभिः स्त्रीभिः सह सलिलजलैः पानीयैः,—जलैः, स्नातः,
—आप्ततशरीरः, आदाविति शेषः, उद्याने—राजप्रतिष्ठितसाधारणविहारोपवने,
उपवनकानने—कृषिमवने अरण्ये च, निषण्णः,—उपविष्टः, यथाशेति शेषः,
[“सदिरप्रतेः” (८ । ३ । ६६ पा०) इति षत्] प्राक् वराङ्गनाभिः सार्धं जलकेलिं
कृत्वा ततः अपसरयमाणाभिः तामिरेव सह उपवने विश्राममुखं भुञ्जन् इति भावः ;
तथा सुहितैः,—सुविहितैः, सुभूषितैरित्यर्थः, अङ्गकैः,—अङ्गैः, [प्राशस्त्यार्थं कम्,
अङ्गकैरिति च “इत्यभूतलक्षणे” (२ । ३ । २१ पा०) इति विशेषणं दतोऽयम्]
अङ्गैरुपलक्षित इत्यर्थः, अहं—शकार इति यावत्, गन्धर्वः,—देवगायन इव,
उज्ज्वलवेशधारी इदानीं संवृत्तोऽस्मि इति शेषः ; गन्धर्वाः यथा अप्सराभिः निव्यं
जलक्रीडां कुर्वन्ति, तामिष सार्धं रम्यारामागारे एकासनमधुष्य नियतमात्मानं

खण्डेण गंठी खणजूलके मे खण्डेण मे चंचलकुंतले वा ।

खण्डेण मुक्के खण उद्धचूडे चित्ते विचित्ते हर्ग लाअशाले * ॥२॥

* खण्डेण गन्धिः खणजूलको मे खण्डेण मे चंचलकुंतला वा ।

खण्डेण मुक्ताः खणमूर्द्धचूडाशिवो विचित्रोऽहं राजश्यालः ॥

विनोदयन्तसिर्धान्, तथैवाहमपि युक्तीभिः सह आत्मानं विनोदयन् वर्षे इति तु तात्पर्यम् । अत्र शकारवक्तृत्वात् “सलिलजलैः पानीयैः” तथा “उद्याने उपवन-कानने” अपि च “नारीभिः स्त्रीभिः” इति पर्यायकशब्दप्रयोगकृतपुनरुक्तत्वदोष उपपन्नः । [“गंधब्धे विभ्र शुद्धिदेहिं अंगकेहिं” इत्यत्र “गंधब्धेहिं शुद्धिदेहिं अंगकेहिं” इति पाठान्तरं दृश्यते, तस्य तु—गन्धर्वैः सुविहितैरङ्गकैः इति संस्कृतम् ; तदर्थस्तु,—सुविहितैः,—रत्नखचितभूषणमनीहारीभिः, अङ्गकैः,—रस्यतया कीमत्तया च प्रशस्तेरवयवैरुपलक्षितैरित्यर्थः, गन्धर्वैः,—देवयोनिविशेषैः, देवगायकैरिति यावत्, तत्सदृशेरिति भावः, युवतीभिरिति पूर्वेष्वान्वयः ; अत्र असुरोभिरिति वक्तव्ये “गन्धर्वैः” इति पुनः साकं युवतीनां साम्यप्रदर्शनकृतलोकविरुद्धार्थाभिधानं हास्य-रसानुकूलतया शकारसदृशानां नौचपावाणामधमत्वप्रतीतिकरत्वेन च भूषणमित्यव-धातव्यम् । “सलिलजलैः” “जुवदीहिं” “शुद्धिदेहिं” इत्यत्र सानुस्मरणायामपि अन्याक्षराणां लाघवं हन्दीऽसुरीधात् स्वीकर्तव्यम्] । अहंविषयी वृत्तम् ॥ १ ॥

केशानां नानाविधविन्यासबशात् स्वस्य असाधारणशिरःशोभां प्रकटयितुमाह, खण्डेणेति ।—मे—मम, खण्डेण—खण्डकालं, कदाचिदित्यर्थः, गन्धिः,—केशबन्धः, संयतकेश इत्यर्थः, खणजूलकः,—खण्डेण जूलकः,—शिरसः पुरोभागे समानीय एकीकृत्य बद्धः “भुंटी” इति ख्यातः, खण्डेण वा मे चंचलकुंतलाः,—चंचलाः केशपाशाः, खण्डेण मुक्ताः,—बन्धनात् भंशिताः, खणं वा ऊर्ध्वचूडाः,—उपरिस्थिताः शिखाः, राजन्ते इति शेषः ; [सर्वत्र कुन्तलपदस्यानुषङ्गान्वयः ; अत्र कुन्तल-गन्धिकरणादीनां वैचित्र्यरूपफलप्राप्तेः द्योतितत्वेन कालबाधकात् “खण्डेण” इत्यस्मात् “अपवर्गे तृतीया” (२।१।६ पा०) “खण्डेण” “मे” इत्यस्य च पुनरुक्तिजनो दोषः बन्धुरधमपावत्वादेवोपेक्षणीयः] । खण्डेण गन्धिः जूलकादेश करणे कलमाह, चित्र इति ।—यतोऽहं राजश्यालः,—राज्ञः श्यालकः, अतः चित्रः विचित्रः,—खण्डे खण्डे नानाविधविचित्रवेशसम्पन्न इत्यर्थः ; राजश्यालत्वेन ममि सर्वमेव सौभाग्यविलसित-मुपपन्नं भवति इति भावः । [“हर्ग” इत्यत्र एकारः हन्दीऽसुरीधात् लङ् पठनीयः] । उपपत्तिः वृत्तम् ॥ २ ॥

अबिभ्र,—विशगंठि-गम्भ-पविष्टेण बिभ्र कोड़एण अंतलं
मग्गमाणेण पाबिदं मए महदंतलं, ता कश्श एदं किबिण-
चेट्टिअं पाड़इश्शं ? (घ) [अत्ता] आं ! शुमलिदं मए, दलिह-
चालुदत्तश्श एदं किबिण-चेट्टिअं पाड़इश्शं । अस्स च, दलिहे
क्वु शे, तश्श शब्बं शंभावोअदि । भोदु, अधिअलणमंडवं गदुअ
अग्गदो बबहालं लिहावइश्शं, जधा “चालुदत्ताकेण वशंत-
शेणिआ मोड़िअ (ङ) मालिदा” । ता जाव अधिअलणमंडवं
ज्जेव गच्छामि । [परिक्रम्यावलोक्य च] एदं तं अधिअलणमंडवं,
एथ पविशामि । [प्रविश्यावलोक्य च] कधं, आशणाइं दिस्साइं
चिट्ठंति ; जाव आअच्छंति अधिअलणभोइआ, दाव एदश्शं
दुब्बचत्तले मुहुत्तअं उवविशिअ पड़िवालइश्शं । * (च)
[तथा स्थितः] ।

* अपि च—विसयत्थिगर्भप्रविष्टेनेव कीटकेनान्तरं मार्गमाणेन प्राप्तं मया मङ्ग-
हन्तरम् ; तत् कस्येदं कृपणचेष्टितं पातयिष्यामि ? आं ! स्मृतं मया, दरिद्रचारुदत्तस्य
इदं कृपणचेष्टितं पातयिष्यामि । अन्यच्च, दरिद्रः खलु सः, तस्य सर्वं सम्भाव्यते ।
भवतु, अधिकारणमण्डपं गत्वा अयतो व्यवहारं लेखयिष्यामि, यथा “चारुदत्तं वसन्त-

(घ) विसयत्थिगर्भप्रविष्टेन—विसस्य—मृणालस्य, यत्न्यः,—पर्व, तस्य गर्भः,
—अन्तरं, तत्र प्रविष्टः,—आश्रित इत्यर्थः तेन, कीटकेन—सूद्रकीटन इव,
अन्तरम्—अवकाशं, वह्निर्निर्गमनमार्गमिति यावत्, वैरनिर्व्यातनावमरच्च, मार्ग-
माणेन—अन्वेषयता इत्यर्थः ; [मार्गयतेः चौरादिकस्यैवोभयपदित्वं भौवादिकस्य तु
परस्मैपदित्वेन मार्गता इत्येव पदं साधु इति मन्यन्ते केचन, अपरे तु भौवादिक-
स्यापि मार्गतेरात्मनेपदित्वेन बहुशः प्रयोगदर्शनात् मार्गमाणेनेत्यपि पदं साधु इति
वदन्ति] । इदं—वसन्तसेनावधरूपमित्यर्थः, कृपणचेष्टितं—कूरव्यवहारम् ; यद्वा,—
कृपणं—दौनं, दुःखजनकतया कर्तुमशक्यमित्यर्थः, चेष्टितं—कथं, कस्य—जनस्य,
उपरीति शेषः, पातयिष्यामि—निचेष्टामि ।

(ङ) आमिति स्मरणार्थकमव्यर्थं, स्मृतं—ज्ञातमित्यर्थः । सः,—चारुदत्त
इत्यर्थः । तस्य—चारुदत्तस्येत्यर्थः, सर्वं—निखिलदुष्कथं । सम्भाव्यते—युज्यते इत्यर्थः,
दारिद्र्यादिति भावः । मोटयित्वा—भङ्गत्वा, यौवादश्मिति शेषः ।

शोधनकः । [अन्यतः परिक्रम्य पुरी दृष्टा] एदे अधिअरणिआ
आअच्छंति, ता जाव उवसप्पामि । * [इत्युपसर्पति] ।

[ततः प्रविशति श्रेष्ठिकायस्यादिपरिहृतीऽधिकरणिकः (क)] ।

अधि । भो भोः ! श्रेष्ठिकायस्थौ !

श्रेष्ठिकायस्थौ । आणवेदु अज्जी । †

अधि । अहो ! व्यवहारपराधीनतया दुष्करं खलु परचित्त-
ग्रहणमधिकरणिकैः । (ज)—

सेना मोटयित्वा मारिता” । तत् यावदधिकरणमण्डपमेव गच्छामि । एतत् तदधि-
करणमण्डपम्, अत्र प्रविशामि । कथम्, आसनानि दत्तानि तिष्ठन्ति ; यावदा-
गच्छन्ति अधिकरणभोजकः, तावत् एतस्मिन् दूर्वाचल्वरे मुहूर्तनुपविश्य प्रति-
यासयिष्यामि ।

• एते अधिकरणिका आगच्छन्ति, तत् यावदुपसर्पामि ।

† आशापयतु आर्यः ।

(च) दत्तानि—सज्जोक्तानि, विन्यस्तानीत्यर्थः । [आगच्छन्ति इत्यत्र, “यावत्
पुरा निपातयोल्लट्” (शश४ पा०) इति यावच्छब्दयोगे भविष्यति लट्] । दूर्वा-
चल्वरः—दूर्वादलाच्छादिताडनभूमौ इति यावत् । प्रतिपालयिष्यामि—प्रतीक्षिष्ये ।

(क) श्रेष्ठौ—वणिक्, “श्रेष्ठ” इति ख्यातः, तस्य द्रव्यादिपरीक्षाधर्मधिकरणे
निर्योगमाह का यायनः यथा,—“कुल-श्रील-वयी-ठत्त-वित्तवड्ढिरमत्सरः । वणिग्भिः
स्यात् कतिपयैः कुलभूतैरधिष्ठितम् ॥” इति । कायस्थः,—लेखनवृत्तिकः करणाख्य-
वर्णसङ्हरजातिविशेषः, (“शूद्राविशीस्तु करणः” इत्यमरः) “अयं लिखनवृत्तिः कायस्थ
इति ख्यातः” इति भरतः ; तज्जातिवृत्तिभेदः ब्रह्मवैवर्ते जन्मखण्डे ८५ श्लोके उक्तो
अथा,—“जन्मैकञ्च दुराचारी जन्मैकं करणी भवेत् । विरैकलिपिकर्त्ता च भक्त्य-
दानुर्धनं हरेत् ॥” इत्यादि । अधिकरणिकः,—प्राङ्निवाकः, विचारकर्त्ता इति
यावत् ।

(ज) अहो ! इति खेदे वितर्कं वा । व्यवहारपराधीनतया—व्यवहारे—
विचारे विवादनिर्णये इत्यर्थः, या पराधीनता—परीक्षा—साक्षिप्रभृतोनामित्यर्थः,
अधीनता—आश्रयता तया, साक्षादीनां वाक्यं प्रमाणीकृत्य विचारकस्यैव
निष्पादनीयतया इति यावत्, परचित्तग्रहणं—परीक्षाम्—अर्थिप्रत्यर्थिप्रभृतीनामित्यर्थः,

कृत्वा कार्यमुपक्षिपन्ति पुरुषा न्यायेन दूरोक्तं
स्वान् दोषान् कथयन्ति नाधिकरणे रागाभिभूताः स्वयम् ।
तैः पक्षापरपक्षवर्द्धितबलैर्दोषैर्नृपः स्पृश्यते
सङ्केपादपवाद एव सुलभो द्रष्टुर्गुणो दूरतः ॥ ३ ॥

चिन्तयद्दृष्टं—मनीगतभावबोधनं, तेषां वाक्यं श्रुत्वा स्वबुद्धिप्रभावेण मनीगत-
भावपरिज्ञानमिति भावः । अथ अहो इति खेदार्थेत् परचिन्तयद्दृष्टस्य दुष्करतया
कदाचित् विचारविपर्यये पापस्पृष्टत्वाशङ्कया खेदो बोध्यः । वितर्कार्थेत्
अतीव क्लेशसाध्यमिति तर्कयामीत्यर्थः ; परस्परविसंवादि अर्थिप्रत्यर्थिभाषणं श्रुत्वा
स्वबुद्ध्या तत्सार्थविनिर्णयः अतीव दुष्कर इति तात्पर्यम् ।

व्यवहारकर्त्तव्यः सुष्ठु सम्पादनस्य दुष्करत्वे हेतुवर्णनप्रसङ्गेन असम्यग्व्यवहारस्य
दोषमाह, कृत्वा कार्यमिति । पुरुषाः, — अभियुक्ताभियुक्तप्रभृतयः, न्यायेन —
नीत्या, युक्ता वा, दूरोक्तं—निराकृतं, नीतिरहितम् अयुक्तं वा इत्यर्थः, कार्यम्—
अभियोगविषयीभूतं वस्तु इति यावत्, कृत्वा—शाठ्येनाच्छादितं यथा तथा, असत्यं
सत्येन, सत्यमसत्येन वा आहतं क्लृप्तेति भावः, उपक्षिपन्ति—व्यवहारेण प्रयुञ्जत,
अवेद्यन्तीत्यर्थः ; “यतः ते” इति पदद्वयमत्र ऊहनौयम् ; स्वयम्—आत्मना,
रागाभिभूताः,—रागिणः—विषयासक्त्या, अतीवान्तरङ्गेषु प्रणयेन, विपक्षभूतानामुपरि
कीधेन वा, अभिभूताः,—आक्रान्ताः, तदुपहृतचिन्ता इति यावत्, दृश्यन्ते
इति शेषः, केचन लोभात् परकीयमपि विषयमात्मसात् कर्तुं मिष्याभूतं व्यवहार-
मुपन्यस्यन्ति, केचि वा अतिप्रणयिषु तेषु साहायकं कर्तुमर्हस्यन्ति, अन्ये वा शत्रु-
भूतजिघांसया अथवाभूतं वादमुपस्थापयन्तीति तात्पर्यम्, अतः अधिकरणे—विचार-
गृहे, स्वान्—निजान्, दोषान्—अपराधान्, न कथयन्ति—न वदन्ति, न प्रकाश-
यन्तीत्यर्थः ; भवन्तु तावत् ते एव रागादिभिरभिभूततया मृषावादेन अन्यायाचरणेन
च पापिनः, तेनास्माकं किम् ? इति शङ्कायां, स्वेषां राज्ञाञ्चविचारकृतदीपसंसृष्टत्व-
मभिधातुमाह, तैरिति ।—पक्षापरपक्षवर्द्धितबलैः,—पक्षः,—वादिपक्षौयजनः, अपर-
पक्षः,—प्रतिवादिपक्षौयजनः ताभ्यां, वादिप्रतिवादिर्नोः अन्योऽन्यमुपकारकाप-
कारकाभ्यां स्वपक्षविपक्षाभ्यामित्यर्थः, वर्द्धितं—पोषितं, स्वमतं व्यवस्थापयितुमुप-
न्यस्यमिति यावत्, बलम्—अभियोगस्य समूलकत्वसमर्थनेन अमूलकत्वप्रतिपादनेन
वा सप्रमाणीकृतमाधिक्यं न्यूनत्वं राहित्यं वेत्यर्थः येषु तादृशैः, तैः,—अन्याया-
चरणादिजनितैरित्यर्थः, दोषैः,—अपराधैः, नृपः,—राजा, स्पृश्यते—आक्रम्यते ;

अपि च ।—

कृत्रं दोषमुदाहरन्ति कुपिता न्यायेन दूरीकृताः

स्वान् दोषान् कथयन्ति नाधिकरणे सन्तोऽपि नष्टा ध्रुवम् ।

उभयपक्षीयवाग्जालैराच्छन्नमतिथया किं कर्तव्यताज्ञानविरहेण अधिकरणिकेन कदाचित् असत्यस्य सत्यवन्निर्णयात्, कदाचिच्च सत्यस्य असत्यवन्निर्णयादिति भावः, तेन च इह महद्यशसः परतः च निरयस्य भाजनं नृपतिः भवतीति फलितम् ; यथा,—पक्षाः,—राज्ञः स्वपक्षाः, अमात्यभृत्यादय इत्यर्थः, अपरपक्षाः,—व्यवहारार्थपक्षाः, “रुकील” इति प्रसिद्धा व्यवहाराजीविनः इत्यर्थः ते ; तथा हि,—राजपक्षा अमात्यादयः बुद्धिविपर्ययात् उत्कांचयच्छणाद्वा कुमन्त्रणाप्रदानेन नृपम् अन्यथा चालयन्तः, तथा व्यवहाराजीविनोऽपि लोभपारवश्यात् सततं वाक्कौशलेन श्लाघाप्रमाणादुपस्थापनेन च अनृतमपि व्यवहारं यथाथंत्वेन वर्णयन्तः दोषमुत्पादयन्ति, तदुद्घाटयितुमशक्यं भमाद्वा अदृष्टान् दृश्यति राज्ञि तत्पापसंस्पर्शं भवतीति बोध्यम् ; अत एव व्यवहारस्य अग्रयादर्शने अदर्शने च दोषमाह मनुः ; यथा,—“अदृष्टान् दृश्यन् राजा दृष्टान्शेषाद्यदृश्यन् । अग्रशी महदाप्नोति नरकश्चैव गच्छति ॥” इति । भवतु तावत् विचारविपर्ययेण नृपस्य पापस्पर्शः, प्राङ्मिवाकस्य तेन किमित्याशयेनाह, सङ्केपादिति ।—अतः सङ्केपात्—सामान्यात्, किमनल्पजल्पनेनेति भावः, द्रष्टुः,—व्यवहारदर्शिनः, विचारकस्येत्यर्थः, अपवाद एव—निन्दा एव, सुलभः,—सुप्रापः, गुणस्तु—प्रशंसालाभस्तु, दूरतः एव—दूरवर्ती एव, न सुलभ इत्यर्थः ; व्यवहारकर्षणः सुष्ठु सत्पादनस्य अतीव दुष्करतया ततः सामान्यमावक्ष्यलनेनैव महती निन्दा जायते, प्रशंसालाभस्तु सुदूरपराहत एव इति भावः । [अत्र सुलभ इति खलार्थकस्य कर्तुः द्रष्टुः इत्यस्य कथं पष्ठोत्वम् ? “न लाकाव्यय—” (२।१।६८ पा०) इति सूत्रेण षष्ठोप्रतिषेधदर्शनात् ; अत्र तु दीक्षिताः,—“सर्वोऽयं कारकषष्टाः प्रतिषेधः, शेषे षष्ठो तु स्यादेव” इत्याहुः ; तथा च सुलभ इत्यस्य क्रियापदस्य द्रष्टुरेव कर्तृत्वेऽपि शेषे षष्ठो इति कृत्वा समाधानं करणायमिति ; एवञ्च “कीषदृष्टसमयाणां किमेषामस्ति दुष्करम्” इति “सुक्तानां किं दुरापं महान्मानम्” एवमादिषु स्थलेषु प्रोक्तनियमस्य व्यनिवारदर्शनात्, सम्बन्धविवक्षया, नञा निर्दिष्टस्यानित्यत्वादेति व्यवस्थया समाधातव्यमिति] । अत्र उत्तराईवाक्यं प्रति पूर्वाईवाक्यस्य हेतुत्वात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २ ॥

उक्तमर्थं पुनर्भञ्जनेणाह, कृत्रं दोषमिति ।—कुपिताः,—क्रोधपरतन्त्राः, अत एव न्यायेन—नीत्या, दूरीकृताः,—नीतिविच्युताः, (दृश्यते हि कौके कुब्जाः प्रायशः

ये पक्षापरपक्षदोषसहिताः पापानि सङ्कुर्वन्ते
सङ्क्षेपादपवाद एव सुलभो द्रष्टुर्गुणो दूरतः ॥ ४ ॥

यतः अधिकरणिकः (भ) खलु,—

शास्त्रज्ञः कपटानुसारकुशलो वक्ता न च क्रोधन-
स्तुल्यो मित्रपरस्वकेषु चरितं दृष्ट्वेव दत्तोत्तरः ।

सदसद्विवेकशून्या भवन्ति इति) ये, पुरुषा इति शेषः, अधिकरणे—विचारालये,
कृत्रं—कदाचित् सत्यमसत्येन, कदाचिद्वा असत्यं सत्येन आवृत्तं, दोषं—पापम्,
अन्योन्यस्येति शेषः, उदाहरन्ति—वर्णयन्ति, तथा सन्तोऽङ्कि—साधवः अपि,
ये स्वान्—निजान्, दीवान्—अपराधान्, न कथयन्ति—न प्रकाशयन्तीत्यर्थः, (ते
नूनमित्यध्याहार्यं यत्तदोनित्यसम्बन्धात्) पक्षापरपक्षदोषसहिताः,—पक्षाणाम्
अपरपक्षाणां—परस्परविरुद्धपक्षाणामित्यर्थः, दोषैः,—दूषणैः, परस्परं निव्यातनेसंयथा
अयथाऽऽरोपितैः इति भावः, सहिताः,—संयुक्ताः, प्रतिहिंसापरतन्त्रतया उभय-
पक्षीयारोपितदोषदूषिताः सन्तः, पापानि—किल्बिषाणि, सङ्कुर्वन्ते—सम्यक् आचरन्ति,
पापिनः भवन्तीति यावत्, (अतः ते) ध्रुवं—निश्चितं, नष्टाः,—नाशं गताः,
उभयलोकाभ्यां भष्टा भवन्तीति भावः । अवशिष्टांशानां व्याख्या तु पूर्वश्लोकवत्
वेदितव्या । अत्र चतुर्थपादगतवाक्यायं प्रति पूर्वपादत्रयगतवाक्यायेत्य हेतुत्वात् वाक्यार्थ-
हेतुकं काव्यलिङ्गम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४ ॥

(भ) अधिकरणिकः,—अधिकरणसम्बन्धी, विचारकर्त्ता इत्यर्थः, प्राङ्निवाक-
पदवाच्य इति यावत् । [अधिकरणस्य अयम् अधिकरणशब्दादिदमर्थे इकप्रत्ययः, “अत
इनिठगौ” (५ । २ । ११५ पा०) इति ठन् वा] ।

इदानीं स्वकर्त्तव्याभिधानप्रसङ्गेन अधिकरणिकलक्षणमाह, शास्त्रज्ञ इति ।—
: शास्त्रज्ञः,—धर्मशास्त्राभिज्ञः, कपटस्य—कूटस्य, अर्थिप्रत्ययिप्रयुक्तस्येति भावः, अनु-
सारे—आविष्कारणे, कुशलः,—निपुणः, वक्ता—वचनरचनाचतुरः, मधुरवागिति
वा, न च परस्ववचनप्रयोगेण व्यवहारार्थिनामप्रीतिपात्रम् इति भावः, न च क्रोधनः,
—अतिक्रोधशून्य इत्यर्थः, क्रोधप्रदर्शनस्य शास्त्रविगर्हितत्वात् शास्त्रज्ञ इत्यनेनैव
अक्रोधने लब्धे पुनस्तत्कथनं दुष्टेषु कदाचित् क्रोधप्रदर्शनं स्वेषामपृथग्व्यापायशङ्का-
विनिवृत्त्यर्थमिति वेदितव्यं, स्वलोऽपि क्रोधः तेन निरपराधेषु न कर्त्तव्य इति भावः ;
मित्रपरस्वकेषु—मित्रेषु—सुहृत्सु, परिषु—अनात्मीयेषु, तथा स्वकेषु—स्वजनेषु च,
तुल्यः,—समदर्शी, अपक्षपातीत्यर्थः, [अत्र विषयाधिकरणं समीचीनं] चरितम्—

क्लौवान् पालयिता शठान् व्यथयिता धर्म्येऽतिलोभान्वितो
हार्भावे परतत्त्व-बद्धहृदयो राज्ञश्च कोपापहः ॥ ५ ॥

आचरणं, विवादविषयीभूतमिति यावत्, अर्थिप्रत्यधिनीरिति शेषः, दृष्टैव—विचारेण पुद्गलपुद्गलः ज्ञात्वेवेत्यर्थः, [स्वायोगव्यवच्छेदकोऽयम् एवकारः, एतेन लज्जाभयादिभिरुत्तरदाने विकल्पः अकर्तव्य इति सूचितम् ; “चरितं दृष्टैव” इत्यत्र “चरिते दृष्टे च” इति पाठान्तरे—विचारिते सतीत्यर्थः] दत्तं—विहितमित्यर्थः, उत्तरं—राज्ञान्तितं प्रतिवचनं, वादिप्रतिवादिनोः जयपराजयरूपमिति यावत् येन तथाभूतः, क्लौवान्—अविक्रमज्ञः, अक्षमानित्यर्थः, (“—पापे क्लौवं नपुंसके। षष्ठेऽन्यवद-विक्रमे—” इति मेदिनी) पालयिता—दुर्जनेभ्यः स्वभावतः रक्षिता, रक्षणशील इत्यर्थः, शठान्—धूर्तान्, दुर्मनान् इत्यर्थः, व्यथयिता—प्रकृत्यैव दण्डयिता, दण्डदानशील इत्यर्थः, [तच्चः प्रयोगे कथं कृदयीगात् “क्लौवान्, शठान्” इत्युभयत्र कर्माणि न षष्ठी, इति तु नाशङ्कनीयं, शीलार्थतच्चः योगे षष्ठीप्रतिषेधात् ; अथवा भव्यार्थे लुटः एवायं प्रयोगः, षातेः व्यथयतश्च लुटि तथैव प्रयोगः भवतीति विज्ञेयम्] धर्म्यं—धर्मादनपेते कर्माणि धर्माचरणे इत्यर्थः, अतिलोभान्वितः,—अतिलुब्धः, धर्मपरायण इत्यर्थः, (धार्मिकस्य पक्षपातीति तु फलितं, विदुषां गुण-पक्षपातदर्शनात्) [“धर्म्येऽतिलोभान्वितः” इत्यत्र “धर्म्यो न लोभान्वितः” इति पाठान्तरे—धर्माः,—धर्मादनपेतः, धार्मिक इत्यर्थः, न लोभान्वितः,—निलोभ इत्यर्थः] तथा हार्भावे—हाः,—हारम्, अभ्युपाय इत्यर्थः, (“हारं निर्गमनेऽपि स्वादभ्युपाये” इति मेदिनी) तस्य भावः,—सत्ता तस्मिन् उपाये सतीत्यर्थः, परेणाम्—अर्थिप्रत्यधिनां, यत् तत्त्व—याथार्थ्यं तस्मिन्, तन्निर्णये इत्यर्थः, बद्धहृदयः,—व्यासक्तमनः, परतत्त्वानुसन्धाने समाहितचित्तः इत्यर्थः ; व्यवहारार्थी स्वार्थ-परतया यथा स्वविषये बद्धहृदयो भवति, तथा अधिकरणिकोऽपि तद्विषयसम्बन्धा-भावात् उपाये सति केवलं तत्त्वानुसन्धानार्थमेव समाहितमना भवेदिति भावः ; बद्धा,—परं—प्रधानं, श्रेष्ठं वा यत् तत्त्व तस्मिन्, किमत्र तत्त्वमिति शङ्कायामेतद्देष्टव्यं तत्त्वमिति निर्णये. बद्धहृदयः,—व्याकुलचेताः, अभियोज्यविषये स्वप्रतिभया तत्त्व-निर्णयपटुः इति फलितार्थः ; तथा राज्ञः,—नियोजकस्य रूपतः, कोपापहः—कोपः,—क्रोधः, अथवाव्यवहारदर्शनादिति भावः, तम् अपहन्ति—नाशयतीति कोप-नाशकश्च, कर्णजपानामुक्तिर्विषयेण विचारकार्ये अधिकरणिकस्य असम्भक्तत्वं तथा पक्षपातित्वं मत्वा विचारकर्माच्चसत्वधर्मात् क्रुद्धस्य राज्ञः सङ्गतार्थकधनेन

श्रेष्ठिकायस्थौ । अज्जस्स वि णाम गुणे दोसो त्ति बुच्चदि ? जइ
एब्बं, ता चंदालोए वि अंधआरो त्ति बुच्चदि । *

अधि । भद्र शोधनक ! अधिकरणमण्डपस्य मार्गमादेशय ।

शोधनकः । एदु एदु अधिअरणभोइओ एदु । † [इति परि-
क्रामन्ति] ।

शोधनकः । एदं अधिअरणमंडवं, ता पविसंतु अधिअरण-
भोइओ । ‡ [सर्वे प्रविशन्ति] ।

अधि । भद्र शोधनक ! वहिर्निष्क्रम्य ज्ञायतां, कः कः
कार्यार्थी (ज) इति ।

शोधनकः । जं अज्जो आणवेदि । [इति निष्क्रम्य] अज्जा !
अधिअरणिओ भणंति, को को इध कज्जत्थी त्ति । §

शकारः । [सहस्रम्] उवत्थिए अधिअरणिणए ? [साटोपं (ट)
परिक्रम्य] हगो वलपुलिशे मणुशे वासुदेव लट्ठिअशाले (ठ)
लाअशाले कज्जत्थी । ¶

• आर्यस्यापि नाम गुण दोष इति उच्यते ? यद्वं, तदा चन्द्रालोकेऽपि
अन्धकार इत्युच्यते ।

† एतु एतु अधिकरणभोजक एतु ।

‡ एतदधिकरणमण्डपं, तत् प्रविशन्तु अधिकरणभोजकाः ।

§ यदार्थं आज्ञापयति । आर्या ! अधिकरणिका भणन्ति, कः क इह
कार्यार्थीति ।

¶ उपस्थिता अधिकरणिकाः ? अहं वरपुरुषो मनुष्यो वासुदेवो राष्ट्रियशालो
राजशाल कार्यार्थी ।

सदुपदर्शनं च क्रोधप्रशमक इति भावः ; एतेन विचारकाणां न्यायपथादप्यविच्युतानां
प्रशंसा असुलभा एव यतो हि जनाः विचारमाधुल्यकथने दुर्जना भवन्ति, यवतः
क्रियमाणमपि एतत् विचारकार्ये प्रशंसालाभे दग्धमेव, अहो ! कष्टमेतत् इत्याशयः ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५ ॥

(ज) कार्यार्थी—व्यवहारार्थी इत्यर्थः ।

(ट) साटोपं—सगर्जमित्यर्थः ।

(ठ) वरपुरुषः,—यशमनुष्यः ; भगवतो वासुदेवस्य प्रवरपुरुषत्वेन तथात्व-

शोधनकः । [ससन्धमम्] हीमादिके ॥ पदमं ज्ञेयं रट्टिअसालो
कज्जत्थी ॥ भोदु, अज्ज ! सुहुत्तं चिट्ठ दाव, अधिअरणिआणं
णिवेदेमि । [उपगम्य] अज्जा ! एसो क्वु रट्टिअसालो कज्जत्थी
बवहारं (ङ) उवत्थिदो । *

अधि । कथं ॥ प्रथममेव राष्ट्रियशालः कार्यार्थी ॥ यथा
सूर्योदये उपरागो महापुरुषनिपातमेव कथयति । शोधनक !
व्याकुलेनाद्य (ठ) व्यवहारेण भवितव्यम् । भद्र ! निष्क्रम्य
उच्यतां, “गच्छ, अद्य न दृश्यते तव व्यवहारः” इति ।

शोधनकः । जं अज्जो आणवेदि त्ति । [निष्क्रम्य शकारमुपगम्य]
अज्ज ! अधिअरणिआ भणंति, “अज्ज गच्छ, या दीसदि तव
बवहारो” । †

* हन् ॥ प्रथममेव राजशालः कार्यार्थी ॥ भवतु, आर्य्य ! सुहुते तिष्ठ
तावत्, अधिकरणिकानां निवेदयामि । आर्य्य ! एष खलु राष्ट्रियशालः कार्यार्थी
व्यवहारम् उपस्थितः ।

† यदार्थ्य आज्ञापयति । आर्य्य ! अधिकरणिका भणन्ति, “अद्य गच्छ, न
दृश्यते तव व्यवहारः” ।

बोधनार्थे तदभेदारीपः कृतः, राष्ट्रियशालः,—“राजशालम् राष्ट्रियः” इत्यमरीकोः
राष्ट्रियशब्देनैव राजशालस्य गम्यमानत्वेऽपि “राजशालः” इति पदं विशेषबोधनार्थं
पद्मवण्ड इत्यादिवत् इति बोध्यम्, अनूदाभातत्वेन विशेषबोधनार्थं वा, मुख्य-
भाषितत्वाद्वा पौनरुक्त्यमेतत् न दोषायेति वेदितव्यम् ।

(ङ) व्यवहारः—विचारार्थमित्यर्थः ।

(ठ) उपरागः,—राहुणा सूर्यस्य चन्द्रमसो वा यास इत्यर्थः, (“उपरागो ग्रही
राह्यस्ते त्विन्दौ च पुष्णि च” इत्यमरः) यथा—यदत्, महापुरुषनिपातं—साधुजन-
विनाशं कथयति—सूचयतीत्यर्थः, तथा प्रथममेव राष्ट्रियस्य आगमनं महापुरुष-
निपातमेव सूचयतीति शेषो बोध्यः ; [एतेन महापुरुषस्य चारुदत्तस्य विपत् समाप्त-
प्राया एवाति सूच्यते] । व्याकुलिन—विचोभितेन, विवस्तेनेत्यर्थः, अव्यवस्थितेनेति
वाच्यं ; [एतेन च भवान् चारुदत्तस्य निरपराधस्य प्राणदण्डादेशः अधिकरणिकैः

शकारः । [सङ्कोचम्] किं ! न दीशदि मम व्यवहारे ? जइ
न दीशदि, तदो आउत्तं लाभाणं पालभं वहिणीवदिं विस्-
विभ, वहिणिं अत्तिकं च विस्विभ, एदं अधिभलणिभं दूले
फेलिअ एत्थ अस्सं अधिभलणिभं ठावइस्सं । * (ण) [इति
गन्तुमिच्छति] ।

शोधनकः । अज्ज रट्ठिअसालअ ! मुहुत्तअं चिट्ठ, दाव
अधिअरणिआणं णिवेदेमि । [अधिकरणिकमुपगम्य] एसो रट्ठिअ-
सालो कुबिदो भणादि । † [इति तदुक्तं भणति]

अधि । सर्वमस्य मूर्खस्य सम्भाव्यते । भद्र ! (त) उच्यताम्,
“आगच्छ, दृश्यते तव व्यवहारः” ।

शोधनकः । [शकारमुपगम्य] अज्ज ! अधिअरणिआ भणंति,
“आअच्छ, दीसदि तव व्यवहारो” ता पबिसदु अज्जो । ‡

* किम् ! न दृश्यते मम व्यवहारः ? यदि न दृश्यते, तदा आउत्तं राजानं गालकं
भगिनीपतिं विज्ञाप्य भगिनीम् अन्तिकाच्च विज्ञाप्य एतमधिकरणिकं दूरीकृत्य अत्र
अन्यमधिकरणिकं स्थापयिष्यामि ।

† आर्य्य राष्ट्रियश्याल ! मुहुत्तकं तिष्ठ, तावदधिकरणिकानां निवेदयामि ।
एष राष्ट्रियश्यालः कुपितो भणति ।

‡ आर्य्य ! अधिकरणिका भणन्ति, “आगच्छ, दृश्यते तव व्यवहारः” तत्
प्रविशतु आर्य्यः ।

प्रदत्तो भविष्यतीति व्यन्यते ; “गच्छाद्य” इत्यादिवचसा च तस्य दैवबलात् प्राणरक्षा
भविष्यतीति ध्वन्यते] ।

(ण) आउत्तं—भगिनीपतिं, (“भगिनीपतिराउत्तः” इत्यमरः) । अन्तिकां—
ज्येष्ठां भगिनीम् [“अन्तिका भगिनी ज्येष्ठा” इत्यमरः । अत्र “भगिनीम् अन्तिकाच्च”
इति द्विरुक्तिः शकारवाक्येन दीर्घावद्धा । “अन्तिकम्” इत्यस्य मातरम् इति संस्कृतं
कुत्रचित् दृश्यते, तथात्वे स्वमातरं, राज्ञः पालकस्य शृणुमित्येवार्थः] । दूरीकृत्य—
वद्विष्कृत्य इत्यर्थः । स्थापयिष्यामि—नियोजयिष्यामि ।

(व) भद्र !—सुजन ! कल्याणभाजन ! इति वा ।

शकारः । पदमं भणंति ण दीशदि, शंपदं दीशदि त्ति ;
ता णाम भौदभौदा अधिचलणभोदभा, जेत्तिअ हग्गे भणिश्शं,
तेत्तिअं पत्तिआवइश्शं । (थ) भोदु, पविशामि । [प्रविश्य उपसृत्य]
शुशुहं अम्हाणं, तुम्हाणंपि शुहं देमि ण देमि अ । *

अधि । [स्वगतम्] अहो ! स्थिरसंस्कारता व्यवहारार्थिनः । (द)
[प्रकाशम्] उपविश्यताम् ।

शकारः । आं ! अत्तणकेलका शे भूमो ; ता जहिं मे रोअदि,
तहिं उवविशामि । [शृङ्गिनं प्रति] एश उवविशामि । [शोधनकं
प्रति] णं एय उवविशामि । [इति अधिकरणिकमस्तके हस्तं दत्त्वा]
एश उवविशामि । † [इति भूमौ उपविशति] ।

अधि । भवान् कार्यार्थी ?

शकारः । अधइं । ‡

अधि । तत् कार्यं कथय ।

* प्रथमं भणन्ति न दृश्यते, साम्प्रतं दृश्यते इति, तत् नाम भीतभीता अधि-
करणभोजकाः, यदयदहं भणिष्यामि, तत्तत् प्रत्याययिष्यामि । भवतु, प्रविशामि ।
सुसुखमस्माकं, युष्माकमपि सुखं ददामि न ददामि च ।

† आं ! आत्मीया एषा भूमिः ; तत् यव मल्लं रोचते, ततोपविशामि । एष
उपविशामि । ननु अतोपविशामि । एष उपविशामि ।

‡ अधिकम् ।

(थ) नाम—सम्भावनायाम् । भीतभोताः,—अतिशयेन भीता इत्यर्थः, अति-
भयवत्ता इति सम्भावयामीति यावत् ; प्रत्याययिष्यामि—विश्वासयिष्यामि, अधि-
करणिकान् इति शेषः, [प्रतिपूर्वकस्य एतेः णिचि लुटि रूपम्] अहं यत् यदेव
कथयिष्यामि, तत् तदेव विचारकान् विश्वासयिष्यामीति तात्पर्यम् ।

(द) व्यवहारार्थिनः,—अस्मत्तो विचारप्रार्थिनः, शकारस्य इत्यर्थः । स्थिर-
संस्कारता—स्थिरः,—अविचलः, यथा प्राक्, तथा इदानीमपि इत्यर्थः, संस्कारः,—
सिद्धान्त इत्यर्थः यस्य तस्य भावः, एकरूपमेव ज्ञानम्, अस्मत्समीपेऽपि न काचित्
परिवर्त्तरिति भावः ; यद्वा,—स्थिरः,—महाकं विश्वसनीयमेव भविष्यतीति दृढतया
नियतः, संस्कारः,—ज्ञानं यस्य तस्य भावः, कर्त्तव्यार्थे अविचक्षितमतिः इति भावः ।

शकारः । कस्मै कज्जं कधइशं । एब्बं बडुके गल्लक-
पमाणाह (ध) कुडे हग्गे जादे । *—

लाअशशुले मम पिदा लाआ तादश होइ जामादा ।

लाअशिशाले हग्गे ममा बि बहिणीबदी लाआ † ॥ ६ ॥

अधि । सर्व्वे ज्ञायते ।—

किं कुलेनोपदिष्टेन शैलमेवात्र कारणम् ।

भवन्ति नितरां स्त्रीताः सुचेत्रे कण्टकिद्रुमाः ॥ ७ ॥

तदुच्यतां कार्य्यम् ।

शकारः । एब्बं भणामि, अबलहाह बि ण अ मे किं पि
कलइशदि । तदो तेण बहिणीबदिणा परितुष्टेण मे कीलिदुं
लक्खिदुं शब्बुज्जाणाणं पबले पुप्फकलंडक जिष्खुज्जाणे दिस्से ;

* कर्णे कार्य्यं कथयिष्यामि । एवं ब्रूहि गल्लकप्रमाणस्य कुले अहं जातः ।—

† राजश्वशुरो मम पिता राजा तातस्य भवति जामाता ।

राजश्यालोऽहं ममापि भगिनीपती राजा ॥

‡ एवं भणामि, अपराद्धस्यापि न च मे किमपि करिष्यति । ततस्तेन भगिनी-
पतिना परितुष्टेन मे क्रौडितं रक्षितुं सर्व्वेद्यानानां प्रवरं पुष्पकरच्छकजीर्णोद्यानं

(ध) गल्लकः,—सुरापानपात्रम् । “गल्लक” इति प्राकृतस्य “गल्लकः” इति वा
संस्कृते पूर्व्ववद्वार्थः ; “मल्लक” इति पाठस्य “मल्लक” इति संस्कृते नारिकेलशस्या-
धारभूता कठिना त्वमेवार्थः ; “नारिकेल माला” इति वङ्गभाषा ।

स्वस्य महामहिमशालित्वं विज्ञापयितुं राजसम्बन्धित्वं प्रदर्शयति, राजेति ।
—मम—मे, पिता—जनकः राजश्वशुरः, —राज्ञः,—वृषस्य, श्वशुरः,—पत्न्याः
पिता, राजा—भूपतिः, तातस्य—पितुः, जामाता—कन्यायाः भर्ता, भवति—अस्ति,
अहं—शकार इत्यर्थः ; राजश्यालः,—वृषपत्न्याः भ्राता, अनूदा-सोदर इति
यावत्, मम—मे, अपि भगिनीपतिः,—स्वसृभर्ता, राजा—वृषपतिः ; “राज-
श्वशुरः” इत्येकयैव उक्त्या राजसम्बन्धित्वबोधस्याक्षतत्वेऽपि पुनः पुनः भ्रष्टा तदर्थस्ते-
नाभिधानं शकाराभावादिनि वेदितव्यम् । आर्या उक्तम् ॥ ६ ॥

क्षितिमिति ।—व्याख्यातोऽयं प्राक् (३६१ पृष्ठे) ॥ ७ ॥

तर्हि अ पेक्खिदं अणुदिअहं शोशावेदं, शोधावेदं, पोथ्यावेदं,
लुणावेदं गच्छामि । देव्वजोएण (न) पेक्खामि, ण पेक्खामि
वा, इत्थिआ शलीलं णिवडिदं । ३

अधि । अथ ज्ञायते का स्त्री विपन्नेति ? (प)

शकारः । ईहो ! अधिअलणभोइआ ! किं ति ण जानामि
तं तादिशिं णअलमंडणं कंचणशदभूशणिअं ? केण वि कुपुत्तेण
अत्यकल्लवत्तश कालवादी शुसं पुप्फकलंडक जिणुआणं

दत्तम् ; तव च प्रेक्षितम् अनुदिवसं शोषयितं, शोधयितं, पोषयितं, लावयितं
गच्छामि । दैवयोगेन पश्यामि न पश्यामि वा, स्त्रीशरीरं निपतितम् ।

* ईहो ! अधिकरणभोजकाः ! किमिति न जानामि तां तादृशीं नगरमण्डनं

(न) अपराङ्मस्यापि—कृतापराधस्यापि । करिष्यति—कर्तुं शक्यतीत्यर्थः ;
यद्यपि भवन्तः धर्मस्य संस्थापनाय धर्माधिकरणमिदमलङ्घ्यन्ति, तद्यपि पालकस्य
प्रीतिभाजनं सा दण्डयितुं भवतां शक्तिर्नास्तीति भावः ; [एतेन अयमेवापराधी इति
स्पष्टीकृतं, पालकराज्ये धर्माधिकरणिकाः प्रत्युपक्रमतयः धार्मिकाश्च आसन्, ते तु
सदा अपरुपातविचारं कर्तुमीश्वरः अयि कदाचित् कथञ्चित् राजानुरीधापेक्षया
राजपक्षमाश्रयामासुरिति सूचितम्, अत एतद्राज्यं राजवदभवदिति ध्वन्यते] । ततः,
—राज्ञः प्रीतिभाजनत्वादवेति भावः यदि राज्ञः त्वयि प्रीतिरस्ति, तर्हि तत्प्रीतिदानं
किमस्ति भवतः ? इत्याशङ्कयामाह, तेनेत्यादि ।—तेन—प्रसिद्धेनेत्यर्थः । मे—
ममम् । क्रीडितं—विहर्तुम् । प्रवरं—येष्टम् । जीर्णोद्यानम् इत्यत्र जीर्णंति पदं
पुरातनत्वख्यापनार्थम् । तत्र—उद्याने इत्यर्थः । अनुदिवसं—प्रतिदिनम् । प्रेक्षितुं—
द्रष्टुम् । शोषयितुं—शुष्कं कारयितुं, बीजपर्णादीन् इति शेषः । शोधयितुं—बल-
श्रुतशुष्कपर्णादिदूरीकरणद्वारा परिष्कारं कारयितुमित्यर्थः । पोषयितुं—स्थाना-
न्तरादानैतदृशिकादिना निभभूमिं पूरयितुमित्यर्थः, दीहृददानेन पुष्पाणां फलानां
वा परिपुष्टिं साधयितुं वा, यथा,—जलसेचनादिना बाल-शुष्कप्रायवृक्षान् वर्धयितुम्
इत्यर्थः । लावयितुं—लतागुल्मादीनां शोभावर्धनार्थं विशृङ्खलभावेन इतस्ततः प्रसारित-
पत्राणान् छेदयितुमित्यर्थः । दैवयोगेन—सहसा ; अवाग्वीन्यविक्रमभाषितं वक्तुरधम-
त्वेनादृश्यमेव, प्रतिदिवसं गमनस्य, दैवकृत्या च दर्शनादर्शनयोः परस्परविरोधात् ।

(प) अथ—प्रश्ने । ज्ञायते, ज्ञयतेति शेषः । विपन्ना—सत्ता, मारिता इति यावत् ।

पवेशिअ बाहुपाश-बलक्कालेण (फ) वशंतशेणिआ मालिदा,
ए मए । * [इत्यर्होक्तिं मुखमावृणोति] ।

अधि । अहो ! नगररक्षिणां प्रमादः ! भोः श्रेष्ठिकायस्थी !
“न मया” इति व्यवहारपदं (ब) प्रथममभिलिख्यताम् ।

कायस्थः । जं अज्जो आणवेदि । [तथा कृत्वा] अज्ज !
लिहिदं । *

शकारः । [स्वगतम्] हीमादिके ! उत्तलाश्रंतेण विष
पाअश-पिंडालकेण अज्ज मए अत्ता एब्ब णिआशिदो । (भ)

काचनशतभूषणम् ? केनापि कुपुत्रेण अर्थकल्यवर्तस्य कारणात् शून्यं पुण्यकरल्ल-
जौर्णोद्यानं प्रवेश्य बाहुपाशबलात्कारेण वसन्तसेना मारिता, न मया ।

* यदार्थं आज्ञापयति । आर्थः ! लिखितम् ।

५ हीमादिके ! उत्तरयतेव पायसपिण्डारकेण अद्य मया आर्कं निशोषितः ।

(फ) हंही इति सम्बोधनसूचकमव्ययं, हं इत्यर्थः । किमिति—कथम् ।
नगरमण्डनं—नगरस्य—उज्जयिन्या इत्यर्थः, मण्डनं—शीभाभूताम् । काचनशतभूषणां
—काचनानां—सुवर्णानां, शतं—समूहः, भूषणम्—अलङ्कारः यस्याः तां, बहु-
सुवर्णालङ्कारालङ्कृतमित्यर्थः । शून्यं—निर्जनमित्यर्थः । बाहुपाशबलात्कारेण—
बलपूर्वकं भुजपाशेन तस्या यौवादशमाहृत्य इत्यर्थः ।

(ब) अहो इति सम्भ्रमे । प्रमादः—अनवधानता । व्यवहारपदं—व्यवहारे
—विवादे, पदं—वाक्यं, (“पदं वाक्यं च शब्दं च व्यवसायप्रदेशयोः” इति मेदिनी) ।
एतल्लिखनस्य प्रयोजनन्तु अर्थप्रत्यर्थिनां वाक्यानुसारतः एव विवादस्य निर्णयित्वान्,
तच्च अनुपदमेव व्यक्तीभविव्यति “हिविधी व्यवहारः” इत्यादिना, वाक्येन अर्थेन च
तस्य हिविध्यदर्शनात् इत्यवधातव्यम् ; स्वाभाविकभाषणस्यैव व्यवहारिकत्वमुक्तं
मनुना ; तथा हि,—“स्वभावेनैव यदब्रूयुस्तदग्राह्यं व्यवहारिकम् । अतो यदन्यद-
ब्रूयुर्धर्मार्थं तदपार्थक्यम् ॥” इति ८ अध्या० ७८ श्लोकः ।

(भ) हीमादिके इति अव्ययं भवविषयवर्धदद्योतकम् । उत्तरयता—उत्—
अतीव, त्वरयता—शीघ्रं कुर्वता, विलम्बममहमानेन इत्यर्थः । पायसपिण्डारकेण
—पायसपिण्डं—दुग्धपक्कमश्रं, परमान्नमित्यर्थः, तत् ऋच्छति—प्राप्नोतीति [कर्त्तरि
अधि रूपम्] तेन, पायसान्नलोभिना इत्यर्थः ; पायसान्नलोभात् अत्युन्ममव तत् शुक्ला

भोदु एब्बं दाव । [प्रकाशम्] अहो अधिभ्रलणभोइआ ! सं
भणामि, मए ज्जेव दिट्ठा, किं कोलाहलं (म) कलेध ? १
[इति पादेन लिखितं प्रोच्छति (य)] ।

अधि । कथं त्वया ज्ञातं, यथा खलु अर्थनिमित्तं बाहुपाशेन
व्यापादिता ?

शकारः । हंही ! शूणं शूणशूणाए मोघट्ठाणाए गीवाल-
आए, शिशुवसुकेहिं आहलणट्ठाणेहिं (र) तक्केमि । *

सवत् एवं तावत् । अहो अधिकरणभोजकाः ! ननु भणामि, मया एव दृष्टा,
किं कोलाहलं कुरुत ?

* हंही ! नूनं शूनशूनया मोघस्थानया गीवालिकया, निःसुवर्णकैराभर-
स्थानैस्तर्कयामि ।

यथा रसना दग्धोक्रियते, तथा मयाऽपीत्यर्थः, निर्णयितः,—निश्चयेन नाशं प्रापितः,
“त्वया मारिता न वा ?” इति केनचित् अदृष्टेऽपि, प्राक् स्वयमेव “न मया” इत्युक्त्या
स्वापराधस्वीकारसम्भावनात् इति भावः, [“उपसर्गादसमासेऽपि शोपदेशस्य”
(८ । ४ । १४ पा०) इति शत्वम्] । अत्र पायसशब्देन चारुदत्तस्य विनाश एक-
फलतोऽभिप्रेतः ।

(म) कोलाहलं—कलकलम् ।

(य) प्रोच्छति—प्रसारि, अक्षरवर्णान् मुष्णाति इत्यर्थः ।

(र) शूनशूनया—स्त्रीतस्त्रीतया, [श्रयतेः भौवादिकस्य कर्तरि निष्ठायां रूप-
मेतत्] शूनात् शूना तथा अतिस्त्रीतया इत्यर्थः उच्छोद्यवत्या इति यावत् । [केचित्तु
“शूणशूणाए” इति प्राकृतस्य “शूनशूनया” इति संस्कृतं कृत्वा “आभरणशून्यया
स्त्रीतया च” इत्यर्थं कुर्वन्ति । “शूणशूणाए” इत्यत्र “पङ्क्तिशूणाए” इति पाठान्तरे
“परिशून्यया” इति संस्कृतं, भूषणशून्यया इत्यर्थश्च] मोघस्थानया—मोघं—विफलं,
स्थानं—स्थितिः, सत्ता इत्यर्थः, तादृशालङ्कारविरहादिति भावः यस्याः तथा,
शैवेयकापहरणात् शून्यालङ्कारस्थानया इति यावत्, गीवालिकया—गीवया ; यहा,
—गीवामलति भूषयति या तथा, [अलतेः कर्तरि लुलि स्त्रियां टाप्] शैवेयके-
त्यर्थः, परिशून्येत्यनेनावयः, मोघस्थानया - मोघं—भूषणशीभारहिततया निर-
र्णकं, स्थानं—शरीरस्थानं यस्याः तथा, मृतया स्त्रियेति शेषः ; तथा निः,—न सन्ति,
कुवर्णकानि—गीवशीभरवानि तेषु तथाभूते, आभरणस्थानैः,—कलादिभिरित्यर्थः ।

श्रेष्ठिकायस्थौ । जुञ्जदि बिच । *

शकारः । [स्वगतम्] दिष्ट्या प्रयुज्जीविदन्ति । अबिद-
मादिके ! † (ल)

श्रेष्ठिकायस्थौ । भोः ! कं एसो बबहारो अबलंबदि ? ‡ (व)

अधि । इह हि द्विविधो व्यवहारः ।

श्रेष्ठिकायस्थौ । केरिसौ ? §

अधि । वाक्यानुसारेण अर्थानुसारेण च । यस्तावत्
वाक्यानुसारेण, स खलु अर्थिप्रत्यर्थिभ्यः । (श) यच्च अर्थानु-
सारेण, स च अधिकरणिकबुद्धिनिष्पाद्यः ।

श्रेष्ठिकायस्थौ । ता वसंतसेनामादरं अबलंबदि बबहारो । ¶

अधि । एवमिदम् । भद्र शोधनक ! वसन्तसेनामातर-
ममुद्देजयन्नाह्वय । (घ)

शोधनकः । तथा । [इति निष्क्रम्य गणिकामाता सह प्रविश्य] एदु
एदु अज्जा । **

* युज्यते इव ।

† दिष्ट्या प्रयुज्जीवितोऽस्मि । अबिदमादिके ।

‡ भोः ! कस्येव व्यवहारोऽवलम्बते ?

§ कौटुम्भी ?

¶ तस्मात् वसन्तसेनामातरमवलम्बते व्यवहारः ।

** तथा । एतु एत आर्या ।

(ल) दिष्ट्या—भाग्यबलेन । प्रयुज्जीवितोऽस्मि—पुनर्जीवनं प्राप्नोऽस्मि इत्यर्थः ।
अबिदमादिके इति अव्ययं हर्षसूचकम् ।

(व) भोः इति ।—कस्माग्रित्य एव व्यवहारः तिष्ठति इत्यर्थः ; कोऽस्य अर्थी ?
इति भावः ।

(श) वाक्यानुसारेण—उक्तिमनुसृत्य, अर्थिप्रत्यर्थिनां वाक्यं श्रुत्वा इत्यर्थः ।
अर्थानुसारेण—अर्थिप्रत्यर्थिनां वाक्यार्थमनुसृत्य, बुद्धिप्रभावेण अर्थिप्रत्यर्थिनां
वाक्यस्य तात्पर्यबोधनेत्यर्थः । अर्थिप्रत्यर्थिभ्यः, वादिविवादिभ्यः, श्रुतेति शेषः ।

(घ) अमुद्देजयन्—अव्याकुलयन्, “तूष्णमागच्छ, विलम्बं मा कुरु” इत्या-
मुद्देजकवाक्यमप्रयुज्जान इत्यर्थः, सौजन्यपुरःसरमिति यावत् ।

वडा । गदा मे दारिका मित्तघरअं अत्तणो जोब्बणं अणु-
भविदुं, एसो उण दौहाऊ भणादि, “आअच्छ, अधिअरणओ
सहाविदि” ; ता मोहपरवसं बिअ (स) अत्ताणअं अवगच्छामि,
हिअअं मे धरथरेदि । अज्ज ! आदेसेहि मे अधिअरणमंड-
वस्स ममां । *

शोधनकः । एदु एदु अज्जा । [उभौ परिक्रानतः] एदं अधि-
अरणमंडवं, एत्थ पविसदु अज्जा । †

[इत्युभौ प्रविशतः] ।

वडा । [उपसृत्य] सुहं तुम्हाणं भोदु भावमिस्साणं । ‡ (हं)

अधि । भद्रे ! स्वागतम् ? आस्यताम् ।

वडा तधा । § [इत्युपविष्टा] ।

शकारः । [साक्षेपम् (क)] आगदाशि बुद्धुकुट्टणि ! आगदाशि ? ¶

अधि । अये ! त्वं किल वसन्तसेनाया माता ?

* गता मे दारिका मित्तगृहम् आत्मनी यौवनमनुभवितुम्, एष पुनः
दौर्घायुर्भणति, “आगच्छ, अधिकरणिकः शब्दायते” (आह्वयति) । तन्मोहपरवश-
मिवात्मानमवगच्छामि, हृदयं मे प्रकम्पते । आर्य्य ! आदिश मे अधिकरणमण्डपस्य
मार्गम् ।

† एतु एतु आर्या । एषोऽधिकरणमण्डपः, अत्र प्रविशतु आर्या ।

‡ सुखं युष्माकं भवतु भावमिच्छाणाम् ।

§ तथा ।

¶ आगताऽसि वृद्धकुट्टनि ! आगताऽसि ?

(स) दारिका—बालिका, कन्या इत्यर्थः । मित्तगृहं—सखिभवनं, चारु-
दत्तालयमिति यावत् । अनुभवितुं—सम्भोक्तुम् । मोहपरवशम्—अज्ञानोपहतं,
मूर्च्छाक्रान्तमिव सर्व्वतः अन्धकाराच्छन्नम् इति भावः ।

(ह) भावमिच्छाणां—भावेयु—विह्वल्य, मिश्राः—श्रेष्ठाः तेषाम्, (उत्तर-
पदस्थस्य मिश्रशब्दस्य श्रेष्ठार्थवाचकत्वात्) पण्डितवर्याणामित्यर्थः ; भावाश्च—
विदांसश्च, मिश्राश्च—पूज्याश्च तेषां वा ।

(क) साक्षेप—सतिरस्कारम् ।

इडा । अधई । *

अधि । अथेदानीं वसन्तसेना क्व गता ?

इडा । मित्तघरश्च । †

अधि । किन्नामधेयं तस्या मित्तम् ?

इडा । [स्वगतम्] हृष्टो ! हृष्टो ! अदिलज्जणीञ्चं क्व एदं ।
[प्रकाशम्] जणस्स पुच्छणीञ्चो अञ्चं भेत्यो, ए उण्ण अधि-
अरणिअस्स । ‡ (ख)

अधि । अलं लज्जया ; (ग) व्यवहारस्त्वं पृच्छति ।

श्रेष्ठिकायस्थो । बवहारो पुच्छदि, एत्थि दोसो ; (घ)
क्रधेहि । §

इडा । कधं !! बवहारी ? जइ एब्बं, ता सुणंतु अज्जमिस्सा ;
—सो क्व सत्यबाह्विणअदत्तस्स एत्तिञ्चो, साअरदत्तस्स
तण्णो, सुगहिदण्णामहेञ्चो (ङ) अज्ज चालुदत्तो णाम्.

* अयकिम् ।

† मित्तग्रहम् ।

‡ हा धिक् ! हा धिक् ! अतिलज्जनीयं खलु इदम् । जनस्य प्रच्छनीयोऽयमर्थः,
न पुनरधिकरणिकस्य ।

§ व्यवहारः पृच्छति, नास्ति दोषः, कथय ।

॥ कथम् !! व्यवहारः ? यद्येवं, तदा श्रवन्त आर्यमित्राः ;—स खलु सार्थ-

(ख) अयम् अर्थः -- विषयः, मित्तस्य नामेति यावत्, जनस्य—प्राक्ततज्जेन
इत्यर्थः, प्रच्छनीयः,—प्रष्टव्यः, जिज्ञासितव्य इत्यर्थः, अधिकरणिकस्य पुनः न—न तु
अधिकरणिकेन इत्यर्थः, प्रच्छनीय इति शेषः [कृत्यप्रत्यययोगात् कर्त्तरि वैकल्पिकी
बह्वी] ; वैश्यामित्रत्वेन शिष्टानां चारुदत्तमहोदयानां वर्णने लज्जाकरमेवेति भावः ।

(ग) अलं लज्जया—लज्जां मा कुर्व, तदभिधाने लज्जा न करणीया इत्यर्थः ।

(घ) नास्ति दोषः,—निवृत्तनामप्रकाशे इति भावः । [“एत्थि दोसो” इत्यत्र “ए
एत्थ दोसो” इति पाठान्तरे—“नात्र दोषः” इति संस्कृतम्] ।

(ङ) आर्यमित्राः,—मानववरा इत्यर्थः । मत्ता—पौत्रः । सुगृहीतमान-
धेयः,—प्रातःकरणीय इत्यर्थः, “स सुगृहीतनामा स्नात् वः प्रातः अर्चयेत् कुभैः” इति ।

सेष्टिचत्तरे पडिबसदि, तहिं मे दारिआ जोब्बणसुहमण-
भवदि । १।

शकारः । शुदं अज्जेहिं ? लिहीअंदु एदे अक्खला, चालु-
दत्तेण सह मम विवादे । *

श्रेष्ठिकायस्थौ । चालुदत्तो मित्तो ति णत्थि दोसो । †

अधि । व्यवहारोऽयं चारुदत्तमवलम्बते । (च)

श्रेष्ठिकायस्थौ । एवं विभ्र । ‡

अधि । धनदत्त ! वसन्तसेना आर्यचारुदत्तस्य गृहं
गतेति लिख्यतां व्यवहारस्य प्रथमः पादः । कथमार्यचारुदत्तो-
ऽपि अस्माभिराह्वयितव्यः ? अथवा व्यवहारस्तमाह्वयति ।
भद्र शोधनक ! गच्छ, आर्यचारुदत्तं स्वैरमसभ्रान्तमनुदिग्नं
सादरमाह्वय, प्रस्तावेन (छ) अधिकरणिकत्वां द्रष्टु-
मिच्छतीति ।

शोधनक ! जं अज्जो आणवेदि । [इति निष्क्रान्तः, चारुदत्तेन सह
प्रविश्य च] एदु एदु अज्जो । §

बाह्विनयदत्तस्य नमा, सागरदत्तस्य तनयः, सुगृहीतनामधेयः आर्यचारुदत्तो नाम
श्रेष्ठिचत्तरे प्रतिवसति । तत्र मे दारिका यौवनसुखमनुभवति ।

* युतमार्थः ? लिख्यतामेतान्वचराणि, चारुदत्तेन सह मम विवादः ।

† चारुदत्तो मित्रमिति नास्ति दोषः ।

‡ एवमिव ।

§ यदार्थ आज्ञापयति । एतु एतु आर्यः ।

(च) चारुदत्तमवलम्बते, प्रत्ययितया इति भावः ।

(छ) धनदत्त ! इति कायस्थनामसन्धीधनम् । प्रथमः,—आद्यः, पादः,—
पञ्च इत्यर्थः । स्वैर—मन्दं धीरमित्यर्थः, असभ्रान्तम्—अत्वरं यथा त्वराप्रकाशो
न भवति तथेत्यर्थः । अनुदिग्नम्—अव्याकुलम्, एवं वाक्प्रयोगी त्वया न कर्तव्यः,
येन तद्धिते “कथमहमधिकरणमख्ये आहृतः किमिष्टमापतितम्” इत्यादिरूपः
उद्देशः उत्पद्यते तथा इति भावः । सादरं—सबहुमानम् । प्रस्तावेन—केनचित्
प्रसङ्गेन, कथाऽन्तरेषु भवत्प्रसङ्गोत्थानादिति यावत् ।

चार । [विचिन्त्य]—

परिज्ञातस्य मे राज्ञा शीलेन च कुलेन च ।

यत् सत्यमिदमाह्वानमवस्थामभिशङ्कते ॥ ८ ॥

[सवितर्कं स्वगतम्]—

ज्ञातो नु किं स खलु बन्धनविप्रयुक्तो

मार्गागतः प्रवहणेन मयाऽपनीतः ? ।

चारैक्षणस्य नृपतेः श्रुतिमागतो वा ?

येनाहमेवमभियुक्त इव प्रयामि ॥ ९ ॥

इदानीमाह्वानकारणं वितर्कयति, परिज्ञातस्येति ।—राज्ञा—रूपेण, पालके-
नेति यावत्, राज्ञः प्रतिनिधित्वात् राजस्थानोयेनाधिकरणिकेनेति भावः, शीलेन—चरि-
त्रेण च, कुलेन—प्रशस्तान्वयेन च, परिज्ञातस्य—विदितस्य, अतः सत्सभावगता वंशगता
च काऽपि शङ्का न सम्भवतीति भावः, मे—मम, यत् आह्वानम्—आकारणा,
(“हृतिराकारणाऽऽह्वानम्” इत्यमरः) कृतमिति शेषः, इदम्—आह्वानमित्यर्थः, सत्यं—
निश्चितम् अवस्थां—दशां, दारिद्र्यमिति यावत्, अभिशङ्कते—सन्देहि मद्दारिद्र्यम्
अभिलक्ष्य कस्मिन्नपि विषये मदीयदीर्घं तर्कयति, यतः दापः सहसा दारिद्र्यमेव आश्रयति,
न तु धनिनं, दारिद्र्यस्य सर्वदीर्घकहेतुत्वादिति भावः । पथ्यावक्तं वक्तम् ॥ ८ ॥

आह्वानकारणानुसन्धाने वितर्कान्तरमाह, ज्ञात इति ।—बन्धनात्—कारा-
वासात्, विप्रयुक्तः,—विच्युतः, ततः मार्गागतः,—मार्गवशात् आगतः,—उपस्थितः,
पाप्य इत्यर्थः, सः,—आश्रयकनामा गौपालसुतः, मया—चारुदत्तेनेत्यर्थः, प्रवहणेन—
शकटेन, अपनीतः,—अपसारितः, स्थानान्तरं नीत इति यावत्, खलु—निश्चयेन,
प्रश्नं वा, किं नु ज्ञातः ?—अपि किं सर्वजनैः विदितः ? नु—वितर्कः ; सर्वे
एतदुक्तान् ज्ञात्वा राजनि प्रकाशितवन्तः किम् ? इति भावः ; अथोपायान्तरं राज्ञः
सर्वज्ञत्वं व्यक्तीकरोति, चारैक्षणस्य इति ।—वा—अथवा, चारैक्षणस्य—चारचतुषः,
नृपतेः,—राज्ञः, श्रुतिं—श्रवणम्, आगतः ?—प्राप्तः ? चारैण ज्ञातः किम् ?
इत्यर्थः, (राज्ञां हि चारैक्षणत्वं दूतमुखत्वं प्रसिद्धमेव । उक्तञ्च —“चारैचक्षी
दूतमुखः पुरुषः कोऽपि पार्थिवः” इति) । येन—येन हेतुना इत्यर्थः, अहम् एवम्
—एवमप्रकारेण, अभियुक्त इव—कृतापराधतया अभियोगदूषितः पुरुष इवेत्यर्थः,
प्रयामि—गच्छामीत्यर्थः । अत्र चारैक्षणस्य इति रूपकं, तथा अभियोगसम्भावनायाः
स्फुटत्वादुपेक्षाऽलङ्कारयेत्यर्थः ; संसृष्टिः । वसन्ततिलकं वक्तम् ॥ ९ ॥

अथवा किं विचारितेन ? (ज) अधिकरणमण्डपमेव गच्छामि । [प्रकाशम्] भद्र शोधनक ! अधिकरणस्य (भ) मार्गमादेशय ।

शोधनकः । एदु एदु अज्जो । * [इति परिक्रामतः] ।

चार । [सशङ्कम्] तत् किमपरम् ?—

रुक्षस्वरं वाशति वायसोऽयममात्यभृत्या मुहुराह्वयन्ति ।

सव्यञ्च नेत्रं स्फुरति प्रसङ्ग्य ममानिमित्तानि हि खेदयन्ति ॥ १० ॥

* एतु एतु आर्यः ।

(ज) विचारितेन—विचारेण वितर्केण इति यावत् । किं—निष्प्रयोजनमित्यर्थः ।

(भ) अधिकरणस्य—अधिकरणमण्डपस्य इत्यर्थः ।

गमनमार्गे दुर्निमित्तानुभवमाह, रुक्षस्वरमिति ।—अयं—पुरी वर्त्तमान इत्यर्थः, वायसः,—काकः, रुक्षस्वरं—विकृतशब्दं, कर्कशं यथा तथैति यावत् वाशति—शब्दायते, [देवादिकस्य वाशधातीरात्मनेपदित्वेऽपि बहुषु पुल्लिङ्गेषु भौवादिकतया उभयपदित्वेन चास्य प्रयोगः दृश्यते ; यथा,—“दक्षिणपार्श्वेऽनुवाशते यातुः” इति । यदि “वाशत्यस्थिभङ्गाय” इति “वक्ष्णीं वादाय वाशते बन्धः” इति च ; यद्वा—वाशते इति वाशः, पचायच्, शब्दकारीत्यर्थः, स इव आचरतीति वाक्येन कर्तृरूपमानादाचारार्थे “सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्त्वा वक्तव्यः” (वा०) इति पाक्षिक-क्लिप्प्रत्यये वाश इति नामधातोः लटि वाशतीति सिद्धम् । अस्यातिभयजनकत्वमाह वृहत्संहितायां वराहमिहिरः, यथा,—“दाक्षणादस्तहकोटरोपगौ वायसो महाभयदः” इति] अपि च, अमात्यानां—राजनिपुक्तानां पुरुषाणां, भृत्याः,—परिचारकाः, मुहुः—वारंवारम्, आह्वयन्ति—आकारयन्ति, (अधिकरणिककृता भृत्यादिभिः नीचजनेः महतामाकारणाऽपि अनिमित्तरूपा एवेति, दृश्यते हि महानः धर्माधिकरणदर्शनात् बिभ्यतीति), तथा सव्यञ्च—वामं, नेत्रञ्च—नयनञ्च, प्रसङ्ग्य—सहसा, स्फुरति—स्पन्दते, पुंसां वामाङ्गस्फुरणस्य दुर्निमित्तसूचकत्वमाह मण्ड-पुराणम् ; यथा—“अङ्गदक्षिणभागे तु शूलं प्रस्फुरणं भवेत् । अप्रशस्तं तथा वामे वृष्टस्य हृदयस्य च ॥” इति । (किं बहुना ?) अनिमित्तानि—एतानि दुर्लक्ष्यानि, हि—निश्चितं, सम—सामित्यर्थः, [समेति सम्बन्धविवक्षया कर्मणि षष्ठी] खेदयन्ति—

शोधनकः । एदु एदु अज्जी सैरं असंभंतं ॥

आह । [परिक्रम्यायतीऽवलोक्य च]—

शुष्कवृक्षस्थितो ध्वाङ्कः आदित्याभिमुखस्तथा ।

मयि नोदयते वामं चक्षुर्वोरमसंशयम् ॥ ११ ॥

[पुनरव्यतीऽवलोक्य] अये ! कथमयं सर्पः !—

• एतु एतु आर्थः खैरमसम्भान्तम् ।

अवसादयन्ति, क्रोशयन्ति इत्यर्थः ; यथा,—[मम इति सन्त्वन्वे वष्टौ, अनिमित्तानीति सम्बन्धिपदेनाश्रीयते, मामिति कर्कषदान्तरमत्वाध्याहर्तव्यम्] अहौ ! न जाने, एतानि दुर्निमित्तानि अयं किमनभिमतं मां दर्शयिष्यन्तीति भावः । अत्र खेदरूपकार्यं प्रति वाद्यस्य कक्षवाशनरूपानिमित्तस्य साधकत्वे सत्यपि अमात्यभृत्य-कर्तृकाह्वानादीनामपि तत्कार्यकरत्वात् समुच्चयालङ्कारः । उपजातिः वृत्तम् ॥ १० ॥

पूर्वोक्तमेव दुर्निमित्तं भक्षणन्देण विशदीकृत्याभिदधाति, शुष्कोति ।—शुष्कवृक्ष-स्थितः,—नौरसपादपाधिकटः, तथा—एवम्, आदित्याभिमुखः, अभि—अभिमतं, पुरोवर्तीत्यर्थः, मुखं यस्य सः अभिमुखः, आदित्यस्य अभिमुखः इति बह्व्रीत्यान्तरं वष्टौममामः आश्रयणीयः, सूर्यमवलोकयन्नित्यर्थः, ध्वाङ्कः,—काकः, (“काकि तु करटारिष्टबलिपुष्टसक्तप्रजाः । ध्वाङ्कमधीषपरष्टबलिभृग्वायसा अपि ॥” इत्य-मरः) मयि—मम उपरि इति यावत्, चौरं—भयानकं, वामं—मध्यं, चक्षुः,—नेत्रं, नोदयते—निक्षिपति, इति असंशयं—निःसन्देहमेतदित्यर्थः, सर्वमेतत् दुर्नि-मित्तं मामेवाश्रित्योदेति इत्येव कश्चिदपि संशयो नास्ति इति तात्पर्यम् । दुर्लक्ष-स्यास्यातिभयसूचकत्वमाह वराहमिहिरः ; यथा,—“किम्रायेऽङ्गच्छेदः कलहः शुष्क-द्रुमस्थिते ध्वाङ्के । पुरतश्च पृष्ठतो वा गीमयसंस्थे धनप्राप्तिः ॥ छिन्नादिदिगवलीकौ सूर्याभिमुखौ हवन् गृहे गृह्णिवः । राजभय-चौर-वन्धन-कलहाः स्युः पगभयञ्च ॥” इति । न च काकाक्षिगीलकन्यायदर्शनात् काकानाम् एकाक्षिगीलकवचनया तत्र वामत्वाद्योगः इति वार्थं, काकाक्षिगीलकस्य एकत्वेऽपि तेषां वयोरेवाक्षिहारयोः सत्त्वेन एकस्यापि गीलकस्य शिरीषरां परिचान्ध वामतः नयनेन वामस्य चक्षुषः नादनं सङ्गच्छते इति वेदितव्यं, दृश्यते हि एतत्, काकादयः स्वभावादेव वीरा वक्रोक्तस्य निक्षेपकयन्तीति ; अथवा,—वामं—वक्रं यथा स्यात् तथा नोदयतीति क्रियाविशेषणतयाऽपि अस्य सङ्गतिः सम्भाव्यते इति सुधीर्भिर्विभाव्यम् । पथ्यावक्रं वृत्तम् ॥ ११ ॥

मयि विनिहितदृष्टिर्भिन्ननीलाञ्जनाभः
 स्फुरितविततजिह्वः शुक्लदंष्ट्राचतुष्कः ।
 अभिपतति सरोषो जिह्विताधातकुचिः
 भुजगपतिरयं मे मार्गमाक्रम्य सुप्तः ॥ १२ ॥

अपि च इदम्,—

स्खलति चरणं भूमौ न्यस्तं न चार्द्रतमा मही
 स्फुरति नयनं वामो बाहुर्मुहुश्च विकम्पते ।

अपरमपि दुर्निमित्तमाह हास्यां, मथीति ।—मयि—मम उपरि, मां प्रतीत्यर्थः,
 विनिहिता—अर्पिता, दृष्टिः,—नेत्रं येन सः, (“लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चतुरचिणी ।
 दृग्दृष्टौ” इत्यमरः) भिन्नं—मृदितं, दृष्टमित्यर्थः, नीलं—नीलवर्णं, यत् अञ्जनं—
 कञ्जलं, तस्य आभा इव आभा—कान्तिः यस्य तादृशः, कृष्णवर्णं इत्यर्थः, स्फुरिता
 —स्फन्दिता, वितता—विस्तृता, जिह्वा—रसना यस्य तथाभूतः, ललिहानरसन
 इति यावत्, शुक्लं—शुभ्रं, दंष्ट्राणां—दन्तपङ्क्तिव्यग्रान्तस्थेष्ववकाकृतिदीर्घदन्तानां,
 सविषदशनानामिति यावत्, चतुष्कं—चतुष्टयं यस्य सः, जिह्वितः,—वक्रीकृतः,
 कुण्डलीकृत इति यावत्, आधातः,—पवनाशनत्वात् वायुना पूरितः, स्कीत इत्यर्थः ;
 यडा,—आधातः,—रोषवशात् भूमौ आस्फालनेन शब्दित इति यावत् कुचिः,—
 उदरं यस्य तादृशः, तथा मे—मम, मार्गं—गसनस्य पथानम् आक्रम्य—अवगृह्य,
 सुप्तः—शयितः, (“सुप्तिः स्वर्णाज्जता-निद्रा-विश्रम्भे शयने स्त्रियाम्” इति मेदिनी) ;
 अयं - पुरोवर्त्ती, भुजगपतिः—सर्पराजः, सरोषः,—सक्रोधः सन्, (दृष्टुमिच्छये-
 त्यध्याहारः) अभिपतति—मदभिमुखमागच्छतीत्यर्थः । अस्य च विशिष्टारिष्ट-
 सूचकचमुक्तं ब्रह्मसंहितायाम् ; यथा,—“फणिनोऽभिमुखागमोऽरिसङ्गं कथयति
 ब्रह्मवधाययश्च यातुः” इति । वसन्तराजशकुनेऽपि,—“गोमास-दर्वीकर-राजिलाद्या
 जात्येव सर्वे भयदा भुजङ्गाः” इति । अत्र जिह्वा वितत्य क्रोधात् स्वकुचं वायुना
 पूरयित्वा स्कीतस्य कृष्णसर्पस्य दिदृक्षया सरोषमभिमुखमापतनस्य तथा मार्गमाक्रम्य
 शयनस्य च स्वभावसिद्धतत्परिक्रयानुरूपोपवर्णनदर्शनात् स्वभावोक्तिरलङ्कारः ।
 मालिनौ वृत्तम् ॥ १२ ॥

स्खलतीति ।—हि—यत्, भूमौ—क्षितौ, न्यस्तम्—अर्पितं पातितमित्यर्थः,
 चरणं—पादः, स्खलति—भ्रमति, (“पादः पदङ्घ्रिचरणीऽस्त्रियाम्” इत्यमरः) ।

शकुनिरपरस्वायं तावद्धिरोति हि नैकशः

कथयति महाघोरं मृत्युं न चात्र विचारणा ॥ १३ ॥

सर्वथा देवताः स्वस्ति (ज) करिष्यन्ति ।

शोधनकः । एदु एदु अज्जो, इमं अधिअरणमंडबं पविसदु
अज्जो । *

• एतु एतु आर्य्यः, इमं अधिकरणमण्डपं प्रविशतु आर्य्यः ।

महो च—पृथ्वी तु, आर्द्रतभा—अत्यार्द्रा, न, भवतीति शेषः, अत्यार्द्राणां भूमौ हि
चरणखलनं सम्भवति इति भावः ; नयनं—चक्षुः, वाममिति शेषः, स्फुरति—
स्पन्दते, तथा वामः,—दक्षिणेतरे, बाहुः,—भुजः, मुहुः,—वारं वारं, विकस्यते—
स्फुरतीत्यर्थः, अर्थ—पुरःस्थः एषः, अपरः,—अन्धः, शकुनिश्च—दुर्निमित्तसूचकः
पक्षी, तावत् नैकशः,—मुहुर्मुहुः, विरोति—विकटं शब्दायते, (अतः एतत् सर्व-
मिति अध्याहार्यम्) महाघोरं—शूलादिसाध्यतया अतिदारुणं मृत्युं—मरणं,
कथयति—ज्ञापयति, अत्र—अस्मिन् विषये, विचारणा—वितर्कः, संशय इति
यावत्, न, अस्ति इति शेषः, एतत् निश्चितमेवेत्यर्थः । अकारणं चरणखलनस्य
दुर्निमित्ततामाह वसन्तराजशकुने, यथा,—“स्वपादयानखलनं नृपाणां भङ्गः
कश्चित् यानपलायनञ्च । हाराभिघाताभ्यग-ग्रंस्वपाताः प्रस्थानविघ्नं कथयन्ति यातः ॥”
इति । अपि च, शार्ङ्गधरपद्धतिः विशिष्य वामाक्षिस्फुरच्छरपदुर्निमित्तफलमाह ;
तथा हि,—“वामस्याधः स्फुरणमसक्तं सङ्करं भङ्गहेतुस्तैस्त्र्येवोद्देह्यति नितरां मानसं
दुःखजालम् । नेत्रोपान्ते हरति च धनं नेत्रकोणे च बन्धं सव्ये चैतत् फलमविकर्णं
व्यत्ययं चापसव्ये ॥ दक्षिणमङ्गं पुंसः स्त्रियाश्च वामं शुभाशङ्कं स्फुरितम् । नीचोच्च-
मध्यमात्रः फलति च गान्धोचितः स्पन्दः ॥” इति । अत्र मन्त्रादेः आर्द्रतमत्वाद्य-
भावेऽपि अहेतुकस्यैव पादखलनादेः वर्णनात् हेतुं विनैव तत्तत्कार्यापत्तिकथनरूपा
विभावनाऽलङ्कारः, तथा पादव्यगतानां वाक्यार्थानां चतुर्थपादगतस्य महाघोर-
मृत्युसूचनरूपस्य वस्तुनः हेतुतया वाक्यार्थहेतुकताव्यलिङ्गालङ्कारश्च, परस्परश्च
तयोरङ्गाङ्गिभावतया संस्थितेः सङ्करः । अत्र हरिणी वृत्तं,—“म-स-म-र-स-स्त्रा गः
षड्वेदैर्हयैर्हरिणी मता” इति लक्षणात् ॥ १३ ॥

(ज) सर्वथा—सर्वप्रकारेण, सर्वतोभावेनेत्यर्थः । स्वस्ति—वेदं, मङ्गल-
मैत्यर्थः, (“स्वस्वाग्नीः वेदमुखादौ” इत्यमरः) ।

चार । [प्रविश्य समन्तादक्लोकं] अहो ! अधिकरणमण्डपस्य
परा श्रीः । इह हि,—

चिन्तासक्त-निमग्न-मन्त्रिसलिलं दूतोर्मिशङ्काकुलं

पर्यन्तस्थितचार-नक्रमकरं नागाश्च हिंसाश्रयम् ।

नानावाशक-कङ्कपक्षि-रुचिरं कायस्थ-सर्पासदं

नीतिक्षुब्धतटञ्च राजकरणं हिंस्रैः समुद्रायते ॥ १४ ॥

अधिकरणमण्डपं वर्णयन्नाह, चिन्नेत ।—चिन्तायां—तत्त्वार्थविष्कारविषयका-
भावनायाम्^८ आसक्ताः—प्रवृत्ताः अत एव निमग्नाः,—निविष्टमनसः गीढाभि-
निविष्टा इत्यर्थः, मन्त्रिणः,—सचिवाः एव, सलिलानि—जलानि यस्य तत् ;
(मन्त्रिणाम् अवच्छलत्वेन गान्धीर्येण शीतलप्रकृतिकत्वेन च सलिलसाम्यम् । इह-
“चिन्तासक्तनिमग्न—” इत्यत्र आसक्तशब्दस्य विषयान्तरपरिहारेण तर्दकतागतया
अभिनिविष्टार्थकत्वेन फलतो निमग्नशब्दसमानार्थकतया आपाततः पुनरुक्तवदा-
भासमानत्वात्, पर्यवसाने च आसक्तशब्दस्य सामान्यतः प्रवृत्तार्थकत्वसम्भवात् पुन-
रुक्तवदाभासी नामालङ्कारः भवितुमर्हतीति विभाव्यम्) तथा दूताः—वार्तावहाः
एव, ऊर्ध्वः,—तरङ्गाः, शङ्काः,—कम्बवय, ऊर्ध्वचिन्ताः शङ्का वा, तैराकुलं—
व्याप्तम् ; (दूतानामितस्ततः सञ्चरणात् ऊर्ध्वचिन्तैः साध्यम्) तथा पर्यन्तेषु—
प्रान्तदेशेषु, मण्डेषु वा, स्थिताः,—अवस्थिताः, चाराः,—गुप्तचराः, ते एव मन्त्राः—
कुम्भीराः, मकराः,—स्वल्पमस्थितजलजन्तुविशेषाश्च यस्य तत् ; (चाराणामितक्ले-
जनकतया गूढचारितया च भयावहत्वात् नक्रमकरसाम्यम् अवगतव्यम् ; तथा
हि मनुः,—“तान् विदित्वा सुचरितैर्गूढैस्तत्कार्यकारिभिः । चारैश्चानेकसंस्थानैः
प्रीत्याद्य वशमानयेत् ॥” इति) तथा नागाः,—इक्षिणः, अश्वाः,—घोट-
काश्च, ते एव हिंसाः,—क्रूरजनकः, तेषामाश्रयः,—स्थानं तत् ; (नागाश्चानां
बध्धघातनार्थं स्थापितत्वात् तेषामपि जलइक्षिभिः सिन्धुघोटकैश्च हिंस्रजलचरैः
साम्यमवगतव्यम्) तथा मन्त्रा—विषाः, वाशकान्ते इति वाशकाः,—शब्दं
कुर्वन्नाः, अन्योऽन्यजिगीषया नानावचनरचनाचतुराः अर्थिप्रत्यर्थिन इति यावत्,
[“वासकः” इति दन्त्यमध्यपाठे तु—कसते ये ते इति व्युत्पत्त्या वक्षे इत्यादौदकस्य
कर्तरि खलु, गुप्तचरा इति तु तदर्थः ; ते हि नानाविधवैशेष्यं स्वल्पं प्रच्छाद्य
पौरजानपदाभिप्रायपरिज्ञानार्थं राजनियोगेन परितः आभ्यनोति बोध्यम्] ते एव
कङ्कपक्षिणः,—अभितटचरपक्षिविशेषाः, (अस्य पक्षेण शरपुङ्खः क्रियते, “काकि-

बाह्यी" इति वङ्गभाषा, लोहपृष्ठाख्यसमुद्रतीरसञ्चरत्यविशिषा वा, "हाडगिला" इति कश्चित्. अधिकरणमण्डपस्य समन्तात् अवस्थाय अविरतजल्पनाकरणात् आमिषा-
धराख्यविषयप्रियत्वाच्च तेषां कङ्कसाम्यमवगन्तव्यं, तथा च राजनिषयदुः—“कङ्कसु
लोहपृष्ठः स्यात् सन्दर्शवदनः स्वरः । रणालङ्करणः क्रूरः स च स्वादामिषप्रियः ॥” इति)
तैः रुचिरं—मनोहरम् ; विविधोज्ज्वलपरिच्छिदभूषितत्वादिति भावः ; (“रुचिरम्” इत्यत्र
“रचितम्” इति पाठे—रचितं—विरचितं, व्याप्तमिति यावत्) तथा कायस्थः,—
करणाख्यवर्णसङ्करजातिविशिषाः एव, सपीः,—भुजंगाः, तेषामास्यदं—स्थानम् ; (मसी-
जीवित्वाच्च एतेषां धर्माधिकरणमेव नियतं वर्तनस्थानं भवतीति आस्यदपदोपादानात्
प्रतीयते ; समुद्री यथा भोषणेः विषधरैराकुलः, तथैव जिह्मगप्रायैः शोषकैः खलप्रकृतिभिः
कायस्थैरेतदनिश्चमाकुलीक्रियते इति बोध्यम् ; तथा हि,—“कायस्थेनोदरस्थेन सातुर्मासं
न भक्षितम् । दया हंतुर्न चैवात्र दन्ताभावो हि कारणम् ॥” इत्यादि दर्शनात् तेषां
दृश्यकस्वभावः कविभिर्बोधितः सुसङ्गत एवेत्याभाति ; तेषां वृत्तिमाह पराशरः,—
“धनधान्याप्यक्षता च राजसेवा तथैव च । हिजातः परिचर्या च दुर्गान् पुर-
रक्षणम् ॥” इति) एवं नीतिरेव—शासनशास्त्रमेव, क्षुण्णं—भग्नम्, एकत्र स्तौतसा,
अपरत्र कौटिल्येन च भग्नतया अन्तराऽन्तरा उन्नतत्वानतत्वात् दुर्गममिति यावत्,
तटं—कुलं यस्य तत् ; (नीत्याः अनवरतपथ्यालोचनयाऽपि अवाप्तरमूच्यातिमूच्या-
नेकविषयजटिलतया भ्रमात् कदाचिदसत्यमपि सत्यवत्, कदाचित् सत्यमपि असत्य-
वत् क्रियते नीतिविद्भिः इति विचारश्रृङ्खलाः दुर्गमत्वात् सुखनावबोधाभावाच्च तस्याः
क्षुण्णतटसाम्यमवगन्तव्यम् ; एतेन, यथा हि बन्धुरतटभूमिषु अध्वगस्य पादस्वलनं
नियतमव्यभिचारि, तथैव कुटिलायां दुरवगाह्ययाच राजनीती विचक्षणस्यापि
स्वलनं स्वतःसम्भवति प्रतीयते) ; तथा हिंस्रः,—हिंसाशीलः एतंरूपलक्षितं,
[विशेषणं द्वितीया] राजकरणं—राजः अधिकरणम्, एतत् विचारस्थानमित्यर्थः,
समुद्रायते—समुद्रवत् आचरति, अधिकरणं सर्वथा समुद्रवत् दुर्गममिति भावः ।
[समुद्रशब्दादाचारार्थं क्वचिद् समुद्रायेति नामधातोः लटि रूपम् । “राजकरणम्”
इत्यत्र “राजभवनम्” इत्यपि पठ्यते] । अत्र “समुद्रायते” इत्यत्र कश्चिद् विहितेन
क्वडा औपम्यप्रतिपादनात्, अस्य च राजकरणस्य दुरवगाह्यतया सुखविहाराभावा-
स्पदस्वरूपसाधारणधर्मस्य लोपेन लुप्त्येवार्थो उपमाऽलङ्कृतिः, सा च मन्त्रिषु सलिला-
भेदारीपात्, दूतेषु शङ्काभेदारीपात्, तथा चारिषु नकायभेदारीपात् नानिषु श्लिष्ट-
जलहस्यायभेदारीपात्, तथा वाशकेषु कडायभेदारीपात्, कायस्थेषु च सपांशभेदा-
रीपात्, तथा नीतिषु तटभेदारीपात् च जायमानेन निरङ्गेण रूपकालङ्कारेण

भवतु—” [प्रविशन् शिरोघातमभिनीय सवितकम्] अहह ! इदम-
परम्, (ट)—

सव्यं मे स्यन्दते चक्षुर्विरोति वायसस्तथा ।

पन्थाः सर्पेण रुद्धोऽयं स्वस्ति चास्मासु दैवतः ॥ १५ ॥

“—तावत् प्रविशामि । [इति प्रविशति] ।

अधि । अयमसौ चारुदत्तः ! य एषः,—

घोणोन्नतं मुखमपाङ्गविशालनेत्रं

नैतद्भि भाजनमकारणदूषणानाम् ।

सङ्कीर्णतः ; न चैव परम्परितरूपत्वेनाशङ्कनीयः, राजकरणे समुद्राभेदारोपे क्रिय-
माणे एव तदवसरः सम्भवति, इह तु उपमया तद्दिघातोऽकारोति वेदितव्यम् ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १४ ॥

(ट) इदं—गृहप्रवेशकाले शिरोघातरूपम्, अपरम्—अन्यत्, दुर्लक्षणमिति
शेषः । “हाराभिघाताध्वमशस्त्रपाताः” इत्यादिश्लोकः १३ सङ्क्रान्तोक्तव्याख्यानावसरे
उद्धृतः इति द्रष्टव्यम् ।

इदानीं विशिष्य प्रागुक्तं सर्वमेतत् दुर्निमित्तं सङ्क्रियाभिदधाति, सव्यमिति ।—
मे—मम, सव्यं—वामं, चक्षुः,—नयनं, स्यन्दते—स्फुरति, तथा वायसः,—काकः,
विनैति—शब्दायते, अयं—पुरःस्थः, पन्थाः,—मार्गः सर्पेण—अहिना, रुद्धः,—
आवृतः, अस्मासु—अस्माकमित्यर्थः, दैवतः,—दैवात्, दैवानुकूलेन इत्यर्थः, [दैव-
शब्दात् पञ्चम्यां तसिल्] स्वस्ति—मङ्गलञ्च, रुद्धः इति शेषः ; देवता मम स्वस्ति
कुर्वन्तु इति भावः ; यद्वा,—दैवतम् एव देवतः स्वार्थे अणि वा साध्यं, तथा च
दैवतः,—देवतासमूहः, अस्मासु—विपक्षेषु इत्यर्थः, स्वस्ति—शुभं, विदधातु इति
शेषः ; अश्रयणां देवा एव शरणं भवन्तु इत्याशयः । “दैवतानि पुंसि वा”
इत्यमरीक्तेः पुंसि अपि व्यवहारः दैवतशब्दस्य दृश्यते, अत्र मन्मटभट्टादिभिस्त एव-
विधशब्दस्य पुंसि प्रयोगस्य कविभिरनाहतत्वात् अप्रयुक्तत्वं दीव एवेत्याशङ्कितम्,
अस्माभिस्त “यथाऽयं दारुणाचारः सर्वदैव विभाव्यते । तथा मन्ये दैवतोऽस्य पिशाची
राक्षसीऽयवा ॥” इत्यादि प्रयोगदर्शनात् प्रोक्तदीवीद्वारशैली व्याख्यावसरे प्रदर्शितेति
वेदितव्यम् । पन्थावृत्तं वृत्तम् ॥ १५ ॥

“यवाकृतितत्त्व गुणा वसति” इत्यादि मथेन एव मुरुपस्य सङ्गणवतस्यास्य ईदृश-
पुत्रस्यैव सम्भवतीति वक्तुमाह, घोणोन्नतमिति ।—उन्नतः—उन्नता, घोणः—

नागेषु गोषु तुरगेषु तथा नरेषु

न ह्याकृतिः सुसदृशं विजहाति वृत्तम् ॥ १६ ॥

चारः । भोः ! अधिकृतेभ्यः स्वस्ति । हंहो नियुक्ताः !

अपि (ठ) कुशलं भवताम् ?

अधि । [ससम्भ्रमम् (ड)] स्वागतमार्थ्यस्य ? भद्र शोधनक !

आर्यस्य आसनमुपनय ।

नासिका यत् तादृशं, खगपतिनासिकावत् तिलकुसुमवद्वा विशालनाम्न, उन्नतनासिक-
मित्यर्थः, (“घोषा नासा च नासिका” इत्यमरः), [आहिताग्न्यादित्वात् वा पर-
निपातः, पक्षे—उन्नतघोषम्] अपाङ्गयोः, —नेत्रान्तयोः, विशालं—आयते, कर्णान्त-
विशाले इति यावत्, नेत्रे—लोचने यस्य तादृशम्, आकर्णपूरितनेत्रमित्यर्थः, मुखं
—वदनं, (य एष इति प्रागुक्तचूर्णकैलान्वयः) विभर्तीति शेषः, एतस्मिन् महासत्त्वं
प्रशान्ते मुखवैकृतादिदुष्कार्यचिह्नं किमपि नास्तीति भावः ; एतत्—अयमसौ चारु-
दत्त इति चूर्णकोक्त्यैवाचेपः एतत्पदेन क्रियते इति बोध्यम् एष हि चारुदत्त
इत्येवार्थः, [विषयप्राधान्यादस्य कौबल्यम्] अकारणदृष्टणानाम्—अहंतुकदीपाणां,
व्यवहारारोपितापराधानामित्यर्थः, भाजन—पात्रम्, आश्रय इत्यर्थः, न हि—नैव,
भवतीति शेषः ; तथा हि, नागेषु—हस्तिषु, गोषु—सौरभेय्येषु, तुरगेषु—अश्वेषु, तथा
नरेषु—मानवेषु, नागादिमध्ये इत्यर्थः, आकृतिः,—वहिराकारः, सुसदृशं—स्वान-
रूपं वाच्चाकृत्यनुयायीत्यर्थः, वृत्तं—चरितं, न विजहाति—न त्यजति ; आकृति-
रैवास्य निर्दोषित्वं प्रमाणयति इति भावः । अत्र प्रस्तुताप्रस्तुतानां नरनागादीनाम्
आकृत्यनुरूपस्वभावापरित्यागरूपैकधर्माभिसम्बन्धात् दीपकालङ्कारः ; अपि च
पूर्वाङ्गप्रतिपादितविशेषनरस्यैव चारुदत्तस्य पराङ्गतेन “नरेषु” इति कृत्वा सामा-
न्येन समर्थनात् सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरस्यास्य इत्यनयोरेवोऽन्यसापेक्षतया
सङ्गरः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १६ ॥

(ठ) अधिकृतेभ्यः,—विचारकेभ्यः, [स्वस्तियोगाच्चतुर्थी] स्वस्ति—मङ्गलम्,
अस्तु इति शेषः । हंहो इति सम्बोधनसूचकमव्ययं, भोः ! इत्यर्थः । नियुक्ताः,—
राजा विचारकमणः सौष्ठवसम्पादने कृतनियोगाः, श्रेष्ठिकायस्यादय इत्यर्थः । अपि—
प्रप्ते । [कुशलमिति योगात् “भवताम्” इत्यत्र षष्ठी, समस्यपि भवतीति ज्ञेयम्] ।

(ड) ससम्भ्रमं—सादरं सत्वरं वा, (“सम्भ्रमः साध्वसेपि स्यात् संग्राहदरवी-
रपि” इति मेदिनी) महाकुलीनस्य सर्वजनमानस्य दानशीलस्य चारुदत्तस्य

शोधनकः । [आसनमुपगम्य] एवं आसनं, एतत् उबविसदु
अज्जो । *

चारु । [उपविशति] ।

शकारः । [सक्तो धम्] आगदेशि ले इत्थिआघादआ ! आग-
देशि ? अहो ! एतद् बबहाले !! अहो ! धम्मे बबहाले !!!
जं एदाह इत्थिआघादकाह (ठ) आशणे दीअदि । [सगर्वम्]
भोदु, णं दीअदु । †

अधिः । आर्य्य चारुदत्त ! अस्ति भवतोऽस्या आर्याया
दुहिता सह प्रसक्तिः, प्रणयः, प्रीतिर्वा ? (ण)

चारु । कस्याः ?

अधि । अस्याः । [इति वसन्तसेनामातरं दर्शयति] ।

चारु । [उत्थाय] आर्य्य ! अभिवादये ।

* इदमासनम्, अत्रोपविशतु आर्य्यः ।

† आगतोऽसि रे स्त्रीघातक ! आगतोऽसि ? अहो ! न्यायो व्यवहारः !! अहो !
धर्मो व्यवहारः !!! यदेतस्मै स्त्रीघातकाय आसनं दीयते । भवतु, ननु दीयताम् ।
आगमनेन तत्सर्वज्ञार्थं सदाचारस्य अनुश्रुतया संरक्षणपरायणानाम् अधिकर-
णिकानां त्वया ज्ञातव्या ।

(ठ) अहो—इति अमूयायाम् । न्यायः,—न्यायादनपेतः, नीतिसङ्गत इत्यर्थः ।
व्यवहारः,—आचरणम् । धर्मः,—धर्मादनपेतः, धर्मशास्त्रानुमीदित इत्यर्थः ।
[क्वचित् “एदाह इत्थिआघादकाह” इत्यस्य “एतस्य स्त्रीघातकस्य” इति संस्कृतम्]
आसनदानेन पातकिनः संसर्गकरणात् संसर्गकृतं पातित्यमाशङ्कितम्, अतः सीलु-
च्छनीक्तिरेषा ज्ञेया ।

(ण) “अस्याः” इति वसन्तसेनायाः मातरं प्रति अङ्गुलिनिर्देशो बोध्यः ।
प्रसक्तिः,—प्रसङ्गः, सम्पर्क इति यावत्, प्रच्छन्नानुराग इति वा । प्रणयः,—प्रेम,
सौहार्दमिति यावत् ; (“प्रणयः प्रणये प्रेम्णि याज्ञाविशम्भयोरपि” इति मेदिनी)
प्रीतिः,—प्रमोदः, सम्भागादिसाध्यः इत्याशयः, (“प्रीतिर्योगान्तरं प्रेम्णि करपत्रीमुदीः
स्त्रियाम्” इति मेदिनी) ।

इहा । जाद ! चिरं मे जीव । [स्वगतम्] अग्रं सो चारु-
दत्तो ॥ एत (त) सुणिक्वित्तं क्व दारिद्र्या जोज्ज्वलं । *

अधि । आर्य्य ! गणिका तव मित्रम् ?

चारु । [लज्जां नाटयति] ।

शकारः ।—

लज्जाए भोलुदाए वा चालितं अलिण ! णिगूहिटुं ।

अग्रं मालिअ अत्यकालणा दाणिं गूहदि ण तं हि भट्ठके ॥ १७॥

* जात ! चिरं मे जीव । अग्रं स चारुदत्तः ॥ अत्र सुनिश्चितं स्वल्पं दारिकयणं
यौवनम् ।

† लज्जया भौरतया वा चारिचमलीक ! निगूहितुम् ।

स्वयं मारयित्वा अर्थकारणादिदानीं गूहति न तस्मि भट्टकः ॥

(त) अत्र—अस्मिन् चारुदत्ते इत्यर्थः ।

गणिकाप्रेम प्रकाशयितुं लज्जमानं चारुदत्तमधिकपति, लज्जयति ।—अलति
—गच्छति अधः, मिथ्याकथनेन इति अलीकः, अलीक !—हे मिथ्यावादिन ! अर्थ-
कारणात्—धर्मलालसया, [निमित्तार्थकात् कारणशब्दात् पञ्चमी, अर्थार्थकशब्दात्
तृतीयादयः सञ्ज्ञा एव विभक्तयः स्फुरति वेदितव्यम्] स्वयम्—आत्मना, मारयित्वा
—विनाश्य लज्जया—वपया, भौरतया—भयश्रीलत्वेन वा, इदानीम्—अधुना,
चारित्रं—चरित्रमेव चारित्रं, स्वकृतदुष्कार्येषूपमिति यावत् । [प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे
अच् प्रत्ययः] निगूहितुं—गीपायितुं, छेष्टसे इति शेषः, भट्टकः,—प्रभुः, म्म
भगिनीपतिरित्यर्थः, यहा.—राजनैतिकुशलः सुपण्डितः अधिकारिणक इत्यर्थः,
[भट्टशब्दात् स्वार्थे कन्] हि—निश्चितं, तत्—तव एतत् दुरितमित्यर्थः, न गूहति
—नैव चाह्वीति, नैव गीपायित्वा त्वां नीचयति इत्यर्थः ; प्रमाणशङ्कादिना स्वय-
मेव तत् सर्वं समुद्धार्य अवश्यमेव त्वां दण्डयिष्यतीति भावः ; [“अलीए णिगूहदु”
इति पाठे—अलीकः,—मिथ्यावादी, निगूहदु—गीपायतु] । अथवा,—अलीकः
स्वदुरिषं निगूहितुं छेष्टतां, यतः स हि तस्य स्वभावः, सत्यवादिनस्तु न तथैवेति
मनसि कृत्वा सत्यवादिनोऽपि चारुदत्तस्य मिथ्यावादित्वप्रकटनयाह, स्वयमिति ।
—अर्थकारणात् स्वयं कृत्वा इदानीं स्वदीर्घं गूहति, तत्—तस्मात्, भवान् न भट्टकः,
—न पण्डितः, स्वदीर्घनिगूहनादतिनीच एवेत्यर्थः । [कचित् पुनरपि ओकीडयं मयेन

श्रेष्ठिकायस्यौ । अञ्जं चारुदत्त ! भणहि, अलं लज्जाए, बबहारो क्व एसो ।*

चारु । [सलज्जम्] भी अधिकृताः ! मया कथमीदृशं वक्तव्यम् ? यथा गणिका मम मित्रमिति ; अथवा यौवनमत्राप-
शाध्यति, न चारित्र्यम् । (घ)

अधि ।—

व्यवहारः सविघ्नोऽयं त्यज लज्जां हृदि स्थिताम् ।

ब्रूहि सत्यमलं धैर्यं क्लमत्र न गृह्यते ॥ १८ ॥

अलं लज्जया, व्यवहारस्त्वां पृच्छति ।

* आर्यं चारुदत्त ! भण, अलं लज्जया, व्यवहारः खलु एषः ।

पठितः, यथा—“लज्जाए आदु भीलुदाए वा चालित्तं अलिच शिगूहिदं शचं इत्यिचं
भालिच अत्यकालणाए शिगूहिदि ण तं हि भट्ठके” इति ; अपि च “अलिए” इति
प्राकृतस्य “अलीकम्” इति संस्कृतं दृश्यते, तथात्वे, अलीकं—मिथ्याभूतं, चारिवं
—सत्स्वभाववत्त्वमित्येवार्थः करणीय इति । यन्मान्तरं च अन्यपादे “एषि गूहिदि
तं ण भट्ठके” इति पाठान्तरं दृश्यते, तस्यार्थसङ्गतिः सुधीभिः स्वयं तर्कणीया ।
“भीलुदाए” इत्यत्र एकारः “शचं” इत्यत्र अकारश्च कन्दोऽनुरोधात् लघुतया
पठनीयः] । अत्र वृतालीयं कन्दः ॥ १७ ॥

(घ) अधवेति ।—अत्र—गणिकामित्रत्वे यौवनं—तारुण्यं, नवीनं वयः
इत्यर्थः, ममेति शेषः, उद्दामयौवनमेव ईदृशाचरणे मां प्रवर्तयामास न चारित्र्यं
—दौःशील्यं लाभ्यञ्च वा इत्यर्थः । “बलवानिन्द्रियशानो विहासमपि कर्षति”
इति भगवन्मनुवचनेन सञ्चरित्रा अपि यौवने कदाचिदिन्द्रियनिग्रहान्नामा भवन्तीति
ज्ञायते ; तथाच, सतां सकृत् खलनं न तेषां चरित्रोत्कर्षं सर्व्वथा अपहन्तीति
नायकस्याशयः ।

व्यवहारे लज्जाभयादिना सत्यगोपनस्य अनिटीदकृत्वात् तत्परित्यक्तम् उपदिश-
न्नाह, व्यवहार इति ।—अर्थ—वर्त्तमानः, व्यवहारः,—अभियोगः, सविघ्नः,—
सप्रत्युहः, प्राचदल्ल्यायनिटजनक इति भावः, अतः हृदि—अन्तःकरणं, स्थिता—
वर्त्तमाना, लज्जा—तपां, त्यज—मुञ्च, लज्जया सत्यगोपने तवैव महदनिष्टं भवि-
ष्यतीति भावः ; सत्यं—यथार्थं, ब्रूहि—कथय, धैर्यं—नाभीर्यम्, अलं—व्यर्थं,

चार । अधिज्ञत ! केन सह मम व्यवहारः ?

शकारः । [साटोपम्] अले ! मए शह बबहाले । *

चार । त्वया सह मम व्यवहारः सुदुःसहः । (द)

शकारः । अले ! इत्थि प्राघादआ ! तं तादिशिं लअण-
शदभूशणिअं वशंतशेणिअं मालिअ, शंपदं कबड़-काबड़िके
भविअ णिगूहेहि ? * (ध)

* अरे ! मया सह व्यवहारः ।

० अरे ! स्त्रीघातक ! तां तादृशीं रत्नशतभूषणां वसन्तसिनां मारयित्वा साम्प्रतं
कपटकापटिकी भूत्वा निगूहसि ?

विलम्बं मा कुर्व इत्यर्थः, एवंविधं जटिलं व्यवहारं लज्जया गाभौर्ध्वेण वा यथा-
यथोत्तरदाने विलम्बी न कर्त्तव्य इति भावः । अत्र धैर्यशालम् इति वक्तव्ये
धैर्यमलमिति कृतम् । वारणार्थकालंशब्दयोगात् तृतीयैवानुश्रिता, अत्र तु तददर्श-
नात् समर्थार्थकत्वेनैवैतत् व्याख्यायते ; तथा हि,—धैर्यं—धीरतावलम्बनमेवात्र,
अलम्—उत्तरदाने समर्थं, धीरतया यथायथमुत्तरं देहि, चापल्यं परित्यजति भावः,
शक्तार्थकालंशब्दस्यात्र योगाभावात् चतुर्थी नाशङ्कनीयेति । मदुक्तस्य क्लृप्तं अन्यथा-
ग्रहणं मा भूदिति विविचीत्तरं दास्यामीत्याशङ्क्यामाह, क्लृप्तमिति ।—अत्र—
धर्माधिकरणं, क्लृप्तं—वचनं, यद्वा,—क्लृप्तं—“यौवनमत्वापराध्यति, न चारित्वम्”
इत्यादिकर्षं वाक्क्लृप्तं, न गृह्यते—प्रमाणत्वेन न स्वीक्रियते इत्यर्थः । अत्र कर्त्तरि
विहितलोटा प्रकान्तानां क्रियापदानां तृतीयपादे चतुर्थपादे च तेनैव प्रकारेण
प्रयोगः कर्त्तुमुचितः आसीत्, अत्र तु तदन्यथा आचरितम् ; तथा च येन प्रकारेण
प्राक् निर्दिष्टं, तेन प्रकारेणानुक्तिनिबन्धनक्रमभङ्गस्य जायमानत्वात् भग्नप्रक्रमतारुपदोषः
सम्भवतीति आशङ्कते चेत्, तदा उत्तरार्द्धस्य “त्यज धैर्यन्तं ब्रूहि नादत्स्वच्छलमव
च” इति परिवर्त्तनेन समाधातुं शक्यते इति ध्येयम् । पठ्यावक्तं वक्तम् ॥ १८ ॥

(द) सुदुःसहः,—अत्यन्तं सोढुमशक्यः, कुलशौनसस्यप्रोहं कथमपि नीचेन
त्वया साहसिमं व्यवहारं सोढुं न शक्नोमि इत्यर्थः ; “वदसि हमसि किञ्चित् तव
दुःखातिदुःखम्” इत्यादिदर्शनात् उत्तमस्य महाकुलीनस्य नीचेन दुष्कुलजनं सह
विवादस्य अतीव लज्जाकरत्वादिति भावः ।

(ध) कपटकापटिकः,—अतीव कपटी अत्यथे क्लृप्तापराधश्च इत्यर्थः ;

चारु । असम्बद्धः (न) खलु असि ।

अधि । आर्य्य चारुदत्त ! अलमनेन, ब्रूहि सत्यम् । अपि (प)
गणिका तव मितम् ?

चारु । एवमेव ।

अधि । आर्य्य ! वसन्तसेना क्व ?

चारु । गृहं गता !

श्लेषिकायस्यौ । कथं गदा ? कदा गदा ? गच्छन्ती वा केण
अणुगदा ? *

चारु । [स्तनगतम्] किं प्रच्छन्नं (फ) गतेति ब्रवीमि ?

श्लेषिकायस्यौ । अज्ज ! कधेहि । †

चारु । गृहं गता, किमन्यत् ब्रवीमि ?

शकारः । मम केलकं पुष्पकलंडक-जिसृज्ज्वाणं पवेशिअ
अत्यणिमित्तं बाहुपाश-बलक्कालेण मालिदा । अए ! शंपदं (ब)
अदग्गि, घलं गदे त्ति ? ‡

* कथं गता ? कदा गता ? गच्छन्ती वा केन अनुगता ?

† आर्य्य ! कथय ।

‡ मदीयं पुष्पकरम्भकजीर्णोद्यानं प्रवेश्य अर्थनिमित्तं बाहुपाश-बलात्कारेण
मारिता । अये ! साम्प्रतं वदसि, गृहं गतेति ।

धर्मकचुक इति तु तात्पर्य्यम् । कपटपदस्यावाधिक्यं शकारभाषित्वेनादृश्यमेव,
क्रापटिक इत्यनेनैव गतार्थत्वात् इति वेदितव्यम् । निगृहमि—गोपायसि ।

(न) असम्बद्धः,—असम्बद्धप्रलापीत्यर्थः, असंयतभाषीति यावत् ; असम्बद्ध-
प्रलापी इति वक्तुं यत् “असम्बद्धः” इत्येतावदेव असमाप्तवाक्यमुक्तं, तत् पियनस्स
शकारस्य दुर्वाक्येण अतिगम्भीरस्यापि महासत्त्वस्य चारुदत्तस्य अत्युद्देजितत्वात् कण्ठाव-
रोधवशादेवाभवत् इति विभावनीयम् ।

(प) अनेन—शकारेण सह वाक्प्रपञ्चेनित्यर्थः । अपि प्रश्ने ।

(फ) प्रच्छन्नम्—अप्रकाशम् ।

(ब) प्रवेश्य—प्रवेश कारयित्वा, वसन्तसेनाम् इति शेषः । साम्प्रतम्—इदानी-
मित्यर्थः ।

वाह । आः ! असम्बद्धप्रलापिन् !—

अभ्युक्षितोऽसि सलिलैर्न बलाहकानां

चाषाग्रपक्षसदृशं भृशमन्तराले ।

मिथ्यैतदाननमिदं भवतस्तथा हि

हेमन्तपद्ममिव निष्प्रभतामुपैति ॥ १८ ॥

अपराधिन इव अत्य आस्यवैदर्शनं, सर्वशरीरव्यापिस्वेदोद्गमेन च सापराधत्वं, तेन च उक्ताभियोगस्य मिथ्यात्वं प्रतिपादयितुमाह.. अभ्युक्षित इति ।—अन्तराले—अन्तरावधि, (“अन्तराले” इत्यत्र “अन्तरा” ते” इति पाठः, अन्तरा—मध्यभागः, ते—तव, एतत् मिथ्या इत्यन्वयः] बलाहकानां—वारिवाहकाणां मेघानां, [वारीणां वाहकाः बलाहकाः पृथोदरादिवात् साधुः] सलिलैः,—जलैः चाषः,—पक्षिविशेषः, (“स्पर्शचातकः” इत्येकं, “भृशभंपतितं वारि चातकानां रुजाकरम्” इति दर्शनात् सलिलपानाशया ते प्रायशः मेघमार्गेण सञ्चरन्ते इति दृश्यते ; “नीलकण्ठः” इत्यर्थः) तस्य अग्रपक्षः,—पक्षाग्रं, तस्य सदृशं—तत्त्वं यथा तथा, भृशम्—अग्र्यं न अभ्युक्षितः,—न सिकः, असि—भवसि, केनचित् निमित्तेन कोऽपि चत् कटावित् कमपि खषा अभियुङ्क्तं, तदाऽसौ स्वकृतमिथ्याऽभियोग-प्रकाशमिथा श्रद्धितः खिन्नकल्वरी जायते इति दृश्यते. तथापि मार्गवं राजाधि-करणं अभियुञ्जानस्य मेघसलिलसंस्पर्शाभावेऽपि सहसा एवं निकृष्टायम् आत्मानं प्रकाशयतः निःसंशयं स्वापराधमूचकः अकस्मात् स्वेदोद्गम एव अभियोगस्यास्य खषात्वं प्रतिपादयतीति भावः । तथा—एवं, भवतः,—तव, इदं—प्रतिदृश्यमानम्, आनन—मुख, हि—निश्चयं, हेमन्तपद्ममिव—हेमन्तर्तुमधूतकमलमिव तुषारपातमधित-गशमित्रैर्व्यर्थः, निष्प्रभतां—मालिन्यम्, उपैति—प्राप्नोति ; न केवलम् अकारणकः स्वेदोद्गम एव तेऽभियोगस्य मिथ्यात्वं व्यक्तं, अपि तु मुखैर्व्यर्थमपीति भावः ; हेमन्तिकशिखिरसम्यानेन यथा सुविकशितं मनोहरमपि कमलं स्नानं भवति तथा तत्र प्रफुल्लमपि सुखमण्डलं मिथ्याऽभियोगानयनात् स्वेदसलिलेन स्नानतां गतमिति समुदितार्थः ; अतः एतत्—त्वदुक्तं मत्कर्तृकवसन्तर्जनाहननरूपमभियोगवाक्य-मित्यर्थः, मिथ्या—समूर्णं खषैव इत्यर्थः ; निरपराधं जने दोषान् आरापयितुंस्त्वं मलिनं भवतीति प्रसिद्धम् । यथा,—त्वं वचनायां चाषपक्षितुष्योऽपि तदन् गगने उड्डीयं खातुं न प्रभवसि, अतो भित्तहीनं मिथ्याप्रपञ्च विस्तारयन्तव सत्यप्रकाशः

^१ अङ्गामलिनं मुखमेव वचसः मिथ्यात्वं प्रकटयति, अतो खषाभाषिण्यसौ व्यवहाराः

अधि । [जनान्तिकम्] ।—

तुलनं चाद्विराजस्य समुद्रस्य च तारणम् ।

यद्वर्णं चानिलस्येव चारुदत्तस्य दूषणम् ॥ २० ॥

[प्रकाशम्] आर्य-चारुदत्तः खलु असौ कथमिदमकार्यं
करिष्यति ? (घोषेत्यादि पठति) ।

शकारः । किं पक्षपादेण (भ) व्यवहारे दीशदि ? *

• किं पक्षपातेन व्यवहारी दृश्यते ?

नैवाकर्णवीयः, नापि विचाराई इति तात्पर्यम् । अत्र वदनस्य हेमलकालीन-
कमलनावर्धस्य कथनात् उपमाऽलङ्कारः, तथा मुखस्नानतापादकस्य कस्यचित्
कारणस्य अनुक्तावपि मुखस्नानरूपकार्योत्पत्तिकथनात् विभावनालङ्कारश्च । न च
प्रकरणपर्यालोचनाक्षिप्तस्य मिथ्याऽभियोगागमनजनितदोषस्यैव निष्प्रभताया हेतुल-
सम्भवात् कथस्य हेतुं विना कार्योत्पत्तिरिति वाच्यं, सामान्यतः हेतुं विना कार्यो-
त्पादस्यासम्भवात्, विभावनायामपि प्रसिद्धहेत्वभावस्यैव वक्तव्यत्वात्, प्रकृते च निष्प्रभ-
तायां कस्यचित् प्रसिद्धकारणस्य रोगशोकादेरभाव एव कारणाभावपदेन विवक्षित
इति सुधीभिश्चिन्तनीयम् । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १९ ॥

चारुदत्ते आरोपितस्य अभियोगस्य असम्भाव्यत्वेनाविश्रसनीयत्वमुपवर्णयद्वाह,
तुलनमिति ।—चारुदत्तस्य—तदाख्यस्य अस्य सञ्जनस्य, दूषणं—तस्मिन् दोषारोपणं,
[दृश्यते णिचि “ल्युट् च” (१।१।११५ पा०) इति ल्युटि कप्रम्] अद्विराजस्य
—हिमालयस्य, तुलनम्—तुलायाः करणमिवेत्यर्थः, तुलायन्त्रेण गुरुत्वनिर्णयमिवेति
यावत्, (न च तोलयते; तोलनेश्च ल्युटि तोलनमित्येव पदं भवतीति तुलनमिति
पदमसाञ्चति वाच्यं, तुलाशब्दान् करोत्यर्थे णिचि तुलि इति नामधातोः ल्युटि
कृते तुलनपदस्य साधुत्वसम्भवात्] समुद्रस्य—सागरस्य, तारणं—सन्तरणेन
अपरपारगमनमिव, तथा अनिलस्य—वायोः, यद्वर्णमिव—हस्तेन धारणमिव, सदा-
गतेः गतिरोध इवेत्यर्थः, असम्भवमिति शेषः ; यथा एतत्सर्वं जनानामत्यन्तसम्भाव-
नीयं, तथा चारुदत्तस्य दूषणमपि न कदाचित् शक्यसम्भवमिति भावः । अत्र चारु-
दत्तदूषणरूपस्य उपमेयस्य अद्विराजतुलनादिभिर्बहुभिरुपमानैः विरुद्धधर्मोक्तिविरहिता-
त्यन्तसम्भाव्यत्वरूपसाधर्म्यकथनात् भालीपमाऽलङ्कारः । पद्यावच्छं वृत्तम् ॥ २० ॥

(भ) पक्षपातेन—पक्षे—अन्यायसाहाये, पातः,—अभिविवेकः, चारुदत्तं
प्रति अनुरागवर्जनं न्यायमुल्लङ्घ्य क्रियमाणं इति भावः तेन ।

अपि । अपेहि (म) मूर्ख !—

वेदार्थान् प्राकृतस्त्वं वदसि न च ते जिज्ञा निपतिता ?

मध्याङ्गे वीक्षसेऽर्कं न तव सहसा दृष्टिर्विचलिता ? ।

दीप्तान्नेः पाणिमत्तः क्षिपसि स च ते दग्धो भवति नो ?

चारित्र्याश्चारुदत्तं चलयसि न ते देहं हरति भूः ? ॥ २१ ॥

(न) अपेहि—अपगच्छ, दूरीभव इत्यर्थः ।

सञ्जननिन्दाया अश्वभोदकत्वेन अकर्तव्यत्वं वक्तुमाह, वेदार्थानिति ।—त्वं—
भवान्, प्रकृतमकृतमपकार्यं यस्य स प्राकृतः,—नीचः, अविमजातिसमुद्भवः
सन्नित्यर्थः, (“विवर्णः पामरो नीचः प्राञ्जतश्च पृथग्जनः” इत्यमरः)
वेदार्थान्—सुतिप्रतिपादिताभिधेयान्, वदसि—कथयसि वेदवदतिविशुद्धस्य चारु-
दत्तस्य नामीश्वारणमपि त्वया न करणीयं, का कथा तन्निन्दायाः ? यतस्त्वमेव
कर्तुं समुद्यतः अतः असमसाहसिकोऽसि इति भावः, ते—तव, वेदीश्वारणमिव
अस्य निन्दावादं कुर्वन् इति भावः जिज्ञा—रसना, न च निपतिता ?—न
एतलिता ? नूनं पतियत्येवेति काका व्यज्यते, इदन्तु खेदातिशयव्यञ्जकमित्यव-
गम्यम् ; नीचजातीनां वेदीश्वारणे अनधिकारेण क्लादुशारिते च जिज्ञाच्छन्दस्य
शास्त्रीयत्वेन अवैधाचरणादिति भावः ; तथा मध्याङ्गे—मध्यन्दिने, अर्कं—सूर्यं,
वीक्षसे—पश्यसि, [एतेन चारुदत्तस्य तेजस्वित्वं ध्वन्यते] सहसा—तत्पक्षात्, दर्शन-
क्षणमेवेत्यर्थः, तव—ते, दृष्टिः,—नेत्रं, दर्शनशक्तिर्वा, न विचलिता ?—न प्रसि-
द्धता ? अतीव तेजस्विपदार्थदर्शनेन दृष्ट्युपघातस्य स्वाभाविकत्वात् विस्तृतचरितस्य
महीयस्यथा तपनवत् तेजस्विनः चारुदत्तस्य दर्शनमपि त्वया कर्तुमशक्यमेव, कुतः
तद्विरुद्धाचरणमिति भावः ; तथा, दीप्ताग्नेः,—प्रज्वलितानलस्य, अन्नः,—मध्ये, पाणिं
—हस्तं, क्षिपसि—ददासीत्यर्थः, ते—तव, स च—चारुदत्तानलनिर्वापणाय तस्य
उपरि नियोजितः पाणिरित्यर्थः, नो दग्धः,—न भस्मीभूतः, भवति ?—जायते ?
अपि तु अचिरादेव तत्प्रभावात् ध्वस्यते इति कार्त्तव्यः ; तथा चारित्र्यात्—प्रशस्त-
शोभात्, चारुदत्तं चलयसि—कथयसि, भ्रंशयसि इत्यर्थः, [चलतेः गत्यर्थकतया
प्रयोज्यकर्तुः चारुदत्तस्य कथ्यत्वम् ; चलतेः भौवादिकस्य “कम्पने चलिः” (ग०) ३८
इति मिलेन चिचि क्लृप्तत्वं वेदितव्यम्, अत एवाह कविकल्पद्रुमटीकायां दुर्गादासः,
—“चलधातुः कम्पने मानुबन्धः स्यादित्यर्थः” इति] तथा भूः,—पृथ्वी, ते—तव देहं
१—शरीरं, भारभूतमिति भावः, न हरति ? न मुञ्चति ? एवमकृतज्ञमयर्थेन पर-

आर्य-चारुदत्तः कथमकार्यं करिष्यति ?—

कृत्वा समुद्रमुदकोच्छ्रयमात्रशेषं

दत्तानि येन हि धनान्यनपेक्षितानि ।

विमर्दनपट्टीयांसं वृक्षं भगवती पृथ्वी किमर्थं वक्षसि वक्षतीति न जाने इति तात्पर्यम् । अत्र चारुदत्तात् चारित्र्याचालनेन साङ्गं प्राकृतस्य वेदार्थकथनस्य, माध्यन्दिनमर्थवीक्षणस्य, तथा प्रदीपाशौ पाणिप्रक्षेपस्य च विस्मयप्रतिविम्बभाव-
बोधस्य सम्भवद्विधया वर्णनात् सम्भवदस्तुसम्बन्धरूपा, अनैकैश्च सह वाक्यान् यथैवसाधितुमेव विस्मयप्रतिविम्बताऽऽलेपात् मालारूपा निदर्शनाऽलङ्कारः ; एवं जिह्वा-
पतनप्रभृतीन् प्रति वेदार्थसमुच्चारणादेहेतुत्वेऽपि तज्ज्वलपतनरूपफलाभावदर्शनात् विशिष्टोक्तिरलङ्कारः, तल्लक्षणन्तु उक्तं दर्पणकारण,—“सति हंतौ फलाभावः
विशिष्टोक्तिः,—” इत्यादि ; तथाच अनयोः परस्परसापेक्षितया संस्थितेः सङ्करः ;
अतिधृतेरन्तर्गतं समधुराख्यं वृक्षं,—“बौ बौ बौ नो गुरुश्वेदसुशररसेकृता समधुरा”
इति तल्लक्षणात् ॥ २१ ॥

एवं गुणावलीवर्णनेन धनार्थं महानुभवस्य चारुदत्तस्य ईदृशपापानुष्ठानायोग्यत्वं प्रकटयितुमाह, कृत्वेति ।—येन—चारुदत्तेन इत्यर्थः, समुद्रम्—अर्णवम्, उदकानां—जलानाम्, उच्छ्रयः,—औन्नत्यं, प्राचुर्यमित्यर्थः, तन्मात्रं—तदेव, शिष्यते इति शेषः,—अवशिष्टं यस्य तं, जलाधारमात्रमित्यर्थः, कृत्वा—विधाय, तद्गर्भजातरवसमु-
दायाहरणात् इति भावः, अनपेक्षितानि—अविचारितानि, दानशौण्डत्यया अप्रताप्ति-
तानि इत्यर्थः, आशातीतानि इति यावत्, धनानि—अर्थाः, दत्तानि—वितरि-
तानि [यदा,—समुद्रम्—अतिगम्भीरतया जगति प्रसिद्धं गतमिति यावत्, उदकानां—सलिलानाम्, उच्छ्रय एव उच्छ्रयमात्रं—प्रहङ्गिमात्रं, तदेव शेषः,—अवशिष्टः,
अवशिष्टमित्यर्थः यस्य तं, गाभीर्यदरिद्रमिति यावत्, कृत्वा—विधाय, (अत्र समकाले
का, “मुखं व्यादाय रूपिति” “उक्तं कृत्वा पतति” इतिवत् बोध्यम्) अन-
पेक्षितानि—अप्रार्थितान्यपि, याचकैरिति शेषः, (एतेनानिर्वचनीयदानशौण्डत्यं प्रति-
पादितम्) धनानि—स्वधनानामारस्थितानि यावन्ति मूल्यवन्ति रत्नानि इत्यर्थः, दत्तानि
—याचकैश्च न्यस्तानि, कदाऽप्येतेन दानकर्त्रेणः पूर्वतः परतो वा देयानां दत्तानां वा
धनानामनुशीलना न कृता, अपि तु अकातरं दीनेभ्यः धनं विसृज्य धीरतया अचल-
वदवस्थानेन समुद्रस्य गाभीर्यम् अपहृत्य तं गाभीर्यविरहिततया जलमात्रावशेष-
निवासौ कृतवानित्यर्थः । एतेनास्य गाभीर्येण समुद्रादप्युत्कर्षं प्रीतिः व्यतिरेकात्

स श्रेयसां कथमिवैकनिधिमहात्मा

पापं करिष्यति धनार्थमवैरिजुष्टम् ? ॥ २२ ॥

शकारः । किं !! पक्षवादेण बबहाले दीशदि ? *

हृत्ता । हृदास ! जो तदाणि नासीकिदं सुवन्धमंभुधं
रत्ति चोरेहिं अबहिदं त्ति तस्स कारणादो चदुस्समुह-सारभूदं
रक्षणवलिं देदि, सो दाणिं अत्थकत्तवत्तस्स कारणादो इमं
अकज्जं करेदि ? हा जादे ! एहि (य) मे पुत्ति ! † [इति
रीरिति] ।

अधि । आर्य-चारुदत्त ! किमसौ पद्मां गता ? उत प्रवह-
णेनेति ?

* किम् !! पक्षपातेन व्यवहारी हुंक्षते ?

† हृताश ! यस्य दानीं न्यासीकृतं सुवर्णभाण्डं दातुं चौरैरपद्रुतमिति तस्य
कारणात् चतुःसमुद्रसारभूतां रत्नावलीं ददाति, स हृदानीमर्थकम्बवत्तस्य कार-
णादिदमकार्यं करोति ? हा जाते । एहि मे पुत्रि !

[हारोऽत्र व्यन्यते] श्रेयसां—सकलमङ्गलानाम्, [“दिवचन—” (४।३।५७ पा०)
इति प्रश्नस्य शब्दादौयमुन् “प्रश्नस्यस्य अः” (४।३।६० पा०) इति आदेशश्च]
एकनिधिः,—एकमात्रनिलयः, महात्मा—महाशयः, सः—चारुदत्तः, धनार्थ—
धनलाभाय, अवैरिजुष्टं—वैरिणा—शत्रुणाऽपीत्यर्थः, न जुष्टं—न सेवितम्, अति-
दुष्कार्यत्वेन शत्रुभिरपि आचरितुमशक्यमिति यावत् [अवैरिजुष्टम्” इत्यत्र
“अवैरिजुष्टम्” इति पाठान्तरे—कापुरुषोचितम् इत्यर्थः] इदं पापं—दुष्कर्म,
साधारणीं नारीं धनलोभात् निहत्य तदलङ्करणजातापहरणरूपमिति भावः, कथ-
मिव—कथादिव करिष्यति ?—आचरिष्यति ? नैव करिष्यतीत्यर्थः ; ईदृग्वदान्वस्य
हानवीरस्य अलुब्धस्य पुण्यकर्तृणः चारुदत्तस्य कापुरुषोचितं स्त्रीहानदोषभारोप्य
व्यवहारेण निर्यातनप्रयासः काकदशनानुसन्धानवत् विफलमेवेति समुदितार्थः ।
अत्र प्रथमकल्पे चारुदत्ते समुद्रसम्बन्धिसकलरत्नदाहत्वासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धाध्यासात्
असम्बन्धे सम्बन्धरूपाऽतिशयोक्तिरलङ्कारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २२ ॥

(य) हृताश !—निर्हय ! खल ! इति वा (“हृताशो निर्हये आशारहिते
पिथनेऽपि च” इति मेदिनी) । यः,—चारुदत्त इत्यर्थः । एवंविधनिलीभस्य सुजनक
ईदृग्वद्व्यसाचरणं नैव सम्भवतीति समुदितार्थः । एहि—आवच्छेद ।

चाह । ननु ! मम प्रत्यक्षं न गता, (२) तच्च जाने, किं पद्मयां गता, उत प्रवहणेनेति ।

[प्रविश्या सामर्थः (ल)]

वीरकः ।—

पादप्रहार-परिभव-विमाणना-बहुगुरुच-वेरस्य ।

अनुशील्यत इयं कथमपि राविः प्रभाता मे * ॥ २३ ॥

ता जाव अधिभरणमंडलं उदसप्यामि । [प्रवेष्टकेन (व)] सुहं
अज्यमिस्त्राणं † † (ग)

पाद-प्रहार-परिभव-विमाणना-बहुगुरुच-वेरस्य ।

अनुशील्यत इयं कथमपि राविः प्रभाता मे ॥

† तदथावदधिकरणमखण्डपमुपसर्पामि । शुभमार्थमिच्छामाम् ।

(२) ननु !—भीः ! इत्यर्थः । प्रत्यक्षं—सम्प्राप्तं, ज्ञातसादृशेति यावत् ।

(ल) सामर्थः,—सक्रोधः ।

अभियोगमुत्थापयितुमागतः स्वामिनीज्यस्य वस्तुनः निगराम् असङ्गनीयतां वर्णय-
न्नाह, पादेति ।—पादप्रहारेण—चरणाघातेन, अन्दनकस्थिति शेषः, यः परिभवः,
—आक्रमणमित्यर्थः, अनादर इति यावत्, [“परौ भुक्तेऽवज्ञाने” (३।३।५५ पा०)
इति घञो वैकल्पिकत्वात् “कृदीरप्” (३।३।५७ पा०) इत्यप् । “अनादरः
परिभवः” इत्यमरः] तेन या विमाणना—अवज्ञा, तथा बहु—गड्ढम्, उत्पादित-
मित्यर्थः, गुरुकं—महत्, हृदमित्यर्थः, वैरं—शत्रुभावः यस्य तद्वदस्य, अनुशील्यतः,
—सपरितापम् इतिकर्तव्यताम् अनुशीलयतः, मे—मम, इयम्—अचिरादेव
अतोता, (अत्र रावेरवसितत्वेऽपि प्रत्यक्षरूपताबोधकस्य हृदम्-शब्दस्य प्रथमः कृतः,
तत् अल्पकालपूर्वं प्रभातत्वेन इति बोध्यम्) राविः,—छया, कथमपि—अतकटेनेत्यर्थः,
प्रभाता—अवसिता इत्यर्थः । आर्यभिदान्तर्गतं गाथा नाम उक्तम् ॥ २३ ॥

(व) प्रवेष्टकेन—प्रवेष्ट एव इति प्रवेष्टकं—बाहुः तेन, (“भुजकाह प्रवेष्टो दीः”
इत्यमरः) बाहुमुत्तोल्य इत्यर्थः ।

(ग) शुभं—सङ्गच्छं, भवतु इति शेषः, आर्यमित्राः जयनीत्यर्थः ।

अधि । अये ! नगररक्षाऽधिकृतो (व) वीरकः !! वीरक !
किमागमनप्रयोजनम् ?

वीरकः । ह्री ! बंधन-भेषज-संभमे अज्जकं अस्सेसंतो,
ओवाडिदं पवहणं वच्चदि त्ति विचारं करंतो अस्सेसंतो
“अरे ! तुए वि आलोइदे, मए वि आलोइदब्बो” त्ति भणंतो
ओव चंदणमहत्तरएण पादेण ताडिदो ण्हि । एदं सुणिअ
अज्जमिस्सा पमार्ण । * (स)

अधि । भद्र ! जानीये, कस्य तत् प्रवहणमिति ?

• ह्री ! बन्धनभेदनसम्भूमे आर्थिकमन्विष्यन्, अपवारितं प्रवहणं व्रजतीति विचार्य
कुर्वन् अन्विष्यन्, “अरे ! त्वयाऽपि आलोकितं, मयाऽपि आलोकितव्यम्” इति
भणन्नेव चन्दनमहत्तरकेण पादेन ताडितोऽस्मि । एतत् सुत्वा आर्थमिश्राः प्रमाणम् ।

(व) नगररक्षाऽधिकृतः,—नगररक्षा—पुरीरक्षणम्, अधिकृता—अध्यक्षत्वेन
आयत्तः कृता येन सः, नगररक्षाकर्म्मणि नियुक्तानामध्यक्ष इत्यर्थः ; यद्वा,—नगर-
रक्षायां—पुरीरक्षणकर्म्मणि, अधिकृतः,—नियोजितः, प्रधानपुररक्षकः इत्यर्थः ।

(स) ह्री इति विषादार्थकमव्ययं, (“ह्री दुःखं हेतावाख्याती विषादे विवक्ष्येऽपि
च” इति मेदिनी) बन्धनभेदनसम्भूमे बन्धनस्य—कारागृहस्य, भेदनं—भङ्गः,
तत् भित्त्वा अपगमनमित्यर्थः, आर्थिकेण इति भावः, तेन यः सम्भूमः,—संवर्गः, त्वरा
इत्यर्थः तस्मिन्, सम्भूमे जाते सति इति यावत् । अन्विष्यन्—तमनुसन्दधदित्यर्थः ।
अपवारितम्—आच्छादितम् । विचारं—वितर्कं, सन्देहमिति यावत् । भणन् एव—
कथयन् एव, अहमिति शेषः । चन्दनमहत्तरकेण—मत्तः महता चन्दनकेन इत्यर्थः ;
[अयमनयोरिति श्रयेण महानिति महत्तरः तेन, इयोरैकस्योत्कर्षं “दिवचन—”
(५।३।५७ पा० इति तरप्, ततः स्तार्थे कन्, आवयोश्चन्दनक एव महानिति सीत्-
प्राप्तिरित्यं, चन्दनक एव महत्तरः, तेन इति वियङ्] यद्वा,—चन्दनमहत्तरकेण
—विपुलदेहचन्दनेन, वयोऽङ्गचन्दनेन इति वा । [प्रमाचमिति—प्रतीयते अनेनेति
स्युत्पत्त्या, प्रपूर्व्येकात् मिमीते इत्यस्मात् मातेर्बा करणं ष्युटि ऋषं] प्रमाणीभूता
आर्थमिश्रा एवेत्यर्थः, एतत् समीचीनमसमीचीनं वेति पूज्या विद्वांस एवात्र विचार-
यन्वति फलितायः ; विधेयस्य प्राधान्यात् मोहेऽश्रगतसमस्तविभक्तिकत्वमिति
धीध्वजम् ।

वीरकः । इमंश्च अज्ज-चारुदत्तंश्च, वसन्तसेनां चालूढा,
पुष्पकरण्डक-जिष्णुजाणं कोलितुं गीमदि त्ति पवणवाह-
एण कहिदं । *

अकारः । पुणो वि श्रुदं अज्जेहिं ? † (६)

अधि ।—

एष भोः ! निर्मलज्योत्स्नी राहुणा अस्थते शशी ।

जलं कूलावपातेन प्रसन्नं कलुषायते ॥ २४ ॥

* अथ चार्थ-चारुदत्तस्य वसन्तसेना चारुढा, पुष्पकरण्डक-जीर्णोद्यानं कोलितुं
गीयते इति प्रवणवाहकेन कथितम् ।

† पुनरपि श्रुतमर्थः ?

(६) पुनरपि—भूयोऽपीत्यर्थः, श्रुतम् ?—आकर्णितम् ? मया प्रथमं यदुक्तं,
तदिति शेषः वीरकमुखादिति भावः । “वसन्तसेना शून्यं पुष्पकरण्डकं जीर्णोद्यानं
प्रवेश्य अर्थनिमित्तं मारिता” इति प्रागुक्त-स्ववाक्यस्य प्रमापकत्वेन वीरकवाक्यमुल्लिखितुं
“पुणो वि” इत्यादिकं शकारेणोक्तमिति बोध्यम् ।

वीरकवाक्यस्य शकारोक्त्यनुकूलतया चारुदत्तस्य सदीपत्वावगमात् दण्डनीयत्व-
माशङ्क्य विलपन्नाह, एष इति ।—भोः ! इति अधिकरणस्थानामानन्तरम् ।
निर्मला—विशदा, शुभा इत्यर्थः, निखिललोकलीचनानन्दकरीति यावत्, ज्योत्स्ना—
कौमुदी यस्य तादृशः, एषः,—पुरतः परिदृश्यमानः, शुभयशोधवलितदिग्गज-
चारुदत्तरूप इत्यर्थः, शशी—चन्द्रः अनाकाशे गलितहरिणः शीतकिरण इति यावत्,
राहुणा—सैहिकेन पापघ्नरूपिणा शकारेण इत्यर्थः, अस्थते—कवलीक्रियते :
[एतेन पूर्णिमायाः प्रतिपदश्च सम्भौ राहुणासात् परं यथा पूर्वस्यैवास्तमण्डलस्य
अग्निः पुनः सुप्रकाशो दृश्यते तथैवेदानीं प्रचीणोऽपि चारुदत्तः राजानुग्रहेण
वेणातटस्थकुशावतीराज्यप्राप्ता वसन्तसेनालाभेन च प्रागिव पूर्णतया किमवशाली
भविष्यतीति ध्वन्यते] ; तथा च, आपाततः कूलावपातजनितकलुषितस्यापि सलिलस्य
पुनरचिरादेव स्वाभाविकसंस्काराभाः द्रव्यते एवेत्यधस्ताद्वक्ष्येन दृष्टान्तेन प्रोक्तार्थस्य
साधन्यं द्रवयति, जलमिति ।—तथा हि, प्रसन्नं—निर्मलं, कथमपि मालिन्यसंज्ञं
अकलुषितमित्यर्थः, जलं—सलिलं, कूलावपातेन—तटभङ्गेन, [अलीकव्यवहारे-

वीरक ! पश्चादिह भवतो न्यायं (क) द्रष्टव्यम् । य एषो-
ऽधिकरणद्वारि अस्वस्तिष्ठति, तमेनमारुह्य गत्वा पुष्पकरण्डको-
द्यानं दृश्यताम्, अस्ति तत्र काचिद्विपक्षा स्त्री न वेति ।

वीरकः । जं अज्जो आणवेदि । [इति निष्क्रान्तः प्रविश्य च]
गदोम्हि तहिं, दिट्ठं अ मए इत्थिआकलेवरं सावदेहिं
विलुप्यंतं । * (ख)

श्लेषिकायस्त्री । कथं तु ए जाणिदं इत्थिआकलेवरं ति ? †

* यदायं आशापयति । गतोऽस्मि तत्र, दृष्टञ्च मया स्त्रीकलेवरं आपदेर्विलुप्य-
मानम् ।

† कथं त्वया ज्ञातं स्त्रीकलेवरमिति ?

समारोपणेनेति गम्यते] कलुषायते—मलिनायते ; [अकलुषं कलुषं क्रियते अनेन
इति अभूततद्भावेऽर्थं भ्रष्टादीनाम् आकृतिगुणत्वेन तदन्तर्गतात् कलुषशब्दात् कथञ्चि
कलुषायेति नामधातोः कर्मणि लटि एवार्थं प्रयोगः । “कलुषायते” इत्यत्र “कलुषा-
यते” इति पाठे तु कर्तरि प्रयोगे मुक्तर एव अर्थः] । अत्र एतत्पदवाच्येन चाकदत्तेन
उपमेयभूतेन साङ्गे निर्मलज्योत्स्नस्य शशिनः अभेदारोपात् किमर्थं रूपकालङ्कारः,
अपि वा, एतत्पदेन विशेषितस्यैव शशिनः सम्बन्धेन निगीर्णं विषये चाकदत्ते
अभेदाध्यवसानात् भेदेऽभेदरूपाऽतिशयोक्तिरित्येतयोः रूपकातिशयोक्त्योः सन्देहसङ्करः
ऊहनीयः, एवञ्च विषयस्य शकारस्य निगरणेन विषयिणः राष्ट्रोः अभेदप्रतिपत्तिरूपान्
शकारस्य राष्ट्रणा अभेदेमाध्यवसानात् भेदे अभेदरूपातिशयोक्त्यालङ्कारः, तथा प्रवृत्तौ-
गतस्य चाकदत्तरूप-निर्मलज्योत्स्नशशिनः राष्ट्रकर्तृकयासरूपस्य विशेषस्य वस्तुनः
पराङ्मनं प्रसन्नसलिलस्य कूलवपातजनित-कलवीकरणरूपसदृश विशेषवस्तुना साम्यस्य
प्रतिधानगम्यत्वात् दृष्टान्तालङ्कारः, इत्येतेषां परस्परसापेक्षतया संस्थितेः सङ्करः ।
यथावक्तं वृत्तम् ॥ १४ ॥

(क) न्यायम्—उचितं, त्वयाऽऽनीताभियोगस्य औचित्यानीचित्यमित्यर्थः ।

(ख) आपदेः,—हिंस्रपशुभिः, शृगालादिभिरित्यर्थः, [शुनः पदानि इव पदानि
येषां तैरिति विग्रहे वृषादरादित्वात् साधुः] विलुप्यमानं—ह्रियमानं, भक्ष्यमानं
दर्शनाविषयीक्रियमाहमित्यर्थः ।

वीरकः । सावसेसेहिं केसहस्य-पाणि-पादेहि उवलकिर्दं (ग)

मए । *

अधि । अहो ! धिक् वैषम्यं लोकव्यवहारस्य । (घ)—

यथा यथेदं निपुणं विचार्यते तथा तथा सङ्कटमेव दृश्यते ।

अहो ! सुसन्ना व्यवहारनीतयो मतिस्तु गौः पङ्कगतेव सीदति ॥२५॥

• सावशेषैः केशहस्य-पाणि-पादैरुपलक्षितं मया ।

(ग) सावशेषैः—भुक्तावशिष्टैरित्यर्थः । केशेत्यादि—शरीरहजालकरचरणैः, [केशानां हस्ताः समूहाः इति षष्ठीसमासः, ते च पाणी च पादौ च तेषां समाहारः इति वहे, “इदं प्राणितृष्यसिनाङ्गानाम्” (२।४।२ पा०) इत्यनुशासन-बलात् एकत्वप्राप्तौ कथं बहुत्वमिति चेदनीत्यते,—केशहस्यसङ्घिताः पाणयः सङ्घिताः पादाः तैरिति शाकपार्थिवादित्वात् समासेन कथञ्चित् बहुत्वमुपपादनीय-मिति ; व्यासवाक्ये पादादीनां बहुत्वमुन्नापदादिङ्गतखल्वहुत्वाभिप्रायेणेति बोध्यम् । केशवाचिशब्दात् हस्यशब्दस्य समूहार्यकत्वमाह अमरः यथा,—“पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात् परे” इति ; कलापः,—समूहः] । उपलक्षितं—दृष्टम्, अनु-मितमित्यर्थः ; यद्यपि शृङ्गालादिभिः तत् कलिवरं प्रायश्च एव भक्षितं, तथापि मया सुदीर्घेण केशकलापेन सुकीमलपाणिपादेन च एतत् स्त्रिया एव कलिवरमिति विशिष्यैव विज्ञातमिति प्रतिकूलसाक्षिणः वीरकस्याभिमतम् ।

(घ) अहो इति खेदे, विषये वा । लोकव्यवहारस्य—लौकिकविचारदर्शनस्य, व्यवहारनीतेरित्यर्थः । वैषम्यं—वैपरीत्यम् । धिक्—निन्दनीयमित्यर्थः ; ज्ञायते सत्यमेव चाबदत्तः निर्दोषः, परन्तु साध्यादिभिर्घटनायाम् अवगतायां सर्वमेतद्विरुद्धमिव प्रति-भाति, अतः प्रकृत्या साधारण्यं असाधुत्वारीपण्यात् व्यवहारस्य निन्दनीयत्वमिति भावः ।

लोकव्यवहारस्य विषमत्वमेव विशदयन्नाह यथेति ।—इदं—व्यवहारदर्शनं वस्तु, यथा यथा—येन येन प्रकारेण, यत् यत् वा निपुणं—सम्यक् सप्रविधानमित्यर्थः, विचार्यते,—निर्णीयते, तादृशवस्तुनः तत्त्वनिर्णयार्थं यत्यते इत्यर्थः, तथा तथा—तेन तेनैव प्रकारेण, तत्र तत्रैव वा, सङ्कटं—सुदुर्घटं. सन्देहबहुलमित्यर्थः, दृश्यते—लक्ष्यते, अस्माभिरिति शेषः. व्यवहारशास्त्रस्य ज्ञानाभावजटिलतया सुप्रमाणसोपेक्षतया च भटिति तत्त्वनिर्णयस्य दुष्करत्वात् सुविचारश्च चाबदत्तस्य निर्दोषत्वप्रतिपादनायम् अहं येन मार्गेण गन्तुम-शक्यमिति, तेनैव दारुणसंशयाकुलो भवामीति तात्पर्यार्थः ; व्यवहारस्य—व्यवहाराङ्गमूल-

चारु । [स्तगतम्] ।—

यथैत्र पुष्पं प्रथमे विकाशे समेत्य पातुं मधुपाः पतन्ति ।

एवं मनुष्यस्य विपत्तिकाले छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति ॥ २६ ॥

अथि । आर्य्य-चारुदत्त ! सत्यमभिधीयताम् ।

चारु ।—दुष्टात्मा परगुणमत्सरी मनुष्यो

रागान्धः परमिह हन्तुकामबुद्धिः ।

विचारस्य, नीतयः,—नियमपद्धतयः, शास्त्रीयविधानानि इत्यर्थः, अहो इति विषादः, सुसन्नाः,—सुलभाः, सम्यक् मिलिता इत्यर्थः, तु—किन्तु, मतिः—मद्वेद्या बुद्धिः, पङ्कगतः—कर्दमपतिता, गौरिव—सौरभेयीव, सौदति—अवसादं गच्छति, न उत्यातुं शक्नोतीत्यर्थः, अवसन्ना सती तत्त्वार्थविनिर्णये न क्षमा भवतीति यावत् ; महद्भिस्तु चारुदत्तस्य विदीक्षितामेव प्रमापयति घटना तु दण्डनीतिमनुसरति, तदनुसारेण विचार्य्य निरपराधः सपि चारुदत्तं निर्मातुं न शक्नोमीति भावः । अत्र अधिकरणिकबुद्धेः पङ्कपतितगवा सह अवैधर्म्यसाम्यकथनात् उपमाऽलङ्कारः । वंशस्थविलं वृत्तम् ॥ २५ ॥

विपत्सागरे निमज्जितस्य मम अकस्मादागतनानेन क्रोरकेषु विपदन्तरं सृष्टमिति “सम्पत् सम्पदमनुवधाति, विपच्च विपदम्” इति प्रवादवाक्यस्य याथार्थ्यं प्रतिपादयन्नाह, यथैवेति ।—यथा—यद्वत्, मधुपाः,—अमराः, प्रथमे विकाशे एव—प्रथमविकाशसमये एव, विकाशमात्रमेवेत्यर्थः, पुष्पस्येति शेषः, [प्रथमे विकाशे इत्यनेन अभिनवत्वात् पुष्पस्य मधु-पूर्णत्वं व्यज्यते] समेत्य—समूह्य, गणशी मिलित्वा आगत्येत्यर्थः, पुष्पं—पुष्पमधु इत्यर्थः, पातुम्—आस्तादितुं, पतन्ति—आगच्छन्ति, पुष्पोपरि उपविशन्तीत्यर्थः, एवं—तथैवेत्यर्थः, मनुष्यस्य—नरस्य, विपत्तिकाले—आपत्समये, छिद्रेषु—रङ्गेषु सन्तु, अनर्थाः,—विपदः, बहुलीभवन्ति—अनेकत्वमापदाने, अविच्छिन्नधारया नागाकारेणाविर्भवन्तीत्यर्थः ; अनर्थानां रन्ध्रोपपातित्वेन विपत्काले सर्वमेव प्रतिकूलं भवतीति भावः । अत्र विपत्तिकाले मनुष्यस्य अनर्थबाहुल्यरूपादप्रस्तुतात् सामान्यात् चारुदत्तस्य अनर्थबाहुल्यरूपप्रस्तुतस्य विशेषस्य प्रतीतिः अप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः, स च रन्ध्रानुसारिणां अनर्थानां कुमुमपातिसमधुनुअमधुपैः सह अवैधर्म्यसाम्यकथनात् उपमाऽलङ्कारेण संसृज्यते । इह रन्ध्रानुसरणशीलानर्थरूपाणां समुत्कृष्टाणां पदार्थानां, मकरन्दलिप्सया रमणीयेषु कुमुमेषु पातुकैर्मधुकररूपैरत्युत्कृष्ट-पदार्थैः सह साम्यं सर्व्वथा अनीचित्यमेव व्यनक्ति इति उपमागतानुचितार्थत्वदोष उभेयः । उपजातिः वृत्तम् ॥ २६ ॥

दुर्जबानीताभियोगस्य प्रतिहिसामूलकत्वात् अयाज्ञत्वं प्रतिपादयन् भक्षा स्वस्मि-

किं यो यत् वदति सृष्वैव जातिदोषात्
तत् याज्ञं भवति ? न तत् विचारणीयम् ? ॥ २७ ॥

अपि च,—

योऽहं लतां कुसुमितामपि पुष्पहेतो-
राकृष्य नैव कुसुमावचयं करोमि ।
सोऽहं कथं भ्रमरपक्षरुचौ सुदीर्घे
केशे प्रगृह्य रुदतीं प्रमदां निहन्मि ? ॥ २८ ॥

प्रारोपिताभियोगस्य मिथ्यात्वं वक्तुमाह, दुष्टात्मैति ।—इह—अस्मिन् संसारे, यः परगुणमस्मरी—परगुणेषु—अन्योत्कर्षेषु, मस्मरः,—हं, सोऽस्यास्तीति परगुण-मस्मरी—परगुणविहेषोऽर्थः, (“मस्मरोऽन्यग्रहणः” इत्यमरः) दुष्टात्मा—दुराशयः, अनुयः,—नरः, दुर्जन इत्यर्थः, रागात्मा,—रागिण—वनितादिविषयासक्त्या, क्रीडेन वा, अधः,—सदसद्विवेकशून्य इत्यर्थः, तथा परम्—अन्तः, हन्तुं—नाशयितुं, कामः,—अभिलाषः यस्याः तादृशी, बुद्धिः,—मतिः यस्य तादृशः सन् जातिदोषात्—अयुक्तजातिवशात्, सृष्वैव—मिथ्या एव, यत्, वाक्यमिति शेषः, वदति—कथयति, अत्र तस्यैति पदमन्यादरणीयम् ; तत्—मिथ्यावचनं किं याज्ञं—सत्यत्वेन स्वीकार्यं, भवति ? तत्—वाक्यं, विचारणीयं—सत्यनिर्णययोग्यं, न ?—न भवति किम् ? अथश्लमेव विचार्य-मित्यर्थः ; शकारवाक्यं सत्यमसत्यं वा इति निपुणमविचार्य मम दण्डविधानान्वेषणं भवादृशमत्यन्तमेवानुचितमिति भावः । यद्वा,—किं याज्ञं भवति ? नैवेत्यर्थः ; एवञ्च अयाज्ञस्य विचारोऽपि न कर्तव्य इत्याह, नेति ।—तत्—अयाज्ञवचनं, न विचारणीयं नैव विचारयोग्यम् ; मिथ्यात्वेन श्रवणयोग्यस्य वचनस्य प्रमाण-युक्तादिना विचारोऽपि अयुक्त एवेत्यर्थः । अत्र अप्रस्तुतसामान्यात् प्रस्तुतस्य मिथ्या-वादिनः शङ्कारस्य प्रतीतिरप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः, तथा परगुणमस्मरिप्रवृत्तिविशेषणानां शकारवाक्यस्य मिथ्यात्वप्रतिपादनाभिप्रायेण प्रयुक्तवात् साभिप्रायत्वेन परिकरयत्य-नयोदङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरः । प्रहर्षिणी वृत्तम् ॥ २७ ॥

स्वस्य निर्दोषित्वं प्रकटयितुमाह, य इति ।—यः अहं—आरुदत्त इत्यर्थः, कुसुमितां—सञ्जातकुसुमां, लतामपि—वीरुधमपि, पुष्पहेतोः,—पुष्पार्थम्, आकृष्य—आकर्ष्य, आकर्षणं कृत्वा इत्यर्थः, कुसुमावचयं—पुष्पचयनं, नैव करोमि—निन्दामि, तासां पञ्चवर्णद्वजनितीयीडोत्पादशङ्कयेति भावः ; सः अहं, भ्रमरपक्ष-

शकारः । हंही ! अधिभ्रलणभोइआ ! किं तुम्हे पक्खवादेण
बवहालं पेक्खध ? जेण अज्ज बि एसे हदाश-चालुदत्ते आशणे
धालीअदि ? * (ङ)

अधि । भद्र शोधनक ! एवं (च) क्रियताम् । [शोधनकलथा
करोति (क)] ।

चारु । विचार्यतां भो अधिकृताः ! विचार्यताम् । [इति
आसनादवतीर्य भूमौ उपविशति] ।

शकारः । [सहर्षं नर्त्तिन्वा स्वगतम्] ह्री ! अणेण मए कडे पावे
अस्सश्श मत्थके णिवाडिदे, ता जहिं चालुदत्ताके 'उबबिशदि,
तहिं हम्गे उबबिशमि । (ज) [तथा कृत्वा] चालुदत्ता ! पेक्ख
पेक्ख मं, ता भण भण, “मए मालिदे” त्ति । †

* हंही ! अधिकरणभोजकाः ! किं शूर्यं पक्षपातं व्यवहारं पश्यत ? येना-
द्यापि एष हताशचारुदत्त आसने धार्यते ?

† ह्री ! अनेन मया कृतं पापमन्यस्य मस्तके निपातितम् ; तत् यत्र चारुदत्तः
उपविशति, तत्राहमुपविशामि । चारुदत्त ! पश्य पश्य मां, तन् भण भण “मया
मारिता” इति ।

रुचौ—भृङ्गपक्षवदव्यञ्जलनीले इत्यर्थः, सुदीर्घे—सुप्रशस्ते, केशे—कृतज्ञे, [आशेषाधि-
करणे सप्तमी] प्रगृह्य—धृत्वा, रुदतीं—क्रन्दन्तीं, प्रमदां—वरवर्णिनीं, वसन्तमना-
मित्यर्थः, कथं—केन प्रकारेण, निहन्मि ?—नाशयामि ? एतादृशकोमलान्तःकरण-
हर्षेर्मम नैवेतुं कथमपि सम्भवतीति भावः । अत्र कुसुमावचयं प्रति कुसुमितपदार्थस्य
हेतुतथोपन्यासात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः । वसन्तसिलकं छन्दः ॥ २८ ॥

(ङ) हताशः,—निर्द्वयः, खल इति वा ; यत्र,—हता—विनष्टा, आश
—जीवनविषयिणीत्यर्थः यस्य सः, प्राणदण्डेन आश दण्डनीय इति भावः,
तादृशशारुदत्तः । धार्यते—अवलम्ब्यते, उपवेश्यते इत्यर्थः, युष्माभिरिति शेषः ;
श्रोतवोरकवचमादिना स्तौह्यत्वाप्रमाणमधिगत्वापि आसनदानेनेदानीमपीमं सत्कुर्वते
भग्नः इति प्रत्यक्ष एव पक्षपात इति तात्पर्यार्थः ।

(च) एवं—शकारीकं यथा तथैवेत्यर्थः, निरासनोऽयमिति यावत् ।

(क) तथा करोति—आसनादपमारयति, निरासनीकरोतीत्यर्थः ।

(ज) चारुदत्तसमीपे शकारस्योपवेशनं तस्मै स्वप्रभुत्वप्रदर्शनाये, परिहास-

चारु । भो अधिक्ताः ! [“दृष्टात्मा—” इति पूर्वोक्तं पठित्वा सगन्धसं
संगतम्]—

मैत्रेय ! भोः ! किमिदमद्य ममोपघातः ?

ह्य ! ब्राह्मणि ! द्विजकुले विमले प्रसूता ।

ह्य रोहसेन ! न हि पश्यसि मे विपत्तिम् ?

मिथ्यैव नन्दसि परव्यसनेन नित्यम् ॥ २८ ॥

वाक्येन पीडनार्थश्चेति बोध्यम् । प्रमापितापराधस्य हि आसनदानेन सत्कारीऽनुचित
इति भूमावुपवेशतस्य चारुदत्तस्य समीपं समासने भूमावेव शकारस्यापि उपवेशनं
वर्णयता कविना अचिरमेव अस्यापराधिनः दण्डनीयत्वं सूचितमित्यवधेयम् ।

सम्प्रति विपत्तौ अनन्यगतिकाः स्वजनसम्बोधनपुरःसरं विलपति, मैत्रेय इति ।—
भो मैत्रेय !—सखे विदूषक ! इदम्—एतत्, ममः कस्मिन्कदुर्घटनमित्यर्थः, किम् ?—
कथमुपगतमित्यर्थः, इदमिति सामान्येनोक्ता तदेव विवृणोति, अद्येति ।—अद्य—
अस्मिन् दिवसे, मम—मे. सर्वथा निर्दोषस्यापीति भावः, उपघातः,—अनिष्टपातः,
विनाशरूप इत्यर्थः, एवाविधं विपत्त्यागरे निमज्जती भावयामि इति तु प्राक्
कदाऽप्यहं न चिन्तितवानिति तात्पर्यं, ह्य—इति खेदमूचकमव्ययम् ; (“ह्य विषाद-
शुगर्तिषु” इत्यमरः) ब्राह्मणि !—स्वपत्न्याः सम्बोधनमिदं, विमलं—निर्मलं,
अकलङ्कं इत्यर्थः, द्विजकुलं—विप्रवंशं, प्रसूता—जाता, असीति शेषः, अकलङ्क-
कुलजायाः सत्यात्मव पत्युरीदृशकलङ्कापातेन प्राणदण्डोऽतिदुःसहः त्वया इति
भावः, [एतेन सुकुलीनायाः सदाचारपूतायाः अपि ते “अस्याः भर्ता अर्थलीभेन
स्त्रीहत्यारूपं महापातकं कृत्वा राजदण्डेन प्राणान्तकं दण्डितः” इति जनापवादः
यावज्जीवमेव दुरपनेयः, अहो ! कष्टम् इति सूचितम्] ; ह्य रोहसेन ।—पुत्र-
सम्बोधनमिदं, मे—मम, विपत्तिं—प्राणदण्डरूपां विपत्तिं, न हि पश्यसि ?—नैव
अवलोकयसि ? परव्यसनेन—परेण—केवलं, व्यसनेन—बाल्यमुलभेन क्रीडनेन,
नित्यं—सततं, मिथ्यैव—मृषैव, वृथैवेत्यर्थः, नन्दसि—आनन्दमनुभवसि ; यद्वा—
परं—प्रधानम्, अतीव दुःखजनकतया अतिदारुणमित्यर्थः, व्यसनं—विपत्तिम्,
अकारणं पितृवियोगरूपमिति भावः, तेन उपलक्षितः सन्, नित्यं—निरन्तरम्, आ-
बाल्यादिति यावत्, मिथ्यैव नन्दसि ; मिथ्यैवेत्यनेन तवायमानन्दः अचिरमेव विषादे
परिणश्यते इति तात्पर्यार्थो लभ्यते, अतः परम् अतीव दुःखसागरे पतिष्यसीति
भावः । पाषाणममसमये प्राणसमस्य पत्नीपुत्रादिः नामादियद्वहणपुरःसरो विलापः

प्रेषितश्च मया तद्दार्ताऽन्वेषणाय मैत्रेयो वसन्तसेना-
सकाशं, शकटिकानिमित्तञ्च तस्य (भ) प्रदत्तानि अलङ्कर-
णानि प्रत्यर्पयितुम् । तत् कथं चिरयते ?

[ततः प्रविशति गृहीताभरणो विदूषकः ।]

विदू। पेसिदोम्हि अज्जचारुदत्तेण वसन्तसेणासप्पासं, तद्धिं
अलंकरणाहं गेण्हिअ, जधा “अज्ज मित्तेअ ! वसन्तसेणाए
बब्बो रोहसेणो अत्तणो अलंकारेण अलंकरिअ जण्णोसप्पासं
पेसिदो, इमस्स आहरणं दादब्बं, (ज) ण उण गेण्हिदब्बं, ता

* प्रेषितोऽस्मि आर्य्य-चारुदत्तेन वसन्तसेनासकाशं, तवालङ्करणानि गृहीत्वा,
यथा “आर्य्य मैत्रेय ! वसन्तसेनया बब्बो रोहसेन आत्मनोऽलङ्कारेणालङ्कृत्य जननी-

कश्चिदेव सुखमुत्पादयति इति पुत्रादीन् स्वजनानुद्दिश्य एवं विलापः कृत इति
बोध्यम् ; [“परव्यसनेन” इत्यत्र “वत व्यसनेन” इति पाठान्तरे—वत इति खेदमूचक-
मव्ययम् ; हा इति खेदघोतकाव्यये सत्यपि पुनः वतपदोपादानकृतश्च अयं पाठः न
समीचीनतया प्रतिभासते, तथा पाठे स्थिते तु—कथितपदत्वस्य विषादे विषये क्रुधि
च गुणलाङ्गीकारात् वक्तृश्चात्र विषादयस्तत्वात् कश्चित् समाधातुमपि शक्यते] ।
वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ९८ ॥

(भ) तद्दार्ताऽन्वेषणाय—तस्याः,—वसन्तसेनायाः, दार्ता—“कथं पुष्पकर-
खड्गजीर्णोद्यानं नागता” इति वृत्तान्तः, तस्या अन्वेषणम्—अनुसन्धानं, परिज्ञान-
मित्यर्थः तस्य । तस्य—रोहसेनस्य [इति श्रेष्ठे षष्ठी] । शकटिकानिमित्तं—स्वर्णशक-
टिकानिर्माण्याय इत्यर्थः, [“तस्य” इत्यत्र “तस्याः” इति पाठे—तस्याः,—वसन्त-
सेनायाः इति सम्बन्धमात्रविचयया षष्ठी तथा इत्यर्थः, “प्रदत्तानि” इत्यनेनान्वयः ;
एष एव पाठः सम्यक्तया प्रतिभाति, यतः तस्य इति तच्छब्दवाच्यस्य रोहसेनस्य
पूर्वमनुपात्तत्वात् वसन्तसेनायाश्च पूर्वं प्रकान्तत्वात्, प्रदत्तानि इति क्रियापदस्य
कर्तृसाक्षात्कृतया च वसन्तसेनायाः एवाकाङ्क्षायाः युक्तत्वाच्च] ।

(ज) अस्याः,—वसन्तसेनाया इत्यर्थः । [लङ्गादीञित्तु “इमस्स” इति
प्राकृतस्य “अस्य” इति संस्कृतं पठित्वा रोहसेनस्य इत्यर्थे कृतवान्, स च न मनोरमः ।
“इमस्स” इत्यत्र “इदं से” इति तु साधुतया शङ्क्यते] । दातव्यं—प्रत्यर्पयितव्यम् ।

समप्येहि” ति । ता जाव वसंतसेणा मग्रासं स्त्रेव गच्छामि ।

[परिक्रम्यावलीक्य च आकाशं] कथं भावरिभिलो ? भो भाव-
रेभिल ! किं निमित्तं तुमं उब्धिगा (ट) उब्धिगो बिभ्र लक्ष्मी-
असि ? [आकर्ण्य] किं भणसि ?—“पिप्रवप्रसो चारुदत्तो

सकाशं प्रेषितः, अस्या आभरणं दातव्यं न पुनर्घृहीतव्यं, तत् समर्पय” इति ।
तत् यावत् वसन्तसेनासकाशमेव गच्छामि । कथं भाव-रेभिलः ? भो भाव रेभिल !
किं निमित्तं त्वमुद्दिप्र उद्दिप्र इव लक्ष्यसे ? किं भणसि ?—“प्रियवयस्यचारुदत्तः

(ट) उद्दिप्रः—उद्भ्रान्तः, व्याकुलचित्त इत्यर्थः । चारुदत्तेनैव वसन्तसेना
निहतेति अधिकरणिकानां दृढतरप्रत्ययोत्पादनार्थं कविना सालङ्करणस्यैव विदूषक-
स्याव प्रवशीऽकारि ; तथा च, किमर्थं हि विदूषकेण अलङ्करणजातं प्रत्यर्पयितुमेव
गच्छता अगत्तैव तद्गृहम् अधिकरणं प्रविष्टमिति पूर्वोपरासम्बन्धादस्य मूसङ्गतिं कर्तुं
“भाव रेभिल” इति सम्बुद्धिपुरःसरं विदूषकमुखिना “किं ब्रवीषीति यत्राद्ये विना
पात्रं प्रयुज्यते । श्रुत्वेवानुक्तमप्यर्थं तत् स्यादाकाशभाषितम् ॥” इत्युक्तत्वचक्षेण
आकाशभाषितेन “किं निमित्तम्” इत्यादिवाक्यमुदीरितमिति । एतेनैतद्भाव प्रती-
यते यत् भाव-रेभिलो हि पांथ वसन्तसेनायै अलङ्करणजातं प्रत्यर्पयितुं गच्छन्तं
विदूषकम् अधिकरणं चारुदत्तस्य आह्वानम् अकथयदिति ; तत एवानौ प्रिय-
सुहृदश्चारुदत्तस्याकस्मिकीमापदमाशङ्क्य व्यग्रमनाः वसन्तसेनागृहमगत्तैव, तदीयाल-
ङ्करणकानि गृहे संस्थाप्य अधिकरणे गमने कालक्षेपम् आशङ्कमानः त्वरितपदेन
तेनैव सार्द्धं विचारमण्डपं प्रातिष्ठत । यदा त्वधिकरणिकाः गृहस्थं चारुदत्तं
विचारालयमाजुहुवः, ततः किञ्चित् प्रागेव विदूषकः चारुदत्तगृहात् अलङ्करणभाण्डं
गृहीत्वा वसन्तसेनासदनाभिमुखं प्रतस्थे । तदानीं वसन्तसेना तु गृहं नासीत्, यतः
सा शकारकृतनिकारापनोदनाथे संवाहकेन भिचुषा तद्गृहं भगिन्याः मते संरक्षिता
इति तु कविनैवावेदितम् ; एतत् सर्व्वमजानती राज्ञ्यनौ विचारावसरं प्राड्विवाक-
क्षमञ्च, वसन्तसेना चारुदत्ताभिसरणार्थमेव गतवतीत्येतावन्मात्रमेवोक्तवती ; विचार-
कस्तु कुतापि कथमपि तस्याः सम्मानमनधिगत्य, पादपपातहतायाः स्त्रियाः कलंकरं,
प्रतिकूलसाक्षिणीः वीरकशकारयीः वचसा वसन्तसेनाया एवेति मन्यमानः प्रमाणाबल-
माश्रित्यैव चारुदत्तं दक्षितुमिच्छुरभवदिति । भावरेभिलस्तु श्रेष्ठिचत्तरवालव्यः
चारुदत्तादीनामन्तरङ्गः कश्चित् सुगायकः, तस्मात् किल चारुदत्तः सङ्गीतरसमनु-

अधिभरणमण्डवे सहावीचदि” ति ? ता य इ अप्येष कल्पेण
(ठ) होदव्यं । [विचिन्व] ता पच्छा (ड) वसन्तसेना-सञ्चारं
गमिष्यं, अधिभरणमण्डवं दाव गमिष्यं । [परिजन्त्यावलीक्य च]

अधिभरणमण्डपे शब्दायते” (आह्वयते) इति ? तत् न खलु अल्पेन कार्येण
भवितव्यम् । तत् पश्चात् वसन्तसेनासञ्चारं गमिष्यामि, अधिभरणमण्डपं तावत् गमि-

भवितुं कदाचित् तद्वनमगमत्, एतत् तृतीयोऽङ्के रेभिलसञ्जीवने पुनश्च प्रशंसावसरे
विज्ञापितम् ; अतरे तु शञ्जिलकः वसन्तसेनोदाय्येष प्रियतमां मदनिकांमधिगम्य,
सपदि सिद्धादेशप्रत्ययेन शासिवा पालकेन कारागृहे बद्धं प्रियसखमार्थकमुपसृज्य,
तद्विनीचनय चलेचिताः अस्मैव विदुषः रेभिलस्य गृहे चेटेन तां मदनिकां प्रेरित-
वान् । ततः प्रभ्यस्यौ शञ्जिलकः बद्धमार्थकं कारागृहादुन्मीचयितुं राज्यं च
प्रतिष्ठापयितुं विविधकूटमन्त्रणायां लिप्तोऽभवदिति तु तत्रैवाङ्के शञ्जिलकमुन्मीप-
वर्णितं कविना । आर्यकोश्वरणार्थं यात्राकाले मदनिकायाः रेभिलगृहे संस्थापन-
दर्शनात् रेभिलश्चैतेषां हितैषी आसीदिति स्फुटतया विज्ञायते । विदूषकाय चारुदत्त-
विचारकयाविज्ञापनेन, अस्यां हि घोरायामापदि रेभिल एव चारुदत्तस्य प्रिय-
साधनार्थम् अन्तर्विद्रोहकारिभिः शञ्जिलकादिभिर्नियुक्त आसीदित्यवगम्यते ; एत-
स्यैकोक्तस्यानुक्तस्य च कथांशस्य सामञ्जस्यं सम्यक्तया संरक्षितं कविना रेभिलकथामव-
तार्य विचारप्रस्ताववसरे आकाशभाषितमेतदवतारितमिति सूक्ष्मैर्भिरवधेयम् ।

(ठ) शब्दायते—आह्वयते नीयते इत्यर्थः । [शब्दं करोति इत्यर्थे कर्त्तृप्रि
एवार्थं प्रयोगः, न तु कर्मणि, तस्मिन् तु यम्भावस्य नियतत्वात् ; तथा चासाधुरेवार्थं
प्रयोगः, शब्दायते इत्येव साधुः, कर्मणि व्यवहारदर्शनात् ; शब्दायते इत्यत्र शब्दायते
इति लिपिकरप्रमादवशात् आयातमित्यनुमीयते । कुत्रचित् पुस्तके “सहावीचदि”
इति प्राकृतस्य “आह्वयते” “आह्वतः” इति संस्कृतानुवादः दृश्यते, तत्र न काचित्
दुपपत्तिरिति ध्येयम्] अल्पेन—सामान्येन इत्यर्थः । कार्येण—प्रयोजनेन, हेतुना
इति यावत् (“कार्ये हेतौ प्रयोजने” इति मेदिनी) तुच्छप्रयोजनसाधनार्थमिति
यावत्, सर्वजनादृत्य सङ्ग्रामाख्यस्य चारुदत्तस्य राजनियुक्तैः पुरुषैः अधिभरणमण्डपे
आह्वानस्य कदापि अभूतपूर्वतया इदानीमिदमाह्वानं न सामान्यप्रयोजनार्थमिति
सम्भावयामीति भावः ।

(ड) पश्य—अधिभरणमण्डपान् प्रत्यावर्त्तमानश्चरन् ;

इदं अधिभरणमंडवं, ता जाव पविसामि । [प्रविश] सुहं
अधिभरण-भोदुआणं । कच्चिं मम पिअवअस्सो ? *

अधि । ननु ! एष तिष्ठति । (ठ)

विद् । वअस्स ! सोत्थि दे ? (ण) *

आरु । भविष्यति । (त)

विद् । अबि क्वेमं दे ? †

आरु । एतदपि भविष्यति ।

विद् । भो वअस्स ! किं निमित्तं उब्बिओ उब्बिओ विअ
खल्लीअसि ? कुदो वा सहाइदो ? ‡

आरु । वयस्य !—

मया खलु नृशसेन परलोकमजानता ।

स्त्री रतिर्वाऽविशेषेण शेषमेवोऽभिधास्यति ॥ ३० ॥

यामि । अयमधिकरणमण्डपः, तत् यावत् प्रविशामि । सुखम् अधिकरणभोजका-
नाम् । कुत मम प्रियवयस्यः ?

* वयस्य ! खल्वि ते ?

+ अपि चेमे ते ?

‡ भो वयस्य ! किं निमित्तम् उद्दिष्ट उद्दिष्ट इव लक्ष्यसे ? कुतो वा शब्दायितः

(आहतः) ?

(ठ) ननु—सम्बोधने, प्रत्यक्षौ वा । एषः,—आरुदत्तः । तिष्ठति, अत्र इति शेषः ।

(ण) ते—तुभ्यम् ; [खल्विशब्दयोगात् “नमः खल्वि स्वाहा—” (२।३।१६
पा०) इति चतुर्थी] ।

(त) भविष्यति—जनिष्यते, अविरमेव इति शेषः, वर्तमानदशायान्तु न
हृत्त्वर्थः ; देवदुर्विपाकात् इदानीमेव विपत्त्यागरे निमग्नस्य असहायस्य मे कथमपि
अङ्गलसम्भावना नासीत्, किन्तु सम्प्रति भवादृशस्याक्रविसस्य सुहृदो लाभोदचिरा-
देव मङ्गलसम्भावना जातेति भावः । इदन्तु निर्वहणसम्बोधनं नामाङ्गं वेदितव्यं,
आनिनः खल्वि-चेमप्राप्तिरूपार्थइयस्य उपचेपपुरःसरं यद्वाचात् ; तथा हि,—“उप-
वासस्तु कार्याणां यथनम्” इति दर्पणः ।

जेनेयप्रश्नस्य उत्तरं दातुं इवाऽपवादस्य खलुचेन सम्पूर्णतया कीर्तनाचमत्वात्

विद् । किं किं ? *

बाह । [कर्णे] एवमिवम् ।

विद् । को एब्बं भणादि ? †

बाह । [संशया शकारं दर्शयति] ननु एष तपस्वी हेतुभूतः,
कृतान्तो मां व्याहरति । (थ)

विद् । [जनान्तिकम्] एब्बं कीस ण भणीअदि, गेहं गदे ति ? ‡

बाह । उच्यमानमपि अवस्थादोषात् न गृह्यते । (द)

* किम् किम् ? † क एव भणति ? ‡ एवं कथं न भवति, गृहं गतेति ? ।

अंशतः कीर्तयन्नाह, मयेति ।—परलोकां—परः,—श्रेष्ठः, लोकाः,—भुवनं, स्वर्गादिक-
मामुषिकं भुवनमिति यावत्, अजानता—अबुध्यमानेन, अगणयता इत्यर्थः, वृक्षसैनं
—निष्ठुरेण, मया—चारुदत्तेनेत्यर्थः, खलु—निश्चितं, स्त्री—योषित्, वा—अथवा,
अविशेषण—अभेदेन, रतिः,—कामपत्नी, रत्या अविशेषा काचित् कामिनीत्यर्थः,
[“रतिर्वा” इत्यनेन वसन्तसेना रूपलावण्याद्यातिशय्यात् कामपत्न्या अन्यन्ना इति
सूच्यते । “स्त्री रतिर्वाऽविशेषेण” इत्यत्र “स्त्री रतिश्चाविशेषेण” इति पाठान्तरं—अविशेषेण
स्त्री रतिश्च उभे एवेत्यर्थः] किं कृता इत्याकाङ्क्षायामनुक्तमर्थमाह, शेषम्—अवशिष्टं
दुर्बचनीयमंशमित्यर्थः, “घातिता” इति षदमिति यावत्, एषः, शकार इति शेषः, अभि-
धास्यति—कथयिष्यति । अत्र “मया नैव घातिता” इति विशेषार्थप्रतिपत्तये “शेषमेको-
ऽभिधास्यति” इत्यनेन “मया घातिता” इति अभियोगविषयीभूतस्य स्त्रीहननरूपस्य
अनिष्टार्थस्य विध्याभासोकरणात् आक्षेपालङ्कारभेदः, “अनिष्टस्य तथाऽर्थस्य विध्याभासः
परो मतः” इति दर्पणीकृतः ; किञ्च, वसन्तसेनायाः रत्या सह भेदोऽपि अभेदाध्यवसानात्
अतिशयोक्त्यलङ्कारः, तदेतयोः परस्परनैरपेक्ष्यात् संसृष्टिः । पाठान्तरार्थं तु—प्रकृताप्रकृतयोः
स्त्रीरत्योः एकत्र समावेशात् दौषकालङ्कारी वेति ज्ञेयम् । पथ्यावक्रं वृत्तम् ॥ ३० ॥

(थ) तपस्वी—वराकः, निर्दोष इति यावत् । हेतुभूतः,—निमित्तमावम्, उपलब्ध-
स्वरूप इति यावत् । कृतान्तः,—यमः, देव वा (“कृतान्तो यमदैवयोः” इति कीषः) मां
—मां लब्धौकृत्य इत्यर्थः । व्याहरति—अनेनैव वसन्तसेना इतेति कथयति । [एतेन
आततायिणि अपि शकारे प्रतिहिंसाविरहदर्शनान् कृपापरायणस्य चारुदत्तस्य सुमहत्
औदार्यं कारुण्यञ्च व्यक्तीकृतमिति बोध्यम् ; अपि च मिथ्याऽभियोगानयनात् प्राणदण्डार्हः
अपि शकारः अस्यैव महीयसः गुणगरीयस्तया संरचिवो भविष्यतीति व्यज्यते] ।

(द) अवस्थादोषात्—महापापफलभूतदारिद्र्यरूपदशाविषय्यादित्यर्थः ; गृह्यते

विद्मः । भो भो अज्जा ! जेण दाव पुरद्वावण-विहाराराम-देउल-
तडाग-कूब-जूबेहिं अलंकिदा णअरी उज्जइणी, सो अणीसो
अत्थकल्लवत्तकारणादो एरिसं अज्जं अणुचिद्वदि त्ति ॥ (ध)
[सज्जोधम्] अरे रे काणेलीसुदा ! राअस्साल-संठाणआ !
उज्जइलआ ! किदअण-दोसमंडआ ! बहुसुवअ-मंडिअ-
मज्जइआ ! भअ भअ मम अणदो ; जो दाणिं मम पिअवअस्सो
कुसुमिद-माधवीलदं पि आकिडिअं कुसुमावअणं ण करोदि,

* भो भी आर्याः ! येन तावत् पुरस्थापन-विहाराराम-देवकुल-तडाग-कूप-
यूपैरलङ्कता नगरी उज्जयिनी, सः अनीशः अयंकल्यवर्णकारणात् ईदृशमकार्यम्
अनुतिष्ठतीति ॥ अरे रे काणेलीसुत ! राजस्थाल-संस्थानक ! उज्ज्वलक !
कृतजनदीपभाण्ड ! बहुसुवर्ण-मण्डित-मर्कटक ! भय भय ममाश्रितः ; य इदानीं
मम प्रियवयस्यः कुसुमितां माधवीलतामप्याकृष्य कुसुमावचयं न करोति,

—सत्यत्वेन स्वीक्रियते, विश्वस्यते इत्यर्थः ; दरिद्राणां सत्यवाक्यमपि निष्प्राप्तेन परि-
चयनीति भावः ।

(ध) पुरेति ।—पुराणां—ग्रन्थाणां, स्थापनं—प्रतिष्ठाकरणं, पायस्थालानिर्मा-
नित्वर्थः, विहारः,—बौद्धमतः, आरामः,—उपवनं, देवकुलं—देवानां—हरिहरादि-
विग्रहाणां, कुलं—भवनं, देवमन्दिरम् इत्यर्थः, तडागः,—सरोवरः, पञ्चशतान्धनुर्मितः
हिसहस्रान्धनुर्हस्तचैवफलकः पञ्चचत्वारिंशद्विंशत्यन्धनुर्दीर्घविस्तारः जलाशय इत्यर्थः, कूपः,
—उदपानः, उत्ताकारस्त्वपरिसरातिगभीरजलाशयविशेष इत्यर्थः, यूपः,—अग्नीयपशु-
बन्धनदावविशेषः एतेः, (पृथ्वीधरस्तु कूपयूपेति पदद्वयं लौकिकोक्तिमाह) । अनीशः,
—अचमः, इदानीं दरिद्रः मूला इत्यर्थः । अनुतिष्ठति ?—आचरति किम् ? ईदृश-
महात्मनः अखिललोकहितार्थमिष्टापूर्तादिकर्माकारिणः एवंविधगृहसंवदाचरणं सम्भवति
किम् ? इत्यभिप्रायः ; नैवेतत् कथमपि सम्भवतीति भावः । कल्ले—प्रभाते, वर्णने
ये ते कल्यवर्णाः,—प्रभातकालमात्रस्थायिनः, अणुस्थायिन इत्यर्थः, [वर्णते इत्यस्य
अवादितात् कर्तरि अच्] तथाभूताः ये अर्थाः विनश्वरा इति भावः, [राजदन्तादिवात्
परनिपातः] । तेषां कारणान् अविरस्थाधिघनार्थमिति तात्पर्यार्थः ; यो हि पुरा अजानि
दृष्ट्वाय नवमानः अर्थिगतेभ्यः अजणं तानि अकिरत्, इदानीं किमसौ तेषु सुखः ?
इति पक्षरक्षणः ।

कदा वि आकिट्टिदाए पल्लवच्छेदो भोदि त्ति, सो कधं एरिसं
अकळ्ळं उहअ-लोअबिरुडं करेदि ? चिट्ठ रे कुट्टणिपुत्ता ! चिट्ठ,
जाव एदिणा तव हिअअ-कुडिलेण (न) दंडकट्टेण मय्यअं दे
सदखंडं करेमि । *

शकारः । [सक्रीधम्] शुणंतु शुणंतु अज्जमिअशा, चालुदत्ता-
केण शह मम विवादे बवहाले वा, ता कीश एअे काकपद-
शीशमय्यका मम शिले शदखंडे कलेदि ? मा दाव (प) ले
दाशीए पुत्ता दुट्टवड्का ! *

कदाऽपि आकृष्टतया पल्लवच्छेदो भवतीति, स कथमौदृशमकार्यमुभयलोकविरुद्धं
करोति ? तिष्ठ रे कुट्टनीपुत्र ! तिष्ठ, यावदंतेन तव हृदयकुटिलेन दण्डकाष्ठेन
मलकं ते शतखण्डं करोमि ।

* शुणन्तु शुणन्तु आर्यमिश्राः, चारुदत्तेन सह मम विवादी व्यवहारो वा,
तत् किमर्थमेव काकपदशीर्ष-मलकः मम शिरः शतखण्डं करोति ? मा तावत् रे
दास्याः पुत्र दुष्टवटुक !

(न) उच्छृङ्खलक !—नियन्त्ररहित ! असंयतचित्त ! असंयतभाषिन् ! इति
वाऽर्थः । कृतजनदोषभण्ड !—कृतम्—आविष्कृतं, अनानां—लोकानां, निष्पापाणा-
मिति भावः, दोषाणां—पापानाम् असङ्गतानामपीति भावः, भण्डम्—आधारः
येन, तस्य सम्बन्धौ, अथवा दोषैकट्वमित्यर्थः ; यो हि मत्तिकाप्रायः सर्वे लोकानाम्
अमतोऽपि दोषान् आविष्कुर्वन् तिष्ठति तादृश इति तात्पर्यार्थः । [केचित्तु “किट्ट-
जणदोसभंडा !” इति प्राकृतस्य “कृतजनदोषभण्ड !” इति संस्कृतं क्त्वा कृत-
जनदोषशसौ भण्डयेति [विशेषणसमासः] कृतजनदोषभण्डः,—परदोषाविष्कर्त्ता
अप्रीतभावो जेत्यर्थः । (“भांड” इति लोके) इत्येवं व्याचक्षते] । कुसुमितामिति ।
—पल्लवच्छेदो भवतीति हेतोः कुसुमावचयं न करोतीत्यर्थः । उभयलोकविरुद्धम्—
ब्रह्मलोकपरलोकबंधशकारकम् । हृदयकुटिलेन—हृदयवत्—अन्तःकरणवत्, कुटिलेन
—बन्धेन ।

(प) काकपदशीर्षमलकः, व्याख्यातोऽयं ५६ पृष्ठे ; यथा,—काकस्य पदं—
पदमानं, काकस्य पदपरिमितदीर्घमिति यावत्, (तत्परिमितदीर्घायाः शिरसि
शिखायाः स्थापनस्य श्रुतौ विहितत्वात् । काकपदाकारमिति वा, शीर्षं—शरी-

विद् । [दण्डकाष्ठमुद्यम्य पूर्वोक्तं पठति] ।

शकारः । [सक्तीधमुत्थाय ताडयति] ।

विद् । [प्रतीपं ताडयति । अन्धोऽन्धं ताडयतः । विदूषकस्य कचदेश-
दाभरणानि (फ) पतन्ति] ।

शकारः । [तानि गृहीत्वा दृष्ट्वा ससाध्वसम् (ब)] पेक्खन्तु पेक्खन्तु
अज्जा, एदे क्खु ताए तवशिणीए केलका (भ) अलंकाला ।
[चारुदत्तमुद्दिश्य] इमंश्च अत्यक्लवन्तश्च कालापादो एसा
भालिदा, बाबादिदा (म) अ । *

* पश्यन्तु पश्यन्तु आर्याः. एते खलु तस्यासपत्न्या अलङ्काराः । अस्य
अर्थकल्पवर्तस्य कारणादेवा मारिता, व्यापादिता च ।

अध्यस्या शिखा इत्यर्थः, मसके यस्य सः, इदन्तु भाषणं विदूषकस्यानादरज्ञापकम् ।
आ तावत्—न तावत् मामेवं प्रहर्तुं शक्नोषि इति मनसाऽपि न तावत् चिन्तय इति
भावः ।

(फ) प्रतीपं—विपरीतम् । ताडयति—मारयति, प्रतिप्रहरतीत्यर्थः । कच-
देशात्—बाहुमुखात् । आभरणानि—वसन्तसेनया रोद्धसेनाय दत्तानि अलङ्कार-
णानि ।

(ब) ससाध्वसं—ससम्भ्रमं. [“सम्भ्रमः साध्वसेऽपि स्यात् संवेगादर्थोरपि”
इति मेदिनी । अर्थनिमित्तं चारुदत्तेन वसन्तसेना मारिता इति अभियोगस्य सत्यता-
प्रमापकस्य तस्यैव अलङ्कारजातस्य चारुदत्तमित्यस्य विदूषकस्यैव सकाशात् अप्रत्या-
श्रितभावेन आविर्भावात् अतिहर्षेणाव शकारस्य सम्भ्रमो बोध्यः] ; अथा,—ससाध्वसं
—सभयम् ; विदूषकात् पुनःप्रहारसम्भावनाया. दोषिणा चित्तस्य सदैव उत्कण्ठित-
त्वात् अलङ्कारागमवृत्तान्तं चारुदत्तस्यैव सर्वसमस्तं अथायं प्रकाशयेदिति सत्य-
प्रकाशाशङ्कया वा अत्रास्य सहाध्वसत्वमित्यवगन्तव्यम् ।

(म) तपस्विन्याः.—अनुकम्पनीयायाः, निरपराधिन्या इति यावत्, (“तपस्वी
तापसे आनुकम्प्ये विपु” इति मेदिनी) ।

(न) एसा—अभियोगविषयभूता वसन्तसेना इत्यर्थः । मारिता—विनाशिता,
अनेन इति शेषः । व्यापादिता इति शकारभाषित्वेन पुनरुक्तमपि न दोषावहम् ।

[अधिक्ताः सर्वे अधीमुखाः स्थिताः] ।

चारु । [जनान्तिकम्]—

अयमेवंविधे काले दृष्टो भूषणविस्तरः ।

अस्माकं भाग्यवैषम्यात् पतितः पातयिष्यति ॥ ३१ ॥

विदू । भोः ! कीस भूदत्तं (य) ण णिवेदीअदि ? *

चारु । वयस्य !—

दुर्बलं नृपतेऽक्षुर्नेतत् तत्त्वं निरीक्षते ।

केवलं वदतो दैन्यमश्नाध्यं मरणं भवेत् ॥ ३२ ॥

* भोः ! किमर्थं भूतार्थो न निवेदयते ?

अस्मात् विदूषकबाहुमूलात् भूषणपतनमालोक्य अभियोगस्य अयमं परिणामं चिन्तयन्नाह, अयमिति ।—एवंविध—इदृशे, वसन्तसेनाया हत्यापराधनाभियुक्तस्य मम निदारुणविपज्जाजटिलं इति यावत्, कार्त्तिक—समये, अस्माकं—समेत्यर्थः, [अत्राविशेषणस्यास्माद् एकत्वे “अस्मादी इयीय” (१।२।५६ पा०) इति अनुशासनेन बहुवचनम्] भाग्यवैषम्यात्—दौर्भाग्यात्, पतितः,—विदूषकस्य कचदेशात् प्रभष्ट इत्यर्थः, [पतितपदेन अत्र निर्दोषं मयि मियाहत्याभियोगानयनात् उभयलोक-पतितः महापातकी शकार्थं व्यज्यते] अत एव दृष्टः—अवलोकितः, राजपुरुषै-रिति शेषः अर्थः—परिदृश्यमान इत्यर्थः, भूषणविस्तरः,—अलङ्कारसमुदायः, पत-नात् भूमौ विलुतिं गताः अलङ्कारा इत्यर्थः, (“विस्तारो विग्रहा व्यासः स च शब्दस्य विस्तरः” इत्यमरौक्तौ विस्तरशब्दस्य वाग्विस्तरार्थे एव उपात्तत्वेऽपि शब्दरत्नाकरादौ साधारणप्रसृत्यर्थेऽपि उपादानात् कथित् दोष इति बोध्यम्) पातयिष्यति—विनाश-यिष्यतीत्यर्थः, मामिति शेषः ; निरपराधस्यापि मे अनेन भूषणैर्नैव अपराधः सुतरां सप्रमाणः भविष्यति इति समुदिततात्पर्यम् । पथ्यावक्रं वृत्तम् ॥ ३१ ॥

(य) भूतः,—सत्यः, अतीतो वा, (“युक्ते आदावते भूतं प्राण्यतीते समे त्रिषु” इत्यमरः) अर्थः,—विषयः, अभिविषयी वा, (“अर्थो विषयार्थनयोर्धनकारणवस्तुषु । अभिविषये च—” इति मेदिनी) यथार्थविषयः अतीतविषयी वा इत्यर्थः, वसन्त-सेनाया रोहसेनाय अलङ्कारप्रदानरूपसत्यघटनाकरूप इति यावत् ।

अवस्थाया एव विश्वासास्पदतया इदं दृग्दुरवस्थस्य मे प्रकृतार्थावतारिण स्वस्य निर्दोषत्वप्रमापणप्रयासो व्यर्थ इत्याह, दुर्बलमिति ।—नृपतेः,—राज्ञः, चक्षुः,—नेत्रं,

अधि । कष्टं भोः ! कष्टम् !!—

अङ्गारक-विरुद्धस्य प्रक्षीणस्य वृहस्पतेः ।

ग्रहोऽयमपरः पार्श्वे धूमकेतुरिवोत्थितः ॥ ३३ ॥

दुर्बलं—बलहीनं, चारचक्षुषं दर्शनात् स्वयं तत्त्वदर्शने अक्षममित्यर्थः, एतत्—
राजचक्षुः, तत्त्वं—याथार्थ्यं, प्रकृतघटनामिति यावत् ; यद्वा,—एतत्तत्त्वम्—एतस्य
—उपस्थितविवादस्य, तत्त्वं—याथार्थ्ये, न निरीक्षते—न पश्यति, नियतपरमुखा-
पेक्षिणः राजानो हि इदमेवाव तत्त्वमिति स्वयं विनिर्णेतुं न शक्नुवन्ति इति तात्पर्यम् ;
अथ तत्त्वार्थविजिज्ञासारहिते जने अनिच्छया यथाकथञ्चित् प्रकृतार्थकथनेऽपि तस्य
तादृशार्थबोधशक्तिविरहान् इष्टार्थप्राप्तिसम्भावना दूरमाणा, प्रत्युत तद्विरुद्धफलापन-
सम्भावनेवेत्याह, केवलमिति ।—वदतः,—“न मया मारिता, नापीदमलङ्करणं
मयाऽपहतम्” इति कथयतः, मम—मे, केवलम्—एकमेव, दैव्यं—दीनतामात्रं,
अर्थः कातरताप्रकाश एव, न तु काचित् फलीदयसम्भावनेत्यर्थः, तथा अग्राध्यं—
राजदण्डस्यातिनिन्दितत्वात् अप्रशंसनीयं, सर्वजनविगर्हितमित्यर्थः ; यद्वा,—दैव्य-
मिति क्रियाविशिष्टं, वदतः इत्यस्य कस्य वा ; तथा च, दैव्यं—कातरताप्रदर्शन-
पुर्व्वकं यथा तथा वदतः, स्वदीनभावं प्रकाशयती वा, “बसन्तसेना मया न
मारिता” इति सविनयं सत्यं कथयतीऽपि, मम केवलम्—एकम्, अग्राध्यं—निन्द-
नीयं, (सन्धोरशाव्यवन्तं दुष्कृतकारित्वापवादजन्यत्वात् ; परीपकारादिसत्कर्मजन्य-
मरणस्य तु कौर्त्तिजनकत्वमेव, “धनानि जीवितञ्चैव परार्थेऽऽज्ञं लभ्यते” इत्यादि-
स्मरणान्) मरणं—मृत्युः, भवेत्—सम्पद्येत ; तत्त्वार्थविजिज्ञासमाने अविवेचके च
जने सत्यकथनं विद्वन्मनं कातरताप्रकटनमात्रपर्य्यवसायि च भवति, न तु कथमपि
प्राणदण्डाग्निष्कृतिरिति भावः । पथ्यावक्तं वक्तम् ॥ ३२ ॥

चारुदत्तस्य अक्षत्रिमबन्धोर्बिदूषकात् अभियोगविषयीभूतानाम् अलङ्काराणा-
मागमदर्शनात् तद्विद्वन् निरपराधत्वेन पूर्वं जातप्रत्ययतयाऽतिविषखोऽधिकारशिकः
स्त्रियन् आह, अङ्गारकेति ।—अङ्गारकेण—मङ्गलेन, पापग्रहेण इत्यर्थः, विरुद्धस्य—
विप्ररीतस्य, कुजदुर्दुदः इत्यर्थः ; प्राचीनाः ज्योतिषिकाः एव एवमात्रमिति
यत्, अङ्गारकः वृहस्पतेः शत्रुरिति ; वराहमिहिरादयः नव्यास्तु तयोः एवं विरोधिभावं न
स्वीकर्त्तव्यं ; तथा हि वृहस्पताके,—“जोर्विन्दूशकराः कुजस्य सुहृदः” इति ; स्थान-
विशेषस्थितत्वे तु तात्कालिकशत्रुत्वमस्य स्वीकर्त्तव्यमेव, तेन च नात्र तन्मतेऽपि विद्या-
विरुद्धतादोषावसरः, यद्वा,—विरुद्धः अङ्गारकः यस्य तस्य, [आहिताग्न्यादित्वात्

त्रेडि-कायस्थौ । [विलोक्य वसन्तसेनामातरमुद्दिश्य] अबहिदा
दाव अज्जा एदं सुवस्सभंडच्चं अबलोएदु, सो ज्जेव (र) एसो न
वे ति ? । * .

● अबहिता तावदाय्या इदं सुवर्णभाण्डमवलोकयतु, तदेवेदं न वेति ? ।

वैकल्पिकः पूर्वनिपातः । एतेन मङ्गलयहविरोधेन शकारविरोध एव ध्वन्यते ; तथा
हि कुजस्य लघादिफलं—“प्रथमगृहगः चौथीमृतः करोत्यरिजं भयम्” इति ;
“जनयति मरणस्यः इन्द्रधारां धराजी दिशति च नवमस्यः कार्यपीडामतीव” इत्यादि
च] प्रचीणस्य—दुर्बलस्य रवेरस्तांशगतत्वेन नीचस्थत्वेन वा स्वशक्तिहीनस्येत्यर्थः ; [प्रचीण-
पदेन सौभाग्यसूर्यास्तगमनेन धनाभावात् व्यवहारे साक्षिणां सहायभूतानां व्यवहारा-
जीवानाञ्चाभावः प्रतीयते] ब्रह्मस्यते,—सुरगुरोः सात्विकत्राह्मणयहस्य इति भावः,
[एतेन अतिधार्मिकः चारुदत्तो ध्वन्यते] यहा,—ब्रह्मस्यते,—ब्रह्मस्यतिगद्यात्, प्रचीणस्य
—ब्रह्मस्यतिबलरहितस्येत्यर्थः, कस्यचिदिति शेषः, पार्श्वे—उपानो, अयं—परिदृश्यमानः,
अपरः,—मङ्गलादयः कश्चित् इत्यर्थः, [अमङ्गल इति च ध्वन्यते] यहः,—विकृतयहः,
[एतेन विदूषककचण्डालद्वारः व्यज्यते] धूमकेतुरिव—उत्पातमूचकयहविशेष इव,
उल्लितः,—उद्धतः, उपस्थित इत्यर्थः ; धूमकेतोरुदयः हि समधिकमेवोपप्रवर्धं जनयति ;
तथा हि कुमारी,—“उपप्रवाय लोकाणां धूमकेतुरिवोल्लितः” इति । धूमकेतोर्लोकीप-
द्रावकलमाह पराशरः—“धूमकेतुर्यदा दृश्येत् (?) तस्य वक्ष्यामि लक्षणम् । स हन्ति
शिख्या योधान् राजानं मन्त्रिणं जनान् । देवत्यान् युजश्चैव नक्षत्रं यमदैवतम् । केतवो
ह्यत्र दृश्यन्ते यमपुत्रास्त्रयोदश ॥ यमपुत्रेषु दृष्टेषु लोकानां सङ्ख्या ध्रुवम् । चतुर्विधानां
भूतानां संशयो जायते मद्गान् ॥” इति । यदि मङ्गलयहः विरुद्धः भवति, ब्रह्मस्यतिरपि
तुङ्गस्थानास्थिततया दुर्बलः अस्मिती वा, (“किं कुर्वन्ति यहाः सर्वे यस्य तुङ्गी
ब्रह्मस्यतिः” इत्युक्तेः तुङ्गीवो ब्रह्मस्यतेर्बलवत्त्वदर्शनात्) अपरीरपि दृष्टः यहः उपानो स्थितः,
तदा एते प्राणालंकराः भवेयुरिति वक्तुः तात्पर्यम् । अत्राप्रस्तुतेनानेन अकारक-
विरुद्धब्रह्मस्यतेः पार्श्वे धूमकेतुयहसदृश्ययहान्तरोदयवर्धनेन प्रस्तुतस्य शकाराभियुक्त-
चारुदत्तस्य वसन्तसेनाऽलङ्कारपातरूपप्रमाणोपस्थितिबोधादप्रस्तुतप्रशंसेयमलङ्कतिः, सा
च धूमकेतुरिवैलुपमया सङ्कीर्यते । पथ्यावक्तं वृत्तम् ॥ ११ ॥

(र) अबहिता—अप्रमत्ता, सावधाना सतीत्यर्थः । तदेव—वसन्तसेनायह
अलङ्कारभाण्डमेवेत्यर्थः ।

वृद्धा । [अवलोक्य] सरिसो एसो, ण उण सो । * (ल)

प्रकाशः । आं वृद्धकुट्टणि ! अक्खीहिं मंतिदं, बाभाए मूकिदं । † (व)

वृद्धा । वृद्धास ! अबेहि । ‡

श्रेष्ठि-कायस्थी । अप्पमत्तं कधेहि, सो ज्जेव एसो ण वे त्ति ? §

वृद्धा । अज्ज ! सिप्पिकुशलदाए आबंघेदि (श) दिट्ठिं, ण उण सो । ¶

अधि । “भद्रे ! अपि जानासि (घ) एतानि आभरणाणि ?

* सदृशमेतत्, न पुनस्तत् ।

† आं वृद्धकुट्टणि ! अस्त्रिभ्यां मन्त्रितं, बाभा मूकितम् ।

‡ वृद्धास ! अबेहि ।

§ अप्रमत्तं कथय, तदेवेतत् न वेति ?

¶ आर्य ! शिल्पिकुशलतया अवबध्नाति दृष्टिं, न पुनस्तत् ।

(ल) एतत्—सुवर्णभाण्डं, स्वर्णालङ्कारसमूहम् इत्यर्थः । सदृशं—तस्या एव अलङ्कारसमूहस्यातुरूपम् । तम्—वसन्तसेनायाः अलङ्करणम् इत्यर्थः ।

(व) अस्त्रिभ्यां—चक्षुर्भ्याम् । मन्त्रितं—तदेवेदमिति भाषितम् । किन्तु बाभा—वाक्त्रेण, स्पष्टंश्रवा इति यावत् । मूकितं—मूकया—वाक्शक्तिरहितयेव आचरितं, गोपायितमित्यर्थः ; [मूकितमिति मूकाशब्दादाचारार्थं क्विपि निष्ठायां रूपम्] अस्याः चक्षुर्भ्यां वृद्धा एवं प्रतीयते यत्, “तदेवेदम्” इति एषा प्रत्यभिजानात्येव, किन्तु चारुदत्त-पक्षपातेन “तदिदं न” इत्युक्त्या गोपायतीति भावः ।

(श) शिल्पिकुशलतया—शिल्पिनः, —भूषणनिर्मातुः, कुशलतया—निर्माण-नैपुण्येन सौष्ठवातिशय्यविधायिकयेति शेषः । अवबध्नाति—आकर्षति ; अलङ्काराणां मनोरमनिर्माणपारिपाक्यं तदीयत्वबोधनेन दृष्टान्तरात् अत्रैव नयनं बलपूर्वक-माकर्षति, न तु तदीयत्वबुद्धिं व्यवस्थापयतीति भावः ; यद्वा,—अवबध्नाति—दृशति, अलङ्काराणां कटया दृष्टिप्रतिरोधात् “तदेवेदं न वा” इति संशये एव मां पातयति इति भावः ।

(घ) भद्रे !—कल्याणि ! वसन्तसेनाभातुरारामत्ववशमेतत् । अपि—प्रभे । जानासि ?—परिचिन्तयिषि ? अवबुध्यसे ? इत्यर्थः, कस्य एतान्वाभरणाणीति करसि किम् ? इत्यर्थः ।

वृत्ता । णं भणामि ; ण हु ण हु अणहिस्सादो, अहवा,
कदा वि सिप्पिणा घडिदो (स) भवे । *

अधि । पंश्य अष्टिन् !—

वस्त्वन्तराणि संदृशानि भवन्ति नूनं

रूपस्य भूषणगुणस्य च कृत्रिमस्य ।

दृष्ट्वा क्रियामनुकरोति हि शिल्पिवर्गः

सादृश्यमेव कृतहस्ततया च दृष्टम् ॥ ३४ ॥

ननु भणामि ; न हि न हि अनभिज्ञातानि, अथवा, कदाऽपि शिल्पिना
घटितानि भवेयुः ।

(से) ननु—मीः । भणामि—वदामि, “शिल्पिकुशलं तवा अवबोधति दृष्टिं, न
पुनः तत्” इति शेषः । अथवा—प्रधानरे । न हि न हि—नैव नैव । अनभिज्ञातानि
—अपरिचितानि, सर्वथैव अपरिचितानि इत्यपि वक्तुं न शक्नोमीति भावः । कदाऽपि
—कस्मिन्नपि समये, शिल्पिना—तेनैव कारुणा, अन्येन केनचित् कारुणा वा । घटितानि
—तदनुकृपाणि अपराणि अलङ्करणानि निर्मितानि तदलङ्करणानुकृपास्तेतान्वयान्वेवा-
लङ्करणानि निपुणशिल्पिभिः निर्मितानीति इहावचनतात्पर्यम् । [“ण हु ण हु अणहि-
स्सादो” इत्यत्र “ण हु ण हु अवादी” इति पाठान्तरं,—“न हि न हि अज्ञातः”
इति संस्कृतम्] ।

वसन्तसेनामावीक्षी “कदाऽपि शिल्पिना घटितानि भवेयुः” इति वचनं श्रुत्वा तस्य
सम्भवदुक्तिकत्वं मन्यमानः अधिकारणिकः स्वस्य तवानुमोदनमाह, वस्त्वन्तराणीति ।—
कृत्रिमस्य—क्रियया निर्मितस्य, मानवकृतस्य इत्यर्थः, रूपस्य—आकृतेः, भूषणगुणस्य—
अलङ्कारलक्ष्यस्य च, संदृशानि—मुखानि, वस्त्वन्तराणि—अन्धानि वस्तूनि, कटक-
कुण्डलादीनि इति यावत्, नूनं—निश्चितं, भवन्ति—जायन्ते, एकेन शिल्पिना निर्मितं
भूषणादिकं दृष्ट्वा कुशलं अपरोऽपि शिल्पी कथतः गुणतस्तदनुकृपमेव निर्मातुं
शक्नोतीति तात्पर्यार्थः । एतदेव स्पष्टीकुर्वन्नाह, दृष्टेति ।—हि—तथा हि, शिल्पि-
वर्गः—कारुणः, क्रिया—कार्यं, रचनाकौशलमित्यर्थः, दृष्ट्वा—अवलोक्य, प्रथम-
निर्मितद्रव्याचामाकारादिकं सुनिपुणं पद्यालोच्येति यावत्, कृतः,—अभूतः, इतः,
—कदाचुकुल्लादिनिर्माणे इतःपाठव्यं येः, तस्य भावः तथा कृतहस्ततया—इतः-
पौत्रलेन, शिल्पिशिष्यानिपुण्येनैवर्षः, सादृश्यं—तदनुकृतमित्यर्थः, अनुकरोत्येव—

श्रेष्ठिकायस्थी । अज्ज-चारुदत्तस्स केरकाइं एदाइं ? * (ह)

चारु । न खलु न खलु ।

श्रेष्ठिकायस्थी । ता कस्स ? †

चारु । इह अवभवत्था दुहितुः । (क)

श्रेष्ठिकायस्थी । कथं एदाइं तां विधोअं गदाइं ? ‡ (ख)

चारु । एवं गतानि, आम् इदम् । (ग)

* आर्यचारुदत्तीयानि एतानि ?

† तत् कस्य ?

‡ कथमेतानि तस्या विधोगं गतानि ?

तत्सदृशं निर्मातुं शक्नोतिवैत्यर्थः, इति दृष्टम्—भूयसया अवलोकितश्चेत्यर्थः, अस्माभिरिति शेषः; यद्वा,—जिष्णां दृष्ट्वा अनुकरोति—सदृशीकरोति, तत्र सादृश्यं दृष्टमेव; अतः भूषणमिदं वसन्तसेनाया एव. गान्धस्या इति कथं निरर्थोयते ? इति भावः । अलङ्कारसमूहाद्यैरे वसन्तसेनाया अलङ्काराणां तुल्याः, न तु त एव इति अधिकारणिकस्याशयः । अत्र पूर्वार्द्धगतं कृत्रिमत्वगुणयोगात् वस्तुनः वस्तुन्तरसदृशीभवनरूपं कार्यं परार्द्धगतेन शिन्धिवर्गाणां कृतकस्तारूपकारणेन समर्थितमिति कारणेन कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । वसन्ततिलकं इत्तम् ॥ ३४ ॥

(ह) आर्यचारुदत्तीयानि—आर्यचारुदत्तसम्बन्धीनि । एतानि—इमानि आभरणानि इत्यर्थः ।

(क) इह—अत्र, विद्यमानाया इति शेषः । अवभवत्थाः,—मान्वायाः, वसन्तसेनामातरमुद्दिश्यमुक्तिः । दुहितुः,—कन्यायाः, वसन्तसेनाया इत्यर्थः ।

(ख) तस्याः,—वसन्तसेनायाः, वसन्तसेनाऽङ्गादित्यर्थः । विधोगं—विच्छेदम् । गतानि—प्राप्तानि, केन प्रकारेण एतान्कलङ्करणानि वसन्तसेनासकाशात् भवदन्तिकमागतानि इति समुदिततात्पर्यम् ।

(ग) एवम्—इत्थं, गतानि—प्राप्तानि, तस्या विच्छेदमिति शेषः । श्रेष्ठिकायस्थीः “कथमेतानि” इत्यादिप्रश्नस्य एवमकटुतीक्ष्णतरदाने अयं हेतुरुन्नेयः, तथा हि—सुवर्णशकटिकायां रौह्यमानं रौहसेनं सन्त्वयितुं प्रदानरूपं प्रकृतमलङ्करणगमनविवरणमधिकारणिकस्य विज्ञास्यं भविष्यति न वेति शङ्कया यथायथमनुपवर्ण्य “आम् इदम्” एतावन्मात्रमुक्त्वा विरराम; अथवा,—आम् इति अरकार्यकमव्ययम्, आकस्मिकदुर्घटनायां चञ्चलचेताः चञ्चं मीनो अभवत्, ततः किञ्चित् कृत्वा स्फुटतया

त्रेष्ठिकायस्त्री । अज्ज चारुदत्त ! एत्थ सच्चं वत्तब्बं । पेक्ख
पेक्ख,*—

सच्चेण सुहं क्व लम्भइ सच्चालावि ण होइ पादई ।

सच्चं त्ति दुबेवि अक्खरा मा सच्चं अलिण्ण गूहेहि ॥ ३५ ॥

चार । आभरणानि आभरणानीति न जाने, किन्तु
अस्मद्गृहादानीतानीति जाने । (घ)

* आर्य्य चारुदत्त ! अत्र सत्यं वक्तव्यम् । पश्य पश्य.—

+ सत्येन सुखं खलु लभ्यते सत्यालापी न भवति पातकी ।

सत्यमिति हे अपि अक्षरे, मा सत्यमलीकेन गूह्यम् ॥

अपरिभाष्य “आम् इदम्” इत्येतावन्भावमेवोक्ता चलचिचतया पुनः तृणाभावा-
भाययावति वेदितव्यम् ।

सत्यवाक्यस्य गुणान् प्रदर्शय चारुदत्तं सत्यकथने प्रवर्तयन्तावाहृतुः, सत्येनेति ।—
सत्येन—तथ्येन सत्यवचसा इति यावत् खलु—निश्चितं, सुखम्—आनन्दः, लभ्यते
—प्राप्यते, जनैरिति शेषः, सत्यालापी—सत्यभाषी, पातकी—पापग्रस्तः, न भवति
—न सम्पद्यते, सत्यमिति हे अपि—उभे एव, अक्षरे—वर्णो, सत्यमिति हाक्षरमात्र-
मेव नान्यदित्यर्थः; यद्वा,—सत्यमिति हे अपि अक्षरे—हाक्षरमात्रमपि (इति
स्वरूपीक्तिः) अलीकेन—असत्येन, सत्यशब्दापेक्षया बहुक्षरेणापीति भावः, मा—न,
गूह्य—संढुषु, गोपाय इत्यर्थः; अगति सत्यमेव सारभूतम्, अन्यत् सर्वं ह्यथेवेति
भवान् जानात्येव, ततश्च सत्यसत्येन भवता मिथ्या परिभाष्य आत्मनः सत्यव्रतं न
व्याकुल्यम् इति भावः । वेतालीत्यं कन्दः ॥ ३५ ॥

(घ) आभरणानि—एतानि अलङ्करणानि, कथं हि तस्याः विद्योगं गतानीति
शेषः, इति—एतद्वक्तव्यं, न जाने—न सम्यक्तया वेद्नीत्यर्थः, (अत्र वक्तुः विषादग्रस्त-
त्वात् आभरणानीति पुनरुक्तमपि न कथितपदत्वदीषाधायकमिति बोध्यम्); यद्वा
हि एतानि वसन्तसेनायाः अज्ञात् विद्युक्तानि सन्ति चारुदत्तपरिजनगतानि आसन्,
ततः पूर्वमेव चारुदत्तः बहुविद्यान् प्रतस्थे, अतः तदङ्गविद्योगप्रकारं प्रत्यक्षं न
दृष्टवान्, परन्तु पश्चात् अग्र्यौषीत् युतस्य च विषयस्य व्यवहारायोग्यत्वात् असौ
नोपवर्णितवान् इति बोध्यम्; यद्वा,—यादृगेव दृष्टस्तदनुकूपमेवोक्तरं दत्तवान् ।
ननु “अस्याः एव दुष्टिगुरेतानि अलङ्करणानि” इति प्रागेवोक्तं, कथं तर्हि तस्याः

शकारः । उज्झाणं पवेशिष्य पदमं मालेशि, कवड-
कावडिप्रदाए शंपदं निगूहेशि । * (ङ)

अधि । आर्य्य चारुदत्त ! सत्यमभिधीयताम्,—

इदानीं सुकुमारेऽस्मिन् निःशङ्कं कर्कशाः कशाः ।

तव गात्रे पतिष्यन्ति सहास्राकं मनोरथैः ॥ ३६ ॥

• उद्यानं प्रवेश्य प्रथमं मारयसि । कपटकापटिकतया साम्प्रतं निगूहसि ।

सकाशात् विदूषकस्यानिकमेतेषामागमः ? इत्याशङ्क्यामाह, क्तिन्तित्यादि ।—
अथङ्गहादेव—मदीयभवनादेव । आनीतानि—उपस्थापितानि, विदूषकेणिति शेषः ।
इति—एतावन्मानमेवेत्यर्थः । जाने—वेत्ति, अहमिति शेषः । कथं हि यथायुतं
विवरणम् आमूलादधिकरणिकसमर्थं चारुदत्तेन न वर्णितमिति चेत्, अत्राय-
माश्रयः,—“यदि त्वहं यथायुतमेवामुलमेतत् वर्णयेयं, तदा स्वभास्यायाः धूतायाः,
चैव्याश्च रदनिकायाः बाह्वान् धर्माधिकरणे अपरिहृत्य भवेत्” इत्याशङ्कितं चारु-
दत्तेन, तयोरेव तव लिप्तत्वात् ; तथा च स्वजीवनार्थं कुलीनायाः स्त्रियाः, आव-
परिजनभूतायाश्चेत्याश्च सान्त्यदानार्थमाकारणा अतीक लज्जाकरीति विभाव्य आभि-
जात्यरत्नार्थमेव युतविवक्ष्याव्यतारण्य न कृता, तथा चास्य यथायथादित्वं कथमपि न
व्याहतमिति बोध्यम् ।

(ङ) प्रवेश्य—प्राप्येत्यर्थः । कस्तसेनामिति शेषः । कपटकापटिकतया—
अतिकपटाचारतया इत्यर्थः, कपटपदमत्राधिकमपि शकारवक्तृकत्वेन न दोषावह-
मिति बोध्यम् । निगूहसि—गोपायसि, मिथ्याभाषणेन प्रकृतं संवृणोषीत्यर्थः ।

मिथ्याकथनस्य भोषणं परिणामफलमाह, इदानीमिति ।—सुकुमारे—सुकीमले,
कर्कशकशाघातसहनाक्षमे इत्यर्थः, अस्मिन्—परिलट्यमाणे, तव—ते, गात्रे—
शरीरे, इदानीम्—अधुना, अनतिविलम्बेनेवेत्यर्थः, कर्कशाः,—काठिन्यः, कशाः—
प्रहरणविशेषाः, अश्वताङ्गनासाधनानीति यावत्, अस्माकं मनोरथैः,—अभिलाषैः,
तव निर्दीवताप्रमाणानुसन्धानार्थं सततमेव व्याकुलैरिति हृदयं, सह—सार्द्धं,
निःशङ्कं—प्राणविनाशी भवेन्न वेति शङ्कारहितं निर्दयमित्यर्थः, अन्यव—निःसंशयं
यथा स्यात् तथा, पतिष्यन्ति—तवोपरि निक्षिप्ता भविष्यन्ति ; त्वां राजपुरुषाः कशाभिः
प्रहरिष्यन्तीत्यर्थः, अन्यव—निरालम्बनाः भविष्यन्ति ; यथा अस्माकं मनोरथास्तवानिष्ट-
निवारणोपायमनुसन्दधतः अपि अनुकूलप्रमाणाभावात् निरलम्बनाः सन्तः निपति-
ष्यन्ति (विफला भविष्यन्ति इत्यर्थः) तथा अविलम्बेनैव तवोपरि धीरी राजदण्ड-

चारु ।—

अपापानां कुले जाते मयि पापं न विद्यते ।

यदि सम्भाव्यते पापमपापेन च किं मया ? ॥ ३७ ॥

[स्नगतम्] न च मे वसन्तसेनाविरहितस्य जीवितेन
कृत्यम् । (च) [प्रकाशम्] भोः ! किं बहुना ?—

मया किल नृशंसेन लोकद्वयमजानता ।

स्त्री रतिश्च विशेषेण शेषमेघोऽभिधास्यति ॥ ३८ ॥

नविध्यतीति समुदाहार्यः । अत्र कर्कशकशानां मनोरथानाञ्च युगपत् पतनासम्भवे-
ऽपि समकालिकत्वसम्बन्धेन तत्पतनसम्बन्धोक्त्या, पतनस्य सम्बन्धिभेदादेव भेदेऽपि
अभेदाध्यवसानात् भेदेऽभेदरूपाऽतिशयोक्तिमूला सङ्कीर्णलङ्कारः । पथ्यावक्त्रं
वृत्तम् ॥ ३६ ॥

निर्दीप्ताज्ञापने उपायान्तरादर्शनात् वृत्ताश्च सन्निधानौ सत्कुलजातस्य आत्मनः
ईदृशपापप्रवृत्तेरसम्भवत्वे प्रदर्शयन् विलपति, अपापानामिति ।—अपापानां—पाप-
शून्यानां, पुण्यवतामित्यर्थः, कुले—वंशे, प्रातःस्मरणीये प्रख्यातसदृशे इति यावत्,
जाते—उत्पन्ने, मयि—चारुदत्ते इत्यर्थः, पापं—कलत्रं, न विद्यते—न वर्त्तते ;
स्वयंशोधवलीकृतदिग्गच्छले अन्ववाये जातत्वेन मयि दोषलेशसम्भावनाऽपि
नास्तीति भावः ; तथाऽपि यदि—चेत्, पापम्—अघं, सम्भाव्यते—मन्यते, सर्वज्ञः
मयीति शेषः, तदा अपापेन—नास्ति पापः,—पापकक्षा इत्यर्थः यस्मात् तेन, [पापं
विद्यते अस्य इति पापशब्दादस्यर्थे अर्थ-आदित्वादच्] ईदृशदुष्कर्मज्ञानानात्
अतिपापीयसा इत्यर्थः, मया, मम जीवितेन चेति शेषः, किम् ?—किं प्रयोजनम् ?
नास्ति किमपि प्रयोजनमित्यर्थः ; यद्वा,—मया अपापेन—नास्ति पापं यस्य तेन,
पापशून्येनेत्यर्थः, किम् ?—केन प्रकारेण, भूयते ? इति शेषः ; यदि भवन्तः विचार्य मां
पापिनमेव मन्यन्ते, तदा केनोपायेन अहम् आत्मनः निर्दीपितं प्रमापयामि ? इति
भावः । अत्र चारुदत्ते पापासत्त्वं प्रति प्रथमपादार्थस्य हेतुतया उपन्यासात् काव्यलिङ्ग-
मलङ्कारः । पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ ३७ ॥

(च) जीवितेन—प्राणैः, [कृत्यमिति अर्थार्थकशब्दयोनात्, “कर्तृ—”
(२।३।१८ पा०) इति करणे वा अत्र तृतीया] । कृत्यं—कार्यं प्रयोजनमित्यर्थः ।

वसन्तसेनावियुक्तस्य जीवनस्य दुर्लभतया, तथा इदानीं स्वापराधास्वीकारेऽपि
निष्कृतिलाभस्य असम्भवतया येन केनाप्युपायेन प्राणत्याग एव वरम् इति मन्य-

शकारः । बाबादिदा । (छ) अले ! तुमं पि भण, “मए बाबादिदे”ति । *

चार । त्वया ऐवोक्तम् । (ज)

* व्यापादिता । अरे ! त्वमपि भण, “मया व्यापादिता” इति ।

मानः असन्तमयपराधं कथयितुं स्त्रीकुर्वन्नाह, मन्येति ।—लोकद्वयम्—इहलोकं परलोकश्च । इह जगति राजदण्ड-लोकापवादादिकं, परत्र नरकभोगादिकश्च इत्यर्थः । विशेषेण रतिः—रतिरूपा, एकमेव मे अनुरागपात्रं न हि सामान्या स्त्री, किन्तु रतेरविशेषा एवैवेति, द्वितीया मूर्त्तिमती रतिरेवेति वा तात्पर्यम् । अन्यत् शिष्टं पूर्वं (४५० पृष्ठे) व्याख्यातम् । [“स्त्री रतिश्च” इत्यत्र “स्त्रीरत्नश्च” इति पाठान्तरम्] । पद्यावक्रं वृत्तम् ॥ ३८ ॥

(क) [बाबादिदा ” इत्यत्र “तच्चा वि” इति पाठान्तरे,—“तथाऽपि” इति संसृते—त्वया वसन्तसेना व्यापादितेति मयि अभिहितवत्यपीत्यर्थः ; यदा,—तथाऽपि—पुनरपि, एवमसम्पूर्णं वदसि ? त्वयैव व्यापादितेति स्पष्टमभिधीयतामित्यर्थः । अरे ! त्वमपीति ।—अहं किमेकाकी एतत् कथयिष्यामि ? त्वमपि कथय यत्, अहमेव वसन्तसेनां भारितवानिति] ।

(ज) उक्तं,—कथितं, “मया व्यापादिता इति” इति शेषः । आरोपितस्वदीप्त-आलनाय आत्मनाशाय च उपायान्तरमदृष्ट्वा, तथा वसन्तसेनाविरहितस्य जीवनस्य दुर्घ्वङ्गत्वं मत्वा च चारुदत्तेन मिथ्याऽपवादोऽपि आत्मकतत्वेन स्वीकृत इति बोध्यम् ; वस्तुतस्तु परमधार्मिकस्य तत्त्वतः स्त्रीहत्यामकुर्वन्तः चारुदत्तस्य अभियोगस्य मिथ्यात्वं ज्ञात्वाऽपि आत्मकतत्वेन स्त्रीहत्यायाः स्वीकारे मिथ्यावादित्वदीप्तापातात् सर्वधाऽयौक्तिकमेवैतत् प्रतिभाति । अतोऽत्रायमाशय उपवर्धते, तथा हि,—उक्तं—स्वमुखेन त्वयैव कथितं मया व्यापादितेति पूर्वोक्तं वचनमिति शेषः, भवान् वसन्तसेनां व्यापादितवानिति तु निश्चितम्, अतः स्वमुखेनैव व्यापादितेति अशङ्किततया त्वया उच्चारितमिति तात्पर्यम् । चारुदत्तः “मया व्यापादिता” इति पापं वचनं स्वमुखेन नीशार्थं “शेषः अयमभिधास्यति” इत्युक्तवान्, एवञ्च अस्यां “त्वयैवोक्तम्” इति चारुदत्तोक्तौ, आक्षिप्ते “मया व्यापादिता” इत्युक्तवाक्ये स्थितम् अस्मत्पदं शकारमेव बोद्धव्यत्वेन लज्योक्तोक्तिः न तु चारुदत्तमिति प्रकृति वक्तुः निरपराधत्वप्रत्याशङ्क-मेतदिति हृदयम् ।

शकारः । शुण्ध शुण्ध भङ्गालका ! एदेण मालिदा ।
एदेण ज्वेव शंशए क्खिसे । एदस्स दलिहचासुदत्तस्स शालीले
दंडे धालीअदु । * (भ)

अधि । शोधनक ! यथाऽऽह राष्ट्रियः । भो राजपुरुषाः !
गृह्यतामयं चारुदत्तः । [राजपुरुषा गृह्णन्ति] ।

वृथा । पसीदंतु पसीदंतु अज्जमिस्सा । (“जो तदाणि चासीकिदं
सुवणभंडपं रत्तिं चीदेहिं अबहिदं—” इत्यादि पूर्वोक्तं पठति) ता जदि
बाबादिदा मम दारिका, बाबादिदा ; जीवदु मे दीहाऊ । अण्णं
अ—अत्थिपच्चत्थिणं बबहारो, अहं अत्थिणी, ता मुंचव एदं । † (ज)

* ग्रन्थतः श्रुत भङ्गालकाः ! एतेन मारिता । एतेनैव संशयच्छिन्नः । एतस्य
हरिद्रचारुदत्तस्य शरीरो दण्डी धार्यताम् ।

† प्रसीदन्तु प्रसीदन्तु आर्यमित्राः । (“यस्तदानीं चासीकृतं सुवर्णभाणं रात्रौ
चौरैरपहृतम्” इत्यादि पूर्वोक्तं पठति) । तत् यदि व्यापादिता मम दारिका,
व्यापादिता ; जीवतु मे दीर्घायुः । अन्यच्च—अर्थिप्रत्यर्थिनीर्व्यवहारः, अहमर्थिनी,
तत् मुञ्चतैनम् ।

(भ) संशयः,—वसन्तसेना अनेनैव मारिता न वा इति सन्देहः । छिन्नः,—
खण्डितः । निरस्त इति यावत्, चारुदत्तेन स्वयमेव सापराधस्य स्त्रीकारादित्याशयः ;
अत्र अन्यार्थे चारुदत्तेन प्रयुक्तमपि “त्वयैवोक्तम्” इति वाक्यं दुष्टशकारः स्वाभि-
प्रायानुकूलं व्याख्याय तस्य सापराधत्वम् अधिकरणिकं विश्वासयामास इति बोद्धव्यम् ।
शरीरो दण्डः,—कशाप्रहार-शूलारोपणादिरूपा दैहिकी शास्त्रित्यर्थः । धार्यताम्
—अवलम्ब्यतां, विधीयतामित्यर्थः ।

(ज) दारिका—बालिका, कन्येति यावत् । व्यापादिता—मारिता ; अनेन
मम कन्या यदि मारिता, मारिता एव, तेन तज्जनन्या मे न कोऽपि अभियोगः
इति भावः । दीर्घायुः,—दीर्घजीवी, अयं चारुदत्त इत्यर्थः, [दीर्घायुरित्यनेन चारु-
दत्तं प्रति वसन्तसेनामातुः अतीव क्षिण्णभावः सूच्यते] । ननु कृतापराधऽस्मिन् दण्डे
विधातव्ये का त्वं विरुद्धाचरणे ? इत्यतः आह, अन्येति ।—अर्थिप्रत्यर्थिनीः,—
मादिप्रतिमादिनीः । अर्थिनी—मादिनी ; [“अहं अत्थिणी” इत्यत्र “अ च अहं

शकारः । अपेहि गम्भदाशि ! गच्छ, किं तव एदिणा ? * (टं)

अधि । आर्य्ये ! गम्यताम् । हे राजपुरुषाः ! निष्क्रामयत
एनाम् । (ठ)

इडा । हा जाद ! हा पुत्तभे ! † [इति रुदती निष्क्रान्ता] ।

शकारः । [स्वगतम्] कडं मए एदश अत्तणो शलिशं, (ड)
शंपदं गच्छामि त्ति । ‡ [इति निष्क्रान्तः] ।

अधि । आर्य्य-चारुदत्त ! निर्णये वयं प्रमाणं, शेषे तु
राजा । तथाऽपि शोधनक ! विज्ञाप्यतां राजा पालकः, (ड) —

* अपेहि गम्भदांसि । गच्छ, किं तवैतेन ?

† हा जात ! हा पुत्रक !

‡ कृतं मयैतस्य आत्मनः सदृशं । साम्प्रतं गच्छामीति ।

“अत्यिणी” इति पाठे — “न चाहमर्षिनी” इति संस्कृतं, तथा च मनेवाद्यन्ते सत्यपि
नाहमस्य दण्डप्रार्थिनीत्यर्थस्य बोध्यः । मद्भुङ्क्षुः निधनात् मय्येव वादित्वे विद्यमाने-
ऽपि नैवाहमस्य दण्डमर्षये, अपि तु मुक्तिम् इति मनसि क्त्वाऽऽह, ता इति । —
एनं — चारुदत्तमित्यर्थः । मुञ्चत — परित्यजत, नास्य दण्डं विधत्त, वादिन्या मया
अभियुज्यते चेत्, तदैव विचार्य्यमधिकारचिन्तेन, न तु कस्यचिदुदासीनस्याभियोगे
विचारः कर्त्तव्य इति भावः । एतत् स्त्रीस्वभावचापल्यादेवीकं, वस्तुतस्तु कल्यापराधे
राजा स्वयमेव अर्थो भवतीति निश्चयी बोध्यः ।

(ट) एतेन — चारुदत्तेनेत्यर्थः । किम् ? — किं प्रयोजनम् ? अनेन सह तव
कः सम्बन्धः ? किं वा अर्थं ते साधयिष्यति ? येनामुं मोचयितुं त्वया ईदृशी प्रार्थना
क्रियते इति भावः ; अथवा — एतेन — अनेन, व्यवहारसमालोचनेन इत्यर्थः ; यतोऽयं
कल्यापराधेनाभियुक्तः, अतः राजपुरुषा नैनं मोक्षयन्ति, तत् कथं वृथा प्रलपसि इति
तात्पर्य्यम् ।

(ठ) राजपुरुषाः ! — रक्षिणः ! निष्क्रामयत — धर्त्तनयत । एनां — वृद्धां,
वसन्तसेनामातरनित्यर्थः, [अत्र गत्यर्थकत्वात् “एनाम्” इति प्रयोजकतुः कार्यत्वम्] ।

(ड) एतस्य — चारुदत्तस्य सम्बन्धे । आत्मनः — स्वस्य । सदृशम् — अनुकूपम् ;
अहन्तु यादृक् चतुरः, तथाविधं कौटिल्यं स्वधियैव संसाधितवान् इति भावः ।

(ड) निर्णये — दोषित्वादीषित्वावधारणे । प्रमाणं — हेतुः, अधिकारिण इत्यर्थः ।

अयं हि पातकी विप्रो न बध्यो मनुरन्नवीत् ।

राष्ट्रादस्मात् तु निर्वास्यो विभवैरक्षतैः सह ॥ ३९ ॥

शोधनकः । जं अज्जो आणवेदि । [इति निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य सास्त्रम् (ण)]

अज्जा ! गदन्हि तहिं ; राआ पालओ भणादि,—“जेण अत्थ-
कल्लवत्तस्स कारणादी वसतसेणा वावादिदा, तं ताइं ज्जेव

* यदार्थं आशापयति । आर्याः ! गतोऽस्मि तत्र ; राजा पालकी भणति,—

दोषित्वादीषित्वनिरूपणपथ्यन्तमेवास्माकमधिकारः इतः अन्यस्मिन्निष्ठाकं शक्तिर्नास्ति
इति भावः । शेषे—अवशिष्टे व्यापारे अपराधिनः निर्मोचने दण्डविधाने वा इत्यर्थः ।
राजा—नृपतिः, प्रमाणमिति शेषः ; राजा चेदिच्छति. तदा अपराधिनः लघुदण्डविधानं
निर्मोचनं वा कर्तुं शक्नोति न तु विचारकाः, ते तु केवलं दण्डनीतिमेव अनुसरन्ति, ततः
पदैकमपि गन्तुं न हि प्रभवन्ति इति भावः । तथाऽपि—राज्ञः अभिलाषानुसारेण
दण्डदानाधिकारे सत्यपि इत्यर्थः । विज्ञाप्यतां—निवेद्यतां, वक्ष्यमाणं शास्त्रशासनं
दण्डनीतिर्वा इति शेषः । [पालकः इति प्रयोज्यकर्तुः कर्मणि उक्तत्वं, णिचि कर्मणि
प्रयोज्यकर्तुः प्रायशः तथात्वदर्शनात्] ।

अपराधिनी दण्डविषये स्वमतं विज्ञापयितुं मनूकौ दण्डनीतिमुखिभ्यो राज्ञि पालके
आवेदनीयमाह अयमिति ।—अयम्—अभिगुक्तः विप्रः,—ब्राह्मणः. चारुदत्तः इत्यर्थः,
पातकी—स्त्रीजनबधरूपपापकर्मा, (तथाऽपि) न हि—नैव, बन्धः—विनाशः,
प्राणदण्डाहं इत्यर्थः इति मनुः,—धर्मशास्त्रप्रणेतृत्वात् स्वनामप्रसिद्धः ऋषिर्विशेषः अन्नवीत्
—अकथयत् अतः अक्षतैः,—अविनष्टैः. समर्थैरिति यावत्. विभवैः,—धनैः, सह—
साङ्गम् (अयम्) अस्मान्—भवदधिकृतादित्यर्थः, राष्ट्रात्—राज्यात्, निर्वास्यः,—
दूरीकर्तव्यः । पातकीनी विप्रस्य प्राणदण्डमकृत्वा निर्वासने मनुवचनं यथा,—“न
जातु ब्राह्मणं हन्यात् सर्वपापेष्वपि स्थितम् । राष्ट्रादेनं बहिष्कुर्यात् समयधनमक्षतम् ॥”
इति, “मौण्ड्यं प्राणान्तिकी दण्डो ब्राह्मणस्य विधोयते” इति च । तथा च हत्या-
पराधिनः ब्राह्मणस्य तदीयां सकलां सम्पत्तिं तस्मै दत्त्वा राज्यादेवासौ निष्कामनीय
इति मानवी दण्डनीतिः, तत्र भवतां किमभिमतमिति पृच्छते इत्याशयः ।
प्रस्थावक्तं वक्तम् ॥ ३९ ॥

(ण) सास्त्रम्—अखण्ड—नेत्रजलेन सह विद्यमानं, सरोदनमित्यर्थः । (“अधु
नेत्रास्तु सरोदनास्त्रस्तु च” इत्यमरः) ।

आहरणाद् गले बंधिष डिडिमं ताडिष दक्षिणमसायं णइअ
सूले भज्जेव त्ति । जो को वि अबरो एरिसं अकळं अणु-
चिट्ठदि, सो एदिणा सणिआरदंडेण सासीअदि” । * (त)

आह । अहो ! अविमृश्यकारी राजा पालकः (य) । अथवा,—

ईदृशे व्यवहाराग्नौ मन्त्रिभिः परिपातिताः ।

स्थानं खलु महीपाला गच्छन्ति कृपणां दशाम् ॥ ४० ॥

“येन अर्थकल्पवर्त्तस्य कारणात् वसन्तसेना व्यापादिता, तं तावदेव आभरणानि गले
बद्धा डिडिमं ताडयित्वा दक्षिणश्मशानं गौत्वा शूलं भङ्क्त इति । यः कौण्डिन्यपर
ईदृशमकार्यमनुतिष्ठति, स एतेन सनिकारदण्डेन शिष्यते” ।

(त) तत्र—राज्ञः पालकस्यान्तिके । भणति—आदिशतीत्यर्थः । डिडिमं—
राजादेशबोधकाकाले बाधमानं यन्त्रविशेषम् । ताडयित्वा—बाधयित्वा इत्यर्थः ।
दक्षिणश्मशानं—दक्षिणदिगवस्थितं शवदाहस्थानं, बधस्थानं वा इत्यर्थः, [श्मशान-
मिति “श्मन् शब्देन शवः प्रोक्तः शानं तत्स्थानमुच्यते” इति वचनात्, श्मानः शवाः
श्ररते अत्र इति व्युत्पत्त्या श्रते इत्यच्चात् घातीरानच्, डिड्] शूलं—शूलस्योपरि,
आरोप्येति शेषः । भङ्क्त—मारयत इत्यर्थः, [अनुतिष्ठति इत्यत्र “आशंसायां
भूतवच” (३।३।१३२ पा०) इति आशंसार्षे भविष्यत्काले लट्प्रयोगो बोध्यः,
अनुष्ठास्यतीत्यर्थः] । सनिकारदण्डेन—सापमानदण्डेन । शिष्यते—दण्ड्यते, शास-
नीयी भविष्यतीत्यर्थः ।

(थ) अहो—विषये विधादे वा । अविमृश्यकारी—अविवेचकः, असद-
विचारक इत्यर्थः, यतोऽयं विशेषवृत्तान्तमज्ञात्वेन दण्डप्रदायीति भावः । [अविमृश्य
—पौर्वापर्यमदृष्टैव करोति इति कर्त्तरि णिनिः] ।

पूर्वमविमृश्यकारित्वेन राजानं विनिन्द्य पश्चान्तरेण तदविमृश्यकारितायाः
कुमन्निबुद्धिपरिचालनामूलकतया कुमन्निदोषेणैव तद्दोषमाह, ईदृशे इति । —
मन्त्रिभिः,—कुसितामात्मैरित्यर्थः ईदृशे—एवमकारि, अतिदुर्गुहे इत्यर्थः, व्यव-
हाराग्नौ—विचारदर्शनरूपवज्रौ । परिपातिताः,—सर्व्वतीभावेन निषिद्धाः, अधी-
नमिता इत्यर्थः, महीपालाः,—राजानः, कृपणां—दीनां, नरकपातहेतुभूतानि वि-
धातुः, दशाम्—अवस्थां, “दशाम्” इत्यत्र “त्रियम्” इति पाठे—कृपणां—श्रेष्ठ्यां,
त्रियं—सम्पदं, मन्त्रिपरतन्त्रस्य स्वयमविमृश्यकारिणः महीपस्य समाश्रयणात् त्रियः

अपि च ।—ईदृशैः खेतकाकीयै राज्ञः शासनदूषकैः ।

अपापानां सहस्राणि हन्यन्ते च हतानि च ॥ ४१ ॥

सखे मैत्रेय ! गच्छ, महचनादम्बामपश्चिमम् अभिवादयस्व,
पुत्रश्च मे रोहसेनं परिपालयस्व । (द)

विद्वः । मूले क्विप्ते कुदो पादपस्य पालनं ? * (ध)

* मूले क्विप्ते कुतः पादपस्य पालनम् ?

श्रीश्यावं बीध्यम्] गच्छन्ति—प्राप्रवन्ति, इति यत्, तत् स्थाने खलु—युक्तमेव,
(“युक्ते हि साम्प्रतं स्थाने” इत्यमरः); सन्निष्ठां दीपिनिर्दीपितनिर्णयधिकारित्वात्
राज्ञाश्च तन्मतमवलम्ब्यैव दण्डदातृत्वात् तेषां निर्दीपदण्डविधामजन्यनिरग्रगामित्वे
कुमन्त्रिण एव हेतव इति भावः । अत्र अप्रस्तुतात् महीपालसामान्यात् प्रस्तुतस्य पालक-
रूपस्य विशेषस्य प्रतीतिः अप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः, स च व्यवहाररूपे निरपक्रवे विषये
अप्रेसादाम्ब्याध्यासात् रूपकालङ्कारेण संसृज्यते । पथ्यावक्रं वृत्तम् ॥ ४० ॥

राज्ञामदण्डादण्डविधानादिरूपेऽपि सत्यकारित्वदीपे कुमन्त्रिणामेव हेतुत्वं दर्शय-
न्नाह, ईदृशैरिति ।—खेतकाकीयैः,—शुभवर्णकाकतुल्यैः, यथा शुभवर्णाः काका हि
केवलं वहिः सुदृग्भाः, परमतीवामिष्टजनकाः, तथा कुमन्त्रिणः वहिर्दर्शितसाधुभावा
अन्तर्दुष्टा इति भावः, ईदृशैः,—एवम्प्रकारैः, वहिःसाधुभिरन्तर्विषैरिति यावत्,
राज्ञः,—नृपस्य, शासनदूषकैः,—शासनं - दण्डनीतिं, दूषयन्ति ये तैः तथोक्तैः, अयथा-
व्यवहारदर्शिभिरित्यर्थः, सन्निभिरिति शेषः, अपापानां—निरपराधानां, सहस्राणि—
बहूनि इत्यर्थः, बहुसहस्रसङ्ख्याका निरपराधा जना इति यावत्, हतानि—मारितानि,
प्राणिति भावः, हन्यन्ते—मार्त्यन्ते च, इदानीमपीति शेषः । [शुभवर्णकाकानां
भारते अदृश्यत्वेऽपि “अष्टेलिया” इति नाम्ना ख्याते द्वीपान्तरे तादृशाः काकाः
सन्ति इति प्राणितत्त्वविद्विरामननात् न तेषामप्रसिद्धत्वशङ्केति सुधीभिरवधातव्यम्]
कुत्रापि पूर्ववदप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः । पथ्यावक्रं वृत्तम् ॥ ४१ ॥

(द) महचनात्—मम वचनम् इति उक्ता, चारुदत्तः कथयति इति निवेद्य
इत्यर्थः, मम वचनमाश्रित्य इति वा, [ह्यब्लोये पञ्चली] । अम्बा—मातरम् ।
अपश्चिमं,—नास्ति पश्चिमः—शेषो यस्मात् तत् यथा तथा इत्यर्थः । अभिवादयस्व—
मन्त्राभ्युदयपूजकं मम प्रणतिं विज्ञापयेत्यर्थः, अयमेव चारुदत्तस्य अरमः प्रणाम
इति मातरं निवेदय इति यावत् । परिपालयस्व—सर्व्वतोभावेन रक्ष ।

(ध) पालनं—रक्षणम्; वृक्षस्य मूले क्विप्ते बहुशः जलसेकादिनाऽपि तस्य

चाह । मा मैवम्, (न) —

नृणां लोकांतरस्थानां देहप्रतिकृतिः सुतः ।

मयि यो वै तव स्नेही रोहसेने स युज्यताम् ॥ ४२ ॥

विह । भी बध्नस्य ! अहं ते पित्रवध्नस्यो भविष्य त्व
विरहिदाहं पाणाहं धारिमि ? * (प)

* भा वयस्य ! अहं ते प्रियवयस्यो भूत्वा त्वया विरहितान् प्राणान् धारयामि ?

सजीवतारक्षकं यथा नैव सम्भवति, तथा मूलभूते त्वयि विनष्टे अन्यैः कैरपि पालनादिना तत्पुत्रस्य जीवनरक्षणं न सम्भवति इति भावः । अत्र मूलच्छेदानन्तरं पादपक्षरक्षणासम्भवरूपपादप्रस्तुतात् चारुदत्तविनाशात् परं तत्पुत्ररक्षणासम्भवरूपस्य प्रस्तुतार्थस्य प्रतीतिरप्रस्तुतप्रशंसा नाम अलङ्कारः ।

(न) एवम्—इत्थं, “मूले किञ्चे कृतः पादपक्ष पालनम्” इत्येवंरूपमित्यर्थः, वचनमिति शेषः । मा मा—न हि न हि, बाकीः इति शेषः, नैव कथय नैव कथय इत्यर्थः ।

ममाभावे मत्पुत्रस्य पालने असामर्थ्यज्ञापनरूपपदार्थकस्य “मूले किञ्चे” इत्यादिवाक्यस्य प्रत्युत्तरं “मा मा” इत्यादिना यदुक्तं तदेव समर्थयितुं पितुः पुत्राभिन्नत्वमाह, नृणामिति ।—सुतः,—पुत्रः, लोकान्तरस्थानां—अन्यः लोक इति लोकान्तरं, तव स्थितानां, परलोकगतानामित्यर्थः, नृणां—पुरुषाणां, देहस्य—शरीरस्य प्रतिकृतिः,—प्रतिरूपं, पुत्रः पितृर्हितलोको देह इति भावः ; सुतस्य स्वदेहप्रतिकृतत्वे कृतिः प्रमाणं यथा,—“आत्मा वै जायते पुत्रः” इति ; स्मृतिरपि यथा,—“अङ्गादङ्गात् सम्भवति हृदयादभिजायते । आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदां शतम् ॥” इति ; अतः नयि—तवाकृतिममित्रे चारुदत्ते इत्यर्थः, तव—ते, मैत्रेयस्य इत्यर्थः, सः,—यादृश इत्यर्थः, वै—एव, स्नेहः,—प्रणयः, रोहसेने—तदाख्ये ममात्मजे, सः,—तादृश एव स्नेह इत्यर्थः, युज्यताम्—अर्प्यताम् ; पितृर्लोकान्तरगतत्वेऽपि सुतस्य तदङ्गत्वेन सत्प्रतिकृतिरूपत्वात् पुत्रजीवनरक्षणस्यैव पितुः सत्ता सम्भवति, तथा मयि के यः स्नेहः शक्तिः स चेत् रोहसेने अर्प्यते तदा मध्येव अपि तां भवति, अतः त्वदुक्तं न समीचीनमिति भावः । अत्र वै इति पादपूरणे अव्ययमिति केचित् । अत्र उत्तरार्द्धे प्रति पूर्वार्द्धगतवाक्यस्य हेतुत्वात् वाक्यार्थहेतुक काव्यलिङ्गमलङ्कारः । प्रत्यावर्तं वक्तुम् ॥ ४२ ॥

(प) तव विनाशे मम विनाशस्यावश्यभावात् मया रोहसेनस्य रक्षणमसम्भव-

चाह । रोहसेनमपि तावद्दर्शय । (फ)

विद् । एब्बं, जुज्जदि । * (ब)

अधि । भद्र शोधनक ! अपसार्यतामर्थं वटुः । (भ)

शोधनकः । [तथा करोति] ।

अधि । कः कोऽत्र भोः ! चण्डालानां दीयतामादेशः । (म)

[इति चाहदत्तं विदूष्य निजान्ताः सर्वे राजपुरुषाः] ।

शोधनकः । इन्दो पांचच्छदु भञ्जो । †

चाह । [सकदृशम् (य)] “मैत्रेय भोः ! किमिदमर्थः” [इत्यादि पठति । आकाशे (र)] ।—

• एवं, युज्यते ।

† इत पागच्छतु आर्यः ।

मित्याह, भोः ! इति ।—धारयामि ?—धर्तुमुत्सहे किम् ? इत्यर्थः प्रियवयस्येन त्वया विरहितः अहं जीवितुमेव न शक्यामि, ततश्चाहमेव अजीवितः कथं रोहसेनं पालयामि ? जिह्यामि वा ? इति भावः ।

(फ) अपिरत्र संशुश्रायाम् । दर्शय—सोच्चात्कारय, मामिति शेषः ।

(ब) एवम् इति स्त्रीकारार्थकमव्ययम् ; दर्शयामीत्यर्थः । युज्यते—युक्तियुक्तो भवति, आत्मजदर्शनाभिलाष इति शेषः ।

(भ) अपसार्यतां—स्थानान्तरं नीयताम् । वटुः,—विप्रबालकः, विदूषकः इत्यर्थः ; चाहदत्तविदूषकयोः विलापभूयिष्ठां परस्परोक्तिमुपस्तृत्य स्त्रियेणाधिकरन्ध्रं सतारं सुखेच्छाभिधीयमानैः विदूषकैश्चोभिः प्रशान्तस्य धर्म्याधिकरणस्य शान्ति-भङ्गमाशङ्क्य तत्स्थानात् विदूषकस्यापसारणार्थमनुमतिरदीयतेति ; यद्यपि वटुपदस्य भाष्यकार्यत्वमभिधाने दृश्यते, तथाऽप्यत्र बालकोचितं विदूषकविप्रलापं नृत्वा वटु-भिरेऽपि तस्मिन् अवज्ञया वटुत्वमारोपितमित्यवधातव्यम् । [“वटुः” इत्यत्र “वडिः” इति पुलकान्तरसम्मतः धाठः] ।

(म) चण्डालानां—घातुकानामित्यर्थः, [अस्य मुख्यसम्प्रदानत्वाभावात् न सम्प्रदाने चतुर्थी, अपि तु शेषे षष्ठी] । आदेशः,—आज्ञा, अपराधिनमेनं दत्तव्यं प्रशानं नीत्वा शूलम् आरोपयितुमिति शेषः ।

(य) सकदृशं—सविषादम् ।

(र) आकाशे—गगने, इदानीं इताशः संन् शब्दे दृष्टिं मिलिष्यं अधिकरं चिकं राजानं वा उद्दिष्ट्याह इति भावः ।

विष-सलिल-तुलाऽग्नि-प्रार्थिते मे विचारै

क्रकचमिह शरीरे वीक्ष्य दातव्यमयम् ।

अथ रिपुवचनाद्वा ब्राह्मणं मां निहंसि

पतसि नरकमध्ये पुत्रपौत्रैः समेतः ॥ ४३ ॥

अयमागतोऽस्मि । [इति निष्क्रान्ताः सर्वे] ।

इति व्यवहारी नाम नवमोऽङ्कः समाप्तः ॥ ९ ॥

निरपराधस्य स्वस्य अविचारेण जीवनदण्डादेशदानात् राजानम् अधिकार-
विकं वा आक्रोशप्राप्त्य, विधेति ।—विषेण—गरलिन, सलिलिन—जलिन, जल-
निमज्जनेनेत्यर्थः, तुलया—तुलायन्त्रस्योपरि आरोप्येति यावत् ; अग्निना—
अग्निलमध्ये निक्षेपेण वा, प्रार्थितः,—याचितः तस्मिन्, मयेति शेषः,
विधादिभिः परीत्य निष्पादनीये इत्यर्थः, मे—अम, विचारि—मयापिपितस्य दुरभि-
योगस्य तत्त्वनिर्णये सति इत्यर्थः ; विधादिपरीक्षया मदपराधस्य तत्त्वनिर्णयी भवतु
इति सङ्घर्षे मत्प्रार्थिते सतीति यावत्, वीक्ष्य—विशेषेण दृष्ट्वा, प्रीतपरीक्षाभिरहं
यापी न वेति पूर्वं सम्यक् विचार्य इत्यर्थः, यदि पापं विध्यते, तदा विषभक्षणे
सलिलमज्जने वा प्राक्प्रविशेणः अपापस्य तु तत्स्वरूपेऽपि न तथा ; तुलादण्डेन
तोलने पापी गुरुर्भवति, तेन च पापिन आधारभूततुलैकभागः अधो याति,
अपरभाग ऊर्ध्वमुत्थितो भवति, अपापयेत् तदधिष्ठिततुलाभागः ऊर्ध्वमुत्थितो भवति,
अपरभागश्च गुरुर्भूत्वा अधो यातीति ; अग्निप्रवेशे वा तत्र धारणे पापिनः शरीरस्य
वा तदंशस्य दाहः, अपापये तु न तथेति परीत्य इति यावत्, निर्णयविधौ
विधादिपरीक्षा च याज्ञवल्क्योक्त्या यथा,—“तुलाऽग्न्यापो विषं कीदृशं दिव्यानीह
विगृह्ये । महाभियोगिष्वेतानि शीर्षकस्तेऽभियोगारि ॥” इति । अयं—वर्तमान-
दिने इत्यर्थः, इह—अस्मिन्, शरीरे—देहे, क्रकचं—करपत्रं, हवादिविषटनकारः
स्त्रधारः अस्त्रविशेष इत्यर्थः ; (“करात” इति वङ्गभाषा) दातव्यं—दातुमुचितम्,
अधिकारविकस्येति शेषः, विधादिप्रयोगेण ममापराधित्वे निःसंशयो भूत्वा अधिकार-
विकः यदि अस्तीव यन्त्रणादायकेन क्रकचेनापि मम प्राक्प्रदण्डं विदध्यात्, तदा
मे किमपि वक्तव्यं न स्यादिति भावः । इयमस्त्रावेपिक्रिबोद्धा ; वस्तुतस्तु विस्तरकैः
न्यायतः धर्मशास्त्राविरुद्ध एव विचारः कृतः, न्यायस्यैव—“विवादेऽन्विष्यते पक्षं
पक्षाभावे तु साक्षिणः । साक्ष्यभावात् तस्मै दिव्यं प्रवदन्ति नमीविषः ॥” इति ।

तथा च प्रोक्तास्तौ किकप्रमाणादपस्य दिव्यस्य पूर्वोपात्तयोः पत्रसाक्षिभोरभावे एवानु-
 श्रितत्वात्, अत्र च साक्षिभिरेव निर्णयस्य निष्पादितत्वात् दिव्यकरणे आग्रही न
 कृतोऽधिकरणिकेनेति सुधीभिरवधातव्यम् । तथाऽकरणात् साक्षीशमाह, अथेति ।
 —अथ—यदि, रिपुवचनात्—रिपीः—शत्रोः, शकारस्य इत्यर्थः, वचनात् वा—
 वाक्यादेव, यद्वा,—वा,—पचान्तरे, (“वा स्यात् विकल्पीपमंयोरैवाधेऽपि समुच्चये”
 इत्यमरः) ब्राह्मण्य—विप्रं, मां—वाचदत्तमित्यर्थः, निरपराधमिति यावत्, “ब्राह्मण्य-
 तथा निष्पापतया च अवध्यमिति भावः ; निहंसि—मारयसि, तदा पुत्रपौत्रैः,—
 समय-तत्तनयादिभिः, समेतः,—सहितः, नरकमध्ये—निरमानः, पतसि—
 गच्छसीत्यर्थः, अवश्यं निरयगामी भविष्यसीति यावत् । निरपराधदण्डस्य नरक-
 कालकत्वमाह मनुः,—“अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा दण्ड्यान्वाप्यदण्डयन् । अयशी
 महदाप्नोति नरकश्चैव गच्छति ॥” इति । अत्र दण्डदातुः पुत्रपौत्रादिभिः सार्धं
 नरकमध्यपतने, रिपुवचनमात्रमाश्रित्य निरपराधब्राह्मणहमनस्य निष्पादकहेतुत्वो-
 पजीर्तनात् वाक्यार्थहेतुकः काव्यलिङ्गमलङ्कारः । भालिनी इत्थं, “न-न-म-म-ययुतेयं
 भालिनी भोगिलीकैः” इति लक्षणात् ॥ ४३ ॥

इत्यश्वशस्त्राटवीसञ्चरणपद्मानन-पण्डितकुलपतिना वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचितायां, तदात्मजाभ्यां

पण्डितश्रीमदायुबोधविद्याभूषण-पण्डितश्रीमन्नित्यबोधविद्यारत्नाभ्यां

प्रतिसंस्कृतायाममलाख्यायां सृष्टकटिकव्याख्यायां

नवमोऽङ्कः ॥ ८ ॥

दशमोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति चाण्डालश्चैवानुगम्यमानश्चाबदत्तः] ।

छभी ।—

तकिं ण कलस कालण ? नववध-बन्धनअणे लिउणा ।

अचिलेण शीशळेअण-शूखालोवेसु कुशलसह * ॥ १ ॥

ओशलध अज्जा ! ओशलध । एशे अज्जचालुदत्ते, †—

तत् किं न कलस कारणम् ? नववध-बन्धनधने निपुण्यौ ।

अचिरिण शीर्षच्छेदन-शूलारोपेषु कुशली स्तः ॥

† अपसरत आर्याः ! अपसरत । एष आर्य-वाकदत्तः,—

आबदत्तं विनाशयितुं दक्षिणप्रशानं नयन्तौ क्षतकौ तेषां गमनकारणमजानन्-
कञ्चन प्रत्याहनुः, “तकिं” इति ।—तत्—प्रख्यातं, सर्वस्य विदितमित्यर्थः । कारणं—
हेतुम्, अनेन पथा गमने इति भावः, किं न कलस ?—विधास्य ? इत्यर्थः, अज्जाकं
गमनप्रयोजनं किं त्वं न जानासि ? तत् किमिति विशिष्य आह, नवेत्यादि ।—नवे,
—मूतने, वधे—माशे, तथा बन्धे—बन्धनविषये ; यहा,—नवः,—मूतनः, यः वधाय
बन्धः,—बन्धनं, तत्र यत् नयनं—साधनं तस्मिन्, अभिनववधदण्डाज्ञाप्राप्तस्य बन्धन-
सम्पादने इत्यर्थः, [“साधुनिपुणाभ्यामर्ज्याम्” (२।१।४३ पा०)] इति त्वेष समी ।
निपुण्यौ—दक्षौ । (अथ आवाभू इति कर्तृपदमध्याहरणायम्) अचिरिण—शीघ्रमेव,
शान्तः,—शिरसः छेदनेषु—कर्तृनेषु, तथा शूलि—शूलस्थोपरि, आरोपेषु—आरोप-
णेषु, बध्यस्येति शेषः, कुशलौ—अभिज्ञौ, [“अयुक्तकुशलाभ्याम्” (२।१।४० पा०)]
इति त्वेष कुशलशब्दस्तेनात् समी] स्तः,—भवावः ; अस्व वधादिस्तपनेन नववध-
वधादिषु नैपुण्य प्रकाशयितुं तथा शिरच्छेदनादिषु कुशलं प्रस्थापयितुमिदानीमावयो-
र्गमनमिति भावः । [“स्तः” इत्यत्र भविष्यत्कालीये लट्] कालण इत्यत्र कन्दो-
ऽनुरोधादनुस्वारभावः । उपगीतिः कन्दः ; तस्माच्च यथा,—“अर्यापरावर्तुल्यं दण्डये
शाहवर्षगीतिम्” इति ॥ १ ॥

दिश्वललबीलदामे गहिदे अन्हेहि बज्जपुलिशेहि ।

दीवे न्व मन्देहे यीचं यीचं खन्नं जादि * ॥ २ ॥

आह । [सविवादम्]—

नयनसलिलसिक्तं पांशुरूक्षोक्तताङ्गं

पितृवनसुमनोभिर्वेष्टितं मे शरीरम् ।

विरसमिह रटन्तो रक्तगन्धानलिनं

बलिमिव परिभोक्तं वायसास्तर्कयन्ति ॥ ३ ॥

रक्तकरवीरदामा गृहीत आवाभ्या बध्यपुंखाभ्याम् ।

दीप इव मन्देहेः लोकां लोकां चयं याति ॥

चारुदत्तस्य हत्यापराधज्ञापकवैश्वपुर्णवन् बध्यत्वेनास्य स्वत एव क्रमशः
अधित्वमाह. दसेति ।—रक्तकरवीरदामा—रक्तम्—अर्पितं. करवीरस्य—प्रतिहास-
परपर्यायकस्य रक्तवर्णपुष्पविशेषस्य, दाम—माण्यं यस्मै सः, करवीरमालम्बयितुं कथं
इत्यर्थः, (रक्तमाख्येन रक्तचन्दनेन च बध्यः अलङ्कियते इति प्रसिद्धिः) बध्यपुंखाभ्यां—
बध्—बधविषये साधु इति बध्यौ बध्निपुष्पौ इत्यर्थः, [“तत् साधुः” (४।४।२८ पा०)
इति सूत्रेण यत्] तौ च तौ पुरुषौ चेति ताभ्यां, घातुकाभ्यामित्यर्थः, आवाभ्यां—
आण्डालादयेनेत्यर्थः, गृहीतः,—धृतः, “एष आर्यचारुदत्तः” इति पूर्वाक्तगद्यस्यावाको-
नान्वयः ; मन्देहेः,—मन्दः,—अल्पः, खेहः,—तैलं, पचे—प्रेमा, देहस्थधातुरसो वा
यस्य तथोक्तः, दीपः,—प्रदीपः इव, लोकां लोकां—अल्पमल्पं, जनेः जनेः यथा तथेत्यर्थः,
चयं—नाशं, याति—गच्छति, प्राप्नोतीत्यर्थः, क्षीणतैली दीपो यथा जनेः जनेः निर्वाति,
तथा रक्तकरवीरदिबध्यचिह्नार्पणेनैव आत्मनः नाशनिश्चयात् अस्य प्रतिक्षणं देहचयो
जायते इति तात्पर्यार्थः, “अजनेः पतने न वेदनं पतनज्ञानमतीव दुःसहम्” इति वक्तुं
मरणापेक्षया मरिथामि इति ज्ञानस्यैव दुःसहत्वादिति भावः । अत्र श्लेषविशेषेण
मन्देहेपदार्थं विशेषितयोः चारुदत्तदीपयोरवेधम्यसाम्यप्रतीतिः शेषानुप्राणितोपमा-
ऽलङ्कारः । अन्हेहि इत्यत्रापि पूर्वबध्यन्दीपयोरुपादेवानुसाराभ्रवः । समुत्सारत्वे तु
अगत्या लघुतया पाठ्यम् । आर्या उक्तम् ॥ २ ॥

बध्यवैश्वपरीतमात्मनमालोक्य खिद्यन्नाह. नयनेति ।—इह—अस्मिन् प्रदेशे,
विरसं—कर्मणं. सुतिपक्वं यथा तथेत्यर्थः, रटन्तः—ब्रूयामाणाः. वायसाः,
—काकाः, नयनसलिलेन—असृषा, सिक्तम्—आर्द्रं, तथा पांशुभिः,—धूलिभिः,

वाल्मीकि । ओशलध भज्या ! ओशलध * ।—

किं पेक्षलध ? क्षिज्जतं शप्पुलिशा ! काल-पलश-धालाहिं ।

शुज्ज-शउणाधिवासं सज्जन-पुल्लिशइमं एदं * ॥ ४ ॥

• अपसरत आयाः । अपसरत ।—

† किं भक्षत ? क्षियमानं सत्पुरुषाः । काल-परशु-धाराभ्याम् ।

सुजन-शकुनाधिवासं सज्जनपुरुषदुःखमेतत् ॥

शोकैर्न भूमितलोपवेशनादितः लघैः, बधार्हत्वप्रतिपादनार्थमबज्रया घातुकप्रदर्शना-
दिति भावः, (“रेषुः इयोः स्त्रियां धूलिः पाशुनां न इयो रजः” इत्यमरः) कक्षी-
कृतानि—धूसराणि, अङ्गानि—अवयवाः यस्य तत् तथोक्तं तथा पितृवन्सुमनीभिः,
—पितृवन्—श्मशानं, बधस्थानं वा, (“श्मशानं स्यात् पितृवन्” इत्यमरः) तस्य
सुमनीभिः,—तत्र भवेः, तत्र गमनसुखकौषां पुष्पैरित्यर्थः, (“स्त्रियः सुमनसः पुष्पं प्रसूनं
सुसूनं समम्” इत्यमरः) करवीरपुष्पैरिति यावत् (प्राक् करवीरस्यैकीकृतात्)
वेष्टितं—परिवृतं रक्तगन्धेन—रक्तेन—रक्तवर्णेन, गन्धेन—घृष्टचन्दनेन, घृष्टरक्त-
चन्दनेन इत्यर्थः, अलुलितं—परिव्याप्तं, अक्षितमित्यर्थः, मे—मम, शरीरम्—अङ्गं,
बलिनिब—काकादिप्रदेयभूतयज्ञीयद्रव्यनिब, वैश्वदेवाय दीयमानं पूजाद्रव्यनिब वा,
तन्तु काका एव भुञ्जते, अत एव तेषां “बलिभुक्, बलिपुष्टः” इति संज्ञादयम् ;
काकादिभ्यो बलिप्रदानमाह मनुः,—“शुनाच्च पतितानाच्च श्वपचां पापरीगिणाम् ।
पायसानां कमीणाच्च शनकैर्निर्बपेभुवि ॥” इति । परिभोक्तं—खादितं, तर्कयन्ति
—उत्प्रेक्षन्ते, अस्माभिरितत् भक्षणीयमिति विचारयन्तीत्यर्थः । अक्षीपमानभूतेन
बलिना साहं शरीरस्यावैधर्म्यसाम्यप्रतीतिरूपमाऽलङ्कारः । मालिनी वृत्तम् ॥ ३ ॥

सज्जनस्य विनाशदर्शनं साधूनामशुचितमिति तांक्षती निवर्त्तयन्तावाहृतुः,
किमिति ।—सत्पुरुषाः !—हे साधवः ! चारुदत्तस्य नष्टं द्रष्टुमागता इति भावः,
सुजनाः,—सहृदयमानवाः, एव शकुनाः,—पक्षिणः, तेषाम् अधिवासः,—आश्रयः
तैः, सज्जनपुरुषः,—साधुपुरुषः एव, दुःखः,—दुःखः तैः, पक्षिणी यथा वृक्षमाश्रित्य
तिष्ठन्ति, तथा बहवः सत्पुरुषाः दुःखरूपमनुमेव साधुं चारुदत्तमाश्रित्य अवर्त्तन्त
इति भावः, कालपरशुधाराभ्यां—काल एव—कृतान्त एव, कृतान्तच्छरणं इत्यर्थः,
बध—कालः,—कृतान्त इव, तस्य मारकत्वादिति भावः, परशुः—कुठारः, तस्य
धाराभ्यां—तीक्ष्णशस्त्राभ्यां, [अष्टाक्षरं द्वितीयात्-परशुधारायाः द्वित्वमवधिषम्]

आशच्छ ले चालुदत्ता ! आशच्छ । *

आह । पुरुषभाग्यानामचिन्थाः खलु व्यापाराः, यदह-
मीदृशीं दशमनुप्राप्तः । (क)—

सर्वगात्रेषु विन्यस्तैः रक्तचन्दनहस्तकैः ।

पिष्टचूर्णवकीर्णस्य पुरुषोऽहं पशूकृतः ॥ ५ ॥

* आशच्छ रे आरुदत्त ! आशच्छ ।

आवाभ्यां विधृताभ्यामिति शेषः, छिद्यमानं—विपाद्यमानं, विनाशमानमिति यावत्,
एतं—आरुदत्तमित्यर्थः, किं पश्यतः ?—किमवलोकयतः ? न युक्तमीदृशसाधुजनं
द्रष्टुम्, अतः अपसरत इति भावः । [छिज्यंतं श्युलिश्या इत्यत्र “छिज्यंतं श्युलिश्या”
इति “श्युलिशं वञ्चयंतं” इति च पाठान्तरद्वये “छिद्यमानं सत्पुरुषं” “सत्पुरुषं
वध्यमानम्” इति च संस्कृतद्वयम् ; तथा “कालपलशधाराहि” इत्यत्र “कालपलश-
धलएहि” इति पाठान्तरे “कालपरशधराभ्याम्” इति संस्कृते आवाभ्यामिति
कञ्जविशेषपदस्य विशेषणतया व्याख्येयम्] । अत्र एतत्पदप्रतिपाद्ये उपमेये आरु-
दत्ते उपमानभूतस्य दुमस्य तादृशम्भारीपात् सुजनेषु ब्रकुनित्वं काले च परशधारात्-
मारोपितमिति साङ्गं रूपकमलङ्कारः । एवं “सज्जनदुमम्” इत्यनेनैव अभीष्टार्थ-
सिद्धौ पुनः पुरुषपदप्रयोगात् पुनरुक्ततादीर्घः ; स च “सज्जनसरलदुममेतन्” इति
पाठपरिवर्त्तनेन समाधातुं शक्यते । आर्या इत्यम् ॥ ४ ॥

(क) पुरुषभाग्यानां—मानवाष्टदानाम्, अचिन्त्याः,—अविभावनीयाः, दुर्ज्ञेया
इति यावत् । व्यापाराः,—विषयाः, फलानीति यावत् । “स्त्रियाश्चरितं पुरुषस्य भाग्यं
देवा न जानन्ति कुतो मनुष्याः” इति भावः । यत्—येन अचिन्तनीयभाग्येनेत्यर्थः ।
ईदृशीं—कदाऽप्यचिन्तनीयां प्राणदण्डरूपनिकारवतीमित्यर्थः । दशाम्—अवस्थाम् ।
अनुप्राप्तः,—लब्धः ।

भाग्यवैषम्यकृतां तात्कालिकीं स्त्रीयामभ्यां विद्वन्ब्राह्मणः सर्वगात्रेष्विति ।—
पुरुषः,—मानवः, मनुष्यलक्षणाक्रान्त इति भावः, अहं—आरुदत्त इत्यर्थः, सर्वगात्रेषु
—सर्वाङ्गेषु, विन्यस्तैः,—अर्पितैः, रक्तचन्दनस्य—लोहितानुलेपनस्य, हस्तकैः,—
हस्ताकारचित्रैः उपलक्षित इत्यर्थः, (हस्ता इवेतीवाचं “संज्ञयाच” (५।१।८७
पा०) इति हस्तशब्दात् कन् । उपलक्ष्यते तृतीया ; तथा पिष्टं—तिलतण्डुलादीनां
विकारः, चूर्णं—कुङ्कुमादिगन्धद्रव्याणां रजस्रं, ताभ्याम् अवकीर्णः,—अनुलितश्च

[अयतो निरूप्य] अहो ! तारतम्यं नराणाम् । (ख) [संकरणम्]—
अमी हि दृष्ट्वा मदुपेतमेतन्मत्वं धिगस्त्वित्युपजातवाण्याः ।
अशक्नुवन्तः परिरक्षितुं मां स्वर्गं लभस्वेति वदन्ति घौराः ॥ ६ ॥

सन्, पश्यतः,—देवतीदेव्यं कथं कथं आदिपश्यत्पश्य परिरक्षतः, देवताप्रीतये
केदनीयः पश्यवर्गो यथा रक्तचन्दनादिभिरलङ्घियते, तथा अहमपि कृत इत्यर्थः,
[अपश्यः पश्यः सन्पश्यमानः कृत इति विग्रहे “कृन्वन्ति—” (५।४।५ पा०) इति
कृधातुत्तरवदान् पश्यशब्दादभूततद्भावे चिप्रत्ययः] पुरा हि बध्यस्व शरीरं रक्तचन्दनेन
इत्याकारचित्राङ्कितमक्रियतेति व्यवहारोऽनेनानुमीयते । अतोपमानभूते पुरुषे
पशोस्तादात्म्याध्यासात् निरङ्गं कपकमलङ्कारः । पथ्यावक्तं उच्यते ॥ ५ ॥

(ख) अहो इति खेदे, विस्मये वा । नराणां—राजपुरुषवदृष्टपुरुषकपाशा-
मित्यर्थः । तारतम्यं—बधसाधन-वाच्यविसर्जनादिकृतः परस्परं भेदः ; केचित् मां
निजन्तः कृन्वन्ति, केचन वा तदवलोकयन्तः दुःखं प्रकाशयन्तीति भावः ।

राजपुरुषाणां नागरिकाणाञ्च परस्परं तारतम्यं दर्शयितुं नागरिकाणां खेदं
विदुस्त्वन्नाह, अमी इति ।—अमी—इतस्ततः समवेताः, घौराः,—नागरिकाः,
मदुपेतं—मयि—मभिषये, उपेतम्—उपस्थितम् ; अथवा मया उपेतं—दुर्दैववशात्
प्राप्तमित्यर्थः, एतत्—उपस्थितम् अकारणवधदृष्टकपम् अवमाननमित्यर्थः ; यद्वा,—
मया उपेतं—प्राप्तं, घृतमिति यावत्, एतत्—करवीरमाख्यादिकपं बध्यचित्रं,
[“एतत्—निरपराधवधादिदुःखम्” इति खज्जादीक्षितः । “मदुपेतम्” इत्यत्र
“मम देहमेतम्” इति पाठान्तरे—एतम्—ईदृशं, बध्यचित्रैश्चित्रितमित्यर्थः, मम—
मे, देहं—शरीरं] दृष्ट्वा—विलोक्य, मत्वं—मानवं, मरणधर्माणमित्यर्थः, पश्यन्त-
व्यवहरन्तमिति यावत्, धिक्—निन्दा, अस्तु—वर्त्ततां, तादृशं जनं निन्दाम
इत्यर्थः, इति—इत्यम्, उद्धेति शेषः, उपजातवाण्याः,—दुःखातिशयात् अनु-
पूर्वनेयनाः [उपजातवाण्याः” इत्यत्र “उपजातखेदाः” इति पाठान्तरम्] मां—
बध्यभूतं चारुदत्तमित्यर्थः, परिरक्षितुं—घातकहृत्तात् परित्रातुम् अशक्नुवन्तः,—
अवारयन्तः सन्तः, स्वर्गं—सुरपुरं, लभस्व—प्राप्नुहि, इति वदन्ति—कथयन्ति ;
एके निरपराधमपि मामपराधिनं निश्चिन्तय वधायै चाखलहृत्ते समपेक्षादिकृतां
जरकयातनां इदति, अपरे पुनः मां निर्दोषं मत्वा रक्षिसकाशात् परित्रातुमसमर्थाः
भीकावेगादगत्या मम स्वर्गं प्रार्थयन्ते इत्यहो ! मानवानां प्रकृतिवैषम्यम् इति भावः ।
इन्द्रवज्रीपेन्द्रवज्रीरुपजातिः उच्यते ॥ ६ ॥

बान्धवो । ओगलध अज्जा ! ओगलध । किं पेक्खध ? *—

इंदे प्पब्राह्मिणंते गोप्पशवे शंकमं च तालाणं ।

शुपुलिश-पाणविपत्ती चत्तास्सि इमे ण दट्ठव्वा † ॥ ७ ॥

एकः । हण्ठे आहीता ! (ग) पेक्ख पेक्ख, ‡—

* अपसरत आर्याः । अपसरतः । किं पश्यत ?—

† इन्द्रः प्रवाह्यमाणो गोप्रसवः सङ्क्रम्य ताराणाम् ।

सुपुरुषप्राणविप्रतियत्वार इमे न द्रष्टव्याः ॥

‡ हण्ठे आहीत ! पश्य पश्य —

साधुभिः सज्जनवधदर्शनस्य अशास्त्रीयत्वेन अयुक्तत्वात् तांशतो निवर्णयितुं तौ सज्जन-
वधस्यादर्शनीयत्वमाहुतः । इन्द्र इति ।—इन्द्रः—इन्द्रध्वजः, स्वराज्यवर्षादृशस्यादिब्रह्मार्षे-
राज्ञा क्रियमाणः इन्द्रदेवतः पताकाविशेष इत्यर्थः, [अत्र इन्द्रशब्देन इन्द्रपूजार्थं निर्मितः
तदीयध्वज एव लक्ष्यते, तस्यैव विसर्जनकाले प्रशस्त्यदर्शनात्, अन्यथा इहलौकिके
इन्द्रस्य साक्षात् दर्शनासम्भवात् उक्तिरियससङ्गता स्यादिति विबुद्धिः विभावनीयम्] प्रवाह्य-
माणः,—विसर्जनार्थं नीयमानः, [इन्द्रध्वजविसर्जनस्य रहसि कर्तव्यतामाह कालिका-
पुराणं यथा,—“उत्थापयेत्तृथ्यैरवैः सर्वलोकस्य वै पुरः । रहो विसर्जयेत् केतुं विश्वोऽयं
प्रपूजने ॥” इति, “एवं कृत्वा दिवाभागे शक्नोत्यापनमादितः । यवचर्चयुतायाश्च द्वादश्यां
पार्थिवः स्वयम् ॥ अनपादे भरग्यास्तु निशि शक्रं विसर्जयेत् । सुतेषु सर्वलोकेषु यथा
राज्ञा न पश्यति ॥” इति च] गोः—गौरभेद्याः, प्रसवः—गर्भमोचनं, ताराणां—
नक्षत्राणां सङ्क्रमः—चलनम् अधःपतनमित्यर्थः । [“शंकमं च” इत्यत्र “णिवड्णं च”
इति पाठान्तरं—“निपतनञ्च” इति संस्कृतम्] सुपुरुषाणां—सज्जनानां प्राणविपत्तिः,—
जीवतविनाशः, इमे—एते, चत्वारः,—विसर्जनार्थं नीयमानेन्द्रध्वजादिकृपाः चतुर्विधाः
पदार्थाः, न द्रष्टव्याः,—नावलोकनीयाः ; साधुभिरितेषां दर्शनं यवतः परिवर्जनीयम्
अमङ्गलहेतुत्वात्, तथा च कालिकापुराणं “मैथुनञ्च गोप्रसवं केतुपात सती वधम् । नक्षत्राणाञ्च
सञ्चारं शुभार्थी नावलोकयेत् ॥” इति इतो यूयमचिरम् अपसरत इति भावः । आर्या इत्यम् ॥ ७ ॥

(ग) हण्ठे इति नीचसम्बोधनसूचकमव्ययम् ; (“हण्ठे हण्ठे हण्ठाऽऽज्ञानं नीचां
चेटीं सखीं प्रति” इति हण्ठे इत्यादि शब्दत्रयस्य नीचायाः खेद्याः सम्ख्याय सम्बुद्धार्थकत्व-
मुक्तमन्तरेण, ब्राह्मणकारिकायां “हण्ठे इत्यधमैः समाः” इति ज्ञात्वा कर्षणा च समानान्
अप्रमादां सम्बुद्धार्थकमेतदिति वदन्ति) । आहीता इति द्वितीयचण्डालस्य नाम्ना
आमन्त्रणं बोध्यम् ।

नम्रली-पधानभूदे वञ्जीयते कदंतप्रसाए ।

किं लुप्रदि अंतलिक्खे ? आदु अणग्गे पड़दि वञ्जे ? * ॥ ८ ॥

द्वितीयः । अले गोहा ! (घ) —

ए अ लुप्रदि अंतलिक्खे एअ अणग्गे पड़दि वञ्जे ।

महिला-ममूह-मेहे निवड़दि एअण्वु धाराहिं † ॥ ९ ॥

नमरीप्रधानभूते बध्यमाने कृतान्ताज्ञया ।

किं रोदित्यन्तरीक्षम् ? अथवा अनभं पतति वज्रम् ? ॥

† अले गोहा ! — न च रोदित्यन्तरीक्षं नैवानभं पतति वज्रम् ।

महिलासमूहमेघात्रिपतति नयनाम्बु धाराभिः ॥

चारुदत्तस्य वधादेशप्रवण्येन श्रीकार्तिकां गवाक्षदेशस्थितानां पुरस्त्रीणां रोदनादि-
व्यापारं प्रथमचाण्डालस्य वितर्कमाह. नगरीति । — कृतान्तस्य — अलङ्कारादेशस्य यस्मिन्-
कल्पस्य राज्ञः पालकस्य, आज्ञया — आदेशेन, नारीप्रधानभूते — नगर्थाः, — उज्जयिन्यां
इत्यर्थः, प्रधानभूते — श्रेष्ठपुरुषरूपे. चारुदत्ते इत्यर्थः, बध्यमाने — हस्तं बध्यभूमिं नीयमाने
सतीत्यर्थः, आवाभ्यामिति शेषः, अन्तरीक्षम् — आकाशं, रोदिति — क्रन्दति किम् ? अथवा
— किं वा, अनभं — मेघसम्बन्धरहितमित्यर्थः, [नास्ति अभं मेघो यस्मिन् तदिति
विग्रहः] मेघशब्दादकाशदेशात् इति यावत्, वज्रम् — अशनिः, पतति — सशब्दं
निश्चितं भवति किम् ? तादृशसत्पुरुषस्य अकारणप्राणदण्डोदयोगदर्शनेन रोदय-
मानानां पुरस्त्रीणां भूमाविवरलधारमस्तुपतनात् अन्तरीक्षं रोदिति चतुर्दिक्षु शब्द-
विदारि-हाहाकारशब्दप्रादुर्भावात् वज्र पततीति चाण्डालस्य वितर्कः । अत्र प्रकृतयोः
पुरस्त्रोक्तकर्तृकयोरस्तुपातरोदययोः अप्रकृतान्तरीक्षकर्तृकरोदनवज्रपातयोः तादात्म्यारोपस्य
किंशब्देन सूचनात् सन्देहरूपतया पर्यवसानात् सन्देहो नाम अलङ्कारः । आर्या
इत्यम् ॥ ८ ॥

(घ) गोहा इति प्रथमचाण्डालस्य नाज्ञा आमन्त्रणं बोध्यम् ।

प्रथमचाण्डालकृतं वितर्कजालं निरसितं प्रकृतमुपवर्णयन् तद्वचनस्य प्रत्युत्तर-
माह न चेति । — अन्तरीक्षम् — आकाशं, न च — नैव रोदिति — क्रन्दति, तथा
अनभं — मेघसम्बन्धरहितं, मेघाभावेऽपीत्यर्थः, [नास्ति अभं तत्सम्बन्ध इत्यर्थः यस्मिन्
तदिति विग्रहः] वज्रम् — अशनिः, नैव — न हि, पतति — निश्चितं भवति । एवं
नो चेत् तर्हि किमेतदित्याशङ्कायां प्रस्तुतमाह. महिलेति । — महिलासमूहः, —

अविभ्र ।—

वञ्जन्मि शीअमाणे जणश्श शब्बश्श लोदमाणश्श ।

णअण-शल्लिलेहिं शित्ते लच्छादो ण उस्समइ लेणु * ॥ १० ॥

चारु । [निरूप्य सकलणम्]—

एताः पुनर्हर्म्यगताः स्त्रियो मां

वातायनार्द्धेन विनिःसृतास्याः ।

अपि च ।—बन्धे नीयमाने जनस्य सर्वस्य रुदतः ।

नयनसलिलैः सिक्तो रथ्याती न उन्नमति रेणुः ॥

नारीनिकर एव. मेघः,—जलदः तस्मात्, [अविरतनेत्रजलवर्षणात् नारीसमूहे मेघवारोपी बोज्यः] नयनाम्बु—नेत्रोदकम्, अम्बु इति यावत्. धाराभिः,—प्रवाहैः. दृष्टिप्रवाहरूपप्रवाहणेत्यर्थः, पतति—स्रवति, पौरुषीणितां लोचनेभ्यः अनवरतमस्र-
चारा विगलतीत्यर्थः । अत्र निरपङ्गवविषये महिलासमूहं मेघतादात्म्याध्यासात्
रूपकमलङ्कारः । उपगीतिः वृत्तम् ॥ ८ ॥

नागरिकाणामपि शोकप्रकर्षप्रकारमाह, बन्धे इति ।—बन्धे—मारणीये, चारुदत्ते
इत्यर्थः, नीयमाने—प्राप्यमाणे सति, बधाय रथ्याभूमिम् आवाभ्यामिति शेषः, रुदतः,—
क्रन्दतः क्रन्दनपरायणस्य इति यावत्, सर्वस्य—सकलस्य जनस्य—नगरवासिलोकस्य,
रुदतामुज्जयिनीवामिनामिथर्थः, नयनसलिलैः,—अश्रुधाराभिः, सिक्तः—आर्द्रः पङ्किलतां
गत इति यावत्, रेणुः,—धूलिः रथ्यास्य इति भावः, रथ्यातः—मार्गात्, न उन्नमति—
उत्तिष्ठति. उड्डीय परितः प्रसरति इत्यर्थः. अविरतबहुनेत्रजलपतनेन कर्हमीभूतत्वादिति
भावः । “णअणशल्लिलेहिं” इत्यत्र ङकारस्य सामुस्वारत्वेऽपि कृन्दोऽनुगोधात् लघुत्वं
पीड्यम् । अत्र रथ्यारिणामनुत्पत्तेरुददङ्कनाजननयनसलिलमैकासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्ध-
कथनात् असम्बन्धे सम्बन्धरूपा अतिशयोक्तिरलङ्कारः । आर्या वृत्तम् ॥ १० ॥

चाण्डालवचनमाकर्ष्य ऊर्ध्वदृष्ट्या पश्यन् परस्त्रीणां शोकं विवृण्वन्नाह एता
इति ।—हर्म्यगताः,—धनिनाम् इष्टकादिरचितधवलगृहेऽवस्थिताः, (“हर्म्यादि
धनिनां वासः” इत्यमरः) एताः,—वातायनाभ्यनरात् दुर्वत्परिदृश्यमाना इत्यर्थः,
स्त्रियः,—नार्यः धनवतां महिला इति यावत्, पुनः, वातायनार्द्धेन—वातस्य—
पवनस्य, अयनं—गमनं येन तत् वातायनं—गवाचः, तस्य अर्द्धेन—अर्धांशेन,
अर्द्धोन्मुक्तवातायनपवनेत्यर्थः, विनिःसृतानि,—विनिर्गतानि, आस्यानि—मुखानि

हा ! चारुदत्तेत्यभिभाषमाणा

वाप्यं प्रणालीभिरिवोत्सृजन्ति ॥ ११ ॥

चाखाली । आशच्छ ले चालुदत्ता ! आशच्छ । इमं घोषणः
द्वानं । आहणेध डिडिमं, घोषेध घोषण । * (ड)

उभौ । शुणाध अज्जा ! शुणाध—एशे शस्त्रबाह-विणश्च-
दत्तश्च णत्तिके, शाश्वलदत्तश्च पुत्तके अज्जचालुदत्ते णाम ;
एदिणा किल अकज्जकालिणा गणिआ वशंतशेणा अत्यकल-
वत्तश्च कासणादो शुसं पुप्फकलंडअजिस्सुज्जाणं पवेशिअ

* आशच्छ रे चारुदत्त ! आशच्छ । इदं घोषणास्थानम् । आहत डिडिमं,
घोषयत घोषणाम् ।

† श्रुत आर्याः ! श्रुत—एष सार्धबाहुविनयदत्तस्य नप्ता, सागरदत्तस्य पुत्रकः
आर्य-चारुदत्तो नाम । एतेन किलाकार्यकारिणा गणिका वसन्तसेना अर्थकल्यवर्त्तस्य
यासां ताः तथाभूताः सत्यः, [“विनिःसृतास्याः” इत्यत्र “विनिःसृताह्यः” इति
पाठान्तरे—विनिःसृतानि अचीणि याभिः तथोक्ताः,] माम्, उद्दिश्य इति शेषः, हा
इति खेदे चारुदत्त ! इति—चारुदत्तस्येतावन्मात्रमेव, अभिभाषमाणाः,—कथयन्त्यः,
त्रिलपन्त्यः सत्य इत्यर्थः, प्रणालीभिः,—परिवाहविनिर्गतजलधाराभिः, यद्वा,—
जलनिःसरणमार्गैः इव, (“इयोः प्रणाली पथसः पदव्याम्” इत्यमरः) वाप्यं—नेत्र-
जलम्, उत्सृजन्ति—मुञ्चन्ति ; जलनालीभिरिव पौरशेषितां नेत्रैः प्रबलवेगेन
अशुधाराः विगलन्तीत्यर्थः । अत्र प्रकृतानां स्त्रियामन्त्यां पथःप्रणालीत्वेन सम्भावनात्
जग्रेचासलङ्कारः । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ११ ॥

(ड) घोषणास्थानम्—अपराधप्रख्यापनस्थानमित्यर्थः ; अनुमीयते चैतत् यत्
राज्ञां सुचिरप्रचलिता एषा शासनपञ्चतिः आसीत् किल, येन हि महापातकिनां
प्राप्तदण्डाह्वाणां राजदण्डाणां श्रेष्ठिचत्वरेषु, महाजनावासभूमिषु, अतुष्येषु, नगर्याः
प्रधानस्थलेषु, बध्यभूमिषु च प्रख्यापयितुम् अविनीतान् मदीकृतान् शिञ्चयितुमेव
दृष्टनीयस्यापराधघोषणा विशेषेण चातुकैरक्रियतेति, तेन हि उज्जयिन्याः प्रधानतम-
रार्गेषु चारुदत्तस्यापराधघोषणा चाखालेः पञ्चकलः कृतेति बोध्यम् । आहत—
ताडयत, वादयत इत्यर्थः । डिडिमं—राजाज्ञाघोषणार्थं वाद्यमानयन्त्रविशेषम् ।
घोषयत—उर्ध्वः प्रख्यापयत इत्यर्थः । घोषणा—राज्ञः आदेशम् ।

बाहुपाशबलकालेन मालिदे त्ति एशे शलोत्ते गहिदे, शर्भ
अ पड़िबस्से । तदो लस्सा घालण अन्हे आसत्ता एदं मालेदुं ।
जदि अवले ईदिशं उभअ-लोअबिलुई अकळं कलेदि, तं पि
लाआं पालअ एब्बं ज्जेव शाशदि । १ (च)

आरु । [सनिर्वेदं (छ) स्वगतम्]—

मण्डशत-परिपूतं गोत्रमुद्भासितं मे
सदसि निविडं चैत्य-ब्रह्मघाषैः पुरस्तात् ।

कारणात् शून्यं पुष्पकरण्डकजीर्णोद्यानं प्रवेश्य बाहुपाशबलात्कारेण मौरितेति एष सलीमो
गृहीतः, स्वयञ्च प्रतिपन्नः । ततो राज्ञा पालकेन वयमाज्जनाः एतं मारयितुम् । यद्यपि
ईदृशमुभयलोकविरुद्धमकार्यं करोति, तमपि राजा पालक एवमेव शास्ति ।

(च) नमा—पौचः । एषः,—आरुदनः । सलीम्,—लीम्—इत्युत्तरा-
दिभिः अपहृतं धनं, प्रकृते तु वसन्तसेनाया भूषणजातं, तेन सहितः, सद्रव्यः, सान-
हार इत्यर्थः, (“लीम्नु तद्धनम्” इत्यमरः, तद्धनं—चौर्यधनम् इत्यर्थः) । गृहीतः,—
धृतः । स्वयम्—आत्मना, स्वमुखेनेति यावत् । प्रतिपन्नः,—वसन्तसेना मयैव हता
इति स्वीकृतवानिति भावः । आज्ञाः,—आदिष्टाः । एतं—आरुदनमित्यर्थः । अपरः,
—अन्यः, यः कश्चिदिति शेषः । ईदृशम्—एवमकारं, स्त्रीबधकृपमिति यावत् ।
उभयलोकविरुद्धम्—इदलोकपरलोकप्रतिकूलम्, ऐहिकपारत्रिकामङ्गलहेतुभूत-
मित्यर्थः । करोति—करिष्यतीत्यर्थः । एवमेव—ईदृशमेव, आरुदनस्य दण्डानुरूप-
मेवेत्यर्थः । शास्ति—दण्डयिष्यति इत्यर्थः, कश्चिदेवं करिष्यति चेत्, राजा तं दण्डयि-
ष्यतीत्यर्थः, [“करोति” “शास्ति” इत्यत्र “आज्ञंसायां—” (१।१।१२ पा०) इति
आज्ञंसायां भविष्यदर्धे लट्] ।

(छ) सनिर्वेदं—सवैराग्यं, सखेदमिति यावत् ।

चाखालानां घोषणावाक्त्रमाकर्ष्य पूर्वपुत्रवाणां कौर्त्यादिकं तथा स्वकीयां पूर्वान्
इदानीन्तनीन्वावस्थां श्रुत्वा सविषादमाह, मखेति ।—पुरस्तात्—पूर्वं, मे—मम,
मखानां—यज्ञानां, श्रुतैः,—अनेकशतसङ्ख्याभिः, समूहैरित्यर्थः, श्रुतश्रीऽनुष्ठितयज्ञै-
रिति भावः, परिपूतं—विशुद्धं, यत् गोत्रं—कुलं, (“सकतिर्गोत्रजननकुलान्भजिना-
न्वयौ” इत्यमरः) सदसि—सभायां, यज्ञसंसदि इत्यर्थः, निविडानि—निमन्त्रित-
कीकैराकीर्णानि इत्यर्थः, आनि चैत्वानि—पूजाद्यायतनानि, तेषु द्वे ब्रह्मघोषाः,

मम मरणदशायां वर्तमानस्य पापैः

तदसदृशमनुभूयैष्यते घोषणायाम् ॥ १२ ॥

[उदीत्य कर्णं पिप्रय (ज)] हा प्रिये वसन्तसेने !—

शशिविमल-मयूख-शुभ्रदन्ति !

सुखचिर-विद्रुम-सन्निभाधरौष्ठि ! ।

—वेदवादाः, तैरुद्भासितं—समुज्ज्वलीकृतम्, आसीदिति शेषः ; इदानीं मरणदशायां
—निधनावस्थायै, वर्तमानस्य—तिष्ठतः, मृत्युकवलगतकल्पस्य इत्यर्थः, मम—मे,
मत्—मी, पापैः,—पापचारिभिः, असदृशमनुभूयैः,—असदृशाः,—अयोग्याः,
अतिनीचा इत्यर्थः, ये मनुष्याः,—ल्लोकाः तैः, चाखालादिभिरिति यावत्, घोषणायां
—घोषणास्थाने, घुष्यते—उच्चैः कौत्स्यते, किमितः परमाक्षेपकरमिति भावः । इह
यच्च कुलं पुरा नियतमेव ब्रह्मवादिनां ब्रह्मघोषैरुद्भासितमासीत्, इदानीं तदेव पापा-
चारिभिः चाखालैः घोषणया घुष्यते इति ब्रह्मघोषणा-इत्याघोषणारूपविरूपयोरैकव-
सङ्गटनात् विषमालङ्कारः, “विरूपयोः सङ्गटना या च तद्विषमं मतम्” इति लक्ष-
णात् ; पूर्वार्द्धं प्रस्तुतस्य कर्णनीयविषयस्याङ्गतया महतां चाकृदन्तपूर्वपुरुषाणां
मखशताद्यनुष्ठानपूतस्य चरितस्फोपवर्णनात् उदात्तालङ्कारश्च एतयोरन्योन्यसापेक्षतया
सङ्करः । अत्र “शृणुष्व चञ्जा ! शृणाध” इत्यारभ्य “तदसदृशमनुभूयैः घुष्यते घोषणायाम्”
इत्यन्तयर्थेन वसन्तसेनामारणनिमित्तकचाकृदन्तवधप्रस्थापनस्य स्वकुलाभ्युदयानुकूलविशेष-
परिचयप्रदानस्य प्रसङ्गात् पित्रादिगुरुणामुत्कीर्तनेनात्र विमर्षसन्धेः प्रसङ्गो नामाङ्गविशेषः
बोध्यः ; तदुक्तं दर्पणे,—“प्रसङ्गो गुरुकीर्तनम्” इति । मालिनी वृत्तम् ॥ १२ ॥

(ज) उदीत्य—उर्ध्वं निरीत्य, निहताया वसन्तसेनायाः स्वर्गस्थत्वसम्भावनादत्र
सखेदम् उर्ध्वनिरीक्षणं बोध्यम् ; [“उदीत्य” इत्यत्र “उदीज्य” इति पाठान्तरे—उर्ध्वं
कृत्वा इति पृष्ठीधरः, बीजयतेः चौरादिकस्य व्यजनार्थकत्वमेव प्रसिद्धम्, इह तु
उपसर्गयोगादेव बलात् उर्ध्वगार्थकत्वं कल्पितमित्यवधेयम्] पिप्रय—आच्छाद्य ; प्रस्थात-
कुलीकृतस्य स्वस्य चण्डालकृतापराधघोषणायां पूतचरितानां पिष्टपुरुषाणामपि नाम-
कीर्तनात् कुलदूषणं स्वेनैव पुण्यश्लोकानां तेषामपि कालङ्कितं सीदुमशङ्क्यता, अति-
ब्रह्मास्यदीभृता प्राणसमा वसन्तसेना च स्वेनैव हतेति अत्यन्तदुःश्रवं वाक्यं शीतमशङ्क्यता
या अनेन कर्णाच्छादनं कृतमिति बोध्यम् ।

बहुशः कर्णरसायनं वसन्तसेनावचनामृतं, निपीय, परमप्ररितितिसुन्दरुषः श्रवण-

तव वदन-भवावृतं निपीय

कथमवशो ह्ययशोविषं पिबामि ? ॥ १३ ॥

युगलेन चातुकावीषणां शीतुमशक्नुवन्नाह, ज्ञशीति ।—अग्निः,—चन्द्रस्य, ये विमलाः,
—उज्ज्वलाः, धवला इत्यर्थः, मयूखाः,—किरणाः, ते इव शुभाः,—विशदाः, दन्ताः,
—दशनाः यस्यान्तात्सम्बुद्धौ, निर्मलसुधाकरकरावदातदशने इत्यर्थः, तथा सुवचिरः,
—अतिमनोहरः, यः विदुमः,—प्रवालः, तत्सन्निभं—तत्सदृशम्, अधरोष्ठम्—अधरः,
—निम्नीष्ठश्च, शीघ्रः,—उत्तरोष्ठश्च तयोः समाहारः, [प्राण्यङ्गत्वात् “इत्यस्य—”
(२।४।२ पा०) इति संसाहारे एकवद्भावः] तत् यस्याः तत्सम्बोधने, प्रवालवदति-
वचिररक्तिमाधरोष्ठविशिष्टे इत्यर्थः, (यद्यपि “ओष्ठाधरौ तु रदनच्छदौ दशन-
वाससौ” इत्यमरोक्तेः अधरोष्ठौ एकार्थवाचकौ, तथाऽपि केषाञ्चिन्मते ऊर्ध्वस्थः ओष्ठः,
अधःस्थस्तु अधरः, “अधरोष्ठेऽधरः पुमान्” इति बलशम्भोक्तेः अधरोष्ठशब्देन उत्तरा-
धरौ रदनच्छदौ बोध्यौ । केचित्तु समाहारद्वन्द्वमुपेत्य “अधरेण सहितः ओष्ठः”
इति विग्रहे शाकपार्थिवादित्वात् उत्तरपदलोपिसमासं वदन्ति, तथात्वे तत्सन्निभः
अधरोष्ठः यस्याः इति समुदितविग्रहः] तव—ते, वदनभवावृतं—मुखोत्पपीयूषं,
निपीय—आस्वादय, (इदानीम्) अवशः,—अनायसः, पराधीनः सन् इत्यर्थः, कथं
—केन प्रकारेण, अयशोविषम्—अयशः,—स्त्रीधातवोऽयमिति अकौर्त्तिकरूपमित्यर्थः,
विषं—गरलम्, [इति रूपकम्] विषमिव अयशः,—दुष्कौर्त्तिकमिति वाऽर्थः,
[इत्युपमा] पिबामि ?—पानं करोमि ? आस्वादयामि ? इत्यर्थः ; पूर्वं बहुशः सर्वोक्तिं
प्राणपदं स्वादु सुपेयं नियतं पिबते अनाय पश्यादतिकटु स्वादरहितं द्रव्यदाहकं
मेयं कथमपि न रोचते इति भावः । यशोधनानां हि अयशः विषसम्पृक्तशङ्क्यवत्
मर्धपीडाकरं भवतीति तात्पर्यम् । आवावृतपान-विषपानरूपयोः विरुद्धयोः वस्तुनारिक्त्य-
सङ्गतनादर्शनात् विषमालङ्कारः, तथा युष्मदश्रिमयूखैः सह दन्तानां, विदुमेण
सङ्गाधरोष्ठस्य अवैधर्म्यासास्यबोधादुपमाद्वयम् ; एवमत्र आपाततः आस्वादयमानः
शङ्काररसः कदम्बसाङ्गत्वमधिगत इति तस्य गुणीभूतत्वात् रसवदलङ्कारः इत्येतेषां
परस्परसापेक्षतया स्थितेः सङ्करः । ननु अत्र कदम्ब एव रसः इति तद्विरोधिनः
शङ्कारस्य अङ्गभावेनापि इहावतारणमनुचितमेव इति चेदवीच्यते,—अत्र वसन्तसेनां
एवालम्बनविभावः, तस्या विच्छेदादिव रतिः सम्पूर्णतया न आस्वादयते, केवलं कार्य-
मात्रानां तदधरपानादीनां कदम्बरसंस्थायिभावस्य शोकासौहीदपकतया कदम्बस्यानु-
बुद्धत्वमेवेति अङ्गिनः कदम्बसाङ्गभूततया तदुपकारकस्य शङ्काररससौदयात् कु

चाखालौ । श्रीशालर्षं किर्दं, विवित्तं लाभमभं, ता आणेध
एदं दिखवञ्चिण्हं । * (भ)

चाह । [निग्रस्य “मैत्रेय भोः ! किमिदमद्य—” इत्यादि पठति] ।

[नेपथ्ये] हा ताद ! हा पिअवअस्स ! †

चाह । [आकर्ष्यं सकरुणम्] भोः स्वजातिमहत्तर ! इच्छा-
भ्यहं भवतः सकाशात् प्रतिग्रहं कर्तुम् । (अ)

* अपसारणं कृतं, विवित्तो राजमार्गः. तदानयतेनं दत्तवञ्चिण्हम् ।

† हा तात ! हा प्रियवयस्य !

किञ्चित् साहाय्यं प्रार्थये इत्याशङ्कया महर्षेणपथं परिहृत्य दूरवर्तिस्थानमयने इति
भावः ; तथाहि. परोऽपि—उदासीनोऽपि, श्वरपि वा, समे - समायामवस्थायाम्
इत्यर्थः. सम्पदीति यावत्. संस्थितस्य—वर्त्तमानस्य. विभवशालिनः इति भावः, जनस्य
—नरस्य, बन्धुः,—मित्रं. भवति—सम्पद्यते, साहाय्यलाभप्रत्याशया, वैरसाधने
असमर्थतया वा बन्धवदाचरतीति भावः, कथित्—कोऽपि जनः, विषमस्थितस्य—
विषमे—सङ्कटे, स्थितस्य—वर्त्तमानस्य. विपन्नस्य इत्यर्थः. जनस्य इति शेषः, मित्रं—
सुहृत्, न, भवतीति शेषः, उपकारलाभसम्भावनाविरहादिति भावः । अत्र
सङ्कटावस्थायां सर्व्वसाधारणस्येव मित्रत्यागस्वाभाव्यरूपसामान्येन चारुदत्तमित्राणां
तद्विपद्दशायामिदानीं परित्यागरूपविशेषाशयस्य समर्थनात् सामान्येन विशेषसमर्थन-
रूपोऽर्थान्तरत्यासोऽलङ्कारः । इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोरुपजातिः वृत्तम् ॥ १६ ॥

(भ) अपसारणम्—अपनयनं, विताडनमिति यावत्, दर्शकानामिति
शेषः । विवित्तः,—विजनः, जनशून्य इति यावत्, (“विवित्तो पूतविजनौ” इत्यमरः) ।
तत्—तस्मात्, इदानीं राजमार्गस्य निर्जनत्वात् इत्यर्थः । आनयत—उपस्थापयत,
त्वरितं दक्षिणमशानमिति शेषः ; अथवा चारुदत्तदर्शनार्थं राजमार्गं पुनः जनाकीर्णं
स्वरमस्य बध्यभूमिनयनं व्याहृतं भवेदिति भावः । एनं—चारुदत्तम् । दत्तवञ्चिण्हं
—दत्तानि—अर्पितानि, परिव्यस्तानौत्यर्थः, बध्नानां—बधदण्डाङ्गानां, चित्रानि—
रक्तकरवीरमाख्यादीनि ज्ञापकलक्षणाणि यस्य तं, परिष्ठापितरक्तकरवीरमाख्यादिक-
मित्यर्थः ।

(अ) स्वजातिषु—चाखालजातिषु इति यावत्, महत्तरः,—अतिमहान्,
बन्धवोपेने ; अकार्य्यकामनाय सदाशयलक्षणापनाय वा प्रवृत्तसाधोऽयमिति बोध्यम् ।

चाण्डालौ । किं ! अस्माकं इत्यादौ पङ्क्तिर्हं कलेशि ? * (८)

चारु । शान्तं पापम् । न अपरीक्ष्यकारी दुराचारः पालक इव चाण्डालः । तत् परलोकार्थं पुत्रमुखं द्रष्टुमभ्यर्थये । (८)

चाण्डालौ । एवम् (७) कलीञ्चदु । †

[नेपथ्ये] हा ताद ! हा आवुक ! ‡ (८)

चारु । [सुखा सकरुणम्] “भोः स्वजातिमहत्तर !—” [इत्यादि पठति] ।

चाण्डालौ । अले पउला ! खणं अंतलं (७) देछ, एसे अज्ज-

* किम् ! अस्माकं हस्तात् प्रतियहं करोषि ?

† एवं क्रियताम् ।

‡ हा तात ! हा आवुक ! (पितः !)

प्रतियहं—स्वीकरणं, दानग्रहणस्वीकारमित्यर्थः । (“प्रतियहः स्वीकरणं सैन्यपृष्ठे पतद्गृहे । द्विजेभ्यो विधिवद्देये तद्गृहे च ग्रहान्तरे ॥” इति मेदिनी) ।

(८) अस्माकं—चाण्डालानामित्यर्थः, ब्राह्मणानां चाण्डालप्रतियहस्य पातित्य-
करत्वात् सर्वथैव निषिद्धत्वेन ब्राह्मणकुलप्रसूतस्य चारुदत्तस्य तथाविधामिलाषः अतीव
असम्भव इत्याशङ्क्य “अस्माकम्” इत्यस्य प्रयोगो बोध्यः, यद्वा,—हीनदरिद्राणामस्माकं
हस्तात् किं प्रतियहं—दानग्रहणं करोषि ? नोचानामस्माकं का शक्तिः, भवन्तं
प्रतियाहयितुम् ? इति भावः । करोषि—करिष्यसीत्यर्थः [अत्र भविष्यत्सामीप्ये लट्] ।

(७) पापं—पापसाधकम्, अन्यायमित्यर्थः, दुर्वच इति यावत् । शान्तं—
निरस्तं, भवतु इति शेषः, यूयं चाण्डालाः इत्यादिरूपं मा वदत इति भावः । कुतः ?
इत्याशयेनाह, नेति ।—अपरीक्ष्यकारो—परीक्ष्य—सम्यक् विविच्य न करोतीति
तथाविधः । अविमृष्ट्यकारी इत्यर्थः ; यूयं आत्मा चाण्डाला अपि दुर्गतः अविवेचकः
पालक इव व्यवहारतः चाण्डालाः न, सद्व्यवहारप्रकाशनादित्याशयः, युष्माकं सद-
सहिवेकः अस्ति इति भावः । परलोकार्थं—परलोके पुद्गलनिराकात् परिवाणलाभाय
इत्यर्थः । अभ्यर्थये—याचे ।

(७) एवम्—इत्थं, पुत्रमुखदर्शनमित्यर्थः ।

(८)—हा इति विषादद्योतकमव्ययम् । आवुक !—जनक ! (“अथावकी
जनकः” इत्यमरः) ।

(७) पौराः !—पुरवासिनः ! अन्तरम्—अवकाशम्, आगमनावसरमिति यावत् ।

आलुदत्ते पुत्तमुहं पेक्खदु । [नेपथ्याभिमुखम्] अज्ज ! इदो इदो ।

आअच्छ ले दालभा ! (त) आअच्छ । *

[ततः प्रविशति दारकमादाय विदूषकः] ।

विदू । तुवरदु तुवरदु भइमुहो, पिदा हे मारिदं
थोअदि । † (थ)

दारकः । हा ताद ! हा आलुक ! ‡

विदू । हा प्रियवयस्य ! कहिं मए तुमं पेक्खिदब्बो ? §

चार । [पुत्रं मित्रञ्च वीक्ष्य] हा पुत्त ! हा मेत्तेय ! [सकम्पम्]

भोः कष्टम् !—

चिरं खलु भविष्यामि परलोके पिपासितः ।

अत्यल्पमिदमस्माकं निवापोदकभोजनम् ॥ १७ ॥

* अरे पौराः ! अणमन्नं दत्तं, एष आर्यचारुदत्तः पुत्रमुखं पश्यतु । आर्य
इत इतः । आगच्छ रे दारक ! आगच्छ ।

† त्वरतां त्वरतां भद्रमुखः, पिता ते मारयितुं नीयते ।

‡ हा तात ! हा आलुक ! (पितः !)

§ हा प्रियवयस्य ! कुत्र मया त्वं द्रष्टव्यः ?

(त) आर्य !—मान्य ! इदन्तु रोहसेनमादावागच्छतः विदूषकस्यामन्त्रणपदम् ।
इतः इतः,—अस्याम् अस्यां दिशि । दारक !—बालक ! इदं रोहसेनसम्बोधनम् ।

(व) त्वरतां त्वरतां—सत्तरो भव सत्तरो भव, अतिलरितमागच्छेत्यर्थः । भद्र-
मुखः,—भद्रं—कल्याणं, मुखं—शब्दः, पिताद्याह्वानप्रापको एव इति यावत् यस्य
सः, सुमधुरभाषी इत्यर्थः । (“मुखं निःसरथे वक्त्रे प्रारब्धोपाययोरपि । सन्ध्यान्तरे नाटकार्दः
शब्देऽपि च नपुंसकम् ॥” इति मेदिनी) ; यद्वा,—भद्रं—कल्याणकारं, मुखं—वदनं
यस्य सः, पुत्रमुखदर्शनेन पितुः पुत्रमनरकपतनाद्यभावदर्शनात् कल्याणाधायकत्वं तस्येति
द्रष्टव्यम् । मारयितुं—हन्तुम् । नीयते—बध्यभूमिं प्राप्यते, राजपुरुषैरिति शेषः ।

दुग्धपोषकस्य विषादपरीतं पुत्रकमालीक्य अनुशीलनाच्च, चिरमिति ।—परलोके—
लीलान्तरे, स्वर्गलोके इत्यर्थः, चिरं—चिरकालं व्याप्य इत्यर्थः, खलु—निश्चितं पिपासितः,
दृष्टव्यम्, पिपासाप्रशमनोपयुक्तस्य उदकस्य अलाभादिति भावः, भविष्यामि—वर्त्तिष्ये,

किं पुत्राय प्रयच्छामि ? [आकानमवलोक्य यज्ञोपवीतं (६) दृष्ट्वा] ।

आम् ! (५) इदं तावदस्ति मम च,—

अमौक्तिकमसौवर्णं ब्राह्मणानां विभूषणम् ।

देवतानां पितृणाञ्च भागो येन प्रदीयते ॥ १८ ॥

[इति यज्ञोपवीतं ददाति] ।

न कदाऽपि मम पिपासा निवर्तिष्यते इत्याशयः । ननु जीवता अनेनैव पुत्रेण सृतस्य भवतः पिपासा अपनेष्यते निवापजलदानेन इत्यत्राह, अत्यल्पमिति ।—कतः अघाकं—नः, अघद्वंशीयानामित्यर्थः, निवापोदकभोजनं—निवापः,—पितृणां तर्पणं, (“पितृदानं निवापः स्यात्” इत्यमरः) तस्य उदकं—जलं, तस्य भोजनं—पानं यस्मात् तत्, पितृ-पुरुषेभ्यः जलगच्छूषदायि इत्यर्थः, इदं—रोहसेनरूपम्, अपत्यमित्यर्थः, अत्यल्पम्—अति-सामान्यम्, अतिबाल इति यावत् ; अनेन पुत्रकेण चिरपिपासितस्य मे मत्पूर्वजानाञ्च निवापोदकेन सम्पूर्णा तृप्तिर्वा साधयितुं शक्यते, अतिबालत्वादसहायकत्वात् पालकाख्य-वास्तव्यत्वाच्चास्य पुरुषायुषजैवित्वशङ्कायाः सवतं मनसि समुदयाद् सुचिरमघाकं सर्वेषां तृषापनीदने किमस्य शक्तिर्भवित्यतीति वक्तुराशयः । अत्र प्रथमाहंवाक्ये प्रति पराहंवाक्यस्य हेतुत्वेन निर्दंशात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । पथ्यावक्तं वक्तम् ॥ १७ ॥

(६) यज्ञोपवीतं—यज्ञसूत्रम् ।

(५) आम् इति स्मरणार्थकमव्ययम्, (“आं ज्ञाननिययन्त्योः” इति मेदिनी) ।

उत्कृष्टपदार्थस्यैव स्निग्धाय देयतया विज्ञानाच्च यज्ञोपवीतस्यैव सर्वभूषणेषु उत्कृष्ट-तया तदेव पुत्राय दातुं तस्योत्कर्षं प्रकटयन्नाह, अमौक्तिकमिति ।—अत्र गद्यस्थम् “इदम्” इति पदमाकृष्य अन्वयः कार्यः ; इदं—यज्ञोपवीतं, ब्राह्मणानां—विप्राणाम्, अमौक्तिकं—मौक्तिकभिन्नं, तथा असौवर्णं—सुवर्णालङ्कारभिन्नञ्च, विभूषणम्—अलङ्कारः, सौवर्ण-मौक्तिकादिभूषणं हि चौरादिभिः अपह्रियते, इदम् ऐहिकभोगसुखाद्यसाधकतया चौरादीनामनादरणीयतया न तथा अपह्रियते, तथा सौवर्णमौक्तिकादिभूषणधारिभिरपि यज्ञोपवीतधारि ब्राह्मणः विशेषेणाहंणीयो भवतीति अस्य सर्वभूषणेष्वपि उत्कर्षाधिक्य-मित्याशयः ; तदेव युक्त्या समर्थयमान आह, येनेति ।—येन—यज्ञोपवीतेन इत्यर्थः, देवतानां—हरिहरादीनाम्, इन्द्रानलादीनां वा, पितृणाञ्च—अग्निष्वात्तादीनाञ्च इत्यर्थः, भागः,—पूजाश्राद्धादेरंशः, दीयते—अर्प्यते ; देवपैत्रादितिसम्पादकतया पारत्रिक-त्रेयोमूलं यज्ञोपवीतमेव अविनश्यरं महार्घभूषणं, न तु तुच्छसौवर्णमौक्तिकादिकम् ;

चाण्डालः । आश्रच्छ ले चालुदत्ता ! आश्रच्छ । *

द्वितीयः । अले ! अश्र-चालुदत्तं गिलुबभदेण णामेण
आलवेशि ? (न) अले ! पेक्ख, १—

अभ्युदय अवशाने तहेश लत्तिदिवं अहदमग्गा ।

उहामि व्व किशोली गिअदी क्व पड़िच्छिदं जादि ॥१८॥

* आश्रच्छ रे चारुदत्त ! आश्रच्छ ।

१ अरे ! आर्यचारुदत्त निरुपपदेन नाम्ना आलपसि ? अरे ! पश्य,—

१ अभ्युदये अवसाने तथैव रात्रिन्दिवमहत्तमार्गा ।

उहामि व किशोरी नियतिः खल प्रतीष्टं याति ॥

संस्कृतानां विज्ञातानामेव वेदाधिकारस्य शास्त्रसम्मतत्वात् दैवं पैवं च कर्माणि
तेषामिवाधिकारः, न तु असंस्कृतानाम् ; वेदाधिकारस्य च उपनयनात् प्ररमेव जायमान-
तथा वेदिकसंस्कारविहीनस्य बालस्य तदयोग्यत्वसम्पत्तये स्वीयं यज्ञोपवीतमेव दारकाय
प्रदत्तमिति र्थाध्यम् । अत्र यत्पदवाच्यं उपमेयभूते यज्ञोपवीते उपमानभूतस्य विभूषणस्य
लाटाभ्याभ्यासरात् तत्र चापमानभूते मौक्तिकत्वसौवर्णत्वाभावरूपवैशिष्ट्यावगाहना-
दधिकारारूढवैशिष्ट्यरूपं रूपकमलङ्कारः । पथ्यावक्तं हत्तम् ॥ १८ ॥

(न) निरुपपदेन—उप—समीपे, उच्चरितं पदमित्युपपदं—विशेषणादिकं,
नास्ति उपपदं यत्र तेन, आर्येत्यादिसम्मानसूचकोपपदशून्येत्यर्थः । आलपसि—
कथयसि, आश्रयसि इत्यर्थः ।

महासत्त्वं सर्वगुणाधारं नियतिवर्जन विषमदशमापन्नं चारुदत्तं प्रति अवज्ञा-
प्रदर्शनेन न युक्तमित्याशयेन नियतः अलङ्कृतोयतां प्रकटयन्नाह, अभ्युदये इति ।—
अभ्युदये—सम्पदि, तथैव तदद्वैत, अवसाने—अभ्युदयनाश, दुर्दशायामपीत्यर्थः,
रात्रिन्दिवम्—अहर्निशं, सततमित्यर्थः, [रात्रौ च दिवा चेति “अचतुर—”
(५।४।७७ पा०) इति समाहारं निपातः] अहत्तमार्गा—अप्रतिहतप्रसरा, दुर्निवार-
गतिरिति यावत्, नियतिः—दैवम्, उहामा—उच्छृङ्खला, स्वच्छन्दगतिरिति यावत्,
पक्षे उन्मुक्तवन्धना इत्यर्थः, किशोरीव—बाला घोटकाव, करभीष वा, अभिनव-
तारुण्यवती पञ्चदशवर्षदेशीया रमणीव वा, (“किशोरीऽश्वस्य श्रावके । तैलपण्यौषधौ
च स्यात् तरुणावस्थपूर्यथोः ॥” इति मेदिनी) प्रतीष्टं—इष्टं—प्रियं स्थानं, पक्षे—
प्रियं पुरुषं, यथाऽभिलषितमित्यर्थः, प्रति याति—गच्छति ; किशोरी यथा स्थैर्य-
माश्रित्यादिगुणयोगाभावादिकं सुचिरं स्थातुं न शक्नोति, तथैव नियतिरपि, अतः

अस्य च,—

शुक्ला ववदेशा शि किं ? पणमिअ मत्थए ण काअब्बं ? ।

लाहुगह्तिदे वि चंदे ण बंदणीए जणपदस्य ? * ॥ २० ॥

* अन्यत्र,—शुक्ला व्यपदेशाः अस्य किम् ? प्रणम्य मस्तके न कर्त्तव्यम् ?

राहुगृहीतोऽपि चन्द्री न वन्दनीयी जनपदस्य ? ॥

दुर्देववशेन महानुभवशारदत्त इदानीमीदृगवस्थोऽपि अनकुलदैववशेन पुनरपि अचिरादेव पूर्वामवस्थां प्राप्तुं शक्नोति. अतो नास्य अवमाननमुचितमिति तात्पर्यम् ! अत्र एकस्मिन्नेव वाक्ये नियतेः उद्दामकिशोर्या सह वैधर्म्योक्तिशून्यसाधर्म्यकथनादुपमानामालङ्कारः । आर्या वृत्तम् ॥ १९ ॥

उक्तमेवाथे प्रकारान्तरेणाह, शुक्ला इति ।—अस्य—चारुदत्तस्य, व्यपदेशाः,—कुलनामादयः, [व्यपदिश्यते परिचीयते पुरुषः पभिरिति व्यपदिशतेः करणं घञ्] शुक्लाः ?—लुप्ताः किम् ? अपि तु न लुप्ता इति काकुलञ्चोऽर्थः ; प्रणम्य—नत्वा, ससम्भ्रमम् इति भावः, मस्तके—शिरसि. न कर्त्तव्यम् ?—न करणीयम् ? न स्थापनीयं किम् ? इत्यर्थः, अस्माभिः अस्य चारुदत्तस्य व्यपदेशादिकमिति शेषः, अपि तु सर्वमेव चारुदत्तसङ्गतं गुणादिकं प्रणत्या शिरसि धार्यमित्यर्थः ; दूरदृष्टेन परिभूय-माणतया मिथ्याऽपवाददूषितस्य माननीयस्यास्य नाम गुर्वादिनामवत् आर्यादि-विशेषितं कृत्वैव उत्सार्यमिति हृदयम् । [“काअब्बं” इत्यत्र “काअब्बा” इति पाठः—“पणमिअमत्थएण” इति सममतया पठनीयम् ; “कर्त्तव्या.” “प्रणमितमस्तकेन” इति च यथाक्रमं संस्कृतम् ; प्रणमितं—प्रकर्षणं अवनमितं, मस्तकं—शीर्षं येन तथोक्तेन, शून्यजनेनेत्यर्थः, धृत्यभूतैः अस्माभिरिति यावत्, यद्वा,—प्रणमितम्—अवनमितं, यत् मस्तकं तेन [इति कर्मधारयः] अस्माभिरवनमितेन शिरसा इत्यर्थः, अस्य—सर्व-जनमाननीयस्य गुणनिधेः चारुदत्तस्येत्यर्थः, व्यपदेशाः,—कुलनामादयः, किं शुक्लाः,—उपपद्राह्मिणेन नीरसतया श्रवणानर्हा इति यावत्, कर्त्तव्याः ?—विधातव्याः ? अपि तु नैवेत्यर्थः] । इममेवाथे दृष्टान्तेन द्रढयति, राहुगृहीत इति ।—चन्द्रः,—निशाकरः, राहुगृहीतः,—राहुणा—सिंहिकासुतेन, गृहीतः,—आक्रान्तोऽपि, राहुकवलितोऽपीत्यर्थः, जनपदस्य—जनाः पदान्ते—गच्छन्ति यत्र असाविति जन-पदः,—देशः तस्य, [जनोपपन्नात् पद्यते इत्यस्मात् अधिकरणे चप्रत्यये रूपम्], देशवासिनामित्यर्थः, [“कृत्यानां कर्त्तरि वा” (२:३:७१ पा०) इति सूत्रेण कर्त्तरि वैकल्पिकौ षष्ठी] ; यद्वा,—जनपदस्य—जनस्य, जनानामित्यर्थः, (“भवेज्जनपदी

बालकः । अरे रे चाडाला ! कहिं मे आबुकं वेध ? *

माव । बळ !—

अंसेन बिभ्रत् करवीरमालां स्कन्धेन शूलं हृदयेन शोकम् ।

आघातमद्याहमनुप्रयामि शामित्रमालम्बुमिवाध्वरेजः ॥ २१ ॥

चाडालः । दालभा ! †—

* अरे रे चाडाला ! कुत मन आबुकं (पितरं) नयत ?

† दारक !—

जानपदोऽपि जनदेश्योः” इति मेदिनी) न वन्दनीयः ?—न क्षमनीयः, न प्रणम्यो वा, किम् ? इति शेषः, अपि तु प्रणम्य एवेत्यर्थः ; चन्द्रः राहुयसोऽपि यथा पूर्व्ववत् सर्वेषां नमसः, तथा अयम् अलीकापवादं विपद्गुप्तोऽपि अस्माभिर्नावश्येय इति भावः । राहुयसोऽपि चन्द्रः यथा लोकेऽभिवन्द्यते, तथा अपवादयसोऽपि चारुदत्तः अस्माभिः सर्वज्ञनीय इति चारुदत्तस्य चन्द्रेण सह साम्यस्य प्रविधानतः गम्यमानत्वात् दृष्टान्तालङ्कारः । आर्थः इत्तम् ॥ २० ॥

चाडालान् “कहिं मे” इत्यादि प्रकृते रोहसेनाय स्वयमेवोत्तरं प्रयच्छन्नाह, अंसेनेति ।—अयं—अस्मिन् दिने, अहम् अंसेन—स्कन्धेन, गलदेशेन इति यावत्, करवीरमालां—करवीरस्य—तदाख्यरक्तवर्णपुष्पविशेषस्येत्यर्थः, मालां—बध्यक्षजमित्यर्थः, तथा, स्कन्धेन—भुजाश्रया, शूलं—इत्यापराधिनां वधसाधनं सुतीक्ष्णं लोहफालमित्यर्थः, तथा, हृदयेन—चेतसा, शोकं—सुखाऽपवादजनितं दुःखमित्यर्थः, बिभ्रत्—धारयन् सन्, [अभ्यस्तत्वाद्भूमागप्रतिवेधः] अध्वरे—यज्ञे, आलम्बु—हन्तुम्, [आङ्पूर्व्वकस्य लभधातोर्भारणार्थकत्वं व्याकरणसिद्धम्] शामित्रं—यज्ञीयपशुबन्धनस्थानम्, अत्रः,—काग इव, कागो यथा अभिमन्त्रितः आलम्बनमधिगन् बध्यभूमिम् अनुप्रयाति, तद्वदिति विशदार्थः, (“अजा विश्वहरच्छागाः” इत्यमरः) आघातं—बध्यभूमिम्, [आह्वयते अत्र इति हनेरधिकरणे ष्वत्] अनुप्रयामि अनुगच्छामीत्यर्थः । श्लोकेऽस्मिन् विधदित्येकया क्रियया सह प्रस्तुतानां करवीरमालादीनां तथायामभिसम्बन्धात् तुल्ययोगिताऽलङ्कारः, तथा च दर्पणः,—“पदार्थानां प्रस्तुतानामन्वेषां वा यदा भवेत् । एकक्रियाऽभिसम्बन्धः स्यात्तदा तुल्ययोगिता ॥” इति, स च “अज इव” इत्युपमया ससृज्यते । दर्पणकल्पते अनेकासु क्रियासु एककारकान्वयस्य एव दीपकालङ्कारः, भोजरात्रादिप्राचीनालङ्कारिकमते तु एकक्रियायाम् अनेककारकसम्बन्धोऽपीति ; तथा च धारणरूपायामेकस्यामेव क्रियायां करवीरमाला-शूल-शोक-रूपककारणयुक्तयेव अंस-स्कन्ध-हृदयरूपकरणचितयेन च सम्बन्धात् दीपकालङ्कारोऽत्र प्राच्यमनुमत एवेति सुधीर्भार्यभाव्यम् । इन्द्रवज्रा इत्तम् ॥ २१ ॥

दारकः । ता (प) कीस मारध आवुकं ? *

चाण्डालः । दीहाओ ! अत्त लाअणिओओ क्व अवलज्झदि,
ण क्व अम्हे । † (फ)

दारकः । बाबादेध मं, मंचध आवुकं । ‡ (ब)

चाण्डालः । दीहाओ ! एवं भणंते चिलं मे (भ) जीव ! §

चारु । [साखं (म) पुत्रं कण्ठे गृहीत्वा]—

इदं तत् स्नेहसर्वस्वं सममाव्यदरिद्रयोः ।

अचन्दनमनौशीरं हृदयस्थानुलेपनम् ॥ २३ ॥

* तत् किमर्थं मारयत आवुकम् (पितरम्) ?

† दीर्घायुः ! अत्र राजनियोगः खलु अपराध्यति न खलु आवाम् ।

‡ व्यापादयत मां, मुञ्चत आवुकम् (पितरम्) ।

§ दीर्घायुः ! एवं भणन् चिरं मे जीव ।

(प) तत्—तर्हि यदि यूयं न तत्त्वतः चाण्डालाः, तदा इत्यर्थः ।

(फ) अत्र—त्वत्पितुर्मारणविषये इत्यर्थः । राजनियोगः,—राजादेशः ; राजाज्ञयैव वयं पुण्यश्लोकं चारुदत्तं मारयितुं प्रवृत्ताः, न पुनः स्नेह्यया नृशंसोचितेऽस्मिन् कर्मणि नियुक्ताः इति समुदितार्थः ; कः खलु पराधीनस्य न्यायान्याय-विचारवसरः ? इति तु हृदयम् ।

(ब) व्यापादयत—मारयत यूयमिति शेषः । आवुकं—पितरम्, (“—अथा-
वुकः । जनकः—” इत्यमरः) । मुञ्चत—परित्यजत, न मारयतेत्यर्थः ।

(भ) एवम्—इत्थं “बाबादेध मं” इत्यादिरूपमित्यर्थः । भणन्—अभिदधत्, त्वमिति शेषः । मे—मम, मम वा, [यस्य प्रीतिजननोद्देशेन क्रिया अनुष्ठायते तत्रैव अभिप्रेत्यर्थं चतुर्थी अनुशिष्टा, तथा च अत्र चाण्डालप्रीतिं जनयितुमेव कालस्य एवंकथन-दर्शनात् “क्रियया यमभिप्रेति सोऽपि सम्प्रदानम्” इति वार्त्तिकत्वात् चतुर्थी, सम्बन्धमाव-
धिवन्त्या वा कर्मणि षष्ठी], अपरिणतमुद्देशकालस्यापि पितरि एवं प्रीतिगर्भभक्त्यादिक-
मालोक्य आनन्दविह्वलहृदयेन चाण्डालिनापि तस्य सुदीर्घजीवनं प्रार्थितमिति बोध्यम् ।

(म) साखम्—अक्षेण—अश्रुणा सहितं यथा तथा. सरोदनमित्यर्थः. [क्रिया
विशेषणमेतत्] ; अथवा साखमिति “पुत्रम्” इत्यस्य विशिष्टं, रुदन्तमित्यर्थः ।

बालपुत्रस्य तादृशकालस्य पूर्णवचनग्रन्थेन विगलितहृदयः पुत्रालिङ्गानुभूतं

[“असेन विभत्” इत्यादि पुनः पठति । [अवलीक्य खगतम्] “अमी हि वस्त्रानिहन्तव्याः” इत्यादि पुनः पठति] ।

विह । भी भद्रमुहा ! मुंचध पिचबचस्य चातुदत्तं, मं बाबादेध । *

बाब । शान्तं पापम् । (य) [हंसा खगतम्] अद्य अवगच्छामि ।
“परीऽपि बभूवः सनसंखिनस्य” इत्यादि पठति । [प्रकाशम्] “एताः पुनर्हर्षिताः स्त्रिवी माम्” इत्यादि पुनः पठति] ।

आख्याः । ओशलधं अज्जा ! श्रीशलध, १—

• भी भद्रमुखी ! मुचतं प्रियवयस्य चारुदत्तं, मां व्यापादयतम् ।

† अपसरत आर्याः ! अपसरतं.—

क्रियतीति निर्हति प्रकाशयन्नाह, इदमिति ।—तत्—सर्वेषु लोकेषु प्रसिद्धम्, इदं—
पुरतः दृश्यमानम् अपत्यरूपं वस्तु इत्यर्थः, केहसर्वस्व—केहस्व—केहस्याविभाव-
वात्सल्यरसस्य इत्यर्थः सर्वस्व—धनं, सारभूतं धनमिति यावत्, आश्वदरिद्रयोः—
धनिदीनयोः, समम्—अविशेषेण समानसुखदम् इत्यर्थः ; इह जगति सर्वासु अवस्थासु
सर्वदेव जनैः समभावेन आस्वाद्यमानमेवभूतं पुत्रादवत् किमपि वस्त्रान्न नासीति
विशदाद्यैः, आश्वोऽपि सुतमाश्लिष्य यथा अनिर्वचनीयं सुखमनुभवति, दरिद्रोऽपि
तथैव, तत्र किमपि तारतम्यं नास्ति इति भावः ; (एवमेव हि भवभूतिराह
उत्तररामचरिते सीतातमसाप्रसादे—“अनःकरतत्त्वस्य दम्पत्योः केहसंशयात् ।
आनन्दयन्त्रिकीऽग्रमपयमिति बध्यते ॥” इति) तथा हृदयस्य—उरसः, (“उरस्यपि
च बुद्ध्या हृदयं मानसेऽपि च” इति त्रिकाण्डशेषः) अचन्दनं—चन्दनरससम्पर्क-
युक्तम्, उशीरं—वीरचमूत्रं, (“स्याद्रीरणं वीरतरं मूलेऽस्योशीरमस्त्रियाम्” इत्य-
मरः) तस्येदम् औशीरं, [तस्येदमित्यङ्] तत्र भवतीति अनौशीरम्—उशीरसंयोग-
लोच्यविरहितमित्यर्थः, अनुलेपनं—तादृशस्निग्धपुष्पम्बिलेपनद्रव्यमित्यर्थः, पुत्रसर्जनेन
हृदये अतिस्निग्धवानुभवात्, तदीयसंज्ञः चन्दनेन उशीरेण च अनुलेपनादपि
अधिकः प्रीतिप्रद इति भावः । अत्र निरपञ्चबबिधे उपमेयभूते पुत्रे उपमानस्यानु-
लेपनस्याभिधाध्यासात् रूपकं, तच्च चन्दनसम्पर्कराहित्यादिरूपस्याधिकस्य वैशिष्ट्य-
स्यावगाहनादधिकाददवैज्ञव्यरूपम् । पद्यावक्तं उक्तम् ॥ २३ ॥

(य) पापं—पापजनकम्, अश्वयनिति यावत्, वाक्त्रमिति शेषः । शान्तं—
विरतम्, अस्त्रिति शेषः, एतन्मन्त्रं मां दह इत्यर्थः ।

किं पेक्षध शप्पुलिशं अजशवशेण पणट्ठीजीवाशं ? ।

कूपे खण्डितपाशं काञ्चनकलशं विष डुब्बंतं * ॥ २४ ॥

चार । [सकरुणं “शशिविमलमयूख” इत्यादि पठति] ।

अपरः । अले ! पुणो बिघोशेहि । १

वाण्डालः । [तथा करोति] ।

चार ।—

प्राप्तोऽहं व्यसनक्रशां दशामनार्थ्यां

यत्वेदं फलमपि जीवितावसानम् ।

किं पश्यत सत्पुरुषम् अयशोवशेण प्रणट्ठीजीवाशम् ? ।

कूपे खण्डितपाशं काञ्चनकलसमिव मञ्जन्तम् ॥

† अरे ! पुनरपि धोषव ।

चारुदत्तावलीकनायः समागतं जनेसङ्गम् अपसारयितुमाह; किमिति ।—
खण्डितः,—छिन्नः, पाशः,—बन्धनरजः यस्य तम्, अत एव कूपे—उदपाने,
मञ्जन्तम् अन्तः प्रविशन्तं, कुड्कन्तमित्यर्थः, निमग्नोभवन्तमिति यावत्, जलोत्तोलन-
समये अरघट्टायसम्बद्धरज्जुतः विद्युत्तयैति भावः, काञ्चनकलसमिव—सौवर्णघट-
समिव; (यद्यपि सर्वत्र सङ्गघटेन अरघट्टवद्भेन जलोत्तोलनं क्रियते इति दृश्यते,
तथापि तस्य पाद्यवतयाः अत्यल्पमूलेन तेन साम्यकथने महीदारचेतसः चारुदत्तस्य
गौरवहानिमाशङ्क्य कलसे काञ्चनविशेषमुपात्तमिति वेदितव्यम्) अयशोवशेण—
अयशः,—वसन्तसेनावधाभियोगजनितः हयाकलङ्कः, तद्वशेन—तस्मान्मर्थेन, तदा-
यत्तयैत्यर्थः, प्रणटा—अदर्शनं गता; [नश्यतेरत्र शोपदेशत्वाभावात् न शत्वं]
जीवस्य—जीवनस्य, आशा यस्य तं तथाविधं, जीवनरक्षणविषये हताशमित्यर्थः,
सत्पुरुषं—सुजनं, निरपराधमिति भावः, किं पश्यत ?—किमवलीकयत ? यूय-
मिति शेषः; केवलं मिथ्याऽपवादमाश्रित्य विधीयमानं सुजनस्य ईदृशमन्याय्यमवसानं
कैरपि न द्रष्टव्यम्, अत इतः सत्वरम् अपसरत इति भावः । अथ काञ्चनकलसेन
साङ्गे चारुदत्तस्यावैधर्म्यसाम्यप्रतीतिरुपमाऽलङ्कारः । आर्या वृत्तम् ॥ २४ ॥

“चारुदत्तेन वसन्तसेना मारिता” इति शब्दविदारिणी धोषणा श्रोतुमशक्तवन्
शक्तिरप्यत्राह, प्राप्त इति ।—अहं—चारुदत्त इत्यर्थः, व्यसनक्रशां—व्यसनेन—
विपदा क्रशां—जीशां, शोचनीयामिति यावत्, [व्यसनक्रतामिति पाठि—विपञ्जन्ता-
मित्यर्थः] अत एव अन्तर्था—नितात्मकीर्तिकारतया आर्याः निर्दिष्टां, दशाम्—

एषा च व्यथयति घोषणा मनो मे

श्रीतव्यं यदिदमसौ मया हतेति ॥ २५ ॥

[ततः प्रविशति प्रासादस्थी वदः स्थावरकः ।]

स्थावरकः । [घोषणामाकर्ण्य सर्वैकव्यम् (२)] कथं ! अपावे चालु-
दंते कवादीश्रदि ॥ हंगे शिञ्जलेण शमिणा बंधिदे ।
भोदु, आकंदामि । शुणाध अज्जा । शुणाध—एत्य दाणिं
मए पावेण पबहणपडिबत्तेण पुप्फकलंडञ्ज-जिसुज्जाणं
वशतशेणा णोदा ; तदो मम शमिणा “मं ण कामेशि”त्ति
कदुअ कहुपाशबलकालेण मालिदा, ण उण एदिणा अज्जेण ।

* कथम् ! अपापश्चाद्दत्तो व्यापायते ॥ अहं निगडेन स्वामिना वदः । भवतु,
आक्रन्दामि । शृणुत आर्याः ! शृणुत—अत्र इदानीं मया पापेन प्रवहणपरिवर्तनं
पुण्यकरणकजीर्णोद्यानं वसन्तसेना नीता ; ततो मम स्वामिना, “मां न कामयसे”
अवस्थां, दुर्दृशमित्यर्थः, प्राप्तः,—लब्धः, यत्र—यस्यां दशायाम्, इदम्—एतत्,
अनतिचिरमेवानुभवनीयमित्यर्थः, जीवितावसानं—जीवितस्य—जीवनस्य, आयुष-
स्त्यर्थः, अवसानं—परिसमाप्तिः यत्र तथाभूतं, प्राणदण्डरूपमित्यर्थः, फलमपि—
धर्मपरिणामीऽपीत्यर्थः, प्रसूतमिति शेषः, एषा च—सर्वसमक्षमेव उद्बुधमाणा
स्वकर्णेन श्रूयमाणा चेत्यर्थः, घोषणा—सर्वजनसमीपे उद्घोरपवादाख्यानुपसरं
चाखालानां दण्डादेशकौर्त्तनमिति यावत्, मे—मम, मगः—चित्तं, व्यथयति—
पीडयति ; कथमेतदित्याह, यदिति ।—यत्—यच्चात्, असौ—वसन्तसेना, मया—
चाहदत्तेनेत्यर्थः, हतां—अर्थलिप्सया बाहुपाशबलात्कारेण मारिता, इति—इत्थम्,
इदम्—एतत्, ईदृशार्थभेदकामिदं वचनमित्यर्थः, श्रीतव्यम्—आकर्णनीयं, स्वकर्णेनैव
मयेति शेषः, य मे द्वितीयप्राश्नभूता आसीत्, यद्विरहणं सर्वमिदं जोषजगत् शब्द-
मिवेदानीं मे प्रतिभाति, स्वजीवनधारणमपि असंरतया निष्पृथीजनं मन्त्रे, यन्मृत्युर्ध्वं
जीवनमपि सुखं त्यक्तुमीदं, स मे प्राणेश्वरऽप्यधिका मयैव मारिता इति यन्मया
स्वकर्णेन श्रूयते, तत्तु बधादपि अधिकपीडाकरम् इत्यतः साम्प्रतमतिदुर्दृशमापन्नो-
ऽहमिति भावः । प्रहर्षिणी वृत्तम् ॥ २५ ॥

(२) सर्वैकव्यं—वैकव्येन—विह्वलतया सख वसन्तमानम्, अतिव्याकुलं यथा स्वात्-
तंशो इत्यर्थः, (“विह्वलो विह्वलः” इत्यमरः) ।

कथं ! विदूतदाए ण को वि शुणादि !! ता किं कलेमि ?
अत्ताणञ्च पाडेमि ? (ल) [विचिन्त्य] जइ एव्वं कलेमि, तदा
अज्ज-चालुदत्ते ण बाबादीअदि । भोदु, इमादो पाशाद-
बालभा-पदोलिआदो एदिणा जिखगबक्खेण अत्ताणञ्च
णिक्खिबामि । बलं हम्मे उबलदे, ण उण एंशे कुलपुत्तविहगानं

इति कृत्वा बाहुपाशबलात्कारेण मारिता, न पुनरितेन आर्य्येण । कथम् ! विदूरतया
न कीऽपि श्रयोति !! तत् किं करोमि ? आत्मानं पातयामि ? यथेवं करोमि, तदा
आर्य्यचारुदत्तो न व्यापादयति । भवतु, अस्याः प्रासादबालायप्रतीलिकातः एतेन
जीर्णमवाचेण आत्मानं निक्षिपामि । वरम् अहमुपरतः, न पुनरेष कुलपुत्रविहगानं

(ल) व्यापादयते—विनाश्यते, प्रासचातं हन्यते इत्यर्थः राजपुरुषैरिति
शेषः । स्वामिना—प्रमुखा, शकारिणेति यावत् । निगडेन—शङ्खेन, वज्रः,—
संघनितः, अतीव तत्त्वप्रकाशनार्थमिती गन् न शक्नोमीति भावः । आक्रन्दामि—
आह्वयामि, एतान् प्रकृततत्त्वं ज्ञापयितुम् उच्छेः विरौमीत्यर्थः, (“आक्रन्दः क्रन्दने
ज्ञाने निवदारुणयुद्धयोः” इति मेदिनी) । अत्र—अस्मिन् विषये, उपस्थितघटनायां
यत् तत्त्वं, तन्मया कथ्यते, भवद्भिरवहितैस्तदाकर्ष्यतामिति तात्पर्य्यम् । इदानीम्—
अधुना, अनतिशिरसेव ; यत्र—अत्र इदानीम्—अधुना अस्मिन् स्थाने, स्थितेन
इति शेषः । पापेन—वधनिमित्तभूततया पापीयसा इत्यर्थः । प्रवहणपरिवर्त्तन—
प्रवहणस्य—गोशकटस्थेत्यर्थः, परिवर्त्तः,—परिवर्त्तनं, विपर्य्यास इति यावत् तेन ;
प्राक् किल स्थावरकेषु शकारस्याश्रया और्ध्वान् गच्छता पुरोवर्त्तिनं पश्यान्
शकटान्तरेण वसन्तलोक्य तदपसारयितुं चारुदत्तपञ्चहारी स्वशकटं संस्थाप्य गतं,
तस्मिन्नेवावसरे भ्रमात् स्वबाहुनाथं स्थापित चारुदत्तशकटमेतदिति मन्थनानया
वसन्तसेनया तच्छकटमासीद्वि, यत्रात् सम्यगपरीत्य चेटेन तच्चालितम् । इत्थं प्रवहण-
विपर्य्यासः सहटितः, शकटस्य असमोत्थ गतनात् अहमपि निरपराधचारुदत्तविनाश-
हेतुरिति चेटस्य आचेपीतिबीजमवधातव्यम् । कामयसे—अभिलषसि, रमयितुमिति
भावः । इति कृत्वा—इति हेतोः, इत्येवमपराधं समारोप्येति यावत् । एतेन—चारु-
दत्तेनेत्यर्थः । विदूरतया—विप्रकृष्टतया, आच्छालयोः दर्शकजनानाञ्चातिदूरवर्त्तितयेति
यावत् । आत्मानं—देहम्, (“आत्मा यवी धृतिर्दृष्टिः स्वभावी ब्रह्म वर्यं च”
इत्यमरः) । पातयामि—अधःक्षिपामि, स्त्रयमेव इति शेषः ।

बाशपादवे अज्ज-चालुदत्ते । एब्बं जइ बिबज्जामि, लहे मए पललोए । (व) [इति आत्मानं पातयित्वा] । ह्री ह्री ! ण उवलदम्हि ! भग्गे मे दंढणिअले, ता चांडालघोशं शमस्सेशमि । (श) [दृष्टा उपसृत्य] । हंहो चांडाला ! अंतलं अंतलं (घ) । *

वासपादप आर्थ्यचारुदत्तः । एवं यदि विपद्ये, लब्धो मया परंलोकः । आश्चर्यम् ! न उपरतौऽस्मि ! भग्गे मे दण्डनिगडः, तच्चाण्डालघोषं समन्विष्यामि । हंहो चाण्डाला ! अन्तरमन्तरम् ।

(व) एवं—शृङ्खलाबद्धावस्थायामेव इतः आत्मनः पातनमित्यर्थः । न व्यापाद्यते —न विनाश्यते, चाण्डालइयसमौपमुपस्थितः यद्यहं प्रकृतव्यापारं प्रकाशयामि, तदाऽसौ नूनमेव प्राणदण्डात् मुक्तिं लप्स्यते इति भावः । प्रासादशालायप्रतीलिकातः, —प्रासादस्य—इष्टकानिर्मितंभवनस्य, यः बालः,—अभिनवनिर्मितः, अयः,—अय-भागः, चूडाखण्डम् इति यावत्, तस्य या प्रतीलिका—तत्र गन्तुं या रथ्या, अधिरोद्धणीति यावत् ततः । (“रथ्या प्रतीली विशिखा” इत्यमरः) जीर्णवृत्तिश्च—भग्नवातायनपथेन । आत्मानं—स्वम् । कुलपुत्रविहगानां—कुलपुत्राः,—सत्कुल-प्रसूताः जनाः एव, विहगाः,—पक्षिणः, पक्षिभूताः कुलीना इत्यर्थः । [वासे पादप-त्वारीपादेव कुलपुत्रे विहगत्वामेदारीपः कृतः इति परम्परितरूपकमलङ्कारः बोध्यः] तेषां वासपादपः,—आश्रयवृक्षः, तत्सदृश इत्यर्थः ; पक्षिणी यथा नौडार्थं पादप-माश्रयन्ति, पादपश्च तेषामाश्रयदानेन निःस्वार्थमुपकरोति, तथा ये निर्धना निरा-श्रयाश्च भवन्ति ते एतमेव आवासभूतं शरणम् आप्नुवन्ति, शरणागतान् तान् अयम् आश्रयदानेन परिरक्षति, न तत्र कथमपि असम्पत्तिं प्रकाशयतीति तात्पर्यार्थः ; अयं हि निराश्रयाणां सत्पुरुषाणामाश्रयप्रद इति सर्वथाऽस्य रक्षा विधेयेति भावः । एवं—जीर्णवृत्तिश्च महापुरुषप्राणरक्षार्थम् आत्मनिपातने क्रियमाणे सति इत्यर्थः । विपद्ये—क्षिये । लब्धः,—प्राप्तः ; [“लब्धः” इत्यत्र भाविनि भूतवदुपचारः, तेन लब्धव्य इत्यर्थः] । परंलोकः,—सर्वम् इत्यर्थः ।

(श) भग्गः,—छिन्नः, दण्डनिगडः,—दण्डस्य—मम पलायनमाशङ्क्य प्रदत्तस्य बन्धनरूपस्येत्यर्थः, निगडः,—शृङ्खलः । [अश्वघ्रासादिवत् तादर्थ्ये षष्ठीसमासः] शकारः मां दण्डयितुं येन निगडेन मत्पादौ बद्धौ कृतवान्, स निगड इति विशदार्थः । समन्विष्यामि—घोषणाशब्दं लक्ष्मीकृत्य अनुव्रजामीत्यर्थः ।

(घ) अन्तरमन्तरम् अवकाशमवकाशं, देहीति शेषः ; [अत्र सम्भवे दिव्यः] ।

चाखाली । अले ! के अंतर्ल मग्नेदि ? *

चेटः । [“गुणाध—” इति पूर्वोक्तिं पठति] ।

बाह । अये !—

कीऽयमेवंविधे काले कालपाशस्थिते मयि ।

अनादृष्टिहते शस्त्रे द्रोणमेघे इयोदितः ? ॥ २६ ॥

भोः ! श्रुतं (स) भवद्भिः ?—

न भीतो मरणादस्मि केवलं दूषितं यशः ।

विशुद्धस्य हि मे मृत्युः पुत्रजन्मसंभो भवेत् ॥ २७ ॥

* अरे ! कः अनारं समर्थते (वाचते) ?

प्रत्यक्षदर्शिनः स्थावरकस्य बाधेन निष्ठाऽपवादमीचनं भविष्यतीति संभाव्य इहै
अकाशयन्नाह, कीऽयमिति ।—मयि—आहदत्ते इत्यर्थः, कालपाशस्थिते—कालस्य—
यमराजस्य, पाशे—बन्धनरज्जौ, स्थिते—बन्धमाने, कालसदृशपालकराजशृङ्खलबद्धे
इत्यर्थः, अपिरेषैव भरिष्यमाणे सतीति यावत्, एवंविधे—एवमकारे, दुर्ले—
समये, मृत्युकवलकल्पे बन्धमानसदृशसमये इत्यर्थः, शस्त्रे—धान्ययन्त्रादौ, अनादृष्टि-
हते—अनादृष्ट्या—बन्धनाभावेन, हते—विशुद्धो सतीत्यर्थः, प्रचक्ष्मन्नीचवित्तमतशा
श्रुतप्राये सतीति यावत्, द्रोणमेघः,—द्रोणनामा जलदराजविशेष इव, अस्य शस्त्र-
बद्धकत्वमुक्तं ज्योतिषसूत्रे यथा—“जियुते आकाशे तु चतुर्भिः शेषितः क्रमात् । आवर्त्तं
विहि संवर्त्तं पुष्करं द्रोणमम्बुदम् । आवर्त्तोऽग्निर्जलो मेघः संवर्त्तश्च बह्वदकः । पुष्करी
दुष्करजलो द्रोणः शस्त्रप्रपूरकः ॥” इति । उदितः,—उद्गतः, आविर्भूत इत्यर्थः,
उपस्थितः इति यावत्, अयं—दृश्यमानो जन इत्यर्थः, कः ?—किम्नामधेयः, किम्परि-
चय इत्यर्थः ; यथा द्रोणमेघः अकस्मादाविर्भूतः तीव्रातपदग्धं शस्त्रं सङ्गीबधति, तथा
निर्द्वयस्य कुसुपतेः पालकस्य अन्यायविचारेण प्राप्तमृत्युदण्डं मां रक्षितुमप्राथित-
तयैवीपस्थितः कारुण्यवारां निधिः अयं कः ? इति समुदितार्थः । अथ किंशब्द-
बाधेन स्थावरकस्य सह द्रोणमेघस्यावैधर्म्यसाम्यप्रतीतेरुपमाऽलङ्कारः । पद्यावग-
तम् ॥ २६ ॥

(स) श्रुतम् ?—आकर्षितम् ? चेष्टावाक्यमिति शेषः ।

ननु विनश्यत्स्वात् जीवनस्य कृते कार्यं त्वमेवमुत्कण्ठितो जात इत्याशङ्क्याह,
मिति ।—मरणात्—मृत्युः, न भीतः,—न हतितः, अस्मि—भवामि, अहं भरिष्यामीति

अन्त्यञ्च,—

तेनास्मात्कृतवैरेण सुद्रेषात्पुत्रबुद्धिना ।

शरेणैव विषाक्तेन दूषितेनापि दूषितः ॥ २८ ॥

न विभेमीत्यर्थः । ननु यदि सत्युभौतो नासि, तदा कथमोदकं विमनायसे ? इत्याशङ्क्याह, केवलमिति ।—यश्च,—कौर्त्तिः, यत् आजन्मनः ब्रह्मायासेन सञ्चितमिति भावः, दूषितं—स्त्रीहत्याऽपवादकलङ्कितं कृतमित्यर्थः, “सञ्चावितस्य चाकौर्त्तिर्मरणादतिरिच्यते” इति वक्तुराशयः तेन हि केवलम्—एकमात्रं, भौतोऽकौर्त्तिः शेषः, मदीययुभयशसि कालिमाऽऽधायकात् स्त्रीहत्याऽपवादार्थं केवलं विभेमीति भावः । त्रिगुणस्य—परिपूतस्य, निर्दोषस्येत्यर्थः, इदानीं स्थावरकचटवचसा अपवादविमुक्तस्येति यावत्, मे—मम, मृत्युः,—मरणं, हि—निश्चयं, पुत्रजन्मसमः,—सुतसम्भवसदृशः, तत्तुल्यानन्ददायक इति यावत्, भवेत्—सम्पद्येत, “पुत्रप्ते जातः” इति अमृतवर्षिवचनयवचसमकालं हि पितुः निरतिशयदुःखोदयदर्शनादित्याशयः, अत्यन्तदुःखावस्थायामपि पुत्रजन्मं श्रुत्वा तत्त्वान्वयिमलानन्देन पिता सर्वदुःखं यथा सुसहं भवति, तथा अयथाऽऽरोपितहत्याऽपराधकलङ्कितोऽहम् अभवम् इति अत्यन्तदुःखितोऽपि इदानीं चटवचसा स्त्रीवधापवादविमुक्तः, अतः सुखं मरिष्यामीति फलितार्थः । अथ मृत्योः पुत्रजन्मना सह अवैधव्यंसात्म्यकथनात् उपमाऽलङ्कारः । प्रथ्यावञ्चं इत्तम् ॥ २७ ॥

सर्वसमञ्जसं आत्मनः निर्दोषत्वं ज्ञापयितुमाह, तेनेति ।—न कृतं—न आचरितं, न प्रदर्शितमिति यावत्, वैरे—शत्रुभावः यस्य तेन, अननुष्ठितविरुद्धाचरणेनेत्यर्थः, कदाऽपि मया मनसाऽपि यस्यापकारः न चिन्तितः तथाभूतेनेति यावत्, तथाऽपि सुद्रेष—नीचिनं, नीचाशयेनेत्यर्थः, अपत्यबुद्धिना—जाक्तेन, प्रायशो बुद्धिहीनेनेत्यर्थः, कौटुम्भादिपापकारं किं पापमित्यज्ञानतां मूर्खत्वेति यावत्, दूषितेनापि—कृतदोषेणापि, स्वयं स्त्रीवधसाधनात् जातापराधेनापि इत्यर्थः, तेन—भूतमेव शकारित्यर्थः, विषाक्तेन—विषादिभ्येन, अत एव दूषितेन शरेण—बाणेन इव, विषाक्तायोमुखशिलीमुखवज्राकारेण स्त्रीहृन्नापवादं निष्कलङ्कस्य मे शतशो निरुक्तानात् इति भावः, [“शरेणैव” इत्यत्र “शरेणैव” इति पाठे—त्रिषलितबाणवत् अतीव मत्तापदायकतया अतिनिष्ठुरेण शकारित्यर्थः, अस्मिन् पक्षे अत उपकमलङ्कारः] अस्मि—अहम् [अस्मीत्यहमर्थे अन्ययम्] दूषितः,—कलङ्कित इत्यर्थः, नितान्तः नीचाशयः मूर्खः शकारः ज्ञानतः कदाऽपि मया नापकृतोऽपि स्वस्वाभावेन वसन्तः

चाण्डालौ । थावलन्न ! अवि (ह) शब्दं भणसि ? *

चेतः । शब्दं । हग्रे वि मा कश्च वि कधइश्चसि त्ति पाशाद-
बालमापदोलिआए दंडणिअलेण बंधिअ णिक्खित्ते । † (क)

शकारः । [प्रविश्य सहषम्]—

मंशेण तिक्वामिलकेण भत्ते शाक्रेण शूपेण समच्छकेण ।

भुत्तं मए अत्तणअश्श गेहे शालिश्श कूलेण गुलोदणेण ‡ ॥ २८ ॥

* स्थावरक ! अपि सत्यं भणसि ?

† सत्यम् । अहमपि मा कस्यापि कथयिष्यसीति प्रासादबालायप्रतोलिकायां
दण्डनिगडेन बद्धा निक्षिप्तः ।

‡ मांसेन तित्ताक्सेन भक्तं शाकेन शूपेन समस्यकेन ।

भुक्तं मयाऽऽत्मनी गेहे शालीयकूरेण गुडौदनेन ॥

सेनामलद्वया सञ्जातमत्सरः स्वयमेव वसन्तसेनां हत्वा आत्मवार्णार्थं तप्रेयसः मम
जीवननाशार्थं वा मयि तमपराधमारीपितवान्, न त्वहं तत्त्वतो दीषीति भावः ।
अत्र तत्पदप्रतिपाद्यस्य शकारस्य विधाक्तेन शरेण साईमवैधर्म्यसाम्यप्रतीतिः उपमा-
लङ्कारः । पथ्यावक्तं उक्तम् ॥ २८ ॥

(ह) अपिरत्र प्रश्न, यथार्थं कथयसि किम् ? इत्यर्थः ।

(क) सत्यं—यथार्थं, भणामीति शेषः । कस्यापि—जनस्य, इति सम्बन्ध-
विवक्षया षष्ठी, कमपि जनमित्यर्थः । दण्डनिगडेन—दण्डस्य—शासनस्य, निगडः,
—शङ्खलः तेन, [अथघासादिवत् तादर्थ्यं षष्ठीसमासः] ; यद्वा —दण्डसंलग्नः,—
गृहकुञ्जप्रीथितदारुविशेषसंयुक्तः, यः निगडः,—आवृण्वशङ्खल इत्यर्थः तेन, [शाक-
पार्थिवादित्वात् उत्तरपदलोपी समासः] । बद्धा—संयम्य, करचरणाविति शेषः ।
निक्षिप्तः,—एकान्ते स्थापित इत्यर्थः ।

स हि केनापि मिषेण चारुदत्तं व्यापादयितुं त्यक्ताहारनिद्रः शकारः सम्प्रति
चारुदत्तस्य प्राणदण्डाज्जया कृतार्थमन्यः इदानीं हर्षं प्रकाशयन् स्वगृहे निश्चिन्तचित्तेन
कृतं स्वभोजनव्यापारं वर्णयति, मांसेनेति ।—मांसेन—सुपक्वेन ह्यागादिपिशितेन,
तित्ताक्सेन—तित्तेन—तित्तरसेन. कारवेलादिना इत्यर्थः तथा अस्मेन—अस्तरसेन,
तित्तिआदिना चेत्यर्थः शाकेन—व्यञ्जनार्थसंस्कृतपत्रपण्यादिना, तित्तरमवता अस्म-
रसवता च दशविधेन भोजनोपकरणेन इत्यर्थः, (“मूलपत्रे करीराद्ये फलकाण्डादि-
हृदकम् । त्वक पुष्यं कतकश्चैव शाकं दशविधं तत् ॥” इत्युक्तेः) समस्यकेन—

[कर्ष दत्ता] भिन्नकांश-खंखणाए चांडालवाभाए शल-
शंजोए, जधा अ एग उक्खालिदे बज्झडिंडिमशहे पड़-
हाणं अ शुणीअदि, तथा तर्कमि, दलिइचालुदत्ताके बज्झ-
द्वाणं णीअदि त्ति; ता पेक्खिअं । शत्तुविणाशे णाम मे महंते
इलक्कश पलिदोशे होदि । शुदं अ मए, जेवि किल शत्तुं
बाबादअंतं पेक्खदि, तअश अस्सशिं जअंतले अक्खिलोए ण
होदि; मए क्वु बिअगंठिगढभ-पबिट्ठेण बिअ कीडएण किं
पि अंतलं मअमाणेण उप्पाडिदे ताह दलिइचालुदत्ताह
बिणाशे । अंपदं अत्तणकेलिकाए पाशाद-बालम-पदालिआए
अहिअहिअ अत्तणो प्रलक्कमं (ख) पेक्खामि । [तथा कृत्वा

• भिन्नकांशखड्गनाया; चाण्डालवाचाया; खरसंयोगः, यथा च एष उन्मानितो
बज्झडिंडिमशब्दः पट्टहानाच्च सूयते, तथा तर्कयामि, दरिद्रचारुदत्तको बज्झस्थानं
नीयते इति; तत् प्रेक्षित्वे । शत्रुविनाशे नाम मम सङ्घान् हृदयस्य परितापी
भवति । सुतच्च मया, यो हि किल शत्रुं व्यापद्यमानं पश्यति, तस्य अन्यस्मिन्
जन्मान्तरे अविरीगो न भवति । मया खलु विसयन्यिगर्भप्रविष्टेनेत्र कौटकेन किमपि
अनरं समयमात्रेण उप्पादितस्तस्य दरिद्रचारुदत्तस्य विनाशः । साम्प्रतम् आत्मीयायां

सख्ययुक्तेन, रूपेण—अञ्जनमेदेन. मुद्रादिदिदलेन सहेत्यर्थः [सङ्घार्थे तृतीया, मुद्रेण
पीयते असी इति रूपः, सुपूर्यकात् पिबते; अजर्वे कः, पृषोदरादित्वात् साधुः] तथा
शालीयकूरिण—शालितण्डुलप्रभविष अन्नविशेष, (कूरशब्दस्यान्वार्थकत्वमुक्तं हला-
यर्धन) प्रसूतेनेति पदमध्याहार्यम् ; गुह्रीदनेन—गुडेन—गुडनिमित्तेन, चांदनेन—
पक्वं अन्नेन. पायसेन इत्यर्थः, आत्मनः एव—स्वस्यैव गेहे—भवने मया—शकारी-
कृत्यर्थः. भक्तम्—अन्नं, (“भक्तमग्रे तत्परे च” इति हेमचन्द्रः) भुक्तं—भक्षितम् ;
अदन्तु प्रत्यहमेव खरगृहे विविधं सुखाद्यं यथेच्छं निश्चिन्तमना भुञ्जे, अतो नास्ति
सकामः कीऽपि सौभाग्यवानित्याशयः । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ २८ ॥

(ख) भिन्नकांशखड्गनायाः,—अभयकांशयन् अश्वत्थखड्गनिर्मादं कुर्वन्त्याः,
विकृतकर्कशरवायाः इत्यर्थः, [अखड्गं खड्गं कुर्वन्त्याः इत्यर्थे अत्रादिगर्गतमणत्वेन
खड्गशब्दाद्भूततद्वावेऽर्थे विप्रत्यये, पश्चात् पश्चादित्वादचि स्त्रियां टापि च खड्गो

इति, पदं सिद्धमिति] चाख्यलवाचायाः,—चाख्यलवचसः, [वाच्-शब्दात् स्त्रियां
 वैकल्पिकः टाप्रत्ययः, “सुधा वाचा दिशा क्रुधा विपाशा च सजा रुजा । गिरीषिहा
 देवविशा पक्षे सुहादिगादयः ॥” इति दर्शनात्] । खरसंयोगः,—खराणां—
 कष्टध्वनीनां, संयोगः,—सम्यक् सम्बन्धः, श्रूयते इति पर्यायान्वयः, कर्कशकष्टस्वरपरिचयेन
 एष घ्रातकानां रव इत्यनुमीयते इति तात्पर्यम् । उरखालितः,—उद्गमितः, उत्थापित
 इत्यर्थः, घातुर्करिति शेषः, [उत्प्लव्यकात् भौवादिकात् खलतः णिचि कर्माणि निष्ठा,
 अस्य चलनार्थकतयैवाव उद्गमनार्थकत्वम्, उद्गमनस्यापि चलनविशेषरूपत्वादिति] ।
 मध्यडिण्डिमशब्दः,—बध्यानां—राजादेशेन हननीयानामित्यर्थः, डिण्डिमः,—राजा-
 ऋष्या अपराधिनो बधकाले वादनीयः वाद्यमेदः, तस्य शब्दः,—स्वनः । पटङ्गानाञ्च
 —टङ्गानाञ्च, शब्द इति शेषः, [चकारस्य समुच्चयार्थकत्वेऽपि “पटङ्गानाम्” इति
 सम्बन्धपटनं अन्वयार्थं “मध्यडिण्डिमशब्दः” इति समस्तपदस्यैकदेशस्य शब्दपदस्य
 अनुषङ्गान्वयो न सम्भवति एकदेशान्वयस्यानङ्गोकारात् इति ऊच्यते शृण्वकशब्द-
 प्रदेनाश्रय, तदङ्गैर्कर्तृमते तु न काचिद्वागिरिति बोध्यम्] । शतुविनाशि—शतोः,
 —अश्वः, चारुदत्तस्येत्यर्थः, विनाशि—इत्याद्या, चारुदत्तस्य वधे जाते सतीत्यर्थः ।
 [“शतुविनाशि नाम” इत्यत्र “शतुविनाशिण” इति पाठान्तरम्] नाम—सम्भावनायां,
 प्रतिपादो भवतीति सम्भावयामौत्यर्थः । व्यापादयमानं—विनाशयमानम् । [अत्र
 “नावादयमाण” इति वक्तव्यं, “नावादयतं” इति प्राकृतं, व्यापादयन्तम्—आत्मानं
 घातयन्तम् इत्यर्थकं पदमुच्चारयन् शकारः अचिरादेव स्वस्य बधानुरूपः पराभवः
 भविष्यति, न तु जिघांसितस्य चारुदत्तस्य इति भाविनमर्थे भ्रमात् स्वयमेवाभ्यधादिति
 दृश्यम्] । “अन्यस्मिन् जन्मान्तरे” इति द्विरुक्तिः शकारवक्तृकत्वात् न दोषावहेति
 भाव्यम् । अक्षिरोगी न भवतीति,—शत्रुविनाशदर्शनस्य चक्षुषोरतिसन्तर्पणतया तेन
 अक्षरोगी न भवति इति शकाराशयः । विसृज्य—नष्टालस्य, शब्दः,—पल्लवसन्धिः,
 तस्य गर्भे—अभ्यन्तरे, प्रविष्टेन—गतेनेत्यर्थः, कोटकेन—क्षुद्रप्राणिविशेषेण च ।
 किमपि—किञ्चित् । अन्तरम्—अवकाशं, निक्रमणमार्गमित्यर्थः । मृगयमाणेन—
 अन्विष्यता । उत्पादितः,—जनितः, सङ्घटित इत्यर्थः ; मृगालशय्यिगर्भप्रविष्टः कोटी
 यथा ततः निक्रमितुं कमपि अवकाशमन्विष्यन् केनचित् क्रिद्रेथ मुक्तिं लभते, तथा
 वनमन्त्रेणाऽपराधजनिताया दुस्तराधामापदि राततः अवकाशप्राप्य अहं तस्मात्
 मुक्तिमांश्चिन् चारुदत्तस्योपरि तमपराधं पातयित्वा उपास्थितात् महतः कष्टात्
 इदानीं सर्वथा निर्मुक्तो जात इति भावः । पराक्रमं—सामर्थ्यं, प्रभुशक्तिमित्यर्थः,
 चारुदत्तविनाशसाधकं स्वबुद्धिकौशलमिति यावत् ।

हृत् व] ही ही ! एदाह दलिहचालुदत्ताह वज्रं गीम-
माणाह एवमे जणशम्भे, जं बेलं अम्भलिशे पवले बलभणुशे
वज्रं गीमदि, तं बेलं कौदिशे (ग) भवे ? [निर्गन्ध] कथं ! एंशे
शे गवजलहके विअ मण्डिदे दक्षिणं दिशं गीमदि । अथ
किं निमित्तं मम कैलिकाए पाशाद-बालगा-पदोलिआए
शमीवे चोशणा णिअडिदा णिबालिदा अ ? (घ) [विलोक्य]
कथं !! थाबलके चेडेवि गत्थि इध !! मा णाम तेण इदो गदुअ

प्रासादबालायप्रतीलिकायामधिरुद्ध आत्मनः पराक्रमं पश्यामि । ही ही ! एतस्य
हरिद्रचारुदत्तस्य बध्यं नीयमानस्य एतावान् जनसम्बन्धः, यस्यां वेलायामन्माहृशः
प्रवरी वरमानुषो बध्यं नीयते, तस्यां वेलायां कीदृशी भवेत् ? कथम् ! एष स नववलीवर्द्ध
इव मण्डितो दक्षिणां दिशं नीयते । अथ किं निमित्तं मदीयायाः प्रासादबालाया-
प्रतीलिकायाः समोपे चोषणा निपतिता निवारिता च ? कथम् !! स्थावरकथंटीर्षि

(ग) हरिद्रचारुदत्तस्य—तन्नामधेयस्य दुर्गतस्य सार्धकाष्ठस्येत्यर्थः । दशमोयेति
शेषः । बध्यं—बधाय इदं, बधस्यानमित्यर्थः । जनसम्बन्धः—जनानां वरस्वर-
सङ्घर्षमित्यर्थः, जनतेति यावत् [समर्द्धनम् इति सम्बन्धः संपूर्णकात् सङ्घातोः भावे
चञि रूपम्] । यस्यां वेलायां—यस्मिन् समये । अन्माहृशः—अन्माहृशः माहृशः
परमेष्ठ्यश्चालोत्यर्थः । वरमानुषः—प्रधानपुरुषः, [नयतेः कर्मणि प्रधानकर्मणः
वरमानुष इत्यस्य उक्तत्वात् प्रथमा] । बध्यं—बधस्यानम् । नीयते—प्राप्यते ।
कीदृशः ?—किमकारः ? यदि एतस्मिन् कीने बध्यभूमिं नीयमाने तद्दर्शनार्थम् एता-
वान् जनसम्बन्धः, तर्हि न जानि, लोकोत्तरविभवशालिषु अस्मासु एवं नीयमानेषु
असौ कीदृशमेवेदिति समुदितार्थः, [एतेन मूर्खः शकारः स्वस्याचिरादेव बध्यभूमि-
गमनं भविष्यतीति विश्वासितवान् । “एवमे” इत्यत्र “एंशे वदु” इति पाठान्तरं—
“एव वदु” इति संस्कृतं, वदुः—उत्तरोत्तरं वद्वि प्राप्त इत्यर्थः] ।

(घ) नववलीवर्द्ध इव - अभिनवव्रीतवृषभ इव मरुणवृषभ इव इत्यर्थः वा ।
मण्डितः—पुष्पचन्दनादिना भूषितः । दक्षिणां दिशं—यस्यां दिशं, दक्षिणप्रदेशान-
मिति यावत्, [यमभवनमिति व्यञ्जते ; कर्मवाच्ये नयतेर्मुख्यकर्मण एव उक्तत्व-
नियमात् “एवः” इत्यत्र उक्ते कर्मणि प्रथमा, “दिशम्” इत्यत्र तु गीयकर्मतया
नीयतेति बोध्यम्] । अथ—प्रश्ने । किं निमित्तं—कस्मात् चेती, किमर्थमित्यर्थः ।

मंतभेदे किदे भविष्यदि; ता जाव वं चक्षेशामि । * (ङ)

[इति अवतीर्थे उपसर्पति (च)] ।

चटः । [दृष्ट] । भट्टालका ! एषे शे (ङ) आगडे । *

चाण्डाली ।—

ओश्लध देध मग्गं दालं ठकेध होध तुण्हीआ ।

अविण्णअ-तिक्खविशाणे दुट्ठवलीवर्द इदो एदि १ ॥ ३० ॥

मन्त्रीह ॥ मा नाम तेन इती मत्वा मन्त्रभेदः कृती भविष्यति; तत् यावदेन-
मन्त्रिव्यामि ।

• भट्टारकाः १ एव स आमतः ।

† अपसरत दत्त मार्गे द्वारं पिपत्त भवत तूष्णीकाः ।

अविनयतीक्ष्णविषाणो दुष्टवलीवर्द इत एति ॥

घोषणा—घोषणाकाव्यमिति यावत् । निपतिता—उद्घोषिता, राजशःसममुद्घोष-
कमकालमेव इति यावत् । निवारिता—निषिद्धा, केनचित् इति शेषः, कथं निपतिता
घोषणा अकाले एव निवारिता ? इत्याशङ्का ।

(ङ) नाम—सम्भावनायां, विकल्पे वा । तेन—स्वभारकचटेनेत्यर्थः । इतः,
—अस्मात् स्थानात् । मत्वा—अपसृत्य, जनसमूहमिति शेषः । मन्त्रभेदः,—मन्त्रस्य—
गुह्यवादस्य, मन्त्रकृतवस्तुसेनाहत्याः रूपगुप्तविषयस्येत्यर्थः । भेदः,—प्रकाशः, सर्व्वसमचं
ज्ञापनमिति यावत्, आ कृतः भविष्यति—अनुष्ठितः न संप्रत्यक्षे; अस्मै हि दुष्टाश्रयः
चटः दृष्ट्यात् सुरचितस्थानात् इदानीमेव पलायितवान्, तत् किमस्मै मे सर्व्वमेक-
मुद्घोषविषयं प्रकाशयत् किल, यदि हि तेन गुप्तवादः सर्व्वसमचं प्रकाशितः स्यात्, तर्हि
मे मन्त्राननर्थः आपद्येत इति, अत एव मन्त्रं त्वरितमेव तदनुसरणं कर्त्तव्यमिति, तर्हि
मे गुप्तवद्व्यमसौ भङ्गं न शक्नुयादिति भावः । यद्येवं तर्हि अविलम्बमेव तद्विधेय-
मिव्याह, यावदिति ।—एतद्वि सभ्रमसूचकम् अव्ययम् । एनं—स्यावरकम् ।
अन्विव्यामि—अनुसन्दधामि, अन्यत् सर्व्वं परित्यज्य एनमेव अनुव्रजयामि इत्यर्थः ।

(च) अवतीर्थे—अवदध, प्रासादाद्यादिति शेषः । उपसर्पति—उप—
कनीये, सर्पति—गच्छति, चाण्डालादीन् इति शेषः ।

(ङ) भट्टारका इति चाण्डालानामानवचनम् । एव सः,—यः वसन्तसेना
आह्वयवलात्कारेण मारितवान् सः अस्मै मन्त्रमुः शकार इत्यर्थः ।

• स्यावरकमुक्तात् शकारस्य दुर्घटितमाकण्डं ततोऽन्येवापि अपकारनाशक-
चौराणाम् अपम्रादनवस्थानमुपदिशतः, अपसरतेति ।—अपसरत—अपवच्छत, इती

श्रकारः । अले ! अले ! अंतल अंतल देध । [उपपद्यते]
पुत्तका ! थावलका ! चेडा ! एहि, गच्छम्ह । *

चटः । ही ही अणज्ज ! वशंतशेणिधं मालिध थ पलि-
तुहेशि ? थंपदं पणइजण-कप्पपादवं अज्जचालुदत्तं माल-
इदं ववशिदे शि ? † (ज)

• अरे ! अरे ! अन्तरमन्तरं दत्त । पुत्तक ! स्थावरक ! चेट ! एहि गच्छावः ।

† ही ही अनर्थ ! वसन्तसेना मारयित्वा न परितुष्टीऽसि ? माम्प्रतं प्रणयि-
जनकल्पपादपमार्थचारुदत्तं मारयितुं व्यवसितीऽसि ।

दूवं पलायध्वान्त्यर्थः मार्गं—पथानम्, अबाधागमनार्थमिति भावः, दण—अपघ्नत,
दुर्विनीतपशुरूपस्य श्रकारस्य इति शेषः, श्रकारस्याबाधागमनार्थं मार्गावरोधं न्यजते-
त्यर्थः, हारं—कपाटमित्यर्थः, स्वस्वगृहस्येति भावः, पिधत्त—बधीत, [अपिपूज्यंकात्
दधातिः लोटि रूपं, “वष्टि भागुरिरहोपमवाप्यारुहसर्गवोः” इति वचनात् रूपेः
श्रकारस्य पादिकी लोपः] इतः पलाय्य गृहं गत्वा गृहकपाटं रुन्ध इत्यर्थः, ग्रहा,—
भवनस्थाः सर्वे गृहकपाटम् आब्रूयुत इत्यर्थः, अन्यथा सङ्गमककुक्षानयम् उन्मुक्त-
हारमार्गं गृहं प्रविश्य युष्मान् सर्वान् निर्यातयिष्यतीति भावः, तुष्णीकाः,—
मौनिनः, [तुष्णीं शीलं येषां ते इति शीलार्थे कन्, निपातनात् मलोपश्च] भवत—
न, अन्यथा एष कदाऽपि कस्यापि उक्तिविशेषस्य अन्यथाऽर्थं गृहीत्वा महर्दानष्ट-
मुत्पादयिष्यतीति भावः, कथमेवमकक्षादुपदेशप्रचार इत्याशङ्काङ्क, अविनयेति ।—
अविनयं—दुःशीलता इत्यर्थः, [विनयस्याभावः अविनयम् इत्यव्ययीभावः] तदेव
तीक्ष्ण—निश्चितं, सूत्रायमित्यर्थः, विषाणं—शङ्कं यस्य तादृशः, दुष्टव्यवहाररूप-
सूत्राग्रविषाणभीषण इत्यर्थः, दुष्टबलीवद्—दुर्दाम्निवृत्तिः, [अत्र श्रकारं दुष्टबली-
वद्दामिदारोपात् तदत् तस्य औद्धत्यमूर्खत्वाद्यातिशयं सूच्यते] इतः,—अस्यां दिशि,
अस्मादभिमुखमित्यर्थः, एति—आगच्छति । अत्र अप्रस्तुतात् दुष्टबलीवद्भात् प्रस्तुतस्य
खलशकारस्य प्रतीतिरप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः, तथा अविनये तीक्ष्णविषाणताकाश्या-
ध्यासात् रूपकम्, एवं पराङ्गतवाक्सारस्य पूर्वाङ्गतवाक्यलज्जार्थस्य अपसरणादं-
निष्पादकतया अवतारणात् काव्यलिङ्गालङ्कारस्येत्येतदामलङ्काराणां परस्परसापेक्षतया
संस्थितेः सङ्करः । आर्या हतम् ॥ ३० ॥

(ज) ही इति विषादयुक्तकमन्वयं, विषादातिशययुक्तनार्थं “ही ही” इति
विकृतिः, (“ही दुःखे हितावास्थातः,—” इति मेदिनी); ही ही इत्यस्य एकपक्षे तु

प्रकारः । य हि सप्तकम्भ-शलिशे हमे इत्यथं बाबा-
देमि । * (भ)

सर्वे । अहो ! तु ए मालिदा, य अज्ज-चालुदत्तेन । † (ज)

प्रकारः । के एवम् भणदि ? ‡

सर्वे । [चेटमुद्दिश्य] कं एसो साङ्ग । §

प्रकारः । [अपमार्थं (ट) खनतं सम्यक्] अबिदमादिक्के ! अबिद-

* न हि रत्नकुम्भसदृशोऽहं स्त्रियं व्यापदयामि ॥

† अहो ! त्वया मारिता, न आर्याचालुदत्तेन ॥

‡ क एवम् भणति ?

§ ननु एष साङ्गः ।

विषयार्थे प्रथीकोऽयं कील्यः, (“होहील्लब्धो विषयवशास्यधी” इति मेदिनी); “वसन्त-
सेनां मारयित्वापि न परितुष्टोऽसि, सम्प्रति चारुदत्तमपि मारयितुमुद्युक्तोऽसि ?
अहो ! ते दुर्जतता !” इति विषयस्यैव प्रतीतिः । अनार्थः !—असाधे ! दुर्जन-
इत्यर्थः । प्रणयिजनकल्पपादपं—प्रणयिजनानां—यत्नजनानां, सिद्धजनानां च,
[“प्रणयः प्रणये प्रेम्णि यात्राविश्रम्भयोरपि” इति मेदिनी] कल्पपादप,—अभिलषित-
दायी खननमख्यातः सुरतरुविशेषः तं, तत्स्वरूपमित्यर्थः ; कल्पस्रक्षो यथा प्रार्थना-
भावमेव याचकेभ्योऽभिलाषानुरूपं वस्तु ददाति, तथा अयमपि अर्थिनां सर्वविधमभि-
लाषं प्राप्तिनामावमेव पूरयतीति विशदार्थः । व्यवसितः,—उद्युक्तः प्रवृत्त इत्यर्थः ।

(भ) रत्नकुम्भसदृशः,—रत्नपूर्णकलसतुल्यः ; रत्नपूर्णः कुम्भो यथा महामूल्य-
पद्मार्थपूर्णतया अन्तःसारवान्, तद्वत् महामूल्येन चतुलविभवेन च सम्पन्नतया सारवान्,
अहं धनलिप्तया नैव स्त्रियं हतवान्, न मे अर्थाभावः कश्चिदस्ति, न वाऽहं निःसत्त्वः,
अतः मयि एतादृशदुष्कर्मानुष्ठानं कथमपि न सम्भवतीति भावः, यथा,—रत्ननिर्मितः
कुम्भः रत्नकुम्भः, स हि यथा सुदृश्यः बहुमूल्यश्च भवति, तद्वत् सुकृपः वरपुरुषश्च अहं
न रत्नभूतां स्त्रियं हतवानित्यर्थः ।

(ज) अहो इति विषयार्थकमव्ययं, साधुरथं स्वावरकः समागत्य “चारुदत्तेन
सा न हता, अपि तु शकारेणैव” इति सात्त्यं ददाति, प्रकारस्तु सर्वथा तदपलपति
इति विषयकारणम् ।

(ट) अपमार्थं—आच्छाद्य, जमानरेभ्यः पराहत्य मुखं तिरीधाद्य चेत्यर्थः,
तथा च दर्पककारः,—“तद्गतेदपकारितम् । रुद्धसन्तु गदन्त्यस्य पराहत्य
प्रकाशयति ॥” इति ।

मादिके ! कथं थाबलके चेडे सुठु न मए भंजदे ॥ एगे ककु
मम अकञ्जश्च शक्खी । (ठ) [लिचिन्त्य] एब्बं (उ) दाव कलहसां ।
[प्रकाशम्] अलिक्कं भट्टालका ! हंही ! एगे चेडे शुबल्लचोलि-
आए मए नहिदे, पिट्टिदे, मालिदे, बडे अ. ता किदबेले
एगे जं भणादि, किं शब्बं शब्बं ? (ढ) [अपवारितकेन चेटस्य कटक
प्रयच्छति । खेरकम् (ण)] पुत्तका ! थाबलका ! चेडा ! एट गेप्पिअ
अस्सधा (त) भणाहि । *

* इत्त ! इत्त ! कथं स्थावरकचेटः सुठु न मया संयतः ॥ एष खलु मनः अका-
थ्यस्य साची । एवं तावत् करिष्यामि । अलीकं भट्टारका ! हंही ! एष चेटः सुवर्ण-
चोरिकया मया गृहीतलाङ्कितो मारितो बह्वय, तत् कृतवैर एष यत् भवति, किं
सर्वे मन्यन् ? पुत्तक ! स्थावरक ! चेट ! एतद्गृहीत्वा अन्यथा भण ।

(ठ) आदिमादिके !—भय-विषय-खेदसूचकमव्ययमिदं, विवक्षितं भया-
दोनामातिशयबोधनार्थम् । सुठु—सम्यक्, दृढमित्यर्थः । संयतः,—बहुः, निर्गडित
इति यावत् । एषः,—अयं, चेटः स्थावरक इत्यर्थः । अकार्यस्य—वस्तुसंज्ञाद्वया-
रूपानुचितकर्षण इति भावः, [“स्वामीवराधिपति—” (१।३।३२ पा०) इत्यादिमतेन
अत्र साविशब्दयोगात् षष्ठी, पक्षे समस्यपि भवितुमर्हति] । साची—प्रत्ययदर्शी ।

(ड) एवम्—अन्वेषामगोचरेण चेटहस्ते सुवर्णकटककूपीत्कीचदानानुष्ठानमित्यर्थः ।

(ढ) अलीकं—मिथ्या, चेटोऽयं यत् वदति, तत् सर्वमेव अयथार्थमित्यर्थः ।
भट्टारका इति दर्शकानां सम्बोधनम् ; भट्टाराः,—पूज्याः तेषां समूहाः भट्टारकाः,—
भो मान्वा इत्यर्थः । (समूहार्थे कञ्) । यद्यपि नास्त्रीकौ भट्टारकशब्दः दृढस्यैव
बोधकतया प्रयुज्यते, तथाऽपि आत्मापराधप्रकाशशङ्कया शकारस्य उद्भूतत्वात्
शकारभाषितत्वात् वा एवंविधः यादृच्छिकप्रयोगः सीदव्यः । सुवर्णचोरिकया—
सुवर्णानां—स्वर्णालङ्काराणामित्यर्थः, चोरिका—चौर्यां तथा, सुवर्णाफहरणेन हनना
इत्यर्थः । [चोराणां कस्य इत्यर्थे चोरशब्दात् कस्येति ठन् ठक् वा, ततः स्त्रियामापि
चोरिका इति षट् सिद्धम् । केचित्तु “शुबल्लचोलिआए” इति प्राकृतस्य “सुवर्ण-
चोरिकायाः” इति पञ्चम्यन्तसंस्कृतं पठित्वा हतौ पञ्चमी, सुवर्णचौर्यां हतौ रित्यर्थश्च
वदन्ति] । तत्—तस्मात्, मयेकं बहुधा निर्यातितत्वादित्यर्थः । कृतवैरः,—कृतं—
मया अनुष्ठितमित्यर्थः, वैरं—विश्वाचरन्, मारणादिरूपमिति यावत् यस्माच्च

चेटः । [गृहीत्वा] पैकलध पैकलध भट्टालका ! हंही ! (थ)
शुवस्वणे मं प्रलीभेदि । *

शकारः । [कटकमाच्छिद्य (द)] एशे शे शुवस्वके, जश्श काल-
भादो मए बहे । [सकोधम्] हंही चांडाला ! मए क्वु एशे
शुवस्व-भंडाले णिउत्ते, शुवस्व चोलभंते मालिदे, पिडिदे ; ता
जदि थ पत्तिआअध, ता पिडिं दाव पैकलध । * (ध)

* पश्यतं पश्यतं भट्टारकाः ! हंही ! सुवर्णेन मां प्रलीभयति ।

+ एतत् तत् सुवर्णकं, यस्य कारणात् मया बद्धः । हंही चाखाला ! मया
खल एव सुवर्णभाण्डादे निर्युक्तः, सुवर्णं चौर्येण मारितस्तद्धितः, तत् यदि न
प्रत्ययध्वं, तदा पृष्ठं तावत् पश्यत ।

तत्सरोचितदृष्टदानेन समुत्पादितशुभाव इत्यर्थः । “किम्” इत्यनन्तरं “तत्”
इति पदमध्याहरणीयं, यत्तदीर्नित्यसम्बन्धात् । तत्—चेटीकम् । सर्वे—सकलम् । किं
सत्यम् ?—किं प्रकृतम् ? कृतवैरस्य अस्य ईर्ष्याप्रयुक्तं वचनम् आमूलं सत्यं भवितु-
मर्हति किम् ? नैवेत्यर्थः । जातविरोधः जनः वैरनिष्ठातनार्थं मिथ्याभूतं दोषं
सत्यमिति कृत्वा प्रकाशयति, अतः तत् नैव सुधीभिः प्रमाणतया शास्त्रमिति भावः ।

(थ) अपवारितकेन—अपवारितं—“तद्भवेदपवारितम् । रक्षस्यन् यदन्यस्य
पराहत्य प्रकाशते” इति कर्पणोक्तलक्षणकः गीपनीयविषयज्ञापकः नाटकीयवक्तृचेष्टा-
विशेषः, तदेव इति स्वार्थे कनि अपवारितक तेन, अन्येभ्यः पराहत्य केवलं बोद्धव्यस्यान्तिकं
स्वीयरक्षस्यप्रकाशनार्थं चेष्टाविशेषाश्रयणेनेत्यर्थः । कटक—सुवर्णवलयमित्यर्थः । स्वरकं
—स्वरमेवेति स्वरकं—मन्दं मन्दमित्यर्थः, मृदुस्वरंगेति यावत् । [स्वार्थे कन्] ।

(त) अन्यथा—अन्यप्रकारं, मया पूर्वं यदुक्तं तन्न सत्यं, न शकारिण वसन्तसेना
मारिता, परन्तु चारुदत्तेनैव इत्येवं-रूपमित्यर्थः ।

(थ) हंही इति सम्बोधनसूचकं विस्मयार्थकं वाङ्मयम् ।

(द) आच्छिद्य—कलादाहृत्येत्यर्थः ।

(ध) प्रत्ययध्वं—विश्रसित । पृष्ठं—पृष्ठदेशं, पश्चाद्भागमित्यर्थः । चेटीत्येति
शेषः ; प्राक् वसन्तसेना इत्तुं शकारिणादिष्टचेष्टः परलोकभयात् तदादेशं कथमपि
नाङ्ग्यकरोत्, तदेव तेन कष्टः शकारः पृष्ठदेशे तं बहुधा निर्दयम् अताडयत्, तेनैव
हि अस्य पृष्ठदेशे प्रहारचिह्नानि जातानि ; सम्प्रति तु तान्मेव प्रदर्शकं, “सुवर्णहरणादेव

चाखालो । [दृष्टा (न)] शोहर्ष भयादि । वितत्ते चेडे
किं च पलपति ? * (प)

चेटः । हीमादिके ! ईदिशे दासभावः, अं शब्दं कं पि च
पत्तिचाभदि ॥ (फ) [सकलचम] अज्ज चालुदत्त ! एतिके मे
विह्वे । † (ब) [इति पादयोः पतति] ।

* शोभनं भवति । वितमचेटः किं न प्रलपति ?

† इत्त ! ईदृशी दासभावः, यत् सत्त्वं कमपि न प्रत्याययति ॥ आर्यचाख-
दत्त ! एतावान् मे विभवः ।

मन्नाऽयं प्रवृत्तः, तस्यैव एतानि चिह्नानि" इत्यादि स्वीकृतं वचः सुहृदं कर्तुं चेदस्य
पृष्ठदेशं प्रदर्शयितुमस्मायमुद्योगः इति बोध्यम् ।

(न) दृष्टा, पृष्ठदेशमिति शेषः ।

(प) शोभनं—सुष्ठु, युक्तियुक्तमित्यर्थः । वितमः,—विशेषेण तमः, प्रहार-
कनितवेदनासमुद्भूतशोकसन्निभेष्वाक्रोधसन्नात इत्यर्थः । किं न प्रलपति ?—किं विवक्षितं
न भाषते ? सर्वमेव विवक्षितं भाषितुमीष्टे इत्यर्थः ; स्वामिनि विरक्ताः दासाः तं
निर्यातयितुम् अलौकिकानपि दोषान् आरोप्य तमभियुञ्जते इत्यपि सम्भावयितुं शक्यते
इति भावः । [“प्रलपति” इत्यत्र “प्रतपति” इति पाठः—किं न प्रतपति ?—शोका-
सन्नातः किं न अनुतिष्ठति इत्यर्थः, नास्ति हि अकार्यं किमपि क्रोधाध्वानामिति भावः ।

(फ) इत्त इति खेदसूचकमव्ययम् । ईदृशः,—एवंविधः, भृत्यानां यथा-
विध्यनुष्ठीयमानेष्वपि कर्मसु, यथायथमभिधीयमानेष्वपि वचःसु च सततमेव प्रभूणां
भूयसया अविश्वसनीय इति यावत् । दासभावः,—दासत्वं, परकीयभाग्योपजावित्व-
मिति यावत् । यत्—यतः, दासजादेव हेतोरित्यर्थः । सत्त्वं—तत्त्वं, प्रकृतं वस्तु
इत्यर्थः, यत्र नास्ति काऽपि विप्रतिपत्तिस्तादृशमपि पदार्थमिति यावत् । कमपि—
प्रभुं, तदितरं वा कश्चिदित्यर्थः । प्रत्याययति—विश्वासयति ; दासजनस्य सत्यमपि
वाक्यं न कोऽपि तत्त्वेन विश्वसितोक्त्यर्थः, अहं हि दासः, अकारस्तु मम प्रभुः, अतः
खलु चाखालैः मम सचमपि वचनमुपेत्य निष्ठाभूतं तद्वचनमेव अहया परिगृहीत-
मित्येव वक्तुः विषादवीजम् । [“कं पि” इत्यत्र “किं पि” इति पाठः—“किमपि”
इति संस्कृतम् । किमपि—कश्चिदपि, वाक्य-व्यवहारादिकमिति यावत् । सत्त्वं—
सत्यमिति लज्जा इत्यर्थः, सत्यत्वेनेति यावत् । प्रत्याययति, जनमिति शेषः ।]

(ब) एतावान्—एतत्परिमितः, प्रभोः कोपमुपेक्ष्यापि घातक-पौत्रादिसर्वजनम् ।

आह । [संकरुणम्]—

उत्तिष्ठ भोः ! पतित-साधुजनानकम्पिन् !

निष्कारणोपगतबान्धव ! धर्मशूल ! ।

यवः कृतोऽपि सुमहान् मम मीक्षणाय

देवं न संवदति किं न कृतं त्वयाऽद्य ? ॥ ३१ ॥

समस्तं प्रकृतार्थप्रकाशनरूप इति यावत् । मम विभवः,—सामर्थ्यं, भवती रक्षणे प्रकृतमभिदधतां मया सामर्थ्यात्तु रूपः प्रयत्नः कृतः, न हि मे अतः परं किमपि सामर्थ्य-मस्तीति भावः ।

परोपचिकीर्षया स्वजीवनं हृष्याय संन्यमानं प्रासादाद्यप्रतीतिकारिणः शङ्कल-
क्षयनिमित्तेनात्मानं पातयन्तमस्मिन् स्थावरकम् अकृतकार्यतया पादपतनेन बिलपन्मालोक्त्वा
तं सान्त्वयन्नाह, उत्तिष्ठेति ।—भोः ! पतितान्—विपन्नान्, साधुजनान्—सत्पुरुषान्,
निरपराधानित्यर्थः, अनुकम्पते—दयते यः तत्सम्बोधने, विपन्नसञ्ज्ञोपकारिन् !
इत्यर्थः, निष्कारणोपगतबान्धव !—निः—नास्ति, कारणम्—उपकारकारणादिकर्पो
हेतुः यस्मिन् तद्व्यथा स्थातया, उपगतः,—प्राप्तः, अयाचिततयैवोपस्थित इत्यर्थः,
धी बान्धवः,—सुहृत् तत्सम्बोधने, अकृत्रिमप्रणयिन् ! इत्यर्थः, कृत्रिममित्रत्वादिकम्
उपकारादिकारणजन्यं, तादृशकारणाभावात् त्वयि तु तत् सङ्जमिति वक्तुराशयः ;
तथा धर्मशूल !—धर्माचरणपरायण ! [“—बान्धवधर्मशूल !” इति समस्त-
पाठे तु—निष्कारणं—निर्निमित्तम्, उपकारादिहेतुं विनाऽपि इत्यर्थः, उपगतं—
प्राप्तं, सन्नाताकाङ्क्षमित्यर्थः, बान्धवधर्म्यं—बन्धुक्रुत्ये, बन्धुभिरनुष्ठेयोपकाराद्याचरणे
इति यावत्, शूलं—स्वभावः यस्य तत्सम्बुद्धौ, नियताहेतुकपरीपकाराचरणपरा-
यण ! इत्यर्थः] उत्तिष्ठ—उत्थितो भव, प्राणपातिवेष्टयाऽपि प्रतिकूलदैववशेन
अकृतकार्यस्य विषयस्य ते पादपतनं न युज्यते इति भावः । कथं न युक्तं
इत्याशङ्क्याह, यव इति ।—त्वयि—भवता, अयं—इदानीम्, पूर्ववत् एव इत्यर्थः,
मम—मे, मीक्षणाव—प्राणदृष्टादिमुक्तये, किं न कृतम् ?—अनुष्ठितम् ? अपि तु
सर्वमेव सहत्वाभ्यं कृतमित्यर्थः ; (किन्तु) सुमहान्—सातिशयः, बलवन्तम इति
यावत्, यवः,—आयासः, प्रभोरसन्तोषमुपेक्ष्यापि सत्यमभिधाय मम रक्षणाथं
निर्वन्नातिशयरूप इति यावत्, कृतः,—आचरितोऽपि, (केवलं) देवं—दुर्भाग्यं,
दुरदृष्टमित्यर्थः, पूर्वजन्मकृतमशुभसाधनं कर्मेति यावत्, (“पूर्वजन्मकृतं कर्म
तदैवमिति कथ्यते” “समेव कर्म देवाख्यं विद्धि देवान्नाराख्यितम्” “प्रसृजन्मनि कृतं

चाखाली । भट्टके ! पिट्टिष एदं चेङ्गं शिक्खालेहि । * (भ)

शकारः । शिक्कम ले ! [इति निष्कामयति (न)] । अले

चांडाला ! किं विलंबेध ? मालेध एदं । † (य)

चाखाली । यदि तुवल्लशि, ता शअं खेव मालेहि । ‡ (र)

तोह । अरे चांडाला ! मं मालेध, मुंचध आवुक्कं । §

* भट्टक ! ताडयित्वा एतं चेटं निष्कासय ।

† निष्काम रे ! अरे चाखाला ! किं विलम्बम् ? मारयतेनम् ।

‡ यदि त्वरयसे, तदा स्वयमेव मारय ।

§ अरे चाखाला ! मां मारयत, मुखत आवुक्कम् (पितरम्) ।

कर्म शुभं वा यदि वाऽशुभम् । दैवशब्देन निर्दिष्टमिह अस्मिन् तदुच्यते ॥” इति प्र
खरणात्), न संवदति—नानुकूलवति, नानुकूलं भवतीत्यर्थः ; भवान् यथा मयि
स्वत एव अनुकूलः, तथा चेत् दैवमप्यभविष्यत्, तदा अनायासेनैवाहमस्मात्
अलौकाभियोगकृतप्राप्यदृष्टात् विमुक्तिमलप्स्ये, मयि तु साम्प्रतं तस्यैव सन्धुर्नप्रति-
कूलतया त्वया कृताऽयं सुमहानपि पुरुषकारः ऊर्ध्वरभमातुर्न बीजमिव विफलो जात
इति भावः ; यथा—न संवदति—न प्रमाणयति, सत्यमपि त्वद्वाक्यं प्रमाणत्वेन न
स्वीकरोतीत्यर्थः ; “संवादः प्रामाण्यम्” इति तान्त्रिकाः ; अथवा दैव—नियतिः,
जन्मान्तरीयकर्मपरिपाक इत्यर्थः, न संवदति—न वशीकरोति, विपचभूतान् जना-
निति शेषः, [संपूर्वकात् वदतेः वशक्रियार्थकत्वं कीषप्रसिद्धम् । “वशक्रिया संवदनम्”
इत्यमरः] । अथ पतितसाधुजनानुकम्पित्वादिविशेषणामन्वयपदानां साभिप्रायक-
तया परिकरालङ्कारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २१ ॥

(भ) ताडयित्वा—प्रहृत्य इत्यर्थः । निष्कासय—निष्कामय, इतः अपखारण
इत्यर्थः ।

(स) निष्कामयति, चेटम् इति शेषः ।

(य) विलम्बं—धिरयतः । मारयत—विनाशयत । एनम्—एतं, चाख-
दत्तमित्यर्थः ।

(र) त्वरयसे—त्वरां कारयसि, अस्मानिति शेषः, [त्वरते इत्यस्य घटादिनाम्
शब्दि ऋसे लटि रूपम्] विलम्बं न सक्तं चेदित्यर्थः । स्वयमेव—आत्मनेव, स्व-
निरपेक्षस्वमेवेत्यर्थः । मारय—मृच्छि ।

प्रकारः । शपुत्तं ज्ञेय एदं मालेध । *

बाह । सर्वमस्य मूर्खस्य सम्भाव्यते ; तद्वच्छ पुत्र ! (ल)
मातुः समीपम् ।

(शीह । किं मय मदेण कादब्बं ? † (व)

बाह ।—

आश्रमो वत्स ! गन्तव्यो गृहीत्वाऽप्येव मातरम् ।

मा पुत्र ! पितृदोषेण त्वमप्येवं गमिष्यसि ॥ ३२ ॥

* सपुत्रमेव एदं मारयत ।

† किं मया मतेन कर्तव्यम् ?

(ल) सर्व—सकलमेवेत्यर्थः, सपुत्रस्यैव मम निधनादिरूपं सर्वत्रिषमेव दुष्कर्म इति यावत् । मूर्खस्य—मूढस्य, हिताहितज्ञानवर्जितस्येत्यर्थः । अस्य—एतस्य, प्रकारस्येत्यर्थः । सम्भाव्यते—तत्त्वेन, अनेन मूर्खेण सर्वमप्यकार्यं कर्तुं शक्यमित्यनुमीयते इत्याशयः । तत्—तस्मात्, मया सह तथापि विनाशस्य सम्भाव्यमानत्वादित्यर्थः । पुत्र !—वत्सरोहसेन ! इत्यर्थः ।

(व) मतेन—यातेन, मातृसमीपमिति शेषः ; इह त्वामेव विपन्नमश्रयं निहाय मातृसमीपं गत्वा अहं किं करिष्यामि ? इति समुदितार्थः ।

पुत्रकृतप्रश्नस्य प्रतिवचनं दातुं मातृसमीपं गत्वा कर्तव्यसुपदिशमाह, आश्रम इति ।—वत्स !—हे तात ! मातरं—जननीं भूतामिति यावत्, गृहीत्वा—अवलम्ब्या, माता साहमित्यर्थः । मातरं सहकृत्येति यावत्, अप्येव—एतच्छिन्नहृत्वेव, [अद्यैवेत्यनेन अवधारणात् कलकालमपि नमरोऽखिन् अवस्थानकृतः विलम्बो न कावे इति आशयः सूचितः । एवञ्चस्यैव नियोगार्थकत्वं, नियोगावधारणम्, अत एव सन्धौ एकारस्य वृद्धिः, अनियोगार्थकत्वे तु एवकारस्य सन्धौ पररूपमेकारादेशः, तेन च अद्यैवेति पदं भवति ; तथा च वार्तिकम् “एवे चानियोगे” इति] आश्रमः—मुनिजनतपःक्षेत्रं, निश्चिन्तानिकेतनतया निर्वाच इति भावः, मन्यः,—यातव्यः, लवेति ज्ञेयः । आश्रममनाश्रयं यथापूर्वं गृहवस्थाने, महचेनायपरितुष्टेन मूर्ख-प्रकारेण पुत्रस्यापि विनाशो मा भूदित्याह, मेति ।—पुत्र !—हे तनय ! त्वमपि पितृदोषेण—पितृकृतवसतसेनाबधमूलकेनारोपितापराधेन, एवम्—इदं प्रश्नम्, अन्तराश्रमाश्रममित्यर्थः, मा गमिष्यसि—म प्राप्नुहि इत्यर्थः । अत्रावस्थितस्य ते विपत्तिर्न ज्ञसंप्राप्तिः, यतः, यदि कदाचिदर्थं प्रतिहिंसाप्रवृत्तिपरवशः प्रकारः महचेनाय-परितुष्टम् वसतसेनाघातकस्य पुत्रीऽयमव्यदधिकारी कीमतीति रात्रे निविदयेत्,

तत् वयस्य ! गृहीत्वैनं ब्रज । (श)

विद् । भो बभ्रस्स ! एव्वं तुए जाणिदं, तुए बिणा अहं
प्याणाइं धारेमि त्ति ? * (घ)

आह । वयस्य ! स्वाधीनजीवितस्य न युज्यते तव प्राण-
परित्यागः । (स)

विद् । [स्वगतम्] जुत्तं खेदं, तथा बि ण सहजोमि पिअ-
बभ्रस्स विरहिदो प्याणाइं धारेदं त्ति, ता ब्भहणीए दारअं सम-

• भो वयस्य ! एवं त्वया ज्ञातं, त्वया बिनाऽहं प्राणान् धारयामि इति ?

• युक्तं वेदम् ; तथापि न शक्नोमि प्रियवयस्यविरहितः प्राणान् धर्तुमिति,

तदा अविवारकः पालकीडमि, अग्रमपि जोवन् पिउवत् स्त्रीवयादिकमकार्यशक्तं
करिष्यतीति विविच्य त्वां घातयेत्, आस्वया माया सह अविस्मर्यतेव कुराज-
शसितादभ्रात् नगरात् पलायितव्यमिति भावः । पञ्चावतं वृत्तम् ॥ ३२ ॥

(श) तत्—तस्मात्, मनापराजिते अस्यापि प्राणविनाशप्रवृत्तयात् इत्यर्थः ।
वयस्य !—सखे ! विदूषकस्यामनन्यतेतत् । एन—एवं रोदसेनमित्यर्थः । ब्रज—गच्छ,
आश्रमं गृहं वेति शेषः ।

(घ) ज्ञातम् ?—विदितं किम् ? ममसि चिन्तितं किम् ? इत्यर्थः, त्वयि सप-
रतेऽपि अहं जोषामि इति त्वया स्थिरीकृतं किम् ? येनेदानीं रोदसेनं गृहीत्वा
मांमपि आश्रयं गन्तुमादिशसि ? इति समुदितार्थः ; ['ज्ञातम्' इति ज्ञाधातोः
अतीतिनिष्ठा, न तु वर्तमाने, तया सति ज्ञानार्थकानां वर्तमाने निष्ठायां तत्कर्तारि
“कस्य च—” (२।३।६७ पा०) इति षष्ठीनिष्ठायात्, “त्वया” इत्यत्र षष्ठ्यापत्तिः ।
न च भाषणसमकालमेव कथयतीति निष्ठायाः सभय इति वाच्यम्, अतीतार्थकत्वे-
नापि व्याख्यातं शक्यवान्, “बहोः कालात् प्रवर्तितं किं भवता एतदेव विज्ञात-
मासीत् ?” इत्येवम् अतीतकालाभिप्रायकस्य वक्तृतात्पर्येण सभावादित्यनुसन्धेयम्] ।

(स) स्वाधीनजीवितस्य—ज्ञातं—ज्ञातं, स्वाधिनित्यर्थः, जीवितं—
जीवनं, प्राणधारणकाल इति यावत् यस्य तस्य, यावदायुः स्वच्छन्देनैव जीवितुं
समर्थस्य, न तु मनेव राजाधीनजीवितस्य इति यावत् । प्राणपरित्यागः,—मदस्य
केच्छया जीवनवितर्जनम् आत्महृन्ननमिति यावत् । न युज्यते—न सम्भज्यते,
आत्महृन्नस्य महापातकजनकत्वादिति भावः ।

पिप्र प्पाणपलिच्चाएण अत्तणो पिप्रवअस्सं अणुगमिस्सं । (ह)

[प्रकाशम्] भो वयस्य ! पराणेमि एदं लहुं ॥ (क) । [अति सकण्ठयहं पादयोः पतति (ख) । दारकोऽपि रुदन् पतति] ।

शकारः । अले ! खं भणामि, शपुत्ताकं चालुदत्ताकं बाबा-
देध त्ति । *

चारु । [भयं नाटयति] ।

चाण्डालो । अहि अम्हाणं ईदिशी लाआसत्ती, जधा
शपुत्तं चालुदत्तं बाबादेध त्ति ; (ग) ता णिक्कम ले दालआ !

तत् ब्राह्मण्यै दारकं समर्थं प्राणपरित्यागेन आत्मनः प्रियवयस्यमनुगमिष्यामि । भो
वयस्य ! पराणयामि एतं लघु ।

• अरे ! ननु भणामि, सपुत्रकं चारुदत्तं व्यापादयतेति ।

॥ न हि अस्माकमीदृशी राजाश्रमिः, यथा सपुत्रं चारुदत्तं व्यापादयन्

(ह) इदं—स्वेच्छया प्राणविसर्जनरूपं कर्म, आत्महननम् इत्यर्थः । न युक्तं—
नीचितं, यत् : अथतामिस्राः अमूर्त्या नाम लोकाः आत्मघातिनः प्रपद्यन्ते इति श्रवणः
अनुब्रुवन्ति, अतः स्वेच्छया जीवनविसर्जनं नैव कर्तव्यमिति भावः ; आत्मघातिनः
तादृशशोकप्रतिबन्धा बाजसनेयसंहितोपनिषदि यथा,—“अमूर्त्या नाम ते लोका अन्वेन
नमसा वृताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के आत्महनो जनाः ॥” इति । तथाऽपि—आत्म-
हननस्य तादृशभीषणनरकसाधनत्वेन सर्वथाऽयुक्तत्वे सत्यपीत्यर्थः । प्रियवयस्यविरहितः,—
प्रियवयस्यं—प्राणविक्रमुद्धृता, चारुदत्तनेत्यर्थः, विरहितः—विच्छिन्नः, आजीवनं
सङ्गमुखवाञ्छत इति यावत्, ब्राह्मण्ये—चारुदत्तपरम्यै धूतायै इति यावत् । दारकं—
बालकं, रोहसेमित्यर्थः । अनुगमिष्यामि—अनुसरिष्यामि, सरिष्यामीति भावः ।

(क) पराणयामि—व्यावर्तयामि, स्थानादस्मात् मातृसमीपं प्रापयामीत्यर्थः ।
एतम्—इमं, बालकमित्यर्थः । लघु—शीघ्रम् ; भवदादेशादचिरादेव बालमिमं
स्थानान्तरमपसारयतीति समुदितार्थः ।

(ग) सकण्ठयहं—कण्ठश—गलदेशस्य, शङ्कः,—बाहुयुगलेन शङ्कमित्यर्थः,
तेन सह वृत्तमानं यथा तथा ; आदौ कण्ठे गृहीत्वा आलिङ्ग्य पश्चात् पादयोः
पतनमिहावगन्तव्यम् ।

(ग) अस्माकं—घातकानाम्, आवयोरित्यर्थः । ईदृशी—वक्ष्यमाणरूपा,

णिक्रम । [इति निष्क्रामयतः] । इमं तद्वत् चोद्यणद्वयं, ताड्ये च
डिडिमं । १

[पुनर्बोध्यतः] ।

शकारः । [स्वगतम्] कथं एषे ण पत्तिभ्राश्रंति पौला !!
[प्रकाशम्] हंही चालुदत्ता ! बटुका ! ण पत्तिभ्राश्रदि एषे
पौलजणे, ता भत्तण-केलिकाए जीहाए (घ) भयाहि, “मए
वशंतसेणा मालिदे” त्ति । *

इति, तन्निष्क्राम रे दारक ! निष्क्राम । इदं तृतीयं चोद्यणस्थानं, ताडयत
डिडिमम् ।

* कथमस्य न प्रत्याययन्ति पौराः !! अरे चाकदत्त ! बटुक ! न प्रत्याययति
एष पौरजनः ; तदास्त्रीयथा जिह्वया भण, “मया वसन्तसेना स्मरिता” इति ।

सपुत्रचाकदत्तहननरूपेत्यर्थः । राजाश्रमिः,—राश्रः,—वृपतेः पालकस्येत्यर्थः । आश्रमिः,
—आदेशः, वयं हि राजादेशानुवर्तिनः, राजादेशस्य एकाकिन एव चाकदत्तस्य हनन-
रूपः, अतो न राजादेशवद्भिर्भूतं पुत्रस्यापि हननमनुतिष्ठाम इति चाख्यलाश्रयः ।

(घ) कथं—कस्मात्, किमर्थमित्यर्थः । अस्य—चाकदत्तकृतापराधस्य, इमं
चाकदत्तकृतवसन्तसेनाहननरूपमपराधमित्यर्थः, [अस्मेति सम्बन्धविवक्षया “भजे शम्भो-
चरन्मयोः” इतिवत् कर्मणि षष्ठी, “षष्ठो श्रेष्ठे” (२।३।५० पा०) इति सूत्रे दीक्षितेनैवं
सिद्धान्तितत्वात्] न प्रत्याययन्ति—न प्रतिवन्ति, न विश्वसन्तीत्यर्थः, [प्रतिपूर्वकस्य
आदादिकस्य एतेः स्वार्थे णिचि लटि रूपमेतत्, चुरादिभिन्नानामपि स्वार्थे णिचि
श्रयोर्गो दृश्यते, तथा हि कालिदासः,—“दृष्टे सूर्ये पुनरपि भवान् वाक्यैरद्वयशेषम्”
इति, “दशवर्षसहस्राणि रामो राज्यमकारयत्” इति च, अत एव दीक्षिताः,—“षी
भनिरवाधने (२।४।४६ पा०) इति सूत्रव्याख्यानावसरे प्रेरणार्थं विनैव णिचः श्रुतस्य
मुलघातोर्विवायेन अविशेषमाहुः ; तथा हि,—“निहतप्रेषणात् घातोः हेतुमन्वी श्रुतेन
मुलघादर्थः, तेन ‘प्रार्थयन्ति शयनोत्थितं प्रियाः’ इत्यादि सिद्धम्” इति । “तुभ्यत्तु दुष्मनः”
इति व्याप्तेरप्येते पञ्चान्तरम्,—“आत्मानम्” इति णिजन्तकाले कर्मतापचं प्रयोज्य-
कर्तृपदमुद्यमवाप्नोति वेदितव्यम् ; एवञ्च “आत्मा (मनः) न प्रत्येति” इत्यणिचि
प्रयोज्यकर्तुः आत्मनः णिचि कर्मत्वं, तेन, पौराः आत्मानं न प्रत्याययन्ति—विश्वास-
यन्ति, “चाकदत्त एव स्त्रीहत्याकारी” इति कथमपि न स्वीकुर्वन्ति इत्याशयः] ।

चारु । [तृणीमासे] (ङ)

शकारः । अले चंडालगोहे ! य भगादि चालुदत्त-वडुके,
ता भगावेष इमिणा जज्जल-जंशखंडेण शंखलेण (च) तालिअ
तालिअ । *

* अरे चालुदत्तगोहे ! न भणति चालुदत्त वडुकाः, तद्भाषयत अनेन जर्जरवंश-
खलेन शङ्खलेन ताडयित्वा ताडयित्वा ।

इतः किञ्चित् पूर्वं ५१३ पृष्ठे “रौगादिके” इत्यादिचूर्णके “पत्तिआअदि” इति
प्राकृतस्य “प्रत्याययति” इति संस्कृतमति, अतः पूर्वोपरसङ्गत्यनुरोधेन “कथं एषं य
पत्तिआअंति पौत्ता” इत्यादि शकारोक्तौ “पत्तिआअंति” “पत्तिआअदि” इति प्राकृत-
इयस्य “प्रत्याययन्ति” “प्रत्याययति” इति संस्कृतेनानुवाद एव न्यायः । केचित्तु उक्त-
प्राकृतइयं “प्रत्ययन्ते” “प्रत्ययते” इत्येवं संस्कृतेनानुवदन्ति ; तथा चात्र भौवादिकस्य
अश्रद्धातीः प्रयोग इति स्वीकृतिरुच्यते ; यतः प्राक् प्रत्याययति इत्यत्र इष्-
धातीः णिचि रूपमेवास्ति तत्, अत्र तु अश्रद्धातीः ; एतद्धि उक्तिवैषम्यं दृष्ट्वा अस्माभिः
यथामति समञ्जसं पूर्वोपरिवेनैव सुसंरक्षितमिति ध्येयम् ; “०३” इत्यस्य “एते”
इत्यनुवादस्तु विवक्षया घट्टीं विनैव स्वाभौषितायेंसंसाधकतया साक्षीयानिति मन्वा-
महे । आलोयथा स्वीयथा जिह्वया—रसनया, स्वमुखेनेति यावत् ।

(ङ) तृणी—मौनी, किमपि प्रत्युत्तरमव्याहृतमित्यर्थः ।

(च) भाषयत—वाचयत । जर्जरवंशखलेन—जीर्णवेषुशकलेन, भग्नप्रायवंश-
खलरूपेणेति यावत् । शङ्खलेन—छिद्रिमताङ्गनदण्डेन ; यावदयं स्वमुखेन वसन्त-
सेनाया इत्या मयैव कृतं न स्वीकरोति, तावत् शङ्खलेन प्रहारं प्रहारम् अप-
राधं स्वीकारयेत्यर्थः । [कस्मिंश्चिदप्यभिधाने शङ्खलशब्दस्य प्रयोगः यद्यपि न दृश्यते,
तथाऽपि प्राकृतोऽयं शब्द इति मन्वानैः प्राचीनैः प्रकृतार्थमनुसृत्यैव व्याख्यातमित्यनु-
वीर्यते ; वयन्—त्रिपिकरप्रमादवशान् चकारमात्रेण “शङ्खलेन” इत्यत्र “शंखलेन”
इति आयातमिति, अतः वडुषु पुस्तकेषु तथैव पाठो दृश्यते इति अनुमिनुमः ।
“इमिणा” इत्यत्र “खंखलिणा” तथा “शंखलेण” इत्यत्र “शंखलेण” इति पाठान्तर-
द्वय—खंखायमानेनेति आशयं संस्कृतानुवादे मारुणसमकालमेव “खं खम् इति
शब्दं कुर्वता” इत्यर्थः, तथा “शङ्खलेन” इति द्वितीयस्य संस्कृतानुवादे, शङ्खलेन—
अपराधिनः बन्धनार्थं वीर्यमानेन निग्रहेनेत्यर्थः] ।

चाण्डालः । [प्रहारमुद्यम्य (ह)] भो चालुदत्त ! भणहि । *

आह । [सकलणम्]—

प्राप्यैतद्व्यसन-महार्णव-प्रपातं

न तासो न च मनसोऽस्ति मे विषादः ।

एको मां दहति जनापवादवक्त्रिः

वक्तव्यं यदिह मया हता प्रियति ॥ ३३ ॥

* भोः चालुदत्त ! भण ।

(ह) प्रहारं—प्रक्रियते—ताडयते अनेन इति प्रहः । तं, प्रहारसाधनमित्यर्थः, वंशखण्डमिति यावत् । [प्रपूर्वकान् हरतेः करणे घञ्] उद्यम्य—उत्तोल्य इत्यर्थः ; अकलणं प्रतिहिंसापरवर्धनं शकारेण निर्द्दयं ब्रह्म भाणयितुमादिष्टोऽपि तदादेश-खण्डने राजकोपमाशङ्कमानः, तथा अन्यतः तत्त्वतो निरपराधस्य तस्य ब्राह्मणस्य गात्रे दण्डं पातयितुमतितरां बिभ्यश्चाण्डालः केवलं दण्डमुद्यम्य तं भौषितवान् । न तु अधर्म्मभयादकशोऽपि प्रहृतवानिति शकारापेक्षया अतिनीचस्य चाण्डालस्यापि शित्तस्य प्रसारी दर्शित इति बोध्यम् ।

प्राणदण्डादेशनायाविषयः सम्प्रति सर्वजनसमक्षं प्राणाधिकायाः वसन्तसेनायाः अलीकं स्वकर्तृकहननं कथमपि स्त्रीकर्तुमपारयन् सविषादमाह, प्राप्येति ।—एतत्—अनुभूयमानं, सुदुस्तरमित्यर्थः, व्यसनमेव—विपत्तिरिव, (“व्यसनं विषदि भ्रंशं द्रोणे कामजकोपेज्” इत्यमरः) महार्णवः—विशालसमुद्रः, तस्मिन् प्रपातं—पतनं, निमज्जनमित्यर्थः, प्राप्य—अधिगम्य, दुस्तराणामवपत्सगरे पतित्वाऽपि इत्यर्थः, (अपिरत्र अभ्याहरणीयः) मे—मम, तासः,—भयम्, अतिरर्णवदहमेभिः हनिष्ये इति मृत्तुभीतिरित्यर्थः, न अस्ति—न भवति न च—नापि, मनसः,—चित्तस्य, विषादः,—अकालस्त्रयजनितं दुःखम्, अस्मि इति पूर्वेण अन्यतः । यद्येवमवि-वेकिनी राज्ञः पालकस्य प्राणदण्डादेशात् न भीतोऽसि, न वा निष्कारण दण्डादेश-मवाप्य कचिद्विषादमनुभवसि तत् कथमेवं विमनायसे ? कातरस्य दृश्यसे ? इत्या-शंसायामाह, एक इति ।—एकः—केवलः, (एकं मुख्यायकेवलाः” इत्यमरः) जनानां—लोकानाम्, अपवादः,—निन्दावादः, नूनं वसन्तसेना अनेनैव हता, यतोऽसौ बध्यस्यानेन स्वमुखेन स्वयमेव “अहं वसन्तसेनां हतवान्” इत्यभिपद्यते, इति । अरुनुदं सर्वजनक्रतुं दाषार्पणमिति यावत्, स एव वक्त्रिः,—अमलः, मां—चालु-दत्तमित्यर्थः, सततचित्तासक्तापशुक्लमिति भावः, दहति—तापयति, नितरां दहति

प्रकारः । [पुनस्तथैव] (ज) ।

आह । भो भोः पौराः । [“मया खलु वृषसेन—” इत्यादि
पुनः पठति] ।

प्रकारः । बाबादिदा । *

आह । एवमस्तु । (भ)

प्रथमचाखालः । अले ! तव अत्त वज्जवालिष्ठा (ज) । †

द्वितीयचाखालः । अले ! तव । ‡

* व्यापादिता ।

† अरे ! तव अत्त वध्यपालिका ।

‡ अरे ! तव ।

करोतीत्यर्थः ; यत्—यस्माद्धेतोः, मया—चारुदत्तेनेत्यर्थः, प्रिया—प्रीतिप्रदा वसन्त-
सेनेत्यर्थः, हता—मारिता इति—इत्यम्, इह—वध्यस्थाने, वक्तव्यं—सर्व्वसमस्तं
स्वमुखेनैवोच्चारयितव्यमित्यर्थः ; प्राणदण्डादेशात् नाहं किञ्चिदपि विभेमि, न वा
किञ्चित् विषीदामि, केवलम् “अहमेव वसन्तसेनाहता” इति स्वमुखोच्चारणात् हृदी-
भूतः दुर्पनेयश्च सर्व्वजनप्रत्ययकरः मिथ्याभूतः जनापवादः सामतीव दुःखयतीति
समुदितार्थः । अत्र निरपेक्षविषये उपमेये व्यसने महार्णवतादात्म्याध्यासान्,
मया प्रकृते तादृशे जनापवादे कर्त्तृतादात्म्याध्यासात् रूपकद्वयमलङ्कारः । प्रहर्षिणी-
उक्तम् ॥ ३२ ॥

(ज) “पुनस्तथैव” इत्यस्य कविवाक्यपरत्वे—पुनः,—भूयोऽपि । तथैव—
तदूपमेव, पूर्व्ववत् पुनरपि प्रकारः “हृदी चालुदत्ता बहुका ।” इत्यादिकम्, “अले
चंडालगोहं” इत्यादिकं वा कथयतीत्यर्थः । शकारोक्तिपरत्वे तु—पुनस्तथैव इति
चारुदत्तं प्रति शकारस्य अधिरोपवचनं बोध्यम् ; एतदर्थस्तु—पुनः,—भूयोऽपि, तथैव
—पूर्व्ववदेव, कृत्रवचनमिमांशः, वदसि ? इति शेषः ; नाद्यापि इत्यापराध-
स्वीकरोषि, केवलम् अथवावाग्जालेन पौरानेव प्रसारयसि ? इति भावः ।

(भ) एवम्—इत्थं, त्वदुक्तमेवेत्यर्थः, मयैव व्यापादिता इत्येवंरूपमिति यावत् ;
अथा च, भवता “मया व्यापादिता” इति यदुक्तं, तदेव सत्यमस्तु इति उत्तरयितु-
माशयः ; शकारवचसि मयेत्यखण्डेन शकारस्यैव बोधनात्, वसन्तसेनायाः हनन-
कर्त्तृत्वं शकारे एव बोध्यते इति शकारवाक्ये चारुदत्तस्य अनुमोदनं युज्यते एवेति
बोध्यम् ।

(ज) वध्यपालिका—वध्यस्य पालिका—चातनपर्यायः ; अहन्तु इतः पूर्व्व-
प्राणं हतवान्, हतानौ तु तव पर्याय आपतित इति भावः ।

प्रथमः । अले ! लेखकं (ट) कलेह । [इति बहुविधं
लेखकं (ठ) कला] अले ! जइ मम केलिका बज्जबालिभा, ता
चिट्ठदुं दाब मुहुत्तमं (ड) । *

द्वितीयः । किं-णिमित्तं ? *

प्रथमः । अले ! भणितो हि पिदुणा शम्भं गच्छतेव,
अधा,—“पुत्त बीरभ ! जइ तुह बज्जबाली होदि, मा शइशा
बाबादअशि बज्ज” । ‡ (ठ)

द्वितीयः । अले ! किं-णिमित्तं ? §

* अरे ! लेखकं कुर्वः । अरे ! यदि मदीया बध्यपालिका, तदा तिष्ठतु तावत्
मुहूर्तकम् ।

+ किं-निमित्तम् ?

‡ अरे ! भणितोऽस्मि पिता स्वर्गं गच्छता, यथा—“पुत्र बीरव ! यदि तव
बध्यपालिका भवति, मा सहसा व्यापादयसि बध्यम्” ।

§ अरे ! किं-निमित्तम् ?

(ट) लेखकं—लेख एव इति लेखकं—लिखनं, बध्यपालिकानिर्णयार्थं रेखा-
धातमिति यावत् ।

(ठ) लेखकं—लेख एव इति लेखकम्, अनिर्दिष्टरेखापातमित्यर्थः, धातुको
केवलं कस्य हननपर्याय इदानीम् आपतति इति नियतं नानाविधरेखापातं तप्त-
कालप्रसिद्धमकुरुतां, तेन च ताभ्यां हननक्रमः निरधारौत्याशयः ; अथवा एतत्
अनुमीयते चैतत्. यत् पुरा किल चाखालानां समाजप्रचलिता एषा प्रथा आसीत्,
येन राजशासनात् नरहत्याकरणकालं तस्माज्जायमानं पापमपनोदयितुं स्वाभीष्टां
देवतां प्रसूय घातुकाः नानाविधं तत्कालप्रसिद्धं लेखकमकार्षुरिति, अतः चार-
वत्हननसमये तामेव पद्धतिम् एतावपि अनुसस्तुरिति ।

(ड) मुहूर्तकं—दण्डद्वयमितं कालं. किञ्चित्कालमिति वाऽर्थः ।

(ठ) सहसा—अकस्मात्, अविचारितं यथा तथेत्यर्थः । व्यापादयसि—
मारयसि, [अत्र अनुज्ञार्थं विवक्षितोऽपि आशंसायां जट्प्रयोगो बोध्यः] किञ्चित्काल-
प्रतीक्षणं कृत्वा मारयेति समुदितार्थः ।

प्रथमः । कदा वि कोवि साह्यं अयं ददन्न वज्रं मोक्षा-
वेदि । कदा वि लखो पुने भोदि, तेण बडावेण शब्बवज्झाणं
मोक्खो होदि । कदा वि हत्थी बंधं खंडेदि, तेण शंभमेण
वज्झं मुक्के होदि । कदा वि लाअपलिवत्ते होदि, तेण शब्ब-
वज्झाणं मोक्खो होदि । * (ण)

* कदाऽपि कोऽपि साधुरर्थं दत्त्वा वज्रं मोचयति । कदाऽपि राज्ञः पुत्री
भवति, तेन हृद्विमर्द्दात्सर्ववध्यानां मोक्षो भवति । कदाऽपि हत्थी बन्धं
खण्डयति, तेन सम्भ्रमेण वध्वो मुक्तो भवति । कदाऽपि राजपरिवर्तो भवति,
तेन सर्ववध्यानां मोक्षो भवति ।

(ण) साधुः,—सुजनः, वरदुःखासहिष्णुरिति यावत् । अर्थ—धनं, वध्यस्य
जीवनविनिमयं रूपमित्यर्थः । दत्त्वा—प्रदाय, राज्ञे इति शेषः ; [एतेन प्राचीन-
कालं प्रचलितं दण्डविधिः द्वैविध्यं प्रदर्शितम् ; तथा हि,—कुतचित् दद्याद्विधिप्राणादि-
दण्डविधानं, कुतचित् दण्डाहंविमोचनार्थं प्राणादिदण्डविनिमयेन तज्जीवनादि-
मूल्योचितस्य अर्थस्य परियह इति] । हृद्विमर्द्दात्सर्वेण—हृद्विना—अभ्युदयेन हेतुना,
पुत्रजन्मादिजनितेनेति भावः, यः सहोक्तवः प्रकृष्टानन्दप्रकाशकव्यापारानुष्ठानं
तेन, सुतसम्भवाद्यभ्युदयनिमित्तकापारानन्दप्रकाशकव्यापारैरुत्थितः । वज्रं—वध्यते
अनेन इति वज्रः तं, शृङ्खलमित्यर्थः, [वध्नातेः करणे घञ्] । खण्डयति—भनक्ति ।
तेन—शृङ्खलभङ्गेनेत्यर्थः । सम्भ्रमेण—संवेगेन, दन्तिनः आकस्मिकशृङ्खलभङ्गजनित-
भयवशात् नागरिकाणां रलिपुरुषाणाञ्च यत् इतस्ततः पलायनं, तज्जनितया त्वरये-
त्यर्थः । राजपरिवर्तः,—रूपतिपरिवर्तनं, पूर्वभूपतिं विनाशं पराजित्य वा अन्येन
भूपतिना सिंहासनाधिकारे कृते नवस्य भूपतेराधिकारप्रवर्तनमिति यावत् [अनेन
पालकस्य विनाशः, आर्यकस्य च तद्राज्यलाभः अनन्तित्वमेव भविष्यति इति
सूचितम्] । तेन—राजपरिवर्तनं । सर्ववध्यानां—प्राणदण्डेन दण्डनीयानां सर्वेषा-
मेव जनानामित्यर्थः । मोक्षः,—मुक्तिः, प्राणदण्डाद्विमोचनमित्यर्थः ; नवाभिषिक्तो
हि नृपतिः प्रकृतिषु स्वीकार्यप्रदर्शनार्थं मम सिंहासनाधिकरोद्देशोक्तवसमये कस्यापि
आधिर्मां भूत्, सर्वोऽय एव प्रजा अविशेषेणैव उत्सवमनुभवन्तु इति मन्यमान-
सर्वानेव वध्यान् मोचयति इति ; तथा च एतेषु किमपि चेत् अस्य मुक्तये उद्भवेत्
तदा अयमपि मुक्तिं लब्धुं शक्नुयादिति भावः ; [एतेन चारुदत्तस्यापि मोक्षः
अचिरभावीति सूच्यते] :

शकारः । किं किं ? लाग्रपलिबन्ते होदि ॥ * (त)

चाखालः । अले ! बज्जबालिआए लेखकं (थ) कलेम्ह । †

शकारः । अले ! शिग्घं मालेध चालुदत्ताकं । ‡ [इत्युक्त्वा
बेटं गृहीत्वा एकान्ते स्थितः] ।

चाखालः । अज्ज चालुदत्त ! लाग्रणिओओ क्वु अब-
लज्जदि, ए क्वु अम्हे चांडालाः ; ता शुमलेहि, जं शुमलि-
दब्बं । § (द)

* किं किम् ? राजपरिवर्त्तो भवति ॥

† अरे ! बज्जपालिकाया लेखकं कुर्मः ।

‡ अरे ! शीघ्रं मारयत चारुदत्तम् ।

§ आर्य-चारुदत्त ! राजनिर्दोषः खलु अपराध्यति, न खलु वयं चाखालाः ;
तत् क्षर, यत् सत्तव्यम् ।

(त) किं किमिति सप्तममप्ये ; यद्वर्त्तनं सम ईदृक् प्रभुत्वे, सदेकाग्र्यभूतस्य
मगिनीपतेः तस्य राज्ञः पालकस्यापि किं परिवर्त्तनं भविष्यति ? इत्याशङ्कमानस्य
शकारस्य भयविषयसप्तमद्योतनार्थमेव द्विवचनं बोद्धव्यम् ; नवाभिषिक्तपत्याधिकारं
तु स्वकीयप्रभुत्वादिकं किमपि न व्यास्यति, चारुदत्तोऽपि मुक्तो भूत्वा निखिलमेव
भूताये तत्समीपे प्रकाशयति चेत् तदा स्वस्य अवश्यमेव दण्डनीयत्वमित्यादिमभावनया
च भयादिकं बोध्यम् ; अथवा,—चाखालानां मुखे राजपरिवर्त्तो भवति इति अश्र-
मत्तकं वचनं युवा तेषामविच्छिन्नबोधकवाक्यमिदम् ; तथा च—युष्माकमेतादृशौ
खलौ, यत् अस्माकमचमेव एवं वक्तुं प्रभवथ ? इत्याशयः ।

(थ) बज्जपालिकायाः,—बज्जे—हस्तमिष्टे जने, या पालिका—पर्याय-
दिबसः तस्याः, बजाईवातनयांशदिबसस्यर्थः, [पलति—गच्छति निर्दिष्टदिबसे
वा सा इति व्युत्पत्त्या भौवादिकस्य पलतेः इति ततः स्वार्थे कनि स्त्रियां टाप्
पालिकेति सिद्धम्] लेखकं—लिखनं, बज्जपालिकानिर्णयार्थं रेखापातमिति यावत् ।

(द) राजनिर्दोषः,—राजादेशः । अपराध्यति—दुष्यति, तव मारणविषयं
इति भावः ; राजनिर्दोषपरतन्त्रा वयं राजादेशमेव त्वां मारयामः, अतो नाव वय-
मपराद्धाः भवाम इति धात्वर्थः । क्षरव्यम्—अन्तिमसमये क्षरणीयम् इष्टमन्त्रादिकं,
पुत्रकलवादिकं वा इति यावत् ।

आह ।—

प्रभवति यदि धर्मो दूषितस्यापि मेऽद्य
प्रबलपुरुषवाक्यैर्भाग्यदोषात् कथञ्चित् ।
सुरपति-भवनस्था यत्र तत्र स्थिता वा
व्यपनयतु कलङ्कं स्वस्वभावेन सैव ॥ ३४ ॥

भोः ! क्व तावन्मया गन्तव्यम् ?

आख्यालः । [अगती दर्शयित्वा] अले । एदं दीशदि दक्खिण-
भग्गाणं, जं पेक्खिअ वज्झा भन्ति प्पाणाहं मञ्चंति । पेक्ख पेक्ख, *—

* अरे ! एतत् दृश्यते दक्षिणस्मशानं, यत् प्रेत्य बद्धा भट्टिति प्राणान्
मुच्यन्ति । पश्य पश्य,—

मिथ्याऽपवादयस्तस्य धर्मनिष्ठस्य आत्मनः अयथाऽऽरोपितं कलङ्कमपनोदयितुं धर्म-
अरचपूर्वकं कलङ्कनिदानभूतां वसन्तसेनां अरन्नाह, प्रभवतीति ।—भाग्यदोषात्—
दुरदृष्टनिमित्तात्, दुर्दैववशादित्यर्थः, अथ—अस्मिन् दिवसे, प्रबलपुरुषाणां—राज-
पुरुषाणाम् ; यद्वा,—प्रबलपुरुषस्य—राजानुययात् शक्तिमती नरस्य, शकारस्येत्यर्थः,
वाक्यैः,—वचनैः, मिथ्याभूतैरिति भावः, दूषितस्यापि—अपराधस्यापि, मे—मम,
धर्मैः, सुकृतं, नियतानुष्ठितसुकर्मफलमित्यर्थः, शुभादृष्टविशेष इति यावत्, यदि—
चेत्, कथञ्चित्—किञ्चिन्नात्रमपि, प्रभवति—प्रभाववान् भवति, मदाचरितधर्मस्य
यदि किञ्चिदपि प्रभावी विद्यते इत्यर्थः, यदि कदाऽपि मया धर्माचरणं कृतमिति
यावत्, तदा तद्वलेनेति पूरणीयं, सुरपतिभवनस्था—सुरपतेः,—इन्द्रस्य, यद्भवन्—
एहं स्वर्ग इत्यर्थः, तत्र तिष्ठति या सा स्वर्ग्येत्यर्थः, वा—अथवा, यत्र तत्र—यस्मिन्
कस्मिन्नापि लोके इत्यर्थः, स्थिता—वर्तमाना, सा एव—वसन्तसेना एव, स्वस्वभा-
वेन—निजया दीर्घविनिर्मुक्तया प्रकृत्या, कलङ्कं—दूषाऽपवादरूपं कालिमानं,
नमेति शेषः, व्यपनयतु—अपसारयतु, स्वयमागमनेन शोधयतु इत्यर्थः, यथाहं
कदाऽपि अन्तानुष्ठानमकार्षे, यदि वाऽहं यथार्थतो निर्दोषोऽभूव, तदा नम
अनुकृतबलेन वसन्तसेनैव मूर्तिमती दृष्टागत्य मत्कलङ्कमवश्यमेव क्षालयिष्यति इति
समुद्दितार्थः । [अनेन वसन्तसेनायाः अचिरभावि आगमनं सूचितम् इति बोध्यम्] ।
आखिनी वृत्तम् ॥ ३४ ॥

अहं कलेबलं पङ्क्ति-वृत्तं कट्टति दीर्घगोमाया ।

अहं पि शूललघं वेशं बिभ्र अट्टहासस्य * ॥ ३५ ॥

चाव । हा । हतोऽस्मि मन्दभाग्यः । (ध) [इति सावेगम् (५) उपविशति]

शकारः । ण दाव गमिष्णं, चालुदत्ताकं बाबादधतं (प) दाव पेक्खामि । [परिक्रम्य दृष्ट्वा] कथं उबबिष्टे ? १

अहं कलेवरं प्रतिवृत्तं कर्षन्ति दीर्घगोमायवः ।

अहमपि शूललघं वेशं इवाट्टहासस्य ॥

+ न तावद्वमिष्यामि, चावदत्तक व्यापाद्यमानं तावत् पश्यामि । कथमुपविष्टः ?

प्रदर्शितस्य दक्षिणश्मशानस्य भीषणत्वं वर्णयन्नाह, अहमिति ।—दीर्घाः—आयत-
कलेवरा इत्यर्थः, विपुलान्नतावयवा इति यावत्, यद्वा—दीर्घाः—आयताः, शूलस्य-
स्तदङ्गभवनार्थं तदुपरि सम्मुखस्य चरणद्वयस्थापनात् स्वाभाविकप्रमाणापेक्षया दीर्घत्वेन
प्रतीयमाना इत्यर्थः, ये गोमायवः,—शृगालाः, प्रतिवृत्तं—शूलात् अघः लम्बितम्, अहं
कलेवरं—देहस्य निष्काङ्क्षांशमिदं यर्थः, कटिदेशात् पादपर्यन्तमिति यावत्, (“पुंस्यङ्गीऽहं
समेऽंशके” इत्यमरः) कर्षन्ति—आकृष्य खण्डयन्ति, भचयन्तीत्यर्थः, शूललघं—शूलसंज्ञकं,
शूलविद्धमिति यावत्, अहम्—ऊर्ध्वावयवमित्यर्थः, अपि, अट्टहासस्य—अट्टहासस्य,
विशति अस्मिन् इति व्युत्पत्त्याः वेशः,—आधार इत्यर्थः, इव, दृश्यते इति शेषः । शूलोपरि
स्थितस्य प्रेतशरीराङ्गस्य सदृशनमुखविच्छिन्नतया, मुखस्य च प्राणविशोभावसरे व्यायत-
तया दन्तकिरणानां परितः प्रकृतत्वात् तत् अट्टहासस्याधारस्वरूपमिव अभूदिति भावः ।
अवोपमेयभूतस्य शूलस्य प्रेतशरीराङ्गस्य उपमानभूताट्टहासात्मकतया सम्भावनात् उल्लेखा-
लङ्कारः; तथा च दर्पणं—“भवेत् सम्भावनोल्लेखा प्रकृतस्य परात्मना” इति ।
आख्यां वक्तुम् ॥ ३५ ॥

(ध) हा इति विप्रादे; बन्धस्थाने शूलारोपितानां प्रेतानां बीभत्साकारदर्शनेन
परदुःखासहिष्णीः, तेषां मरणकालिकवेदनादिकम् अनमाय अतिक्रिष्टस्य च चावदत्तस्य
“एवमेव दीनां दशाम् अपधाददूषितः अहमपि अचिरात् गमिष्यामि, न च मे कलङ्क-
चालनावसरः समुपस्थितः” इत्येवं चिन्तैव विषादकारणं, न तु सत्युभयम् इति बोध्यम् ।

(न) सावेगम्—आवेगेन—प्रदर्शितकारणसमुत्पन्नमनःबीभजनितेषदुःहेगेन सङ्घ
यथा तथेत्यर्थः ।

(प) व्यापाद्यमानं—विनाशमानं, घातुकाभ्यामिति शेषः ।

चाखालः । चालुदत्त ! किं भीदेशि ? *

चारु । [सहस्रीत्याद्य] मूर्ख ! [“न भीती मरणादपि केवलं दृष्टितं यशः,—” इत्यादि पुनः पठति] ।

चाखालः । अज्ज चालुदत्त ! गअणदले पडिबशंता चंद-
शुज्जा वि विपत्तिं लहति, किं उण जणा मलण-भौलुआ
माणवा वा ? लोण कोवि उट्ठिरो पडिदि, कोवि पडिदो वि
उट्ठेदि । १ (फ) —

उट्ठंत पडंताह वगण-पाडिआ शवस्य उण अत्थि ।

एदाइं हिअए कटुअ संधालेहि अत्ताणअं ॐ ॥ ३६ ॥

* चारुदत्त ! किं भीनाऽसि ?

१ आर्थचारुदत्त ! गगनतले प्रतिवसन्ती चन्द्रसूर्यावपि विपत्तिं लभेते, किं पुनजना
मरणभौतका मानवा वा ? लोके कोऽपि उल्लितः पतति, कोऽपि पतितोऽप्युत्तिष्ठते । —

1 उत्तिष्ठत्यततो पतनपतिका शवस्य पुनरस्ति ।

एतानि हृदये कृवा सन्धारयात्मनम् ॥

(फ) गगनतले — आकाशतले. विपदागनसम्भावनारहिते इति भावः ।
विपत्तिं — राहुणासन्निवःणादिपदा विपदभियये । मरणभौतकाः — मरणात् —
संयतो, भौतकाः — भयशोकाः, [विपत्तिं ये इति श्रुपत्या वातेः कर्तरि कृत्यप्रः,
ततः स्वार्थे कन् ; यद्वा, — “युक्तत्रापि वाच्य.” (वा०) इति कुकन्] अयुर्ध्वरवतिष्ठ-
मानौ महाप्रभावी सूर्याचन्द्रमसावपि यदा राहुणा यतो विपत्तिं लभेवातां, तदा का
कथा मरणधर्माणात् आतृच्छाणां मर्त्यानां पुनः विपदायाम् इति समुदितार्थः ;
[एतेन कदाचित् देवर्षिपाकवशात् राहुणा दत्तावपि सूर्याचन्द्रमसौ यथा अचिरा-
देव तस्मात् मुक्ता लभन्तानी क्षितिरां प्रसिभातः, तथा त्रिविश्वदेव विपत्कवल-
पतितोऽप्ययमचिरादेव मुक्तिमधिगच्छन् सुतरा भास्वोऽर्थो ध्वन्यते] । “जनाः”
“मानवाः” इति पनरक्तिस्तु नौववा ह्यश्वचनवात् न दाषावहा । लोके — जगति,
उल्लितः, — अभ्युदयसाधनः, उन्नतपदवीमाकृष्ट इत्यर्थः । पतति — अस्थति, दुरवस्थां
प्राप्नोतीत्यर्थः । उत्तिष्ठते — उन्नतति, उन्नतं सन्त्यद् वा समविगच्छति इत्यर्थः ।
[सूर्यश्चात् तिष्ठते : “उदोऽनूरेकस्यपि” (१११२४ पा०) इति सूत्रात् आत्मनेपदम्] ।
सूक्ष्मीकमेव जागतिकानां मानवानां सुखदुःखसन्त्यदपदादिषु चक्रवन् निधत्त-

परिहृतिशीलत्वं पुनर्भङ्गान्तरेणाह, उत्तिष्ठत्यतः इति ।—उत्तिष्ठत्यतः,—कदाचित् उत्तिष्ठतः,—उद्भूतः, कदाचिच्च पततः,—अधो गच्छतः, [उत्तिष्ठञ्च पतञ्चेति तयोः समाहारे एकत्वे क्लीबत्वे च प्राप्ते उत्तिष्ठत्यतदिति क्लीबैकवचनान्नं पदं सिद्धं, “इदञ्च प्राणितूर्य्य— इति प्रकरणवद्भिर्भूतानामपि समाहारवद्दी भवत्येव, तेन सर्व्यो इन्दो विभाषैकवद्भवति” इति तत्त्वबोधिनीकाराः] श्वस्यापि—कुशपस्यापि, मृत-
देहस्यापीत्यर्थः, पुनः वसनपातिका—वसनम्—अवस्थानं, जीवनमित्यर्थः, पातिका—
पतनश्चेत्यर्थः, [पात एव इति पातिका. पततेः भावे घञि, स्वार्थे च कनि स्त्रियां टाप् ;
वसनञ्च पातिका चेति समाहारे निपातनात् वसनपातिकेतिपदं सिद्धम् ; यद्वा—वसन-
सहिता पातिका इति वसनपातिका. शाकपार्थिवादित्वादुत्तरपदलुपी समासः] अस्ति
—विद्यते इत्यर्थः ; कदाचित् कैश्चित् मृतकस्यः जनः मृतबुद्ध्या प्रेतस्थानं गीयमानः
चाण्डालैः दृष्टः. तदानीमपि अविगतप्राणस्य तस्य पुनः संज्ञायामापतितायां पाचि-
पादादीनामीषत्सञ्चालनं दृष्ट्वा तैरेव चाण्डालैः मृतस्यापि उत्थानपतनं सम्भवतीति
निर्द्धारितम् ; अथवा कदाचित् मृतशरीरे दाहार्थं प्रज्वलितचितायां संस्थापिते
अच्छिन्नाङ्गुत्तापिने दह्यमानप्रेतस्य शरीरं सञ्चालितं दृष्टं, तेनैतत् निरधारि यत् मृतीऽपि
कदाचित् उत्थानपतनं लभते इति ; यद्वा—पिशोचोपहतस्य मृतदेहस्यापि उत्थानं
घटनञ्च सम्भवति इति कुम्भकारविष्टनीचजनकिंवदन्ती प्रचरति. एवञ्च प्रेतस्थाने
भूताविष्टं हि मृतशरीरं कदाचित् समुत्थाय दण्डायते. ततश्च क्षणान् अधो निपततीति
चाण्डालैः कदाचित् श्रुतम्, अतः अनेन चाण्डालेन स्वसंस्कारानुरूपा स्वधियोऽनुरूपा च
युक्तिः प्रदर्शितेति ; तथा च यदि मृतानामपि प्रायश एषा अवस्था दृश्यते, तदा
जीवतस्तवापि पुनरुत्थानं भवितुमर्हति इत्यत्र किमु वक्तव्यमिति भावः ; एतानि—
मदुद्दीरितानि युक्तिमन्ति वचनानीत्यर्थः, हृदये—मनसि, कृत्वा—निधायित्वैः,
स्थिरचेतसा समालोच्येति यावत्, आत्मानं—ह्यं, सन्धारय—सस्थापय, स्थिरौकुश
इत्यर्थः, मा विचलिती भव इति यावत् ; यदा व्यपगतजैवः शरीरेऽपि कदाचित्
जीवति तदा जीवन्मनुष्यः कदाचित् दुर्दैववशात् पतति, कदाचिच्च सीमागत्यात् पुन-
रुत्पतति इत्यत्र किमु वक्तव्यमिति भावः, [एतेन दुर्दैववशात् इदानीं विपन्नस्यापि
ते अचिरादेव पुनरभ्युदयः नासम्भव इति गम्यते] । अत्र मृतशरीरस्यापि उत्थान-
पतनं सम्भवति, का कथा जीवनवताम् इति दृष्ट्वापूपन्यायादर्शान्तरापतनादयी-
मस्तिरलङ्कारः । आर्या हन्तम् । यद्यप्यत्र पादान्महाचरस्य गुरुभावमङ्गीकृत्यापि न
सप्तपञ्चाशन्मात्रा भवन्ति, तथाऽपि गुरुप्रयत्नेनोच्चार्य्य आर्यास्तवञ्च संक्षमनीय-
मिति ॥ १६ ॥

[द्वितीयचाम्बाल प्रति] एदं चउडुं घोशणद्वाणं, ता उग्घोशम्ह । *
[पुनलयेवोहोषयतः] ।

चारु । हा प्रिये वसन्तसेने ! [“शशिविमलमयूख—” इत्यादि
धुनः पठति] ।

[ततः प्रविशति ससम्भ्रमा वसन्तसेना भिक्षुश्च (ब)] ।

भिक्षुः । हीमाणहे ! प्पद्दाणपलिश्रंतं शमशशाशिश्र वशंत-
श्रणिश्रं णश्रंतं अणुग्गहिदम्ह प्पब्बज्जाए । उवाशिए ! कहिं
तुमं णदश्रं ? † (भ)

वस । अज्ज-चारुदत्तस्स ज्जेव गेहं ; तस्स दंसणेण मिश्र-
त्तांऊणस्स विअ कुमुदिणिं आणंदेहि मं । ‡ (म)

* एतत् चतुर्थे घोषणास्थानं, तदुद्घोषणावः ।

† आश्चर्यम् ! प्रस्थानपरिश्रान्तां समाश्रास्य वसन्तसेनिकां नयन् अनुगृहीतोऽस्मि
प्रव्रज्यथा । उपसक्तिः ! कुत त्वां नेष्यामि ?

‡ आर्ये-चारुदत्तस्यैव गेहम् ; तस्य दर्शनेन मृगलाञ्छनस्यैव कुमुदिनीम्
आनन्दय माम् ।

(ब) ससम्भ्रमा—सत्वरा, द्रुतगामिनीति यावत् । सम्भ्रमोऽत्र चारुदत्तदर्शना-
त्कण्ठशोषः । भिक्षुः—बौद्धश्रमणकः, श्रमणकधर्मावलम्बी संवाहक इति यावत् ।

(भ-) प्रस्थानपरिश्रान्तां—प्रस्थानेन—अध्वपथ्यटनेन, प्राक् जीर्णोद्यानात्
विहारनयनकाले, इदानीं विहारदानयनकाले च इति भावः, परिश्रान्तां—खिन्नाम् ।
समाश्रास्य—सात्वयित्वा, आश्रितां कृत्वेत्यर्थः । नयन्—प्रापयन् तस्या ईक्षितप्रदेश-
निति-शेषः । प्रव्रज्यथा—प्रव्रज्या—सश्रासः तथा, सश्रासग्रहणेनेत्यर्थः, अनुगृहीतः,
—अभ्युपपन्नः, उपकृत इति यावत्, प्रव्रज्याफलैर्नैव वसन्तसेनाया आघातजनित-
मृच्छांऽपनोदनपूर्वकजीवनरक्षणाय तत्कृतोपकारस्य स्वाभीष्टप्रत्युपकारसम्पादनादिति
भावः । यद्वा,—यदि मया पूर्वं प्रव्रज्या परिगृहीता नाभविष्यत्, तदा मया सार्द्धं
गच्छन्तीमिमां तरुणीमालोक्य सर्वे मामसत्स्वभावं मन्यमानाः नूनमनन्दिष्यन्, अतः
सा एवेदानीं-प्रत्युपकारनिरतस्य मम लोकापवादात् संरक्ष्य भूयांसमुपकारमकरोत्
इति तात्पर्यम् । नेष्यामि—प्रापयिष्यामि ।

(म) “आर्ये-चारुदत्तस्यैव” इत्यत्र एवकारस्य अन्ययोग्यवच्छेदार्थकतया

भिद्यः । [स्वगतम्] कदलेण मग्नेण पविशामि ? (यं) [विचिन्त्य]
लाघ्रमग्नेण जीव पविशामि । उवाशिष्ट ! एहि, इमं लाघ्रमग्गं ।
[आकर्ष्य] किं तु कलु एणे लाघ्रमग्गे महते कलपेले (र)
शुणीअदि ? *

वस । [चयती निरूप्य] कथं पुरदो महाजणसमूहो ? अज्ज !
जाणाहि दाव किंसेदं त्ति । विसमभरकंता विअ वसंधरा,
एअवासीअदा उज्जइणी बट्टदि । † (ल)

* कतरेण मार्गेण पविशामि ? राजमार्गेणैव पविशामि । * उपासिके ! एहि,
अयं राजमार्गः । किं तु खलु एष राजमार्गे महान् कलकलः श्रूयते ?

† कथं पुरतो महान् जनसमूहः ? आर्य ! जानीहि तावत् किं तु इदमिति ।
विषमभाराक्रान्तेव वसुन्धरा, एकवासीव्रता उज्जयिनी वर्तते ।

“न त्वत्थस्य” इत्यर्थो लभ्यते ; गेहं - भवनं, नय इति शेषः ; “कुव त्वां नैय्यामि”
इति पूर्वोक्तमित्युपश्रस्योत्तरमिदम् । तस्य—चारुदत्तस्य । मृगलाञ्छनस्य—मृगः,—
शशः, लाञ्छन—चिह्नं यस्य तस्य, शशधरस्येत्यर्थः । कुमुदिनीमिव—कैरविष्णीमिव,
कुमुदलतिकामिवेत्यर्थः ; कुमुदवासोदये हि कुमुदकुतुमान्वेव प्रफुल्लमिति इति
कविसमग्रप्रसिद्धादेव चन्द्रकुमुदिनीनायकनायिकाभावः प्रसिद्धः ; कुमुदिनीं
चन्द्रं दर्शयित्वा यथा आनन्दयति, तथा चारुदत्तं दर्शयित्वा मामपि आनन्दयेति
तु समुदितार्थः । अथ “इन्दुः कुमुदवासवः” इत्यादि पठ्यायान् विहाय मृगलाञ्छन-
पदनिर्देशान् शुभकिरणे चन्द्रमसि यथा कणवर्णः मृगरूपः कलङ्कः शैत्यधावल्पादि-
गुणसमूहयोगात् न लोकावादाय प्रभवति, तथा सर्वगुणाकरस्य चारुदत्तस्यापि
गणिकाऽऽसक्तिरूपः कलङ्कः न लोकापवादाय कल्पते इति ध्वन्यते ; तथा कुमुदिन्याः
रात्रिविकाशिवान् वेश्यानाञ्च निशोदये एव प्रमोदप्रकर्षोदयात् गणिकायाः वसन्त-
सेनायाः कुमुदिनीसाम्यञ्च सुसङ्गच्छते एवेति बोध्यम् ।

(यं) कतरेण—राजमार्गः तथा नागरिकैर्कटिति गमनार्थमाविष्कृती याव्य-
पथयेति मार्गद्वयं विद्यते, एतयोः द्वयोः केन इत्यर्थः ।

(र) किं—कथम् । तु—वितर्क । एषः,—श्रूयमाणः । कलकलः—कीलकलः ।

(ल) जनसमूहः,—जननेत्यर्थः । जानीहि—कमपि पृष्टा अवबुध्यस्व इत्यर्थः ;
अथवा, जानीहि तावत्—जानासि किम् ? इत्यर्थः । उज्जयिनी—तदभिधाना एषा
नगरी । एकवासीव्रता—एकखिन्—एकवैव प्रदेशे, अस्यां बध्नाभूमावित्यर्थः, ज्ञी

काण्डालः । इमं अ पक्खिमं घोशणद्वाणं ; ता तालेध
डिंडिमं, उग्घोशेध घोशण । [तथा कला] भो चालुदत्त !
पाङ्गबालेहि, (व) मा भाआहि, लहुं ज्जेव मालीअशि । *

चारु । भगवत्यो देवताः ! (श)

मिश्रः । [शुचा ससम्भ्रमम् (क)] उवाशिण ! तुम किल चालुदत्तेण
मालिदाशि ति चालुदत्तो मालिदुं णीअदि । †

* इदञ्च पश्चिमं घोषणास्थानम् ; तत्ताडयत डिङ्गिमम्, उद्घोषयत घोषणाम् ।
भोः चारुदत्त ! प्रतिपालय, मा मैः, शीघ्रमेव मार्यसे ।

† उपसिके ! त्वं किल चारुदत्तेन मारिताऽसीति चारुदत्तो मारयितुं
नीयते ।

वासः,—व्यापाद्यमानं चारुदत्तं सहानुभूतिं प्रकाशयितुं समवेतानाम् उज्जयिनीवासिना-
मवस्थानमित्यर्थः, तेन उन्नता—उन्ना, वर्तते—विद्यते, अत एव वसुन्धरा—
पृथिवी, [वसूनि धनानि धरति या सा इति व्युत्पत्त्या “संज्ञायां भूतृनिधारिसङ्घि-
तपिदमः” (३।२।४६ पा०) इति सूत्रेण वसूपपदात् धरतेः संज्ञायां खच् स्त्रियं
टाप् च] । विषमभाराक्रान्तेव—विषमेण—दारुणेन, दुःसङ्गेनेत्यर्थः, भारेण—
गुरुत्ववद्भ्येण, आक्रान्तेव—पीडितेव, [इति उपोच्चा] ; उज्जयिनीस्थानं सर्वेषामेव
जनानां चारुदत्तदर्शनार्थमेकत्र समवेतत्वात् अत्यन्तमाक्रान्ता धरणीयं खिद्यते इवेति
भावः । अत्र भाराक्रान्तत्वे एकावासीप्रतत्त्वपदेतोः निष्पादकत्वात् वाक्यार्थहेतुकं
काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

(क) प्रतिपालय—प्रतीक्षस्व, स्थिरीभव इत्यर्थः, मयः आघातं लब्धमिति
शेषः ; प्रहारसमयं चञ्चले लब्धे प्रहारः सम्यक् न भवति, अतः अवस्थस्वः सन् तिष्ठ
इत्याशयः, इदानीमेव त्वां घातयामीति भावः ।

(श) भगवत्यः,—“ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः । ज्ञानकैराग्ययो-
यैव यथा भग इतीक्षणः ॥” इत्युक्तलक्षणवत्यः ; अत्र समग्रैश्वर्यवीर्यादिसम्पत्त्य-
न्वितायैकभगवत्त्वविशेषितदेवताऽऽमन्त्रणस्याध्याशयः,—देवतानाम् ऐश्वर्यादिसम्पत्-
त्वात् ताः स्वप्रभावेण मां रक्षितुं समर्थाः, अतः ताः मां स्वप्रभावेण रक्षन्तु इति ।

(व) शुचा—चाण्डालाभ्यामुदुष्यमाणां चरमां पक्वनीं घोषणां प्राकख्येत्यर्थः ।
ससम्भ्रमं—सम्भ्रमं, भयहेतुहेनसहितमिति वाऽर्थः ॥

वस । [ससम्भ्रमम्] हड्डी ! हड्डी ! कथं !! मम मन्दभाङ्गीए
किदे अज्ज-चालुदत्तो बाबादीअदि ? भोः ! तुरिदं तुरिदं
आदिसेहि मगं । * (स)

भिन्नुः । तुबलदु तुबलदु बुद्धोवाशिआ अज्ज-चालुदत्तं
जीअंतं शमशाशिदं । अज्जा ! अंतलं अंतलं देव । † (ह)

वस । अन्तरमन्तरम् । (क)

* हा धिक् ! हा धिक् ! कथम् !! मम मन्दभागिन्याः कृते आर्यचारुदत्तो
व्यापायते ? भोः ! त्वरितं त्वरितमादिश मार्गम् ।

† त्वरतां त्वरतां बुद्धोपासिका आर्यचारुदत्तं जीवन्तं समाश्रासयितुम् ।
आर्याः ! अन्तरमन्तरं दत्त ।

(स) मन्दभागिन्याः—मन्दः यः भागः इति कर्मधारये, सः अस्याः अस्तीत्यर्थे
इति डीषि च मन्दभागिनी—दुर्भगा इत्यर्थः तस्याः, प्रियम् अमन्त्रातितहननवाक्ता-
माकर्ण्य अतिविह्वला आत्मनि अवज्ञां कर्तेति । कृते—निमित्तं, [कृते इति विभक्त्यन्त-
प्रतिरूपकमव्ययम्, “अर्थे कृते च तादर्थ्यं कथितं हयमव्ययम्” इति वचनात्] ममेव
भारणाभिधीमेन अस्य प्राणदण्डादेशस्य जातवादिति भावः । मार्गः—चारुदत्त-
समीपगमनोपयोगिपथमित्यर्थः । आदिश—आज्ञापय, प्रदर्शय इति यावत् ।

(ह) त्वरतां—सत्तरा भवतु, शीघ्रमागच्छतु इत्यर्थः, [सम्भ्रमे हिरुक्तिः] ।
जीवन्तं—सप्राणम्, इदानीमपि जीवदवस्थायां वर्तमानम् इत्यर्थः । समाश्रासयितुं,
—सम्यगाश्रयितुं कर्तुं, प्रीणयितुमित्यर्थः, त्वं जीविता तिष्ठसि इति ज्ञापनेन घातक-
हस्तात् परिवाय तस्य स्थिरां निर्बलितं जनयितुमिति यावत् । अन्तरम्—आवयो-
र्गमनोचितमवकाशमित्यर्थः, चारुदत्तमेव व्यापायमानं द्रष्टुं समवेतां जनतामुन्मथ्य
यथेच्छं सत्वरं गन्तुमसमर्थस्य भिक्षुरेव ससम्भ्रमाक्तिर्वेदितव्या ।

(क) “अन्तरमन्तरम्” इति वसन्तसेनायाः असमाप्तवाक्यं निरतिशयसम्भ्रम-
वैक्तव्यसूचकम् ; संस्कृतभाषाप्रयोगस्तु तथा चारुदत्तस्य जीवननाशशङ्काजनितोत्कण्ठया
अतीवावेगवशात् सहसैव कृत इति ज्ञेयम् ; एवं हि कुतचित् कुतचित् वैदग्ध्य-
ज्ञापनार्थं संस्कृतकथनम् आलङ्कारिकाणामप्यनुमतं, तथा हि दण्डे—
आलोकयामास तवाप्सरसां तथा । वैदग्ध्यार्थे प्रदातव्यं संस्कृतं चान्तराश्रयम् इति ।

चाण्डालः । अज्ज-चालुदत्त ! शामिणिभोभो अज्ज-
सज्जदि, (ख) ता शुमलेहि जं शुमलिदब्बं । *

चारु । किं बहुना ? (ग) [“प्रभवति—” इत्यादि स्त्रीकं पठति] ।

चाण्डालः । [खड्गमाकण्ड] अज्ज-चालुदत्त ! उत्ताणे भविअ
शमं चिट्ठ एकप्पहालेण मालिअ तुमं शमं लेन्ह । † (घ)

* आर्ये-चारुदत्त ! स्वामिनियोगोऽपराध्यति ; तत् क्षर यत् क्षर्तव्यम् ।

† आर्ये-चारुदत्त ! उत्तानो भूत्वा समं तिष्ठ, एकप्रहारेण स्मरयित्वा त्वं
स्वमं नयामः ।

(ख) स्वामिनियोगः,—स्वामिनः,—प्रभोः, राज्ञ इति यावत्, नियोगः,—
आज्ञा, वधादेश इत्यर्थः । अपराध्यति—दुष्यति, वाक्यव्यवहारादिना तव निरपराधत्वे
विश्वासा अपि वयं यत् त्वामिदानीं व्यापादयितुम् उद्युक्ताः, तव अपरिहाय्यस्य राज्ञो-
द्देशस्यैव दोषः वयन्तु राजनियोगपरतन्त्रा इति अन्वयाच्चारिणोऽप्यत्र निरपराधा
एवेति भावः ।

(ग) किं बहुना ?—अस्मिन् क्षर्तव्योपदेशे अधिकेन उत्तरेण किम् ? इत्यर्थः ।
इतो नाधिकं क्षर्तव्यमस्तीति भावः ।

(घ) उत्तानः—ऊर्ध्वमुखः इत्यर्थः, उन्नमितशरीर इति यावत्, (“उत्तानम-
गमोर्ह स्यादूर्ध्वस्यशयिते चिषु” इति मेदिनी) । समं—समानम्, ऋजुकं यथा तथे-
त्यर्थः । एकप्रहारेण—एकैकं खड्गाघातेनेत्यर्थः । [यद्यपि चाण्डालः प्राक् राज्ञ
पालकेन शूले समसरीय चारुदत्तं घातयितुमादिष्टः, तथापि कथं हि तेन राजा-
देशमुक्कट्टा खेच्छया चारुदत्तहननाय खड्गः उत्तोलित इति शङ्कमानान् प्रत्युत्सले,
तथा हि —चारुदत्तहनेन चाण्डालयोः स्वतः स्वारसिकी इच्छा नासीत्, केवलं राज्ञ-
देशानुपालनार्थमेव तव तयोः प्रवृत्तिः ; अर्थ्यकशर्विलकादिभिः नगर्थ्यां विद्रीष्टे
जनश्रित्ये यदि भाग्यात् राजपरिवर्तनवशान् चारुदत्तविमुक्तिर्भवेदिति सम्भावनाया
ताभ्यां क्रियकालं कालत्रयोऽक्रियतेति ; अत एवोक्तश्चैतत्पूर्वमेकेन चण्डालेन यत्
बध्यपात्रिकायाम् आपतितायां सहसा बध्य न व्यापादयेत्येव पित्रा आदिष्टमिति,
तथा च पितुः राजश्रादेशमुभयमेवाचुक्षतया संरक्षितुं तेन प्रथमत एव बध्यः
शूले नारीयितः, वाग्बितण्डया पूर्वं क्षणं क्लिप्त्वा सहसा बध्यस्याव्यापादनार्थं खड्गेन
हननोदयोगमभिनीय च पितुराज्ञा प्राक् पालिता, ततश्च प्रहर्तुमीहमानस्य स्वस्य
इत्यात् खड्गघातनमभिनीय ताडुभावेन चाण्डालौ चारुदत्तं शूले समारोपयितुमीवतु-

चारुदत्तः । [तथा तिष्ठति] ।

चाण्डालः । [प्रहर्तुमीहते । खड्गपतनं हस्तादभिनयन् (ङ)] ह्रीं !! कथं !*—

आचष्टिष्ठे श्लोशं मुष्टिण मुष्टिणा गह्वीदे वि ।

धलणोए कीश पडिदे दालुणके अशणिशसिहे खलो !! १ ॥ ३७ ॥

जधा एदं संबुत्तं, तथा तक्केमि, ए विवज्जदि अज्जचालुदत्ते
त्ति । भग्गवदि ! शंज्जभाशिणि । प्पशीद प्पशीद, अब्बि

* ह्रीं !! कथम् !—

† आकृष्टः सरीषं मुष्टौ मुष्टिणा गृहीतोऽपि ।

धरण्यां किमिति पतितो दारुणकोऽश्विनसन्निभः खड्गः !! ॥

‡ यथा एतत् संहतं, तथा तर्कशामि, न विपद्यते आर्यचारुदत्त इति । भगवति !

रिति पूर्व्यापरयस्याभिप्रायं विचार्य, “कथमेवम् एताभ्यां राज्ञः पालकस्यापि आदेशः समुद्भूतः” इति कैरपि नाशङ्कनीयमिति सर्वं सुस्थम् ।

(ङ) ईहते—चेष्टते, उद्यतो भवतीत्यर्थः । अभिनयन्—नाट्येन प्रदर्शयन्नित्यर्थः ।

इदानीमात्मानभौक्षितवधस्य निरपराधस्य चारुदत्तस्योपरि द्रष्टृणामानुकूल्यमुत्पाक-
यितुमेव निरतरं वधाभ्यस्तात् हस्तात् अकस्मात् खड्गखलनमभिनयन् सप्रकाशमाह,
आकृष्ट इति ।—सरीषं—सक्रोशं यथा तथेत्यर्थः, तत्र शकारस्य वर्तमानत्वात् तत्समचं
कृद्विमक्रोषप्रदर्शनपुरःसरमिति, चारुदत्तं निरपराधं जानन्नापि राजपरतन्त्रतया अनन्यगतिकं
निरपराधं जिघांसुमात्मानं प्रति क्रोधप्रदर्शनपुरःसरमिति वा भावः ; आकृष्टः,—
करवालाधारात् आकृत्य उत्तोलित इत्यर्थः, बन्धस्य हननार्थमिति भावः, अश्विनसन्निभः,
—वज्रसदृशः अमीषाघात इति भावः, दारुणकः,—भीषणः, सुतीक्ष्ण इति यावत्,
खड्गः,—असिः, मुष्टौ—त्सरो, खड्गनूलभागे इत्यर्थः, मुष्टिणा—बहुपाणिना,
हृदमुष्टिणा इत्यर्थः, (“—मुष्टिर्द्वयोः पत्रं । बहुपाणी त्सरो—” इति मेदिनी ।
“त्सरः खड्गादिमुष्टौ स्यात्” इति च अमरः) गृहीतोऽपि—धृतोऽपि, किमिति—कथं,
धरण्यां—भूमौ, पतितः !!—खलितः !! सहसा विधुतः !! इत्यर्थः ; कदाऽप्यभूतपुण्य-
मौष्टकपतनं यदिदानीं संवत्तं, तत् तस्य किमपि कारणमसि इति दर्शकानां विचय-
मुत्पादयितुं किञ्चकालश्चैपविधायकव्यापारोऽनुसृत इति वेदितव्यम् । आर्याभिदान्तरीतं
गीतिवत्तं तद्वत्तमुक्तं वत्तरजाकरं यथा—“आर्याप्रथमदर्शनात् यदि कथमपि
लक्षणं भवेदुभयाः : दलयोः कृतयतिशोभां तां गीतिं गीतवान् भुजङ्गेशः ॥” कीर्त्तितं
कन्दोऽनुरोधात् लघुतया पाठ्यम् ॥ ३७ ॥

नाम चालुदत्तश्च मोक्षे भवे ? तदो अणुगृहीतं (च) तुणं
चाण्डालकुलं भवे । ३

सह्यवासिनि ! प्रसीद प्रसीद, अपि नाम चारुदत्तस्य मीक्षी भवेत् ? तदाऽनुगृहीतं
त्वया चाण्डालकुलं भवेत् ।

(च) चारुदत्तं हनुं कथमप्यनभिलाषुकः अलीकं खड्गपतनाभिनयं कुर्वन्.
परितः दण्डायमानाणां दशकानां भूयसा आनुकूल्यमुत्पादयितुमेव श्लोकीकृतमनुतरसा-
मुत्ततया विषयोत्यादकं वस्तु पुनः चूर्णकेन भग्नलरेणाभिधत्ते, यथेति ।—यथा—यतः;
हृत्सीतोत्तनसमकालमेवेत्यर्थः । एतत्—इदं, हृदमुष्टिना सबलं गृहीतस्यापि खड्गस्य
भट्टिति खलनमित्यर्थः । संवत्सं—जातम् । तथा—तत इत्यर्थः । तर्कयामि—सम्भा-
वयामि । विपद्यते—विपन्ना भवति, मरिष्यति इत्यर्थः, हननोद्दयोगाभिनयं कुर्वन्तः
चाण्डालस्य एवंविधा उक्तिः कृत्रिमा किलेयवधातव्यम् ; [विपद्यते इति विपूर्वकात्
पदधातोर्भविष्यत्सामीप्ये “वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवडा” (३।१।३३ पा०) इति
लट्] । सह्यवासिनि !—सह्यः—स्वनामप्रसिद्धः भारतीयसप्तकुलपर्व्वतानामन्यतमः
पर्व्वतविशेषः [तथा हि किराते अष्टादशसर्गे “भृशरया इव सह्यमहोभृता पृथुनि
रोधति सिधुमहोर्मयः” इति ; स हि पर्व्वतः पुष्पाख्यनगरस्य पश्चिमीत्तरस्यां दिशि
समुद्रवेनामभितः किग्रहूरमवतिष्ठते, “पश्चिम घाट” इति पर्व्वतविशेषस्य असौ अंश-
विशेष एवेति आख्यायते आधुनिकैः, अन्नादेव पर्व्वतात् गोदावरी नदी समुद्भूतेति]
तदासिनि !—तस्यै ! तदधिष्ठातृदेवते ! इत्यर्थः ; सा हि तत्त्वानां चाण्डालानां
कुलदेवता किल इति तत्सम्बोधनम् । अपि—अग्रे । नाम—सम्भावनायाम् ।
मीक्षः,—मुक्तिः । भवेत् ?—स्यात् ? चारुदत्तस्य मुक्तिसम्भावना अस्ति किम् ? इति
समुद्दितार्थः, [भवेदिति सम्भावनायां लिङ् ; अपिशब्दात् मोक्षस्य भवनसमर्थार्थकत्व-
प्रतीतौ तु “उतायोः समर्थयोलिङ्” (३।१।५२ पा०) इति सूत्रेण लिङ्] । तदा
—यदि मुक्तिर्भवेत् तर्हीत्यर्थः । अनुगृहीतम्—अनुकम्पितम् ; दीनशरणस्य सर्व्व-
जनमाननोयस्य निरपराधस्य ब्राह्मणस्य चारुदत्तस्य हत्यानिमित्तकापराधाभावात्,
हृदये तद्गुणे प्रवृत्तस्य स्वस्य हृत्सात् खड्गभंशरूपप्रतिबन्धकीत्पादनात् न केवलं माम्,
अपि तु सर्व्वमेव चाण्डालकुलं प्रति देव्या अनुग्रहः प्रदर्शित इति वक्तुराशयः ।
[एतेन चारुदत्तस्य निरपराधस्य हनने चाण्डालानां शोकमपीच्छा नासीदिति
व्यज्यते] ।

अपरः । जघास्यत्तं (छ) अणुचिद्वन्ह । *

प्रथमः । भोदु, एब्बं (ज) कलेम्ह । † [इत्युभौ चारुदत्तं श्ले
समारोपयितुमिच्छतः] ।

चारु । [“प्रभवति—” इत्यादि पुनः पठति] ।

भिद्युः वसन्तसेना च । [दृष्ट्वा (झ)] अज्जा ! मा दाव मा
दाव । ‡ (ज)

वस । अज्जा ! एसा अहं मंदभाइणी, जाए कारणादो
एसो बाबादीअदि । §

चाण्डालः । [दृष्ट्वा]—

तुलितं का उण एसा अंश-पडुंतेण चिउलभालेण ।

मा मेत्ति बाहलंती उट्टिदहत्या इदो एदि ? ¶ ॥ ३८ ॥

* यथाऽऽज्ञप्तमनुतिष्ठानः ।

† भवतु, एवं कुर्वः ।

‡ आर्याः ! मा तावत् मा तावत् ।

§ आर्याः ! एषा अहं मन्दभागिनी, यस्याः कारणादेव व्यापाद्यते ।

¶ त्वरितं का पुनरेषा अंसपतता चिकुरभारेण ।

मा मेति व्याहरन्ती उत्थितहस्ता इति एति ? ॥

(छ) यथाऽऽज्ञप्तम्—आज्ञप्तम्—आज्ञप्तिः, आदेश इति यावत्, तदनतिक्रम्य,
यादृशमाज्ञप्तं तादृशनित्यर्थं अनतिक्रमेऽव्ययीभावात्, आदेशानुरूपमित्यर्थः ; यतः आक्षेपं
श्लेष्मिण घातयितुमेवोपदिष्टौ, न तु खड्गेन हनुमित्यपरस्य चाण्डालस्याशयः ; राज्ञा
हि श्लारोपणेन हनुमादिदेशः, त्वन्तु खड्गेन हनुमुपाक्रमयाः, तत्र युज्यते इति
श्लमारोप्यैव एनं हनिष्याव इति समुदितार्थः ।

(ज) एवं—यथाऽऽदेशमनुष्ठानमित्यर्थः ।

(झ) दृष्ट्वा—दूरतः चारुदत्तं श्लेष्मिण आरोपयितुमुद्यतमवलीक्षेत्यर्थः ।

(ज) मा तावत् मा तावत्—नैव नैव, एनं श्लेष्मिण आरोपयेति शेषः ।

ससम्भ्रममागच्छन्ती वसन्तसेनां दृष्ट्वा वितर्कयति, त्वरितमिति ।—अक्षे—स्काञ्च-
देशे पतता—विलुठता, स्काञ्चविलम्बिना इत्यर्थः, चिकुरभारेण—कुन्तलकलापेन
अपलक्षिता, आलुलायितकेशपाशतया अंसपतितचिकुरभारलिप्तकाया इति यावत्,
[इत्यभूतलक्षणे द्वितीयः । एतेन चारुदत्तः आत्मनः कृते ३३ विषयमानीभूदित्या-

वसं । अज्ज-चारुदत्तं ! किंसेदं ? * [इति उरसि पतति] ।

भिन्नुः । अज्ज-चारुदत्तं ! किंसेदं ? † [इति पादयोः पतति] ।

चाण्डालः । [सभयमपसृत्य (ट)] कथं ! वंशतंशेणा ! थं क्व
अम्हेहिं शाङ्ग ण बाबादिदे । ‡ (ठ)

भिन्नुः । [उल्याय] अले ! जीवदि चालुदत्ते ? §

चाण्डालः । जीवदि वंशशदं । ¶ (ड)

* आर्य-चारुदत्त ! किं तु इदम् ?

† आर्य-चारुदत्त ! किं तु इदम् ?

‡ कथं ! वसन्तसेना ! ननु खलु अज्जाभिः साधुनं व्यापादितः ।

§ अरे ! जीवति चारुदत्तः ?

¶ जीवति वर्षशतम् ।

कथं तददर्शनव्याकुलायाः वसन्तसेनायाः सन्धुमात् केशविभ्रंशो जात इति सूचितम् ।
चि इत्यव्यक्तं शब्दं कुरति रौति इति व्युत्पत्त्या चिशब्दात् कुरतेः तौदादिकात्
“इगुपध—” (३।१।१३५ पा०) इति सूत्रेण कर्त्तरि कः । “चिकुरः कुन्तलो बालः”
इत्यमरः] उत्थितहस्ता—उत्थितौ—उद्धतौ, हस्तौ—करौ यस्याः सा, निरपराध-
स्यास्य बधनिषेधार्थमुक्तोलितकरा संतीत्यर्थः, का पुनः,—किञ्चानपेया खल्वित्यर्थः,
एषा—परिदृश्यमाना रमणी इत्यर्थः, मा मा—न हि, न हि, [अत्र दैन्ये सन्धुमे वा
इहिक्रिः न कथितपदत्वदोषाधायिका] इति—एतावन्मात्रं, व्याहरणी - माधमाणा,
त्वरितं—स उरं यथा तथेयर्थः, इतः,—अस्यां दिशि इत्यर्थः, एति ?—आगच्छति ?
आर्या वृत्तम् ॥ ३८ ॥

(ट) अपसृत्य—दूरं गत्यर्थः, तत्स्थानादिति शेषः ।

(ठ) ननु इति सन्धुमे आमन्त्रणे बाध्यम् । खलु इति निश्चये । साधुः,—
निर्दोषः अनपराधी चारुदत्त इति यावत् ; यदि साधुमनं चारुदत्तमहं हन्यां, तदा
मम महान्नर्षः आपद्येत, भाग्येनैव मया हन्तुमुद्यतेन निरपराधस्यास्य बधः न
संसाधित इति स्वस्यैयं सन्धादनार्थं चाण्डालेनैतदभिहितमिति बोध्यम् ।

(ड) “अरे ! जीवति चारुदत्तः ?” इति भिन्नज्ञतमत्रस्य समुचितम् उत्तरं
दातुं चाण्डालः केवलं “जीवति” इति प्रतिवचनम् अनुज्ञा भङ्गनरेण न
केवलम् अद्यापि जीवति, अपि तु वर्षशतं—शतवत्सराण् व्याप्य जीविष्यति इति
अभिहितवानिति वेदितव्यम् ।

वस । [सङ्घर्षम्] पञ्चजीविदम्हि । * (ढ)

चाखालः । ता जाव एद वुत्तं रसो जस्यवाङ्गदश (ण)
शिवेदेम्ह । †

[इति निष्क्रामतः (त)] ।

अकारः । [वसन्तसेनां दृष्ट्वा सवासम्] होमादिके ! केण गम्भ-
दासी जीवाविदा ? उक्कंताइं (थ) मे प्पाणाइं ; भोदु. पला-
इअशं । ‡ [इति पलायते] ।

चाखालः । [उपसृत्य (द)] अले ! थं (ध) अम्हाणं ईदिशी

* प्रत्युज्जीविताऽस्मि । + तत् यावदेतद्वृत्तं राज्ञी यज्ञवाटगतस्य निवेदयावः ।

‡ आश्चर्यम् ! केन गम्भदासी जीविता ? (जीवनं प्रापिता) उत्क्रान्ता मे
प्राणाः ; भवतु, पलायिष्ये ।

(ढ) प्रत्युज्जीविता - पुनर्जीविता, अहन्तु चारुदत्तः नधार्थं नीयते इति वार्ता-
श्रवणात् मृतैवासम्. इदानीं तं जीवन्तमाकर्ण्य पुनर्जीवनं लब्धवतीवेति तात्पर्यम् ।

(ण) तत्—तस्मात्, यतो वसन्तसेना जीवति अत इत्यर्थः । यावत्
इति साकल्ये सम्बन्धेवेत्यर्थः । एतत् वृत्तम्—इमं व्यापारं, वसन्तसेना जीवतीति
वार्तानित्यर्थः । यज्ञवाटगतस्य—यज्ञस्थानस्थितस्य, (“वाटी मार्गं दृष्ट्वा स्थाने स्थात्
कुटीवास्तुनोः स्त्रियाम्” इति मेदिनी) । राज्ञः,—वृषतेः पालकस्येत्यर्थः, [सम्बन्ध-
साधनविवक्षायां कर्मणि षष्ठी] ।

(त) निष्क्रामतः,—निष्क्रमितुं प्रवृत्तौ भवतः इत्यर्थः ।

(थ) गम्भदासी—आजन्यानः परिचारिका इत्यर्थः । जीविता ?—जीवनं
प्रापिता ? [जीवतेर्षिचि निष्ठायां रूपमिदम्] । उत्क्रान्ताः,—उत्—ऊर्ध्वं, क्रान्ताः,
—गताः, स्वदेहान् अपसृता इत्यर्थः, देहान्तरं प्राप्तौ इति शेषः ; वसन्तसेनाः दृष्ट्वा मन
प्राणाः स्वदेहे न सन्तीवेति मन्थे, इदानीं निदरां भयव्याकुलः संश्रयितजीवित-
स्याहमस्मीति भावः ।

(द) उपसृत्य—द्वितीयचाखालस्य समीपं गत्वा ।

(ध) ननु इति प्रत्युक्तौ ; द्वितीयचाखालोक्तं “ता जाव” इत्यादि वाक्यं
श्रुत्वा तस्य प्रत्युत्तरतूष्कमेतदिति, अथवा अवधारणे, अस्माकमीदृशी एव राजा-
जतिरित्यर्थः ।

लाभ्यास्यन्ती, जेष शा बाबादिदा, तं मालेध त्ति ; ता लट्टिअ-
शालभं जेव असेशम्ह । *

[इति निष्क्रान्ती] ।

आह । [सविषयम् (न)]

केयमभ्युद्यते शस्त्रे सृत्युवक्त्रगते मयि ।

अनादृष्टिहते शस्त्रे द्रोणदृष्टिरिवागता ? ॥ ३८ ॥

[अवलोक्य च]—

वसन्तसेना किमियं द्वितीया ? समागता सैव दिवः किमित्यम् ? ।

भ्रान्तं मनः पश्यति वा ममैनां वसन्तसेना न सृताऽथ सैव ॥४०॥

* अरे । ननु अस्माकमीदृशी राजान्निः, येन सा व्यापादिता, तं मारयत
इति ; तत् राष्ट्रियशालमेवान्विषयावः ।

(न) सविषयं—साश्चर्यं यथा तथेत्यर्थः, आहृति शेषः, अत्र असम्भाव्य-
जौवितां वसन्तसेनामुपस्थितां दृष्ट्वा चारुदत्तस्य विषयोऽजनौति बोद्धव्यम् ।

अकस्मात् सृत्युक्कवलितकल्पमात्मानम् असम्भावितोपायेन मुक्तप्रायं सम्भाव्य सहर्ष-
विषयमाह, केयमिति ।—अनादृष्टिहते—अनादृष्ट्यः—अवगृह्य, वर्षणाभाविनेत्यर्थः,
हते—नष्टे, प्रचण्डभानुकरेण विदग्धे इत्यर्थः, शृङ्गप्राये इति यावत्, शस्त्रे—जेवस्ये
धान्यवगोधुमादी, द्रोणदृष्टिरिव—द्रोणनामः शस्यप्रपूरकात् मेघात् पतितदृष्टिरित्यर्थः,
(पुष्करो दुष्करजलो द्रोणः शस्यप्रपूरकः ” इति प्रागुक्तव्याप्तिषतत्त्ववचनात् द्रोण-
मेघस्य शस्यप्रपूरकत्वं बोध्यम्) शस्त्रे—वधसाधने खड्गे इत्यर्थः, अभ्युद्यते—अभि-
सर्व्यतोभावेन, लट्टीकृत्य वा, उद्यते—मम कण्ठदेशं लट्टीकृत्य उत्थापिते सतीत्यर्थः,
अत एव सृत्युवक्त्रगते—सृत्योः,—कालस्थ, वक्त्रं—मुखं, तद्गते—तत्र प्रविष्टे, सृत्यु-
क्कवलितप्राये इत्यर्थः, मयि—चारुदत्ते, मम हतभाग्यस्य जीवनरक्षार्थम् इत्याशयः,
[विषयाधिकरणे सप्तमी] आगता—अकस्मादुपस्थिता, इयम्—एषा स्त्रीत्यर्थः, का ?
—किन्नामधेया ? सृत्युक्कवलात् मां प्रत्यावर्त्तयितुं केयमुपस्थिता ? अत्र इदंपद-
वाच्या वसन्तसेनया सह द्रोणदृष्टेरवैधर्म्यसाध्यप्रतिपादनादुपमाऽलङ्कारः । पथ्यावक्त्रं
वृत्तम् ॥ ३८ ॥

सर्वैर्भूतत्वेन निश्चिततया असम्भाव्यागमनां मूर्त्तिमतीं वसन्तसेनां समागता-
मालोक्य संवेद्यम् ? उत तत्समानाकृतिरपरा वा काचित् ? इति वितर्कयति, वसन्त-
सेनेति ।—इयं—दृश्यमाना, मत्पुरःस्था रमणीत्यर्थः, वसन्तसेना—स्वनामप्रसिद्धा

अथवा,—

किं नु स्वर्गात् पुनः प्राप्ता मम जीवातुकाभ्यया ? ।

तस्या रूपानुरूपेण किमुतान्येयमागता ? ॥ ४१ ॥

ममयसीति यावत्, किम् ? अथवा द्वितीया ?—अपरा, वसन्तसेनाव्यतिरिक्ता
ज्ञाऽपि किम् ? इत्यर्थः ; किंवा खैव—मया पूर्वमपमृता वसन्तसेना एव इत्यर्थः,
इत्यम्—एवमकारिण, मरणानन्तरं तदर्थं व्यापाशमानस्य मम प्राणरक्षार्थं पुनर्देहं
भूत्वैत्यर्थः, दिवः,—स्वर्गात्, समागता—समुपस्थिता किम् ? असुखतपरिपाकेषु
त्रिदिवसधिगताऽपि प्रेयसी मम निर्निमित्तवधकातरा मां घातकादृक्षात् परिभातं
पाथिनीं तामिव भूतिं पुनः परिगच्छ इह समुपेता किम् ? इति निष्कारार्थः ; वा—
अथवा, भान्तं—अमाशं, मम—मे, मनः,—चित्तम, एमां—परीक्षिणीं नारीं,
वस्तुतः वसन्तसेनातः भिन्नामपि इति भावः, पश्यति—अवलीकयति, वसन्तसेनैवेय
मिति कत्वा, तद्विज्ञायामेवैतस्यां तदुद्दिमुत्पादयतीत्यर्थः, अतस्मिन् तद्वत्तावद्वरेव अस-
रूपत्वादित्याशयः, मम प्रियतमा ॥ वसन्तसेना इति चेति सत्यं, मममया स्मृतं
तद्भावनाऽऽसक्ततया सर्वं जगत् तन्मयमेव पश्यति इति भावः ; अथ—अथवा,
यद्यान्तरं इत्यर्थः, वसन्तसेना—स्वनामप्रसिद्धा गणिकेत्यर्थः, न कृता—न उपरता,
खैव—अममसाक्षात्कारकानेऽपि या मया सङ्गता सा एव इत्यमित्यर्थः, नेयं तद्वत्त्वा
काऽपीत्याशयः । अथ प्रकृतापकृतयोः वसन्तसेना-तद्विज्ञयोः नार्थीः इत्येव तन्मय-
मममया स्थितेः एकशेषं कर्तुमशक्यत्वात् आदौ संशयः, स च “न कृताऽथ खैव”
इत्यनेन उपसंहारे निश्चयमत्वात् निश्चयान्त एवेति बोध्यम् ; तदन्तं विश्वनाथपादैः,—
“सन्देहः प्रकृतेऽन्यस्य संशयः प्रतिभोजितः । शङ्को निश्चयगर्भोऽसौ निश्चयान्त इति
विधा ॥” इति । इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोरुपजातिर्भवत् ॥ ४० ॥

उक्तमेवार्थं प्रकारान्तरेणाह, किं न्विति ।—मम—मे, जीवातीः,—जीवनस्य,
काव्या—इच्छा तया, जीवन्मरणेच्छया इत्यर्थः, [“जीवितरातुः” इति १ पा० ७८
उच्चादिभूतात् जीव्यते अनेनेत्यर्थं जीवितरातुः । “जीवातुरस्त्रियां भक्ते जीविते
जीवनौषधे” इति मेदिनी] स्वर्गात्—दिवः, पुनः,—द्वितीयवारमित्यर्थः, प्राप्ता—
आगता, किं नु ? (किं नु इति वितर्के) पूर्वं जीवद्दशायां बहुशः प्राप्ता, इदानीं
मृत्वाऽपि पुनः किं मद्दुःखकातरा सुरलीकादिह समुपस्थिता ? इति तात्पर्यार्थः ;
उत—अथवा, इयम्—एषा, परिदृश्यमानेत्यर्थः, भ्रान्ता—अपरा ज्ञाऽपीत्यर्थः, तस्याः,—
वसन्तसेनायाः, [अथ यच्छब्दाभावेऽपि प्रकृत्युपपत्त्या तच्छब्देन वसन्तसेनाया एव बोधः,

वस । [सास्रम् (प) ज्ञाया पादयोर्निपत्य] अज्ज-चातुदत्त ! सा
ज्जेव अहं पापा, जाए कारणादो इअं तुए असरिसी अबत्था
पाविदा (फ) । *

[नेपथ्ये] अञ्चरिअं !! अञ्चरिअं !! जीवदि वसन्तसेणा । †

[इति सर्वे पठन्ति] ।

आह । [आकर्ष्य सङ्घीत्याय स्पर्शसुखमभिनीय निमीलिताश्च एव इव-
गङ्गदाचरम् (व)] प्रिये ! वसन्तसेना त्वम् ? !!

वस । सा ज्जेवाहं मन्दभाग्या । ‡

* आर्य-चातुदत्त ! सैवाहं पापा, यस्याः कारणादियं त्वया असदृशी
अवस्था प्राप्ता ।

† आश्चर्यम् !! आश्चर्यम् !! जीवति वसन्तसेना ।

‡ सैवाहं मन्दभाग्या ।

यन्दीर्घसम्बन्धत्वेऽपि प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थकत्वे तच्छब्दस्य यच्छब्दाकाङ्क्षाया
विनिवृत्तेरिति बोध्यम्] उपस्य—आकृतेः, अङ्गसंस्थानस्येत्यर्थः, अनुकपेण—साम्येन,
तत्सदृशाकृतविशिष्टा सती इत्यर्थः, [कृपानुकपेणेति इत्यभूतलक्षणे प्रकृत्यादिभ्यः वा
तृतीया । उपस्य योग्यमित्यर्थे अन्ययीभावे “तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्” (२।४।८४ पा०)
इति स्वेष तृतीयायाः अमभावस्य वैकल्पिकत्वात् पक्षे तृतीयाविभक्तेः सत्त्वमिति,
कृपानुकपमित्यापि पदान्तरमव भवतीति ज्ञेयम्] आगता किम् ?—उपस्थिता नु ?
अत्र हयोरिव पक्षयोः नृत्यबलतया स्थितेः एकतरस्याप्यनिर्णयात् अन्ते च संशयस्यैव
पर्यवसानाच्च शुद्धः सन्देहो नाम अलङ्कारः । पथ्यावक्तं वृत्तम् ॥ ४१ ॥

(प) सास्रम्—असुखसुकपूर्वकं यथा तथेत्यर्थः, (“अस्रः कीचि कचि पुंसि
जीवमश्नुणि शीघ्रिते” इति मेदिनी) ।

(फ) पापा—पापौघसौत्यर्थः, [पापमस्या अतीत्यर्थे अशं-आदित्वात् मत्वर्थोऽपि
अचि स्त्रियां टाप्] । असदृशी—अनुरूपा, अतीव घृष्टतया भवतः अयोग्या
इत्यर्थः । प्राप्ता—अधिगता ।

(व) स्पर्शसुखं—पादपतितवसन्तसेनायाः अङ्गसम्पर्कजनितानन्दमित्यर्थः ।
अभिनीय—नाट्येन प्रदर्श्य । इषंगङ्गदाचरं—इषेण—वसन्तसेनास्पर्शजनितानन्देन,
गङ्गदम्—अव्यक्तस्वरप्रयोगेणोच्चारितम्, अचरं—वर्णसमूहः यस्मिन् तद्वयवा तथेत्यर्थः,
आहंति शब्दः ।

चाह । [निरूप्य (भ) सहर्षम्] कथं ! वसन्तसेनैव !! [सानन्दम्]—

कुतो बाष्पाम्बुधाराभिः स्रपयन्ती पयोधरौ ।

मयि सृत्यवशं प्राप्ते विद्येव समुपागता ? ॥ ४२ ॥

(भ) निरूप्य—वसन्तसेनैव इयं न वेति विशेषणावलोका इत्यर्थः ।

स्वप्रायेभ्योऽप्यधिकां वसन्तसेनां जीवन्तीं पुरतः समागतां दृष्ट्वा हर्षं प्रकाशय-
न्नाह कुत इति ।—मयि—चाहदत्ते इत्यर्थः, सृत्यवशं—सृत्योः,—मरणस्य, वशम्—
अधीनतां, कृतान्तकवलमित्यर्थः, प्राप्ते—गते सति, [प्राणदण्डस्य अवश्याभावित्वेन
ज्ञानात् एवम् अतीतप्रयोगो बोध्यः] बाष्पाब्जधाराभिः,—प्रियतमस्य मे प्राणदण्डा-
देश्चयवज्जनिर्तेर्युप्रवाहैरित्यर्थः, पयोधरौ—कुचौ, स्रपयन्ती—अभिषिञ्चन्ती सती,
[अनुपसर्गस्य स्मृतेरादादिकस्य णिञि ऋत्वस्य वैकल्पिकविधानात्, श्रवणात् तस्मात्
ह्येहि स्रपयन्तीति वैकल्पिकमन्वदपि रूपं भवितुमर्हतीति, अपि अत्राकर्षकत्वातेः णिञि
प्रयोज्यकर्तृभूतयोः पयोधर्योः कर्मात्वं ज्ञेयम्] विद्येव—स्वयं मूर्तिमती स्रतसञ्जीवनी
विद्येवेत्यर्थः, [इत्युपमा] कुतः,—कस्मात् स्थानात्, समुपागता ?—समुपस्थिता ?
पुरा यथा स्रतसञ्जीवनी विद्या स्रतासुरसेन्यसमचं समुपस्थिता स्वप्रभावेण अचिरा-
देव स्रतानसुरानुजीवयति अ, तथा त्वमपि स्वयमिहागत्य सृत्यकवलितकल्पं मां
द्राक् प्रत्युज्जीवयस्येति निःकर्षः । [दैत्यगुरुः शुक्राचार्यः विद्यायामस्यामतीव अभिज्ञः
आसीत् इति श्रूयते, एतयैव चासी देवासुरसङ्ग्रामनिष्ठानि असुरसेन्यान्वजीवि-
दिति पीराणिका आमनन्ति । यथा,—विद्या—इतराविविक्ताव्याख्यानं, “विद्यायाऽस्रत-
मश्रुते” (मनु० १२ अ० १०४ श्लोकः) इति स्मृतं ; सा च विद्या द्विविधा, परा
अपरा चेति ; यथा अक्षरमधिगम्यते, सा परेत्युच्यते, अखेदादिलक्षणा च अपरा,
सा च अज्यग्रनाध्यापनरूपा ; एवम्भूताया विद्यायाः विद्वद्ब्राह्मणसन्निधानगमनोप-
बर्णनमपि दृश्यते ; तथा हि, द्वितीयाध्याये चतुर्दशधिकशतसङ्ख्याकश्लोके मनुः,—
“विद्या ब्राह्मणमेत्याह श्रिवधितोऽक्षि रच माम् । अस्यकाय मां मा दासथा स्यां
वीर्यवत्तमा ॥” इति । विद्या हि कदाचिदध्यापकं विद्वत्पुरुषमुपागत्य, “तवाहं
निधिरब्जि” इति कथयन्ती निधिभूतायाः स्वस्याः रचयं तमेव विद्वांसं ब्राह्मणं
याचितवती चेत्तेवविद्यार्थमिप्रायिका कुल्लुकभट्टादिव्याख्या दृष्टव्या ; तथा आन्दोभ्य-
ब्राह्मणेऽपि,—“विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम, तवाहमब्जि, त्वं मां प्रलय, अनर्हंते
मानिने नैव मा दाः, गोपाय मां, त्रयसो तेऽहमग्नि ॥” इति] । इदानीं विद्याविष्ठाती
देवी यथा स्रतः कश्चित् अध्यापकब्राह्मणमुपेतवती, तथा रोचयन्त्या इयं वसन्तसेना

प्रिये वसन्तसेने ।—

त्वदर्थमेतद्दिनपात्यमानं देहं त्वयैव प्रतिमोचितं मे ।

अहो ! प्रभावः प्रियसङ्गमस्य मृतोऽपि को नोम पुनर्भ्रियेत ? ॥४३॥

मृत्युवशप्राप्तं ब्राह्मणं सामुपगतवतीति एतावन्मात्रं सौम्यमवलम्ब्य वसन्तसेनया सार्द्धम् उपमेयभूतायाः बन्ध्यायाः उपमानोपमेयभावः प्रदर्शितः, अत एव अत्रापि पक्षे उक्तरूपेण साम्यप्रदर्शनात् पूर्ववदेवोपमाऽलङ्कारः । अत्र “वाचं कषाधि नाऽस्ते” इति भेदिनीवचनात् वाच्यपदेनैव नयनसलिलाशंखीभात् अन्तुपदं पुनरुक्तमेव इति पुनरुक्तत्वदीयः उभेयः । पथ्यावक्तं वृत्तम् ॥ ४२ ॥

वसन्तसनागाः कृते विगतप्रायप्राणीऽपि पुनः तयैव संरक्षितप्राणोऽङ्गमभवन्मिति विचिन्त्य सानन्दं प्रियजनसमागमस्य अलौकिकं प्रभावमाह, त्वदर्थमिति ।—त्वदर्थ—
त्वमेव अर्थः,—निमित्तं यस्मिन् तद्व्यथां तथेत्यर्थः, तत्र निमित्तमिति यावत्, [क्रिया-
विशेषणमेतत्] विनिपात्यमानं—विनाशमानं, घातकैरिति शेषः, शकारवचनात्
“अहं किल तव इत्याकारौ” इति निश्चिन्तानेः राजपुरुषैः मयि त्वद्घातकत्वभ्रमेण
मप्राणदण्डविधानादित्याशयः, एतत्—परिदृश्यमानं, मे—मम, देहं—शरीरं, (“कायो
देहः क्लीबपुंसोः” इत्यमरश्रवणात् अत्र देहशब्दस्य क्लीबत्वं) त्वयैव—भवत्वा
एव, प्राक् प्राणदण्डादेशस्यपि निमित्तीभूतया त्वयैव, न तु अन्यया कयाऽपीत्यर्थः,
प्रतिमोचितं—रक्षितं, रक्षिन्धो घातकेभ्यो वा विमुक्तबन्धनं कृतमित्यर्थः, पूर्वं यदेव
दुर्दैववशात् मम नाशकारणमासीत्, तदेवेदानीं सौभाग्योदयात् जीवनकारणम्
अजनि इत्यहो ! एकस्मिन्नेव वस्तुनि विरुद्धकार्यजनकत्वमिति भावः । ननु कथं
एकस्यैव वस्तुनः परस्परविरुद्धोभयफलविधायकत्वमिति चेत् अलौकिकशक्तिमतः प्रिय-
जनसमागमस्य प्रभावादित्येकेहीत्याह, अहो इति ।—प्रियसङ्गमस्य—कान्तसमागमस्य,
प्रणयिजनसङ्गतिरित्यर्थः, अहो !—विस्मयकर इत्यर्थः, अनिर्वचनीय इति यावत्,
प्रभावः,—सामर्थ्यं, माहात्म्यमित्यर्थः, गन्तव्यौ प्रभावः कीदृशः ? इत्याशङ्कायां
तमेव वर्णयन्नाह, अत इति ।—कः,—को जनः, नाम—सम्भावनायां, मृतोऽपि—
मृतोऽपि, गतप्रायः सन्नपीत्यर्थः, पुनर्भ्रियेत ?—भूयोऽवतिष्ठेत ? पुनर्भ्रियेत ? इत्यर्थः,
[तौदादिकादात्मनेपदिनः धृषातोः कर्त्तरि लिङि रूपमेतत्] न कीऽपीत्याशयः ;
अन्धे, प्रियसङ्गमात् मृते स्वतत्त्वं सन्नोक्तयुतिमिह नास्त्यपरं किमपि वस्तुनरमिति,
अतः गतप्रायजीवनोऽपि अहं क्लृप्तं प्रियजनसमागमप्रभावेणैव उज्जीवापि, तथा
वास्त्य शक्तिरनिर्वचनीयाः एवेति भावः ; “विप्रलम्भेऽपि साक्षात् सति प्रियसमानने”

अपि च, प्रिये ! पश्य,—

रक्तं तदेव वरवस्त्रमियञ्च माला

कान्तागमेन हि वरस्य यथा विभाति ।

एते च बध्मपटह-ध्वनयस्तथैव

जाता विवाह-पटह-ध्वनिभिः समानाः ॥ ४४ ॥

इति तात्पर्यम् । अत्र एकस्मिन् वस्त्रसंज्ञाकपवस्तुनि देहविनिपातकत्वधर्मयोगी
पुनः तत्रैव देहप्रतिमोचकत्वकथनं न सम्भवति, नाशकत्व-सौधिकत्वयोः परस्परं
विरोधात्, एवञ्चापाततः प्रतीयमाने अस्मिन् विरोधे सत्यपि वस्त्रसंज्ञायाः अदर्शन-
कालकृतान्तु विनिपातनं, समागमकालकृतान्तु प्रतिमोचनमिति भिन्नकालिकत्वात्
बन्धन-मोचनयोरैकस्मिन्नाधारे कालभेदेन सत्तायामविरोधात् पर्यवसाने प्रोक्ताविरोध-
परिहारेण विरोधाभासी नाम चलङ्कारः ; तथा प्रियसङ्गमप्रभावस्य विस्मयजनकत्वं
अति न्यूनस्यापि पुनरुज्जीवकत्वरूपकरणस्य समर्थकतया अर्थान्तरन्यासः, इत्यनयोः पर-
स्परनिरपेक्षतया संस्थितः संसृष्टः । इन्द्रवज्रीपेन्द्रवज्रयोर्मेलनादुपजातिर्हस्तम् ॥ ४३ ॥

ईश्वरैश्च या विषयापि कदाचित् अस्तित्वमानत्ववत् निरतिशयमन्तापकराणामेतेषां
बध्यलक्षणवसनमाल्यादीनां तावकीनसमागमात् इदानीं हृदयमन्तर्पकतया विपरीत-
भावावगमात् परमशीभाऽऽधायकत्वमित्याह, रक्तमिति । — तदेव — इदमेव, [बध्म-
दशायाम् अतिक्लेशप्रदत्वेन अनुभूततया इदानीं प्रत्यक्षविषयस्यापि तच्छब्देन निर्दिष्टः,
पूर्वानुभूतत्वबोधनाय बध्मशब्दनिर्पेक्ष-तच्छब्दप्रयोगस्य आलङ्कारिकसम्यक्तत्वात् ; तथा
च “इदमस्तु सन्निकृष्ट समौपतरवर्त्ति चैतदी रूपम् । अदमस्तु विप्रकृष्ट तदिति परोक्षे
विज्ञानीयात् ॥” इति नियमात् तदिदमोः परोक्षापरोक्षवाचित्वेन विभिन्नार्थकत्वेऽपि
अत्र तच्छब्दः प्रत्यक्षीक्रियमाणोऽपि वस्त्रे पूर्वानुभूतत्वबोधनाय इदमर्थं प्रयुक्त इति
बोध्यम्] ; रक्तं—रक्तवर्णं, वरवस्त्रम्—उत्कृष्टपटवसनं, तथा इयं—हृदयमाना,
इदानीमपि नया कष्टे परिहिता इत्यर्थः, माला—कक् च, बध्यलक्षणकरीरमाला
इत्यर्थः, कान्तागमेन—कान्तायाः,—प्रियायाः, प्रीतिग्लियायासवैत्यर्थः, अर्चनः,—
उपस्थितिः, प्राप्तिरित्यर्थः तेन, यत्ने—कान्तायाः,—बध्नाः, आगमः,—लाभः—तेन,
यथा,—कान्तायाः आगमी यथादिति व्युत्पत्त्या विद्वद्भिरित्यर्थः, वरस्य यथा—उत्कृष्ट-
रिक्, हि—निश्चितं, विभाति—शीलते ; इदानीं प्रियस्यासौ लाभेन नम बध्मदशायाम्
परिधोयमानमेतत् वसनं, तथा करवीरकुसुममाल्यश्च नवीदासकृतस्य वरस्य वस्त्रपट-
वसन-माल्यवत् अतितरां रमणीयतामाधत्ते इति भावः ; च—तस्मात्, एते—यूनायाः

वस । अदिदक्षिणदाए किं खेदं वससिदं (म) अज्जेण ? *

* अतिदक्षिणतया किं तु इदं व्यवसितमार्थेण ?

इत्यर्थः, बध्यपटहस्य—बध्यबधघोषणार्थं ताड्यमानस्य वाद्यविशेषस्येत्यर्थः, ध्वजः,—
शब्दाः, तथैव—ताड्येव, रक्तवस्त्रादिवस्तुजातं यथा वैवाहिकमाङ्गल्यद्रव्यानुकारि
भवति तद्वदेवेत्यर्थः, विवाहपटहध्वनिभिः,—परिचयकाली, वाद्यमानपटहशब्दैरित्यर्थः,
क्षमायाः,—तुल्याः, जाताः,—सम्यग्भाः ; रक्तवस्त्रादिकं परिदधानस्य वरस्य वरस्त्री-
क्षामे यथा आनन्दातिशयो जायते, तथा एतादृशीमापदमापन्नस्यापि मम हृदय-
वक्षभायाः तव अकस्मादधिगमेन ततोऽप्यधिकालौकिककष्टैः जाताः इत्यस्ती ! प्रिय-
कृष्णस्य प्रभावः, येन सम्यक् प्रतिकूलानामपि एतेषां परमानन्दसन्दोहजनकत्वेन
अरण्येनैव अनुकूलवरचिह्नसमानतया परिणतिर्जातेति हृदयम् ; [वैवाहिकवेश्मपतया
अरिणतेन रक्तवस्त्रादिना विभूषितस्य मे त्वया सार्द्धमस्य विवाह एव सञ्जातः, इतः परं
कदाऽपि मां मा त्याज्यीरिति वक्तुरभिप्रायः ; आर्यकेन राज्ञा सन्नुष्टेन अचिरादेव
वसन्तसेना बहुशब्दप्रयोगेण संवर्जिता भविष्यतीति भाव्यर्थदर्शनादेवमतवगम्यते इति
वेदितव्यम्] । अत्र प्रतिकूलानामपि वस्तूनां रक्तवसन-करवीरमाला-बध्यपटहध्वनीनां
वैवाहिकवस्तुरूपत्वेन परिणमय नायकस्य आनुकूल्यकरत्वेनोपवर्णनात् अनुकूली-
इत्यङ्कारः ; तल्लक्षणं यथा दर्पणे,—“अनुकूलं प्रातिकूल्यमनुकूलानुबन्धि चेत्” इति,
यथा बध्यचिह्नभूतानां तत्तद्वस्तुजातानां तादृशैः वैवाहिकमाङ्गल्यजनकवस्तुभिः
सङ्घर्षधर्मसाम्यप्रतिपादनादुपमाऽलङ्कारस्य इत्यनयो रङ्गाङ्गिभावतया संस्थितेः सङ्करः ।
वसन्तसिद्धकं वृत्तम् ॥ ४४ ॥

(म) अतिदक्षिणतया—मयि गणिकायां प्रदर्शितया अत्युदारतया इत्यर्थः,
[“दक्षिणे सरलोदारौ” इत्यंभरः) ; अवायमाश्रयोऽनुसीयते, तथा हि—वसन्त-
सेनाया मनसि तदानीम् ईदृशी आशङ्का समुदपद्यत, यत् चारुदत्तः तत्संछटां सत्य-
घटनाम् अधिकरणे सर्वस्वमर्चं प्राकाशयिष्यत् चेत् तदा नूनम् अधिकरणिकत्वं
वादयिष्येदिति, किन्तु तथा कृते “वसन्तसेनाविरहितस्य मे जीवनं चिरसत्ताप्रकर-
णया निर्वृत्तीकृतम्” इति चारुदत्तस्य आश्रयो न सिद्ध्येदिति सत्यप्रकाशिन स्वजीवन-
व्यापामुदासीनसिद्ध्यतः वसन्तसेनायां यं किल अनुपममनुरागं प्रकाशितवान्,
आत्मनः कृते कृतेन तेजाहितज्जिता वसन्तसेना “प्राञ्चल्येनापि परमाध्वन्यां सति
सङ्घट्टनीदार्थ्यप्रकाशः कर्ममयि न कुर्व्यते” इति आत्मरीत्यज्ञतज्ञताप्रकाशेनाभि-
व्यक्तिरिति । अ इति इत्थे । व्यवसितम्—अनुष्ठितमित्यर्थः ।

चाह । प्रिये ! त्वं किल मया हतेति, (य) —

पूर्वानुबन्धवैरेण शत्रुणा प्रभविष्णुना ।

नरके पतता तेन मनागस्मि निपातितः ॥ ४५ ॥

वस । [कर्षो पिपाय] संतं पाबं ; तेषं न्हि राअसालेण बाबादिदा ।*

चाह । [भिक्षं दृष्ट्वा] अयमपि कः ?

* शान्तं पापं, तेनास्मि राजश्यालेन व्यापादिताः ।

(य) किलेति अलौकिके (चारुदत्तेन वसन्तसेनाङ्गनस्य अलौकिकतया तस्मै तत्त्वप्रदर्शनार्थमेव अत्र किलशब्दः प्रयुक्तः) । मया — चारुदत्तेनेत्यर्थः । हता — मारिता । इति — इत्यम्, अभियोगमारोप्य इति शेषः, “निपातितः” इति वक्ष्यमाणश्रीकश्यपदेनान्वयः ।

स्वावस्थाविपर्ययस्य कारणं प्रियतमायै पुनः विवक्षन्नाह, पूर्व्वेति । — पूर्व्वानुबन्धवैरेण — पूर्व्वजातशत्रुभावेण, (चारुदत्तं प्रति सम्बद्धानुरागतया यदा वसन्तसेना सागुनयं याचमानमपि शकारमुपेक्षितवती, ततः प्रभृति असौ दृष्टशकारः तावुभौ प्रत्येकं अत्यन्तं क्रुद्धः प्रतिहिंसासाधनपरवशतया समुपजातवैरस्याभवदिति बोध्यम्) प्रभविष्णुना — राजश्यालतया निरतिशयप्रभावशालिना, नियद्दानुशङ्कसमर्थेनेत्यर्थः, नरके — निरये, पतता — आत्मानं निक्षिपता इत्यर्थः, अकारणपरद्रोहाचरणादिति भावः, [पतता इत्यत्र भविष्यत्कालीये वर्त्तमानप्रयोगो बोध्यः, तेन नरके पतित्यता इत्यर्थो लभ्यते] सम्प्रति वसन्तसेनायाः साक्षाद्दर्शनात् शकारकृताभियोगस्य मिथ्यात्वनिश्चयेन, तथा शकारनिगृहीतया वसन्तसेनया अचिरादेव स्वनिश्चयप्रकारं स्वयमेव अधिकरणे प्रकाश्य करिष्यमाणेनाभियोगेन च अचिरादेव तस्यैव प्राणदण्डो भविष्यति, ततश्च महापापिनस्तस्य नरकपतनं शीघ्रमेव अवश्यभावौति भावः ; अथवा, यदि राजश्यालकतया तस्य इह कोऽपि दण्डो न भवति, तथाऽपि परलौकिके एतस्य नरकदण्डः अवश्यमेव भविष्यतीत्यावेदयितुं “नरके पतता” इत्युक्तमिति वेदितव्यम् ; तेन — दुर्वृत्ततया अतिप्रसिद्धेन, शत्रुणा — रिपुणा, शकारित्वेत्यर्थः, मनाक् — प्रायशः, जीवि-
तया स्वयमागतया त्वया सत्यकवलात् अधुनैव मम रचितत्वात् न सम्पूर्णरूपेणैति भावः, निपातितः, — निक्षिप्तः, विनाशित इत्यर्थः, अस्मि — भवामि, मया त्वं हतेति तेन दृष्टेन कथनादेव अहं निहतप्राय एवाभवमित्यर्थः । पद्यावच्छेदोऽर्थः ॥ ४५ ॥

वस । तेण अणज्जेण बाबादिदा, एदिशा अण्जेण (र) जीवा-
विदम्हि । *

चार । कस्त्वम् अकारणवन्तुः ? (ल)

भिक्षुः । यं पञ्चभिजाणादि मं अज्जो ? अहं शे अज्जश्श
चलण-शंवाह-चिंतए शंवाहके णाम ; जूदिअलेहिं गहिदे
एदाए उवायिकाए अज्जश्श केलकेत्ति अलंकालपण-णिक्की-
दिम्हि, तेण अं जूदणिव्वेदेण शक्कश्शमणके शंबुत्तेम्हि । एंशा वि
अज्जा अवहण-विपज्जाशेण पुप्फकलंडक-जिष्णुज्जाणं गदा,
तेण अं अणज्जेण “ण मं बहुमस्सेशि” त्ति बाहुपाशबलकालेण
मालिदा, मए दिदा । † (व)

* तेनानार्थेण व्यापादिता, एतेन आर्थेण जीविता (जीवं प्रापिता) अस्मि ।

† न प्रत्यभिजानाति मामार्थः ? अहं स आर्थस्य चरणसंवाहचिन्तकः संवाहकी
नाम ; द्यूतकरेर्गृहीतः एतया उपासिकया आर्थस्यात्मौघ इति अलङ्कार-पण-
निष्क्रीतोऽस्मि, तेन च द्यूतनिर्वर्देन शक्यमणकः संवृत्तोऽस्मि । एषा अपि आर्थ्या
प्रवहणविपर्ययासेन पुष्पकरण्डक-जीर्णोद्यानं गता, तेन च अनार्थेण “न मां बहु मन्यसे”
इति बाहुपाशबलात्कारेण मारिता, मया दृष्टा ।

(र) अनार्थेण—असाधुना, दुर्वृत्तेन इत्यर्थः । तेन—अकारणेत्यर्थः । एतेन
—समीपस्थेन परिदृश्यमानेन अनेनेत्यर्थः । आर्थेण—साधुवृत्तेन, भिक्षुणा इति
यावत् ।

(ल) अकारणवन्तुः,—अहेतुकमितं, मयैतस्य कदाऽपि कस्मिन्नपि उपकारे
अकृतेऽपि एतेन प्राणसमाया वसन्तसेनाया जीवनरक्षणादिति भावः ।

(व) प्रत्यभिजानाति—स्मृत्या अवबुध्यते, परिचिनीतौत्यर्थः । आर्थः,—आत्म-
शब्दस्य इत्यर्थः । चरणसंवाहचिन्तकः,—चरणयोः—पादयोः, संवाह—संसेवन-
कार्यं, परिवर्त्यार्थे इत्यर्थः, चिन्तयति—कल्पयत्यतया भावयति यः तथाभूतः, कथं
चरणसंवाहनेन प्रभोः सन्तोषं विधास्यामीति चिन्तापर इत्यर्थः, उपासिकया—
उपासनशीलया वसन्तसेनया इत्यर्थः । आर्थस्य—पूज्यस्य, भक्त इति शेषः ।
आत्मौघः,—आत्मसम्बन्धो, दासजन इत्यर्थः । इति—इति हेतोः । अलङ्कारपण-
निष्क्रीतः,—अलङ्कारः,—भूषणम्, एवं पणः,—मूर्खं तेन, तद्दानेनेत्यर्थः, निष्क्रीतः,

[नेपथ्ये कलकलः] ।—

जयति वृषभकेतुर्वक्ष्यन्नस्य हन्ता

तदनु जयति मेता पश्यसुखः क्रीड्यन्नः ।

—विनोचित इत्यर्थः, दूतकरहस्तादिति शेषः । अस्मि—भवामि । [अलकालपणं] इत्यत्र “अलकालपण” इति पाठान्तर—“अलङ्कारेण” इति संस्कृतम् । तेन—सभिकादिकृतात्याचारजन्यतया अतिप्रसिद्धेनेत्यर्थः । दूतनिर्वेदिन—दूतात्—दूत-क्रीडाऽभ्यासजनितात्मनियद्वादित्यर्थः, जातो यः निर्वेदः,—वैराग्यं तेन । शास्त्र-अमणकः,—बौद्धसंन्यासी । एषा—इयं, पुरतः परिदृश्यमाना इत्यर्थः । आर्या—मान-नीया, वसन्तसेना इत्यर्थः । प्रवहणविपर्यासिन—शकटव्यत्ययेन । तेन—सर्वविधा-निष्टसाधकतयाऽतिप्रसिद्धेन शकारेणेत्यर्थः । अनार्येण—असाधुना, पापीयसेत्यर्थः । बहू मन्त्रसे—आद्रियसे, स्निह्यता कामयसे इत्यर्थः । इति—एवं कथयतेत्यर्थः, मारिता—मृतकल्पा कृता, (सञ्जीवतया वसन्तसेनायाः प्रत्यक्षदर्शिनः संवाहकस्य वाक्ये “मारिता” इत्यस्य “हता” इत्यर्थः कथमपि न युज्यते इति लक्षणा एवमेव व्याख्येयम्) । मया—संवाहकेन । दृष्टा—साक्षात्कृता, मृतकल्पा पश्चराश्वभ्यन्तर-शायिता वसन्तसेनेति शेषः ; वल्कलशेषार्थं तत्र गतं भिक्षुणा तदवस्थायामन्याः तत्र दर्शनात् इति बोध्यम् ; मारणसमये भिक्षुलवान्पस्थितस्तर्ककर्तृकारणदर्शनमभ-वात् “मए दिद्वा” इति प्राकृतस्य इत्याक्रियादर्शनार्थकत्वमाशङ्कमानेन केनचित् अंसकृतबुद्ध्या अभ्यमंशः उपेक्षितः ।

प्रियसुहृदः आर्यकस्य राज्यप्राप्तिजनितमानन्दं सूचयितुं नेपथास्यः शर्विलकः स्वीभीष्टदेवस्तुतिमुखेन अचिराधिकदराजासनस्य तस्य विजयमाशंसते, जयतीति ।—दक्षयज्ञस्य—दक्षस्य—तदाख्यप्रजापतेः, यः यज्ञः,—यागः, तेनानुष्ठेयमानः क्रतु-रित्यर्थः तस्य, हन्ता—नाशकः, वृषभकेतुः,—वृषभजः, शिव इत्यर्थः, जयति—सर्वोत्कर्षेण वर्त्तताम् ; यज्ञवाटगतस्य पालकस्य हननात् परमतीव द्रष्टः शर्विलकः तदनुकृततया आदौ यज्ञदीक्षितघातिनः भगवतः शिवस्य स्तुतिं कृतवानिति वेदितव्यं, (दक्षप्रजापतिस्तु ब्रह्मणः दशसु पुत्रेषु एकतम आसीत्, तस्य अनेकासु कन्यासु चन्द्रः सप्तविंशति कन्याः, काम्यपः त्रयोदश, भगवान् शङ्करस्तु एकां दाक्षायणीमुपयेमे, एकंदा त्वसौ प्रजापतिः सङ्गाक्रतुं विरचय्य सन्धानं देवान् ऋषींश्चाहृतवान्, परन्तु तदीयां दुहितरं सतीं, जामातरं शङ्करं नाजुहाव ; सती तु पिता अनाहताऽपि तदीयं यज्ञस्वल्पमादिति तेन अतीमाकमान्तिता तत्रैव देहिं तस्यां ; भगवान् हरस्तु

तदनु जयति कृष्णां शुभ्रकैलासकेतुं

विनिहतवरवेरी चार्थको गां विशालाम् ॥ ४६ ॥

यदेतं वृत्तान्तमश्रूयत्, तदैशतिक्रुद्धः तत्र गत्वा स्वगणपतिं वीरभट्टं सख्यार, ततश्च
पुरतः समागतं वीरभट्टं दृष्ट्वा तं यज्ञं विनष्टुमाददेश; तेनादिष्टश्च वीरभट्टः गण-
गणोपेतः तत्र प्रवृत्तः। तांश्च तथा भौषणानवलीक्य यज्ञः स्वयमतिभीतः स्वरूपं
धृत्वा पलायमानः तेष्वेकेन शिरोविरहितश्चक्रे इति पौराणिकी वार्ता। तदनु—
तत्पश्चात्, भेत्ता—सेनानीत्वात् शत्रुव्यूहभेदकारी, क्रौञ्चशत्रुः,—क्रौञ्चस्य—दैत्य-
विशेषस्य, तदाख्यपर्वतस्य वा, शत्रुः,—ज्ञातयिता, निम्दनः इत्यर्थः, [“क्रौञ्चो
होपविशेषे स्यात् पत्तिपर्वतभेदयोः” इति मेदिनी। कार्त्तिकेयस्य क्रौञ्चाख्यदैत्यस्य
हन्तृत्वमुक्तं ऋग्वेदसंहितायाम्; यथा,—“क्रौञ्चे (होपे) क्रौञ्चो हतो दैत्यः क्रौञ्चादौ
हैमकन्दरे। स्कन्देन युद्धा सुचिरं चिह्नमायी सुमायिना ॥ स शैलस्य दैत्यस्य
ख्यातश्चिह्ने कर्षणा। केतुतामगमत् तस्य नाम्ना क्रौञ्चः स उच्यते ॥” इति];
यथा—भेत्ता—रन्ध्रकरणार्थं शरजालेन श्वेतगिरीः सन्निकटस्य क्रौञ्चाख्यगिरिः
विदारक इत्यर्थः; [जलधरसमये येन रन्ध्रेण राजहंसा मानसे सरसि यान्ति,
कार्त्तिकेयेन हिमाचलवप्रस्य क्रौञ्चाचलस्य तादृशम् एकं रन्ध्रम् अकारि, तेनैवास्त्र
“भेत्ता” “क्रौञ्चदारणः” इति संज्ञादयं जातमिति पौराणिकाः आश्रमन्ति।
कार्त्तिकेयेन क्रौञ्चाख्यपर्वतविशेषस्य भेदकथा भारते वनपर्वणि २२४ अध्याये
सक्ता; तथा हि,—“धनुर्विक्रम्य व्यसृजत् बाणान् श्वेते महागिरी। विभेद स
(कार्त्तिकेयः) शरैः शैलं क्रौञ्चं हिमवतः सुतम् ॥” इत्यादि। आगमेऽपि एतद-
विवरणं दृश्यते यथा, “मानसस्यायिनी हंसाः क्रौञ्चरन्ध्रेण सञ्चरन्ते” इति। अन्यत्र
तु अन्यथाऽप्युपवर्णितं दृश्यते; तथा च मेघदूते कामदम्बस्य क्रौञ्चभेदकथामाश्रित्य
कालिदासेन—“प्रासेयाद्वेष्टपतटमतिक्रम्य तांस्तान् विशेषान् हंसद्वारं भृगुपतिशशिवर्त्म
यत् क्रौञ्चरन्ध्रम्” इति वर्णितं, तच्च रन्ध्रं परशुरामेण कृतमिति तदव्याख्याने विवृतं
मङ्गिनाथपादैः,—“पुरा किल भगवतो देवात् धूर्जटेः धनुस्त्रपनिषदमधीयानेन भृगु-
नन्दनेन स्कन्दस्य स्पर्शेन क्रौञ्चं शिखरिणमतिनिशितविशिखमुखेन हेलया सृत्पिच्छभेदं
भित्त्वा ततः क्रौञ्चभेदादेव सद्यः समुज्जृम्भिते कश्चिन्नपि यज्ञःचौरनिधौ निखिलमपि
जगज्जालमाज्ञावितम्” इति, भृगुनन्दन-कार्त्तिकेयाभ्यामन्योऽन्यं विवदमानाभ्यामेव
क्रौञ्चविदारणमकारौति क्रौञ्चभेदनं कुवचित् कार्त्तिकेयेन, कुवचित्च परशुरामेण
कृतमित्युपवर्णितमिति न विरोध इति बोध्यम्] वक्ष्यन्तः,—कार्त्तिकेयः, जयति;

[प्रविश्य सहसा शर्विलकः] ।

शर्विलकः ।—

इत्वा तं कुट्टपमहं हि पालकं भोः !

तद्राज्ये द्रुतमभिषिच्य चार्थिकं तम् ।

तस्याज्ञां शिरसि निधाय शेषभूतां

भोच्येऽहं व्यसनगतञ्च चारुदत्तम् ॥ ४७ ॥

शर्विलकस्य सेनानायकत्वेन स्वाभौष्टतया देवसेनायः कार्तिकेयस्य स्मृतिः तेन कृतेति चेदित्यम् ; तदनु—तदनन्तरमित्यर्थः, विनिहृतः—विनाशितः, वरः,—श्रेष्ठः, वैरी—शत्रुः, पालकः इत्याशयः येन सः, विनिपातितप्रधानारपुरित्यर्थः, आर्थिकः,—तदाख्यः प्राक् सिद्धादेशप्रामाण्यः गोपालदारक इत्यर्थः, यश्च,—धवलः, यः कैलासः,—तदाख्यपर्वतः, स एव केतुः,—विजयसूचकभेतपताका सौमालिकं वा यस्याः तां, कैलासपर्वतपर्यन्तामित्यर्थः, (“केतुनां रुक्पताकावियहोत्पानेषु लक्षणे” इति मेदिनी) (नृपाणामिदं हि रीतिरस्ति, यत्, यावती भूः तैः अधिक्रियते, तसौमानिर्देशाय सर्वेभ्यः तावपर्यंतस्य आत्मविजित्वज्ञापनायञ्च सीमान्तप्रदेशे स्वसङ्केतशालिनीं विजयपताकां निखल्वते इति) विशानां—विस्तृतां, कृच्छ्रां—सम्पूर्णां, गां—पृथ्वीं, जयति स्वायत्तीकरोतु इत्यर्थः ; यज्ञः,—जयति—परितः स्वप्रतापं प्रकीर्त्य पृथिव्यां सर्वोत्कर्षेण वृत्ताम् इत्यर्थः । मालिनी उक्तम् ॥ ४६ ॥

नेपथ्योक्तं पालकराज्ये आर्थिकस्याधिकारमिदानीं सर्वसमस्तमुदुष्य स्वस्यागमन-प्रयोजनमाह, इत्वेति ।—भोः !—इति नागरिकानुद्दिश्य सम्बोधनम् ; अहम्—एषोऽहं शर्विलक इत्यर्थः, तं—प्रजापीडकत्वेन अतिप्रसिद्धं कुट्टपं—कुक्षितराजानम्, अदृष्टाददृष्टानुष्ठानादिना परिहीनराजधर्माणमित्यर्थः, पालकं—तदाख्यमुच्ययिनी-पतिमित्यर्थः, इत्वा—विनाश्य, तद्राज्ये—तस्य—पालकस्य, राज्ये—राजकक्षेत्रे, प्रागधिकृते राष्ट्रे इत्यर्थः, तं—पूर्वं सिद्धादेशेन सभाविनराज्यतया अतिप्रसिद्धम्, आर्थिकं—तदाख्यं गोपालदारकमित्यर्थः, द्रुतम्—अविलम्बितं यथा स्वात् तथेत्यर्थः, अभुनैवेति यावत्, अभिषिच्य—अभिषिक्तं कृत्वा, राज्याधिकारप्राप्तये पूतत्वसम्पत्तये च तीर्थोदकेः स्नपयित्वा इत्यर्थः, तस्य—आर्थिकस्य, शेषभूतां—चरमाम्, [एतेन अस्या एव चरमाज्ञात्वाभिधानात् अनेन नृपतिकाथ्येनन्तु सर्वमनुष्ठितमिति व्यज्यते ! अत्र “प्रसादमिजगन्ध्याज्यदाने श्रेवेति कौत्सिता” इति विद्वद्वचनं प्रमादत्वेन चक्षुष्य केचिद्वचं व्याचक्षते, तथा हि,—शेषभूतां—प्रसाददत्तनिर्माणां कृपाणामित्यर्थः, इति ;

हत्वा रिपुं तं बलमन्त्रिहीनं,
 पौरान् समाश्लास्य पुनः प्रकर्षात् ।
 प्राप्तं समयं वसुधाधिराज्यं
 राज्यं बलारिरिव शत्रुराज्यम् ॥ ४८ ॥

तत्र मङ्गल्यते, उल्लिखितकोषे, तथा, “—शेषः सहर्षणे वधे । अगन्ते ना प्रसादेन स्निग्धार्थात्पार्षणे स्त्रियाम्” इति मेदिनीकोषे च “शेषा” इति आकारान्तशब्दस्य प्रसाददत्तनिर्मात्यदानार्थकत्वदर्शनात्, प्रकृते तु अकारान्तशब्दात् तादृशार्थलाभस्य कथमपि असम्भवादिति सुधीभिर्विभाव्यम्] आश्लाम् आदेशं, चारुदत्तस्य बन्धनमोक्षनविश्रापिकामिति भावः शिरसि—मुहूर्त्तं, निधाय—हत्वा, बहुमानास्यदतया तदादेशं काटं गृह्णीतेति यावत्, व्यसनगतं—विपन्नं, चारुदत्तं मोक्ष्ये—विपद्ः मोक्षयिष्यामि, रक्षिष्यामीत्यर्थः । गणव्याख्याने मुञ्चनेः त्यागार्थकत्वे एव सकर्षकत्वस्य, बन्धनरहिती-भावार्थकत्वे तु अकर्षकत्वस्य व्यवस्थापितवान् अथ च मुचधातांबन्धनरहिती-भावार्थकतया णिचि एवास्य “मोक्षयिष्यामि” “मोक्षयिष्ये” वा इत्येव रूपस्य प्रयोगस्य मनीचीनतया “मोक्ष्ये” इति प्रयोगस्य व्याकरणलक्षणहीनत्वादस्य अतसंस्कारतादीष-दुष्टत्वमवगन्तव्यम् । प्रहर्षिणीवृत्तम् ॥ ४७ ॥

मन्त्रि-बलादिसहायशून्यस्य राज्ञः पालकस्य विजयकार्यं, राष्ट्रविघ्नवभौतानां पौरा-णाञ्च समाश्लासनमुल्लिखन् पालकराज्ये आर्यकाधिकारं पुनरुद्घोषयति, इत्येति ।—बलानि च—सैन्यानि च, मन्त्रिणश्च—अमात्याश्च, तैः हीन—परित्यक्त, विरहितं ना, अस्माकं पराक्रमं हृष्टा सर्वे एव बलामात्यादयः भीतिविह्वलाः तं परित्यज्य पलायिताः, न केऽपि तद्रक्षार्थम् अश्वेसरा जाता इति भावः ; मेदीपाथमवलम्बा अस्माभिः राज्ञः पालकस्य बलवतां संसप्तकानां सैन्यानां, तथा सुयोग्यानां मन्त्रिणाञ्च परस्परं विधागे जगति असौ सुजेयः आसीत् इति तात्पर्यम्, [एतेन स्वपक्षीयाणां पराक्रमातिशयश्च, तथा पालके सर्वेषामेव प्रकृतिवर्गाशमननुरक्तत्वञ्च सूचितम् ; “बल-मन्त्रिहीनम्” इत्यत्र “बलनिवहीनम्” इति पाठान्तरम्] तं—प्रजापीडकत्वेन प्रसिद्धं, रिपुं—शत्रुं, पालकमित्यर्थः, हत्वा—विनाश, मयेति भावः, प्रकर्षात्—निजप्रभावी-त्वाभिसान्निध्य, [लघ्वलोपे पञ्चमी] पुनः पौरान्—पुरवासिनः, राजकृतीपदवेषं व्याकुलान् इति भावः, समाश्लास्य—आश्लासदानेन सान्त्वयित्वेत्यर्थः, कुनोऽपि मा भूट इत्यादि-बन्धनेन राजानं प्रति, तेषां भयाभावं समुत्पाद्य इति यावत्, अत एव वसुधाधिराज्यं—वसुधायाः,—समवायाः चितेः, अधिराज्यं—साध्याज्यम्, आधिपत्यमिति यावत्,

[अयती निरूप्य] भवतु, अत्र तेन भवितव्यं, यत्र अयं जन-
पदसमवायः । अपि नाम अयम् आरम्भः क्षितिपतेः आर्यकस्य
आर्यचारुदत्तस्य जीवितेन सफलः स्यात् ? (श) [लरिततरमुप-
सृत्य] (ष) अपयात जाल्माः ! (स) [दृष्ट्वा सहर्षम्] अपि ध्रियते
चारुदत्तः सह वसन्तसेनया । सम्पूर्णाः खलु अस्मत्स्वामिनो
मनोरथाः, (ह)—

[अधिकी राजा इति प्रादित्युरुषे अधिराजः, ततः तस्य कथं इत्यर्थे “राजन्मशुराद-
यत्” (४।१।१३७ पा०) इति यत्] यस्मिन् तत् तथाभूतं, सुमयप्रथिवीतलाधिपत्य-
निदानभूतमित्यर्थः, बलारिः,—बलनामकदेत्यरिपीः, इन्द्रस्येत्यर्थः, राज्यमिव—राज-
पदमिव, इन्द्रत्वमिवेत्यर्थः, ऐन्द्रपदवदतिमुखास्पदमिति भावः, समर्थं—सम्पूर्णं,
श्रेयोः,—पालकस्य, राज्यं—तदधिकतराष्ट्रमित्यर्थः, प्राप्तं—लब्धं, विजितमिति यावत्,
आर्यकेणेति शेषः । अधीपमेयभूतस्य शत्रुराज्यस्य बलारिराज्येन सार्द्धमवैधर्म्यसाध्य-
प्रतिपादनात् उपमाऽलङ्कारः । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ४८ ॥

(श) भवतु—अस्तु, आर्यकविजयादिसंसृष्टः भूतवृत्तान्तः इदानीमनालोचित
एवेति शेषः, परमोपकारकस्य आर्यचारुदत्तस्य घातुकहस्तात् रक्षणात् पूर्वं विगत-
विषयालोचनया कालचंपी न कर्त्तव्य इत्याशयः । अत्र—यस्मिन्, पुरोवर्त्तिनि स्थाने
इत्यर्थः । तेन—आर्यचारुदत्तेन इत्यर्थः । भवितव्यं—वर्त्तितव्यं, स्यात्तव्यमित्यर्थः ।
यत्र—यस्मिन् स्थाने । जनपदसमवायः,—जनपदानां—जनानां, (“भविष्यन्नपदो
जानपदोऽपि जनदेश्योः” इति मेदिनी) समवायः,—सङ्घातः, वर्त्तते इति शेषः ।
अपि—प्रश्ने । नाम—सम्भावनायाम् । आरम्भः,—पालकहननोद्योगः, आर्यकस्य
नूतनराजपदे प्रतिष्ठानमित्यर्थः । जीवितेन—चारुदत्तजीवनरक्षणम् । सफलः,—
फलवान्, सार्थक इत्यर्थः ; चारुदत्तस्य जीवनरक्षणम् आर्यकराज्यलाभस्य साफल्य-
सम्प्राप्तिः भवेत् किम् ? इति समुदिताशयः ।

(ष) लरिततरम्—अतिश्रीघ्नं, द्रुतपदमित्यर्थः, उपसृत्य—समागत्य, जनपद-
समवायमिति शेषः ।

(स) अपयात—अपसरत । जाल्माः,—मृगाः, इतरजना इत्यर्थः ; दीनेक-
श्ररणानां महाजनानां बधदर्शनं शास्त्रासङ्गतमिति चारुदत्तस्य बधं द्रष्टुमागतान् प्रति
अवज्ञया एवमभिहितमिति ज्ञेयम् ।

(ह) अपि ध्रियते—जीवति एव, अपिकारोऽत्र एवार्थे । वसन्तसेनया सह

दिष्ट्या भोः ! व्यसन-महार्णवादिपारात् .

उत्तीर्णं गुणधृतया सुशीलवत्या ।

नाविव प्रियतमया चिरान्निरीक्षे

ज्योत्स्नाक्यं शशिनमिवोपराग-मुक्तम् ॥ ४८ ॥

—वसन्तसेनया साङ्गे, यथा वसन्तसेना जीवति तथैवायमपीत्यर्थः ; वसन्तसेना अनेन भारितेति अस्यापि बधादेशयवणात् उभयोरेव मरणं सम्भावितमासीत्, इदानीन्तु पुरतः एव उभयोरेव जीवतीर्दशनादेवं सहर्षीक्तिर्बोद्धा । सम्पूर्णाः,—सर्वथा सिद्धाः, सफला जाता इत्यर्थः । अस्मास्वामिनः,—अस्माकं प्रभोः, आर्यकस्य इत्यर्थः । मनोरथाः,—अभिलाषाः, चारुदत्तस्य जीवनरक्षणविषयका इति भावः ।

वसन्तसेनासहितं चारुदत्तं जीवितं दृष्ट्वा हर्षं प्रकाशयति, दिष्ट्येति ।—भोः !—हे, नागरजना इति शेषः, नावेव—तरण्येव, गुणधृतया—गुणः,—अनुरागादित्यर्थः, अन्यत्र वञ्चुः, तेन धृतया—आकृष्टयेत्यर्थः, एकत्र प्रेयसः उत्स्नीवनार्थम्, अन्यत्र च बाह्नार्थमिति भावः, सुशीलवत्या—सञ्चरितया, प्रियतमया—प्रेयस्या वसन्तसेनया कवया, अपारात्—एकत्र अपतीकार्थ्यात्, अन्यत्र—दुस्तरतया अशक्यपारगमनादित्यर्थः, अनुत्तरणीयादिति यावत् व्यसनं—विपदेव, महार्णवः,—प्रशस्तसागरः तस्मात्, दुस्तरविपक्षिशालवारिधेरित्यर्थः, उत्तीर्णं—मुक्तं, पारं गतमित्यर्थः, निस्तीर्णा-पारापत्यारावारमिति यावत्, आर्य-चारुदत्तमिति शेषः, उपरागात्—राहुग्रामात्, [शकाराक्रमणादिति च व्यज्यते] मुक्तं—परित्यक्तं, ज्योत्स्नया—चन्द्रिकया, [वसन्त-सेनयेति ध्वन्यते] आर्यं—युक्तं, सम्पूर्णमण्डलमित्यर्थः, शशिनमिव—राकाचन्द्रमिव, [“पूर्णमाप्रतिपक्षमौ यस्यते राहुणा शशी” इत्युक्तेः पूर्णमासीप्रतिपक्षमन्वावेव राहु-ग्रामस्य दर्शनात्] दिष्ट्या—आभ्यवर्तनेत्यर्थः, [दिष्ट्येति हर्षभाग्यादिमृचकमव्ययम्] चिरात्—बहुकालात् परमित्यर्थः, निरीक्षे—पश्यामीत्यर्थः । अत्र उपमेयभूतं व्यसने उपमानभूतस्य महार्णवस्याभेदोपात्तं निरङ्गं रूपकमलङ्कारः, अपि च उपमेयभूतया प्रियतमया साङ्गे नावः अवैधर्म्यसाम्यप्रतिपादनादुपमा, सा च “गुणधृतया” इति विशेषणशेषस्य साम्यमावन्निर्वाहकत्वपरतया उपन्यासात् शेषानुप्राणिततया श्लिष्टा विज्ञेया, अपि च विशेषणबलादुपस्थितस्य चारुदत्तस्य उपमेयभूतस्य शशिना महा-वैधर्म्यसाम्यप्रतीतिशेषमा, इत्येषामलङ्काराणामन्योऽन्यनैरपेक्ष्य संस्थितेः संखटिः । प्रहृषिणी वृत्तम् ॥ ४८ ॥

तत् कृतमहापातकः कथमिव एनमुपसर्पामि ? अथवा, संर्वत्र आर्जवं (क) शोभते । [प्रकाशमुपसृत्य बद्धाञ्जलिः] (ख) आर्य-चारुदत्त !

चारु । ननु ! (ग) को भवान् ?

श्रुतिं ।—

येन ते भवनं भित्त्वा न्यासापहरणं कृतम् ।

सोऽहं कृतमहापापस्त्वामिव शरणं गतः ॥ ५० ॥

(क) कृतमहापातकः,—कृतम्—आचरितं, महापातकं—ब्राह्मणस्वामिक-सुवर्णचौर्यरूपं महापापं येन सः, [विप्रस्वामिकस्वर्णापहरणस्य महापातकत्वमुक्तं (मनु० ११ अ० ५५ श्रौ०) यथा,—“ब्रह्महत्या सुरापानं स्त्रीयं गुर्वङ्गनागमः । महानि पातकात्माहुः संसर्गश्चापि तैः सह ॥” अत्र स्त्रीयपदस्य ब्राह्मणस्वामिकसुवर्णहरण-परत्वं कुल्लुभद्व्याख्यायां दृष्टम् । अस्य च श्रुतिलोकस्य ब्राह्मणचारुदत्तगृहं सन्धि-खननपूर्वकं स्वर्णालङ्कारहरणं पूर्वमुक्तम्] । कथमिव—इवशब्दोऽत्र वाक्यालङ्कारे, केन वा प्रकारेण इत्यर्थः । एनं—चारुदत्तम् । आर्जवम्—ऋजुत्वं, सरलता इत्यर्थः, अन्ये प्राकृततदीयसुवर्णापहरणजनितां लज्जां विहायाधुना सरलभावेन दीनशरणस्यास्य समीपे गमनम् अशोभनं न भविष्यतीति वक्तुराशयः ।

(ख) प्रकाशं—स्पष्टं, प्रत्यक्षं यथा तथैत्यर्थः, चारुदत्तसंमेलनम् इति यावत् । उप-सृत्य—समीपं गत्वा इत्यर्थः, जनसङ्घान्तरान्तावस्थितं तत्समीपगमनेन शङ्काऽऽकुलमात्माभि-समीपगमनेन प्रकाशीक्ष्यते इति यावत् । बद्धाञ्जलिः,—कृताञ्जलिः, आहंति शेषः ।

(ग) ननु इति आत्मन्वयार्थकमव्ययम् ।

अपरिचितपूर्वस्य स्वस्य नामजात्यादिमात्रकवने चारुदत्तस्य संयुक्ततया तत्परि-चयं ज्ञानासंभवात् सहजपरिचायकैर्न दृग्ग्यानन्यसाधारणकर्माङ्गिनि स्वपरिचयमाह, येनेति ।—येन—महापातकिना, ते—तव, दीनतया प्रशान्ततया च विस्मयसुप्तस्य इति भावः, भवनं—गृहं, भित्त्वा—विदीर्य, तद्गृहे सन्धिं कथयित्वा इत्यर्थः, न्यासस्य—वसन्तसेनया रक्षितस्य सुवर्णभाण्डस्य, अपहरणं—मोषणं, चौर्यमित्यर्थः, कृतं—विहितं, गणिकासक्तचित्ततया मदलिकां वसन्तसेनातः मीचयितुमिति भावः, कृत-महापापः,—कृतम्—आचरितं, महत्—उत्कटमित्यर्थः, विप्रस्वर्णापहरणादित्याशयः, पापं—दुष्कृतं, महापातकरूपमिति भावः येन तथोक्तः, सः,—तादृशः, अहं—श्रुतिलोकः इत्यर्थः, त्वामिव—भवन्तमेव, दीनदैवविमोचनेन समीहायादिगुणं च ।

चार। सखे ! मैवम् । त्वया असौ प्रणयः (च) हस्तः ।
[इति कण्ठे गृह्णाति] (उ) ।

शर्वि । अन्यच्च,—

प्रार्थिकेणार्थवृत्तेन कुलं मानञ्च रक्षता ।

पशुवत् यज्ञवाटस्थो दुरात्मा पालको हतः ॥ ५१ ॥

अतिप्रसिद्धमिति भावः, शरणं—रक्षितारं, गतः,—प्राप्तः, अस्मि इति शेषः; त्वयि कृतापराधः महापराधो अहं स्वमुखेनैव स्वदोषं स्वीकृत्य शरणं गच्छामि, तदानीं प्रियतमायां मदनिकायाम् अन्यनुरागेण विमोहितचेतसया दूषितकुलाचारस्य मम पूर्वकृतमपराधजातमात्मगुणेन क्षमस्वेति भावः । पथ्यावक्तं वक्तम् ॥ ५० ॥

(च) सखे !—मित्र ! शर्विलक ! इत्यर्थः, (तत्कृतापराधस्य परिमार्जनाज्ञापनार्थं पूर्वकृतापकार्येण सञ्जातनिर्वेदं शर्विलकं सखिसम्बोधनेन आहृतवानिति वेदितव्यम्) । एवम्—उक्तं रूपं, शरणागतत्वादिवचनमित्यर्थः, मा—म, वादीरिति शेषः । असौ—मदृष्टात् स्वर्णालङ्कारापहरणरूपव्यपारः इत्यर्थः । प्रणयः,—प्रीतिसम्पादनार्थं परिहासः इत्यर्थः; तविदमनुष्ठानं यदि परिहासकृतं न स्यात् तदा कथं मम गृह्णात् बहुमूल्यं तं सुवर्णालङ्कारं निर्विवादम् अपहृत्यापि तत्फलं स्वयं किञ्चिदनुपभुञ्ज्यैव मम प्रियतमायै वसन्तसेनायै एव तद्धानं सम्भवेत् ? इति ; तथा च वसन्तसेना-स्वामिकस्यैवालङ्कारस्य प्रकारान्तरेण तद्वत्सै एव समर्पणात् एतत् परिहासादन्यत् किमपि वक्तुं न शक्यते इति भावः ।

(उ) कण्ठे गृह्णाति—सकण्ठयज्ञम् आलिङ्गतीत्यर्थः, कण्ठयाहं स्वजति इति यावत् ।

इदानीं चारुदनस्य मीचणवार्त्ताज्ञापनेन प्रीतिं जनयितुं प्रथमतः पालकविनाश-वार्त्तां ज्ञापयति, प्रार्थिकेणेति ।—प्रार्थ्य—साधु, अनुकरणीयमित्यर्थः, हस्तं—चरित्रं यस्य तेन, गोपदारकत्वेऽपि न नीचप्रकृतिरिति भावः, कुलं—सन्तति, प्रजानां वंश-धारामिति यावत्, दुराचारपालकस्य प्रजापौडकत्वादिति भावः, मानं—सम्मानं, पालकेनावमानितानां प्रजानामिति भावः, रक्षता—पालयता, [पालकस्य उत्पीडनेन जनानां मानवतां कुलवशाच्च वंशलोपः तथा मानान्यथश्च अनेकशः अभूत्, भवानपि न व प्रकटनिदर्शनम्, अतः तद्विनाशेन प्रार्थकस्य तेषां कुलमानरक्षित्वमिति वक्तुराशयः] प्रार्थिकेच—दीनशरणेन त्वया प्राक् स्वप्रवृत्त्यदानविमोचितेन तन्नाम्ना गी पालदारकेत्यर्थः, यज्ञवाटस्थः,—यज्ञश्राव्यास्थिता, दुरात्मा—दुरात्माः कण्ठः

चार । किम् ?

शर्वि ।—

त्वद्यानं यः समारुह्य गतस्त्वां शरणं पुरा ।

पशुवत् वितते यज्ञे हतस्तेनाद्य पालकः ॥ ५२ ॥

चार । शर्विलक ! योऽसौ पालकेन घोषादानीय निष्का-
रणं कूटागारे बद्ध आर्य्यकनामा त्वया मोचितः ? (च)

पालकः,—तदाख्यः उज्जयिणीपतिः, पशुवत्—हागादिरिव, दीनः पशुर्यथा यज्ञ-
शालायां यज्ञमानेन निर्द्दयं हन्यते, तद्वदित्यर्थः, [एतेन असहायस्य निरस्त्रस्य तस्य
निर्द्दयभावेन मारणं सूचितम्] इतः,—मारितः ; उन्नीडितप्रज्ञानां कुलमानादीनां
रक्षार्थं, तथा राष्ट्रे सुचिरां शान्तिञ्च स्थापयितुं साधुचेता आर्य्यकः दुष्टवृत्तिं तं पालकं
हतवान्, न तु राज्यलिप्सया इति निष्कर्षः । यद्यपि शर्विलकः स्वयमेव पालकं
हतवानिति प्रागुक्तम्, अत्र तु आर्य्यककृतह्ननीक्तेः विरोधः आयाति इति, तथाऽपि
शर्विलकादिभिः पालकह्नने आर्य्यकस्य सर्वथा अग्नूत्थं कृतं, येन विना आर्य्यकः
तद्हनने कथमपि प्रभुर्न भवेदिति, अत एव आर्य्यकवत् परम्परया शर्विलकादीना-
मपि पालकहन्तृत्वमायातमित्यविरोधः द्रष्टव्यः ; अथवा संन्यादिकृतस्य जयस्य पराजयस्य वा
राज्ञः एव फलभुक्त्वात् तज्जय-पराजययोः राजकर्तृकत्वञ्चपदेशवत् अत्र शर्विलककृत-
पालकह्ननस्य आर्य्यककर्तृत्वम् इति । पथ्यावक्तं वक्तम् ॥ ५१ ॥

पालकहन्तृत्वेन आर्य्यकस्य परिचयज्ञापनायै पूर्व्ववृत्तान्तमुक्त्वा पुनरपि चारुदत्तं
पृष्ठः पालकविनाशवार्तां प्रकाशयति, त्वद्यानमिति । -पुरा -प्राक्, यः,—यो जनः,
कारागारात् पलायित इति भावः, त्वद्यानं -वमन्तसेनानयनार्थं पुष्पकरगडकजीर्णा-
द्यानं इति खेटेन चालितं तव प्रवहणमित्यर्थः, समारुह्य—अधिकृत्य, त्वां—भवन्तं,
शरणं—रक्षितारं, गतः,—प्राप्तः, आश्रयत्वेन लब्ध इत्यर्थः, आसीदिति शेषः, तेन—
पूर्व्वोक्तवृत्तेन भवता विमोचितेन आर्य्यकेणेत्यर्थः, अद्य—एतस्मिन् दिवसे, वितते—
विलृते, यज्ञे—यज्ञक्षेत्रे इत्यर्थः, पालकः पशुवत् हत इत्यन्वयः, व्याख्या तु पूर्व्ववत् ।
अद्यपि पूर्व्वज्ञीकृत एव एवार्थः प्रतिपादितः, तथाऽपि तत्र केवलं पालकस्य प्रजाधी-
कत्वमात्रमेव वक्तव्यमासीत्, अत्र तु तद्विमोचनं चारुदत्तौदार्य्येण जातमिति कृतज्ञतां
प्रकाशयितुं पुनः तादृशमेवार्थमवतारितवानिति वेदितव्यम्, अतः जालि तेन सह अस्म्य
धौनरुक्त्वमिति । पथ्यावक्तं वक्तम् ॥ ५२ ॥

(च) कूटागारं—कारागृहे इत्यर्थः ; बद्धः—संयमित इत्यर्थः । त्वया मोचितः,—
भवता मुक्तबन्धनः कृतः ; स एव पालकं हतवान् किम् ? इति चारुदत्तप्रश्नस्याशयः ।

शर्वः । यथाह (छ) तत्रभवान् ।

चारः । प्रियं नः प्रियम् । (ज)

शर्वः । प्रतिष्ठितमात्रेण तव सुहृदा आर्य्यकेण उज्जयिन्यां
वेणातटे कुशावल्यां राज्यमतिस्पृष्टम् । तत् प्रतिमान्यतां प्रथमः
सुहृत्प्रणयः । (भ) [परिहृत्य] (ज) अरे रे ! आनीयतामयं
पापो राष्ट्रियशठः । (ट)

(छ) यथा—यदित्यर्थः, तत्रभवान् यददति तदेवेति भावः ।

(ज) प्रियं नः प्रियम्—अस्माकं सम्बन्धे इयम् अतीव प्रियवार्ता इत्यर्थः ;
निरपराधस्यास्य विमोचनेन, कुश्रुपतेः परलोकस्य हननेन चास्माकमतीव प्रियकार्य-
मनुष्ठितं भवतेति वक्तुं सातिशयहर्षसूचकमेतदवचनमिति विभाव्यम् ।

(भ) प्रतिष्ठितमात्रेण—राज्ये अभिविक्तेन एवेत्यर्थः, सिंहासनलाभक्षणे
इवेत्याशयः । सुहृदा—मित्रेण, [राजदोषात् परित्रातं पलायनार्थं चारुदत्तेन तन्मै-
त्र्यहर्षं प्रदत्तं, तेन चानेन आर्य्यकस्य सुहृत्कृत्यं कृतमिति बोध्यम्] । उज्जयिन्याम्
—उज्जयिनीनगरं, प्रतिष्ठितमात्रेण इत्यनेनान्वयः । वेणातटे—वेणानामनद्याः, तटे—
तीरसमीपे इत्यर्थः । कुशावल्यां—तदाख्यायां कुशप्रतिष्ठितनगर्यां, दक्षिणकोशलस्य
राजधान्यामित्यर्थः, तथा च रामायणं—“कीशलेषु कुशं वीरमुत्तरेषु तथा लवम् ।
अभिषेच्य महात्मानावुभौ रामः कुशीलवी ॥” इति । कालपरिवर्त्तनेन पुरातनीनां
नदीनां नगरीणाञ्चेष्टानौ विलीयत् सस्रजः अशोकस्याधिकारज्ञापके भुवः चित्रे
(मानचित्रे) चानुब्रूयान् एतासामवस्थितिस्थाननिर्णयो दुर्घट एवेति । राज्यं—
राजपदं, राजत्वमित्यर्थः । अतिस्पृष्टं—दत्तं, तुभ्यमिति शेषः । प्रतिमान्यतां—
सुहृद्दत्तोपायनत्वेन स्वीकृतितां, कृतकृतानिदर्शनभूततया सादरं प्रदीयमानत्वादित्याशयः ।
प्रथमः,—आद्यः, पूर्वं कदाऽप्यकृत इति यावत् ; [एतेन सर्वथा प्रत्याख्यानानर्हत्वं
सूचितम्] । सुहृत्प्रणयः,—सुहृदः—मित्रस्य, आर्य्यकस्येत्यर्थः, प्रणयः,—प्रीतिदानं,
कुशावतीराज्यसम्पदानरूपमिति भावः ।

(ज) अरिहृत्य—प्रत्याहृत्य, नेपथ्याभिमुखमिति शेषः ।

(ट) राष्ट्रियशठः,—राष्ट्रियेषु—राजश्यालेषु, (“राजश्यालेषु राष्ट्रियः” इत्य-
नर) शठः,—शत्रुः, राजश्यालाः सन्ति, तत्सर्वपिचया अतीव प्रवचकः
इत्यर्थः ; शठः,—शत्रुः,—राष्ट्रियशठः, शठः,—शत्रुः, राजश्यालकः शकार इत्यर्थः ।

[नेपथ्ये] । यथाऽऽज्ञापयति शर्विलकः ।

शर्वि । आर्य्य ! ननु अयमार्य्यको राजा विज्ञापयति, इदं मया युष्मद्गुणोपार्जितं राज्यं, तदुपयुज्यताम् । (ठ)

बाव । अस्मद्गुणोपार्जितं राज्यम् !! (ड)

[नेपथ्ये] अरे रे राष्ट्रियश्यालक ! एष्टोहि, स्वस्याविनयस्य फलमनुभव] ।

[ततः प्रविशति पुरुषैरधिष्ठितः पश्चाद्वाहुवद्धः (ठ) शकारः] ।

शकारः । हीमादिके !—

एवं दूलमदिकंते उद्दामे विष गृह्णे ।

आणीदे क्व हगे वधे हुडे अस्मे ज्व दुकली * ॥ ५३ ॥

* अहह !—एवं दूरमतिक्रान्तः उद्दाम इव गर्हभः ।

आनीतः खल्वहं वद्धः लुकुरोऽन्य इव दुष्करः ॥

(ठ) मया—आर्य्यकेण, युष्माकं—चारुदत्तप्रभृतीनामित्यर्थः, गुणैः—प्रवहणदानादिरूपैः साहाय्यदानादिभिः उपार्जितं—लब्धम्, अधिष्ठतमिति यावत् । तत्—तस्मात्, युष्माकमेवानुग्रहेण सर्वस्य राज्यस्य लाभोदित्यर्थः । उपयुज्यतां—भुज्यताम्, आत्मीयमिति कृत्वा एतत् कुशावतीराज्यम् उपभोगविषयोक्रियतामित्यर्थः ।

(ड) “अस्मद्गुणोपार्जितम्” इत्यादि वाक्यं चारुदत्तस्य विस्मयद्योतकम् ; तथा च—चुद्रस्य मे का शक्तिः तस्माद्वाय्यकरणं ? स्वपराक्रमेणैव आर्य्यकेण विपत्त्यागम-मुत्तीर्य्य राज्यं लब्धं, नात्र मया कृता काचित् सहायतेति चारुदत्तवाक्याशयः ।

(ठ) पुरुषैः,—रक्षिपुरुषैः । अधिष्ठितः,—अनुगतः, गृहीत इत्यर्थः । पश्चाद्वाहुवद्धः,—पश्चात्—पृष्ठदेशे, बाहु—भुजौ, वद्धौ—संयतौ यस्य तथाभूतः, वृष्ट-निगडितभुजः इत्यर्थः ।

स्त्रीयवन्धनावस्थां विवर्णोति, एवमिति ।—उद्दामः,—उच्छृङ्खलः, उन्मुक्त-बन्धन इत्यर्थः, गर्हभ इव—रासभ इव, एवं—पूर्वाक्तप्रकारेण, “भोदु—बलादृश” इत्यादिरूपं पूर्वं मनसा पर्यालोच्येत्यर्थः, दूरमतिक्रान्तः,—अव्यभिचितदूरं पलायितः, (उद्दानीमितः पलायनस्यासम्भवितात्मजशाल्वं पलायनप्रवृत्तया स्वकृत्य गृह्णेभ्यस्तत्वं प्रदर्शितमिति बोध्यम्) दुष्करः,—दुःखेन साधयितुं शक्यः, अशक्यमनयन इत्यर्थः, अन्यः,—अपरः, लुकुर इव—आ इव, अहं वद्धः,—संयतः सन्, खलु—निश्चितम्, आनीतः,—

[दिशोऽवलोक्य] शमंतदो उबद्धिदे एंशे लट्टिअबंधे ; ता कां
दाणिं अशलणे शलणं ब्वजामि ? (ण) [विचिन्त्य] भोदु, तं ओब
अब्भुववस्स-शलणवच्छलं (त) गच्छामि । [इत्युपसृत्य] अज्ज-
चालुदत्त ! पलित्ताआहि पलित्ताआहि । * [इति दादयोः
पतति] ।

[नेपथ्ये] अज्ज-चालुदत्त ! मुंच मुंच, बाबादेस्स एदं । †

शकारः । [चारुदत्तं प्रति] भो अशलण-शलणे ! (थ) पलि-
त्ताआहि । ‡ .

* समन्तत उपस्थित एष राष्ट्रियबन्धः ; तत् कमिडानीमशरणः शरणं व्रजामि ।
भवतु, तमेव अभ्युपपन्न-शरण-वत्सलं गच्छामि । आर्य-चारुदत्त ! परित्रायस्व
परित्रायस्व ।

† आर्य-चारुदत्त ! मुञ्च मुञ्च, व्यापादयाम एतम् ।

‡ भो अशरण-शरण ! परित्रायस्व ।

उपस्थापितः, अस्मि इति शेषः । अत्र गर्हमेव कुकुरेण च सङ्ग शकारस्य अवधर्म-
स्वाम्यप्रतीतिरुपमादयम् । पद्यावक्रं वृत्तम् ॥ ५३ ॥

(ण) समन्ततः, —परितः, चतुर्दिक्षु इत्यर्थः, (“समन्ततस्तु परितः सर्व्वती
विचगित्यपि” इत्यमरः) । राष्ट्रियबन्धः,—राष्ट्रियस्य—राजशालस्य मम, बन्धः,—
विपक्षः, शत्रुवर्ग इत्यर्थः, [बध्यते;नेनेति बन्धः, करणं घञ्] अथवा—बन्धः,—बन्धनं,
विपदित्यर्थः ; [भावे घञ्] [“लट्टिअबंधे” इत्यत्र “लश्टिअबंधु” इति प्राक्ततपाठः
कुतचित् दृश्यते, तस्य तु “राष्ट्रियबन्धुः” इति संस्कृतम् ; तदर्थस्तु—राष्ट्रियस्य—
शकारस्य ममेत्यर्थः, बन्धुः,—स्वजनः, सर्व्वत्र मम आत्मीयाः विपक्षं मां द्रष्टुं समुपा-
गताः वर्त्तन्ते इत्यर्थः] । अशरणः,—निराश्रय इत्यर्थः । कां, जनमिति शेषः । शरणं
व्रजामि—आश्रयं प्राप्नोमि, आश्रयत्वेन कमवलम्ब्य आत्मरक्षां करिष्यामीत्यर्थः ।

(त) अभ्युपपन्नानाम्—अभि—सर्व्वतीभावेन, उपपन्नानां—समीपमागतानां,
शरणमागतानामित्यर्थः । विपन्नानामिति भावः, शरणं—रक्षणं, वत्सलः,—स्नेहयुक्तः
तम्, आपन्नरक्षितारमित्यर्थः ।

(थ) अशरणशरण !—अशरणस्य—नास्ति शरणं—रक्षिता यस्य तथोक्तस्येत्यर्थः,
निराश्रयस्येति यावत्, शरणं—रक्षिता, आश्रयदाता इत्यर्थः, तत्सन्धीधने, निराश्रय-
भावश्च । इत्यर्थः ।

चारु । [सानुकम्पम्] (द) अहह ! (ध) अभयमभयं शरणागतस्य ।
शर्व । [सावेगम्] (न) आः ! अपनीयतामयं चारुदत्त-
पाश्वीत् । [चारुदत्तं प्रति] ननु ! उच्यतां किमस्य पापस्य अनु-
ष्ठीयतामिति, (प)—

आकर्षन्तु सुबध्यैनं ? श्वभिः सङ्गाद्यतामथ ? ।

शूले वा तिष्ठतामेषः ? पाद्व्यतां क्रकचेन वा ? ॥ ५४ ॥

चारु । किमहं यत् ब्रवीमि, तत् क्रियते ?

शर्व । कोऽत्र सन्देहः ?

शकारः । भट्टालभा ! चालुदत्त ! शलणागदे म्हि ता
पलित्ताआहि पलित्ताआहि, जं तुण शलिशं, तं कलेहि, पुणो
ण ईदिशं (फ) कलिशं । *

* भट्टारक ! चारुदत्त ! शरणागतीऽपि, तत् परिवायस्व परिवायस्व, यत् तव
सदृशं, तत् कुश, पुनर्न ईदृशं करिष्यामि ।

(द) सानुकम्पं—सदयम् ।

(ध) अहह इति परदःखासङ्घिष्ठतया अतिलेशज्ञापकमव्ययम्, (“अहहेत्यहते
सेदं परिलेशप्रकर्षयोः” इति मेदिनौ) ।

(न) सावेगं—क्रोधजनितत्वरामहितमित्यर्थः ।

(प) ननु इति आमन्त्रणे । अनुष्ठीयतां—विधीयतां, क्रियतानित्यर्थः, युष्मा-
भिरिति शेषः ; इदानीमस्य यादृशी दण्डः समुचितः भवति, असावचिरैरेव भवद्भिः
विधातव्यः इत्यर्थः ।

सङ्गापातकिमन्वाद्य दण्डप्रकारं पृच्छति, आकर्षन्तु इति ।—एनं—शकारं, सुबध्य
—पाद्व्योः दृढं बद्धा इत्यर्थः, आकर्षन्तु—देष्टात् देशान्तरं नयन्तु, रचिष्य इति शेषः,
अथ—अथवा, एषः,—अयम्, आनीतः राष्ट्रिय इत्यर्थः, श्वभिः—कुक्कुरैः सङ्गाद्यतां—
भीज्यतां, [ख्लादतेः णिचि कर्ष्यन्ति लोटि कर्षं, “श्वभिः” इति प्रतीयकसुः न कर्ष्यते,
ख्लादतेः तन्निवेधादिति] वा—अथवा, शूले—तदाप्यमारब्धसाधनयन्त्रविशिषे, तिष्ठतां
—वर्त्तताम्, इमं शूले आरीपयन्तु वा इत्यर्थः ; वा—किंवा, क्रकचेन—करपत्रेण,
पाद्व्यतां—विदार्यताम्, [अथ सर्व्वेव सम्प्रत्ये लोट्] । पथ्यावर्त्तां इत्यम् ॥ ५४ ॥

(फ) सदृशम्—अनुकम्पं, प्रकृतियोग्यमित्यर्थः । कुश—विधेहि, यव—कुम्भि

पौराः । [नेपथ्ये] बाबादेध, किं-निमित्तं पादकी जीवा-
बीभदि ? * (ब)

वस । [वध्यमालां चारुदत्तस्य कण्ठादपनीयं शंकारस्य उपरि विपति (भ)] ।

शंकारः । गर्भदासीधीर्ण ! (म) पशौद पशौद, ए उण
भालइशं ता पलित्ताआहि । †

शर्वि । अरे रे ! अपनयत । आर्य्यचारुदत्त ! आज्ञाप्यतां,
किमस्य पापस्य अनष्टीयताम् ?

चारु । किमहं यत् ब्रवीमि, तत् क्रियते ?

शर्वि । कोऽत्र सन्देहः ?

चारु । संत्यम् ?

शर्वि । संत्यम् ।

चारु । यद्येवं, (य) शौघ्रमयम्—” ।

* व्यापादयत, किं-निमित्तं पादकी जीव्यते ?

† गर्भदासीपुत्रि ! प्रसीद प्रसीद, न पुनर्मारयिष्यामि, तत् परिवायस्व ।

भवान् जातः तत्र कदापि आश्रितः न त्यज्यते निहन्त्यते वा इति आ-जन्मनः स्वतः-
सिद्धां तामेव प्रकृतिमाश्रित्य शरणागतं मामिदानीं परिवायस्वति भावः । ईदृशम्—
एवंविधं, त्वन्निर्यातनार्थं यादृक् क्रूराचरणं पूर्वं मया कृतं, तादृगित्थं ।

(ब) जीव्यते—जीवनेन धार्य्यते, सप्राणः विनीच्यते इत्यर्थः. युष्माभिरिति शेषः ।

(भ) शंकारस्य उपरि—शंकारस्य कण्ठदेशे इत्यर्थः, (वसन्तसेनया शंकारस्य
कण्ठे वध्यमालाद्येपथ्येन, स्वस्य चारुदत्तस्य च निर्व्यातनजनिताक्रोशेन शर्व्विलक-
कृतकर्तव्यजिज्ञासायाम् “अयं वध्य एव” इति प्रत्युत्तरं कृत्वा प्रदत्तम् इत्यवधेयम्) ।

(म) गर्भदासीपुत्रि !—गर्भदास्याः,—आ-गर्भवासात् कल्पितपरिचारिकायाः,
पुत्रि !—तनये ! [पुत्रशब्दात् गौरादित्वात् स्त्रियां छौक्, गौरादेराकृतिगण्यत्वात्,
तथा च, “सुता तु दुहिता पुत्री” इति विकाशश्च.] । आत्मजीवनरक्षां
विनीतभावेन प्रसादमिच्छासमयेऽपि “गर्भदासीपुत्रि !” इति सावशसम्बोधनं शंकारस्य
भूर्खताऽनुकूपमेवेति विभावनीयम् ।

(व) एवम्—इत्यम्, अहं यत् ब्रवीमि तदेव क्रियते चेदित्यर्थः ।

शर्वि । किं हन्तव्यम् ? (२)

चारु । न हि, न हि, “—मुच्यताम् ।

शर्वि । किमर्थम् ?

चारु । शत्रुः कृतापराधः शरणमुपेत्य पादयोः पतितः
शस्त्रेण न हन्तव्यः—” (ल)

शर्वि । एवं (व) तर्हि स्वभिः स्वाद्यताम् ?

चारु । न हि, “—उपकारहतस्तु कर्त्तव्यः । (श)

शर्वि । अहो ! आश्चर्यम् !! (घ) किं करोमि, वदतु आर्यः ?

(२) अकारनिर्घातेन विलम्बासहिष्णुना शर्विलकेन चारुदत्तस्य “शीघ्रमयम्” इत्यसम्पूर्णवाक्यस्य “मुच्यताम्” इति तदभिप्रेतप्रत्युत्तरबोधकक्रियापदमुच्चारयितुमवसरमदत्त्वं स्वभिप्रायानुकूलं “किं हन्तव्यम्” इति प्रतिवचनं तदाक्यशेषत्वेन उपादातं वितर्कितमित्यवगन्तव्यम् ।

(ल) एवं-कृतापराधस्यापि विमुक्तः कारणमाह, शत्रुरिति ।—कृतापराधः,—कृतदोषः, शत्रुः,—रिपुः, शरणं—रक्षकम्, उपेत्य—प्राप्य, पादयोः,—चरणयोः, पतितः,—विलुठितः, स्वजीवनभिचार्यमित्यर्थः, अत इति शेषः, शस्त्रेण—माण्यसाधनेन केनाप्यायुधेनेत्यर्थः, न हन्तव्यः,—न विनाशयितव्यः, शरणार्थिनां रक्षणमेव धर्म-शास्त्रकृतामनुमतं, न तु तद्वनर्हति तावर्थम् ।

(व) चारुदत्ताक्तं “शस्त्रेण न हन्तव्यः” इति “किमर्थम्” इति स्ववाक्यस्य प्रतिवचनं प्रकारान्तरसाध्यहननविषयकमेव इति अवबुध्यैव वितर्कयति, एवमिति ।—एवं—शस्त्रेण न हन्तव्यस्येत्यर्थः ।

(श) एतावता शब्देन “किमर्थम्” इति शर्विलकप्रत्युत्तरं दत्त्वा, पुनः शर्विलकेन “एवम्” इत्यादिशब्देन पृष्ठस्थोत्तरमाह, न हीति ।—न हि—नैव, “स्वभिः स्वाद्यताम्” इत्यपि नेत्यर्थः ; तर्हि किं कर्त्तव्यमित्यवाह, उपकारिति ।—उपकारहतस्तु—उपकारेण—अन्यहप्रदर्शनेनेत्यर्थः, इतस्तु—विनष्ट, एवेत्यर्थः, [तुकारः एवार्थे] कर्त्तव्यः,—विधेयः, कृतापकारस्य शत्रोरुपकारे कृते स इतप्रायः एव भवतीति भावः ; शत्रौ शरणार्थिनि उपकृतिविधानं हननादपि अधिकफलप्रदं, शरीरजयादि मनोजयः साधीयानिति सङ्केपः ।

(घ) आततायिनं प्रति चारुदत्तस्य सदयव्यवहारदर्शनेन “अहो ! आश्चर्यम् !!”

वाङ् । तत् सुच्यताम् ।

शविं । सुक्तो भवतु । [इति मीचयति ।]

शकारः । ह्रीमादिके ! (स) पञ्चज्जीविदेहि ॥ * [इति

पुरुषैः (ह) सह निष्कान्तः] ।

[नेपथ्ये कलकलः । पुनर्नेपथ्ये] एसा अञ्जचारुदत्तस्य बहुधा
अञ्जा धूता पदे वसणंचले बिलगन्तं दारकं आक्खिबन्ती
बाष्प-भरित-नयनेहिं जणेहिं निवारिज्जमाणा पञ्जलिदे
पावण पविस्सदि । † (क)

* आश्चर्यं ! प्रत्युज्जीवितोऽस्मि ॥

† एषा आश्चर्यचारुदत्तस्य बहुधा धूता पदे वसनाञ्चले बिलगन्तं दारक-
माक्षिपन्ती बाष्प-भरित-नयनैः जनैः निवार्यमाणा प्रज्वलिते पावके प्रविशति ।

इति एकार्थकाव्ययशब्दद्वयप्रयोगेण तदुदारतायां स्वविख्यातिशब्दं प्रकटीकृतमिति
वेदितव्यम् ।

(स) “ह्रीमादिके” इत्यव्ययपदं गतप्रायतया अप्रत्याशितरक्षणस्य स्वजीवनस्य
पुनःप्राप्ता आनन्दातिशयमेव प्रकटयति शकारस्य, न तु चारुदत्तस्य औदार्यदर्शनेन
विस्मयमिति ज्ञेयम्, अतिमूर्खे अकृतज्ञे शकारे कृतज्ञताया एकान्ततीक्ष्णभावात् इति ।
आनन्दप्रकाशाय आश्चर्यार्थकपदप्रयोगः शकारे वक्तारि न विस्मयभावहति ।

(ह) पुरुषैः,—रक्षिपुरुषैरित्यर्थः ।

(क) पदे—चरणे, वसनाञ्चले—परिधेयांशुके, बिलगन्तं—लुठन्तं, मातुरञ्चलं
धृत्वा तदनुपदं गच्छन्तमिति यावत्, अग्नौ आत्मप्रक्षेपणव्यापारात् मातरं निवारयितु-
मिति शेषः, अत्र अञ्जलशब्दशक्त्या वसनप्रान्तार्थबोधेऽपि पुनः वसनशब्दोपादानादस्य
प्रान्तमावार्थकलमुपादातव्यमिति । दारकं—बालकं, रोहसेनमित्यर्थः । आक्षिपन्ती—
अपसारयन्ती अञ्चलं धृत्वा प्राणविसर्जनीकृतां मातरं प्रीत्यव्यवसायात् निवारयन्तं
बालं सुहृदं नयन्तीत्यर्थः । बाष्पभरितनयनैः,—अश्रुपूर्णलोचनैः ; (अग्नौ आत्मविसर्ज-
नीकृतायाः धूतायाः चारुदत्तस्य च वियोगसम्भावनायां शोकाकुलानां जनानामेवमश्रु-
पूर्णमयनल बोध्यम्) । निवार्यमाणा—निषिध्यमाणा व्यवसायादस्मात् निवर्त्तस्य इति
अथवा अनुहन्त्या अपि इत्यर्थः । प्रज्वलिते पावके—प्रज्वलितेऽग्नौ प्रविशति—आत्मानं
निक्षिपति धूतका आक्खिबन्तीति अस्मिन् चारुदत्तस्य प्राणदण्डादेशयवशान् पतिं मृतप्राय-

ज्वि । [आकर्ष्य नेपथ्याभिमुखमवलोक्य] कथं चन्दनकः ॥ चन्द-
नक ! किमेतत् ?

चन्दनकः । [प्रविश्य] किं न पेक्षसि अज्जी महाराजप्रसादं
दक्षिणेण महंतो जणसंमहो (ख) बहदि ? [“एसा” इत्यादि
पुनः पठति । कहिदं अ मण तीण, जधा,—“अज्जे ! मा साहसं
करेहि, जीवदि अज्ज-चाबदत्तो” न्ति, परंतु दुक्खवाबुडदाण (ग)
को सुणेदि ? को पत्तिआएदि ? *

चाब । [सोपेगन्] हा प्रिये ! जीवत्यपि मयि किमेतत्
व्यवसितम् ? [ऊहंमवलोक्य दीर्घं निश्वास्य च]—

* किं न पश्यति आर्यः महाराजप्रसादं दक्षिणेण महान् जनसमूहो
वर्तते ? कश्चित्च मया तस्यै. यथा —“आर्ये ! मा साहसं कुरुष्व, जीवति आर्य-
चाबदत्तः” इति परन्तु दुःखव्यापृततया कः शक्नोति ? कः प्रत्ययते ?

मनुमाय तद्वारोहणेच्छया आकारोति वेदितव्यम् ; सती पतिविरहिता जीवनं खल-
मपि धर्मे नेच्छति, अतः चाबदत्तः सतः इति श्रवणात् प्रागेव पात्रके प्रवेशोद्दयीनः
तत्पत्न्या दृश्यते इति सुप्रीतिर्बिभाव्यम् ।

(ख) महाराजप्रसादः—महाराजभवनमित्यर्थः. [महाराजप्रसादमित्यत्र
“एनवसतरखाम्—” (५ । ३ । ३५ पा०) इत्यादि सूत्रेण एनपप्रत्ययनिष्ठादिनेन
“दक्षिणस्यां दिशि” इत्यर्थकेन दक्षिणेनेतिपदेन योगे “एनपा द्वितीया” (२ । ३ । ३९
पा०) इति द्वितीया ; महाराजभवनस्य दक्षिणभागे इति समुदितार्थः] महाराज-
प्रसादेनात्र आर्यकः ललित इत्यवगतव्यम् । “प्रसादो देवभूसज्जाम्” इत्यमरकोटी
प्रसादशब्दस्य राजभवनवाचकत्वेन विधीयतया तेनैव प्रोक्तायंप्रवेशमाणात् पुनः
महाराजशब्दोपादानं नवाभिवक्त्रेण महाराजेन आर्यकेण अधिकृतस्य पात्रकभवनस्य
लोभायेति विभाव्यम् । जनसमूहः—जनानां परस्परसङ्घर्षः, जनतेत्यर्थः ।

(ग) साहसं—“सहसा क्रियते यजु तत् साहसमिदीक्ष्यते” इति लक्षणात्
अविमर्शकारिणां कार्य इत्यर्थः, प्रौढार्थमज्ञात्वा अप्रतिबोधप्रसङ्गाद्विज्ञातकार्यादर्थ-
मिति भावः । दुःखव्यापृततया,—दुःखेनाभिभूततया

न महीतलस्थितिसहानि भवचरितानि चारुचरिते ! यदपि ।

उचितं तथाऽपि परलोकसुखं न प्रतिव्रते ! तव विहाय पतिम् ॥५५॥

[इति मोहमुपगतः] ।

शवि । अही ! प्रमादः, (घ)—

त्वरया सर्पणं तव मोहमार्याऽह चागतः ।

हा धिक् ! प्रयत्नवैफल्यं दृश्यते सर्वतोमुखम् ॥ ५६ ॥

पत्नी स्वस्य चिरविद्योगासङ्गिणतया अग्निप्रवेशप्रदृशां सुत्वा अतीव व्याकुलः तद्गुणादिकं कारं कारं विलपति, नेति ।—चारुचरिते !—पांशुलत्वादिदोषरहिततया हे विशुद्धस्वभावे । धूते ! इत्याशयः, यदपि—यद्यपि, भवचरितानि—भवत्याः,— तव चरितानि—पातिव्रत्यलक्षणानीत्यर्थः, महीतलस्थितिसहानि—महीतलं—भूतली, स्थितिः,—अवस्थानं, तां सहाने इति तथोक्तानि, पृथिवीतलावस्थानयोग्यानि इत्यर्थः, [महीतलस्थितौपपदात् सहते इत्याद्याताः कर्त्तरि प्रचादित्वादचि रूपम्] न, भवन्ति इति शेषः, भवचरितवाणि द्विवीकसामनुरूपानीति भावः, तथाऽपि भव-
चरितस्य देवमदनवासयोग्यत्वेऽपि इत्यर्थः, पतिव्रते !—पतिः,—पतिशुश्रूषणमेव, व्रत—नियमः यस्याः तथोक्ता, यदा—पतिः व्रतमिव सदोपास्यः यस्याः तथोक्ता, तत्सम्बोधने, हे पतिपरायणे इत्यर्थः पतिं—मां, विहाय—त्यक्त्वा, एकाकिनं विरुज्य इत्यर्थः तव—एकपत्न्याः भवत्याः परलोके—लोकान्तरे, स्वर्ग इत्यर्थः, यत् सुखं—स्वर्गभोगजनितमित्यर्थः, तदुपभोक्तुमिति शेषः, न उचितं—न युक्तं, पतिव्रतायास्ते एकाकिन्याः स्वर्गसुखभोगः अयुक्तः तथात्वे पातिव्रत्यभङ्गापत्तिरिति भावः । पतिव्रता-
लक्षणमाह हारीतः,—“आर्त्तासिं मुदिता हृष्टे प्रोषिते मलिना कृशा । स्ते स्त्रियं या पत्यो मा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता ॥” इति । अत्र परार्होपनिबन्धार्थस्य परलोक-
सुखोपभागीचिन्ताभावरूपस्य प्रत्ययोगिनं प्रोक्तौचित्यं प्रति पूर्वोद्भावार्थस्य मही-
तलस्थितिसहत्वाभावस्य हेतुत्वेनोपन्यामात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।
प्रमिताक्षरा वृत्त,—“प्रमिताक्षरा स-ज-स-सैः कथिता” इति लक्षणात् ॥ ५५ ॥

(घ) अही ! इति खेदे । प्रमादः,—अनवधानता, कर्त्तव्यावस्थाचिरोदननु-
पालनम् इत्यर्थः चारुदत्तस्य आकस्मिकमोहस्य बध्वाः धूताया अग्निप्रवेशनिवारणरूप-
कर्त्तव्याधानुपालनस्यान्तरायभूतत्वादित्याशयः ।

प्रमादस्वरूपमेव विशदीकृत्याह त्वरयेति ।—त्वरं—तस्मिन् स्थाने, धूताया वज्र-
प्रवेशस्थाने इत्यर्थः, त्वरया—श्रीघ्नं, [प्रकृत्यादिभ्यन्तृतीया] सर्पणं—गजनम्,

वस । समस्तसिद्धिं अज्जो, तत्थं गदुअ जीवावेदु अज्जा,
असंघा अधीरत्तणेण अणत्थो संभावोअदि । * (ङ)

आह । [समाश्रित्य सङ्गोत्थाय] हा प्रिये ! कासि ? देहि मे
प्रतिवचनम् । (च)

चन्द । इदो इदो अज्जो । † [इति सर्वे परिक्रामन्ति] ।

* समाश्रितुं आर्यः, तत्र गत्वा जीवयतु आर्याम्, अन्यथा अधीरत्वेन जनयः
संभाव्यते ।

† इत इत आर्यः ।

अस्माकमुचितमिति पदव्यमध्याहार्यम् ; किन्तु अत्र—अस्मिन् प्रदेशे च, आर्यः,—
आरुदत्तः, मोह—मूर्च्छा, ज्ञानराहित्यमित्यर्थः अकस्मात् प्रेयस्या वज्रप्रवेशवार्त्ताश्रवणा-
दिति भावः आगतः—प्राप्तः । हा धिक् ! [एतच्च आक्षेपोक्तिमात्रं धिगित्यव्ययस्य
केनापि योगाभावात् न द्वितीयावतिः], प्रयत्नस्य—प्रियसुहृदः आर्यकस्य अकारण-
कारादण्डदातुः सिद्धादेशेन सञ्जातराज्याधिकारशङ्कस्य आत्मस्य पालकस्य प्रतिहिंसया
प्रियतमायाः मदनिकायाः भावस्य रश्मिलस्य वृहं स्थापनात् प्रभृति राज्यावाप्तपथ्यन्तस्य
उदर्यागस्य, वैफल्यं—निष्फलता, सर्वतोमुखं—सर्वतः,—सर्वस्मिन् वस्तुनि, मुखं—
प्रारम्भः, प्रसक्तिरित्यर्थः यस्य तत्, सर्वतोगामीत्यर्थः, सर्वप्रकारेण उपगतमिति
यावत्, दृश्यते—अवलोक्यते । तथा हि, धृतायामग्नौ प्रविष्टायां तच्छोकेन आर्य-
आरुदत्तः नूनं प्राणांशव्यर्जित, यत्प्राणरक्षार्थमस्माभिः ईदृशः प्रयासः कृतः तस्मिन्
आरुदत्ते च कृते उपकारकस्य जीवनरक्षणासामर्थ्यात् प्रियसुहृदायैकोऽपि अति-
शयेन खिन्नः न जाने किं करिष्यति इति विभाव्य “हा धिक्” इति आक्षेपगर्भ-
निर्भर्त्सनार्थकम् अव्ययपदमुपात्तमिति बोध्यम् । पथ्यावक्त्रं इत्यम् ॥ ५६ ॥

(ङ) समाश्रितुं—आश्रिता भवतु, धैर्यमवलम्ब्य इत्यर्थः । तत्र—धृताया
वज्रप्रवेशस्थले । आर्या—मान्या धृतामित्यर्थः । अन्यथा—त्वरितं तत्रागमने इत्यर्थः ।
अधीरत्वेन—धृताया धैर्याभावेण हेतुना, आद्यल्यदोषस्य स्त्रीणां साङ्गिकत्वा-
दित्याशयः । यद्वा—अन्यथा—आश्रिता न भवति चेत्, अधीरत्वेन—धैर्याभावेन,
धृताया अग्निप्रवेशवार्त्ताश्रवणजनितेन तत्र धैर्यविहीनेन इत्यर्थः, जनयः,—अनिष्टं,
धृतायाः अग्नौ प्राणविसर्जनरूप इत्यर्थः । संभाव्यते—अनुमीयते ।

(च) मे—सह्यम् । प्रतिवचनं—महाकस्य प्रत्युत्तरमित्यर्थः ।

[ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टा धृता चेलाञ्चलमाकर्षणं विदूषकेषु
अनुगम्यमानो (क) रोहसेनो रदनिका च] ।

धृता । [सासम्] जाद ! मुंचेहि मं, मा विघ्नं करेहि,
भीष्मामि अञ्जउत्तस्स अमंगलाकण्णदो । * (ज) [इति उत्थाय
अञ्चलमाकर्ष्य पावकाभिमुखं परिक्रामति (क)] ।

रोह । माद ! अञ्जए ! पडिबालेहि मं, तए विणा (ज) अ
सङ्गणोमि जीविदं धारेदुं । † [इति तस्तिमुपसृत्य पुनः अञ्चलं गृह्णाति] ।
विदू । भोदीए दाव बम्हणीए भिच्छत्तेण चिदाधिरोहणं
पावं उदाहरन्ति (ट) रिसीओ । ‡

* जात ! मुख मां, मा विघ्नं कुरु, विमेषि आर्यपुत्रस्य अमङ्गलाकर्षणात् ।

† मातः ! आर्ये ! प्रतिपालय मां, त्वया विना न शक्नोमि जीवितं धारयितुम् ।

‡ भवत्यास्ताक्त् ब्राह्मण्या भिन्नत्वेन चिताधिरोहणं पापमुदाहरन्ति शब्दयः ।

(क) यथानिर्दिष्टा—उक्तानुसूया, “यदे वसणचलं बिलयंत” इत्यादिकपया
प्रागुक्तया दिशः यादृशे कर्षता, तादृशी इत्यर्थः । चेलाञ्चलं—वस्त्रप्रान्तं, मातु-
र्धृताया कृति शेषः ; अत्र चेलाञ्चलस्य प्रयोगे सत्याप्य अञ्चलञ्चलस्य प्रान्तमात्रार्थकत्वाङ्गी-
कारात् न दोषवत्त्वदोषः, केवलम् अञ्चलञ्चलस्यैव विवक्षितार्थत्वात्मेन मतार्थत्वादिति
शङ्का न करणीया । अनुगम्यमानः,—अनुस्रियमाणः, पदादिर्विदूषकेषु सन्त्वनाद्यं
सायङ्मनुष्यान्वमान इत्यर्थः ।

(ज) विघ्नं—प्रतिबन्धम्, अग्निप्रवेशे इति भावः । अमङ्गलाकर्षणात्—
प्राणविनाशरूपाशुभवार्ताश्रवणादित्यर्थः ।

(क) पावकाभिमुखम्—अनलसम्मुखम्, अग्निं लक्ष्यीकृत्य इत्यर्थः, [अभिगतः
मुखम् इत्यभिमुखः इति प्रादिसमासः, ततः, अवक् एष अभिमुखः पुरोवर्ती भवति
यस्यां क्रियायां तत् यथा तथेत्यर्थः] । परिक्रामति—अग्निप्रवेशात् प्रागनुष्ठेयमानं
ब्रह्मविद्यमाचरतीत्यर्थः ।

(ज) प्रतिपालय—परिरक्ष । [“माद ! अञ्जए ! पडिबालेहि” इत्यत्र “दाव
अञ्जए ! पडिबालेहि” इति पाठान्तरे—“तावदार्ये ! प्रतिपालयस्व” इति संस्कृतम् ; तथात्वे
तावदिति वाच्यलङ्कारे] । त्वया विना—त्वामन्तरेण, [त्वयेति विनायीगे द्वतीया] ।

(ट) ब्राह्मण्या,—ब्राह्मण्यवस्था इत्यर्थः । भिन्नत्वेन—वृक्षत्वेन, यत्पुनर्मुतदिह-

धूता । वरं पापाचरणं, य उण भज्जउत्तस्स अमंगला-
कखणं । * (ठ)

श्रिं । [पुरोऽवलीक्य] आसन्नहुतवद्वा आर्या, तत् त्वर्यतां
त्वर्यताम् । (ड)

चाह । [त्वरितं परिक्रामति] ।

* वरं पापाचरणं, न पुनराख्यपुत्रस्य अमङ्गलाकखणम् ।

सामिध्ममन्तरेणेति यावत् । चिताधिरौहणं—चितायां—देहदाहार्थं प्रज्वलित-
काष्ठायां चुल्लामित्यर्थः, अधिरौहणम्—आरौहणम् । उदाहरन्ति—कथयन्ति ।
अनु देशान्तरधृतस्य भर्तुः देहाप्राप्ती सतीनां स्त्रीणां पत्युः पादुकावयम् उरसि
निधाय प्रज्वलितचितायां प्रवेशनम् अन्वारौहणधर्मो उक्तम् ; तथा च कृतिः,—
“देशान्तरे स्ते पत्न्यौ साध्वी तत्पादुकावयम् । निधायोरसि संशुद्धा प्रविशज्ज्वाल-
वेदसम् ॥” इति ; एवञ्च स्थानान्तरधृतस्य भर्तुः चावदतस्य देहातिरथीयात्
धूतायाः एतदन्वारौहणं कथं पापजनकत्वेनोत्कीर्तितमिति चेत् । एवं, प्राक्तविधानं हि
अश्रियादीनामेव, न तु विप्राणां, तथा च उशनसोक्ता श्रुतितत्त्वधृता कृतिः,—
“पृथक्चितिं समाह्वय न विप्रा जन्तुमहति । अन्वासामेव नागैणां स्त्रीधर्माऽथ
परः कृतः ॥” इति ; तथा च, “ब्रह्मचर्यं तदन्वारौहणं वा” इति मृवात्
ब्राह्मण्याः धूताया धर्मब्राह्मणानुसारतः यावज्जीवं ब्रह्मचर्यानुपालनमेव कर्तुमुचित-
मिति वक्तुरभिप्रायः ।

(ठ) पापाचरणं—श्रास्त्रविधिलङ्घनरूपमनुचितानुष्ठानं, पत्युसङ्कृताचिता-
रौहणरूपमिति यावत् । वरं—मनाक्प्रियम् । अमङ्गलाकखणं, न वरमिति पूर्वशा-
ब्दव्यतिरेकः ; आख्यपुत्रस्य निधनरूपमङ्गलवार्ताऽऽकखेनात् पापाचरणमपि साधौघ इति भावः ।

(ड) आसन्नहुतवद्वा—आसन्नः,—समीपवर्ती, हुतवद्—पुष्टिः यस्याः
तथाभूता, अग्निसमीपस्था इत्यर्थः, जाता इति श्रवः । आर्या—धूता । तत्—तस्यात्,
आसन्नहुतवद् त्वरितमेवात्कविसज्जनोदयोगदर्शनादित्यर्थः । त्वर्यतां—सत्वरं भूयतां,
यतः आर्या अग्निरत्यासन्ना जाता, अतो जले, इदानीमेव अग्निं प्रविश्यतीति,
तत् सत्वरमगम्य निवार्यतमित्यम्, अथवा अग्निं निवार्यतां पदमधि-
कृष्यतीति भावः ।

भूता । रघुणिण ! अवलम्ब दारकं, जाव अहं समीहितं
करेमि । * (ठ)

चेटी । [सकदणम्] अहं पि अधोवदेसिणि न्हि भट्टि-
णीए । † (ण)

भूता । [विदूषकमवलोक्य] अज्जो दाव अवलम्बेदु । ‡

विदू । [सावेगम्] (त) समीहित-सिद्धिण पउत्तेण वग्गणी
अग्गदो कादब्बो, अदो भोदीए अहं अग्गणी होमि । § (थ)

* रदनिके ! अवलम्बस्व दारकं, जावदहं समीहितं करोमि ।

† अहमपि यथोपदेशिन्यस्मि भट्टिणाः ।

‡ आर्यसावत् अवलम्बताम् ।

§ समीहितसिद्धौ प्रवृत्तेन ब्राह्मणोऽप्ये कर्त्तव्यः, अतो भवत्या अहम् अगणी-
भवामि ।

(ठ) अवलम्बस्व—धारय, अवलम्बीत्यर्थः । समीहितम्—अभीष्टम् । करोमि—
साधयामीत्यर्थः ।

(ण) यथोपदेशिनी—यथा—यादृक्, उपदेशः,—शिक्षा तद्वती, भवदा-
चरितदृष्टान्तानुवर्त्तिनीत्यर्थः, भवती कर्मणा यथा उपदिशति, तदनुकारिणी इति
यावत् ; अनुजीविनीनां भर्तृदृष्टान्तानुसरणीवित्यात् अहमपि भवती विहाय स्यात्
न श्रित्यामि, अतः भवती यदाचरति, तथाभूतमेव उपदेशं शिरसि निधाय तदेवा-
चरिष्यामीति भावः ।

(त) सावेगं—शीकजनितत्वासहितमित्यर्थः ।

(थ) समीहितसिद्धौ—अभीष्टकार्यसाधनायमित्यर्थः, प्रवृत्तेन—उद्यत्तेन,
जनेनेति शेषः । ब्राह्मणः,—विभः, अहमित्यर्थः । अये कर्त्तव्यः—पुरस्कार्यः, ब्राह्मणं
पुरतो निधाय अभीष्टसिद्धौ कर्त्तव्यम् इत्यर्थः । अहमगणीभवामि—परलोके
वृत्तिसमागमसम्पत्तये पतिलोके स्निग्धमप्योः भवत्या वैधज्जलनप्रवेशस्य पुरत एव
वैधकर्मणि अये ब्राह्मणस्यैव नयोव्यक्तेन विधानादहं ब्राह्मण एव अगतः स्थापयितु-
मुचितः इति भावः, वन्नुविद्योदुःखमवहमानोऽहं पूर्वमेव वज्रो प्रविशामीति
—इदम् ।

धृता । कथं, पञ्चादिदृष्टिं दुर्बेहिं ॥ (द) [बालकमालिशम्]
आद । तुमं ज्ञेयं पञ्चवद्वावेहि अत्ताशं अन्हाणं तिलोदअ-
दाणाअ । अदिक्कंते किं मणोरहेहिं ? (ध) [सन्निवासम्]
अ क्खु अज्जउत्तो तुमं पञ्चवद्वाबिस्सदि ॥ । * (न)

चाव । [आकर्षणं सहस्रीपसृत्य] अहमेव पर्यवस्थापयामि
बालिशम् । (प) [इति बालकं बाहुभ्यामुत्थाप्य वक्षसा आलिङ्गति] ।

• कथं, प्रत्यादिष्टाऽस्मि हाभ्याम् ॥ जात ! तमेव पर्यवस्थापय आत्मानम्
अस्माकं तिलोदकदानाय । अतिक्रान्ते किं मनोरथैः ? न खलु आर्यपुत्रस्त्वं पर्यव-
स्थापयिष्यति ॥

(द) प्रत्यादिष्टा—निराकृता, (“प्रत्यादिष्टो निराकृतिः” इत्यमरः) । हाभ्यां—
विदूषकरदनिकाभ्याम् ; अथ एवकार ऊहनीयः, तेन हाभ्यामेवेत्यर्थः ।

(ध) पर्यवस्थापय—प्रतिपालय, त्वं स्वयमेव आत्मानं रक्ष, सान्त्वय इति
वाऽर्थः, इदानीं रक्षकान्तरस्याभावादिति भावः । तिलोदकदानाय—सतिलजल-
दानार्थमित्यर्थः । अतिक्रान्ते—अतीतविषये, मनोरथैः,—अभिलाषैः, किम् ?—किं
फलम् ? न किमपीत्यर्थः ; अहन्तु वञ्चो अधुना अप्रविष्टाऽपि प्रविष्टा एवेति मत्वा
स्वचेतसि स्थैर्यमाधातव्यं, गतकल्पाया समानुशीचनया न कोऽपि ते फलोदयोऽस्तीति
तात्पर्यम् ।

(न) आर्यपुत्रः.—तव पिता । खलु—निश्चितमेव । न पर्यवस्थापयिष्यति—
सान्त्वयिष्यति, स तु आर्यपुत्रः सन्त्यति परलोकपथिक एव, अतः कुतोऽपि ते अधुना
रक्षणाशा नास्ति, तदात्मनेव आत्मानं धृत्वा परलोकयियात्मानमस्माकं निवापाञ्जलये त्वं
सुचिरं जोष्याः, मा भूः अस्मद्वशीयानां पिण्डलोपः इति हृदयम् ।

(प) पर्यवस्थापयामि—सान्त्वयामि, रक्षामि वा । बालिशं—बालकं,
(“शिशवश्च बालिशः” इत्यमरः) धृतायां दीर्घं निश्चय “न खल्वार्यपुत्रस्त्वं पर्यव-
स्थापयिष्यति” इत्यादिकं सखेदमुक्तवत्यां, तस्याः शीघ्रं नाशयितुम् “अहमेव पर्यव-
स्थापयिष्यामि” इत्यादिचारुदत्तवाक्यलब्धैः बालकसंरक्षकपदैरर्थः परम्याः स्वबिद्योग-
जनितचित्ताभ्युद्विग्नदूरीकरणेन स्थिरीकरणाय, लभ्यार्थैः शीघ्रादिकृतास्थैर्यादि-
नाशनरूपं कृतिनामकं निवर्हणाख्यसन्धेरङ्गमिदं वेदितव्यं, “लभ्यार्थश्चमनं कृतिः” इति,
दर्पशीलवचनात् ।

पुता । [विलोक्य] अम्हहे ! अज्जउत्तमं ज्जेव स्सर-
संजोओ ॥ (फ) [पुनर्निपुणं निरूप्य (ग) सङ्घम्] दिट्ठिआ अज्जउत्तो
ज्जेव एसो, पिअं मे पिअं । * (भ)

वाचकः । [विलोक्य सङ्घम्] अम्हो ! आबुको मं
परिचजदि ॥ (म) [धृतां प्रति] अज्जए ! बड्ढोअसि, (य) आबुको
ज्जेव मं पज्जबड्ढावेदि । † [इति प्रत्यालिङ्गति] ।

• अहो ! आर्यपुत्रस्मिन् स्वरसंयोगः ॥ दिष्ट्या आर्यपुत्र एवैषः, प्रियं मे
प्रियम् ।

† अहो ! आबुको मां परिचजति ॥ आर्य ! बड्ढो, आबुक एव मां पर्यव-
स्थापयति ।

(फ) अहो !—आश्चर्यम् ! दुराचारे पालके आसितरि प्राप्तप्राणदृष्ट्याश्च
चाकदत्तस्य मुक्तगात्वन्तिकासम्भवात् सर्व्व एव राज्यवासिनः तज्जीवने निराशा
जाताः इति मनसाऽप्यप्रतर्क्यपुनर्दर्शनस्य तस्य इदानीं सङ्घसा पुनः समागमः धृतादीनां
विषयहेतुरङ्गीति बोध्यम् । स्वरसंयोगः,—स्वरस्य—कण्ठध्वनेः, संयोगः,—प्रयोगः,
सम्बन्ध इत्यर्थः, सुतपूर्व्वस्वरस्य परिचयः इति यावत्, स्वरसादृश्यात् अयमार्यपुत्र
एवेति विभाव्यते इति तात्पर्य्यम् ।

(ग) निपुणं सम्यगित्यर्थः । निरूप्य—निमित्तम्, सविशेषदर्शनेन चाकदत्त
एवायमिति सुहृदं स्थिरीकृत्य इत्यर्थः ।

(भ) “प्रियं मे प्रियम्” इत्यादिशब्देन चिरात्काङ्क्षितदर्शनस्य प्रियस्य अप्रत्या-
क्षितसमागमेन दृष्टायाः नायिकायाः बाञ्छितसमागमलाभोपवर्धनात् बाञ्छितसमा-
गमरूपम् आनन्दनामकं निवर्द्धयसम्भरकमिदं वेदितव्यम्, “आनन्दो बाञ्छितागमः”
इति दर्पणकुटोः ।

(म) आबुका,—पिता, “आबुको जनेका,—” इत्यमरः) परिचजति—
आलिङ्गति ; [“ध्वजो जि आलिङ्गने” इति मन्षपाठे भौवादिकस्यालिङ्गनार्थकस्य
ध्वजधातारान्वयेऽपि परिपूरकत्वात् तस्य “परिचजति यास्यासी मध्यमं वास्तु-
मन्दम्” इत्यादौ बहुशः परकीयदे प्रवीणदर्शनात् “मन्थतनमित्यम्” इति न्यायेन
परकीयपदत्वमपीति नाव काऽप्यनुपपत्तिरिति बोध्यम्] ।

(य) बड्ढे—वृद्धे मतार्हसि, जवडुको भवसीत्वर्थः, सम्भावितनाशस्य मे पितुः

आह । [धूतां प्रति]—

हा प्रेयसि ! प्रेयसि विद्यमाने कोऽयं कठोरो व्यवसाय आसीत् ? ।
अश्वोजिनी लोचनमुद्रणं किं भानावनस्तङ्गमिति करोति ? ॥५७॥

इदानीं पुनः प्राप्ता त्वं सौभाग्यवतो जाता, तेन आहमपि सौभाग्यविधः भवामीति
तात्पर्यम् ।

प्रियतमं प्राप्तप्राप्तदण्डं निश्चित्य ज्वलदग्निप्रवेशेन आत्मघातोद्यतां धूतामविश्व-
कारित्वेन सादरमनुयुक्ते, हेति ।—हा इति श्रीकृष्णकमव्ययम् ;^३ प्रेयसि !—हे प्रिय-
तमे ! [प्रियशब्दात् इदोरेकोत्कर्षं गम्यमाने “द्विवचन—” (५।१।५७ पा०) इति
ईयसुन्, ततः स्त्रियां ङीप्] प्रेयसि—प्रियतमे, पत्न्यौ इत्यर्थः, विद्यमाने—वर्तमाने
सति एवेत्यर्थः, कठोरः,—निष्ठुरः, निर्दय इत्यर्थः, अयम्—एवः, आचर्यमाणः अग्नि-
प्रवेशोद्योगरूपः इत्यर्थः, कः,—कौटुम्भः, व्यवसायः,—उद्योगः, तवेति शेषः, आसीत् ?
—अभवत् ? सर्वथा अयुक्त एवासीदिति भावः, भानौ—सूर्यं, अनन्तं गमिते—स्वयम्
अस्तशिखरमनघतिष्ठति सतीत्यर्थः, [गमिते इत्यत्र स्वार्थे एव णिच्-प्रत्ययो बोध्यः]
यदा,—अनन्तं गमिते—अस्ताचलमप्रापिते, विधिना इति शेषः, [अस्मिन् पक्षे गमिते
इत्यत्र प्रेरणार्थे एव णिच्-प्रयोगः] अश्वोजिनी—पद्मिनी, लोचनमुद्रणं—नेत्रनिमोलनं,
नेत्रस्वरूपपद्मनिमीलनमित्यर्थः, करोति किम् ?—विदधाति किम् ? नैव करोतीत्यर्थः ।
मयि जीवत्येव तव अयम् अग्निप्रवेशेन प्राक्परित्यागसमारम्भरूपः निर्दयव्यवहारः
अनुचित एवेति भावः । अत्र प्रियतमे विद्यमाने प्रेयस्याः तदर्थम् अग्निप्रवेशसमारम्भः,
सवितरि अस्ताचलम् अनाकटे अश्वोजिन्याः लोचनमुद्रणमिव नितान्तमयुक्त इति
समानधर्मवद्वयस्य परस्परं विज्वलतिविज्वलभाववगमात् दृष्टान्तालङ्कारः, तथा
अश्वोजिनी-भान्वीः लिङ्गसामान्येन नायिका-नायकव्यवहारप्रतीतिः समासीति, किञ्च,
“करोति किम् ?” इत्यस्मिन् “नैव करोति” इत्यर्थापत्तेः अर्थापत्तिश्च इत्येकमङ्गलभावेनाव-
स्थानात् सङ्गरः, तथा “प्रेयसि प्रेयसि” इति पदयोः स्वरव्यञ्जनसङ्केतः कमेवावस्था पादाव-
यमकालङ्कारश्चेति पूर्वोक्तेन सङ्गरेण सह सञ्जातः । “अनन्तं गमिते” इत्यत्र प्रतिषेधस्य
प्राधान्यावगमात् नञः प्रसज्यप्रतिषेधार्थकतया क्रियता सह एव साक्षात् अन्यार्थे “न
गमिते” इति कृत्वा प्राधान्येनैव तन्निर्देश उचित आसीत्, अतः तत्पुरुषसमाप्तिं पश्युदस्ततया
नञः गुणीभावे विधेयत्वानवगतेः अविवक्षितविधेयत्वरूपः दीर्घः उन्नेयः । इत्युक्तं
उक्तम् ॥ ५७ ॥

धृता । अज्जउत्त ! अदो ज्जेव सा अचेतनेति सुब्बी-
अदि । * (रं)

विदू । [दृष्ट्वा सङ्घर्षम्] हो ही, भी ! एदेहिं ज्जेव अच्छीहिं
पिअवअस्सो पेक्खीअदि !! अहो ! सदीए पहाबो !! जदो
ज्जलण-प्पवेस-ज्जवसाएण ज्जेव पिअसमागमं प्पाबिदा । (ल)

[चारुदत्तं प्रति] जेदु जेदु पिअवअस्सो । †

चारु । एहि मैत्रेय ! [इत्यालिङ्गति] ।

चेटी । अहो ! संविधानअं !! (घ) अज्ज ! बंदामि । ‡
[इति चारुदत्तस्य पादयोः पतति] ।

● आर्यपुत्र ! अत एव सा अचेतनेति चुम्ब्यते ।

† आर्य्ये भी ! एताभ्यामेवास्त्रिभ्यां प्रियवयस्यः प्रेत्यते !! अहो ! सत्याः प्रभावः !!
सती ज्वलन-प्रवेश व्यवसायेनैव प्रियसमागमं प्रापिता । जयति जयति प्रियवयस्यः ।

‡ अहो ! संविधानकम् !! आर्य्य ! वन्दे ।

(र) अत एव—भानी अनसामिते सरोजिन्या नेद्वानिमीलनादेवेत्यर्थः । सा—
अश्वोजिनी, भवती दृष्टान्तभूता पद्मिनीति यावत् । अचेतना इति चुम्ब्यते—अचेतनेति
वाचा स्पृश्यते इत्यर्थः, अर्द्धा इति जनैरभिधीयते इति यावत् ; चक्षुषा अवायमाशयः,—
आर्य्यपुत्र ! सा हि भानुभामिनी अश्वोजिनी अचेतना, तेन एव भावि स्वास्यदर्शनं विभाव्य
शीचित्तमशक्ता, पत्युः भानीः अलाचलगमनात् परमेव स्वभावात् विरहकृशा चक्षुषी
निमीलयति, अहन्तु सचेतना भाविदुःखानुशीलनचमत्तया तव विपदासंशयवशात् प्रागेव
आत्मानं बद्धी बिन्दुं प्रहता आसम्, अचेतन-सचेतनयोरयमेव विशेषः इति ।

(ल) सत्याः,—पतिव्रतायाः । प्रभावः—माहात्म्यम् । यतः,—येन सतीप्रभावे-
वेत्यर्थः । ज्वलनेति ।—ज्वलनम्—अग्निः, तत्र प्रवेशाय—गाहनाय, यो व्यवसायः,—
अव्यवसायः, उद्यम इत्यर्थः, तेन, ज्वलदनलावगाहोद्यममाभ्यर्च्येति यावत् ; पतिविशुक्ता
रजनी देहं विस्मर्य विविधव्रतान्धारणजसुकुतपरिपाकेषु परलोकं गत्वा एव पतिसमागमं
लभते इति श्रूयते ; पतिव्रताचरणीयस्य पतिवियोगानन्तरमनलप्रवेशेनात्महननस्य अनिर्वाच-
माहात्म्यादियत्तु अग्री अग्रविद्याधि प्रवेशोपक्रमादेव सतीधर्मप्रकटनैव स्वतः प्रायं पतिं
पुनरुज्जीव्य अलौकिकपातिव्रत्यामाहात्म्यफलभूतम् इदमेव तत्समागममलभतेति भावः ।

(घ) संविधानकं—सङ्कटं, दैवसम्बलनं, दम्पत्योरनयोरतर्कितमेकनं वा इत्यर्थः ।,

चारु । [शृङ्गे करं दत्त्वा] रदनिके ! उत्तिष्ठ । [इति उत्थापयति] ।

धृता । [वसन्तसेनां दृष्ट्वा] दिष्ट्या कुसलिणी (ग) बहि-
णिआ ? *

वस । अङ्गुणा कुसलिणी संवुत्तम्हि । † (घ) [इति
अन्वोऽन्यमालिङ्गितः] ।

शर्वि । दिष्ट्या जीवितसुहृद्ग (स) आर्य्यः ।

चारु । युष्मत्प्रसादेन । (ह)

शर्वि । आर्य्ये वसन्तसेने ! परितुष्टो राजा भवतीं बधूशब्देन
अनुगृह्णाति । (क)

* दिष्ट्या कुसलिनी भगिनी ?

† अधुना कुसलिनी संवृत्ताऽस्मि ।

(ग) कुसलिनी—वसवती, वसन्ते ? इति शेषः, भगिनि ! अपि कुशलं ते ?
इति समुदितार्थः ।

(घ) अधुना—समग्रमेव, जीवन्तीं त्वां जीवन्माय्यं चाकटक्ष्यं दृष्ट्वैव इत्यर्थः,
न तु इतः प्रागिति भावः, भवतीनां कुशलेनैव मे कुशलमिति तु फलितम् ।

(स) दिष्ट्या—भाग्येनैव, न त्वन्वेन केनापि हेतुनेति भावः । जीवितसुहृ-
द्गः,—जीवितः—प्राणैर्धृतः, रक्षित इत्यर्थः, सुहृद्गः—धृता वसन्तसेनादीनां
प्रियजनानां, वर्य्यः,—समूहः यस्य तथाभूतः, वसन्ते इति शेषः, भाग्यवन्नेनैव आर्य्यस्य
सुहृद्गः जीवितसिद्धतीति तात्पर्य्यार्थः ।

(ह) युष्मत्प्रसादेन—युष्माकमनुग्रहेण, एतेन स्वस्य विनयातिशयं प्रकटी-
कृतम्, (“प्रमादोऽनुग्रहे काव्यगण्यस्त्रास्यप्रसक्तिषु” इति मेदिनी) ।

(क) परितुष्टः,—त्वन्प्रियतमचारुदत्तकृतोपकारेण अतिप्रौढ इत्यर्थः । राजा
—नववृत्तिः, आर्य्यक इत्यर्थः । बधूशब्देन—बधूः,—विवाहिता स्त्री, (“बधूर्जाया
बुधा स्त्री च” इत्यमरः) तच्छब्देन—“बधूः” इति पदेन, चारुदत्तस्य पाणिगृहीती
धृता यथा बधूः, तथा भवती अपि बधूरेव, इदानीं न पुनर्गणिकात्वेन गणनीयेति
भावः । अनुगृह्णाति—अनुग्रहं करोति, प्रसीदति इत्यर्थः, इतः पुन्ये बधूसम्बोधनम्
अनभिगतवतीं त्वां तच्छब्देन आमन्त्र्य स्त्रीयां प्रसन्नतां प्रकृष्यति इति भावः ।

वस । अज्ज ! कदत्थम्हि । * (ख)

अर्वि । [वसन्तसेनामवगुह्य (ग) आरुढत्नं प्रति] आर्य्य ! किमस्स भिच्चोः (घ) क्रियताम् ?

आरु । भिच्चो ! किं तव बहुमतम् ? (ङ)

भिचः । इमं ईदिशं अण्डित्तव पेक्खिअ दिउणे मे पब्बज्जाए बहुमाणे संवुत्ते । † (च)

आरु । सखे ! दृढोऽस्य निश्चयः ; तत् पृथिव्यां सर्वविहारेषु कुलपतिरयं (क) क्रियताम् ।

* आर्य्य ! कृतार्थाऽस्मि ।

† इदमौदृशमनित्यत्वं प्रेत्य दिगुणो मम प्रव्रज्यायां बहुमानः संवृत्तः ।

(ख) कृतार्था—सिद्धप्रयोजना, सफलमनोरथा इत्यर्थः । चिरादाकाङ्क्षितस्य आरुढत्नवधूपदस्य लाभमिति भावः ।

(ग) अवगुह्य—श्रीरोवसनेन तस्याः मुखम् आच्छाद्य, वधूपदेन तस्याः सङ्केतितवादिति भावः, [अवगुह्य—प्रावारकेआच्छाद्य इति केचित् । एतेन वसन्तसेनाया मणिकालपरिहारेण आर्य्यकीलवधूपदाभिधानस्य सार्थकता सन्पादितेति बोध्यम्]

(घ) अस्मेति पुरःस्थं भिच्चं प्रति अण्डित्तिर्ह्येवपुण्यं तत्प्रदर्शनम्, अतः इदमा निर्देश इति बोध्यम् । भिच्चोः,—आक्षेपमशक्यस्य संवादकस्येति ।

(ङ) बहुमतम्—आरुढम्, अभीक्षितमित्यर्थः, किं ते अभीक्षितमपुण्यमिति तत् प्रकाशय, शिनाचिरादेव तत् तथ्यं प्रदातुमस्मामिः खेदिष्यते इति फलितार्थः ।

(च) इदं—किञ्चित् पूर्वमेव दृष्टमित्यर्थः । ईदृशम्—एवञ्चतम् । अनित्यत्वं—अवस्थायित्वम्, असारत्वमित्यर्थः, सर्वस्यैव विषयस्येति शेषः । प्रव्रज्यायां—सन्नाशाश्रमे । बहुमानः,—आदरातिशयः । संवृत्तः,—सन्नातः, अतः निवृत्त्य मे न किमपि अभीक्षितमस्ति, यत्त्वया प्रसन्नेन साधयितव्यमिति तात्पर्यार्थः ।

(क) आर्य्य—भिच्चो । निश्चयः,—सर्वमिदमनित्यमित्यादिनिर्वेदीत्यादितः सिद्धान्त इत्यर्थः । दृढः,—स्थिरः, दुरपनेयतया दृढभित्तिप्रतिष्ठित इति यावत् ; अनेन अस्माकं यादृक् सङ्गमः कृतः, तत्प्रतिदानस्य इह असम्भवत्वेऽपि अस्मै किञ्चित् राज्याद्यं दत्त्वा एनं साक्षादेकमुत्तरीगनिरतं करिष्यामीति मे वलवती वामना

श्रविं । यथाऽऽह (ज) आर्थः ।

भिषुः । पित्रं यो पित्रं । *

वस । संपदं जीवाविदम्हि ! † (भ)

श्रविं । स्थावरकस्य किं क्रियताम् ?

वाह । सुवृत्तः अदासी भवतु । ते चाण्डालाः सर्वचाण्डाला-
नामधिपतयो भवन्तु । चन्दनकः पृथिवीदण्डपालको भवतु । तस्य
राष्ट्रियशालस्य यथैव क्रिया पूर्वमासीत्, वर्तमाने तथैव अस्तु । (ज)

* प्रियं नः प्रियम् ।

† साम्प्रतं जीविताऽस्मि ।

आसीत्, किन्तु इदानीमस्य वाक्येन एनं सञ्जासाश्रमे कृतदृढनियमवगम्य सा परित्यज्यते
इति दृश्यम् । तर्हि अस्य किं क्रियतामित्याशङ्क्यामाह, तदिति । — तत्—तस्मात्,
प्रव्याश्रमे दृढपत्यतया संसारसुखे अनासक्तत्वादित्यर्थः । पृथिव्या—भुवि, विद्यमानेषु
इति शेषः । सर्वविहारेषु सर्वेषु बीजमण्डेषु । कुलपतिः,—अध्यक्षः, सर्वमठाध्यक्षः इत्यर्थः ।

(ज) यथाऽऽह—यत् ब्रवीतीत्यर्थः, भवता यदुक्तं, तत् तथैव भविष्यतीति
समुदिततात्पर्यम् ।

(भ) वसन्तसेनाया जीवनरक्षारूपस्य भिन्नकृतोपकारस्य प्रत्युपकारार्थं चारुदत्तः
श्रविल्लिकेन भिन्नं सर्वविहाराध्यक्षं कारितवान्, स्वप्रियेण चारुदत्तेन कृतञ्च प्रत्युपकारिणम्
आत्मकृतत्वेन मन्त्रमाणा चासौ हर्षभरात् जीविताऽस्मीति उक्तवती, उपकारिणः
प्रत्युपकाराकरणे जीवितवैफल्यमिति वज्रा आश्रयः । [“जीवाविदम्हि” इति प्राकृतस्य
“जीवापिताऽस्मि” इति संस्कृतं केचित् पठन्ति, तस्मात्वे,—जीवं—जीवनम्, आपिताऽस्मि—
प्रापिताऽस्मि इत्यर्थः, प्रियचारुदत्तेनेति शेषः, उपकारिणः प्रत्युपकाराकरणेन
तत्परिशेषादिति भावः] ।

(ज) सुवृत्तः,—सुचरित्रः, स्थावरक इत्यर्थः ; [सुवृत्तति निर्विसर्गपाठोऽपि
क्वचित् दृश्यते, तथात्वे सुवृत्तति श्रविल्लिकसम्बोधनम् । अदासी भवतु, स्थावरक
इति शेषः] । अदासः,—दासवधिसुक्तः । पृथिवीदण्डपालकः,—पृथिव्या—भुवि,
दण्डस्य—अपराधिनाम् अपराधीचितनियमस्य, पालकः,—स्थवरकः विधायको वा,
दृढदमनाधिकारिणां सर्वाध्यक्षः इत्यर्थः । राष्ट्रियशालस्य—शकारस्य [अत्र
“राजशालाम् राष्ट्रियः” इत्यमरवचनात् राष्ट्रियशब्देनैव विवक्षितार्थलाभसंभवात्
शालपदमधिकमेवेति श्रेयम्] । यथैव—यादृशी प्रवृत्तिः क्रिया—कार्यं, स्थावर-
क—

श्रुतिं। एवं यथाऽऽह आर्यः, परमेनं मुच मुच, (८)
व्यापादयामि।

आर्यः। अभयं शरणागतस्य। (“शत्रुः कृतापराधः” इत्यादि पठति)।

श्रुतिं। तदुच्यतां, किं ते भूयः प्रियं (८) करोमि ?

आर्यः। अतः परमपि (८) प्रियमस्ति ?—

दानादानसम्मानसुखसम्भोगादिलक्षणा व्यापारः इत्यर्थः। पूर्वं—प्राक्, पालकस्याधिः
कारकालं इत्यर्थः। वर्त्तमाने—इदानीम्, अद्यदधिकारकालोऽपीत्यर्थः। [“वर्त्तमाने”
इत्यत्र “वर्त्तमाना”, इति पाठान्तरं,—तथैव वर्त्तमाना—सम्प्रत्यपि तथैव स्थिताऽस्तु
इत्यर्थः]। अत्र दानीयपात्राणां प्रियभाषणं सन्तोषविधानात्, तथा शत्रुमित्र-
निर्विशेषेण यथायोग्यं सर्वेभ्यः आधिपत्यादिदानाच्च इदं सामदानादिरूपं भाषणं
नाम निर्वहणसन्धेरङ्गं वेदितव्यं, “सामदानादि भाषणम्” इति दर्पणलक्षणात्।

(८) आर्यः,—मान्यः, आरुदत्त इत्यर्थः। यथा—यत्। आह—कथयति।
एवम्—इत्थं, तथैव इत्यर्थः। अस्तु इति श्रुतिः। परं—केवलमित्यर्थः, [“एवं यथाऽऽह
आर्यः” इत्यनेन आर्द्रशस्त्रीकाररूपवाक्यार्थसमाप्तावपि पुनः “परम्” इत्यनेन प्रिय-
सङ्गदः चारुदत्तस्य प्रीतिमुत्पादयितुं तदुक्तौ स्वसम्प्रतिप्रदर्शनं, पुनः आततायिशकार-
कृतेन अयद्यानिर्यातनेन पापीयसस्तस्य दण्डविधानप्रार्थनञ्च सूच्यते]। एनं—
शकारम्। मुच—त्यज, [मुच मुच्यति द्विकृतिस्तु शकारनिरुद्धार्यम् आयहातिशय-
मृचिका बोध्या]। व्यापादयामि—विनाशयामि। भवता यद्ययदादिष्टं तत् सर्वं
तथैव भविष्यति, स्थावरकस्य दासत्वविमोचनं, घातुकचाङ्गालयोः तत्समाजाधिपत्यं,
चन्दनकस्य पृथिवौदण्डपालकत्वञ्च भवदाज्ञया अक्षुण्णमेव भवतु, केवलं तव आत-
तायिनः शकारस्य यथापूर्वमवस्थानविनिमयेन बधमात्रं प्रार्थये, तस्य बधं विना
मम प्रतिहिंसाया अनिष्टत्तेरिति श्रुत्वा लक्षणाशयः।

(८) अथेदानीं काव्योपसंहारं कर्तुं शक्यकारः सर्वेषामभौषितवस्तुसम्प्रदानं
नायकमुखेन समुद्घोष्य श्रुत्वा लक्षकमुखेन शक्यसमाप्तिमवतारयति, तदिति।—भूयः,—
पुनः, अन्यदिति यावत्। प्रियं—प्रीतिजननं कर्मोत्पत्त्यर्थः। अत्र अभिप्रेतवस्तूनां
सर्वेषामेव लाभोत्पत्तीनां अभिवाञ्छितदानप्राप्तिरूपं काव्योपसंहारनामकमेतत्
निर्वहणसन्धेरङ्गं वेदितव्यम्।

(८) अतः परमपि—अद्यादधिकमपि, स्त्रीहत्याऽपवादविमुक्ति-वसनसेना-
जाभादिरूपप्रियप्राप्तेरन्वदपोत्पत्त्यर्थः।

लब्धा चारित्र्यशुद्धिचरणनिपतितः शत्रुरप्येष मुक्तः

प्रोत्खातारातिमूलः प्रियसुहृदचलाभार्थकः शास्त्रि राजा ।

प्राप्ता भूयः प्रियेयं प्रियसुहृदि भवान् सङ्गतो मे वयस्यो

लभ्यं किं चातिरिक्तं यदपरमधुना प्रार्थयेऽहं भवेन्मत् ॥ ५८ ॥

जगति यानि अभिवाञ्छितानि तानि तु प्राप्तान्वेव, अतो लब्धावशेषं नास्त्येवेदितः किमपि इति विशिष्यावेदयितुं लब्धानि वस्तूनि विशदीकृत्य प्रपञ्चयति, लभ्येति ।—चारित्र्यं—चारित्र्यमेव चारित्र्यं—सौशील्यम् इत्यर्थः तस्य, वसन्तसेनाहत्याऽपवादेन कलुषीकृतस्येति शेषः, शुद्धिः,—वसन्तसेनावधकपात् दुरपनेयारोपितापवादात् विमुक्तिरित्यर्थः, लब्धा—संवाहक-स्वावरकादीनामनुगृहेण प्राप्ता, मयेति शेषः ; यथा हि स्वभावशुद्धं वस्तु वाच्यैः मलीमसैः समाच्छादितं सत् प्रथमतः कलुषितं भवति, पश्चात् धावनैः सलिलैः प्रक्षालितं पुनः स्वाभाविकीं शुद्धिमुपैति, तद्वत् स्वभावशुद्धं नञ्चारित्र्यमपि पापेन अकारिण कलुषीकृतं पुनः पुण्यात्मभिः संवाहकादिभिः विशुद्धमजनीति तात्पर्यम् ; एषः,—अयं, पुरतः दृष्टायमानः अकारः इत्यर्थः, शत्रुरपि—रिपुरपि, सम्प्रत्येव नो शतयितुमीदृशानोऽपीत्यर्थः, चरणनिपतितः,—पदतले पतितः, शरणागत इति यावत्, अत एव मुक्तः,—परित्रातः, दण्डविधानमक्रुत्वेन परित्यक्त इत्यर्थः, “विनिपातप्रतीकारः संरक्षो हि महात्मनाम्” इति स्मरणात् चरणपतनादेव सञ्जनानां क्रोधः शास्यमुपैति इति भावः ; प्रियसुहृत्—प्रियमित्रम्, आर्थकः—तन्नामा गोपालद्वारकः, प्रोत्खातम्—उत्पाटितम्, चरातीनां—शत्रूणां, मूत्रम्—आदिः, रिपुमहोरुहशिफाभूतपालकवृपतिरित्यर्थः येन नादृशः, [अनेन रिपुकुलस्य पुनरङ्करोत्पत्तिसंभावनाऽपि निराकृता इति बोध्यम्] अत एव राजा—वृपतिः सन्निवृत्तः, अचला—भुव (“भूर्भूमिरचलाऽनन्ता” इत्यमरः) शास्त्रि—नियमयति, पृथिव्यां दुष्टान् निगृह्यन् शिष्टान् पालयतीत्यर्थः ; तथा इयम्—एषा मृत्युः—मुक्तात् परिमृष्टेति यावत्, प्रिया—प्रणयिनी वसन्तसेनेत्यर्थः, भूयः,—पुनरपि, प्राप्ता—अधिगता, एवं मे—मम, वयस्यः,—प्रियबन्धुः, भवान्—त्वं, श्लिष्टक इत्यर्थः, प्रियसुहृदि—प्रियमित्रे आर्थिके मयि वा, सङ्गतः—मिलितः, अतिरिक्तम्—अधिकश्च, एव इति शेषः किं लभ्यम् ?—प्राप्तव्यम् ? अस्तीति शेषः ; अधुना—इदानीम्, अहं भवन्तं—त्वां, अत् अपरम्—अन्वत्, एभ्यः अतिरिक्तमित्यर्थः, प्रार्थये—वाच्ये, सुहृद्विर्भवहिः सम्पादित-शकलेक्षिततया न किमपि मे अवरं प्रार्थयितव्यमस्तीति भावः । अत्र प्रार्थनाऽभावं प्रति ब्रूय्येपादवयवतत्वाङ्गानां हेतुत्वात् वाक्यान्वहेतुर्वा काव्यद्विज्ञमलद्वारः । अन्धरा हन्त,—“अन्धैर्वाणां त्रयेण त्रिभुविबतिभुतां अन्धरा कौर्षितेभम्” इति लक्षणात् ॥ ५८ ॥

कांश्चित् तुच्छयति प्रपूरयति वा कांश्चिन्नयत्युन्नतिं
 कांश्चित् पातविधौ करोति च पुनः कांश्चिन्नयत्याकुलान् ।
 अन्योऽन्यं प्रतिपक्ष-संहतिमिमां लोकस्थितिं बोधयन्
 एष क्रीडति कूपयन्-घटिकान्याय-प्रसक्तो विधिः ॥ ५८ ॥

इदानीं प्राक्तनौम् आत्मीयामवस्थां स्मरन् विधिः विलसितस्य अचिन्तनीयवैषम्यं
 प्रदर्शयति, कांश्चिदिति ।—कूपयन्—कूपस्य—स्वनामख्यातस्वल्पपरिसरगभीरजला-
 शयस्य, यन्त्रं—जलोत्थोलनसाधनम्, अरघटापरनामकः “कपिकल” इति बहुभाषा-
 प्रसिद्धः उपायविशेषः इत्यर्थः, तस्य या घटिका—चुद्रघटी, रज्ज्वा योषायां बद्धः
 जलोत्थोलनपावमेदः इत्यर्थः, [क्लृप्त्वा (चुद्रः) घटः इति घटिका, घटशब्दात् चुद्रार्थे
 “क्लृप्त्वा” (५।३।८६ पा०) इति कन्, ततः स्त्रियां टाप्] तस्याः न्यायः,—आचरणं, नियम
 इत्यर्थः, तत्र प्रसक्तः,—रतः, प्रवृत्त इत्यर्थः, तदनुकष्यव्यवहारक इति यावत्, एवः विधिः,
 —दैवम्, अविज्ञेयप्रसर इति यावत्, अन्योऽन्यं—परस्परं प्रतिपक्षाणां—विरोधिनां,
 धनिन्वाधनिन्वान्नत्यवनतिप्रवृत्तिधर्माणामिति यावत्, संहति—समष्टिरूपम्, इमाम्—
 एतां, सदा सर्वदेव अनुभूयमानामित्यर्थः, लोकस्थितिं—लोकव्यवहारं, संसारगति-
 मित्यर्थः, बोधयन्—ज्ञापयन् सन्, क्रीडति—दीव्यति ; [दैवं हि पुरुषाधिष्ठितं, तेन
 हि आश्रयभूतस्य नमनोन्नमनेन आश्रयिणः तस्य यथात्मव्यावृत्तमेवति विधिः
 कूपयन्त्रव्यावहारः सुसङ्गत एवेति ज्ञेयम्] क्रीडति हि तत् दैवविलसितं, येन जनाः
 निरन्तरं यन्त्राकृष्टमूर्त्तिवत् नर्त्यन्ते ? इति तदेव विशदीकृत्याह, कांश्चिदिति ।—अयं
 विधिः कांश्चित्—कियतः, जनान् इति शेषः, तुच्छयति—तुच्छान्—निर्द्वन्द्वान्नुत्तोः
 घृष्टितान्, धनमानादिराहित्येन सारभूतानपि असारान् करोतीत्यर्थः ; [तुच्छान्
 करोति इति तुच्छशब्दात् “तत्करोति तदाचष्टे” (वा०) इति णिच् तुच्छिनाम-
 धातोर्लटि रूपम्] कांश्चित्—कियतः, तुच्छानपि जनानित्यर्थः, प्रपूरयति—धन-
 मानादिभिः पूर्णान् करोति ; कांश्चित् उन्नतिं—उद्धिं, नयति—प्रापयति, उन्नत-
 पदाकृष्टान् करोतीत्यर्थः ; कांश्चित् पातविधौ—पातनविषये, करोति—स्थापयति,
 अथः पातयतीत्यर्थः ; पुनः कांश्चित् आकुलान्—विविधदुर्घटनादिभिः व्याकुलान्,
 श्रीकमोहादिभिर्विपर्ययानित्यर्थः, नयति—करोतीत्यर्थः, कूपयन्त्रस्य सञ्चलनगति-
 संमनावनमनाद्यनुसारेण तन्निबद्धा घटिका अपि यथा चालिता सती उन्नता अव-
 नताः पूर्णा रिक्ताश्च भवन्ति, तथा दैवस्य प्रातिकूल्यानुकूल्यादिवशात् शरीरिणोऽपि
 इत्यहो ! अविभावनीयमेतद् विधिः विलसितमिति भावः । अत्र एकस्यैव विधिः तुच्छी-

तथाऽपि इदम् अस्तु भरतवाक्यम्, (ठ) —

क्षीरिण्यः सन्तु गावो भवतु वसुमती सर्वसम्पन्नशस्या
पर्जन्यः कालवर्षी सकलजनमनो-नन्दिनो वान्तु वाताः ।
मोदन्तां जन्मभाजः सततमभिमता ब्राह्मणाः सन्तु सन्तः
श्रीमन्तः पान्तु पृथ्वीं प्रशमितरिपवो धर्मनिष्ठाश्च भूपाः ॥ ६० ॥

[इति निष्क्रान्ताः सर्वे] ।

इति संहारी नाम दशमोऽङ्कः ॥ १० ॥

करणाद्यनेकक्रियाभिः कर्तृत्वेनाभिसम्बन्धात् दीपकालङ्कारः । शार्दूलविक्रीडित
वृत्तम् ॥ ५८ ॥

(ठ) तथाऽपि—सर्वविधे प्रियकर्माणि सम्पन्नेऽपि यदि अन्यत् किञ्चित् प्रिय-
प्रार्थनं विद्यते, तदा इत्यर्थः । इदं—वक्ष्यमाणरूपमित्यर्थः । भरतवाक्यं—भरतस्य—
तदाख्यनायकशस्त्रप्रवर्तकमुनिविशेषभूमिकाऽवलम्बितः नटस्य, वाक्ये—वचनम्,
इष्टार्थांशंसमृच्चकवचनरचनमित्यर्थः ; नायकाचार्ये भरते तच्छास्त्रीपञ्जीविनां स्वेवां
प्रगाढां भक्तिं सूचयितुं तदाक्यत्वेन स्ववाक्यमवतारितमिति ज्ञेयम् । अथ नायक-
मुखिणैव जगतः शान्तिसंस्थापनप्रार्थनापरत्वेन नटमोक्षोत्तिर्तितं प्रजापालकानां श्रीमतां
राज्ञां तच्छासितानां देशानां शुभस्य शान्त्योश्चांशंसमृच्चकं प्रशस्तिनामकं निर्वहणसम्बन्ध-
धरममङ्गमिदं वेदितव्यं, “नृपदेशादिशान्तस्तु प्रशस्तिरभिधीयते” इति दर्पशील-
लक्षणात् ।

तदेव भरतवाक्यमाह, क्षीरिण्य इति ।—गावः,—सौरभेयः, क्षीरिण्यः,—दुग्ध-
वत्यः, सन्तु—भवन्तु, परम्परया आज्यादुत्पादकतया तासामिव सृष्टिमूलत्वादिति
भावः, वसुमती—पृथिवी, सर्वसम्पन्नशस्या—सर्वतोभावेन सम्पन्नानि—परिपूर्णानि,
शस्यानि—यवगोधूमादीनि यैः तादृशी, विविधशस्यपरिपूर्णा इत्यर्थः ; यदा,—
सम्पन्नानि—अतिवश्याद्यात्मक-वृत्तिरूपप्रतिबन्धरहिततया सुपक्वानि, यानि शस्यानि—
वृक्षादीनां फलानि, “वृक्षादीनां फलं शस्यम्” इत्यमरोक्तेः, तथा कलम-कलायादीनि
खेत्तव्यतानि च, “शस्यं खेत्तव्यं प्राहुः” इत्युक्तेः, ततश्च, सर्वान्धि—विविधानि, सम्पन्न-
शस्यानि यस्यां तथाविधा, विविधस्तादुफलसुगन्धिकुसुमसुपक्वशस्य-पक्ववृत्तिं यावत्,
भवतु—अस्तु ; पर्जन्यः,—मेघः, काली—यथासमये, वर्षा—वर्षा इति ददाति ग-
तादृशः, भवतु इति शेषः ; वाताः,—वायवः, सक्कलानि—सर्वलोकानां, मन्त्रा-

—स्रतांसि, नन्दयन्ति — उत्फुल्लयन्तीति तथोक्ताः सन्तः, भानु—वहन्तु ; जन्मभाजः,—
 अन्विनः, उत्पत्तिमन्तः प्राणिनः सर्वे इत्यर्थः, मोदन्तः—हृष्यन्तु; सुखिनः तिष्ठन्तु इत्यर्थः ;
 ब्राह्मणाः—विप्राः, सततं—सर्व्वदा, अभिमताः,—यथाविधि स्वधर्म्यस्य अनुष्ठान-
 वन्तः, सर्वेषां हितकारितया वर्त्तमानत्वात् सर्व्वेव समं समादृता इति वा, तथा
 मन्तः,—साधवः, सदाचारपरायणा इत्यर्थः, सन्तु—भवन्तु ; च—तथा, श्रीमन्तः,—
 लक्ष्मीवन्तः, प्रशमिताः,—मिराळताः, रिपवः,—शत्रवः येः तादृशाः, निष्कटकाः,
 धराक्रमशालिन इत्यर्थः, धर्मनिष्ठाः,—धर्मपरायणाः, भगवन्मनुप्रदर्शितराजधर्मज्ञ-
 पालिनः इत्यर्थः, भूमाः,—वृषतयः, पृथ्वी—धरणी, पानु—रजन्तु, दृष्टान्
 दृश्यन्तु शिष्टांश्चानुपालयन्तित्यर्थः । “अने काव्यस्य निखत्वात् कुर्व्यादाश्चिदमुत्तमार्”
 इति सारस्वतालङ्कारवचनात् स्वरचितकाव्यान्मे कविना निबद्धा नायकानिभाषानु-
 स्तारिणी आश्रीरियमित्यपि बोध्यम् । स्रग्धरा वसन्तिदम् ॥ ६० ॥

इत्यंशेषांस्माट्बौसस्वरूपपञ्चाननेन पण्डितकुलपतिना वि, ए. उपाधिधारिणा

श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण विरचितायां, तदात्मजाभ्यां

पण्डितश्रीमदाद्यबोधविद्याभूषण-पण्डितश्रीमन्नित्यबोधविद्यारत्नाभ्यां

प्रतिसंस्कृतायाचामलाख्यायां मृच्छकटिकव्याख्यायां

दशमीऽङ्कः ॥ १० ॥

तथाऽपि इदम् अस्तु भरतवाक्यम्, (ठ) —
 क्षीरिण्यः सन्तु गावो भवतु वक्ष्यन्तौ सर्वसम्पन्नशस्या
 पर्जन्यः कालवर्षी सकलजनमनो-नन्दिनो वान्तु वाताः ।
 मोदन्तां जन्मभाजः सततमभिमता ब्राह्मणाः सन्तु सन्तः
 श्रीमन्तः पान्तु पृथ्वीं प्रशमितरिपवो धर्मनिष्ठाश्च भूपाः ॥ ६० ॥

[इति निष्क्रान्ताः सर्वे] ।

इति संहारो नाम दशमोऽङ्कः ॥ १० ॥

करणाद्यनेकक्रियाभिः कर्तृत्वेनाभिसम्बन्धात् दीपकालङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं
 वृत्तम् ॥ ५८ ॥

(ठ) तथाऽपि—सर्वविधे प्रियकर्म्मणि सम्पन्नेऽपि यदि अन्वत् किञ्चित् प्रिय-
 प्रार्थनं विद्यते, तदा इत्यर्थः । इदं—वक्ष्यमाणरूपमित्यर्थः । भरतवाक्यं—भरतस्य—
 तदाख्यनायकशान्दप्रवर्त्तकमुनिविशेषभूमिकाऽवलम्बिनः नटस्य, वाक्यं—वचनम्,
 इष्टार्थाशंसनसूचकवचनरचनमित्यर्थः ; नायकाचार्यं भरते तच्छास्त्रोपजीविनां स्वेषां
 प्रगाढां भक्तिं सूचयितुं तदाख्यत्वेन स्ववाक्यमन्तरितमिति ज्ञेयम् । अत्र नायक-
 मुखेणैव जगतः शान्तिसंस्थापनप्रार्थनापरत्वेन नटोत्कीर्णितं प्रजापालकानां श्रीमतां
 राज्ञां तच्छासितानां देशानां शुभस्य शान्तेशाशंसनरूपं प्रशस्तिनामकं निर्वहणसमये,
 अरममङ्गमिदं वेदितव्यं, “वृषदेवादिशान्तिस्तु प्रशस्तिरभिधीयते” इति दर्पणीक-
 लक्षणात् ।

तदेव भरतवाक्यमाह, क्षीरिण्य इति ।—गावः,—सौरभ्यः, क्षीरिण्यः,—दुग्ध-
 वत्यः, सन्तु—भवन्तु, परम्परया आज्याद्युत्पादकतया तामामेव सृष्टिमूलत्वादिति
 भावः, वसुमती—पृथिवी, सर्वसम्पन्नशस्या—सर्वतोभावेन सम्पन्नानि—परिपूर्णानि,
 शस्यानि—यवगोधूमादीनि यव तादृशी, विविधशस्यपरिपूर्णा इत्यर्थः ; यद्वा,—
 सम्पन्नानि—अतिवृष्ट्याद्यात्मक-ईतिरूपप्रतिबन्धरहिततया सुपकानि, यानि शस्यानि—
 वृक्षादीनां फलानि, “वृक्षादीनां फलं शस्यम्” इत्यमरोक्तेः, तथा कलम-कलायादीनि
 चेत्यगतानि च, “शस्यं चेत्यगतं प्राहुः” इत्युक्तेः, ततश्च, सर्वाणि—विविधानि, सम्पन्न-
 शस्यानि यस्यां तथाविधा, विविधस्वादुफलसुगन्धिकुसुमसुपक्वशस्यसमूहेति यावत्,
 भवतु—अस्तु ; पर्जन्यः,—मेघः, काली—यथासमये, कर्षति—वारि ददाति यः
 तादृशः, भवतु इति शेषः ; वाताः,—वायवः, सकलजनानां—सर्वलोकानां, मनसि

—^{नन्ति}—उत्फुल्लयन्तीति तथोक्ताः सन्तः, शान्तु—वहन्तु ; अन्धभाजः,—
अग्निनः, उत्पत्तिमन्तः प्राणिनः सर्वे इत्यर्थः, ^{पि}—वहन्तु, सुखेन तिष्ठन्तु इत्यर्थः ;
प्राज्ञाः—विप्राः, सततं—सर्वदा, अभिमताः,—यथाविधि स्वधर्मस्य अनुराग-
वान्, सर्वेषां हितकारितया वर्तमानत्वात् सर्वत्र समं समाहृता इति वा, तथा
सन्तः,—साधवः, सदाचारपरायणा इत्यर्थः, सन्तु—भवन्तु ; च—तथा, श्रीमन्तः—
लक्ष्मीवन्तः, प्रशमिताः,—निराक्रताः, रिपवः—शत्रवः यैः तादृशाः, निष्कण्टकाः,
पराक्रमशालिन इत्यर्थः, धर्मनिष्ठाः,—धर्मपरायणाः, भगवन्मनुप्रदंशित्वं राजधर्मान-
पालिनः इत्यर्थः, भूपाः,—नृपतयः, पृथ्वी—धरणी, पाम्—रक्षन्तु, दण्डान्
दण्डयन्तु शिष्टांशानुपालयन्तित्यर्थः । “अने काव्यस्य निबन्धात् कुर्यादाश्रितमुत्तमम्
इति मारुतालङ्कारवचनात् स्वरचितकाव्याने कविना निबद्धा नायकाभिलाषानु-
सारिणी आशीरियमित्यपि बोध्यम् । सगंधरा वृत्तमिदम् ॥ ६० ॥

इत्यग्रेष्वशास्त्राटवीसञ्चरणपञ्चामनेन पण्डितकुलपतिना वि, ए. उपाधिधारिणा

श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचितायां, तदात्मजाभ्यां

पण्डितश्रीमदाद्यबोधविद्याभूषण-पण्डितश्रीमन्नित्यबोधविद्यारत्नाभ्यां

प्रतिसंस्कृतायाश्चामलाख्यायां मृच्छकटिकव्याख्यायां

दशमोऽङ्कः ॥ १० ॥

क्रमप्रविष्टाभिनवपात्राणि ।

पुरुषाः ।

वकावनायाम् ... सूत्रधारः	... प्रधानमटः ।
दृष्टमात्रे ... मैत्रेयः	... चारुदत्तस्य प्रियवधस्यः ।
चारुदत्तः	... द्विजसार्थवाहः दरिद्री युवकः ।
विटः	... शकारसङ्घर्षरः ।
संस्थानकः (शकारः)	... राज्ञः पालकस्य श्यालकः ।
श्वटः	... शकारदासः ।
तद्विमानकः	... चारुदत्तस्य दासः ।
इतीमात्रे ... संवाहकः	... { द्यूतं निःशेषपक्षीणविभवः कश्चित् जन्मः यः पश्चात् शालग्रामस्थकः संवत् ।
मोक्षुरः	... समिकः ।
द्युतकरः } दुर्दरकः }	... द्यूतकारी ।
कर्णपूरकः	... वसन्तसेनायाः हस्तिपकः ।
इतीयात्रे ... शर्विलकः	... राज्ञश्चौरः, आर्थिकबन्धुः, मदनिकः प्रचक्षते ।
चतुर्थात्रे ... चेटः	... वसन्तसेनायाः दासः ।
वन्धुलः	... वेश्यापुत्रः ।
दृष्टमात्रे ... कुम्भीलकः	... वसन्तसेनायाः दासः ।
बहाड्रः ... रोहसेनः	... चारुदत्तस्य पुत्रः ।
स्थावरकः	... संस्थानकस्य धर्मप्राणिः दासः ।
आर्थिकः	... गोपालबालकः, पश्चात् राज्ञः ।
वीरकः } चन्दनकः }	... नगरपाली ।
दृष्टमात्रे ... मिथुः	...

मधमाङ्गे	...	शोधनकः	...
		अप्रिकरणिकः	...
		त्रेष्टी	...
		कायस्थः	...
		राजपुरुषाः	...
दशमाङ्गे	...	आहीनः	} ... शास्त्रान्वयः ।
		गोहः	
		मागरिकाः	

स्त्रियः ।

प्रसावनायाम्	...	मटौ	...	मृगधारपत्नी ।
मधमाङ्गे	...	रदनिका	...	चारुदत्तस्य दासी ।
		वसन्तसेना	...	चारुदत्तानुरागिणी गणिका ।
द्वितीयाङ्गे	...	चेटी	...	वसन्तसेनायाः दासी ।
		मदनिका	...	वसन्तसेनायाः अपरा दासी ।
तृतीयाङ्गे	...	धूता	...	चारुदत्तस्य पत्नी ।
पञ्चमाङ्गे	...	कवधारिणी	...	
षष्ठाङ्गे	...	चेटी	...	चारुदत्तस्य अपरा दासी ।
मधमाङ्गे	...	हस्ता	...	वसन्तसेनायाः माता ।

नायकशारदसी धीरप्रशान्तः । अनुरक्ता वेश्या वसन्तसेना, कुलत्रा स्वकीया
मध्या धूता च नायके आलम्बनविभावौ । प्रावृत्समयोदयादयः उद्दीपनविभावाः ।
अन्वीऽन्यालापाक्षिकियादयोऽनुभावाः । निर्वदादयो व्यभिचारिणः । रतिः स्थायी ।
सम्भोगशृङ्गाररसोऽङ्गी । करुणहास्यादयोऽङ्गरसाः । विटचेटविद्रूपकायाः मन्त्रायाः ।
रतिः लाटी । प्रसादाख्यी गणः । प्रसावना कर्षाहातकृपा ।

विशेष-द्रष्टव्यम् ।

ग्रन्थस्यास्य विलुप्ताभिन्नवसमानोचना या पूर्वसंस्करणे मूलग्रन्थेन सहैव मुद्रिता आसीत्,
संस्करणेऽपि सा पृथक्पुस्तकाकारेण मुद्रिता, पाटीनराजतमुद्रालम्बा च (॥००) ।

मृच्छकटिकम् ।

[प्रकरणम्]

कविवर-शूद्रकनृपति-विरचितम् ।

पण्डितकुलपतिना

वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण विरचितया.

तथा तदात्मजाभ्यां

पण्डितश्रीमदाशुबोधविद्याभूषण-पण्डितश्रीमन्नित्यबोधविद्या-

रत्नाभ्यां परिवर्त्तितया परिवर्द्धितया च टीकया समलङ्कृत्य

प्रकाशितम् ।

क ष्ट सं स्का र ण म् ।

कलिकातामहानगर्याम्

वाचस्पत्ययन्त्रं

मुद्रितम् ।

इ १८३८ ।

प्रकाशक— { पण्डित-श्रीआशुबोध-विद्याभूषण
तथा
पण्डित-श्रीनित्यबोध-विद्यारत्न ।

प्राप्तिस्थान— { २ न०, रमानीय मञ्जुमदार हौट्
आम्हारट्टहौट् पोष्ट-अफिस, कलिकाता ।

प्रिण्टर—वि, वि, मुखर्जी ।

२ न०, रमानीय मञ्जुमदार हौट्, कलिकाता ।